
РУКОВОЂЕЊЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ БОРБОМ У СРБИЈИ 1941-1945

Др Венцеслав Глишић

Др Гојко Миљанић

Издавачи
РЕПУБЛИЧКИ ОДБОР СУБНОР-а СРБИЈЕ – САВЕТ ЕДИЦИЈЕ
„СРБИЈА У РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ 1941–1945.”
ИНСТИТУТ ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ

За издаваче
Милош Стаманировић
Др Петар Качавенда

Редакциони одбор
Слободан Босиљчић, Петар Вишњић, Др Венцеслав Глишић,
Александар Јанић, Милорад Јанковић, Мр Секула Јоксимовић, Др Коча
Јончић, Љубинка Милосављевић, Драгослав Пећировић Горски, Драги
Стаменковић, председник, Богољуб Стојановић, Али Шукрија

Рецензенти
Др Коча Јончић
Др Петар Качавенда

Стручни редактор
Др Коча Јончић

ДР ВЕНЦЕСЛАВ ГЛИШИЋ
ДР ГОЈКО МИЉАНИЋ

**РУКОВОЂЕЊЕ
НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ
БОРБОМ У СРБИЈИ 1941 – 1945.**

ИСИ

ИНСТИТУТ ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ
Београд 1994.

СР – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

329.15 (497.11) (091)

ГЛИШИЋ, Венцеслав

Руковођење народноослободилачком борбом у Србији: 1941 - 1945. /
Венцеслав Глишић, Гојко Миљанић. — Београд: Републички одбор
СУБНОР-а Србије, Савет Едиције: Институт за савремену историју, 1994
(Ужице: Рујно). — 384 стр.: 24 см. — (Едиција „Србија у рату и револуција
1941 - 1945“)

Тираж 500. — Регистар.

ISBN 86-7403-060-2

1. Миљанић, Гојко

940. 53 (497.11)

а) Комунистичка партија Југославије — Србија б) Народноослободилачки
покрет — Србија ц) Народноослободилачка борба 1941-1945 — Србија

ИД=32407564

На иницијативу Републичког одбора СУБНОР-а Србије и уз пуну друштвену подршку, Председништво СР Србије основало је 1987. г. Едицију „Србија у рату и револуцији 1941–45.“ са задатком да се научно-аналитички и историјски веродостојно обраде све значајније и довољно још неистражене теме из војнополитичке историје народа Србије у II светском рату и тиме заокружи богата и разноврсна делатност у овој области, започета још 1949. године. Нарочито се уочавала потреба обраде војно-оперативних јединица Србије, бригада, дивизија и корпуса, које су дејствовале у завршним операцијама за ослобођење земље, као и обрада начина организовања и руковођења народноослободилачким покретом и антифашистичком борбом у Србији.

Овај замашни посао преузели су да реализују Савет и Уређивачки одбор Едиције, који су у заједници са Војно-издавачким и новинским центром у Београду и Институтом за савремену историју Југославије организовали обраду и објављивање 36 монографских наслова, од којих се 30 односи на ратне јединице Србије, бригаде, дивизије и корпусе.

Посебна пажња је посвећена писању Монографије о Главном штабу НОВ и ПО Србије, као најважнијем војном руководству у Србији.

Међутим, приступајући организовању рада на обради ове теме, дошло се до закључка да би таква њена формулација диктирала једностран прилаз због низа специфичности у руковођењу НОБ-ом у Србији. Стога се наметнула потреба да се научно-аналитички и критички обради целокупно руковођење НОП-ом и НОБ-ом у Србији и то из два разлога. Прво, у врло сложеној ситуацији у Србији у току II светског рата, руковођење народноослободилачком борбом организовано је и усмеравано из више војних и политичких центара, како на нивоу Србије тако и Југославије. Улога и значај ових центара били су различити у појединим периодима НОР-а. Наиме, НОП и НОБ у Србији организовали су, усмеравали и водили Покрајински комитет КПЈ за Србију и Главни штаб НОВ и ПО Србије а у значајној мери на терену и окружни комитети КПЈ, па и неки други субјекти. При томе је најважнији или најодговорнији орган руковођења био ПК КПЈ за Србију, који је своје одлуке спроводио преко ОК, инструктора, Главног штаба и других војних штабова. Већина чланова ПК били су истовремено и чланови Главног штаба НОВ и ПО Србије, што је произишало из његове руководеће улоге у вођењу ослободилачке борбе.

У систему НОП-а и НОБ-а у Србији значајну улогу су имали и окружни комитети Комунистичке партије и штабови одреда, који су често, због специфичних услова, самостално и без икаквог утицаја ПК и Главног штаба дејствовали и одлучивали. Једна од карактеристика у методу рада руководства Србије била је и примена институције инструктора из периода устанка а касније делегата (представника) виших руководства код нижих.

У 1941. г. активност Главног штаба одвијала се само на територији Централне и Западне Србије, где је оружани устанак био најмасовнији, док су у Јужној и Источној Србији борбу организовали и њом руководили окружни комитети уз помоћ инструктора ПК. Али, значајну улогу, посредну па и непосредну

редну, нарочито 1941. г. и у другој половини 1944. г. имали су и ЦК КПЈ, као и Врховни штаб НОВ и ПО Југославије.

У изузетно тешким условима у окупираној земљи, када је око 200.000 војника и старешина бивше југословенске војске из Србије – најспособнијих људи за вођење оружане борбе – dospelo у заробљеништво, када се остало без државе, војске и наоружања, требало је организовати и водити рат, што је руководство КП Југославије и Србије успело и да оствари. У таквим условима руководство НОП-а Србије било је на линији свенародне, патриотске, ослободилачке и антифашистичке борбе и за њено доследно остваривање.

Све набројане специфичности, околности и карактеристике налагали су да се у целини, али и у узајамном садејству и посебном учешћу сваког од тих субјеката сагледа њихов допринос и значај у руковођењу НОБ-ом. Друго, на управо тако конципирану тему утицала је и чињеница да је читава ова проблематика третирана у послератној историографији парцијално, песничронизовано, па и узгредно, у оквиру других тема, глобалних или ужих, посматраних из различитих аспеката и побуда разних аутора (појединаца, група или скупова), понекад и необјективно, тенденциозно или апологетски, без довољно објективне и стручне анализе и научног прилаза. Било је и случајева да се са неких званичних места, под утицајем појединих најодговорнијих учесника у руковођењу НОП-ом спречавало, забрањивало или одлагало третирање ове тематике, као табу тема.

Пре започињања рада на Монографији, имала се у виду и још једна околност. У последњој деценији, у контексту бурних збивања у Југославији, па и Србији, биле су присутне у страниој и домаћој историографији; разноврсне и опречне тенденције – од неопходности да се објективно, критички и аналитички преиспитају збивања и руковођење НОП-ом, као и настала литература о тој проблематици, па до крајње негативних, тенденциозних и злонамерних тумачења, заснованих на интересима дневне политике одређених домаћих и иностраних субјеката, са основним циљем да се умање, испрају и нетачно прикажу стварне чињенице. Везивањем за поражене фашистичке снаге у II светском рату и њиховим издашним помагањем, испрајујући стварну ослободилачку улогу НОП-а и рехабилитујући четнике, недићевце, љотићевце, балисте и др. који су се заједно са окупатором борили против интереса сопственог народа, последњих година је стално присутна тенденција да се угуш њ ослободилачки дух и традиција српског народа у отпору туђини. Ослобођење Србије се чак приказује као њено поробљавање и разарање српства. Тезом о грађанском рату настоји се да обезвреди херојска борба против немачких, италијанских, бугарских и мађарских окупатора и сведе на голу борбу комуниста за власт, а у суштини овим се само оправдава сарадња са окупатором. Међутим, непобитна је истина да је од свих политичких партија у предратној Југославији само Комунистичка партија пошла у борбу, жртвујући велики број својих кадрова. Истина је и то да је та борба била општенародни устанак, а изнад свега антифашистичка борба за слободу.

Имајући све ово у виду, Единија је уврстила у свој Програм рада писање Монографије *Руковођење райом и револуцијом у Србији 1941–1945.* и задатак поверила историчарима Др Венцеславу Глишићу и проф. др Гојку Миљанићу. Аутори су поделили обраду теме у два дела: први део од 1941. до половине 1943. и други део од половине 1943. до 1945. г. (до краја рата).

На почетку рада на Монографији, Савет Единије је организовао 1988. г. и Тематску расправу на исту тему, са основним циљем да аутори дођу до што богатије релевантне грађе уз помоћ учесника у ратним збивањима и једног броја научника и публициста и да се на основу сучељавања и допуне сећања, презентираних докумената и чињеница, критички осветле подаци и процене дотадашњих ставови, постојећа грађа и литература. Расправа је имала и за циљ да се осветле и критички оцене и сва недовољно сагледана и разјашњена питања, спорни или ненаучно засновани ставови везани за деловање и узајамне

односе ПК КПЈ за Србију и Главног штаба НОВ и ПО Србије, као основних органа руковођења НОБ-ом у Србији. Целокупни материјал са Расправе је објављен у издању Единице и ВИНЦ-а (УДК 949, 711 НОБ, 1941–1945.).

Редакциони одбор Монографије пратно је за све време рад аутора и у границама својих компетенција настојао да допринесе аутентичности и фактографском квалитету текста. У том циљу давале су и конкретне примедбе које су се односиле на преобимност рукописа, проширивање теме са руковођења на развој НОБ-а у Србији, расплнђивање у обради неких мање значајних питања, недовољну систематичност и расцепканост појединих делова, што је доприносило непотребном понављању. Указивано је и на непотпуност или нејединачност обраде појединих важних питања, недовољно коришћење релевантних извора.

На основу примедби, како Редакционог одбора тако и рецензента (Др Коча Јончић и Др Петар Качавенда), аутори су израдили нову верзију текста, коју је прихватио Редакциони одбор и ангажовао стручног редактора Др Кочу Јончића, који је уз сагласност аутора и максимално стручно залагање извршио коначну редакцију текста. Ипак, неки недостаци, нарочито различити приступ аутора, нису могли да буду отклоњени.

Суочен са знатно отежаном друштвеном, политичком и финансијском ситуацијом последњих година у земљи, Редакциони одбор је оценио да скоро и не постоје услови за даљу свестранију дораду текста, нарочито његово уједначавање. Зато је одлучно да се рукопис објави, имајући у виду да је ова тема у нашој историографији први пут обрађена у целини и на задовољавајућем стручном нивоу (и поред присутних недостатака), ценећи при томе и уложени напор аутора, стручног редактора, као и појединих чланова Редакционог одбора.

Редакциони одбор сматра да објављивање ове Монографије свакако значајан вредан прилог проучавању антифашистичке борбе и револуције у Србији 1941–1945. будући да су обрађене све важније чимбенице из тог периода и дати одговори на многа отворена питања, или се пак упућује на њихово сагледавање. Редакциони одбор, међутим, не стоји иза сваког става и оцена аутора, али уважава њихову самосталност у научном вредновању чимбеница и доношењу закључака.

Објављивањем књиге Редакциони одбор заправо омогућава ауторима да резултате свог истраживања учине доступним научној и широј заинтересованој јавности, која ће прихватити или оспорити овај текст или са њима полемисати, што је нормално за историјску науку. Јер, крајњих истина нема, све су подложне преиспитивању и поновом процењивању. Уствари, изнете чимбенице и оцене аутора саме по себи већ значе критику па и полемику са многим произвољним, необјективним, ненаучним и политизираним ставовима присутним у третману НОБ-а у Србији, нарочито последњих година.

Редакциони одбор

Проблем руковођења и изградња његовог целовитог система спада у ред крупних политичко-стратејских и војних питања у НОР-у и револуцији. У времену кад су биле разбијене све политичке и државне структуре у Југославији, требало је од стране КПЈ изградити такав систем руковођења, који ће отворити могућности за успешно вођење НОР-а и револуције. Није било довољно одредити политичко-стратешке циљеве, него и извршити и опсежне политичке, војне, кадровске и организационе припреме, затим истовремено усмеравати ослободилачке и револуционарне токове и сносити одговорност која из тога произилази.

Комунистичка партија Југославије се за те задатке припремала од свог сређивања 1935. године, а нарочито су припреме интензивирале са почетком Другог светског рата и после окупације Југославије, тако да је КПЈ била спремна да преузме историјску одговорност за покретање оружане борбе против окупатора. При остваривању стратешких циљева КПЈ у руковођењу, примењиван је својеврстан демократски централизам. С једне стране, испољавао се висок степен централизације у руковођењу, приликом спровођења јединствене политичке стратегије КПЈ обавезне за сва руководства и организације у Југославији, уз широка овлашћења и одговорност ЦК КПЈ, посебно генералног секретара. С друге стране, тај систем руковођења у КПЈ је имао централне, покрајинске, обласне, окружне, среске и све до месних комитета, који су приликом спровођења у живот партијске линије имали и одређену самосталност у одлучивању саобразну конкретној војно-политичкој ситуацији у оквиру стратегије КПЈ. То је омогућавало партијским руководиоцима подређеним ЦК КПЈ, па и покрајинском комитету КПЈ за Србију, да извршавају одређених директива прилагођавају ситуацији у којој су радили. Премда су се у руковођењу током НОР-а и револуције, испољавале ове опречне централизоване и децентрализоване тенденције, јединство је обезбеђивала политичка линија КПЈ о ослободилачкој борби.

У Србији КПЈ је била спремна за предстојеће догађаје и у организационом и политичком смислу. У организационом смислу она је, уочи рата 1941. године, имала у Србији око 1700 чланова и око 100 кандидата са 12 окружних комитета, на чијем су се челу налазили професионални револуционари. Организацијом у Србији руководио је Покрајински комитет КПЈ, на чијем челу се налазио од 1937. године Александар Ранковић. Његов састав се усталио после провале и хапшења чланова ПК претходних састава и Обласног комитета КПЈ за Крагујевац 1936–1937. године, а сачињавали су га: Александар Ранковић, секретар, и чланови: Милован Ђилас, Вукица Митровић, Милош Матијевић, Мома Марковић, а 1938. године кооптирана је Љубинка Милосављевић, секретар ПК СКОЈ-а за Србију и Спасеија Бабовић 1939. године када је изаша из затвора.¹ У таквом саставу ПК је руководио партијском организацијом у Србији све до јуна 1940. године, када је одржана

¹ Мома Марковић. *Сазревање револуције* (сећања 1931–1941). Београд, 1984, стр. 214–218.

Покрајинска конференција КПЈ за Србију у току припрема за V земаљску конференцију КПЈ. На том скупу од 30 делегата изабран је нови састав Покрајинског комитета. Као уже тело формиран је секретаријат ПК у следећем саставу: Александар Ранковић, секретар, чланови: Спасенија Бабовић, Радоје Даквић, Милован Ђилас, Вукица Митровић, Коча Поповић, Љубинка Милосављевић и Мома Марковић. Још су били чланови ПК: Коста Стаменковић, Драгољо Дудић, Станислав Сремчевић, Ђуро Стругар, Момир Томић, а касније по повратку из шпанског грађанског рата, у ПК су кооптирани, почетком 1941. године, Благоје Нешиковић, Милан Благојевић. Укључивање тројнице шпанских бораца у ПК недвосмислено указује да се КПЈ у Србији почела оријентисати на одбрану земље, укључујући у своје редове познаваоце војних вештина.

Због слабог утицаја КПЈ и потребе за организовањем радом у војсци, на V земаљској конференцији у Загребу, у јесен 1940. године, између осталих, донета је и одлука да се поред војне комисије при ЦК КПЈ, која је егзистирала од 1939. године, формирају војне комисије и при свим централним и покрајинским комитетима и руководством у већим местима. Тако је при Покрајинском комитету КПЈ за Србију формирана Војна комисија коју су сачињавали: Сретен Жујовић, Спасенија Бабовић, Филип Кљајић и Бранко Крسانовић, што ће, у ствари, бити и зачетак Главног штаба НОП одреда за Србију у 1941. години. Значи, припреме за борбу су почеле још пре окупације Југославије.

Да би се одлуке V земаљске конференције спровеле у живот, Покрајински комитет КПЈ за Србију је, фебруара 1941. године, одржао саветовање руководећег актива КПЈ у Србији којим је руководио Тито. Већ се уочавала опасност од рата и попустљиво држање владе Цветковић-Мачек према Хитлеру. У том тренутку, Партија се залагала за јачање одбрамбених снага у земљи, одређујући конкретне задатке комунистима да окупљају патриотске снаге, ради супротстављања политици коју је спроводила влада Цветковић-Мачек. Тако се догодило да је Партија у Србији, без изненађења, дочекала догађаје 25. и 27. марта и априлски рат спремна да се бори против агресора. На иницијативу Тита, кратко време од јануара до априла 1941, партијском организацијом у Србији је руководио Раде Кончар, а Александар Ранковић је то чинио са КП Хрватске, како би се отежало полицији откривање руководства, а и ради размене искустава.

У сложеној међународној политичкој ситуацији свако се сналазио како је умео да одбрани своје интересе. Совјетски Савез је покушавао да што дуже остане изван рата, а Велика Британија – која је усамљена ратовала против нацистичке Немачке – подстицала је Краљевину Југославију да уђе у рат на њеној страни. Међутим, како није могла обећати значајнију војну помоћ, кнез Павле под притиском Хитлера, а да би сачувао Југославију и династију је пристао да Влада Цветковић – Мачек потпише приступање Југославије Тројном пакту 25. марта 1941. године. Незадовољна стањем у земљи и спољном политиком владе, једна група патриотски и прозападних оријентисаних официра, са генералом Бором Мирковићем на челу, организовала је, још 1940. године, завереничку групу, чији је циљ био да – у кризном тренутку какав је наступио са потписивањем приступа Југославије Тројном пакту – изврши војни пуч, смени намесништво и владу и доведе Краља Петра II на престо, а у спољној политици да се ослани на Велику Британију и САД.

Протести против владе Цветковић-Мачек почели су у градовима Србије чим се сазнало за вест да ће бити потписан приступ Југославије Тројном пакту, а демонстрације на вест да је Југославија потписала Пакт 25. марта. После потписивања, већ је 26. марта Покрајински комитет КПЈ за Србију организовао демонстрације омладине, а Месни комитет КПЈ је издао проглас са патриотским тоновима под насловом: „Срби, Београде“, у коме се позивају народне масе да одбаце Тројни пакт и да се боре за владу националног јединства и одбрану земље. Антифашистичко народно расположење је искористила поменута завереничка група официра, подстакнута од стране Велике Бри-

таније, али не и без утицаја Совјетског Савеза, која је извршила државни удар, збацила намесништво и владу Цветковић-Мачек и довела на престо непунолетног Краља Петра II Карађорђевића.

Манифестације подршке пучу су избиле као спонтани израз подршке народа новој Симовићевој влади, 27. марта, у свим градовима Србије, па и селима. Посебно су биле масовне у Београду и Крагујевцу, где је топ демонстрацијама давала КПЈ, која је први пут снажно збигла на историјску позорницу, укључујући се у ове демонстрације и очекујући да ће се Симовићева влада одлучити супротставити агресору.

Политичка активност комуниста и скојеваца, дошла је до пуног изражаја. Растурено је око 9000 прогласа и летака, у којима су позиване све прогресивне и родољубиве снаге у земљи, да се удруже у борбу против фашизма, за одбрану земље, политичка права најшприх слојева становништва, слободу деловања радничких организација и неодложно склапање пакта о узајамној помоћи са Совјетским Савезом. Истакнути комунисти: Раде Кончар, Светозар Вукмановић, Иво Лола Рибар, Спасенија Бабовић и други, држали су ватрене родољубиве говоре по разним крајевима Београда, а увече, 27. марта, одржан је велики митинг на Каленића пијаци коме је присуствовало око 15.000 људи. Покрајински комитет КПЈ за Србију захтевао је од партијских организација да одрже масе у мобилности и да у том циљу у предузећима и установама изаберу „радничке комитете“, који ће штитити права радника и предводити их у будућим акцијама.

Од пове владе захтевано је распуштање концентрационих логора и пуштање на слободу политичких затвореника, пре свега комуниста и антифашиста, као и уништење картотеке и архиве Министарства унутрашњих послова. У име Покрајинског комитета, преговоре са представницима владе Симовића, водили су Веселин Маслеша и Бранко Бујић. Под притиском народа и ових захтева већим делом спаљена је полицијска картотека која је вођена о комунистима и распуштени су концентрациони логори, осим у Бановини Хрватској.

У току 27. марта, одржан је састанак Покрајинског комитета на коме су позитивно оцењене демонстрације и активност комуниста у њима и издат је проглас. Учешће комуниста у мартовским демонстрацијама одиграло се без Титове сагласности, па је на ПК-у одлучено да се о тим демонстрацијама обавести Тито. Следећег дана, он је стигао у Београд и одржао, 29. марта, састанак са руководећим партијским кадровима Србије на Чукарици, коме су присуствовали, поред чланова ПК и МК Београда, и секретари окружних комитета, инструктори Покрајинског комитета и чланови Политбироа ЦК КПЈ који су се затекли у Београду. На том састанку, Тито је оценио 27. март као крупан политички догађај, који превазилази оквири Југославије и да влада Симовића значи корак напред, али да је не треба прецењивати, с обзиром на њен састав и неуједначеност политичких ставова њених чланова, али да треба на њу вршити притисак да ради по жељи народа. Од комуниста је захтевано да још више ојачају антифашистички фронт ради одбране земље, да се одазову мобилизацији и у војсци подижу борбени морал борећи се против пете колоне и против пагњанања капитулацији. Они су требали да наступају са ставом да је рат праведан, јер је одбрамбени, и да треба непријатељу пружити што јачи отпор имајући у виду ослонац на Совјетски Савез. Истовремено, да се у позадини створе нова руководства од чланова КПЈ који не подлежу мобилизацији.

Основни ставови са овог саветовања изнети су у прогласу ЦК КПЈ народима Југославије, 30. марта 1941, у коме се ЦК КПЈ изјашњава против „капитулантских и издајничких елемената“, али и против „енглеских ратних хушкача и великокрспских шовиниста“, који својим провокацијама гурају земљу у ратни покољ. „Нећемо империјалистички рат, нећемо бити оружје у рукама енглеских империјалиста, као што нећемо бити робови немачких и италијан-

ских империјалистичких освајача и крвника многобројних поробљених народа.²

Спроводићи одлуке V земаљске конференције и саветовања на Чукарици, чланови Покрајинског комитета КПЈ за Србију и његови инструктори напустили су Београд и, уочи рата, отишли у унутрашњост Србије да што више активирају чланове КПЈ у раду са народом и војском. Због појачане активности КПЈ у војсци, влада Симовића, почетком априла 1941. године, забранила је сваку политичку пропаганду комуниста у војним јединицама.

Кад је сазнао за обарање владе Цветковић-Мачек, 27. марта, Хитлер је наредбо да се нападне Југославија и разбије као држава, без обзира на могуће изјаве о лојалности Симовићеве владе. Насупрот брзом и енергичном реаговању вође нацистичке Немачке, Симовићева влада се држала колебаљиво, стављајући посредним путем до знања Хитлеру да се, у спољној политици Краљевине Југославије, ништа битније није изменило. Унутар Југославије нису извршене значајније припреме за одбрану земље. Тек 30. марта 1941. године, издато је наређење за делимичну мобилизацију са важношћу од 3. априла, уз уверавање становништва да до напада неће доћи.

С друге стране, нацистичка Немачка је развила велику пропаганду против Југославије и убрзано се припремала да је стратегијом муњевитог рата савлада и унутра, а унутар Југославије је активирала немачку националну мањину, као и разне обавештајне службе и профашистичке организације, које су повећале непријатељску активност против Краљевине Југославије. Рат је почео 6. априла и трајао је непуне 2 недеље, завршавајући се потписивањем капитулације југословенске војске у Београду 17. априла. Према овом документу „југословенска оружана сила има безусловно да капитулира и одводи се у заробљеништво“. Међутим, прикупљање јединица за предају није ишло лако, јер се већина војника југословенске краљевске војске предавала тек кад другог излаза није било. То је прикупљање заробљеника трајало све до средине маја 1941. године. Одмах су пуштени полицајци и жандарми, с тим да се јаве на раније дужности. Према извештајима немачких јединица, заробљено је 268.395 југословенских војника, али се током рата тај број смањивао због пуштања из заробљеништва других националности сем Срба и Словенаца, а касније и болесних српских заробљеника, тако да је на крају рата било 122.249 заробљеника који су били пореклом Срби.³

У складу са одлукама V земаљске конференције, КПЈ је, у априлском рату, заузела јасан и чврст став против такозваног револуционарног дефетизма, залажући се за одбрану и независност свих народа Југославије, а у интересу перспективе револуције и социјализма. Део руководства КПЈ који се налазио око Тита, одржао је, 10. априла 1941, у Загребу састанак са кога је касније, половином априла, објављен проглас „Народима Југославије“, у коме се осуђује стварање Независне Државе Хрватске и сви они који „снују најодвратнију мржњу и хајку против братског српског народа, који се херојски бори и гине радије него да буде робом туђиња“. И да ће историја „с презрењем осудити оне који своју тобожњу независност граде с Јудиним талирима“. У истом прогласу, КПЈ отвара паду да ће комунисти истрајати до победе и да ће се створити „на истинској независности свих народа Југославије слободна братска заједница“.

Руководићи се поменутом линијом КПЈ, Покрајински комитет КПЈ за Србију је предузимао мере да се што више добровољаца-комуниста јави у војску, да се спречи њено расуло и пружи што јачи отпор нацистичкој Немачкој. За 6. април Покрајински комитет је припремао велику народну манифестацију у Београду, поводом потписивања Споразума између Краљевине Југославије и

2 Јосип Броз Тито. *Сабрана дјела*. Београд, 1981, том VI, стр. 186–188.

3 *Београд у рату и револуцији*. Београд, 1984, књ. I, стр. 100.

4 *Документи централних органа КПЈ. НОР и револуција 1941–1945*. Београд, 1985, књ.

Совјетског Савеза претходне ноћи. Међутим, због изненадног бомбардовања Београда, без објаве рата, руководство КПЈ у Србији и Београду се разликло да би се поподне, истог дана, састало на Црвеном крсту. Састанку су присуствовали: Раде Кончар, који је привремено вршио дужност секретара ПК од јануара 1941, Милован Ђилас, члан Политбироа ЦК КПЈ, Спасенија Бабовић, члан Секретаријата ПК КПЈ, Сретен Жујовић, члан ЦК КПЈ, Љубинка Милосављевић, секретар ПК СКОЈ-а, Светозар Вукмановић-Темпо, руководилац технике ЦК КПЈ, Милош Матијевић, секретар Месног комитета КПЈ за Београд, и други. На том састанку је одлучено да треба деловати у духу закључака са партијског саветовања одржаног на Чукарици 29. марта 1941. године. Између осталог, одлучено је да се сви комунисти који су позвани у војску јаве на своја мобилизацијска места, а они који нису позвани да се јаве као добровољци; затим, да део чланова Покрајинског и Месног комитета КПЈ пође у разне делове Србије, Санджака и Црне Горе – укључи се у војне јединице и у политички рад са сељацима и радницима, а остали истакнути руководиоци КПЈ да се повуку ка Авали. У случају пораза и распада Краљевине Југославије, договорено је да чланови Покрајинског и Месног комитета, као и остали чланови КПЈ, треба да раде на прикупљању и скривању оружја. Осим тога, договорено је да се, чим ратне прилике дозволе, у Београд врате Милован Ђилас, Сретен Жујовић и Спасенија Бабовић, и да се повежу са партијским организацијама ради наставка активности.⁵ Ове одлуке су путем партијских канала и веза пренете партијским руководством у појединим местима у унутрашњости Србије. Највећи део партијског руководства, чланова ЦК КПЈ и Покрајинског комитета КПЈ за Србију, изашао је из Београда на Космај 6. и 7. априла.

Комунистичка партија Југославије је доследно спроводила своју политичку линију о одбрани земље у априлском рату. Чланови КПЈ где год су се затекли инсистирали су на борби против агресора, а у случају окупације захтевали су да се борба настави. Велики број чланова КПЈ и СКОЈ-а из Београда, Краљева, Ваљева, Ужица, Чачка и других градова, пошао је у војне команде да се добровољно јави у војску, али, у већини случајева, нису били примљени. У неким крајевима, као у тамнавском срезу, формиран су посебни омладински добровољачки одреди састављени од комуниста и њихових симпатизера. Ово је касније, на мајском саветовању КПЈ, оцењено као изоловање КПЈ од војника, међу којима су чланови КПЈ требали да активно делују, а не да формирају своје посебне јединице.⁶

Приликом уласка немачких трупа у поједине градове, комунисти су били ти који су покретали грађане на оружани отпор. На пример, у одбрани Ужица, 15. априла 1941, видну улогу су одиграли чланови КПЈ који су се ту затекли; затим, значајно је било учешће комуниста у борбама око Јагодине и других места.⁷ Такве и друге активности КПЈ нису могле да утичу на ток априлског рата, али су означиле крупан корак напред у погледу јачања утицаја КПЈ у народним масама и стварања дезинформација да су „комунисти издали земљу”. Непосредни додир са масама народа у краткотрајном рату, омогућио је Партији да их упозна са својим ставовима по питањима која су била одлучујућа за судбину Југославије и српског народа у њој, а који су се поклопили са тежњама маса да се боре против агресора. Тај рат је био само једна етапа у успону стваралачке активности КПЈ и њеној афирмацији код народа.

5 Светозар Вукмановић Темпо, *Револуција која тече*, Београд, 1971, стр. 164–169.

6 У вези са питањем формирања добровољачких омладинских одреда од комуниста и симпатизера, на Мајском саветовању КПЈ 1941. је закључено: „1. То је значило изолацију комуниста од основне масе војника у коју су комунисти морали ући и радити; 2. То је значило излагати партијске кадрове уништавању; 3. То је значило напуштање терена рада у позадини и слабљења партијских организација, чији је задатак био да руководе борбом на терену”. *Документи... књ. 1*, стр. 42.

7 Александар Виторовић, *Централна Србија*, Београд, 1967, стр. 35–38; *Ужице 1941*, Београд, 1961, стр. 58.

Априлски рат је, унеколико, пореметио рад организације КПЈ у Србији. Овај поремећај је уследно, не само код делимичне мобилизације, добровољног јављања у војску и одвођења једног мањег броја комуниста у заробљеништво, него и због померања чланова КПЈ, по задатку, на друге терене или самоиницијативног напуштања градова радника, студената и ђака – и њиховог одласка у завичај. Међутим, ово стање у Србији је врло брзо сређено од тренутка када су се чланови Покрајинског и окружних комитета вратили у градове и успоставили међусобне везе.

ДР ВЕНЦЕСЛАВ ГЛИШИЋ

ПРВИ ДЕО

РУКОВОЂЕЊЕ КИЈ У ПРИПРЕМАМА ЗА ОРУЖАНУ БОРБУ 1941. ГОДИНЕ

Успостављање окупационог система

Пораз Краљевине Југославије у априлском рату 1941. године, изазвао је вишеструке последице. Не само да је била разбијена њена војска, него и њена државна организација, а она је подељена између четири односно пет окупатора Немачка, Италија, Мађарска, Бугарска, Албанија и на више делова, без обзира на интересе било ког југословенског народа, при чему су посебном искушењу били изложени Срби и Словенци. Нацистичка Немачка, непосредно очин и у току рата, развила је пропаганду великих размера: да се рат не објављује Југославији, односно другим југословенским народима, већ „српској разбојничкој клици у Београду“ и да ти народи, у првом реду Хрвати, Македонци и националне мањине треба да помогну збацивање те клике са чијим падом ће и сами постати слободни.

Хитлерова нетрпељивост према Србима била је посебно изражена приликом третмана српских ратних заробљеника и приликом деобе Југославије. Ова деоба је извршена на брзину, још у току рата, и без неке промишљене концепције. За нацистичку Немачку је било важно да обезбеди своје стратегијске, економске и политичке интересе, на тај начин, што је под својом контролом задржала главне саобраћајнице и области богате обојеним металима.

Већ 12. априла 1941. године, Немачка је објавила смернице о подели Југославије између Немачке и држава које су учествовале на њеној страни у априлском рату: Италије, Мађарске и Бугарске, које су, углавном, потврђене на преговорима заинтересованих држава у Бечу 21. и 22. априла, а претежно између Немачке и Италије. Одређена граница Србије под немачком војном управом је била: од ушћа Тимока у Дунав, па уз Дунав и Саву до ушћа Дрине, уз Дрину до подножја Таре и даље границом бившег Ужичког округа куда је ишла граница. Та граница се није мењала, али према Италијанима и Бугарима јесте. Тако, на пример, у почетку граница према Италијанима је ишла линијом Прибој–пут Нова Варош–Сјеница–Нови Пазар–Митровица–железничка пруга Митровица–Приштина–Урошевац, тако да су сва поменута места припала Немачкој, али су, током 1941. Италијани запосели Рудо, Прибој, Нова Варош, Сјеницу, а на Косову Приштину и Урошевац, па се италијанска окупациона зона протегла све до Орлове Чуке, где је и била тремеђа између окупационих зона Немачке, Италије односно Албаније и Бугарске.

Бугарска окупациона зона у почетку се протезала линијом Пирот–Врање–Скопље, захватајући у источној Србији територију између Тимока и државне границе Краљевине Југославије. Крајем маја 1941. је измењена у корист Бугарске која је заузела остатак нишавског среза, варош Бабушницу и целу територију пољаничког среза.

Опседнута великим освајачким циљевима и предстојећим припремама за борбу против Совјетског Савеза, Немачка није имала времена да се позабави

судбином Србије, сем да је задржп под окупацијом. С времена на време, од неких немачких политичара било је наговештаја да би Србија могла бити држава у оквиру такозваног новог поретка, који је Хитлер намеравао да спроведе најпре у Европи, а затим у целом свету, али уско политички и економски везана за Трећи Рајх.

Међутим, сви ти планови у вези са Србијом, као и планови око државе подунавских Шваба, чији је центар требало да буде Београд,⁹ остали су недоречени. Све што је урађено са Србијом у току рата и окупације, носило је печат Хитлерове нетрпељивости и његове претеране сумњичавости и страха од државотворености српске нације, те је задржана војна управа све до краја рата.

За подручје уже Србије, источног Срема, Баната и округа Косовска Митровица, у Београду је организована институција војноуправног команданта Србије. Банат, источни Срем и шире рејон Борског басена, са Бердапом и Сењским рудницима, стављени су под специјални режим. На површини од око 59.500 km² живело је око 4.500.000 становника. Класични окупациони апарат на овој територији је био најпотпуније развијен. Убрзо је Банат, 5. јуна 1941. године, добио статус аутономне административне јединице у оквиру Србије, у којој су власт вршили представници немачке националне мањине. Источни Срем је имао у почетку неодређен статус „интересног привредног подручја“ војноуправног команданта Србије, а 10. октобра 1941. године предат је тзв. Независној Држави Хрватској, али су у почетку власт у њему задржали фолксдојчери, као и у Банату. Рејони Бора и Трепче нису добили посебан статус, сем извесне аутономије Косовско-митровачког округа у односима са владом Милана Недића.

Још у току боравка оперативних јединица Друге немачке армије, пре одласка на фронт према Совјетском Савезу, у Београду је, 22. априла, формирана институција Војноуправног команданта Србије на које је место Врховна команда немачких сувоzemних снага одредила генерала авијације Хелмута Ферстера. Његов се штаб касније развио у огромно надлештво са преко 700 војних службеника.¹⁰ Ова команда окупране Србије делила се на два дела: војни и управни штаб. На челу војног штаба је био пуковник Гравенхорст. Овај штаб је имао задатак да одржи мир у Србији зашта му је на располагању стајало 4-6 батаљона пешадијских стрелаца, индустријске страже, одред фелдандармерије и неке полицијске снаге.

Пословима управе окупране Србије је руководио управни штаб са вишим пруским државним саветником Харолдом Турнером на челу. Овај штаб је у почетку имао улогу владе, а касније се свео на контролу најпре савета комесара Милана Аћимовића, а од септембра 1941. владе Милана Недића. Своју улогу управни штаб је остваривао преко 4 фелдкомандатуре и 7 крајскомандатура, које су, такође, биле подељене на војне и управне групе.

У Србији је формиран и привредни штаб на чијем челу се налазио Франц Нојхаузен, генерални опуномоћеник за привреду окупране Србије, пре рата конзул за привредна питања при амбасади у Београду, који је непосредно био потчињен Герингу, руководиоцу четворогодишњег привредног плана Немачке. Овај штаб су сачињавали искусни привредни стручњаци доведени из Аустрије и Немачке, који су добро познавали југословенско привредно подручје.

Поред војних установа и Министарство спољних послова имало је свога опуномоћеника у Београду Феликса Бенцлера, који је био придодат војноуправном команданту за политичка питања унутар Србије, али је, истовремено,

9 Hans Ulrich Wahler, *Reichsfestungs Belgrad, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, München, 1963. 1. стр. 72-84.

10 Дужности војноуправног команданта Србије прецизиране су у Хитлеровој заповести. број 29, од 17. маја 1941. године. Walter Hubatsch, *Hitler Weisungen für die Kriegsführung 1939-1945*, стр. 119.

службовао и као немачки посланик код квислиншке владе у Београду. Он је, такође, примао наређења директно из Берлина од министра спољних послова Рибентропа.

Војноуправни командант је затекао у Београду оперативни одред полиције и службе безбедности за Југославију, чија се надлежност постепено сводила на Србију. На његовом челу се налазио пуковник Vilhelm Fuks. Постојао је и посебан оперативни одред ове службе чија се надлежност простирала на управу града Београда, односно на територију фелдкомандтуре 599. На челу овог одреда је био мајор Карл Краус. Овај одред се бринуо за угушивање отпора окупатору у Београду. У његову надлежност је спадала организација београдске квислиншке полиције коју ће, под заштитом и упутствима Крауса, формирати Драги Јовановић.

У Београду је имала испоставу и војна обавештајна и контраобавештајна служба (ABWER) коју је од 14. априла 1941. организовао потпуковник Фридрих. Ова испостава је била смештена на Дедињу и послала је лажни назив „штаб за везу оружаних снага“. Уз ову установу је била везана специјална испостава немачке Врховне команде за искоришћавање архивских фондова војних и државних органа Краљевине Југославије.

Поред војних и полицијских јединица у Србији је постојао и пропагандни одред, који је био непосредно потчињен пропагандном одељењу немачке Врховне команде, а израђивао је смернице за пропаганду у Србији. Он је контролисао београдску радио-станицу и вршио цензуру штампе, издавачке и културне делатности. У Београду се налазила испостава Розенберговог штаба, чији су круг интересовања биле научне, музејске, патентне и сличне установе, затим приватне збирке и раритети. Њен основни задатак је био да вредне уметничке предмете заплепи и пренесе у Немачку.

Постојале су и многе друге службе, као што су: огранак организације ТОТ за Балкан, Саукелово опуномоћство за врбовање радне снаге, разне инжењеријско-техничке и пиротехничке инспекције, штабови за надзор и одржавање предузећа за производњу наоружања експлозива и муниције, за експлоатацију рада, прикупљање и извоз сировина, филијале представништва кредитних и банкарских завода, привредних концерна са комесарима или комплетним управама у привредним предузећима, као што је то било у Бору и Трепчи.

Поред наведених институција у склопу окупационог система Србије, било је основано неколико нових предузећа са искључивим немачким капиталом за откуп и диферацију разних производа, а многа стара немачка предузећа, која су се до тада бавила тим пословима проширила су своје капацитете. Немачке окупационе власти су настојале да скоро у свакој привредној грани имају и једно од водећих предузећа са својим капиталом, ради контроле читаве производње, а било је и таквих предузећа која су, углавном, радила за немачку привреду.

Овако разгранат немачки окупациони апарат, деловао је као круг бирократски механизам. Одређене службе нису међусобно сарађивале, шта више бориле су се за престиж код виших инстанци у Берлину. То је омогућавала двострука везаност за војноуправног команданта у Београду и за централне instance. Међутим, сва та неслагања између појединих служби приликом функционисања окупационог апарата, нису битно утицала на положај српског народа под окупацијом.

Знатну помоћ овом апарату, при успостављању и функционисању окупационог система, пружили су фолксдојчери, припадници националне мањине

11 Упореди: Јован Марјановић, н.д., стр. 27–30; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд, 1970, стр. 25–28; *Београд у рату и револуцији*, књ. I, стр. 105–111; Петар Вишњић, *Немачки окупациони систем у Србији*, „Историјски гласник“, Београд, 1956, бр. 3–4, стр. 87–92; Исто, *Немачка окупациона управа у Србији*, Београд, 1985, стр. 55–73; *Народни устанак и борбе за Краљеву 1941*, стр. 55–72.

који су се затекли у Србији. После окупације је започело њихово пагло досељавање у Београд, тако да их је било око 25.000 и ангажовани су у свим немачким установама, као тумачи и експерти за разна локална питања.

Окупација и деоба Југославије су довели међунационалне односе међу њеним народима до тачке крајње заоштрености, у којој су, сепаратистичке концепције решавања националног питања екстремних грађанских националистичких снага, дошле до свог пуног изражаја. Најкарактеристичнији пример у том погледу, био је формирање НДХ од стране усташке терористичке националистичке организације, под покровитељством нацистичке Немачке и фашистичке Италије. Са њеним проглашењем се почела остваривати великохрватска националистичка концепција, са циљем стварања чистог етничког простора – прогоном српског становништва и прекрштавањем Срба и Јевреја. Уследили су покушаји реализације сличних модела и у другим крајевима Југославије, као што су Велика Албанија, Велика Црна Гора и др. Националне мањине, углавном, су се определиле и подржале све своје матичне земље, које су окупирале поједине делове Југославије.

Посебно је било заоштрено српско национално питање, јер су припадници ове нације били прогоњени са свих територија које су окупирале суседне државе и из НДХ, мада су се у Србији квислиншке грађанске снаге бориле да јој се обезбеди аутономни статус, али без успеха, па је у њој за све време рата остао класичан окупациони систем.

Иако је био бројан немачки војноуправни апарат није био у стању да држи Србију под окупацијом, јер је располагао са мало војних снага после постепеног повлачења јединица Друге армије, до половине јуна, на фронт према Совјетском Савезу. На њено место стигле су 3 посадне дивизије: 704, 714, 717, које су биле састављене од старијих годништа и, самим тим, биле су слабијег борбеног квалитета. Активност ових дивизија обједињавала је посебно формирана команда под називом Виша команда за парочиту употребу 65. Истовремено, немачки представници у Србији су обновили претратни апарат власти који се ставио у службу окупатора. Како није била јасна намера немачког руководства шта у будућности урадити са Србијом, осим Хитлерове несклоности према Србима и уверења да би најбоље било да Србија нестане са географске карте, то су политику у њој, у пракси, спроводили Немци који су се налазили на дипломатским и обавештајним дужностима у Београду уочи рата. При спровођењу своје политике, они су се ослањали на раније своје сараднике међу Србима, а не на истакнуте грађанске политичаре. Од тих људи је формиран, 30. априла 1941. године, Савет комесара Милана Аћимовића, бившег министра унутрашњих послова, који је био састављен од 10 комесара. Овај Савет комесара био је продужена рука немачког окупатора у Србији и његов је основни задатак био да, под немачким војним заповедништвом и врховном заштитом, обнови привредни живот, у првом реду пољопривредну делатност, и да све то стави у службу ратних интереса. Не може се рећи да овај Савет комесара није гајио неке илузије да ће, уз помоћ Немаца, заштити неке од српских интереса, што се види из његовог програма рада, објављеног половином маја 1941, и меморандума о обнови Србије, објављеног у другој половини истог месеца.

Још у току маја 1941. године, обновљен је управни механизам старе власти од бановина преко среских начелстава до општинских власти и жандармерија. Немачке војне управне власти нису дозволиле квислиншкој управи да се бави „крупним политичким питањима“, као што је заштита српских националних интереса, иако је било покушаја да се нешто учини на том плану. То се најбоље види из меморандума упућеног војном заповеднику у Србији, крајем јуна 1941, у коме се тражи да немачке окупационе власти ревидирају своју политику према српском народу и да нешто учине да се око њега не сужава обруч. Шта више, захтевано је да се створи српска државна целина која би

обухватала језгро српског народа: од Велеса на југу до Новог Сада на северу и од старе границе према Бугарској на истоку до Лике и Кордуна на западу, с тим да долином Неретве добије излазак на Јадранско море.¹³ Овај и други слични захтеви нису допирали до врхова Трећег рајха, него су завршавали код немачких војноуправних чиновника, а Савет комесара је послушно извршавао наредбе немачке окупационе управе, спроводећи њене уредбе и друге окупационе палоге. Међу првим ратним наредбама које је извршавала комесарска влада је било скупљање оружја од народа и спровођење истраге у вези са случајем од 27. марта. Ова истрага је започета, али није до краја спроведена, јер је, у међувремену, дошло до пада нацистичке Немачке на Совјетски Савез и до устанка у Србији, па се од истраге одустало. Иначе, та истрага је требало да послужи у пропагандне сврхе са намером да се окрпви Симовићева влада, да је заједно са Великом Британијом проузроковала априлски рат, као и да се оптужи Совјетски Савез, да је подстицао Краљевину Југославију да ратује са Немачком.

Срби који су се затекли под немачком окупацијом нису се јединствено поставили према окупатору. Најпре су ступили на сцену они који су почели да сарађују са окупатором. То је био и најмањи и најкорумпиранији део српског народа, који је одмах ступио у колаборацију са окупатором приликом обнове старих органа власти на чијем је челу стајао Савет комесара. У службу окупатора је ступио и Димитрије Љотић са својом организацијом Забор, која није била бројна, али је идеолошки профашистички оријентисана и задојена антикомунизмом. Ту су се налазиле и друге личности, пре свега из полиције, са којима је немачка обавештајна служба одржавала везе између два светска рата.

Највећи део грађанских снага, на почетку окупације, није ступио у службу окупатора заузимајући став ишчекивања. Из њих су се врло брзо формирала два центра у Србији мотивисана грађанско-националистичким побудама. Први од њих се појавио, крајем априла 1941, на планини Соколовци и па подручју Косанице, као група четника коју је предводио Коста Миловановић Пећанац, председник удружења четника уочи рата. Он је успео, у току лета 1941. год., да окупи око себе неколико стотина људи. Иако се он у почетку представљао као заштитник српског становништва, његови одреди нису водили ни једну акцију против немачког окупатора. У лето 1941, Пећанац је ступио у везу са немачким представницима и, током августа, постигао са њима споразум о сарадњи у борби против комуниста и тим чином ставио је своје одреде у службу окупатора.

Други се почео стварати, средином маја 1941, на Равној Гори око пук-овишка Драже Михаиловића. Овај центар се развио од једне групе официра, подофицира и војника Краљевске југословенске војске, која се није предала немачким јединицама. Поменута група почела је да око себе окупља српске грађанске националистичке и антисовјетске снаге, најпре у Београду и западној Србији, са тежњом да се прошири на целу Србију и Југославију. У почетку, ова група није имала сасвим одређену политичку платформу изузев става да је прерано започињати оружану борбу против окупатора све до расплета на великим светским фронтовима. О четницима Д. М. у почетку се говорило као о чистој војној организацији, а и Д. М. је своју организацију називао војно-четничким одредима и одрицао им било какав политички карактер. Међутим, са почетком оружане борбе против окупатора, коју је организовала КПЈ, и са доласком грађанских политичара на Равну Гору, током 1941. године, формулише се политичка стратегија четничког покрета са изразито српским националистичким циљевима.

Из овог кратког приказа политичког стања код представника грађанских снага, може се уочити њихов потпуни распад и од њих се није могло очекивати да ће у условима окупације организовати озбиљнији оружани отпор, што је

уочило и руководство КПЈ. Политбиро ЦК КПЈ, а пре свих Тито, указивао је на распад буржоаске државе и политичког система и априлском рату и на продубљивање супротности међу буржоазијом на проосовински и прозападни део. Постепено се рађало сазнање да грађанске снаге – које су под окрипљем окупатора биле међусобно сукобљене на националној основи, што се посебно манифестовало после усташког геноцида над српским живљем – не могу да обнове Југославију на старим основама. Такви ставови произилазе из свих партијских прогласа у пролеће 1941. године.

И народ је био разочаран држањем државних и војних врхова у априлском рату, а капитулацију југословенске војске доживљавао је као своју срамоту и од првог дана окупације, иако потиштен и разочаран, био је антиокупаторски расположен. То своје расположење манифестовао је на разне начине. Пре свега, народ је дочекао окупатора одбојно и достојанствено. Спорадичне манифестације отпора становништва и прве немачке одмазде – јасно су указивале КПЈ да се народ није помирио са ропством. Тај отпор је, у почетку, изражаван бојажљиво и нечујно и пмао је, углавном, пасиван облик, као што су: игнорисање немачких наредби о предаји оружја, непријављивање војних обвезника које су Немци третирали као војне заробљенике, бојкотовање сарадника окупатора и слично.

Тај пасиван отпор је постепено прерастао у јавно показивање нерасположења према окупатору, које се манифестовало у виду солидарности и помоћи која је пружана заробљеницима, избеглицима, Јеврејима и Ромима, чији је прогон започео још у току априла 1941. Хиљаде избеглица су похрлиле у Србију, спасавајући се од уништења које им је претило од усташа у Независној Држави Хрватској; затим са територија које су се налазиле под мађарском, бугарском и италијанском окупацијом и из Словеније. Изглед и прича избеглица о злочинима које су вршили окупатори, а нарочито усташе, повећавали су антиокупаторско расположење код народа.

Окупатори су могли бити задовољни резултатима своје политике, односно распријањем међунационалне нетрпеливости и мржње, што потврђује и један немачки извештај из маја 1941, у коме се, поред осталог, „констатује да је за будући развој, такође, важно и то што се расцеп између Срба и Хрвата још више проширује“. Насупрот овом ставу, Хрвати из Земуна су упозоравали усташке власти у Загребу да прогон Срба „ствара злу крв“ истичући да би требало нешто предузети против такве праксе. „Јер је кучнуо за то час, да не би било можда прекасно.“¹⁴

Насупрот буржоаским партијама и њиховим истакнутим представницима, који су били у расулу и пометњи, КПЈ је била за настављање отпора окупатору – што је јасно изразила у априлском и првوماјском прогласу ЦК КПЈ и закључцима са мајског саветовања КПЈ у Загребу – свесна да је традиција отпора према освајачима живела дубоко у свести народа. Имајући то у виду, у свим прогласима КПЈ, родољубље се спајало са социјалном перспективом и наговештавала се борба против окупатора. То је Тито формулисао и у телеграму Коминтерни, почетком јуна 1941, на следећи начин: „У читавој Југославији народ очекује спас само од Совјетског Савеза. Код 90% становништва симпатије су за Совјетски Савез. Народ је изгубио свако поверење у бивше вође буржоаских партија... Комунистичка партија Југославије стекла је у народу велике симпатије због своје политике и предвиђања данашњих догађаја“.¹⁵ У свим прогласима и акцијама КПЈ, од априлског рата до напада Немачке на Совјетски Савез, будућа борба са окупаторима се поистовећивала са националним и социјалним интересима народа.

14 *Београд у рату и револуцији*, стр. 123, књ. 1

15 Јосип Броз Тито, *Сабрана дјела*, Београд, 1981, том 7, стр. 20.

Покрајински комитет КПЈ за Србију у срединицу припрема за оружану борбу

Пораз у краткотрајном априлском рату довео је до распада државне и политичке структуре Краљевине Југославије, али не и КПЈ која је остала једина организована југословенска политичка снага. Партија се није мирила са окупацијом ни деобом Југославије, а њено опредељење за настављање отпора окупатору постало је још чвршће, без обзира на постојање пакта Хитлер – Стаљин из 1939. године.

Да би комунисти имали јасну оријентацију под окупацијом, ЦК КПЈ је објавио 2 значајна документа: првомајски проглас и закључке са мајског саветовања КПЈ. У првомајском прогласу су позвани сви друштвени слојеви у Југославији и омладина, да се уједине и истрају у борби коју ће повести КПЈ. У закључцима са саветовања водећих комуниста КПЈ у Загребу, између осталог, је наглашено, да Партија треба да се брзо организационо прилагоди новонасталим условима, да се изврше анализе „минулих догађаја“ и да се утврде задаци КПЈ под окупацијом, а то може учинити само организационо чврста и идеолошки изграђена партија.

Комунистима у Српји додељен је задатак „да окупљају српски народ за борбу против империјалистичких завојевача, да се ставе на чело национално ослободилачке борбе и српског народа, да дају народу јасну перспективу његове борбе, да раскрикају пред народом сву ту владајућу капиталистичку клику која је крива за ову трагедију српског народа“.¹⁶ Под удар овог саветовања је дошла не само буржоазија која се ставила у службу окупатора, него сви владајући кругови бивше државе, укључујући и Симићеву владу, за коју се претпостављало да би као легитимни представник Краљевине Југославије могла, у будућности, одиграти улогу најопаснијег противника револуционарних промена, које је намеравала да спроведе КПЈ.

На основу сазнања да су буржоаски врхови разбијени, деморалисани и компромитовани, у политичкој платформи КПЈ све се више наглашавају револуционарни елементи; а с обзиром на Пакт Немачка-Совјетски Савез још су присутне резерве према Великој Британији, да и даље постоји да Немачку окрене у борбу против Совјетског Савеза, па је на мајском саветовању оштро изражен и антиимперијалистички став и оцена да је Други светски рат – империјалистички рат.

Још почетком маја 1941. руководство КПЈ је предвиђало, без обзира што окупатор није прогласио комунисте, да ће окупатор покушати да омете рад КПЈ, па је захтевано од чланова да проналазе „нове методе рада“, пове методе у ширењу пропаганде и агитације“. Осим тога, у закључцима се insistира на конспиративности, али тако да се избегне секташтво и да у чланство Партије буду обухваћени најбољи представници радника, сељака и интелигенције, који ће се васпитавати на идејама марксизма-лењинизма. Кад се организационо учврсти, „Партија мора да усмери највећу пажњу борби против окупатора“; да би та борба била што масовнија, потребно је да се повеже са групама и појединцима из грађанских партија који желе да се боре против окупатора под руководством КПЈ. Све до 22. јуна и који дан касније, КПЈ ставља акценат на класну борбу и у њеним прогласима и закључцима помиње се „радничко-сељачка-совјетска власт“, али је истовремено присутан појам национално-ослободилачке борбе.¹⁷

Успешно спровођење партијске линије са мајског и других саветовања КПЈ, зависило је од идејног и организационог јединства Партије. Тито је, од доласка на чело Партије, формирао око себе ново руководство КПЈ од младих

¹⁶ *Документи...*, књ. 1, стр. 39.

¹⁷ Венцеслав Глишић, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941–1942*, Београд, 1975, стр. 227; Мома Марковић, *и.д.*, стр. 216–217; Сечања Александра Ранковића дата аутору 28. маја 1974. године.

људи стасалих у КПЈ тридесетих година. Партија је била релативно малобројна, али јединствена кадровска партија бољшевичког типа, са јако израженим демократским централизмом. Срж организација КПЈ су чинили професионални револуционари који су, одричући се струке и редовног посла, свој живот посветили припремању револуције, односно револуционисању маса.

Већ је споменуто, да су се чланови Покрајинског комитета разишли на разне стране у току априлског рата и да су напустили своје седиште Београд, склањајући се, углавном, на Космај. Није објашњено на који је начин Тито сазнао за одлазак чланова Покрајинског комитета из Београда, па је из Загреба, одмах после завршеног рата, упутно Александра Ранковића у Београд, да испита зашто су чланови ПК напустили Београд.¹⁸ По доласку у Београд, Ранковић је успео да успостави везу са Месним комитетом КПЈ за Београд, који је већ функционисао као да није било рата. Преко чланова Месног комитета је обавештен где се палате чланови ПК, које је позвао да се врате у Београд.¹⁹

Убрзо су се, у другој половини априла, окупили у Београду чланови ПК: Спасенија Бабовић, Благоје Нешковић, Мома Марковић, Милош Матијевић, Вукица Митровић и Љубинка Милосављевић. Остали чланови ПК су се задржали на теренима где су живели. Од доласка Ранковића, Биро ПК у саставу: Александар Ранковић, Спасенија Бабовић, Благоје Нешковић, Мома Марковић, Љубинка Милосављевић је био на окупу и радио колективно. У спровођењу линије КПЈ са њима су учествовали и чланови ЦК КПЈ: Иван Милутиновић, Иво Лола Рибар и Сретен Жујовић, а ускоро су им се придружили: Милован Ђилас, Светозар Вукмановић Темпо и други.²⁰

Поред Бироа Покрајинског комитета, постојао је и његов агитпроп у коме су радили: Милован Ђилас, Спасенија Бабовић и, кратко време у јуну, Родољуб Чолаковић.²¹ Покрајински комитет КПЈ за Србију имао је и своју партијску технику којом је у почетку окупације руководно Живота Степановић, а која је одиграла важну улогу у руковођењу и покретању маса на оружану борбу, нарочито у пропагандном погледу, и са својом мрежом курира који су преносили партијске материјале. Технику су сачињавали штампарија, мрежа курира и неколико илегалних станова у Београду. Посебну улогу је одиграла штампарија до 22. јуна, приликом припрема за оружану борбу. У њој је штампан „Пролетер“, орган ЦК КПЈ за април, мај и јуни 1941. и проглас на немачком језику упућен окупаторским војницима.

У току припрема КПЈ за оружану борбу против окупатора, активност Покрајинског комитета је била усмерена на политичке, организационе, војне и идеолошке припреме. Политичке акције ПК су се развијале у два правца: с једне стране, објашњавања је политичка стратегија КПЈ о неопходности оружане борбе против окупатора и њихових помагача, а, с друге стране, ПК је водио преговоре са појединцима и групама из разбijeњих грађанских странака, ради њиховог укључивања у заједничку борбу против окупатора под руководством КПЈ, како се то захтевало у закључцима са мајског саветовања КПЈ у Загребу.

18 Долазак Александра Ранковића у Београд везује се за 17. април 1941. Међутим, тога дана потписана је у Београду капитулација југословенске војске и није вероватно да је тог дана већ био успостављен железнички саобраћај између Загреба и Београда. И остали датуми који се везују за припреме КПЈ за оружану борбу су, углавном, одређивани према сећању, које је непоуздано за било какву хронологију.

19 Мома Марковић је дошао у Београд 7. априла 1941. и како није могао да успостави везу са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију, напустио је Београд и у селу Поповићу, под Космајем, сreo је чланове Покрајинског комитета Спасенију Бабовић, Љубинку Милосављевић и са њима се, према његовом сећању, вратио половином априла 1941. у Београд. Међутим, Ранковић ми је причао онако како сам навео у тексту. Мома Марковић, *Раци и револуција* (сећања 1941–1945), Београд, 1987, стр. 13–17.

20 Светозар Вукмановић, *и.д.* књ. I, стр. 172.

21 Родољуб Чолаковић, *Казивање о једном поколењу*, Београд, 1980, књ. III, стр. 619–762.

22 Брана Перовић, „У штампарији Покрајинског комитета“, у: *Београд град борбе и слободе*, Београд, 1964, стр. 185–195.

Реализујући ове закључке, Покрајински комитет КПЈ за Србију издао је, јуна 1941. године, проглас српском народу о стварању борбеног јединства. У том прогласу, ПК за слом у априлском рату окривљује српску буржоазију која је, паслањајући се на империјалисте, изиграла „жеље и очекивања српских војника који су 1914-1918. дили крв од Саве и Дрине до Албаније и Солуна“. „Окривљавати данас хрватски народ, поробљен данас као и српски, због шачице франковачке господе, значи продужавати оно сејање мржње“²³. Као и у прогласима до тада, на удару су, прво, агенти Лондона, па тек онда Берлина.

Иако овај проглас одише класном искључивошћу, КПЈ је у Србији поставила разговоре са првацима неких грађанских странака започете пре рата, у које се укључио и Тито. Још уочи рата у Србији, везе са појединим руководећим људима из грађанских странака, испред ПК је одржавао Благоје Пешковић. У току припрема за борбу, уз учешће Тита и представника ПК, одржани су, почетком јуна 1941, разговори са представницима Демократске странке и Народне сељачке странке. Ови разговори су били посвећени заједничким акцијама против окупатора, а и будућем државном уређењу. Док су разговори са Иваном Рибаром успешно приведени крају, који је постао у име левог крила Демократске странке; разговори са секретаром Народне сељачке странке Драгољубом Јовановићем, који се формално декларисао за сарадњу са КПЈ и за совјетску власт – ипсу касније допели резултата, јер се није залагао код својих пријатеља да се укључују у ослободилачку борбу, а и сам се држао по страни.

Несумњиво да су политичке и војне припреме КПЈ за оружану борбу увелико зависиле од организационог стања КПЈ у Србији. Већ смо напоменули да је поремећеност рада партијских организација у Србији, због априлског рата, трајала кратко време. Већ крајем априла 1941. године, почело је обнављање рада партијских организација, њихово попуњавање новим члановима и успостављање веза са руководећим форумима почев од основне организације, месног, средњег, окружног, до Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Новонастала ситуација под окупацијом је захтевала и одређене организационе промене, јер су нека окружна руководства КПЈ била ослабљена, па су појачана слањем кадрова са стране, пре свега из Београда, тако да је за кратко време мрежа партијских организација била учвршћена. У том периоду су постојали или су формиран окружни комитет КПЈ за Шабац, Ваљево, Ужице, Чачак, Краљево, Крушевац, Поморавље, Јагодина, Пожаревац, Зајечар, Ниш, Лексовац, Аранђеловац и један број средњих и месних комитета КПЈ. Секретари окружних комитета су били: Мијалко Тодоровић за ОК Крагујевац, Радослав Никчевић за ОК Поморавље, Чedomir Васовић за ОК Пожаревац, Добриљко Радосављевић за ОК Зајечар, Сретен Младеновић за ОК Ниш, Коста Стаменковић за ОК Лесковац, Десимир Јововић за ОК Крушевац, Гвозден Пауновић за ОК Краљево, Радослав Мишић за ОК Чачак, Желимир Ђурић за ОК Ужице, Милосав Милосављевић за ОК Ваљево, Станислав Сремчевић за ОК Аранђеловац и Добросав Радосављевић за ОК Шабац. У Београду је Месни комитет КПЈ, са Милошем Матијевићем, на челу вршио функцију Окружног комитета. У просеку, на терену појединих окружних комитета налазило се од 100 до 200 чланова Партије.

Да би био што ефикаснији у раду, Покрајински комитет се, по угледу на ЦК КПЈ, служио инструкторима. За један или два партијска округа био је задужен инструктор Покрајинског комитета који се тамо налазио, не само ради контроле рада Окружног комитета, него и да помогне да се одређени партијски

23 Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа (у даљем тексту: *Зборник НОР*, 1.2, стр. 11–13).

24 Белешка др Драгољуба Јовановића у истражном затвору 29. и 30. маја 1947. године. Архив СУП-а Србије, регистровано: Селања Благоја Пешковића дата аутору 9. фебруара 1973. године.

25 Венцеслав Гливић, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941–1942*, стр. 30–37.

задачи што брже и боље изврше. Распоред инструктора у току припрема за оружану борбу је био следећи: за ОК Пожаревац – Мома Марковић, за ОК Крагујевац – Светислав Стефановић, за ОК Поморавље – Петар Стамболић, за ОК Шабац – Милорад Ивковић, за ОК Ваљево – Милош Минић, за ОК Ужице и Чачак – Милан Миљалковић, за ОК Краљево и Крушевац – Мирко Томић и за ОК Ниш и Лесковац – Василије Буха.

У току маја и јуна 1941. године, у већини партијских округа одржане су окружне партијске конференције и саветовања на којима је извршен избор нових и допуна ранијих руководстава КПЈ. Партијске организације су се бројно увећале, тако да је у Србији, пред почетак оружане борбе, било око 2500 чланова и 1000 кандидата за чланове КПЈ и око 9000 чланова СКОЈ-а.²⁶

Стварање монолитне и идеолошке усмерене КПЈ, било је незамисливо без непрекидног идеолошког рада са чланством преко партијских школа и курсева уочи рата; а под окупацијом тај се рад сводио на уже оквире: на тумачење партијске линије о оружаној борби против окупатора и обавештавање о војно-политичкој ситуацији у свету, о могућности напада Немачке на Совјетски Савез, а посебна пажња је била посвећена теорији о револуцији. Индивидуално су проучавања дела марксизма-лењинизма, с тим што је скраћена верзија Историје СКП (б) служила као основни приручник за идејно-политички рад.

У основним организацијама КПЈ и СКОЈ-а, чим су биле обновљене и консолидоване, отпочео је и идејни рад на бази предатног искуства. Обично су се, једном недељно, на састанцима ћелија КПЈ остваривали идеолошко-васпитни циљеви, ради употпуњавања знања и формирања свести чланова КПЈ и СКОЈ-а. Број оваквих састанака је растао са приматом нових чланова КПЈ и СКОЈ-а као и кандидата за чланове. На овим састанцима прерађивани су, пре свега, материјали који су стизали од Централног комитета КПЈ, посредством Покрајинског комитета КПЈ за Србију и других руководстава КПЈ и СКОЈ-а. Осим тога, много се читала и коментарисала социјална литература, међу којом су биле најпопуларније књиге „Мати“ од Максима Горког и „Како се кално челик“ од Николаја Островског, као и друге, које су на уметнички начин приказивале социјалне и политичке прилике у Русији, уочи и за време Октобарске револуције, као и из периода изградње социјализма.

Упознавајући се, на састанцима и индивидуално, са одлукама и упутствима Централног комитета КПЈ и одговорима на бројна питања која је постављала пракса преко партијског гласила „Пролетер“, чланови Партије и СКОЈ-а, у току припрема за оружану борбу против окупатора, развијали су веома живу идејну политичку активност, организујући састанке са појединцима и групама грађана. Чланови Партије постајали су тумачи партијске линије, објашњавајући узроке брзог слома краљевске југословенске војске и Југославије као државе, при том раскришћавајући буржоаске врхове као кривце за пораз; затим привредне и политичке и друге мере окупатора и њихових домаћих сарадника; подићи народне масе да не клону духом; јачајући и морал и веру у сопствене снаге и окупљајући их око партијског програма оружане борбе; подстицајући их на свакодневне акције против окупатора.

Идејна изградња је била стални задатак сваког члана КПЈ, са посебним нагласком на комунистичком моралу, који се заснивао на перманентној критичкој и самокритичкој, односно крајњем поштењу и љубави према своме народу, на пожртвовању и храбрости у борби за идеале радничке класе. На тим критеријумима је изграђиван лик комунисте у Србији, који је предњачио личним примером и на тај начин стицао углед у народним масама и био у стању да их поведе у одлучујућу борбу, која је предстојала.²⁷

Свакако најзначајнија партијска активност којом је руководио ПК КПЈ за Србију, од априлског рата до 22. јуна 1941. била је на војним припремама за

26 Исто, стр. 37.

27 Београд у рату и револуцији, стр. 131–134.

оружану борбу. Знатну ulogu у томе је одиграо Тито који је седиште ЦК КПЈ, у мају, пре чeстно из Загребa у Београд,²⁸ а самим тим Београд и Србија постају средиште припрема за оружану борбу против окупатора. Тито је имао, пре свега, у виду борбену традицију српског народа, процеђујући да ће сукоб између народа у Србији и окупатора од самог почетка бити врло оштар и да постојећу мржњу према окупаторима треба уметно каналисати, раскрикавајући, истовремено, владајуће буржоаске кругове, који су довели народ у незавидан положај. С правом се очекивало да ће Србија бити жариште ослободилачке борбе. За остале делове Југославије је било изузетно важно како ће кренути ослободилачка борба у Србији. У њу су биле упрте очи не само српског становништва из осталих крајева Југославије, него и свих југословенских народа. Успешан развој ослободилачке борбе у Србији био би сјажан подстицај и за масе осталих југословенских народа да крену тим путем. Осим тога, према учењу о револуцији и искуствима Октобарске социјалистичке револуције, непријатеља је требало тући у самом центру, а периферија ће потом сама пасти.

Под непосредним надзором Тита, Покрајински комитет је руководио војним припремама. У првој половини маја 1941. године, формирана је Војна комисија при Покрајинском комитету, коју су сачињавали: Сретен Жујовић, секретар, и чланови: Спасенија Бабовић, Филип Кљајић и Бранко Крсмановић. Чланови ове Комисије и чланови ПК су обилили окупационе комитете и при њима формирали војне комисије у току маја и јуна 1941. године. У току припрема, Тито је пред ове војне комисије и пред целу Партију поставио следеће задатке: „1. Утврђивати распоред немачких јединица на окупираној територији; 2. Припремати саботаже ради слабења ратног потенцијала окупатора; 3. Сакупљати оружје и формирати борбене групе по градовима и 4. Припремати оружане акције и народни устанак“.²⁹ Према томе, задаци војних комисија су били: да организују сакупљање и скривање оружја, да стварају илегалне групе и десетине које би се обучавале у руковању оружјем и да организују санитарске течајеве и прикупљање санитарског материјала. Овај рад по војној линији је био организован тако, што су успостављене директне везе између виших и нижих војних комисија, све до ћелија, у којима је један члан био задужен за војне припреме.

Постоји сведочење Жујовића, да се у почетку помишљало да се војна активност обавља независно од Партије, односно да то буде масовни покрет отпора, али, убрзо се показало, да се то не може радити без Партије, јер требало је најпре убедити људе да знају зашто полазе у борбу; с друге стране, требало је изградити читав један посебни војни апарат, а при руци је већ постојао партијски, па је на крају донета одлука, да Партија организује и спроводи војну активност и од тада је она текла и боље и брже.

По директиви Покрајинског комитета, оружје је сакупљано на разне начине, па и оно неисправно. У случају кад се није могло добити на добровољној основи, куповало се за новац којим је располагала Партија. Прикупљено оружје је скривано на сигурна места и складишта, која су чували чланови Партије и симпатизери. Негде је било оружје само евидентирано, да се зна где се налази, па је тек узимано кад је почела ослободилачка борба.

Поред сакупљања оружја, војне комисије су настојале да формирају илегалне групе и десетине од чланова Партије, СКОЈ-а и симпатизера. Свака партијска ћелија у градовима, имала је по једну или више ударних група. Од тих група и десетина касније су формиране чете и батаљони, као на пример у Београду, али је то било више по списковима, јер се људство у таквом саставу никад није могло сакупити у илегалним условима, чак ни за смотру. Ове десет-

28 Као и из других података из Титове биографије, контрадикторни су и подаци о његовом преласку из Загребa у Београд и крећу се, према сећању учесника НОР-а од 8. до 23. маја 1941.

29 Институт за историју радничког покрета Србије (у даљем тексту ИРПС). Библиотека *Сећања Срејена Жујовића*, св. 1, стр. 192.

30 Исто, св. 2, стр. 7.

ине и ударне групе посебну пажњу су посвећивале обучавању својих чланова у руковању оружјем. У унутрашњости Србије ударне групе и десетине су формиране у више места: у Шапцу, Врању, Лесковцу, Смедереву, Бору, Ужицу и у другим градовима.³¹ Ове групе се могу сматрати зачетцима првих партизанских одреда, јер са њиховим изласком из градова, после хапшења комуниста од стране окупатора и његових сарадника, настају први партизански одреди почетком јула 1941. године.

У периоду припрема за оружану борбу до 22. јуна је одржан и већи број санитарских течајева за пружање прве помоћи. Ове течајеве је организовао претежно СКОЈ за средњошколке и студенткиње.

Док је Покрајински комитет припремао у Србији партијске и скојевске организације и народ на оружану борбу, немачки окупатор је предузимао одређене мере да се стабилизује окупаторска и административна управа у Србији, обнови привредни живот, а повременим претњама, хапшењима и одмаздама, да се застраше грађани да се не би усудили да отпочну оружану борбу. Припремајући се за напад на Совјетски Савез, представници нацистичке Немачке у Србији су планирали изненадно хапшење комуниста по градовима. Са нападом нацистичке Немачке на Совјетски Савез 22. јуна, и покушајем хапшења комуниста, завршена је почетна етапа припрема за оружану борбу у Србији и започеле су убрзане припреме из којих ће произићи одлука о започињању оружане борбе. Стиче се утисак да се припремама за оружану борбу није приступило систематски и на време. У току априлског рата, знатно се могло сакупити више оружја организованој акцијом, него што су то појединци учинили, тако да је највећи део оружја запленио окупатор. Осим тога, КПЈ није имала утицаја у војсци, па је у припремама и обучавању у руковању оружјем било мало војних стручњака, јер је КПЈ помало зазирала и секташки се односила према официрима и подофицирима, патриотама. Иако се у прогласима ЦК КПЈ истиче да је КПЈ спремно дочекала напад нацистичке Немачке на Совјетски Савез, то се не може у целости прихватити, јер како онда тумачити да су прве борбене групе као зачети одреда, па и сами партизански одреди у почетку били оскудно наоружани и у сваком погледу слабо опремљени, сем изузетака. Додуше, морају се имати у виду и тешки услови илегалног рада и мере Немаца. Окупатори нису прогнали комунисте, али су се припремали да у тренутку напада Немачке на Совјетски Савез и на дати знак, „Интернационале“ да их похapse. С друге стране, комунисти су очекивали напад на Совјетски Савез и од почетка јуна 1941. показивали су већу будност него раније, тако да намера окупатора да похapse комунисте у Србији није успела.

Политичке, идеолошке и организационе припреме су знатно успешније организоване и развијане него војне припреме. То је био период када је свим припремама руководио Покрајински комитет, уз подређену улогу Војне комисије, и уз спору преоријентацију на војну активност која ће постати тежиште партијске активности после 22. јуна 1941. године.

31 „Почели смо да приступамо организацији одреда.“ сећа се Жујовић, само то нису били војнички одреди, него групе у градовима које ће после прерасти у партизанске одреде“. Сећана, св. 1, стр. 186–187.

АКТИВНОСТ ПОКРАЈИНСКОГ КОМИТЕТА И ГЛАВНОГ ШТАБА НА ОРГАНИЗОВАЊУ УСТАНКА ДО СТВАРАЊА СЛОБОДНИХ ТЕРИТОРИЈА

Активности ПК на покретању оружане борбе

Напад нацистичке Немачке на Совјетски Савез, 22. јуна 1941. године, означио је радикалан прелом тока Другог светског рата, јер се тежине борбе пренело на Источни фронт и постепено је формирана антифашистичка коалиција, коју су сачињавале државе са различитим друштвено-политичким системима: с једне стране, Велика Британија и Сједињене Америчке Државе – капиталистичке земље, а, с друге, Совјетски Савез – социјалистичка земља. Напад на Совјетски Савез је био снажан морални подстицај за све комунистичке партије поражених земаља Европе, да позову своје народе у борбу против окупатора. Не чекајући позив од Коминтерне, а процењујући војну и политичку ситуацију у Југославији и на бојништима II светског рата, Политбиро Централног комитета КПЈ је дошао до закључка, да је са нападом нацистичке Немачке на Совјетски Савез наступио историјски тренутак за отпочињање ослободилачких акција у Југославији. На састанку Политбироа Централног комитета КПЈ, 22. јуна 1941, одлучено је: да комунисти одмах поведу борбу за ослобођење земље, а у тексту прогласа Централног комитета, који се појавио следећег дана, дата је не само оцена немачког напада на Совјетски Савез, него су позвани родољуби и пролетери „свију земаља Југославије“ да помогну борбу Совјетског Савеза на тај начин, што ће отпочети са оружаном акцијом против окупатора. Може се слободно рећи, да је 22. јуна 1941. КПЈ допела једну од својих првих самосталних одлука у току Народноослободилачког рата и револуције, јер је телеграм из Коминтерне, у коме се позивају народи Југославије и комунисти да испуне своју интернационалистичку дужност према Совјетском Савезу „развијајући свестрано ослободилачку борбу против немачких подјармљивача“, стигао, тек, 27. јуна у Београд.

Сам Тито признаје, да у том тренутку „joш нису биле извршене све припреме“. Кроз проглас су дате основне смернице, а онда би се у ходу реаговало како се догађаји буду развијали. „Ми комунисти нисмо мислили да сами предузмемо неки авантуристички подухват, јер би за неколико месеци могао да спласне и само би допео народу штету. Наша линија је била одмах од почетка, стварати ма и полако, али сигурно, базу за један дуготрајаи отпор против окупатора“.

Немачки напад на Совјетски Савез је изменио услове живота и рада комуниста. До 22. јуна комунисти су живели полулегално и могли су се бавити полулегалном масовном пропагандом; али када су окупатори и њихови сарадници започели са хапшењем комуниста, у КПЈ је завладала атмосфера ратног стања и сваки њен члан сматрао се мобилисаним. То стање се манифестовало у масовном прелажењу у илегалност и убрзаним припремама за оружану борбу против окупатора, напуштањем градова и формирањем борбених група. Ова борбена приправност увелико је паралисала акцију окупатора и њихових сарадника да се похapse комунисти, а покушај удара на КПЈ само је убрзао почетак оружане борбе у Србији.

У преоријентацији КПЈ у Србији на војну активност, посебан значај је имала седница Покрајинског комитета КПЈ за Србију, 23. јуна 1941, на којој је одлучено да сви чланови Покрајинског комитета, укључујући и инструкторе, изузет Секретаријата, крену у унутрашњост и одрже састанке са окружним комитетима КПЈ, подстицајући, на тај начин, убрзане припреме за борбу формирањем борбених група, а потом и партизанских одреда; затим да се изврши размештај кадрова у Београду и један део тих кадрова из Београда пошаље у унутрашњост Србије. Осим тога, расправљало се о повећаној будности и чврстој повезаности партијских организација са руководством и обезбеђивањем трајнијих међусобних веза, уз обезбеђивање партијске технике и средстава за њено функционисање. Посебно је наглашена потреба, да се убрза прикупљање оружја, одеће, санитарског и другог материјала, неопходног за борбу против окупатора. Такође је одлучено да се наставе разговори са демократским оријентисаним групама и напредним појединцима из растуриених грађанских партија. На крају је одлучено, да се изда проглас Покрајинског комитета и одређен је Секретаријат Покрајинског комитета – у саставу: Александар Ранковић, Спасенија Бабовић, Благоје Нешковић и Љубинка Милосављевић – који ће бити на окупу и руководити убрзаним припремама за оружану борбу против окупатора. Остали чланови и инструктори Покрајинског комитета су обилили све окружне комитете за које су били задужени и одржали састанке, insistирајући на доношењу одлука о формирању борбених група и партизанских одреда изван градова.

Према закључцима са седнице ПК од 23. јуна, техника је објавила проглас „Српском народу“, у коме се позива целокупан српски народ у борбу против окупатора. У прогласу, између осталог, пише: „Српски народе, не оклевај! Сада и само сада куцнуо је час да учинимо крај рату и насиљу окупатора. Не заборави да то можеш учинити само удруженим снагама са моћним Совјетским Савезом, са непобедивом братском словенском Русијом, на челу са великим сином руског народа Стаљином. Сети се српски народе своје славне прошлости и не слушај кукавице и малодушнике који позивају на чекање. Чекаћи – значи играти се својом судбином, будућношћу наорудном“.³⁴

Као што се види, овај проглас је декларативан, односно без конкретног је садржаја. Конкретнији садржај уследиће кад стигне телеграм Коминтерне од 1. јула 1941. године, који је, већ у првој половини јула, кружио међу партијским руководством у Србији. Његов текст гласи: „Отечествени рат који води Совјетски Савез против издајничког напада са стране Хитлера јесте дивовска борба на живот и смрт, од чијег резултата не зависи само судбина СССР-а већ и слобода нашег народа. Куцнуо је час када су комунисти дужни да поведу народ у борбу против окупатора. Не губећи ни једне минуте, организујте партизанске одреде и расприрујте у непријатељском залеђу партизанске борбе. Потпаљујте ратне фабрике, складишта, спремишта горива (нафте, бензина), уништавајте аеродроме, железнице, телефонску и телеграфску мрежу. Не допуштајте превоз трупа и муниције (ратног материјала уопште). Организујте сељаштво за скривање жита и склањање стоке у шуму – све у шуму. Неопходно је потребно помоћу свију средстава терорисати непријатеља тако да се осети као у опседнутој тврђави. Потврдите пријем ових директива и пошаљите извештај о спровођењу истих тј. шта сте учинили до сада конкретно“.³⁵

34 Мома Марковић, *н.д.*, стр. 27–28.

35 *Зборник НОР*, I, 1, стр. 29–30.

36 Архив Србије (у даљем тексту АС), фонд Покрајинског комитета КПЈ за Србију (у даљем тексту ПКС), бр. 3. Пошто је овај телеграм Коминтерне прослеђен партијским организацијама од стране Покрајинског комитета, а није наведено од кога потиче, архивски радници, а и неки од оних који су писали књиге из историје НОП-а Србије (пример, Александар Виторовић, *Централна Србија*, стр. 57), тумачили су га као писмо Покрајинског комитета од 1. јула 1941. Каснијим сравњањем са телеграмом Коминтерне од 1. јула 1941. године, утврђено је да је то текст телеграма Коминтерне, коме је на крају додато неколико речи: „О свакој акцији тачан извештај. Прочитати на седници руководства и одмах уништити“, што је значило да се са његовим садржајем упознало само руководство КПЈ до окружних комитета.

Наведени телеграм и говор Стаљина, 3. јула 1941, били су сигнал за Политбиро ЦК КПЈ да, 4. јула 1941. године, донесе одлуку о отпочињању оружане борбе. Познато је, да у прогласу од 22. јуна, још нема изричитог позива на оружане акције, него на припреме и спремност за одлучну борбу. О томе сведочи у својим мемоарима и Милован Ђилас, да је телеграм Коминтерне био пресудан за изабирање момента за отпочињање оружане борбе.³⁷ Одлука Политбироа ЦК КПЈ о отпочињању оружане борбе, убрзала је започете процесе преоријентације КПЈ на војну активност. У том тренутку, није се могло предвидети какве ће све облике организовања добити ослободилачка борба и каква ће се тактика примењивати. Остало се код онога пита се захтевало у директиви Коминтерне, па се у почетку инсистирало на диверзијама.

Иако су темељи политичке стратегије КПЈ у Народноослободилачкој борби одређени још на мајском саветовању КПЈ, она још више добија на ширини стварањем антифашистичке коалиције. Први корак у изграђивању те коалиције учињен је, 12. јула 1941. потписивањем споразума између Велике Британије и Совјетског Савеза о заједничком ратовању против Немачке. Убрзо затим, 2. августа, влада САД је обавестила владу Совјетског Савеза, да је спремна да јој пружи економску помоћ, како би што успешније водила рат против Немачке. Истовремено, влада Совјетског Савеза је, у току јуна и јула 1941, обновила дипломатске односе са владама чије је земље окупирала Немачка, па и са избегличком југословенском краљевском владом у Лондону.

У току стварања антифашистичке коалиције, ЦК КПЈ је, 12. и 25. јула, издао два прогласа у којима се више не помиње не само совјетска власт, него се категорички одриче да се КПЈ бори за неке своје посебне циљеве, изузев оних који су у интересу целокупног потлаченог народа, а то је борба за слободу. Ширша ове политичке стратегије најпотпуније је формулисана у прогласу ЦК КПЈ, 25. јула, у коме, између осталог, пише: „Она (тј. КПЈ) организује и води партизанску борбу, јер то сматра својом дужношћу пред народом. Она је у тој борби дала већ стотине својих жртава, али не води ту борбу ради освајања власти за себе, да би искористила ситуацију за постизање својих циљева, као што хоће да прикажу окупатори и њихови домаћи агенти. Циљ окупатора и његових агената јесте, да одваја народне масе од комуниста, да комунисте изолује од маса, јер се окупатори боје комуниста, који смело и неустрашиво, не штедећи своје животе воде борбу против туђина који су поробили нашу земљу. Совјетски Савез, Енглеска и Америка удружили су се да би уништили фашистичке освајаче који угрожавају читав свет. Народи Југославије треба да се уједине без обзира на политичка и верска убеђења и да јединственом борбом протерају омрзнуте окупаторе из своје земље. У име слободе и националне независности, КПЈ позива све родољубиве народне елементе да се уједине у борбу против заједничког непријатеља, фашистичког окупатора и домаћих издајника! Партизански одреди имају за задатак да уништавају све што служи непријатељима народа – фашистичким окупаторима. Али, то није само дужност партизана, већ је то дужност сваког родољуба“.³⁸

Чини се, ако се читају прогласи ЦК КПЈ и Покрајинског комитета да су они јасни. Међутим, у стварности почеци ослободилачке борбе и стварање јединства народа у борби текли су далеко теже. Иако се касније тумачило, да

37 Милован Ђилас, *Револуционарни рат*, Београд, 1990, стр. 34. „Истина, у разговорима чланова ЦК о томе предвиђало се да би до оружаних, герилских акција ускоро могло да дође“, између осталог каже Ђилас. „Но, ипак се чекало на директиву Москве. Овог пута Москва није окаснила“. Потом Ђилас сведочи „Ја се не сећам да ли је на ту тему из Москве стигло више депеша. Али сам сигуран да нам је Москва наложила отпочињање диверзантских и герилских акција. Тито нас је о томе обавестио и било је очито да се делатност Партије мора преоријентисати, а напосле убрзати са оружаним припремама...“ Но то није значило да оружане борбе не би било и без овог телеграма. Он је утицао на тренутак доношења одлуке, али свакако би дошло до оружане борбе вероватно касније, али без такве организационе журбе „с дубљим, самосталнијим политичким резоновањем“.

се није веровало у бржу победу Совјетског Савеза, то уверење је, почетком рата између Немачке и Совјетског Савеза, преовлађивало. Упркос томе што су делегати ЦК КПЈ и чланови и инструктори ПК Србије били послати на терен да организују партизанске одреде, још се није одустајало од искуства Октобарске револуције, тј. од преузимања власти у градовима. Вера у победу Совјетског Савеза је била тако снажна, да су у Београду већ предузимане неке мере за преузимање власти. Тако је агитпроп ПК на састанку, крајем јуна, имао само једну тачку дневног реда: Припреме за преузимање власти у Београду у случају доласка Црвене армије. У свим партијским организацијама у Београду вршене су припреме у том погледу. Тако је, на пример, крајем јуна, члан Војне комисије ПК Бранко Крсмановић одржао састанак са секретарима партијских ћелија поштар и саопштио им да формирају партизанске чете и да припреме план за заузимање поште, главног телефона и телефона. Радило се и на прописима за ове службе, да буду готови приликом заузимања ових установа.

Да се на томе озбиљно радило можда сведочи и пример укључивања секретара ПК лично у акцију дизања у ваздух радио-станице у Макињу 27. јула, када је био ухапшен од стране Гестапоа, а ослобођен после 2 дана. Његово ослобађање била је једна од највећих акција изведених у Београду током јула 1941. године.³⁹ Међутим, окупатор је био сувише јак у градовима и Партија би примењујући барикадну тактику изгубила своје најбоље кадрове, па су се морала тражити друга решења од оних која су се показала успешним у Октобарској револуцији. Зато се КПЈ оријентисала на провинцију, односно село. „Срећа је што смо се ми одмах испочетка оријентисали на слање људи ван“, између осталог писао је Тито, „супротно ономе што су радили у Француској и у неким другим земљама, где се сматрало да главна борба треба да се води у граду, а не на периферији... Наша линија била је да у градовима, додуже водимо борбу, али да то, уколико је то могућно буде диверзантска борба. Кад смо видјели како се Нијемци драконски обрачунавају са људима, ми смо мислили да то треба да има другостепени карактер.“⁴⁰

Остаци догматских схватања и плузије у свести многих чланова КПЈ да ће доћи до брзе победе Совјетског Савеза и да се власт може преузети, чак, у градовима, уз помоћ очекиваних совјетских падобранаца, који треба да донесу оружје, убрзо су устукнули пред реалности рата – да ће он потрајати дуже и да су окупатори и њихови сарадници сконцентрисани у градовима и да је непримењива барикадна тактика, па се од ње одустало, али је постављено са перманентним диверзантским акцијама у градовима, а нарочито у Београду.

И други остаци догматске свести избијали су понегде на површину. У току првих дана ослободилачке борбе, истицале су црвене заставе, петокраке звезде, срп и чекић, амблеми који су били у употреби у Совјетском Савезу, до примене неких револуционарних мера према богатјим сељацима, а нарочито оштри ставови су заузимањима према репегатима из сопствених редова, који су били обележени као троцкисти.

Без обзира на све ове остатке догматске свести, у току јула 1941. постепено се јављају сви важнији појмови који се употребљавају у току НОБ-а, као што су: партизан, одред, име команде, позната парола „Смрт фашизму – слобода народу“ и други. Најраније се јавља име партизан и партизански одред преузето из телеграма Коминтерне, односно из руског језика, јер се није могла наћи погодна реч у српском језику, а оне које су постојале, већ је била приграбила супрота страна – четници. Код имена команди, у току јула 1941. мењан је назив. У почетку се помиње Војно-револуционарни комитет при ЦК КПЈ, а крајем јула Главни штаб партизанских одреда при ЦК КПЈ или Штаб Народноослободилачке борбе, да би се, почетком августа 1941, устално назив Главни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије. Карактеристично је да сви штабови, у почетку, у свом називу садрже реч „револуционарни“,

која се у току месец дана губи и замењује се са речју „народноослободилачки“. Тако, током јула, постепено нестају револуционарни, а замењују их народноослободилачки појмови, а од почетних оружаных акција борба против окупатора и његових сарадника, после прогласа ЦК КПЈ од 25. јула, постепено прераста у народни устанак, јер Народноослободилачком покрету „прилази из свих слојева и старо и младо“.

У складу са наведеном политичком стратегијом КПЈ, понашао се Покрајински комитет КПЈ за Србију. Он је за кратко време требао партијску организацију у Србији да преоријентисхе на војну активност. Значајну улогу у тој организационој журби, поред чланова ЦК и инструктора на терену, одиграли су окружни комитети, а посебно Главни штаб НОП одреда за Србију. У почетку оружане борбе нису били одвојени војни од политичких послова, па је и даље без обзира на постојање Главног штаба, који је по организованости остао на нивоу Војне комисије и са ограниченом активношћу на једном делу Србије, војним и политичким пословима руководио Покрајински комитет КПЈ за Србију.

После слања чланова Покрајинског комитета и његових инструктора и чланова Главног штаба на терен, крајем јуна и у првој половини јула 1941, Секретаријат Покрајинског комитета у Београду на основу првих извештаја, стекао је утисак да се организација одреда и њихове акције неравномерно развијају, јер се није могао тако лако целокупни дотадашњи систем илегалног рада КПЈ прилагодити условима оружане борбе. Због тога је Секретаријат Покрајинског комитета одлучио да подстицао и опомињао оне окружне комитете који су заостајали у борби због одлагања или због објективних околности. Став Покрајинског комитета по питању оружане борбе најјасније је изражен у окружници број 1, од 20. јула 1941, у којој се од свих партијских организација захтева да изврше следеће задатке:

„1. Неодложно отпочети с акцијама, све јачим и јачим акцијама у духу већ датих директива. Акције морају бити добро припремљене и изведене. Свака наша акција мора имати за последицу и материјалну и моралну штету за непријатеља.

2. До максимума развити самоиницијативу код организација и свакога појединца. Само онај који и дан и ноћ буде размишљао о задацима, који данас стоје пред Партијом, само онај коме ови задаци пређу у крв и месо, извршиће успешно своју дужност и сигурно нанети непријатељу ударце.

3. Свакоме, свакоме човеку одређивати дневне задатке и контролисати њихово извршавање. У случају неуспеха испитати узроке, а искуство обрађивати и препослати даље.

4. Завести челичну дисциплину у партијским организацијама и по цену преполовљења чланства. Партији није потребан само број чланства, али неактивног, већ храбри, одани и спреми на све војници, који ће узмаћи ни пред каквим тешк ђама. Сваки наш човек мора се осећати мобилисаним војничком-ратником.

5. Против кукавица и колебљиваца свих боја повести најодлучнију борбу у Партији и ван ње. Сваку анти-партијску радњу, сваки непријатељски поступак против Партије и њене чиније или њених функционера, у било којој форми треба на лицу места осудити и непријатеља на лицу места ликвидирати заувек.

6. Сместа се обрачунавати са ситничарењем у раду наших организација. Наша партија налази се у рату и сав други рад мора бити подређен томе. Треба изаћи из уских и секташких облика рада. Разбити љутигуру која сматра наше организације у њиховом јачању и широком захватању маса.

7. У акције укључити широке масе радника, сељака и друге борбене ванпартијске људе. Треба стварати национално ослободилачки народни покрет

у борби против огањних фашистичких тлачитеља и њихових слугу – Љотића итд.

8. Сваке недеље слати ЦК-у писмене извештаје о спроведеним акцијама и њиховом успеху. То је потребно и зато да би се обезбедило препонење некуства.⁴²

Потом су, појединачно опшм окружним комитетима који су спориле реаговали на директиве ЦК, упућена општа писма са захтевом да се отпочне са оружаним акцијама против окупатора. Истовремено, Покрајински комитет је почео похвалјивати оне организације, односно одреде који су изводили успешне акције против окупатора и сарадника, а критиковати и кажњавати руководства, која нису организовала акције или су са њима каснила. Тако, већ у окружници број 1, наводе се примери кажњавања. Распуштен је у Београду II реонски комитет, зато што није извршио акцију 19. јула, а кажњен је укором Окружни комитет КПЈ Пожаревац, зато што је ангажовао једног члана КПЈ на пословима на којима је лако могао пасти непријатељу у руке, а касније је ова одлука поштомљена као неzasновапа. Кажњено је и неколико чланова КПЈ који се нису довољно одговорно односили према задацима.⁴³

Није се смело дозволити колебање, па је Покрајински комитет Партију у Србији чистио од опортуниста, али и од окорелих секаташа који нису могли да схвате ширину Народноослободилачке борбе. Најонгтрије се поступао према онима који су проглашени за троцкисте.

Циљ свих ових директива Покрајинског комитета, у јулу и првој половини августа, био је да покрене у акције све чланове КПЈ и родољубиве масе српског народа и да се те акције против окупатора и њихових сарадника изводе у свим деловима Србије. Директиве су испонитоване, пре свих, од чланова Партије, а и једног броја њихових симпатизера, али то све не би било довољно да традиционално ратнички српски народ није прихватио позив на оружану борбу. Хтења и директиве КПЈ поклопили су се са жељама народа, да је у почетку, и само руководство НОП-а у Србији, било изненађено подршком народа. Међутим, у свим деловима Србије није се кренуло у оружану борбу истовремено и равномерно. У току јула су изостале акције у Крагујевачком, Краљевачком, Шабачком, Пожаревачком и Ужичком округу, у источној и југоисточној Србији. За све окружне комитете који су заостајали у организовању одреда и извођењу акција, могла се применити критика која је од стране Покрајинског комитета изречена Окружном комитету КПЈ за Ужице половином августа: „Основна Ватна грешка јесте у томе што нисте умели правилно и брзо преоријентисати рад партијских организација. Уместо пребацивања свих главних партијских снага на главно тежиште рада, ви сте и даље остали код оних старих, новом ситуацијом и новим задацима већ преживелих форми рада... Не прво једно, па после друго, него савлађујући организационе слабости, истовремено припремати и водити акције на бази постављених задатака”. А да би се то постигло требало је „завести гвоздену дисциплину у партијској организацији и одредима. Код тежег прекршаја кривце треба и ликвидирати”.⁴⁴ Писма сличне садржине добили су окружни комитети: Крагујевац, Пожаревац, Пипи, Лесковац, Краљево и други, код којих је било „стидљивог и са нуно сентименталности прилажења акцијама”, мајка је негде било и објективних разлога.

Разуме се, да је Покрајински комитет КПЈ за Србију доследно препосно и спороводно директиве ЦК КПЈ и Главног штаба НОП одреда Југославије, јер су чланови и једног и другог органа Партије и НОП-а били исти људи – Тито и многи чланови ЦК КПЈ. У својству команданта Главног штаба, Тито је, током јула 1941. формулисао основне задатке партизанских одреда на основу постигнутих искустава и објавио их у Билтену Главног штаба бр. 1 од 10. августа 1941. Било је то прво писано упутство о циљевима, организацији и задацима парти-

42. АС, ЦКС, бр. 4.

43. Документи..., књ. I, стр. 372–373.

44. Зборник НОР, I, 1, стр. 47.

запских одреда Југославије. Прво се објашњава циљ, а то је „ослобођење народа Југославије од окупатора и борба против домаћих окупаторских агената“. Назив народноослободилачки је што то пису „борбене формације било које политичке партије или групе – у конкретном случају ни Комунистичке партије – већ су то борбени одреди народа Југославије“. Затим су, укратко, прецизирани задаци партизанских одреда: „Они морају рушити све објекте који служе фашистичким освајачима... онемогућити их да одузимају сељацима жито, стоку и остале намирнице... убирање пореских и других дажбина“, да бране „насеља, градове и села од фашистичких зулума“, да немилосрдно уништавају све „фашистичке одреде“ и „њихове домаће агенте“, да дижу „народне устатке“. Политичка линија мора бити „народноослободилачки антифашистички фронт свих народа Југославије, без разлике на политичка и верска убеђења“. За штабове партизанских одреда је речено да морају бринути „да се непријатељ не убади у партизанске редове“, о дисциплини, исхрани, наоружању, за потребан санитарски материјал и особље. Што се тиче подређености свих партизанских одреда са својим штабовима из свих делова Југославије „спадају под врховно руководство Главног штаба НОП одреда Југославије“. И на крају се најављује могућност да ће се приликом извођења „крупних операција“, стварати према потреби „извишне партизанских одреда крупне војне јединице“.⁴⁵

У следећем броју Билтена је објављен и текст заклетве чији је садржај патристског карактера: „У име слободе и правде нашег народа, заклињемо се, да ћемо дисциплиновано, упорно и неустрашиво нештедећи своје крви и живота, водити борбу до потпуног уништења фашистичког освајача и свих народних издајника“.⁴⁶ Наравно да је сваки одред поред овог текста уносио и своје име и додавао, односно конкретизовао на који се народ односи заклетва, па се тако, на пример, тај и тај син српског народа заклињао чашћу да ће ступањем у одређени одред извршавати све постављене задатке.

Са ова два документа и осталим који су се појавили, током јула и августа 1941, дефинисан је карактер оружане борбе као народни устанак или, како га је Кардељ називао, народноослободилачки устанак. „Народни устанак мора бити устанак најширих народних маса...“, „... питање проширења и пројубљења народног устанка јесте судбоносно питање не само за нашу Партију и читав српски народ, него и за брзи обрачун херојског СССР-а с фашизмом“.⁴⁷ Писао је, између осталог, Покрајински комитет окружним комитетима у Србији.

У тој почетној фази оружане борбе, ЦК КПЈ и Покрајински комитет КПЈ за Србију су се налазили у Београду, одакле су путем писама, која су преносили курири, усмеравали активност партијских организација и партизанских одреда у Југославији, односно Србији. Да би постигао равномерност ослободилачке борбе у Србији, Покрајински комитет је поставио да распоређује кадрове по поједишним одредима. Ти кадрови су потицали, углавном, из Београда. Тако је, на пример, у фази формирања одреда послао Милана Благојевића за команданта, а Педелька Жакулу за комесара Првог шумадијског НОП одреда; Кочу Половића за команданта Јосавског; Јована Јерковића за комесара Космајског; затим, Данила Некића за комесара Мачванског НОП одреда, итд. Истовремено је слао веће групе чланова Партије и симпатизера, најпре, у околне одреде: посавски, космајски, валевски, а затим: у оренски, тошлочки и друге, који су знатно ојачали кадровску базу тих одреда. Неким другим одредима, као на пример: Ужичком, Чачанском, Покрајински комитет није био у стању да пошаље помоћ у кадровима, сем кад су били у питању инструктори ПК, па су се ти одреди морали задовољити са партијским и војним кадровима које су имали на располагању. У почетној фази оружане борбе, па и касније, одлучујућу улогу у вођењу кадровеке политичке одиграо је Покрајински

45. Ђито, *Сабрана дела*, том 7, стр. 67–69.

46. *Зборник*, I, 1, стр. 61.

47. *Зборник*, I, 1, стр. 63.

комитет дајући предност оним кадровима, који су потицали из редова радничке класе и који су постављани за комесаре одреда и друге одговорне политичке функције. То строго контролисање развоја НОП-а из једног центра, као што је био Покрајински комитет, знатно је допринело да се отклоне почетне слабости и пропусти у партизанским одредима, чији ће први успеси битно утицати на судбину устанка у целој Југославији.

Делатности Главног штаба НОП одреда Србије

Главни штаб НОП одреда Србије израстао је из Војне комисије при Покрајинском комитету КПЈ за Србију. Иако је формиран на седници Политбироа ЦК КПЈ, 4. јула 1941. у Београду, он је остао скоро у истом саставу као и Војна комисија, с тим што у Штабу није било Спасешије Бабовић, а у Штаб су узети: Никола Груловић и Родољуб Чолаковић, као искусни револуционари, па је састав Главног штаба био следећи: Сретен Жујовић, командант, и чланови: Бранко Крسمановић, Филип Кљајић, Никола Груловић и Родољуб Чолаковић.⁴⁸ Чланови Штаба који су били у саставу Војне комисије: Жујовић, Крسمановић и Кљајић, у току припрема за оружану борбу, радили су на стварању борбених група у градовима, које су касније прерасле у прве партизанске одреде. Зна се да је Филип Кљајић присуствовао састанку Окружног комитета за Ваљево, 25. јуна, када је донета одлука да се формира оружана група, која је изашла на терен села Бујачића, 28. јуна, од које је настала Колубарска чета Ваљевског НОП одреда. Бранко Крسمановић и инструктор ПК-а Петар Стамболић су одржали састанак, 3. јула, са комунистима у Смедеревској Паланци из Лепеничког, Орашког и Јасеничког среза, на коме су донели одлуку о формирању борбених група од којих су настале три чете Другог шумадијског НОП одреда.⁴⁹

Углавном, сви су се чланови Главног штаба, осим Бранка Крسمановића, затекли у Београду у време одлуке ЦК КПЈ о покретању оружане борбе против окупатора. Жујовић је успео да их пронађе и обавести и они су заједно изашли у Аранђеловац, 8. јула 1941., очекујући да ту успоставе седиште Штаба по угледу на Главни штаб НОП одреда Југославије; да се у почетку остане у градовима, да би се видело како ће се парод одазвати на позив КПЈ, а, истовремено, то је требало да послужи као пункт за прихватање нових бораца из Београда. Међутим, убрзо се од тога одустало, јер је полиција приметила да Аранђеловац постаје центар кроз који пролазе непознати људи, па је Жујовић био принуђен да Штаб смести ван града у Малу Врбницу, а одржавање веза са Београдом препустио је Окружном поверљивштву КПЈ за Аранђеловац. Штаб се, у првим данима по изласку на терен, оријентисао на руковођење одредима у Шумадији и Поморављу, а затим у западној Србији, и то ће остати његово подручје активности у току 1941. године.

Још док чланови Главног штаба нису успели да обиђу све одреде на овом простору, они су већ били формиран и од стране окружних комитета, уз помоћ инструктора Покрајинског комитета. Код датума формирања одреда биће нужно извршити одређене корекције, јер се до сада ustalilo мишљење да су се

48 Вероватно је састав Главног штаба НОП одреда Србије предложио Ранковић, што потврђује и сведочење Сретена Жујовића: „Пре него што је Централни комитет донео одлуку о оружној борби, ја сам имао састанак са Ранковићем негде око Црвеног Крста. Овом састанку присуствовао је и Фића Кљајић. Разговарали смо о одредима на терену. Мени је друг Ранковић доделио Кљајића да ради на томе. Ја сам га послао на Космај да тамо одржи конференције ради организовања одреда... Значи ми смо већ раније, пре почетка устанка, решили који одреди (групе?) када треба да пођу на терен. Договорили смо се о томе како поставити организацију одреда. Применили смо територијални принцип, тј. да један одред покрива одређену јединствену територију“. Сретен Жујовић, *Сечања*, св. 1, стр. 193–197.

49 Бошко Живановић, Дамњан Поповић, Миодраг Јовановић, Зоран Марковић, *Поморавље у НОБ и револуцији 1941–1945*, Светозарево, 1987, стр. 121–122.

они почели формирати одмах после 22. јуна, па се писало да је Ваљевски одред формиран 28. јуна, 1. шумадијски – 1. јула, Посавско-космајски – 2. јула, 2. шумадијски – 3. јула, итд. Најновија моја истраживања уносе у том погледу корекцију – да ниједан одред није могао настати пре 4. јула, и да су то биле борбене групе од којих су кад је стигла директива, после 4. јула, формирани одреди. На пример, Гочки, односно касније краљевачки НОП одред, није настао 27. јуна, када је изашла прва борбена група чланова КПЈ, СКОЈ-а и симпатизера из града на Гоч, него око 10. јула.⁵⁰ Ужички НОП одред није настао 7. јула кад је одређен његов штаб, него 28. јула кад су формиране прве чете овог одреда.⁵¹ Једни су за датум формирања одреда узимали одлуку о формирању и постављању штаба одреда, док су други наводили датуме кад је одред фактички формиран.

Одлуке о формирању одреда су донесене на разне начине. Обично је то чинио на проширеним састанцима окружних комитета, у присуству инструктора ПК или чланова Главног штаба. Понегде, као у Мачви, одлука је донета на Окружној партијској конференцији. У неким окружним комитетима именован је, најпре, штаб, па је он приступио организацији одреда, док је у другим било припремљено људство, па се чин одређивања штаба и формирања одреда догађао истовремено. У Поморављу, прво су формиране чете, па је, крајем јула, у присуству чланова Главног штаба и инструктора ПК, формиран одред. Пошто се није могло договорити ко сачињава штаб одреда, чете су све до 17. августа 1941. дејствовале без штаба, када је на састанку Главног штаба НОП одреда за Србију за команданта одређен Љубиша Урошевић, потпоручник, и за комесара Бошко Ђуричић.

Обично се на територији једног окружног комитета формирао један партизански одред. Изузетке су чинили ОК Пожаревац, Зајечар, Ниш и Лесковац, Краљево, где је формирано по неколико одреда. На територији ОК Пожаревац то су, у ствари, биле чете које су касније обухваћене у један одред – Пожаревачки. На територији западне Србије, Шумадије и Поморавља, партизански одреди су формиран током јула месеца, и то: Ваљевски, 1. и 2. шумадијски, Посавски, Космајски, Чачански, Мачвански (Подрински), Поморавски, Крагујевачки, Ужички, Краљевачки, Копачички и, касније, почетком октобра Врњачко-трстенички одред. У источној Србији, формиран су, крајем јула и током августа: Бољевачки, Заглавско-тимочки, Крајински. У округу, Пожаревац образовани су Звнички (3-VIII), Млавски (3, VIII), Маданпечки одред (20, VIII), Моравска чета (17, VIII) која је ушла одмах у састав 2. Шумадијског одреда. У југоисточној Србији, партизански одреди су се формирали од августа до октобра 1941. У августу: Озренски, Топлички, Кукавички (Лесковачки) и Врањски НОП одред. У септембру, од групе бораца Озренског одреда формиран је Сврљински одред, а од групе издвојене из Кукавичког – Бабички НОП одред. Из Кукавичког одреда је издвојена поново група бораца, у октобру, од које је формиран Јабланички НОП одред.

Ко ће отићи у партизанске одреде, а ко остати на терену од чланова Партије и СКОЈ-а, одлучивали су окружни, рески и месни комитети КПЈ. Није се могло само код њих остати, па су припремани за одред симпатизери и сви патриоти који су изражавали спремност да се боре против окупатора и њихових сарадника. У Чачанском округу одлучено је да у одред иду млађи чланови Партије, а старији да остану за рад на терену. На територијама неких окружних комитета, као, на пример, Окружног поверљивства Аранђеловац, сви су кому-

50 Коча Јончић. Партизански одред на Гочу и Прва гочка чета „Мирко Луковић“ у развоју НОП-а у Краљевачком округу 1941. године. *Народни устаник и борбе за Краљево 1941*, Београд, 1985, стр. 168-174.

51 Никола Љубичић. *Ужички народноослободилачки партизански одред „Димитрије Туцовић“*, Београд, 1979, стр. 31–32, 44–52; Александар Виторовић, и.д., стр. 62.

52 Бошко Живановић, Дамњан Поповић, Миодраг Јовановић и Зоран Марковић. *Поморавље у Народноослободилачкој борби и револуцији 1941–1945*. Светозарево, 1987, стр. 130–134.

писти отишли у одред, па је био заповестан рад на терену. Да се Окружни комитет креће са одредом и да сви комунисти буду у одреду – за то се, првих дана борбе, залагао и командант Главног штаба Сретен Жујовић. Овакав став касније је критикован од стране ПК, уз закључак да и на терену треба задржати одређен број партијских кадрова, да се окружни комитети не крећу уз одред, да не би трпео партијски рад на терену.

Борбене десетине из градова нису се у целини укључивале у одред. Оне су и даље остале да врше акције по градовима, а у одреде су упућивани борци појединачно и групно, на конспиративан начин и на одређену везу; тако није било чудо да онај који није имао везу лако није могао да пронађе одред, па, чак, ни чланови Главног штаба.

У тек формираним одредима, све до септембра 1941, мало је било сељака. По томе је био карактеристичан и Крагујевачки НОП одред који је најдуже остао при оријентацији на људство из града. Сељаци, сем чланова КПЈ и једног броја омладинаца, држали су се резервисано, у почетку, према партизанским одредима; изговарали су се на разне начине да је сезона пољских радова и да ће им касније приступити. У ствари, они су чекали да виде да ли ће акције одреда бити успешне. Чим су одреди ступили у акције и кад је ослобођен један део Србије, сељаци ће се, а нарочито омладина са села, масовно прикључити НОП-у.

Највише спремности за борбу је показала омладина у граду и на селу; преко 80% бораца првих партизанских одреда у Србији чинили су омладинци. Сви партизански одреди, у почетку, су били са малим бројем бораца. Тако, на пример, Крајински одред имао је 22, Мајданпечки и Бољевачки по 20, Загласко-Тимочки и Звнички по 12, а Млавски 6 људи. Кукавички одред, на дан формирања, имао је око 40 бораца, Озренски и Расински по 36, Топлички 30, Врањски и Копаонички по 20. Сви су они деловали као целина, сем Расинског НОП одреда који је имао 2 чете. Одреди у Шумадији, Поморављу и западној Србији су били нешто већи. Само је Мачвански НОП одред, у почетку, деловао као целина, а остали су имали у свом саставу од 2-6 чета.

Како се поједини одред учвршћивао и масовљавао, десетине су прерастале у водове, а ови у чете. Било је прелажење појединих чета у друге одреде. Тако је, на пример, Тамнавска чета из Ваљевског прешла у Посавски НОП одред; Моравска из Пожаревачког у Други шумадијски; делови Параћинске чете из Поморавског у Озренски НОП одред. Од неких одреда створени су нови. На пример, из Озренског одреда, 10. септембра, издвојена је група бораца која је образовала Сврљички НОП одред, а из Кукавичког НОП одреда, у току октобра 1941, настали су Бабички и Јабланички НОП одред. Пошто није могао да се одржи на свом терену, Врањски одред се прикључио Кукавичком НОП одреду крајем септембра 1941. године.

Прве борбене групе и формирани одреди су започели акције против сарадника окупатора, пре него што је са њима дошао у контакт Главни штаб. Једна од таквих акција – у Белој Цркви, 7. јула 1941. када је Јикица Јовановић убио квислиншког жандарма – узета је као Дан устанка у Србији.

У првој половини јула 1941. године, када се Главни штаб повезује са првим партизанским одредима у Шумадији и Поморављу нимало не личи на Штаб. Он више подсећа на групу од 5 инструктора ПК, која је задужена да усмерава активност одреда у Шумадији, Поморављу и западној Србији. Сем што се зна ко је од њих командант, осталих подела дужности нема, него се на састанцима Штаба одређује који ће члан ићи у одређени одред. Штаб нема никакав апарат, чак ни курира, па делује као скуп појединаца чији чланови иду од одреда до одреда, да би се упознали са стањем у њима, покушавајући да их учврсте и масове. Једино командант Сретен Жујовић одржава везу са Титом, коме шаље извештаје и од кога прима наређења за будућу активност. Он је био

искусан партијски радник, члан ЦК КПЈ и са одређеним познавањем војне вештине, имајући и развијено осећање одговорности за поверени му задатак. Био је крајње стрпљив када је требало убеђивати, али и оштар када је било речи о извршавању преузетих обавеза. Деловао је личним примером не штедећи себе, али је захтевао да то и други чине, како сведочи Родољуб Чолаковић: „Жујовић је био изванредан учитељ, тј. прави предводник народа који започиње рат каквог до тада није било у његовој историји”⁵⁵, и једини од чланова Штаба који је био у стању да прати и разрађује Титове идеје. Већ на првом састанку Штаба, који је одржан 14. јула у Аранђеловцу, са једном тачком дневног реда – учвршћивање постојећих партизанских одреда, – захтевао је да партизански одреди започну са акцијама што ширих размера, од диверзија до напада на живу силу окупатора, и само кроз акције одреди се могу учврстити и омасовити, односно привући у борбу разне слојеве становништва. На том састанку је закључено, да чланови Штаба обичу одређене одреде у Шумадији и западној Србији и да их усмере у правцу што веће оружане активности против окупатора и њихових сарадника. Одлучено је било да Жујовић и Чолаковић оду у Први шумадијски НОП одред, Кљајић и Груловић у Ваљевски, а Крсмановић у Чачански НОП одред.⁵⁶

Какво је било стање у партизанским одредима у том тренутку? У почетној фази развоја они су, углавном, изводили мање акције против сарадника окупатора, због тога што су били недовољно организационо учвршћени, недовољно наоружани и искусни у борбама. Избегавали су веће акције и борбе. То се догађало и са Првим шумадијским НОП одредом, чији је командант био Милан Благојевић, поручник из шанског грађанског рата, који је сматрао да Одред треба најпре организационо учврстити, проширити и боље наоружати, па тек онда ступати у акције. На захтев Жујовића, борци су, најпре, требали да положи заклетву, коју је на лицу места написао Родољуб Чолаковић, а затим без оклевања да се крепе у оружану борбу. Чланови Главног штаба НОП одреда за Србију не само да су подстицали на борбу, него су и учествовали у првим борбама.

Док су чланови Главног штаба обилазили три партизанска одреда, помажући им да преброде почетне тешкоће, стигло је Титово писмо у коме је предвиђао, да се појединачне акције партизанских одреда „у догледно време морају слити у општи народни устанак” и да тај устанак треба започети у западној Србији и тамо створити ослобођену територију, која ће послужити као база за развијање устанка у другим крајевима Југославије. Осим тога, Тито је указивао на потребу споразумевања са четницима Драже Михаиловића, ради заједничке борбе против окупатора, доводећи ову промену односа према четницима у везу са спољно-политичким променама насталим склапањем споразума између Совјетског Савеза и Велике Британије.

Примајући извештаје са разних терена, а посебно од Ранковића и Жујовића о развоју партизанских одреда у Србији и њиховим акцијама, Тито је дошао до закључка да је за стварање прве слободне територије у окупираној Србији најпodesнија западна Србија.⁵⁷ Према Титовој процени, овај терен је

55 *Савештовање у Дулену 1941*. Крагујевац, 1988, стр. 19.

56 О својим почетним активностима као команданта Главног штаба НОП одреда Србије и о стању НОП-а у Шумадији. Поморављу и западној Србији. Жујовић је известио Тита 20. јула 1941. На тај први Жујовићев извештај, Тито је оштро реаговао, јер није био задовољан развојем оружане борбе на овим територијама, да је и сам Жујовић признао, у следећем извештају, да су Титове примедбе „умесне и на свом месту”. Родољуб Чолаковић, *Записи из ослободилачког рата*, Београд, 1956, стр. 35–63.

57 „Разгледајући конфигурацију терена Србије”, писао је после рата Тито, „видио сам да је за нас најповољнији правац западна Србија, за оријентацију наших борбених снага, за организацију наших партизанских одреда и стварање извесне слободне територије... Ја сам тај правац нашао прво за то што је то брдски терен и шума, а друго, што је ту борбен елемент и што је било познато да су у том крају људи који су сваком окупатору дали јак отпор”. *40 година*, V, стр. 57.

одговарао партизанском начину ратовања, а борбена традиција народа овог краја пружала је гаранције да ће активно учествовати у напорима КПЈ и већ постојећих партизанских одреда у стварању слободне територије. Сем тога географски положај западне Србије је пружао повољне могућности за повезивање и евентуалну координацију акција са устаницима у источној Босни, Сандаку, Црној Гори, Срему, а преко њих и са другим крајевима Југославије.

На Титову идеју, одмах је реаговао Главни штаб НОП одреда Србије и, на основу Титове директиве, сачињен је план даље активности Главног штаба, односно Жујовић је разрадио ову Титову директиву: „Ваша поставка под 3 — између осталог, пише Жујовић Титу 29. јула — „налаже нам одређене конкретне задатке. У данашњој ситуацији остварење тих задатака могуће је у југозападном крају из следећих разлога: а) сконцентрисаност јачих наших снага и наших евентуалних савезника (Жујовић мисли на четнике Д. М.); б) географски положај и теренске могућности”⁵⁸

У следећем писму, Титову поставку „дошло је време да се слију читави устанци и заоптри борба са окупаторима и издајницима”, Жујовић је разрадио дајући конкретне предлоге: „Извођење ове поставке и патерирање ситуације на овакав развој у пракси своди се на чишћење Немаца са територије наше земље. Овај, пак, задатак, с обзиром на географске и теренске услове и реалну оперативност, јачину и спремност партизанских одреда, захтева да ову ствар одмах, шире и у већем размену у операцијском смислу поставимо тамо где најбоље одговарају тој намери. Изабрали смо за то територију слива Западне Мораве, где и с једне и друге стране реке планшски масиви пружају погодне теренске услове, па све до ужег појаса слива Дрине, више југозападни део са ослоном и везом са Црном Гором и Босном, сужавајући се идући северу тј. упућу Дрине. Овде ће још два момента обезбеђивати успех широког устаничког напада. Обухватање у борби свих тих разних одреда по разним брдима и заоптирање дејства појединих наших одреда у осталим деловима земље. То је план чијим припремама и извршењу приступамо. По сваку цену ћемо доћи у контакт са разним одредима (војничким и четничким), с једне, и форсирати омасовљење партизанских одреда...”⁵⁹

Да би остварио овај план, Жујовић захтева да Покрајински комитет КПЈ за Србију „јасно изгласи свима партијским организацијама и партијцима безусловно покоравање дисциплини Партије и наредбама нашег Штаба који руководе војним делом. Стари марифетлук и избегавање од рада скривених папичара и ликвидатора ми немамо времена да разматрамо разним комисијама и саслушањима, већ у садашње време кретимо као дезертерство и издају”⁶⁰.

У ствари, Жујовић је тражио да, као Тито у Југославији, он у Србији врши дужности и опуномоћенска ЦК КПЈ у Србији и команданта Главног штаба. О томе, између осталог, он пише: „Међутим, временски губи се много на том те ћу бити принуђен да директно, као опуномоћен од ЦК примењујем извесне мере”.

Као што се види из Жујовићевог извештаја, Главни штаб је одмах приступио реализацији Титове идеје о слободној територији у западној Србији и савезиштву са четницима Драже Михаиловића. На састанку Главног штаба, 29. јула у Арапђеловцу, одлучено је да се и даље интензивно ради на учвршћивању

58. *Зборник НОР*, I, 20, стр. 21.

59. Сретен Жујовић је у извештају Титу од 29. јула 1941. покушао да објасни зашто се до тог тренутка није ступало у контакт са четницима Драже Михаиловића. Он између осталог пише: „Питање савезника до сада је било проблематично због држања и задњих намера извесних виших официра и због нашег недовољног настојања да се с њима дође у непосредан контакт... Надамо се да су изгледи сада повољнији, с обзиром на спољнополитичке промене, о којима у писму говорите (савез са Енглеском, итд.)”. *Зборник*, I, 20, стр. 14.

60. Сретен Жујовић наводи један пример где су оштро реаговали и стрељали двојицу бораца у Колубарској чети Ваљевског НОП одреда због нартаја на политичког комесара. „Морале се енергичније поступати са партијцима и нарочито одговорним у команди”. пише он Титу 2. августа 1941. *Зборник НОР*, I, 20, стр. 21–22.

партизанских одреда и да се провери колико су поједини штабови одреда, одређени од стране окружних комитета, способни да воде партизанске одреде. Осим тога је донета одлука да сви одреди обавезно положе заклетву и да се усмере на свакодневне акције, затим да Жујовић и Грүловић крену у Западно моравље, а Чолаковић и Кљајић у Ваљевски НОП одред, којима је требало да се придружи Бранко Кремановић кад се врати из Поморавља, да би заједнички радили на обједињавању дејстава Ваљевског, Чачанског и Ужичког НОП одреда на стварању слободне територије, као и да покушају да успоставе везу са Дражом Михаиловићем.⁶¹

Из тог периода потиче и упутство Главног штаба штабовима одреда, како да се најбрже omasоре и организационо среде, предлажући им да то учине кроз борбену и политичку делатност. За разлику од ПК, у овом упутству се insistирало да сви комунисти ступе у одред, јер „треба схватити да је организовање партизанских одреда и припремање народног устанка данас главни задатак Партије и да ће успешан масовни партијски рад бити најбољи управо у оним крајевима у којима се буде размахоо широк партизански покрет“. Потом, да се одреди могу omasовити „само кроз акцију, дајући тој акцији карактер широке ослободилачке борбе, сливајући акције појединих партизанских одреда у општу народну устанак против окупатора и његових слугу“.⁶² На крају се од сваког штаба одреда тражило што потпуније достављање извештаја не само о активностима, него и о стању у одреду.

Догађаји на терену су потврдили да је издавање овог упутства било неопходно, јер се показало да су тек формирани одреди оклевали да крену у борбу; кад су кренули у прве акције доста су их невесто изводили, а приликом логоровања на терену нису се довољно обезбеђивали. Развој сваког појединачног одреда, без обзира на контролу коју је над њим вршио Главни штаб у Шумадији, Поморављу и западној Србији, и Покрајински комитет преко окружних комитета у осталим крајевима Србије, зависно је у великој мери од спалажљивости људи у штабу одреда. Тако се могло догодити да Штаб Другог шумадијског НОП одреда није довољно пажње посвећивао обезбеђењу јединица, односно праћењу непријатељске активности, па док се Одред још није био организационо учврстио, Немци су изненадили његове две чете – Паланачку и Рачанску – на брду Градишту, изнад села Вишевца, 17. јула, и у неравнoprавној борби је изгинуло 14, а заробљено 16 партизана, које су Немци стрелјали у кругу касарне у Смедеревској Паланци, заједно са немачким војником који је одбио да их стрелја.⁶³ Ову ситуацију су искористили противници НОП-а, проносећи вести да су обе чете уништене, да је борба преурањена и да је организована без знања ЦК КПЈ. Интервенцијом Окружног комитета за Поморавље и Главног штаба НОП одреда Србије, а захваљујући успесима Орашчке чете, Одред се стабилизовао у септембру 1941. године.

У току јула 1941, кризу је доживела и Колубарска чета Ваљевског НОП одреда. Квислиншка жандармерија, заједно са Немцима, планирала је да у Мионици опколи и уништи Колубарску чету у Крчмару. Кад се у чети то сазнало, одлучено је, 18. јула, упркос противљења комесара Драгојла Дудића, да се чета раздвоји на више мањих група које ће се сакрити на терену док не прође потера, па би се онда чета сакупила. Немци и жандарми су запета прочешљали терен куда се кретала чета. Кад су Окружни комитет и Штаб Ваљевског НОП одреда сазнали за растурање Колубарске чете, послали су Милку Мишић и Сретену Читаковића, чланове ОК, да прикупе борце, што је трајало до 25. јула. Најпре су изречене партијске казне командире, а потом комесару. Кад су дошли чланови Главног штаба Чолаковић и Кљајић, смењен је командир Раде Јокић и постављен Радивоје Јовановић Брадоња који се, у том

61 Родољуб Чолаковић, и. д., стр. 62-63; *Зборник НОР*, I, 20, стр. 13-14.

62 *Зборник НОР*, I, 20, стр. 28-29.

63 Миодраг Милић, Зорина Томашевић, *Град на Јасеници*, Београд, 1972, стр. 220-229.

тренутку, одвојио од Драже Михаиловића и са једном групом четника дошао у Колубарску чету.⁶⁴

Још се тежи случај догодио у Чачанском НОП одреду. Док је Одред логоровао у шуми, изолован од народа, Немци су према достави извршили напад на Штаб Одред и две љубишке чете. Био је заробљен један члан Штаба и један рањени борац. Цеprimиран овим неуспехом, Штаб Одред је наредно да се Одред распусти, односно раздвоји на десетине које ће се крити по својим селима. Једино је командир једне Љубишке чете одбио да изврши то наређење. У Одреду су остали само чланови Партије. Због тога је у Чачански НОП одред упућен Бранко Крсаповић да сакупи растурено људство. На састанку са Штабом Одред и Окружног комитета, после бурних расправа и међусобних критика, наредно је да се отпуштени борци позову у јединице и одлучно крене у даље оружане акције.⁶⁵ Процес учвршћивања Чачанског НОП одред је трајао до септембра 1941.

Враћање бораца била је појава и у Расписком НОП одреду. Због недостатка оружја, Окружни комитет и Штаб Одред су, одмах после формирања Одред, вратили на терен 20 од 36 бораца колико их је било у строју приликом његовог формирања, а у Одред су ишли из града само они који се нису могли одржати. Такође, и друга чета овог одред, Трстеничка, свега после 7 дана од њеног формирања, је распуштена, јер њених 30 партизана је имало свега 12 пушака.⁶⁶

У почетку је била, такође, масовна појава да су сељаци, који су се добровољно јавили да ступе у одред, остајали код својих кућа, па и онда када су позивани, избегавали су да дођу у одред. Таквих појава је било у Космајском, Ваљевском и Чачанском НОП одреду. Главни штаб НОП одред Србије ову појаву је оквалификовао као опортунизам, па је наредио да сви ови сељаци буду „мобилисани“, без обзира да ли поседују оружје или не, да ступе у одред. Осуђујући ову појаву, Главни штаб се изјаснио и против стварања месних десетина по селима. У наведеном упутству, о томе пише: „Такве десетине које не стоје под непосредним руководством команде показале су се као врло несигурне јединице, па према томе могу у свако доба да својом пасивношћу, својим недолажењем на уговорено место и уговорено време парализу сваку акцију одреда, коју би овај заснивао и на њиховом учешћу. Стварању тих десетина обично су склони опортунистички елементи који причају о спремности за борбу, али ипак желе да остану код својих кућа“. По схватању Главног штаба у селу су могле да остану „јавке, обавештајци, прихватилишта за рањене и болесне другове, снабдевање намирницама, разна складишта, комора, итд.“⁶⁷

Неким одредима, у почетку, прикључиле су се поједине групе пљачкаша, као што је био случај са Чаругином групом у Космајском и Првом шумадијском, и Гандином групом у Крагујевачком НОП одреду. Како је од ових група претила анархија у одредима, њихове вође су стрељане, а људство се разбежало.

⁶⁴ Александар Јефтић, *Усправљени у векове*, Ваљево, 1974, стр. 56; *Зборник НОР*, I, 20, стр. 18.

⁶⁵ Милојица Пантелић, Радован Маринковић, Владимир Никишић, *Чачански НОП одред „Др Драгиза Мишовић“*, Чачак, 1982, стр. 64–66. За ово растурање Чачанског НОП одред, Жујовић је сматрао да сноси одговорност инструктор Покрајинског комитета при Окружном комитету КПЈ за Чачак Милан Мијалковић, који је из Београда понео схватање „бојазни да је питање постављено круто“, па је „мишао од чете до чете и распуштао их... тамошњи инструктор и ОК, као и политкомесар (Шиља) стварно су распустили све чете кућама. Једина Љубишка је остала, јер командир те чете није хтео извршити распуштање“. *Зборник НОР*, I, 20, стр. 15–18.

⁶⁶ *Зборник НОР*, I, 1, стр. 30; Десимир Јововић, *Устанак у крушевачком крају*, у: *Устанак народа Југославије*, књ. I, стр. 322–324.

⁶⁷ *Зборник НОР*, I, 20, стр. 28. Касније, у јесен 1941. и у зиму 1942. месне десетине у југоисточној Србији коришћене су као форма организовања сеоског становништва за борбу против окупатора.

У Поморавском одреду, у Беличкој чети, група радника из Јагодине је испољавала анархистичке тенденције, што је одлучном интервенцијом чланова Главног штаба отклоњено.⁶⁸

Док је Главни штаб контролисао и помагао да се партизански одреди у Шумадији, Поморављу и западној Србији, што брже организационо учврсте и омасове у току јула и августа 1941. године, његов утицај и наредбе нису дошпирале у источну и југоисточну Србију и тамо се нешто дуже остало код борбених група и десетина. Јер, тамо формиран и одреди нису постигли такву масовност као одреди који су непосредно били под командом Главног штаба. Њихов развој у том погледу је био поступнији, односно није било наглог прилива бораца у одреде. Тито је, још током јула 1941, уочио да Главни штаб нема везе са источном и југоисточном Србијом, па је, крајем јула, наредио да се тамо упуте један члан Главног штаба. Сретен Жујовић је одговорио, почетком августа 1941, да тренутно не може никога тамо послати, пошто су се сви чланови штаба налазили већ на терену, и предложио је: „Нека ПК преузме, ако може, сада организацију ових крајева“⁶⁹, обећавајући да ће то Штаб учинити кроз 15 дана. Удаљеност руководства НОП-а Србије и споре и неефикасне везе допринели су да су се партизански одреди у југоисточној и источној Србији формирали нешто касније.

Није лако ишло ни са сређивањем одреда чију је активност директно контролисао Главни штаб, јер многи од њих нису имали комплетне штабове, пошто окружни комитети КПЈ нису располагали са довољно стручних војних кадрова. С друге стране, чланови КПЈ били су неповерљиви према официрима и подофицирима који су исказивали жељу да се боре против окупатора. Познат је случај Милоја Милојевића кога су, кад је дошао у партизанску чету, као сумњивог хтели да стрељају и кога је случајно спасио Сретен Жујовић, као и низ сличних случајева, а камоли да им се повери команда над одредом или четом. Због тога је био велики притисак на ПК и Главни штаб, скоро из сваког одреда, да им се шаљу искусни кадрови. У превазилажењу тог секташтва, кад им се није могло помоћи од Главног штаба, главну улогу су одиграли окружни комитети, уз помоћ инструктора ПК-а, проналазећи на терену свог одреда за то погодне личности. Тако су постављени за команданте резервни и активни официри Павле Јакшић у Краљевачком, Предраг Вилимоновић у Копачицима, Михајило Живић у Расинском одреду, итд., док су команданти у неким одредима, као Ужичком, бирали међу најспособнијим командирима чета. Међу командирима чета било је знатно више резервних и активних официра и подофицира.

У почетку оружане борбе, све до августа месеца 1941, састав штабова одреда није био уједначен. Уместо да Главни штаб одреди ко све сачињава штаб одреда, учинио је то ПК. Према његовом упутству штаб одреда су сачињавали: „Командант (по могућности стручно лице), његов заменик (треба да буде партијац), политички комесар (храбар и политички јачи човек), партијски секретар (члан ОК или неки партијац с квалитетима члана ОК)“⁷⁰ У таквом саставу штаба, главну реч је водило члан Окружног комитета. Водило се рачуна да у штабу буду људи храбри и предузимљиви, који ће својим примером водити јединицу, зато су на те дужности именовани најбољи и најспособнији борци. Где то није учињено, вршене су честе промене командног кадра. На руководећим дужностима, у почетку, највише је било радника, јер се водило рачуна о класној оријентацији, а затим су долазиле друге професије.

Одмах по формирању, партизански одреди су отпочели, најпре, са мањим акцијама: кидали су телеграфско-телефонске везе, уништавали општинске архиве, железничке станице, нападали жандармеријске станице и постаје,

68. *Зборник НОР*, I. 2, стр. 13, 43.; Родољуб Чолаковић, и. д., 41–51; Миливоје Станковић. *Први шумадијски партизански одред*, Београд, 1983, стр. 263–264.

69. *Зборник НОР*, I 20, стр. 23.

70. *Зборник НОР*, IX, 1, стр. 3.

упадали у руднике и каменоломе, где су уништавали уређаје, ликвидирали сараднике окупатора итд. Неки одреди су, као Ваљевски и Чачански, већ у јулу 1941. водили борбе са немачким војницима. Због малобројности, слабог наоружања и недостатка ратног искуства, у почетку су избегавали сукоб са јачим немачким јединицама. Појединачно гледано, то су биле мање акције претежно против квислинга, али пошто су извођене скоро у свим деловима Србије, представљале су велики притисак на окупаторску, а нарочито квислиншку власт.

Постепено се од ситних акција прелазило на крупније, и по обиму и по резултатима. Престала се избегавати борба са немачким јединицама, с намером да се непријатељске јединице осећају у Србији као у „опседнутој тврђави“. Кренуло се са диверзијама на мостовима, у тунелима, на пропустима, у рудницима, електричним централама и другим за окупатора значајним објектима. У почетку је то рађено механичким средствима, али се, убрзо, дошло до експлозива, пагазних мина и авионских бомби.

Да би се успешно извршавале акције, вршена је војна обука, која се састојала у томе да партизани рукују оружјем које су имали, али највише знања стицало се кроз борбену активност. Обука се вршила поред логора где се налазио одред, а лекари и студенти медицине обучавали су борце у пружању прве помоћи и држали предавања о личној и колективној хигијени.

Посебан проблем је било снабдевање одреда са оружјем и храном. Сви одреди, у почетку, су били оскудно наоружани са оно оружја које је прикупљено у току припрема, а потом је снабдевање вршено отимањем оружја од окупатора и њихових помагача. Пошто нису имали никаквих залиха, одреди су се, у почетку, нередовно и неујединачено снабдевали са одећом, обућом и храном, тако да су се и због слабе исхране осипали одреди. Исхрана ће се касније регулисати и бити уреднија на слободној територији. Да би обезбедиле исхрану, партијске организације на терену су оснивале народноослободилачке фондове, а касније народноослободилачке одборе преко којих је село прихватало обавезу да храни одреде, па су, поред добровољних давања, организовани и разрезн у храни и другим потребним намирницама за партизанске одреде. Сакупљали су се прилози у одећи и обући. Намирнице, одећа и обућа од народа су се добијали на два начина: куповином или путем прилога. Пошто, у почетку, нису имали довољно новца, прилози становништва су били главни облик снабдевања одреда.

Све наведене проблеме који су били на дневном реду штабова партизанских одреда, решавали су чланови Главног штаба, обилазећи одреде у западној Србији, Шумадији и Поморављу. Већ на почетку борбе, при обиласку Космајског одреда, погинуо је Бранко Крсаповић, па је Главни штаб остао са четири члана. Почетком августа, седнице Штаба је премештена са Космаја у околину Јагодине, где ће остати до краја августа 1941. После обласка одреда у западној Србији, Шумадији и Поморављу, чланови Главног штаба састали су се, 21. августа, на Ђурђевом брду, код Јагодине, и на том састанку као и на претходним, разматрано је стање у партизанским одредима на поменутих територијама. Констатовано је да су одреди још увек оријентисани на ситне акције против квислинга, уместо да нападају окупатора на комуникацијама. Штабови су се дуже задржавали око унутрашње организације одреда, а да ће у крупније акције крећући кад среде одреде. Али, чим им је указано на ове пропусте, били су спремни да крену у борбу, ослобађајући се почетних предасуда и колебања. Главни штаб је решио да остане у Поморављу, среди стање у Поморавском НОП одреду и да га покрене у акције, а затим организује везу са Другим шумадијским НОП одредом, ради координације акција у Поморављу са Поморавским одредом.

Три члана Главног штаба – Жујовић, Чолаковић и Кљајић – одржали су састанак са штабом Поморавског одреда, указујући на недостатке у органи-

зацији Одреда и да треба перманентно вршити акције нарочито на друму Јагодина – Крагујевац. Сви проблеми у Другом шумадијском и Поморавском НОП одреду су решавани у договору између чланова Главног штаба и инструктора ПК Петра Стамболића.

На последњем састанку главног штаба на Јухору, крајем августа, одлучено је да Кљајић оде у Други шумадијски, Груловић у Први шумадијски, а Чолаковић у Чачански и Ужички НОП одред и да се седиште Главног штаба премести у околину Крагујевца.⁷² Филип Кљајић прво је посетио Поморавски одред,⁷³ а затим је, у Другом шумадијском НОП одреду, незадовољан активностима овог Одреда, сменио команданта одреда Богосава Марковића и поставио Андру Ђорђевића – Дејана.⁷⁴

Сличну улогу имао је Родољуб Чолаковић у Чачанском и Ужичком НОП одреду. Тамо нису били компетентни штабови одреда. Прво је попунио штаб Чачанског одреда, одређујући, после консултација са Окружним комитетом, Ратка Митровића за политичког комесара Одреда, а затим у Ужичком одреду Душана Јерковића за команданта. Оба одреда Чолаковић је обавестио о Титовој идеји о стварању слободне територије, дајући конкретна задужења сваком од тих одреда. При повратку у седиште Штаба, свратио је у Краљевачки НОП одред и ту је променио заменика команданта, а потом се са командантом Краљевачког НОП одреда Павлом Јакшићем, упутио на саветовање у Дулеу.

Реаговање непријатеља на партизанске акције

У почетку, окупатор и њихови сарадници нису били свесни ширине и снаге Народноослободилачког покрета. Прве партизанске акције у Србији су изненадиле немачке окупаторе и затекле их неспремне за војничке активности ширих размера, јер су у Србији држали мање војне снаге. На партизанске акције одговорили су бруталним терором, рачунајући да ће застрашвање народа спречити устанак. У току јула, у Београду, Чачку, Обреновцу, Ваљеву, Ужицу и Смедеревској Паланци, стрељано је 349 талаца за одмазду.⁷⁵ Упоредо са стрељањем, почели су да стварају концентрационе логоре, па је тако, међу првим, основан Бањички логор у Београду 10. јула. Такође, почели су са паљењем кућа и насеља. Да би још више застрашили народ, у неким местима су вршили вешања убијених талаца: у Београду, Шанцу, Крагујевцу, Крушевцу, Краљеву, Злакупи, итд. Немачка окупациона управа у Србији, у почетку, била је убеђена да су за сузбијање НОП-а довољне полицијске јединице. Међутим, већ 22. јула, командант оружаних снага на југоистоку фелдмаршал Лист, на саветовању са немачким војним командантима у Београду, испенстрирао је да се у борбу против партизанских одреда у Србији ангажују немачке посадне трупе, за које се знало да су неспремне за овакву врсту ратовања, али да их за то треба оспособити. Већ почетком августа 1941. године, немачки војни командант Србије је формирао потерне одреде од посадних јединица. Планирано је да се ове јединице служе партизанском тактиком у борби против партизанских одреда и у том смислу је организовано обучавање људства.

У међувремену, немачка Врховна команда је постала нестрпљива и, 9. августа, захтевала је од постојећих немачких трупа у Србији, наглашавајући да то Хитлер очекује, да брже и оптрије реагују, да би се поново успоставио ред и мир у Србији. Али, потерни одреди формирани од Више команде за нарочиту

⁷² Исто стр. 162.

⁷³ Зборник НОР, I. 2, стр. 110–111.

⁷⁴ Исто, стр. 113.

⁷⁵ Родољуб Чолаковић, и. д., стр. 178–179.

⁷⁶ Архив ВИИ (у даљем тексту АВИИ). Фонд Недића 70–18–14; Vishaupt, борбе у Србији.

употребу 65. koja je komandovala posadnim divizionima u Srbiji, bili su slabiji za borbu sa partizanskim odredima i trpeli su poraze od početka. Uprkos pooptrebnju mera odmazde, u toku avgusta, kada je streljano ili javno obesheno hiljadu talaca i spaljivane kuće, borbe protiv okupatora obuhvatile su sve veći broj stanovništva. Pokušaji da se osposobe kvintilinski upravni organi, kao policija i žandarmerija, nisu uspeali i ubrzo je, u toku avgusta, došlo do rasturanja seoskih opština i žandarmerijskih stanica po selima.

Početkom avgusta, okupatori u saradnji sa kvintilinskim, sastavili su jedan apel srpskom narodu u kome su osuđivali ustapke i pozivali na ponovno uspostavljanje reda i mira, a da bi imao širi odjek u javnosti prinudili su najistaknutije predstavnike srpske inteligencije da ga potpišu. I pored prethodnog jednog malog broja kulturnih i javnih radnika odbio je da potpiše ovaj apel.

Brzo i okupatorima je bilo jasno da je njihova antisrpska politika dovedena u pitanje, jer je Svet komesara, već krajem jula, bio u krizi, kada su Nemci prinudili srpske žandarme da streљају 81 taoца na Буковина, између Ваљева и Ужича. Током августа, за време кризе Савета комесара, размичало се међу немачким представницима о једној ауторитативној квинтинској влади, јер се дошло до закључка да се талас народног устатка може зауставити само попуштањем српским националним тежњама. Управо, решења су се морала тражити у том правцу, јер је и командант југословенског фелдмаршал Лист, 23. августа, изјавио да се не може очекивати помоћ од Врховне команде у људству и материјалу, већ се у Србији морају ослоњити на расположиве трупе. У таквој ситуацији – после дужих консултација које су трајале цео август 1941, не само између немачких и квинтинских представника, него и истакнутих грађанских личности – сви су се сложили да би за функцију председника владе био најподеснији армијски генерал Милан Педић, који није депортован у заробљеништво, него је држао, у резерви, у кућном притвору у Београду. Педић се, у почетку, колебао и није лако прихватио ову незахвалну улогу, све док није добио подршку неких политичких и јавних личности предатне Југославије. С друге стране, немачком војном управом команданту у Србији генералу Данкелману, у меморандуму је поставио низ услова, пре свега да српска влада управља „свим пословима државе и народа српског под надзором немачког војног заповедника, да се одобри жандармерija од десет хиљада, затим потерне пародне јединице од тридесет хиљада и оружје”⁷⁷ Даље, да се обезбеди опрема за те јединице, да се обустави убијање Срба у другим деловима Југославије и талача у Србији и само да се кажњавају кривци, као и да се дозволи образовање политичког савета – сабора. Ако се испуне ови услови, обећавао је Немцима да ће његова влада водити борбу против комуниста и да ће јој у тој борби помагати Немци само уколико средства српске владе буду недовољна.

После дужих преговора представника немачке окупационе власти и грађанских кругова у Београду, генерал Данкелман је, 29. августа, образовао Педићеву владу, али без претходног консултовања кључних личности Грехет рајха, сем Химлера и Хајдриха. Сви Педићеви захтеви су формално прихваћени од војног заповедника Србије, сем проширења њених граница, али све је то било само усмено обећање које није било писмено формулисано, нити је Педићева влада званично призната од нацистичке Немачке, тако да је остала на шивоу Савета комесара. С друге стране, немачки представници су очекивали да ће Педић у Србији успешно окупити све антикомунистичке снаге и активирати их у борби против НОП-а. Осим тога, сматрали су да ће се успешно супротставити избегличкој југословенској краљевској влади у Лондону и придобити официре из четничких редова, и на тај начин потпуно одвојити четнике од партизана.

77 „Ново време”, 13. август 1941

78 Станислав Краков, *Генерал Милан Педић*, Минхен, 1965, стр. 145–146; МФ, ПАВТ–501,

Имајући у виду формирање једне српске државе у оквиру новог поретка у Европи, Педћ је тиме, у ствари, подржао идеју о разбијању Југославије.

Са своје стране, Педћ је очекивао да ће његова влада успети да избори аутономни статус за Србију, по узору на Петенову Француску. Шта више, тајене су плузије о проширењу граница Србије. Међутим, стављено му је у изглед само формирање жандармеријских јединица до 5000 људи.⁷⁹ Педћ је, током септембра, располагао са око хиљаду војника, али су се и четници Косте Пећанца водили као његове јединице.

Немцима је одговарало да и квислинзи међусобно остану подељени, па су Димитрију Љотићу дозволили формирање оружаних добровољачких батаљона, касније одреда. Њихово формирање је започело 15. септембра 1941. и они су отпочели не само оружану, него и идеолошку борбу против НОП-а. Поред тога, дозвољено је и руским емигрантима, припадницима бивше Врангелове армије, да, 12. септембра, формирају Руски емиграциони корпус, који се борио о заштити привредних објеката. Касније, крајем 1941. године, пренепостави је у Руски заштитни корпус који је сврстан у немачке окупационе јединице, са немачким штабом и униформама.

Саветовање у Дулењу

Док се непријатељ организовао и припремао да уништи партизанске одреде у Србији, они су преболели почетне слабости у организационом смислу и приликом извођења акција. Све су чешће нападали објекте који су служили окупатору и његовим јединицама, а тежиште акције партизанских одреда – којима је непосредно руководио Главни штаб НОП одреда Србије – било је стварање слободне територије. Захваљујући активности свих чланова Главног штаба, чланова и инструктора ПК-а, чланова ОК-а и штабова одреда, у Србији су се постепено стварала три жарништа ослободилачке борбе. Једно од њих је било у западној Србији, Шумадији и Поморављу, где је активност НОП одреда координирао Главни штаб и где су партизански одреди били у организационом и акционом смислу оспособљени за веће акције. Друго жарниште је било у источној Србији, под координацијом ПК-а, где је почетни развој НОП одреда био успешан, али, због одсечености од руководећих органа НОП-а, и недовољне спалажљивости штабова одреда, рано су претрпели поразе, још током септембра 1941. и запади у кризу. Треће жарниште је било у југоисточној Србији, чији су одреди, такође, били под руководством ПК-а, који су постепено бројно јачали, уз мање акције. Пенгто спорији развојак Народноослободилачке борбе у ова два друга жарништа НОБ-а у Србији, био је последица оријентације руководства НОП-а Југославије и Србије, да тежиште своје активности усмери на стварање слободне територије у западној Србији и да ту изврши пробој окупаторског система.

Кад су партизански одреди западне Србије почели ослобађати поједина места и кад су Политбиро ЦК КПЈ и Главни штаб НОП одреда Југославије најављивали излазак на слободну територију и одржавање једног војног и политичког саветовања, да би се извели сали различити појмови и појаве у току Народноослободилачке борбе, Главни штаб НОП одреда Србије, са седиштем у Крагујевцу, заказује саветовање у Дулењу. Ово саветовање се јавља, с једне стране, као резултат оружане борбе и паралих оружаних снага НОП-а, расположеног народа и даље разраде линије задатака НОП-а, а, с друге, оно је требало да послужи да се чланови Главног штаба Србије припреме и да, на основу уопштавања праксе у Србији, дају свој допринос будућем југословенском војном и политичком саветовању. Ово саветовање је сазвано само за оне одреде чију је активност координирао Главни штаб, тако да су изостали представници штабова и одреда из источне и југоисточне Србије.

Саветовање у Дулену се одржава у једној историјској ситуацији када се обе стране, односно окупаторска и НОП, припремају за офанзивне акције, а да ниједна није обавештена шта припрема супротна страна. Пет одреда западне Србије: Мачвански, Подрињски, Ваљевски, Чачански, Ужички, Краљевачки, увелико су водили борбе против окупатора и њихових сарадника. Мачвански одред, са око 360 бораца, успео је, заједно са четницима Драже Михаиловића, да ослободи Малу Митровицу, Бању Ковиљачу, Лозницу, Богатић, и да припреми напад на Шабац. Ваљевски НОП одред, заједно са војно-четничким одредом Владе Зечевића и Ратка Мартиновића, почетком септембра, ослободио је Крупањ, а потом је спровео блокаду Ваљева у време одржавања саветовања у Дулену. Ужички одред, такође, је почео да ослобађа места у Ужичком округу и међу првима је ослобођена Бајина Башта половином септембра. Чачански НОП одред, после посете чланова Главног штаба, дејствовао је као целина и ослободио је Гучу и друга мања места у округу, сем Чачка и Горњег Милановца. У другој половини августа, довршено је организационо учвршћивање командног и борачког састава Краљевачког НОП одреда, који је почео да врши акције на комуникацијама и по селима. Посавски НОП одред, почетком септембра, ослободио је Уб, заузео фабрику оружја у Баричу и опколио Обреновац, блокирајући пут и пругу Ваљево-Словац и изводећи акције на прузи Обреновац-Лајковац. Космајски НОП одред је вршио диверзије на прузи и уништио све станице од Младеновца до Рипња и прекинуо пругу у Малом Пожаревцу, Малој Иванчи и Врчичу. Први шумадијски НОП одред је ослободио варошице Рудник и Паталинци, постављајући низ заседа мањим немачким јединицама. Крагујевачки партизански одред је почео са акцијама на прузи Лапово-Крагујевац-Краљево и на друмовима. Други шумадијски одред је успео да ослободи Свилајнац и Рачу, вршећи нападе на пругу Лапово-Крагујевац. Поморавски одред је остварио слободну територију у Белици и у Левчу, и ослободио Варварин. Пожаревачки НОП одред, у првој половини септембра, ослободио је Кучево и Нересницу.

Уочи саветовања у Дулену, у југоисточној Србији изводио је акције 6 партизанских одреда: Расински, Озренски, Топлички, Кукавички, Сврљински и Врањски. Иако далеко од руководства НОП-а Србије, ови одреди су били отпочели са оружаним акцијама против окупатора и њихових сарадника. Тако је Кукавички одред, са ослобођењем Вучја, започео стварање слободне територије. Озренски НОП одред је ослободио Сврљинг и Ражањ, али није успео да их задржи у својим рукама. На дан одржавања саветовања у Дулену, извршио је напад на железничку станицу Палилула, на прузи Ниш-Зајечар, уништавајући немачки воз и том приликом је погинуло десет немачких војника. Опемогућавајући деловање квислиншке власти, партизански одреди су, до средине септембра, у југоисточној Србији спалили око 200 општинских архива, разбили око 30 жандармеријских станица и разоружали неколико жандармеријских водова. У овом делу Србије, остале су да егзистирају сеоске месне десетине и њих је било око 60 са око 1000 бораца, јер до њих није дошло упућство главног штаба да треба прекинути са праксом постојања тих десетина. Није била остварена, као ни у западној Србији, координација борбених дејстава, нити је било неког заједничког штаба. Целокупну активност партизанских одреда координирао је Василије Буха, члан ПК-а, који се налазио у Нишу. Додуше, Покрајински комитет је приликом слања кадрова у југоисточну Србију, крајем августа 1941, предложио Елисија Поповског да „може преузети команду свих оружаних снага на вашој територији“, али је он постављен само за команданта Топличког НОП одреда.⁸⁰

У источној Србији која се, углавном, поклапала са територијом за коју је био надлежан ОК КПЈ Зајечар, у почетку је дејствовало више одреда: Бољевачки, Заглавско-Тимочки, Крајински и Мајданпечки НОП одред који је,

преко Звишког одреда, ушао у састав Пожаревачког НОП одреда. Најуспешнији је био Бољевачки НОП одред који је после мањих акција, током августа, успео да ослободи Бољевачки срез и да угрози немачке гарнизоне у Бору и Зајечару. Међутим, када су немачке јединице из Бора и Зајечара, у првој половини септембра 1941, спалиле Злот и Подгорац и стрељале 20 талаца, нагло је опао борбени морал Одреда и он се од 400 смањило на 40 бораца. Остали одреди у источној Србији су били бројно мањи, са око 70 бораца. Они су, углавном, изводили мање акције. Крајински одред успео је да ослободи скоро цео Крајински и делове неготинског среза.

На овој територији било је покушаја да се обезбеди сарадња између четника Косте Пећанца и партизанских одреда.

Ови резултати које су постигли одреди у југоисточној и источној Србији, нису били присутни на саветовању у Дулену.⁸⁷

ОК за Пожаревачки округ и Штаб Одреда упорно су постојали на томе и коначно су успели да се, 13. септембра, постигне споразум који су потписали представници Звишког, Мајдапачког и Крајинског партизанског одреда и Крајинско-Ујевачког и Кучајинског четничког одреда. По садржају, овај споразум је сличан ономе што су га потписале врховне команде четника и партизана, више недеља касније. Свакако, занимљиво обавештење како су периферна руководства остваривала јединствену линију Народноослободилачке борбе. Већ следећих недеља, оба четничка одреда издала су споразум и отпочеле борбу против партизана.

Саветовање је одржано 16. септембра и њему су – поред чланова Главног штаба Сретена Жујовића, Филипа Кљајића и Николе Груловића – присуствовали: Светислав Стефановић Ћећа, инструктор ПК; Мијалко Тодоровић Плавн, секретар ОК за Крагујевац, Раја Недељковић, командант Крагујевачког, Милан Благојевић – Првог шумадијског, Момчило Радосављевић – Чачанског, Андра Ђорђевић – Другог шумадијског, Милинко Кушић, комесар Ужичког, Љубиша Урошевић, командант Поморавског НОП одреда и Бора Петровић из Параћинско-Гуспријске чете. Са записицама су стигли Родољуб Чолаковић и Павле Јакшић, командант Краљевачког одреда.⁸⁷

Циљ саветовања је био да се сумирају искуства постигнута у борби против окупатора и њихових сарадника и да се, на основу тих искустава, одреде основни правци даљег развоја народног устанка. Важност неких историјских догађаја тек се може уочити са историјске дистанце, а такав је био случај са саветовањем у Дулену. Његов значај у историји Народноослободилачке борбе у Србији, могао се потпуније сагледати, тек, пре неколико година. Због касније, животне судбине чланова Главног штаба некако је ово саветовање било потиснуто у позадину и о њему се мало писало. Ово саветовање је одржано у тренутку када се од појединачних и неповезаних акција и борби појединих партизанских одреда, прелазило на масовну ослободилачку борбу. Неоспорно је, да су на саветовању разматрана питања релевантна за даљи развој устанка у Србији и да је већ тада Главни штаб НОП одреда Србије имао јасан концепт развоја устанка са утврђеним оперативном-стратешким циљевима.

Кључно питање о коме се расправљало на саветовању је било како оспособити партизанске одреде за већа и сложенија дејства која захтевају координацију акција суседних одреда, а (да би се, на тај начин, што брже остварила замисао о стварању слободне територије. Због тога су, на основу постигнутих искустава, детаљно анализиране слабости, али и позитивне стране дејстава партизанских одреда и дошло се до закључка, да је сваки од партизанских одреда водио акције искључиво на својој територији, ретко кад као целина, углавном по четама, и да није било заједничких дејстава партизанских одреда; да је лоше била организована обавештајна служба, па се нису на време откривале намере непријатеља. Недовољно је вођено рачуна и о систему ватре, која

се прерано отварала и на тај начин се откривали партизански положаји, а и заседе нису биле организоване на најбољи начин. Због пропуста у активности и у организационом погледу, критиковани су Чачански и Крагујевачки НОП одред, а дохваћени су Први и Други шумадијски и неке чете Поморавског НОП одреда.

На основу анализе праксе првих устанничких месеци у западној Србији, Шумадији и Поморављу, један од основних закључака саветовања је био да партизански одреди морају прерасти у крупније, сложеније и чвршће војне јединице; да морају повећати маневарску способност, дејствујући и садејствујући и на територијама других одреда и да се од ситних акција пређе на борбена дејства већих размера, ради стварања слободне територије у западној Србији. Да би се то постигло, било је потребно партизанске одреде још више омасовити добровољном мобилизацијом. Како се очекивао већи прилив бораца, то постојећа структура одреда подељених на чете не би одговарала, па је закључено да се одреди поделе на батаљоне, а батаљони на чете, као што је то било урађено у Првом шумадијском и Подрињском НОП одреду. Како до тада није било заједничких акција суседних партизанских одреда, због чега су неки одреди критиковани, закључено је да се будуће крупније акције, а готову при ослобађању градова, морају изводити сарадњом више партизанских одреда, да би се што пре постигао успех који је био пресудно важан за даљи развој устанка. У том смислу, требали су међусобно да координирају дејства Ужички, Чачански, Краљевачки и Копаонички НОП одред у долини Западне Мораве, а Ваљевски, Подрињски и Посавски у северозападном делу Србије.

Ојачани и боље организовани партизански одреди су добили задатак да, најпре, блокирају непријатељске гарнизоне у западној Србији и Шумадији, и на тај начин да им онемогуће не само снабдевање, него и садејство између суседних гарнизона немачке војске.

Први пут на једном саветовању ширих размера, испостигло се да се што интензивније приступи формирању народноослободилачких одбора, као органа народне власти.

Разматран је и однос према четницима Драже Михаиловића и Љубе Новаковића, али није заузет одређен став.

Командант Главног штаба, на крају саветовања, сваком одреду је поставио конкретне задатке. Тако, на пример, Ваљевски одред већ је био ослободио Крупањ 4. септембра и требало је да настави дејства заједно са Подрињским и Посавским НОП одредом и да ослободи северозападну Србију. Чачански и Ужички НОП одред су добили задатак да изолују немачке јединице у Ужцу, Пожеги и Чачку, и да ослободе ове градове. Поморавски одред, уз помоћ Другог шумадијског одреда, требало је да изврши напад на Параћин и Јагодину. Први шумадијски одред је добио задатак да садејствује са Посавским и Ваљевским одредом у троуглу Лазаревац-Љиг-Мношница, а Крагујевачки одред да изолује Крагујевац и да руши железничку пругу на релацији Лапово-Крагујевац-Краљево. Краљевачки НОП одред је имао да опколи Краљево и да, у садејству са Копаоничким одредом, пресеке магистралну комуникацију Краљево-Косовска Митровица, ослобађајући Ибарску долину; и да, истовремено, дејствује и бочно према Чачку, Крушевцу и Крагујевцу.⁸¹

Војно саветовање у Дулену заузима значајно место у историји устанка у Србији 1941. и шире, мада о његовом одржавању нису сачувана документа, као и да су закључци са овог саветовања пренети одредима у Србији, осим учесницима који су присуствовали саветовању. Међутим, за историју је довољно да су закључци саветовања у Дулену антиципирани више одлука војно-политичког саветовања у Столицима, односно не само да су били презентирани у извештају команданта Главног штаба, него су кроз одлуке саветовања у Столицима уграђени у темеље југословенске ослободилачке борбе.

83 Владимир Дедијер, *Дневник*. Београд, 1945. књ. 1. стр. 28.

84 *Саветовање у Дулену 1941.*

По завршеном саветовању у Дулену, 17. септембра, одржан је састанак Главног штаба чији су чланови требали да крену на извршење задатака постављених претходног дана. Процењено је, да Чачански НОП одред није још довољно оспособљен да садејствује са Ужичким НОП одредом, па су одређени Филип Кљајић и Родољуб Чолаковић да га, у што краћем року, са Штабом Одредта стабилизују и повежу са суседним одредима. Никола Груловић је требало да иде у Први шумадијски НОП одред, а Жујовић да остане у Крагујевцу, где би и даље било привремено седиште Главног штаба и где би примао извештаје са терена и издавао наређења.⁸⁵

Најпре је Крагујевачки НОП одред, пред Кљајићем и Чолаковићем, положио заклетву и кад су требали да крену у Чачански НОП одред, стигло је наређење од Жујовића да се врате у Крагујевац, где их је обавестио да је Тито изашао на слободну територију; да се пализи око Крупања и да је наредно да Главни штаб НОП одреда Србије дође тамо. Тако је Главни штаб променио своје одлуке о обиласку Чачанског и Првог шумадијског НОП одреда и отпшао, преко везе Ваљевског НОП одреда, за Крупањ да би присуствовао војно-политичком саветовању у Столицима.

Војно-политичко саветовање у Столицима

Главни штаб НОП одреда Југославије је руководио Народноослободилачком борбом из Београда до половине септембра 1941. Кад су почели да пристижу извештаји од Главног штаба НОП одреда Србије и Покрајинског комитета о повољном развоју ослободилачке борбе у Србији, на седници Политбироа ЦК КПЈ, 31. августа 1941. у Београду, закључено је да је после успешне почетне фазе оружане борбе против окупатора, потребно сазвати шире саветовање са главним руководиоцима НОП-а из целе Југославије. Оцењено је да се партизанска борба развила у свим крајевима, а нарочито у Србији, и да је неопходно на једном саветовању решити читав низ политичких, организационих, војних и других проблема који су уско повезани са даљим развојем ослободилачке борбе. Осим тога, процењено је да Главни штаб НОП одреда Југославије треба да буде у средишту борбе и руководи њоме као што је то чинио Главни штаб НОП одреда Србије.

Истог дана кад је одржано саветовање у Дулену, Тито је кренуо на слободну територију из Београда, затим Александар Ранковић, Иван Милутиновић, Иво Лола Рибар, различитим путевима. Тито је путовао преко Сталаћа до Пожеге возом, а одатле коњском запрегом и пешкице до Ваљевског партизанског одреда у селу Робаје, где је стигао 18. септембра.

После разговора са Дражом Михаиловићем у Струганику, 20. септембра, Тито је отпшао у Крупањ, где је припремао значајно војно-политичко саветовање истакнутих представника НОП-а из свих крајева Југославије. Ово саветовање је одржано у Столицима код Крупања, 26. и 27. септембра, а присуствовало му је око 20 руководиоца из свих крајева Југославије, сем из Црне Горе, Македоније и Војводине. Без обзира што је више пута о овим одлукама са саветовања у Столицима расправљано и што се о њима пуно зна, поновљеном пажњије од њих. Те одлуке су значајне не само са војног, националног, него и са аспекта изградње народне власти, стварања слободних територија и народноослободилачког фронта.

Спажан замах устапка наметао је потребу даљег развоја његове војне организације, па је на војном плану одлучено да основна војна јединица буде чета, која би била подељена на додове, а они на десетине. Три до четири чете сачињавале би батаљон, а два до четири батаљона партизански одред, који су се за одређене веће акције могли спајати у групе одреда. Тада је прецизирано и

ко сачињава штаб одреда (командант, заменик команданта, политички комесар, заменик политичког комесара). Затим, у одред је уведен интендант, лекар и вод за везу.

Главни штаб НОП Југославије преименован је у Врховни штаб, а покрајинска војна руководства требала су да организују главне штабове, које је тек требало формирати, изузев у Србији и Словенији. Преко ових главних штабова, Врховни штаб је лакше могао да обезбеди јединствено руковођење. Ова одлука, поред своје практичности, била је израз и равноправности народа Југославије да сваки од њих самостално изграђује војне снаге и организује борбу за своје национално ослобођење. Политика КПЈ по националном питању је била гаранција да ће права сваког народа бити поштована, а Врховни штаб је био инструмент координације и усмеравања свих напора за брже остварење заједничких циљева НОП-а. На саветовању у Столицима, дефинитивно је рашчишћено да се војни кадрови не могу очекивати са стране, него се морају изграђивати унутар постојећих партизанских јединица. Пооштрени су захтеви за дисциплином и моралом, у чему је посебну улогу требао да одигра политички комесар, чије су дужности, такође, прецизирале на саветовању у Столицима. Осим тога, расправљало се о обавештајној служби, одржавању веза и снабдевању партизанских одреда. Усвојени су: јединствен партизански поздрав са стиснутом песницом и амблемом црвена петокрака звезда са националном и југословенском заставом. Све је то учињено са намером да партизански одреди постану права војска, с обзиром на пропаганду окупатора и њихових сарадника који су их називали бандитима. Истакнута обележја и јавно ношење оружја, по међународном ратном праву, требали су партизанима да обезбеде статус ратујуће стране, али је то немачки окупатор упорно негирао.

Поред војних, расправљало се о низу политичких питања, међу којима се налазило и проширивање политичких основа покрета стварањем јединственог народноослободилачког фронта. Том приликом, посебно се дискутовало о односима са четницима Драже Михаиловића. После Титовог извештаја о разговорима у Струганику, одлучено је да се наставе разговори са Дражом Михаиловићем у циљу постизања споразума о заједничкој борби против окупатора, али је, истовремено, наглашено да треба контактирати са појединим четничким одредима и појединцима на терену.

Изузетно значајно питање о коме се расправљало у Столицима, било је питање стварања народне власти на ослобођеним територијама. У том погледу донета је одлука да се настави са стварањем народноослободилачких одбора на слободним територијама. Свакако, да су том приликом утврђена и начела на основу којих ће радити НОО, која је Кардељ касније, у селу Толсавцу, разрадио и објавио по доласку у Ужице у „Борби” под насловом „Народноослободилачки одбори морају постати истински привремени носиоци народне власти”.

У Столицима нису заобиђена ни партијска питања. Разматрани су проблеми у вези са прилагођавањем КПЈ условима устанка и настанка слободних територија. Иако недостају извори, претпоставља се, да је одлучено да се партијски кадрови померају према жариштима устанка и да из окупираних градова излазе на слободну територију где су били неопходни. Исти правац требали су да следе и партијски комитети, а да у градовима под окупацијом остављају мања оперативна руководства, повереништва или пунктове. Само се тако може схватити захтев Тита, 19. октобра 1941, по доласку у Ужице, да Покрајински комитет КПЈ за Србију изађе из Београда на слободну територију западне Србије, где је недостајало искусних партијских кадрова. Такође је решено и питање организационе структуре КПЈ у партизанским одредима, тако да свака чета има своју организацију и да се оснивају нове организације и примају нови чланови КПЈ на ослобођеној територији.⁸⁶

Војно-политичко саветовање у Столицима имало је изузетан значај за уобличавање слободне територије у западној Србији и организацију политичког, привредног и културног живота унутар ње. Све што је постигнуто у оквиру такозване Ужичке републике, темељило се на закључцима са саветовања у Столицима, који су најпре и најпотпуније примењени у пракси слободне територије, а онда, као проверени у пракси, послужили су као модел организације новог друштва у повоју и као такви препоручивани су и за друге крајеве Југославије.

Мере окупацијора на сузбијању устанака

У јесен 1941, већ су постале јасне стратегије одређених чинилаца који су играли значајну улогу у окупациој Србији. На површини збивања већ су се запажале четирн стратегије. Прва је била Немачка, а њој потпуно супротна стратегија Народноослободилачког покрета, а између њих налазиле су се стратешке оријентације квислинга и четника Драже Михаиловића. Руководство нацистичке Немачке опседнуто ратом против Совјетског Савеза, било је заинтересовано да се у Србији одржи „ред и мир“ да би се поменута територија задржала под немачком окупацијом, уз што мање ангажовање немачких снага и уз максимално коришћење привредних потенцијала. Зато су немачки представници од почетка ослободилачке борбе видели основну опасност по своје интересе у Народноослободилачком покрету, чије су снаге називали бандама. Да би по сваку цену разбили НОП, на разне начине су покушавали да што више истакнутих представника српског грађанског друштва вежу уз себе, рачунајући да су то постигли са формирањем владе Милана Недића. Други им је циљ био да одвоје четничке Драже Михаиловића од НОП-а и да тако српске снаге различите оријентације буду вишеструко разједињене. Они су, чак, перадо гледали и па сједињавање квислиншких снага под командом Недића. Најближе немачкој стратегији биле су квислиншке снаге које је формирао и њима командовао Недић, а које су се састојале од полиције, жандармерије и Љотићевих добровољачких одреда до четника Косте Пећанца. Ове снаге су, у сваком погледу, биле продужена рука окупатора у одржавању реда у Србији и помагању окупатору да што више експлоатише њене привредне ресурсе за ратне циљеве. Руководство ових снага је очекивало победу Немачке и под њеним окриљем је хтело да гради неку нову Србију, не помишљајући више на Југославију, јер је и за Недића Југославија била „магловита творевина“. Своју судбину су везали за нацистичку Немачку. Без обзира што су се обилато служили пропагандом да све што раде, то чине у интересу очувања Срба и српства, што су могли задобити масовију подршку код народа, осим плаћених оружаних јединица, јер је служење окупатора вређало достојанство српског народа.

Четнички покрет Драже Михаиловића целокупну своју стратегију обнове грађанског поретка и повратка династије Карађорђевић је везивао за победу западних савезника и долазак њихових војних снага на територију Југославије, залажући се за обнову Југославије на старим темељима, уз дозвољавање могућности федеративног уређења, пошто се заштите српски интереси. Сметњу за остварење својих стратешких циљева, четници су видели пре свега у НОП-у, јер су живели у уверењу да ће Немачка изгубити рат, а са њеним поразом нестаће све врсте квислинга. Зато, разним тактичким маневрима са окупаторима и квислинзима треба сачувати војну снагу четника до коначног расцепта на бојиштима Другог светског рата, а онда подићи устанак и преузети власт. Немци су покрет Драже Михаиловића сматрали националним покретом ослободним на западне савезнике и никад нису имали поверење у четнике, као у квислинге, све док је постојала могућност искрцавања савезника на Балкан. Кад до тога није дошло, немачки команданти

у Југославији су били спремни, упркос противљењу Хитлера, да прихвате четнике као колаборационисте, али ће их увек разликовати од правих квислинга.

Стратегија Народноослободилачког покрета је била супротна свим поменутиим претходним стратегијама. Пасуиот немачкој стратегији разбијања Југославије, КПЈ је истакла апгиптезу обнове Југославије и ослободилачку борбу против окупатора и његових сарадника, уз истовремено извођење револуције, што ће га врло брзо довести у сукоб са четничким покретом као главним противником револуције. Квислинзи су се наклањали на стратегију окупатора и дошло је најпре до сукоба окупаторско-квислиншке стратегије са ослободилачком стратегијом НОП-а, а потом и четничке стратегије са револуционарном димензијом НОП-а. Временом се сукоб ове друге две супротне стратегије претворно у грађански рат.

Немачки окупатор се нашао у веома тешкој ситуацији у западној и централној Србији, када су, у септембру 1941. партизанске снаге, јачине око 15.000 бораца, почеле са свих страна да стежу обруч око окупаторских и квислиншких гарнизона и јединица. Хитлер и његови сарадници, у почетку, нису показивали довољно разумевања за ситуацију у Србији, пребацујући немачким окупационим властима да су неспособне, кад не могу склупити са дневног реда „једно тако мало и безначајно питање као што су предид у Србији“, док се на другим фронтовима много брже и лакше решавају крупнија питања. Међутим, убрзо се увидело да три посадне дивизије и полицијске снаге, затим снаге под командом Педића, нису у стању да угуше устанак па су били принуђени да пошаљу појачања. Најпре је реаговао командант југоистока фелдмаршал Лист, па тај начин, што је, 4. септембра, послао ојачан 125. пешадијски пук и једно лако артиљеријско одељење у Србију, а потом је, 5. септембра, издао наређење за угушење устаничког покрета у Србији.⁸⁷

С друге стране, команда југоистока тражила је од Врховне команде Немачке да упути у Србију једну способну ударну групу с фронта, у јачини једне дивизије, предлажући да команди у Србији преузме генерал пешадије Франц Беме, који је био „одличан познавалац прилика на Балкану“, јер је учествовао у Првом светском рату, као поручник у борбама против Србије. На уторне захтеве команде југоистока, реаговао је Хитлер, 16. септембра, наређујући команданту југоистока да угуши устанички покрет у том простору, уз обећање да ће послати једну пешадијску дивизију из Француске, оклопне возове и трофејне тенкове, а ако буде требало још једну дивизију, чим буде слободна на Источном фронту.⁸⁸ Истовремено, начелник штаба Врховне команде Кајтел је паралелно да се врши одмазда и да „за живот једног немачког војника... одговара смртна казна 50 до 100 комуниста“.

Ова Хитлерова наредба је брзо спроведена. Прихваћен је за команданта свих оружаних снага, које ће учествовати у борбама против устаника у Србији, већ поменути генерал Беме који је стигао у Београд, 19. септембра, и после два дана издао заповест „за чишћење подручја у луку Саве“, односно Мачве и Подриња. Истовремено, стигла је 342. пешадијска дивизија из Француске, која се искрцала на подручју Срема и, по Бемевом наређењу, започела борбена дејства прво према Шанцу. Касније ће, почетком новембра, стиги у помоћ и 113. пешадијска дивизија са Источног фронта, и те две дивизије одиграће одлучујућу улогу у сламању одбране слободне територије у западној Србији.

Проблеми у начину руковођења НОП-ом и кадрoвске промене

Са стварањем слободних територија у Србији, дошло је до измена у начину руковођења, а извршене су одређене кадрoвске промене у руковођству

87. *Зборник НОР*, I, 1, 390-1.

88. *Зборник НОР*, I, 1, 422-3, 427-8.

89. *Зборник НОР*, I, 1, 432.

НОП-а у Србији. Уочи одласка Тита на слободну територију западне Србије, у Београду је одржан састанак Политбироа ЦК КПЈ на коме су извршене кадровеке промене у ПК Србије. Уместо Ранковића, за секретара Покрајинског комитета одређен је Благоје Нешковић. Он је од Тита добио везу са Македонијом, Косовом и Метохијом и Војводином, а затим га је Ранковић увео у дужност, паглашавајући да ће Покрајински комитет бити надлежан за целу Србију, без обзира што ће се на њеној територији налазити ЦК КПЈ, али није порицао да ће се ЦК КПЈ и Главни штаб НОП одреда Југославије понекад умешати (у неке ствари организационог и кадровског карактера), ради корекција и допуна.⁹⁰ Истовремено је одлучено да Милош Матијевић и Вукица Митровић буду чланови Секретаријата ПК, а да место Матијевића, секретар Месног комитета за Београд буде Ђуро Стругар. После одласка Александра Ранковића из Београда, Секретаријат Покрајинског комитета су сачињавали: Благоје Нешковић, Спасенија Бабовић, Милош Матијевић, Вукица Митровић и Љубинка Милосављевић.⁹¹ Међутим, када су уследиле велике провале у партијским организацијама у Београду, крајем септембра и почетком октобра 1941, у којима је погинуо и пао у руке Гестапоа и Специјалне полиције цео Месни комитет Партије и СКОЈ-а, проваљени су Милош Матијевић и Вукица Митровић, који су, после тешких мучења у затвору, стрељани 17. децембра 1941. године. Остала три члана Секретаријата Покрајинског комитета, задржали су се у Београду, до почетка новембра, одакле су руководили партијском организацијом и партизанским одредима у почетку у целој Србији, а потом се њихова активност свела на руковођење у југоисточној и источној Србији. У западној Србији и Шумадији руковођење, после саветовања у Столицима, непосредно је преузео ЦК КПЈ и Врховни штаб, односно Тито, који се у периоду Ужичке републике бавио првенствено војним пословима.

Такође, и активност Главног штаба НОП одреда Србије сведена је на појединачно деловање његова два члана, Сретен Жујовић и Филипа Кљајића, јер је после саветовања у Столицима Родољуб Чолаковић отишао у Босну, а Никола Груловић је ангажован у позадини на организацији народне власти. Сретен Жујовић и Филип Кљајић, после саветовања у Столицима, кренули су у источну и јужну Србију да још постојеће одреде што више активирају дуж главних комуникација долином Јужне Мораве. Међутим, већ у Штабу Ваљевског НОП одреда, чекала их је порука од Штаба Ужичког НОП одреда да је Ужице ослобођено и они су променили одлуку и отишли у том правцу, где ће као појединци извршавати наређења Врховног штаба, јер је Главни штаб НОП одреда Србије, дефакто, престао да постоји после саветовања у Столицима. Иако је Врховни штаб преузео да руководи одредима у западној Србији, он, као и Главни штаб, није успео да организује руковођење одредима у источној и југоисточној Србији, тако да тамо не само да није био присутан ниједан од чланова Главног и Врховног штаба 1941, него нису стигала ни наређења. Једино што је стигло, у току 1941, био је Билтен Главног штаба НОП одреда Југославије број 1, са Титовим чланком о задацима партизанских одреда и директивна писма ПК. Народноослободилачки покрет се у овим крајевима нешто спорije развијао, што су диктирали конкретни услови, а делимично и због недостатка правовремених директива.

У југоисточној Србији су се налазили члан ПК Василије Буха и члан ПК СКОЈ-а Драги Стаменковић. Они су дошли на овај терен, још пре напада Немачке на Совјетски Савез, ради помоћи у раду партијским и скојевским организацијама на подручју ОК Ниша и Лесковца. С обзиром на одсуство чланова Главног штаба и повремене везе са Покрајинским комитетом, у овом делу Србије окружни комитети КПЈ су, истовремено, играли улогу окружног штаба, јер су на територији сва три окружна комитета била формирана по

90 Сехања А. Ранковића, дата аутору 28. 5. 1974.

91 Сехања Б. Нешковића дата аутору 9. 2. 1973.

два-три одреда, чија је дејства требало усклађивати и у којима је главну реч водио члан ОК-а, без обзира на постојање штаба одреда.

Покрајински комитет КПЈ за Србију је путем директива покушавао да промени ситуацију у вези са командовањем на тим територијама. У једној директиви, упућеној септембра 1941, ОК-у Ниша који је имао три одреда на својој територији: Озренски, Топлички и Сврљички, ПК-а је захтевао да формира окружни штаб независно од Окружног комитета. У тој директиви, између осталог, пише: „Ма колико да је ваша територија распрострањена и разбацана мора постојати јединство команде. Отуда ваш рад и ваша настојања морају ићи у томе правцу, тј. стварања штаба партизанских одреда који ће обезбедити то јединство... Предлажемо да свим снагама радите прво на учвршћивању разбацаних одреда и њихових штабова, а истовремено водити курс и на што хитније стварање штаба за читаву територију. Задатак ОК и руководећих партијских кадрова ми смо тачно определили. Мора се обезбедити партијско-политички рад како у одредима тако још више у позадини.“⁹² Из овог цитата јасно произилази да је требало формирати окружне штабове, али то није значило да окружни комитети треба, истовремено, да буду и окружни штабови, што се у пракси и догодило.

По доласку у Ужице, Тито је уочио ове пропусте у руковођењу у односу на источну и југоисточну Србију, па је захтевао да се формира покрајинско поверљивство КПЈ за ове делове Србије, да би се лакше руководило Народноослободилачком борбом.

Док су се партизански одреди у јужној и источној Србији постепено развијали, у западној Србији 13 партизанских одреда створило је велику слободну територију. Свим тим одредима, од стварања слободне територије, командовао је Врховни штаб, односно Тито. После саветовања у Столицама, командант Главног штаба НОП одреда Србије Жујовић је учествовао у раду Врховног штаба, али се више није осећао као командант Главног штаба, нити је обилазио партизанске одреде, као што је то чинио претходна три месеца. Једино је још Филип Кљајић играо неку улогу приликом немачке офанзиве у Мачви, у току октобра, али више у својству опуномоћеника Врховног штаба, а мање као члан Главног штаба НОП одреда Србије.

У борбама које су потом уследиле, рањен је Филип Кљајић, а у борби са четницима код Пожеге, 2. новембра, и Сретен Жујовић, тиме је и последњи члан Главног штаба НОП одреда Србије био избачен из строја и Штаб је престао да постоји и формално као руководеће тело НОП-а Србије почетком новембра 1941. године. Слично је било и са инструкторима ПК који су делом изгинули или повучени са терена у Ужице, а делом остали при окружним комитетима.

Други део руководства НОП-а у Србији, који је остао на неослобођеној територији, трпео је, такође, губитке. Крајем септембра и почетком октобра 1941, у Београду су следиле велике провале у којима је погинуо или пао у руке Гестапоа већи број људи који су руководили НОП-ом у Србији и Београду. Са слободне територије у западној Србији, Тито је одржавао везу са Београдом, пре свега, са Покрајинским комитетом пратећи развој НОП-а у Београду. И док се Народноослободилачки покрет на слободној територији нагло проширио преко организација НОП-а и народне власти и постајао све масовнији, у Београду је била све сложенија ситуација за илегални рад и разне активности НОП-а. Обавештени о провалима и губицима у београдској партијској организацији, у јесен 1941. године, Тито је из Ужица, 19. октобра, захтевао да покрајински комитети Партије и СКОЈ-а пренесу своја седишта ван Београда на слободну територију, одакле би могли ефикасније да делују.

Београдска организација КПЈ, а и Покрајински комитет, критиковали су што нису повукли кадрове из Београда у унутрашњост, кад су сазнали да постоји могућност да се провала прошири. Из свега што се догодило, Тито је

закључно да је најпречни задатак да Покрајински комитет изађе на слободну територију, где се огромно осећао недостатак партијских кадрова, а да у Београду остане Месни комитет, састављен од некомпромитованих чланова КПЈ, и Месни одбор Народноослободилачког фонда. За неослобођену територију је предлагао да треба формирати поверљивоство Покрајинског комитета у Пинчу или Лесковцу и да ће се то питање решити после изласка Покрајинског комитета на слободну територију. Осим тога, имао је намеру да ојача Покрајински комитет формирањем агитпроп комисије за коју је из Београда тражио одређене кадрове; затим др Ивана Рибара и др Драгољуба Јовановића, за које је мислио да би требали ући у Национални комитет ослобођења. У Београду је требало да остане само технички пункт Покрајинског комитета који би водила једна некомпромитована жена и кореспондирала са свим окружним комитетима који се буду обраћали преко Београда, док Покрајински комитет не успостави везе са неослобођеном територијом.

Ова Титова директива је делимично извршена. Пре свега, неки од кадрова које је Тито тражио били су пали у руке непријатеља (Радница Тимотић, Маријана Грегорић), а неки од њих већ су били у партизанским одредима. Из Београда су, почетком новембра, изашли: Спасенија Бабовић, Љубинка Милосављевић, Милегићје Поповић, Михаило Швабић и др., али је доста оних који су тражени остало у Београду, међу њима и секретар ЦК Благоје Пешковић, због руковођења илегалним пунктом ЦК КПЈ у Београду. Пешковић је оклевао да изађе из Београда због тога што је одржавао везе са Македонијом, Косовом и Метохијом и Војводином, а после одласка Тита, држао је везу са пунктом у Београду који је вршио обавештајне активности у корист Совјетског Савеза, а коју је требао некеме да преда да га на тим пословима замени. У међувремену, уследила је немачка офанзива на слободну територију и он је, одсечен, остао сам у Београду да руководи ЦОП-ом у Србији у име Покрајинског комитета. Титова директива је била актуелна док је постојала слободна територија, а потом је Покрајински комитет био једно време без веза са Централним комитетом и морао се прилагођавати изузетно тешким условима за рад. У току 1942. године, Централни комитет КПЈ је одобрио овај остапак руководиоца ЦК у Београду, и није више шпекулирао да он изађе из Београда.

Печат целокупној активности КПЈ на слободној територији, давало је присуство чланова Политбироа Централног комитета КПЈ са Јосипом Брозом Титом на челу. Тито се, од половине септембра, налазио на територији западне Србије, бавећи се претежно војним питањима као командант Врховног штаба, али ниједног тренутка није занемаривао авангардну политичку улогу КПЈ у „Општенародноослободилачкој борби“, како ју је већ тада називао. Међу члановима Политбироа који су се налазили у Ужицу, била је извршена подела рада, мада не сасвим јасно омеђена, па се Тито преваходно бавио војним, али и другим кључним питањима везаним за судбину устанка; Александар Ранковић, углавном, организационим питањима КПЈ и безбедносним мерама на слободној територији; Едвард Кардељ политичким организацијама Народноослободилачког покрета, пре свега, народном влашћу и уређивањем партијског листа „Борба“. Касније, у току новембра, када је дошао Милован Ђилас, преузео је да води партијску пропаганду и да уређује „Борбу“. У консултацијама при доношењу одлука, још су учествовали: Иван Милутиновић, Иво Лола Рибар и Сретен Жујовић. То је био оперативни део Централног комитета који се кретао са Титом, а истовремено је вршио и функцију Врховног штаба. Између Централног комитета КПЈ и окружних комитета на слободној територији није било руководећих трансмисија, сем преко инструктора ЦК, него је Централни комитет директно комуницирао са појединим окружним комитетима и ин-

структурима, а не преко Покрајинског комитета, а Врховни штаб директно са штабовима појединих партизанских одреда.

Неминовно се намеће питање: зашто започети систем руковођења у Србији није даље усавршаван, него је у том погледу учинjen и корак назад? Познато је из историја револуција, да су вође револуције, истовремено, војне и политичке личности, па је то био и Тито што није могло, а да се не одрази на једну од ових активности. Видели смо како је престао да постоји Главни штаб НОП одреда Србије у тренутку кад је постигао прве успехе и кад је био неопходан за усмеравање и координацију дејстава одреда, а и Покрајинском комитету је била додељена секундарна улога у руковођењу партијском организацијом и политичком делатношћу на ослобођеној територији, па и као пункта у Београду, да усмерава делатност окружних комитета у југоисточној и делатност централној Србији, док је веза са источном Србијом већ била изгубљена. По доласку на слободну територију, Тито је све војне и политичке послове преузео у своје руке. Нарочито је придавао значај својој улози команданта Врховног штаба. У почетку, тај Штаб чинили су, углавном, чланови Политбироа и неки члан ЦК. С њим Сретена Жујовића и Тита, који су имали нека искуства из Првог светског рата, остали чланови Врховног штаба били су са мало војног знања. Још се није имало поверења у предатне официре да им се повери нека дужност у Врховном штабу. При Штабу постојала су два официра – мајор Бранко Пољанин и капетан Сredoје Маркићевић – али су се на њихово војно знање мало ослањали. Они су написали неколико упутстава из војне вештине, као што су: „План наставе за оне који ишчу служили војску“, затим, „Упутство како се осваја и ослобађа насељено место“ и „Како се држи – брани слободну територију“, које је потписао Тито и која су, као таква, ушла у његова Сабрана дела. Врховни штаб није, у правом смислу, имао физиономију војног штаба, јер је све Тито одређивао и распоређивао, па је било случајева да је у одбрани Ужича од четника и Немаца издавао наређења и једној чети. Обично би команданти и комесари са слободне територије долазили код Тита, подносили му извештаје о ситуацији на фронту и примали од њега наређења. Кад би се вратили на терен свог одреда, често би затимали сасвим измењену ситуацију, тако да се добијена наређења од Тита ишчу могла извршити. Укидањем Главног штаба НОП одреда Србије, нестало је оне војне трансмисије која је могла да координира дејства партизанских одреда у Србији. Уместо Главног штаба, на фронтовима према Немцима, у заједничким штабовима са четницима, главну реч су водили четнички официри при опсади Краљева, Шапца и Ваљева. Тек после сукоба са четницима, почели су официри који су се налазили у партизанима добијати значајније задатке.

На саветовању у Стољницама, између осталог, било је речи и о унапређењу руковођења, а да би се оно успешно остваривало неопходно је било одржавати чврсте и редовне везе. Поред постојећих веза, рачунало се да ће се остварити везе преко слободних територија, нарочито са Босном и Херцеговином и Црном Гором.

Међутим, остале везе ЦК КПЈ и Врховног штаба из Ужича су биле слабије, него из Београда. Престала је да функционише и веза преко Београда за Загреб и Сарајево, тако да за два месеца боравка у Ужичу није стигао ниједан извештај из Хрватске и Словеније, а тешко су се, и само повремено, одржавале везе са Покрајинским комитетом у Београду. Једино су преко слободне територије биле успостављене везе са партијским руковођствима у Босни и Херцеговини и Црној Гори.

У недостатку веза, знатну помоћ при руковођењу чинила су партијска и војна гласила: „Пролетер“, „Борба“ и Билтен Врховног штаба. Нарочито у Билтену, налазили су се чланци чија је намена била инструктивна, јер су садржавали упутства и наређења, која су обавезивала сва партијска и војна руковођства на њихово придржавање и извршавање. У њима су се, обично као уводници, налазили Титови чланци директне природе у којима је разрађивана

јединица Народноослободилачке борбе и давања су објашњења како је спроводити у живот.

Из свега изложеног се види да Ђрховић штаб НОП одреда Југославије није имао сталне и правилно успостављене везе са нжиим руководством ни на слободној територији, преко НК и ГШ НОПО Србије, те није могао ефикасно да врши своју општу усмеравајућу функцију.

Партијско и војно руководство НОП-а није било дорасло сложености ситуацији у Србији 1941. године, јер није могло да политички и организационо обједини и руководи тако масовним и динамичним покретом какав је био у Србији. Сем тога, прављене су и одређене грешке. Тај непотпуи и, у почетку, импровизиран систем руковођења партијском организацијом и Народноослободилачким покретом у Србији, указаће у пуној мери недостатке приликом напада немачких јединица на Ужичку републику. Развученост и разбијеност руководства КПЈ у Србији и прешитање компетенција, споро и непотпуно извршавање Титове директиве да се Покрајински комитет окупи на слободној територији западне Србије, а затим одсуство постојања да се оформи и делује као руководство, а пре свега прекупација војним питањима, онемогућавали су темељитији организациони и политички рад КПЈ на терену, тим пре што су на слободној територији, чак и по селима, били легализовани не само руководства, него и чланови КПЈ и позадински органи и службе и требало им је пружити правовремену и свестрану помоћ. Истовремено нису припремљена плегална партијска руководства за случај губљења слободне територије, односно није се процењивало да ће непријатељ тако брзо заузети слободну територију, па су чланови КПЈ, који се нису повукли за Сапцак, постали жртве терора и злочина окупатора и њихових сарадника, а КПЈ је претрпела велике губитке у кадровима.

Руковођење борбама за стварање и проширење слободне територије

У току стварања слободне територије у западној Србији, септембра 1941. партизански одреди дејствовали су, углавном, сваки за себе, јер још није била остварена довољна сарадња између суседних одреда, а у неколико борби које су вођене са окупатором, као што су биле код Крушња, Пожеге и Горњег Милановца, борбама су руководили локални команданти, углавном, штабови одреда или командир чета. Главни штаб НОП одреда Југославије још се није налазио на слободној територији, а чланови Главног штаба Србије били су у Шумадији, пошто су претходно пренели замисао оба штаба, где треба и где се најлакше може створити слободна територија. Показало се да је процена ситуације у Србији и једног и другог штаба била реална, и да се слободна територија најбрже и најлакше могла остварити у западној Србији. У реализовању ове замисли учествовали су сви одреди западне, па и из централне Србије, али су неки лакше успели да ослободе поједине градове скоро без борбе, док су други морали да воде тешке борбе са немачким јединицама. Тако, на пример, Рађевска и Подгорска чета Ваљевског одреда, у сарадњи са Војночетничким одредом Владе Зечевића и Ратка Мартиновића, водили су борбу за ослобођење Крушња од 2. до 4. септембра, против једне немачке чете, у којој је било жртава на обе стране. Први пут партизани су успели да заробе већи број немачких војника и све оружје и војну опрему.

Другу значајну борбу водили су делови Ужичког НОП одреда (Пожешка и Ардска чета), педалеко од Пожеге у селу Ђоробиљу, 20. септембра, против шест потерних група од 160 немачких војника. Немачка страпа је имала 4 погинула, 5 рањених војника и 2 официра, док су на партизанској страни погинула 3 борца. Значајно је за ову борбу, да је непријатељ у својим извешта-

јима о њој, одао признање вештом партизанском командовању и организацији ватрене активности.⁹⁵ Неуспех у овој борби, принудио је повог војног заповедника Србије генерала Бемеа да пареди повлачење око 1000 војника из Ужица 21. и из Пожеге 22. септембра. Оба града Немци су предали четницима Косте Пећанца и Драже Михаиловића, али их они нису успели задржати, јер су их одмах преузели партизани.⁹⁶

У току стварања компактне слободне територије у западној Србији, још се водила оштра борба за ослобођење Горњег Милановца. У овој борби су учествовала два партизанска батаљона, Љубићки и Таковски, Чачанског одреда и четнички одред Звонка Вучковића. На обе стране није било великих губитака, сем што се око 70 Немаца предало четницима Драже Михаиловића.⁹⁷

Краљевачки НОП одред је успео да ослободи Ушће, 30. септембра, и зароби 6 Немаца, а затим Матарушку и Врњачку Бању 1. октобра, док је Копаонички одред, 3. октобра, ушао у Рашку, пошто је претходно ослободио Баљево и Бело Брдо. Тиме је пресечена магистрална комуникација Лапово – Краљево – К. Митровица – Скопље у дужини од око 140 километара.

Шумадијски партизански одреди (Космајски, Први и Други шумадијски, Крагујевачки и Поморавски), напосиш су знатне губитке немачким и квислиншким јединицама у Шумадији и долини Велике Мораве, рушећи железничке пруге, затим, друмове и војне објекте. На пример, Крагујевачки одред је ослободио Кнић, 25. септембра, и вршио упаде и у Крагујевац. У Шумадији је постојала слободна територија чије границе нису биле тако јасно омеђене као у западној Србији, али је са слободном територијом у западној Србији чинила једну целину.

У централној Србији, партизански одреди, са око 8000 бораца, водили су на десетине мањих и већих борби против окупатора и његових сарадника. Од почетка ослободилачке борбе, па до краја 1941, партизански одреди су извршили преко 235 већих напада на саобраћајне објекте; уништена су или оштећена 43 моста веће носивости, 3 вијадукта и 1 тунел, запаљено 5 авиона са хангарима и 5 већих бродова на Сави. Само на прузи Београд – Ниш, извршене су 54 веће диверзије. Још су темељније разрушене пруге према слободној територији у правцу Лапово – Крагујевац – Краљево и Краљево – Крушевац, а обустављен је био саобраћај на пругама уског колосека Младеновац – Аранђеловац – Лазаревац и Београд – Обреновац ш Ваљево. Осим тога, раскопавани су путеви да би се спречио пролазак непријатељских возила.⁹⁸

Захваљујући офанзивни партизанских одреда, нарочито крајем септембра и почетком октобра 1941, створена је велика слободна територија, која се на западу граничила са реком Дрином; на северу Савом до близу Београда; на истоку је било тешко одредити неку границу, она је отприлике ишла од Београда – Аранђеловца, преко Кнића и Краљева, односно Трстеника, до Рашке и Новог Пазара и излазила је на југозападу на реку Увац. На тој територији већи део градова је био ослобођен, сем Ваљева, Шапца, Краљева, Аранђеловца и Обреновца. На тој територији живело је око милион становника.⁹⁹

На подручју између источне Србије и Поморавља дејствовао је Пожаревачки НОП одред, који је дејствовао на деловима Поморавља, Подунавља и деловима источне Србије; имао је добре везе са ПК, преко ОК, али никакве са Главним штабом. Започео је био садејствовати са Крајинским партизанским одредом, који је пред крај септембра разбијен. Други суседни одреди, на југу и западу, били су усмерени према западној Србији. Упркос тога,

95 Никола Љубичић, *н.д.*, стр. 110–118.

96 *Зборник НОР*, I, 1, 422–499.

97 Милојица Пантелић, Радован Маринковић, Владимир Никшић, *н.д.*, стр. 128–138.

98 К. Јончић, *н.д.* Народни устанак и борбе за Краљево, стр. 193–196; Б. Божовић, *Копаонички партизански одред и Борбе за Краљево*, исто, стр. 514–519. А. Виторовић, *Централна Србија*, 179–181.

99 В. Глишић, *Ужичка република*, Београд, 1986, стр. 45–47.

овај Одред је успео, у септембру, да ослободи Кучево, Мајданшек, Благојево, Камен, Велико Градиште, Голубац и Петровац на Млави, а тиме је био ослобођен добар део територије округа, а његове чете контролисале су цео округ. Протеривањем непријатељских гарнизона и ширењем слободне територије, окупатору су одузете нестичке рударске области и богата пољопривредна подручја и отежан је речни саобраћај на Дунаву. Постојање слободне територије одразило се и на omasовљење Пожаревачког НОП одреда који је, средином октобра, имао 12 чета са 1200 бораца.

У источној Србији најуспешнији је био Вољевачки НОП одред који је, почетком септембра, успео да створи слободну територију у Вољевачком срезу. У Крајини је Крајински НОП одред ослободио знатан део Крајинског среза са центром у Салашу. Међутим, ове територије издубљене су врло брзо до краја септембра 1941. после пораза ових одреда од окупатора и квислинга. Ослободилачка борба на територији источне Србије почела је нешто касније, него између Дрине и Мораве, и окупатори, због пловидбе реком Дунавом и због Борских рудника, ипсу дозволили да се развије, него су је угушили у почетној фази.

У југоисточној Србији, на територији ОК-а Пинча, у почетку је био најуспешнији Озренски НОП одред. Његове активности не само да је координирао, него је њиме и командовао секретар ОК-а Сreten Младеновић, због чега је био критикован од стране ПК-а: „тако радећи учинили бисте велику грешку према партизанском покрету, који мора имати своју самосталност и пуну иницијативу, а нашу контролу и најпуну помоћ... ОК-а мора бити политичко-партијско руководство, а не партизански покретни одред.“¹⁰⁰ Ослобођењем Сврљига и Ражња, Одред је створио повољну атмосферу за развој Народноослободилачке борбе и сопствено осамостаљење, али ова места није могао дуже да задржи у својим рукама. После почетних успеха, из овог Одреда издвојена је група бораца, 12. септембра, од које је формиран Сврљински (Пинавски) одред за дејства преко демаркационе линије у Бугарској окупационој зони, са перспективом да створи слободну територију у Заплању и на источним падинама Саве планине.

Нешто спорije се развијао Топлички одред, јер су у једном делу Топлице имали утицаја четници Косте Пећанца, али после ослобођења Прокупља, 9. октобра, и одмах после разбијања јаке четничке групаије на Пасјачи и Видојевци, и овде се ствара широка устаничка атмосфера.

Ослобођењем Вучја и нападом на Власотинце, Кукавички НОП одред почиње са стварањем слободне територије у рејону Лесковца. Обнављањем Врањског и стварањем Јабланичког НОП одреда и дејствима Кукавичког и топличког НОП одреда, отворене су могућности за стварање слободне територије, у новембру 1941. од Кукавице до Пасјаче и до путе Грделица – Лесковац.¹⁰¹

Упркос наведеним успесима, источној и југоисточној Србији није била посвећена довољна пажња од руководства НОП-а Србије, а ПК-а је изгубио везу са источном Србијом, па су окружни комитети били, истовремено, и окружни штабови који су координирали активност партизанских одреда на својој територији, а њихов рад је контролисао из Пинча члан ПК-а Василије Буха. Сва пажња руководства НОП-а Србије и Југославије била је окренута према слободној територији у западној Србији.

Опсада градова. – После ослобођења неколико градова и стварања слободне територије у западној Србији, започела је борба за ослобођење неких значајнијих градова који су се налазили окружени слободном територијом, као Ваљево, или оних који су били на пивци ове територије, као што су Шабац и Краљево. Најдуже је трајала опсада Ваљева, скоро два месеца, од половине септембра до половине новембра 1941, нешто мање Краљева, а најмање Шапца.

100. *Зборник*, IX, 1, 9.

101. Николић, и.д., 77–102.

Најпре је извршен напад на Шабац, 21. септембра 1941, и то у тренутку кад су били ослобођени Мачва и Подриње и кад су били створени услови за извођење већих операција, уз сарадњу три суседна партизанска одреда: Посавског, Мачванског и Ваљевског, заједно са четницима Церског одреда капетана Рачића и четничког одреда Будимира Церског који је припадао четницима Косте Пећанца. Појединачно су учествовали и четници и партизани у овом нападу, с тим што је свим јединицама командовао капетан Рачић. Неки четнички командири били су пенскрени у сарадњи, преговарајући тајно с Немцима да њима предају град. У току два дана, 21. и 22. септембра, извршен је два пута напад на град, од којих је други био успешнији, јер су партизанске јединице продрле у град. Међутим, заједничка партизанско-четничка команда наредила је да се одустане од даљих напада на град, јер су била пристигла обавештења да су делови 342. немачке пешадијске дивизије почели да прелазе Саву, пристижући у помоћ опкољеном немачком гарнизону.¹⁰²

Блокада Ваљева трајала је знатно дуже, али није имала ону чврстину као у случају Шапца и Краљева. Та блокада је била у правом смислу партизанска, знатно еластичија, па нису вршени напади на град, него су напади немачких јединица из Ваљева сачекивали у заседи и напони им је из непрекидних удараца. У почетку, од половине септембра 1941, блокаду града држале су само јединице Ваљевског НОП одреда и око 200 подринских четника. Почетком октобра 1941, блокада је појачана са две Тамнавске чете Посавског и две Рачанске чете Ужичког НОП одреда.

У граду се налазило седиште пгтаба 704. немачке посадне дивизије, и три чете I. батаљона 734 пешадијског пука ове Дивизије.¹⁰³ Немачке јединице су почеле нападе на партизанске јединице које су окруживале град, у другој половини септембра, у правцу Лозице и у правцу Ужица, али су им јединице Ваљевског НОП одреда нанеле знатне губитке, принуђавајући их да се повуку у град. У помоћ немачким јединицама, 21. септембра, стигао је у Ваљево 125. пешадијски пук. Знатно ојачан, непријатељ је почео да врши скоро свакодневне нападе, крајем септембра и у октобру, из три правца. Лозице, Ужица и Миошце. Кад је 125. пешадијски пук напустио град и пробио се у правцу Лајковца и Уба, партизанске јединице још су се више примакле граду, па су мање групе партизана дејствовале и на територији Ваљева.

У Ваљево је, 25. октобра 1941, успела да продре 342. немачка пешадијска дивизија и да деблокира град неколико дана, да би, потом, опет партизанске јединице склопиле обруч око града. Крајем октобра и у новембру, немачке јединице из Ваљева, углавном, усмеравале су дејства према Ужицу, покушавајући да се што даље пробију у том правцу. У време кад су четничке јединице биле повучене из блокаде Ваљева, да би биле употребљене против партизана у околини Ужица, немачке јединице су успеле да се пробију до Каменитовца, где су претрпеле велике губитке у људству, а помње се да су уништена и два тенка.¹⁰⁴ Други напад немачких трупа уследно је, 12. новембра, такође, према Ужицу из три правца, али је био заустављен и немачке јединице су враћене у Ваљево. Последњи напад пред офанзиву на слободну територију, извршиле су немачке јединице према Ужицу, друмом преко Варде, где су претрпеле један од највећих пораза, уз велике губитке.¹⁰⁵ Ова блокада Ваљева од преко два месеца, имала је циљ да узнемирава и изнурава непријатеља свакодневним мањим акцијама из заседе, а да пиједном није извршен напад на сам град.

Сасвим друкчије се поступало у борбама око Краљева, које спадају међу најтеже борбе које су водиле партизанске јединице са немачком војском у току 1941. године. Као важна тачка, на којој су се укрпгали железница и путеви,

102 Драгослав Пармаковић, *н.д.*, 425–450. и: Средства Вермахта против Ужичке Републике у јесен 1941. у: Ужичка Република, 1978, књ. II, стр. 201–211.

103 *Ваљево град устаника*, Ваљево, 1967, стр. 328–330. Александар Јевтић, *н.д.*, 217–222.

104 Борба, 1. новембар 1941.

105 Борба, 20. новембар 1941.

Краљево је за Немачку, поред привредног, имало и стратегијски значај, па је опуномоћени командујући генерал у Србији Беме, са спагама које су му стајале на располагању, одлучио да град брани по сваку цену. Наређење од 3. октобра, гласило је кратко: „Краљево се мора безусловно одржати“ и да ситуација у Краљеву захтева: „ангажовање свих јединица и установа које се тамо налазе“.¹⁰⁶

У граду су се, у октобру, налазиле (према непотпуним подацима) следеће немачке јединице: 1. и 2. батаљон 749. пука са штабом пука; делови 1. и 2. батаљона 737. пука; 9. чета 3. батаљона 737. пука; 2 чете Landessicher батаљона 592. са штабом; Извиђачки батаљон 717. дивизије; Ваздухопловно-технички штаб 10; Виши технички штаб 5; Артиљеријско-технички батаљон, скоро цео 670. артиљеријски дивизион; Инжињеријска чета 717. дивизије, одељење 4. чете за везу 521. пука везе, 6. тенковски вод са 5 тенкова, и 2 оклопа воза и разне управне, обавештајне, транспортне и друге службе. Различите су процене бројног стања немачког гарнизона у Краљеву, од 2000 до 3500 хиљаде војника. Такође, налазиле су се неке мање јединице Жандармерије, Недићеваца и Љотићеваца.

На устаничкој страни, почетком октобра 1941, у Чачку је формиран заједнички Оперативни штаб са четницима Драже Михаиловића за напад на Краљево. Штаб су сачињавали: Момчило Радосављевић и Ратко Митровић, командант и комесар Чачанског одреда, као представници партизана, а мајор Радослав Ђурић и капетан Ђерок, као представници четника. Командант у Оперативном штабу био је мајор Ђурић. У самом Штабу владала је пријатељска, борбена атмосфера. Према плану за напад који је изradio овај Штаб, главни удар требало је да уследи од Чачка, правцем село Дракчић – Краљево, док су са других страна, из правца Крушевца и Крагујевца, партизанске и четничке снаге имале улогу обезбеђења. Обруч око града стегнут је око 8. октобра. У нападу на Краљево учествовале су 25 партизанских и 20 четничких чета, са по једним водом топова на обе стране и 2 енглеска тенка типа „хочкис“. Укупно у партизанским и четничким јединицама било је око 3500 бораца. У већини четничких чета, била је слаба дисциплина и борбени морал.¹⁰⁷

Први напад на Краљево је извршен 10. октобра поћу, који није био успешан. Други напад, између 14. и 15. октобра, био је нешто успешнији, јер су партизанске и четничке јединице од села Чибуковца продрле у град и нанеле су непријатељу знатне губитке: 14 погинулих и 20 рањених војника, али су се и овог пута морале повући патраг.

У најкритичнијем тренутку, удруженим немачким јединицама у Краљеву, притекла је у помоћ борбена група мајора Вилдермута, команданта 737. пука, из Крушевца. Ова борбена група добила је задатак да деблокира Краљево са источне стране и, на путу од Крушевца ка Краљеву, наишла је, 13. октобра, на положај Врњачко-Трстеничког одреда на Попинској реци. Затим је наишла код Врбе и Ратине на отпор јединица Краљевачког и Копаоничког одреда. После ове борбе, борбена група мајора Вилдермута стигла је у Краљево 15. октобра.¹⁰⁸

После два неуспела напада на Краљево, Врховни штаб Ноп одреда Југославије је, преко Мирка Томића, инструктора ПК-а, наредио заједничком Оперативном штабу и Краљевачком НОП одреду да се престане са нападима на Краљево и да се партизанске јединице одвоје од Краљева и упуते према

106 *Зборник НОР*. XII. 1. 543–46.

107 Љубивоје Пајовић, *Народни устаник*, стр. 500–506; Коча Јончић, стр. 783, Аугуин Милетић, стр. 641–657, Драгомир Митровић, стр. 632.

108 Душан Дозет, Противречности око Попине и Врњачко-трстеничког одреда, *Народни устаник*, стр. 355–370. Драгомир Митровић, Мере Немаца за разбијање устаничке опсаде Краљева 1941. г. са правца Крушевца, исто, стр. 633.

долини Јужне и доњем сливу Западне Мораве.¹⁰⁹ Међутим, знатан утицај четничких официра у заједничком штабу, онемогућио је спровођење ове наредбе. Ти официри су сматрали да ће поновљени напади на Краљево довести до успеха, па се није одустајало од напада. Истовремено, и немачке јединице из града су почеле да спроводе план о деблокади, дејствујући од 21. октобра противнападима, југоисточно, југозападно и западно од Краљева. За то време партизанска и четничка артиљерија је тукла град и наносила непријатељу губитке. Последњи напад на Краљево је извршен 31. октобра, у коме су први пут употребљени тенкови. Одмах потом, 2. новембра, уследило је парење Драже Михаиловића о повлачењу четника из опсаде Краљева, ради напада на Чачак, због чега су се повукле и јединице Чачанског НОП одреда.

Захваљујући доброј организацији одбране, затим упорности, бољем наоружању и искуству, јединице 717. немачке посадне дивизије, успеле су да одбију све нападе на Краљево и да, од половине октобра, почну са испадима у ближу и даљу околину, вршећи, при томе, одмазде паљењем насеља и стрељањем талаца.

Узроке неуспеха усташка у нападима на Краљево треба тражити у њиховој бројности, слабом наоружању, неискуству и квалитету командовања. До напада је дошло у перспективи очекивања брзог завршетка рата и одлуке Врховног штаба да се ослободе градови западне Србије. Негативном исходу овог напада, допринела је и тактика слабог груписања снага, као и одсуство наоружања и искуства, за борбе у градовима. Дуготрајне артиљеријске припреме, посредним гађањем малобројних артиљеријских оружја, и нападима у виду „таласа“ које су наметали официри бивше југословенске војске нису довели очекиване резултате. Као и при опсади других градова, нико од чланова Врховног штаба НОП одреда Југославије и Главног штаба НОП одреда Србије, сем инструктора ПК-а Мирка Томића, није обилазео бојиште да се на лицу места упозна са ситуацијом, већ су процена ситуације и одлуке биле препуштене локалним командантима.

Тито је у том периоду, кад је вршена опсада градова у западној Србији, потписао „Упутство како се осваја и ослобађа насељено место“, из кога се, на крају у напоменама, види да су у њега унета и искуства постигнута при опсади градова, што недвосмислено указује на став Врховног штаба. У тим напоменама пише: „Нека досадашња опкољавања градова, са циљем њиховог заузимања, показала су рђаве резултате из разлога што су вршена без обавештајне службе преко менџана освајаног града, без комбинације напада споља и изнутра, споро и са дуготрајним припремама тако да су се претворила у дуготрајне блокаде.“ Ово одуговлачење са нападом користио је непријатељ да се што боље припреми за одбрану, а из извештаја се види да је био добро обавештен о намерама и плановима партизанских јединица, зато се у упутству предлагао: „Још увијек тежити партизанском начину ратовања, за разлику од освајања фронтова према непријатељу, из разлога што је он обично надмоћнији у наоружању и свим осталим ратним средствима“.¹¹⁰ Међутим, при опсади градова, мало се користила партизанска тактика, сем, донекле, у случају опсаде Ваљева, а чланови Врховног штаба у току боравка у Ужицу нису практиковали да обилазе партизанске одреде, па се тако нису појавили ни међу јединицама које су нападале на Краљево. У том периоду, Врховни штаб је више подсећао на партизанско-партијски, а мање на виши војни штаб, мада се у њему већ запажала хијерархичност. Већ крајем октобра 1941, партизански одреди у западној Србији и Шумадији, а Мачвански НОП одред, крајем септембра, почели су да губе иницијативу и да прелазе у одбрану од окупатора, што ће доћи још више до изражаја, када започну борбе са четницима новембра 1941. године.

109 Никола Љубичић, *н.д.*, стр. 209-244.

110 *Сабрана дјела*, 7. стр. 153.

Нови квалитет у развоју устанка у Србији представља, у сваком погледу, стварање слободне територије у западној Србији, познате у народу као Ужичка република. Тај квалитет се састојао не само у бољој и чвршћој организацији НОП одреда, него и разних организација НОП-а, па и саме Партије. У партизанске одреде ступила је већина чланова КПЈ. Само мали број је искључен и кажњен због оклевања да пође у оружану борбу. Такође, у првим хапшењима и борбама стрељан је или погинуо мањи број руководиљаца и чланова КПЈ у Србији. У партијским директивама захтевало се, да се, у извесном смислу, одржи равнотежа између бројности и активности КПЈ у партизанским одредима и на терену. Али, због масовног одласка чланова КПЈ у партизанске одреде унеколико је запостављен рад на терену, при чему Београд представља изузетак. Организационом питању и идеолошкој изградњи КПЈ 1941. године није довољно поклањана пажња. Оно мало чланова КПЈ што је остало на терену, више се бавило пропагандом и мобилизацијом маса за партизанске одреде и ширењем и учвршћивањем народне власти него унутар-партијским питањима и даљим јачањем КПЈ. Тај пропуст донекле је падоконађивало присуство партизанских одреда на одређеној територији који су повезивали фронт и позадину и у оквиру којих се одвијао интензиван партијски рад. Са развојем устанка, постајало је све јасније да се политички војни успеси постигнути у борби против окупатора и њихових сарадника могу учврстити само јачањем партијских организација, па се, у јесен 1941. постојало да ојачају партијске организације и да се прошире на терену. Ипак, тај процес је текао спорије него што се предвиђало, па није дошло до жељеног омасовљења КПЈ и многа партијска упоришта, пре свега у селима, нису претворена у партијске ћелије.

Стварање што већег броја партијских организација на терену је имало велики значај, јер анализа података о организационом развоју КПЈ на терену јасно показује да су у селима, где су постојале партијске организације или упоришта, мобилизација маса за Народноослободилачки покрет и изградња народне власти текли брже и успешније, од оних села у којима није било чланова КПЈ и из којих је било мало бораца Народноослободилачког покрета и нису постојали народноослободилачки одбори. Значи, није било довољно организоване покретачке снаге, која би мотивисала и организовала народ за борбу.

У Партију, у јесен 1941, примано је знатно више чланова КПЈ, нарочито у партизанским одредима, али услед недостатка извора не можемо довољно егзактно пратити њен организациони развој. Осим тога, треба нагласити да су постојали различити услови за даљи развој и рад партијских организација на ослобођеној и неослобођеној територији. Далеко су били повољнији услови за активност КПЈ на слободној територији, где су у Ужицу и Чачку одржане окружне партијске конференције за које су бирали делегати на среским партијским конференцијама, од неослобођених територија где је та активност била илегална. На слободној територији КПЈ је имала повољније услове за организационо јачање и сваку врсту активности, па и организациона структура је била потпунија. Изабрани су окружни комитети за Ужице и Чачак, а постојали су срески и месни комитети КПЈ, док то није био случај на полуослобођеној територији, где је организациона структура остала недограђена. Имајући то у виду, Централни комитет КПЈ је захтевао постављање и учвршћивање партијских руководства од окружних до месних комитета КПЈ. То питање стављено је на дневни ред окружних комитета 1941, али услед непријатељске офанзиве није било времена да се реализује.¹¹¹ Централни комитет КПЈ је захтевао одвајање партијских руководства од партизанских јединица, па су поједини

околушн комитети били принуђени да шаљу своје чланове на терен са кога су се повукле партизанске јединице, да би се и даље одржао борбени морал народа.

Већем омасовљењу КПЈ у Србији, у јесен 1941. још је сметало секташтво које се вукло из илегалне активности КПЈ. У току дугогодишње такве активности, Партија је имала строге критеријуме за пријем нових чланова. Сматрало се да то морају бити људи посебног кова, односно, изузетно карактерних и радних особина. Секташтво се испољавало у два вида: при контактирању са грађанима и приликом пријема нових чланова, и негативно се одражавало на омасовљење и учвршћење партијских организација, упркос указивања Покрајинског комитета КПЈ за Србију на негативне последице секташтва од почетка устанка. У ратним условима мање је био присутан опортунизам, јер је КПЈ радикално каживавала оне чланове који су починили грешке, односно огрешили се о партијску дисциплину. Упркос наведених пропуста КПЈ је знатно омасовљена на слободној територији за два до три пута. Нарочито је био евидентан пораст нових чланова после околних конференција КПЈ и после борби са четницима Драже Михаиловића на територији околних комитета КПЈ за Чачак и Ужице. Највећи број новопримљених чланова потицао је из ослобођених градова и из редова младих људи, нарочито у селима.

Међутим, на неким слободним територијама партијске организације нису бројно јачале на пример на ослобођеној територији Пожаревачког НОП одреда где су кратко време егзистирала два околна комитета КПЈ за Пожаревац и Кучево који су у октобру спојени, а партијска организација уместо да јача, она се са 100 смањила на 83 члана КПЈ, а потом је њено јачање спречено немачко-квислиншком офанзивом.

У знатно тежој ситуацији налазиле су се партијске организације на полу-ослобођеној или неослобођеној територији. У источној Србији, већина чланова КПЈ је отишла у партизанске одреде који су, још у септембру 1941, претрпели поразе уз велике губитке, између осталог погинула су и три члана ОК-а, тако да је Околни комитет КПЈ за Зајечар сведен на свега 2 члана, а у градовима Зајечару, Неготину и Књажевцу свега је остало неколико чланова КПЈ.

Знатно боља ситуација је била са партијским организацијама у југо-источној Србији, која није претрпела такве губитке. Чланови Нишког и Лесковачког ОК-а налазили су се у партизанским одредима, а задржали су по једног члана ОК-а у Нишу и Лесковцу за везу са ПК-а; док се Околни комитет КПЈ за Крушевац у целини налазио на теренском раду, што ће бити од значаја за даљи развој партијске организације после повлачења Расинског одреда у Топлицу.

Без обзира где се налазило партијско руководство, тежиште активности КПЈ је било у партизанским одредима. Основни принцип организационе структуре КПЈ у Народноослободилачким партизанским одредима је био – да се „љеним утицајем обухвати целокупно људство“, а то је значило да ниједна јединица не сме да буде без партијске организације, мада је у Србији, 1941. године, било чета у којима није било партијске организације. У почетку, код оних одреда који су дејствовали као целина и нису били подељени на чете, постојала је једна партијска организација и њоме је руководио комесар, а касније заменик политичког комесара, као професионални партијски радник. Већ у јесен 1941, у партизанским одредима у Србији је било 7–15 партијских ћелија. Ове партијске ћелије биле су везане за околне, среске и месне комитете КПЈ на терену, са кога је чета потицала.

После саветовања у Столицима, нешто битније у организационој структури КПЈ у партизанским одредима са формирањем батаљона није измењено, с тим што су у штабовима одреда формиране партијске организације и батаљонски бирои, које су сачињавали секретари партијских организација по четама, и који су одржавали партијску везу са организацијама КПЈ на терену,

а не свака организација по четама, а окружни комитет је одређивао једног свог члана који се бринуо за политички рад у четама. Тиме су партијске ћелије у оквиру једног батаљона биле обједињене и чвршће повезане. Организациона схема партијске организације у партизанским одредима није битније мењана, све до формирања пролетерских бригада, а у Србији је задржана и касније, све до формирања бригада у јесен 1943. године.

Партијска организација у партизанским одредима у току НОР-а и револуције, имала је веома важну улогу, јер је била одговорна за целокупни политички и војнички развој јединице и за њене борбене резултате. Своју улогу је остваривала сталним и упорним политичким радом у јединици, подижући непрестано идејно-политичку свест појединаца и организације као целине. С обзиром да су њени чланови, углавном, деловали личним примером, у току устанка у Србији доста чланова КПЈ је погинуло и један од првих задатака био је омасовљење партијских организација у партизанским одредима, али ту се, као и на терену, у почетку испречило секташтво, па је Покрајински комитет КПЈ за Србију био принуђен да интервенише у више наврата да се превазиђе тај секташки однос. То питање је било актуелно и у време кад је устанак био у пуном замаху. У неким одредима мале партијске организације нису могле да остваре утицај на свеridoшле нове борце, па је због тога долазило и до побуна, као, на пример, у Поморавском НОП одреду, или су се борци враћали кућама, као у Бољевачком, Посавском и другим НОП одредима. Ове и сличне појаве јасно су указивале, да је постојала опасност да КПЈ у партизанским одредима доведе у питање руководећу позицију, ако се и даље буде затварала и не буде примала нове чланове. Због тога је Централни комитет КПЈ, у току 1942, повео одлучну борбу да омасови партијску организацију широм Југославије. Основни услови за пријем су били оданост револуционарној борби, лична храброст и морална и карактерна вредност једног борца. Стало се на становиште да низак теоријски ниво не сме бити препрека за пријем у чланство КПЈ, јер ће се постепено идејно-политички уздизати, учешћем у раду партијске организације.

Задатак чланова КПЈ у одреду је био да делују, пре свега, личним примером у храбрости, издржљивости, другарској солидарности, служећи се увек комунистичком примењеном етиком. Свака акција и борба анализирале су се на партијском састанку, критиковани су они који су направили пропусте, а похваљивани храбри борци. Та широка демократичност много је допринела учвршћивању партизанског морала и угледа партизана у народу. Владао је егалитаризам између бораца и командног особља, који је, у почетку, искључивао било какве привилегије.

Народна власт. – Знатну пажњу руководство НОП на слободној територији у западној Србији је посвећивало изградњи народне власти. Пошто је, у почетку устанка, било неких дилема какву форму треба да има народна власт, са њима је разишћено на војно-политичком саветовању у Столицама, где је јасно речено да треба проширити базу устанка путем стварања народноослободилачких одбора и јачања народног фронта ослобођења. Проширивањем и дужим држањем слободне територије у партизанским рукама, омогућено је да се закључци са овог саветовања спроведу у пракси.

Док су у почетку свог настанка, августа и септембра 1941. године, народноослободилачки одбори били везани за партизанске одреде и њихову иницијативу, у периоду слободних територија проширују и осамостаљују своје компетенције, прерастајући у самосталне институције устанка. Захваљујући сталној бризи и помоћи партијских организација, народноослободилачки одбори се афирмишу код народа као његова власт и сваки дан постају све значајнији фактор, без кога се не би могао замислити успешан развој устанка.

На основу искуства са слободних територија у Србији и закључака са саветовања у Столицама, Едвард Кардељ је скицирао свој први чланак у Србији: „Народноослободилачки одбори морају постати истински привремени носиоци

народне власти", ¹¹³ у коме је прецизно и јасно одредио њихове задатке. Према тим упутствима, целокупна организација позадине и веза са фронтом пренета је на народноослободилачке одборе, који су из органа борбе за кратко време прерасли у органе власти. Такође, за кратко време КПЈ је успела да изгради мрежу народноослободилачких одбора на територији Ужичке републике, почев од месних, општинских, среских, окружних до Главног народноослободилачког одбора за Србију.

Најпотпунији облици народне власти и најразвијенији народноослободилачки одбори су били у ужичком крају, јер сем Пожеге, коју су четници држали октобра 1941. године, у осталим деловима округа власт није дељена са четницима, као што је био случај у чачанском, ваљевском, подринском и неким другим крајевима, до оружаног сукоба са четницима почетком новембра 1941. године. Ти мешовити народноослободилачки одбори нису били успешни у раду, јер су четнички представници ометали спровођење неких револуционарних мера. У новембру 1941. године, после потискивања четника, у свим народноослободилачким одборима где је власт била заједничка, извршена је њихова допуна само са представницима Народноослободилачког покрета.

Међу свим народноослободилачким одборима, по структури и организацији рада, Народноослободилачки одбор у Ужицу је спадао у најразвијеније у Србији и одиграо је значајну улогу у стварању народне власти, јер су све његове одлуке разматране у Централном комитету, па потом слате у друге крајеве Југославије да послуже као узор у изградњању народне власти. То је омогућило да се кроз његову активност остваре не само револуционарна делатност устаничког Ужица, већ и шири концепт Народноослободилачког покрета као целине.

После саветовања у Столицама, помишљало се у руководству НОП-а Југославије да треба створити један централни Народноослободилачки одбор за целу ослобођену територију. Одлука о формирању тог одбора, донета је у Централном комитету КПЈ, почетком новембра 1941, одређивањем чланова Одбора за чијег је председника одређен Драгојло Дудић, за секретара Петар Стамболић, и чланове: Никола Груловић, Мирко Томић, Владе Зечевић, Милентије Поповић, Митра Митровић, Јован Поповић и Јусуф Тулић. Без обзира што је делатност овог одбора била кратка, његово постојање сведочи о високом степену организационог развоја Народноослободилачког покрета у периоду Ужичке републике. Била је то прва српска револуционарна влада у току II светског рата. Иако се не може рећи да је тада створена нова држава, на социјалистичким основама, са изграђеним системом народне власти, стварањем Ужичке републике положене су основе новог друштвено-политичког система у Југославији и није случајно наглашено, новембра 1944. године, приликом конституисања Велике антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, да се она надовезује на рад Главног народноослободилачког одбора за Србију из 1941. године.

У централној Србији, углавном су били формирани народноослободилачки одбори, као и у пожаревачком крају на слободној територији са центром у Кучеву, који су се називали националноослободилачким комитетима. У другим крајевима, као Грузи, остали су на нивоу народноослободилачког фонда.

Ослободилачки одбор – Комитет за срез Звишки, будући да је Кучево скоро 3 месеца било слободно, развио је разноврсна деловања за потребе војске и грађана. Образовао је судско веће за решавање спорова међу грађанима и суда прекршиоцима чета из партизанске страже са функцијом чувања јавног реда и по потреби принудног извршења одлука Среског одбора и суда; затим радионице: пушкарску, шивачку, обућарску, мензу за необезбеђена лица и др.

У источној Србији на полуослобођеној територији, партизански одреди формирали су одборе народноослободилачког фонда. Најактивнији од њих био је одбор у Салапу, који је имао назив „срески одбор“ и извесне елементе народне власти. Читав месец свога постојања и постојања слободне територије,

овај одбор је деловао на подручју тадашњег крајинског среза, заједно са одборима у једном броју села. У истом периоду, формиран је и одбор у Мајданеку, под називом „Национално-ослободилачки одбор“, који је, као и претходни, трајао и деловао само месец дана. Поред поменутих два одбора, формиран је нешто касније, као илегални орган на окупираној територији, у Књажевцу „Народноослободилачки одбор“, који је извршавао разне задатке – од помоћи партизанским одредима, па све до збрињавања породица и сл. Сви ови одбори остали су на нивоу народноослободилачког фонда због удаљености центра устанка, а самим тим и руководства НОП-а од кога пису стизале на време директиве, па су, на пример, упутства о стварању народноослободилачких одбора стигла, кад је већ била изгубљена слободна територија у Салашу и другим местима.¹¹⁴

Слична ситуација је била и у југоисточној Србији, где су, углавном, формиран и радили одбори народноослободилачког фонда у току 1941. Одбори НОФ постојали су у: Нишу, Лесковцу, Прокупљу, Врању, Пироту, али и по селима Топлици, Заплања и другим крајевима где су се кретали партизански одреди. На партијским конференцијама, као оној у Топлици 12. децембра 1941, захтевало се да се створе одбори НОФ-а у сваком селу и повежу са одредима.¹¹⁵ Касније, док је још постојала слободна територија у југоисточној Србији, Покрајински комитет је инсистирао да се поред НОФ-а, оформе народноослободилачки одбори, објашњавајући окружним комитетима да су то „две различите организације“.¹¹⁶ Овај целокупно описани развој народноослободилачких одбора је окупаторско-квислиншком офанзивом на слободним територијама пресечен у целој Србији, па су само неки од тих одбора наставили илегално да делују у 1942. години.

Јединствени народноослободилачки фронт. – У току трајања слободних територија у Србији, руководство НОП-а знатан део своје активности посвећивало је изградњи разних организација Народноослободилачког покрета. Проширујући војну и политичку основу устанка, КПЈ је позивала широке народне масе у оружану борбу, тражила збијање редова не само унутар КПЈ, него свих народа Југославије и социјалних слојева, указујући на потребу широког фронта антифашистичких и родољубиво настројених људи. У почетку устанка, не истиче се назив тог масовног фронта, него тек у септембру се искристалисао назив јединствени народноослободилачки фронт.

Још у телеграму Коминтерне, 22. јуна 1941, захтевано је од руководства КПЈ: „Неопходно је развити покрет под паролом јединственог националног фронта и већ раније јединственог интернационалног фронта против немачких и италијанских фашистичких разбојника“. У прогласима КПЈ, у току јула 1941, не помиње се народни фронт, али већ у задацима партизанским одредима, 10. августа, Тито пише да „политичка линија партизанских одреда мора бити – народноослободилачки антифашистички фронт свих народа Југославије, без разлике на политичка и верска убеђења...“¹¹⁷

Тито је потом, крајем августа, дошао на идеју стварања „Народног комитета ослобођења у који ће ући познати представници разних демократских струја заједно са нашим људима“.¹¹⁸ Ова идеја није тада реализована и јединствено политичко тело за Југославију, на принципима народнофронтске политике, није формирано из спољно-политичких, али и унутрашњих разлога. Већ у току августа кад се појавила ова идеја, у областима где се устанак успешно

¹¹⁴ Љубомир Љубеновић Павле, Срески одбор народне власти у Салашу августа и септембра 1941, *Савештовање у Дулену 1941*, стр. 159–160.

¹¹⁵ АС, ОК Топлица, 1.

¹¹⁶ *Зборник НОР*, I, 3, стр. 131.

¹¹⁷ В. Дедијер, *Нови прилози за биографију Ј. Б. Титоа*, стр. 274; Тито, *Сабрана дјела*, књ. 7, стр. 68.

¹¹⁸ Тито, *Сабрана дјела*, књ. 7, стр. 94.

развијао, као у Србији, почеле су акције за успostављање сарадње и споразума са свим антифашистичким снагама на народнофронтовској платформи.

Да би остварио ову партијску линију, Покрајински комитет КПЈ за Србију је предузео разне мере које се могу сагледати из његове преписке са окружним комитетима. Он је, између осталог, у првој половини августа, захтевао: „Одмах прићи стварању заједничких комитета народноослободилачког фронта, повезујући се са присталицама свих бивших партија које се данас изјашњавају за борбу против окупатора и њихових слугу”.¹¹⁹ Истовремено се insistирало на стварању народноослободилачког фонда, који је требао да означи „проширивање функција” претходне организације народне помоћи.

Ова акција за стварање одбора народноослободилачког фронта поистовећивала се са стварањем органа народне власти, тако да се није одвајала њихова политичка функција од функције власти, што се види из писма ПК-а, поштом септембра 1941: „Нужно је хитно повезати се с присталицама и вођствима, за борбу спремним грађанским партијама и успоставити заједничке Одборе ослободилачког народног фронта у свим местима где је то могуће. Ови одбори треба да буду нека врста народне власти у крајевима почишћеним од непријатељског присуства”.¹²⁰ После ове директиве, у неким крајевима и одредима, као, на пример, у Мачви и Посавини, ови одбори народноослободилачког фронта схваћени су као органи власти. Једно време егзистирају оба ова појма, или се мешају.

Скоро сви окружни комитети, током августа и септембра, ангажовали су се да остваре контакте са представницима, пре свега, левних крила грађанских странака. Тако, на пример, у Шапцу је одржан разговор са десет најугледнијих политичких личности Мачве, од којих је на сарадњу пристао само Милан Кљаковић. У Београду се разговарало са групом интелектуалаца окупљених око часописа „Напред” са Миком Илићем на челу, која није прихватила сарадњу. Видни резултати су постигнути у преговорима са Народном сељачком странком. На пример, у Крагујевцу где је, крајем августа, дошло до споразума о сарадњи између Окружног комитета КПЈ и представника Народне сељачке странке. Потом је била формирана и једна земљорадничка чета у оквиру Крагујевачког НОП одреда, која је дејствовала кратко време до сукоба са четницима Драже Михаиловића. До сличних споразума је дошло у Ваљеву, Чачку и другим местима, али су они били кратког века. Било је покушаја у источној Србији и у Топлици да се оствари сарадња са четницима Косте Пећанца, али се у томе није успело. Ипак, догодило се да су истакнути појединци из Народне сељачке странке остали трајније да сарађују са НОП-ом, као што су били: Вук Продановић и Милоје Симовић у Крагујевцу, Душан Богдановић у Београду, Светозар Анђелић у Краљеву и Чачку, или чланови Демократске странке: Иван Рибар, Небојша Малетић, Чедо Плећевић и други. Неки су прихватили војне функције, као, на пример, Предраг Вилимоновић и Света Трифуновић у Копаоничком одреду, и др.¹²¹

Упркос уложених напора КПЈ, до сарадње са грађанским политичким групацијама није дошло. Без обзира на пасивност и колебање који су владали међу демократским грађанским круговима, један број истакнутих појединаца и чланова Народне сељачке странке активно су се укључили у Народноослободилачки покрет. Што није дошло до потпунијег остварења народноослободилачког фронта 1941. године, поред осталог, узроке треба тражити у постојању четничког покрета Драже Михаиловића, који је, најпре, одуговлачио споразум са Народноослободилачким покретом, а касније почео и борбу против НОП-а и тиме прекинуо сарадњу између четника и партизана,

119 Зборник, I, 1. 36–39.

120 Зборник, I, 1. 111–12.

121 Душан Живковић, *Народни фронт Југославије 1935–45*, Београд, 1978, стр. 122–124; Ј. Марјановић, *Устанак*, стр. 208–209; К. Јончић, *Развој политичких облика делатности НОП у Србији. Руководство НОБ и револуцијом у Србији*, стр. 68.

koja je bila ostvarena u pojedinim delovima Srbije, a naročito pri opsedaњу gradova – Шапца, Ваљева и Краљева. Тако су напори руководства НОП да обухвати ову најбројнију организовану групу представника српске грађанске класе – остали без успеха. Када се дошло до закључака, да се не може остварити сарадња са вођствима грађанских странака, као ни са четницима Драже Михаиловића на платформи Народноослободилачке борбе, КПЈ је одустала од даљих преговора и оријентисала се на сарадњу са истакнутим појединцима и придобијање маса одоздо, не одбијајући никога ко је желео да сарађује са НОП-ом. Већ у јесен 1941, одустало се од народноослободилачког фронта, како је био замишљен у августу и септембру 1941, да буде „једини политички фактор по местима“.

Рад са омладином. – Знатно успешнија активност руководства НОП-а је била у организовању омладине у СКОЈ-у и Српском народноослободилачком омладинском савезу. Почетак устанка у Србији 1941. и његов снажан замах на слободној територији, повукао је за собом омладину, тако да је она сачињавала основну снагу на коју се ослањала Партија и СКОЈ на фронту и у позадини. На делу слободне територије, пресудан утицај на омладину имао је Народноослободилачки покрет, па је, упркос покушајима четничког покрета Драже Михаиловића да задржи омладину у стању пасивности, дошло до масовног опредељивања омладине за Народноослободилачки покрет. Акциона снага Народноослободилачког покрета у борби за слободу далеко је више привлачила младе људе од пасивног ишчекивања: шта ће се десити на главним бојиштима Другог светског рата.

Од свих организација омладине, најближи Партији био је СКОЈ. Он је растао напореда са Партијом и под њеним окриљем, окупљајући класно најсвеснији и најборбенији део омладине. Савез комунистичке омладине Југославије је био посебна организација са посебним руководством. Организационо одвојен од Партије, али КПЈ је, преко руководиоца СКОЈ-а који су се налазили у месним, среским и окружним комитетима КПЈ, била у могућности да у сваком тренутку прати рад СКОЈ-а и утиче на његов развој. У својим редовима, СКОЈ је у Србији, почетком устанка 1941, имао око 9400 чланова. То је била значајна снага на коју се Партија могла ослањати и од првог дана оружане борбе стваране су организације СКОЈ-а у свим партизанским одредима. У организационом погледу, у извесном смислу, СКОЈ је био копија Партије са месним, среским, окружним и покрајинским руководством. Централни комитет СКОЈ-а и Покрајински комитет СКОЈ-а за Србију, још у лето 1941, поставили су циљ остварења јединственог народноослободилачког омладинског фронта, као основно питање којим треба да се баве све организације и руководства СКОЈ-а.¹²²

У условима оружаног устанка, пред СКОЈ, као највећи ослонац КПЈ, поставила су се три основна задатка. Прво, учвршћивање и проширивање већ постигнутог јединства младих патриота. Друго, окупљање што више омладине из разних друштвених слојева и њихово привлачење на позиције Народноослободилачке борбе. Треће, спречавање утицаја на омладину оних буржоаских снага које се још нису биле определиле за сарадњу са окупатором и налазиле се између Народноослободилачког покрета и окупаторско-квислиншких снага, чекајући повољан развој догађаја на фронтовима по антифашистичку коалицију, па да овда крену у обнову грађанског поретка.

У Србији је руководство СКОЈ-а покушало да оствари сарадњу са представницима омладине из грађанских партија. Крајем августа и почетком септембра 1941. године, Покрајински комитет СКОЈ-а за Србију и Месни комитет СКОЈ-а у Београду, почели су преговоре са представницима омладине бивших грађанских партија. Упркос негативном ставу руководства тих партија према Народноослободилачком покрету, један део антифашистички расположене омладине из ових странака је сарађивао са СКОЈ-ем.¹²³

122 Милан Борковић, *СКОЈ у Србији 1941–1944*, Београд, 1970. стр. 74–84; стр. 116–124.

123 *Београд у рат и револуцију*, стр. 113.

Почетком јесени 1941, КПЈ и СКОЈ приступили су стварању народноослободилачких омладинских савеза у националним, покрајинским и локалним оквирима, којима је била обухваћена сва омладина која је на разне начине учествовала у борби против окупатора. Преговори са грађанским омладинским руководством нису донели резултате, па се дошло до закључка, да се јединство омладине може остварити у току борбе против окупатора, директним и међусобним повезивањем младих људи, без обзира на политичку припадност и утисаје под којима су до тада живели и развијали се.

Прелом у стварању борбеног јединства омладине је наступио са настанком слободне територије, када је СКОЈ развио масован политички рад не само у градовима, него и по селима ослобођене територије. Најпре се почело са масовним митинзима и конференцијама на којима је тумачена линија КПЈ у Народноослободилачкој борби, да би се, после тога, прешло на мобилизацију омладине за фронт или за рад у позадини. Овој мобилизацији омладине за Народноослободилачки покрет знатно су допринеле окружне конференције СКОЈ-а у Ужицу и Чачку, половином октобра 1941. године, на којима се расправљало о учвршћењу организација СКОЈ-а и њиховом даљем развоју, о оснивању Српског народноослободилачког омладинског савеза; затим о потреби широког окупљања омладине, чак и оног заведеног дела, који је био под утицајем непријатељске пропаганде. Интензивна политичка активност на слободним територијама Србије створила је услове за настанак Српског народноослободилачког омладинског савеза, чије је формирање започело са митингом у Ужицу 17. X 1941, затим у Чачку и другим местима.¹²⁴

Широко ослободилачки карактер Српског народноослободилачког омладинског савеза, омогућно је хиљадама младих људи са ослобођених територија да се окупе у антифашистички фронт и да активно учествују у борби против окупатора и њихових сарадника. Омладинци су сачињавали 70-80% људства у партизанским одредима. Поред тога, омладина се истакла у свим активностима које су принципирани КПЈ и СКОЈ на слободној територији. Те активности у позадини су доказ, да се највећи део омладине у градовима, а и њен знатан део по селима, определио за Народноослободилачку борбу. Тај процес је био у пуном замаху, када је нагло прекинут офанзивом немачких јединица, крајем новембра 1941. године на ужу територију Ужичке републике, тако да није било времена да Српски народноослободилачки омладински савез прерасте у свеобухватну омладинску организацију.

Мањи део омладине из партизанских одреда са ослобођене територије се повукао у Сапчак, док је највећи део, који је био укључен у редове Народноослободилачког покрета, пао у борбама за одбрану слободне територије, или је био жртва одмазде или хапшења непријатеља. Уништена су сва руководства СКОЈ-а и Српског народноослободилачког савеза у западној Србији, а око 1000 омладинаца је било ухапшено и мучено у затворима и логорима.¹²⁵ Због губитака и повлачења једног дела, СКОЈ се у Србији смањило на трећину, али је и даље најбројнију организацију имао Београд са Земуну. Остале су и неразорене организације СКОЈ-а у југоисточној Србији, које су биле најбројније у Топлици, затим у Лесковцу, Нишу и Врању. На тој територији, наставили су са радом и окружни комитети СКОЈ-а за Крушевац и Лесковац; а у Шумадији за Аранђеловац.

Привредна и културна активности

На слободној територији у Србији, руководство НОП-а није спроводило корените економско-социјалне промене, али су оне вршене нарочито у већим местима, где су постојала фабричка постројења. Од првог дана оружаног ус-

124 „Борба“, 21. октобар 1941.

125 Милан Борковић, *н.д.*

танка у Србији, примењују се политичко-социјалне мере које у суштини представљају зачетке нових друштвених односа. Њихово спровођење омогућило је неколико фактора. Ослобођење веће територије и њеним повезивањем у једну целину, стављало је нову народну власт пред низ проблема који нису могли да се реше, а да се не задира и у друштвено-економске односе. Постојање буржоаских снага које су се определиле против Народноослободилачког покрета, налагало је органима Народноослободилачког покрета да према њима предузимају одређене мере, које су биле објектне друштвено-економским променама. Значај тих промена није у њиховом опсегу, већ у нагавештају будућих ширих друштвено-економских промена. Једно је било битно – да се што брже изврши организација привредног живота, јер од обављања и организације привреде увелико је зависило успешно вођење борбе против окупатора.

У тренутку ослобођења, највећи број предузећа и занатских радионица у градовима, затечен је у дезорганизованом стању. Захваљујући одзиву радника и великом залагању свих учесника Народноослободилачког покрета, обновљена је производња у свим предузећима и занатским радионицама. Народноослободилачки одбори и војно-позадински органи, као што су команде места, јављали су се као носиоци друштвене својине у њеним почетним облицима, а народноослободилачки фонд је био први организациони облик те општеноародне имовине. Иако није проглашена национализација средстава за производњу, она су у појединим предузећима дошла под контролу народне власти, која је преузела један број постојећих предузећа, оснивала занатске радионице и са радничким организовала управљање у њима. У том погледу, најкарактеристичнија је одлука Народноослободилачког одбора у Чачку о конфискацији имовине окупатора и његових помагача, затим одлука о преузимању привредних предузећа: фабрике хартије, млипа, електричне централе и војнотехничког завода.

На том примеру и још неким на слободној територији, започео је процес подруштвљавања средстава за производњу у предузећима и радионицама. У јесен 1941. године, постојали су различити облици управљања радника тим предузећима, стварањем одбора радничког јединства. У току трајања слободне територије, посебну улогу у производњи за фронт одиграли су градови Чачак и Ужице, где се налазило неколико значајних фабрика, као, на пример, Фабрика оружја у Ужицу; али су и занатске радионице у мањим местима дале знатан допринос борби са окупатором. Најзначајнија је била производња Фабрике оружја где је израђено 21.500 пушака, 2.700.000 пушчаних метака, 30.000 ручних бомби, и др. Искуства у организовању ратне привреде и друштвено-економског живота на слободној територији, послужиле руководству НОП-а као основица у даљем изграђивању тих односа у току НОР-а и револуције.¹²⁶

Упркос свакодневних борби, руководство НОП-а није запостављало ни активност у областима културе и уметности, тако да – док су топови грмели, музе шпак пису ћутале. Упоредо са војним акцијама и идејно-политичким радом, у Народноослободилачким партизанским одредима развија се и културно-уметнички рад под снажним идејним утицајем КПЈ, усмереним не само да разопрди партизана између две акције, него да и становништву прикаже одређен уметнички програм. Тај програм је био у функцији мобилисања маса за Народноослободилачки покрет, било да је реч о поезији која се рецитовала, а која је била родољубиве или револуционарне садржине, или пак о драмским текстовима. У неким одредима, Подрињском, Ваљевском и другим, формиран су културно-пропагандни, или просветно-пропагандни одбори који су руководили овим радом.

¹²⁶ Новак Живковић, *Партизанска фабрика оружја и муниције*, Титово Ужице, 1971. стр. 135–151; Драгојло Дудић, *н.д.*, стр. 171–185; Александар Јефтић, *н.д.*, стр. 149–155.

Потпунији културно-уметнички живот је почео да се развија са стварањем прве слободне територије у окупираној Европи. Центар те активности је био у Ужичу. Ту су се, око Централног комитета КПЈ, окупили знатне интелектуалне снаге Партије. Замах устанка открио је многе талентоване личности из масе народа за ову врсту активности. На плану културне делатности највећи допринос је дала уметничка чета при Ужичком народноослободилачком партизанском одреду, чијим је радом руководио агитпроп Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Она је имала драмску секцију, рецитаторе и оркестар. Ни ликовно стваралаштво није било запостављено. У Ужичу је постојао сликарски атеље. За Партију је посебно била важна издавачка делатност.

У периоду Ужичке републике најзначајнију улогу у пропаганди за Народноослободилачки покрет одиграла је штампа, која би се могла разврстати у две групе: на ону коју је издавао Централни комитет КПЈ, Врховни штаб НОП одреда Југославије и Централни комитет СКОЈ-а и на ону коју су штампали окружни комитети КПЈ или партизански одреди. За утицај у јавности и формирању јавног мњења на слободној територији, посебно су били значајни листови: „Борба“, орган КПЈ, „Пролетер“, орган ЦК КПЈ, „Билтен“, орган Врховног штаба НОП одреда Југославије, и „Омладинска борба“, лист СКОЈ-а.

Упоредо са издавањем листова, штампане су и три посебне публикације: „Антифашистичке песме“, „Победа ће бити наша“ и „Антифашистички омладински митинг у Москви“. У Ужичу је настављено штампање Историје СКП(б), започето у Чачку, у 10.000 примерака, које се није успело завршити, а цео тираж је пропао приликом повлачења партизанских јединица из Ужича.

Дејства партизанских одреда у југоисточној и источној Србији у јесен 1941.

За време док се руководство НОП Југославије и Србије, углавном, налазило у западној Србији, стварајући тамо центар ослободилачке борбе у Србији и Југославији, партизански одреди у источној и југоисточној Србији били су на периферији збивања. Интересантно је приметити, да сем Покрајинског комитета ниједно друго руководство није ни покушавало да успостави везе са овим одредима, док су истовремено биле успостављене доста добре везе са партизанским јединицама у источној Босни, Сандаку и Црној Гори. Везе ПК-а са јужном Србијом су биле редовне, а источна Србија је рано остала без везе са ПК-а. Остајући повремено без веза, али имајући пред собом глобалну партијску линију о Народноослободилачкој борби, окружни комитети и штабови одреда у југоисточној Србији су се доста добро сналазили, постепено појачавајући борбе против окупатора и њихових сарадника.

Партизански одреди у источној Србији рано су претрпели поразе и, у процесу почетног развоја, запали су у кризу. Порази је допринело недовољно снажање Окружног комитета КПЈ за Зајечар, који није успео да обезбеди сарадњу између одреда на својој територији, а штабови одреда нису се довољно снашли у критичним ситуацијама, па су се, још у периоду док нису били довољно учвршћени, одреди брзо распадали, као Бољевачки и Крајински. Међутим, Народноослободилачки покрет у источној Србији није био уништен. Остала су бројна упоришта НОП-а, а нарочиту виталност испољавале су партијске и скојевске организације. Од три одреда: Бољевачког, Крајинског и Заглавско-тимочког остало је око 100 бораца, крајем септембра 1941. Од остатка Бољевачког и Заглавско-Тимочког одреда, 8. октобра, формиран је Књажевачко-Бољевачки одред. Пошто је била пагло сужена активност Народноослободилачког покрета у целини, овај Одред са мало бораца тешко се одржавао на свом терену и зато је ступио у везу са Сврљешким НОП одредом, 15. октобра, и са њим је изводио значајније акције, као што су били напади на

руднике: Подвис, Треспбабу, затим рушење железничког моста код станпце Палилула и моста код Црвене Реке. Књажевачко-Бољевачки одред је, углавном, у јесен 1941, боравио у сврљинском крају, а база му је била у Сврљинским планинама, на Зеленом врху. Он се, крајем новембра, вратио у Заглавски и Тимочки срез, где је изводио мање акције. Његова појава у Тимоку изазвала је потере квислинга, па је Штаб поделно Одред на два дела и повукао га у сврљински крај. После спајања са Сврљинском четом, у селу Крента 12. децембра 1941, претрпео је пораз од немачких и четничких јединица. У борби је погинуло 10 партизана. За читав НОП источне Србије поразније су биле последице, од губитака у овој борби. Глас о погибљи партизана брзо се проширио по селима сврљинског и тимочног краја и довео до опадања борбеног морала и до све слабијих веза између народа и остатка Одред. Ова борба код Крента може се сматрати крајем прве фазе ослободилачког рата у источној Србији, јер је НОП од тада морао да мења тактику борбе на овој територији.¹²⁷

Већ смо напоменули да је Пожаревачки НОП одред у септембру 1941. створио ослобођену територију са центром у Кучеву. Међутим, одред није располагао са довољно снага да нападне Пожаревац и Костолац у којима су биле јаке немачке посаде. Али је на другој страни успео да ослободи Жагубицу 9. октобра, коју је убрзо морао да напусти после борбе са четницима Косте Пећанца уз подршку четника Драже Михаиловића из Горњака.

Партизански одред који је створио пространу слободну територију од Мораве до Поречке реке и од Мораве Ресавом и преко Бељанпце до Црног врха жагубичког, са претежним зонама утицаја четника у Хомолу и горњем Звижду, и бројно нарастао на преко 1200 бораца, није имао снаге да сам нападне јаке непријатељске посаде у Пожаревцу и Костоцу. Под крај октобра, после припрема, извршен је први општи напад на Пожаревачки одред. У припремној фази непријатељ је заузео Свилајнац и Жабаре и потиснуо, према Миови, Ресавску и Моравску чету, које су биле у саставу II шумадијског одреда. Та места и Пожаревац коришћена су као полазишта за напад са југа и запада. Истовремено, немачке јединице, уз нуно садејство четничког „војводе“ Крајинског А. Адамовића и „војводе“ Борског Саве Марковића, нападе су, 27. октобра, Мајданпек и заузеле га после жестоке борбе. Град је бранила VIII чета и делови других двеју чета Пожаревачког НОПО.

После заузимања ова два места од стране непријатеља, Окружни комитет је одржао састанак са Штабом Одред на коме је одлучено да се слободна територија брани на линији Вољуја–Нересница, а да половина Одред избади непријатеља из Петровца, што је и успело у борбама од 5–7. новембра. Пошто су успешно одбијени непријатељски напади, Штаб Одред је поставио своје чете на правце могућег новог напада, али су њихови положаји били развучени, па су непријатељске јединице успеле брзо да се пробију до Кучева. Због тога су Окружни комитет и Штаб Одред, 15. новембра, наредили евакуацију магацина и архиве из Кучева, кога су непријатељи после оштре борбе заузели истог дана, наневши знатне губитке које је имао задатак да борбом задржава непријатеља и тако омогући извлачење цивила и неборачких јединица, који нису напустили Кучево. Штаб Одред са 25 партизана, очекујући да се чете прикупе, био је нападнут код Жрмање, 18. новембра, од Пећанчевих четника и Недићеваца. Том приликом, погинуо је командант Одред Вељко Дугошевић.

После заузимања слободне територије, Одред се бројно јако смањио, на приближно половину у току новембра, али губици у командном кадру били су сразмерно мали. Приступило се организационом политичком и другом прилагођавању новим приликама. На састанку командира и комесара чета са политичким комесаром и замеником команданта Одред, изабран је нови командант. Расправљано је о новим условима борбе, утврђена нова тактика, организација Одред и непосредни задаци. Образоване су три групације, сас-

тављене од делова ранијих чета, које су ушле у састав батаљона. Новоизабрани заменик команданта В. Маркићевић, са једном од групација од око 150 бораца, пошао је према Крајини, очекујући да ће успоставити везу са деловима Крајинског одреда, проширити простор деловања и маневрисања Одреда. Друга групација је упућена у противофанзиву ка непријатељу у срезovima: Пожаревачком, Рамском и Голубачком, коју је успешно извршила. Трећа је имала да делује у простору између Мијове, Мораве и Ресаве.¹²⁸

Партизански одреди у југоисточној Србији постепено су јачали, уз повремене инструкције од стране ПК-а и његовог члана Василија Бухе. Почетком октобра 1941, ПК-а је инспирисао код ОК-а Ниш и Лесковац, да партизански одреди на њиховој територији од мањих акција пређу на диверзије на кључну саобраћајницу, пругу Грделица–Ниш и даље према Сталаћу, и тај се захтев појавља касније у свим директивама и прогласима. У почетку, кад је примљена ова директива, као да је било извесног колебања у штабовима одреда који су сматрали да одреди још нису дорасли за такве акције. Први у том правцу је реаговао Сврљички НОП одред, средином октобра 1941. године, Бабички и Кукавички НОП одред, крајем октобра, и Озренски НОП одред код Алексинца. Истовремено се изводе акције на прузи Ниш–Зајечар, али све те акције су биле мањег обима, тако да нису угрозиле саобраћај сав „краћих прекида“. Тек у новембру 1941. године, угрожена је главна саобраћајница долином Мораве, тако да је немачки окупатор био принуђен да од бугарске владе затражи два етапна батаљона, а у новембру један моторизовани пешадњички пук, да би обезбеђивали пругу.¹²⁹ Укупно пет бугарских батаљона обезбеђивало је пругу и отежавало акције партизанских одреда. Због напада на пругу, немачки окупатор предузима противакције против партизанских одреда, а посебно против Кукавичког НОП одреда.

У другим акцијама, у почетку оружане борбе на територији ОК-а Ниш, највише успеха је имао Озренски НОП одред, па је ОК-а Ниш одлучио да се од једне групе његових бораца формира Сврљички одред за дејства на левој обали Нишаве и према Пироту, да би се тамо покренула Народноослободилачка борба. Осим тога, формирано је и средње поверљивоство КПЈ за Белу Паланку.

У другој половини новембра 1941, ОК-а КПЈ за Ниш окупио је Озренски и Сврљички НОП одред на Зеленом врху, где је одржано прво партијско саветовање за оба одреда и донета одлука да се изврши реорганизација Сврљичког одреда на тај начин, што ће му се променити име у Нишавски одред и поделити у две чете: Сврљичку и Нишавску. Оне су добиле задатак да изводе акције на обе стране Нишаве, уз истовремене обавезе оба одреда од 150 бораца да пређу на акције већег обима и на диверзије на прузи Ниш–Зајечар. Нишавски одред отишао је према Заплању и источним падинама Суве планине да дејствује преко демаркационе линије, са циљем да се у будућности створи Пиротски одред, а Озренски одред на свој терен око Сокобање. Озренски одред је код села Јошанице, 27. новембра 1941, због небудности био изненађен, опкољен и уништен од стране Недићевих одреда. Од 51 борца само је 5 остало у животу, а изгинуо је и цео Штаб Одреда. Овај пораз је имао тешких последица по будућност Озренског одреда, тако да ће се појединци и групе из овог Одреда почети окупљати тек фебруара 1942.

Са поразом Озренског одреда нису запали у кризу Топлички и Нишавски НОП одред, који су наставили дејства на својим теренима. Међутим, и Нишавски одред је ускоро претрпео пораз, такође због неопрезности, јер је дозволио да буде опкољен од стране Немаца и четника у селу Крепта 12. децембра. После овог пораза вратио се на свој терен, тражећи помоћ од суседног Бабичког одреда, а своје редове је средно тек након партијског саветовања на коме су учествовали и борци Књажевачко-Бољевачког одреда у Горњем Рињу, 15. и 16. јануара 1942. Нишавски одред наставио је да дејствује заједно са

128 А. Виторовић, н.д., стр. 245–252, 275–77.

129 *Зборник НОР*, XII, 1, стр. 674–74; 719–20.

Књажевачко-Бољевачким одредом на левој обали Нипаве, уз садејство са Бабичким НОП одредом.¹³⁰

Трећи одред на територији ОК-а Нипа, Топлички одред, јачао је паралелно са извођењем све чешћих акција и борби, а са ослобођењем Прокупља 9. октобра 1941. године, уз помоћ једне чете Кукавичког одреда, и после борби, од 12. до 14. октобра на Пасјачи и Видојевници, успео је да порази четнике Косте Пећанца.

Одред је почео нагло да се омасовљава, па је извршена његова реорганизација на тај начин, што је подељен у три чете (Пасјачку, Косаничку и Јастребачку). У току припрема за прелазак на терен Јабланице, одржана је, 2. и 3. новембра, партијска конференција Одред на којој су анализирале протекле борбе против четника и указано на испољене грешке. После конференције, Одред се пребацио на планину Радап, одакле је заједно са Јабланичким одредом учествовао у ослобођењу Лебана и Медвеђе 8. новембра. По повратку из Јабланице, Топлички одред је нарастао на 250 бораца, па је формирана још једна чета, Видојевачка. Тако ојачан Одред водио је борбе против четника Косте Пећанца и вршио диверзије на прузи од Прокупља до Куршумлије. Успео је да заузме Блаце 5. децембра, а потом је на Белом Камени, 12. децембра, одржана друга конференција чланова КПЈ из Одред и представника партијских организација Топлице.

У току припрема конференције, израђена је резолуција о даљим задацима комуниста Топлице, од којих су била најважнија два: да сломе снагу окупатора у Топлици „на тај начин што ће уништити његове слуге“, и да читав народ Топлице „мобилишу у НОБ“. То се може постићи ако се искористе традиција и искуства „Из Топличког устанка 1917. године“.¹³¹ Топлички одред успео је да задржи Прокупље све до 9. јануара 1942. када су у њега ушле бугарске трупе, док су четници држали Куршумлију и Блаце.

Из описане активности партизанских одреда на територији ОК-а Нипа, може се запазити да ОК-а понекад директно руководи појединим акцијама одреда и да, после значајних акција или после одређеног периода, сазива партијска саветовања у одредима на којима анализира протекли период и одређује задатке за борбе које предстоје покушавајући да отклони присутно сектанство. ПК-а је критиковао Окружни комитет да не може бити летећи, већ треба из једног места да руководи партијском организацијом и одредима. Предлог Покрајинског комитета није реализован и секретар ОК-а је наставио праксу, а и други његови чланови, да се крећу од одреда до одреда, покушавајући у тренуцима пораза и клоуна да спасу одреде од растурања, у чему су, углавном, успевали.

На територији ОК-а Лесковац, у јесен 1941. дејствовали су: Кукавички, Бабички, Јабланички и Врањски одред. После ослобођења Вучја и папада на Власотинце, крајем септембра и почетком октобра. Кукавички одред од око 40 бораца водио је, углавном, борбе са бугарским посадама и четницима, али његове најважније акције биле су на прузи Нипа-Врање. После инспетирања ПК-а, да се отпочне са овим акцијама, Одред је, само у новембру 1941, извршио четири веће диверзије између Лесковца и Грделице, када је рупена железничка пруга и уништавани окупаторски возови. Осим тога, 22. новембра извршио је напад на Власотинце, али овог пута није успео да га ослободи, јер није била добро синхронизована активност између бораца Кукавичког одреда, који су нападали споља, и плегалаца који су требали да врше акције унутар града. Овај неуспех није омео Кукавички одред да створи слободну територију коју је држао до краја 1941, а простирала се на подручју планине Кукавице, Грделичког поморавља, Поречја, дела Горње Ветернице и подручја између Лесковца и Лебана. У новембру 1941. ова територија се наслањала на слободне територије које су држали и контролисали Бабички и Јабланички НОП одред. Међутим,

130 Миливоје Петровић, *Јужна Србија*, стр. 77-80.

131 АС, ОК Топлица, 1: Д. Димић Мића, *Топлички НОП одред*, Београд, 1989, стр. 15-29.

ова слободна територија, у децембру 1941. после заузимања Лебана од стране једног немачког батаљона и Недићеваца, раздвојена је на два дела.¹³²

Од формирања 21. октобра, Јабланички одред је усмерно своја дејства да ослободи Јабланицу и Пусту Реку. Позван је у помоћ Топлички одред и група бораца Бабичког одреда. Концентрација јединица извршена је на Радању 7. новембра. Најпре су ослобођени Леце и Медвеђа, а 8. новембра и Лебана, и тиме је био ослобођен Јабланички срез. Ови успеши партизанских одреда и акције на прузи Ниш–Лесковац, у току новембра и почетком децембра 1941, принудили су окупатора да, после офанзиве у западној Србији, отуда повуче два батаљона 717. посадне дивизије, да би заузео Лебане и потиснуо партизанае од пруге Ниш–Лесковац. Уз подршку Недићевих одреда, један од ова два батаљона заузео је Лебане, Медвеђу и Леце 17. децембра 1941, и тиме је поделио слободну територију на два дела, отежавајући маневрисање Јабланичком и Кукавичком одреду.¹³³ И овде је делимично била напуштена партизанска тактика ратовања, јер је Штаб Јабланичког одреда, после ослобођења Лебана, хтео по сваку цену да брани Лебане, па је прешао на фронталну борбу, везујући Одред у месне десетине за одбрану Лебана преко месец дана, а истовремено је пропустио могућност диверзије на прузи Грделица–Ниш–Сталаћ, од чега се окупатор највише плашио.

Народноослободилачки покрет у околини Враћа није био сасвим угашен, после одласка остатка Враћког НОП одреда са овог терена у септембру 1941. године. Један члан Месног комитета КПЈ је руководио радом партијске и скојевске организације у Враћу и одржавао везе са партијским организацијама у Прешеву и Бујановцу, и активима у Владичином Хаћу и Сурдулици. Због недостатка руководећег кадра, затражена је помоћ од Окружног комитета КПЈ за Лесковац, па се Сима Погачаревић, са десетином Враћанаца, вратио, крајем октобра, на терен Враћа. Форсирајући нападе на бугарске окупаторе, малобројни Враћски одред је, 21. децембра 1941. године, опкољен од бугарских јединица и понети су му велики губици, тако да покушај обнове овог Одреда на територији враћког краја није успео.

Крајем 1941. године, не само што је постојала слободна територија на левој обали Јужне Мораве, него се ствара и на десној – на Бабичкој гори, у Запању и сврљичком крају. По директиви Окружног комитета КПЈ за Лесковац, Бабички НОП одред, крајем новембра 1941. године, врши други напад на Власотинце који се завршава неуспехом, а потом пребације се на терен Бабичке горе где, до половине децембра 1941. године, ствара слободну територију од Мораве до Суве планине.¹³⁴ Тако су народноослободилачки партизански одреди југоисточне Србије, у периоду офанзиве на Ужичку републику, створили слободну територију и одржали доста јаке партизанске одреде, што је имало великог значаја за даљи развој Народноослободилачког покрета у Србији.

После заузимања слободне територије у западној Србији, немачко командовање у Србији је усредредило пажњу да угуши устапак у југоисточној Србији, али како за то није имало довољно војних јединица, јер су биле неопходне за борбу против Совјетског Савеза, Хитлер је, 24. децембра 1941, тражио од бугарског цара Бориса три дивизије, и његов захтев је прихваћен, па су прве бугарске јединице почеле да стижу у овај део Србије почетком 1942. године. Долазак бугарских трупа створио је нову тенку компликовану ситуацију за партизанске одреде у овом делу Србије.¹³⁵

132 Стојан Николић, *Лесковачки НОП одред*, стр. 134–136.

133 *Зборник*, XII, 1. док. 268, 283.

134 Живојин Николић, *н. д.*, стр. 93–98.

135 Боро Митровски, Венцеслав Илић, Томо Ристовски, *н. д.*, стр. 37–41.

Четнички покрет Драже Михаиловића развио се од једне групе од 26 официра, подофицира и војника са Дражом Михаиловићем на челу, која се није предала немачким јединицама у априлском рату. Ова група се, половином маја 1941, сместила на Равној гори, где је Дража Михаиловић, крајем маја, одлучио да ствара своју војну организацију у Србији и у ту сврху је формирао штаб коме је дао назив „Команда четничких одреда“. У почетку, Дража Михаиловић је донео одлуку о формирању мањих одреда, који су поред личног обезбеђења Дражиних делегата имали и пропагандни карактер. Међутим, прво писмено наређење Драже Михаиловића о формирању одреда и о њиховим задацима уследило је, тек, у августу 1941. године.

Од јула до августа 1941, искристалисала се концепција четничког покрета Драже Михаиловића: треба се организовати војно, обавештајно и пропагандно за одлучујући тренутак када ће доћи до устанка уз помоћ савезника. Преовладало је мишљење, да је неопходно сачувати српски народ од нових губитака, до коначног расплета ратне ситуације и спречити појаву нових друштвено-политичких снага, које би могле постати супарник четничком покрету.

О организацији Драже Михаиловића сазнало се у КПЈ нешто више крајем јуна 1941. када се он почео појављивати на сеоским зборовима. Први помен четника у партијским документима налазимо у прогласу Покрајинског комитета, који потиче из јуна 1941. године. У том прогласу четници се узгред помињу као агенти Лондона. „(разне капиталистичке клике, четници и полицајци, неки бедни официри и др.) већ се прикупљају да спрече раднике и сељаке, када за то кушне час, осују своју радничко-сељачку совјетску власт, насилајући се на велики и братски Совјетски Савез. Те банде хоће да се врати старо, које нас је до овога и довело“. Стога КПЈ у Србији позива народ „да овим бандама, које се организују да проливају његову крв, још сада пружу¹³⁶ одлучан отпор, изолује их од села и градова и ускрати им сваку потпору“.

Народноослободилачки партизански одреди су били отпочели са акцијама против окупатора и квислинга када су се на терену почели сусретати са мањим четничким групама и одредима Драже Михаиловића, а пре свега у западној Србији. Чим је обавештен о постојању четника Драже Михаиловића, командант Главног штаба НОП одреда Југославије Јосип Броз Тито, уочавајући значај појаве овог покрета, наредио је Главном штабу НОП одреда за Србију и Покрајинском комитету да се успоставе контакти са овим „евентуалним савезницима“, како их је називао Сретен Жујовић. Оба руководећа органа НОП-а у Србији, предузели су мере да се ова директива оствари, односно да се успостави контакт са Дражом Михаиловићем на Равној гори. Главни штаб НОП одреда Србије је послао у западну Србију, крајем јула 1941, своје чланове Родољуба Чолаковића и Филипа Кљајића, са задатком да, поред бржег активирања НОП одреда на стварање слободне територије, покушају успоставити везу са Дражом Михаиловићем.

Истовремено, Покрајински комитет КПЈ за Србију шаље упутства окружним комитетима Шабац, Ваљево и Ужице, у којима се наглашава да не треба тежити да се људи из четничког покрета привуку на страну НОП-а, као што је чинјено, већ да се склапају споразуми о заједничким акцијама, командама и слично. Оваква оријентација према четницима није продирала брзо у партијске ћелије, па су се неке организације КПЈ и даље секташки односиле према четницима и присталицама грађанских партија. Због тога је Покрајински комитет био принуђен да упути директиве свим окружним комитетима да промене став према четницима. „Водите рачуна о акцији четника“, пише Покрајински комитет Окружном комитету за Шабац, у првој половини августа

¹³⁶ *Зборник НОР*, 1, 2, стр. 13–14; Јозо Томашевић, *Четници у Другом светском рату*, Загреб, 1979, стр. 118–122.

1941. године – „разних официра и о људима окупљеним око њих. Сваки наш контакт са њима добро ће доћи. Непријатељ већ покушава да и њих увуче у поход на наше снаге. Стога их морамо придобити за заједничке акције још одмах, или бар неутралисати у даном моменту. Код преговора са нашим евентуалним савезницима, треба се позивати на постигнути савез између СССР-а и Енглеске. Све друге разлике за сада оставите по страни.“¹³⁷ Али, истовремено се наглашава: „у томе је потребна будност, јер међу њима има разних струја. Има и једна нама отворено противничка, која сарађује чак с Аћимовићем, а међутим, сада је у шуми“.¹³⁸

Најпотпунију инструкцију у вези са грађанским странкама и четницима Драже Михаиловића, дао је Покрајински комитет Окружном комитету у Ваљеву 16. августа 1941. године, која у себи садржи и претходна упутства другим окружним комитетима: „одмах прићи стварању заједничких комитета, тј. одбора НО фронта, повезујући се са присталицама свих бивших партија које се данас изјашњавају за борбу против окупатора и њихових слугу. Водите рачуна о акцији четника, разних официра и људи окупљених око њих. Мада међу њима има разних струја, чак и нама отворено противничких, ипак треба са напреднијим успоставити контакт, ако се с њима може постићи споразум о заједничкој акцији итд., онда не треба водити курс на привлачење њихових људи к нама“.¹³⁹

Чланови Главног штаба НОП одреда, који су боравили у Западној Србији, нису успели да остваре контакт са Дражом Михаиловићем за време свог боравка на територији Ваљевског НОП одреда до половине августа 1941. године. Али, то је учинио инструктор Покрајинског комитета при Окружном комитету за Ваљево Милош Минић, који је званично разговарао са Дражом Михаиловићем. Он је у разговорима са Дражом Михаиловићем постигао усмени споразум, да се четници и партизани међусобно не нападају и да свака страна задржи слободу акције. Став Драже Михаиловића је био да је преурањена било каква акција против окупатора. Међутим, неки његови одреди већ су склапали споразуме са партизанима и улазили у борбу. Тако, на пример, Церски четнички одред капетана Рачића склопио је споразум о заједничкој акцији против окупатора са Мачванским НОП одредом, а Ваљевски НОП одред са војно-четничким одредом свештеника Владимира Зечевића и поручника Ратка Мартиновића, крајем августа 1941. године. Краљевачки НОП одред склопио је споразум са Ибарским четничким одредом војводе Вула Вукашиновића који је остао веран тој сарадњи до краја.¹⁴⁰

Све значајнији успеси устаника, под руководством КПЈ у Србији и све шира подршка народа партизанским одредима, натерали су Дражу Михаиловића да ступи у борбу против Немаца, силом догађаја и у страху „да му комунисти не разбију организацију, покупе оружје и бољшевизирају народ“.¹⁴¹ Он је пристао да привремено сарађује са Народноослободилачким покретом у борби против окупатора, али никад није веровао у успех устанка, нити у сарадњу са НОП-ом.

Преговоре руководства НОП-а са четницима на терену, као што смо споменули отпочео је Милош Минић, али је Покрајински комитет, истовремено, организовао преговоре са представницима Драже Михаиловића и у Београду. Од стране НОП-а на овим преговорима, 8. септембра 1941, учествовали су: Благоје Њешковић, Ђуро Стругар и Војин Николић; а са четничке стране: Бранислав Паутић, пуковник, Велимир Пилетић, мајор, и још 2 представника. Партизански преговарачи су предлагали: „а) Пријатељство и

137 *Зборник НОР*, I, I, стр. 37–38.

138 Исто, стр. 65.

139 *Зборник НОР*, I, 2, стр. 43.

140 Драгослав Пармаковић, н. д., стр. 211–227; *Народни устанак и борбе за Краљеву*, стр. 187, 688, 705, 832.

141 АВИИ. Недићева архива, к. 19, 21/1–1, према изјави Манојла Кораћа.

добре суседне односе; б) заједничке припреме за крупније акције или за последњи момепат; ц) заједничко гоњење пљачкаша..."¹⁴² Међутим, није постигнут никакав споразум, са обећањем да ће се разговор наставити на терену. После ових разговора, Ранковић је предлагао Титу да треба бити опрезан према овим четничким групама, али не треба прекидати са њима везе у циљу повезивања са целином овог покрета, а и са појединцима.

На основу извештаја Александра Ранковића и Милоша Милића, Тито је одлучио да се састане са Дражом Михаиловићем, одмах по изласку на слободну територију. До састанка је дошло у Струганику 20. септембра. Међутим, ни овај разговор није донео стварних резултата. Дража Михаиловић је одбио да са својим четницима ступи у борбу против окупатора, изјављујући да је борба преурањена, уз обећање да ће ступити у борбу кад наступе повољније прилике, али да неће водити борбу против партизана.

Међутим, Титова одлука да настави борбу против окупатора, оставила је дубок утисак у штабу Драже Михаиловића. Суочен са таквом ситуацијом, штаб Драже Михаиловића, после ових разговора, издаје упутства својим људима и одредима за мобилизацију. На територији западне Србије активирају се четнички одреди са циљем да се пре партизана домогну појединих градова, па и по цену учешћа у борби заједно са партизанима против окупатора. Имајући у виду ову Дражину инструкцију, његови одреди и неки одреди Косте Пећанца, покушали су да предузму партизанске одреде и да приликом повлачења немачких јединица из западне Србије уђу у неке градове. Тако су, на пример, четници први ушли у Љубовију, Бајину Башту, Ужице, Пожегу и још неке градове, док учествују заједнички у ослобођењу Гуче, Чачка, Горњег Милановца и опседају градова Шапца, Ваљева и Краљева.

Међутим, ова привремена сарадња између четника и партизана је била стално под сенком сумњи и оптерећена неспоразумима, па и оружаним сукобима. Неки четнички команданти потајно су преговарали са Недићевцима и Немцима, добијајући оружје за борбу против партизана. Већ крајем септембра и почетком октобра 1941. године, почињу да се заоштравају односи између партизана и четника на слободној територији – ко ће имати више утицаја код народа, а пре свега око деобе власти. Четнички одреди су били незадовољни што су већину градова у својим рукама држали партизани, па су покушали да поједине градове преотму од партизана, као што је био случај са Косјерићем, крајем септембра, када нису успели, и са Пожегом, почетком октобра, када су четници ушли у град са одобрењем Врховног штаба, али је дошло до борби, због чега је командант Главног штаба НОП Србије Сретен Жујовић, био принуђен да преговара са локалним четничким командантима. Након преговора, издато је заједничко саопштење 8. октобра, у коме се осуђује овај сукоб као „дело туђинских агената и непријатеља јединствене народноослободилачке борбе и ослобођења нашег народа од окупатора и издајника". Коначно, ови разговори Сретена Жујовића са пожешким четницима завршени су споразумом у 8 тачака, 24. октобра, по коме су четници задржали Пожегу, а омогућен је пролаз партизанима и њиховим транспортним возовима; слободно организована пропаганда са обе стране, без вређања „идеала и схватања", с друге стране. У случају хашшења припадника било које стране, доставља се извештај супротној страни, а потом се формира мешовита комисија. Уколико дође до неслагања у комисији, ухапшеник се враћа својој организацији на даљи поступак. Постигнуто је и одређено разграничење у погледу оружане силе, да ни са једне стране не сме прелазити „постојећу политичку границу срезова без претходног пристанка супротне стране".¹⁴³

Овим споразумом, Пожега је претворена у центар четничке активности, иако Дража Михаиловић није у њој сместио свој штаб. Из ње ће потећи и иницијатива за напад на седиште Врховног штаба у Ужицу 1. новембра 1941.

142 Зборник НОР, I, 2, стр. 126–128.

143 Венцеслав Глишић, *Ужичка република*, стр. 192–200.

године. Тим укљичавањем у срце слободне територије, четници су наставили да организују своје одреде у свим местима, па и у самом Ужицу, и тиме су ометали мобилизацију у партизанске одреде, вршећи притисак на оне који су служили војску да се положили заклетву краљу, а пошто су они легитимни наследници југословенске краљевске војске, то их заклетва обавезује да приступе четницима, док су бившим активним и резервним официрима и подофицирима претили преким војним судом. Таквим својим ставовима и пуштањем кућама оних који се пријављују у четнике, успели су да пасивизирају један део људства, нарочито сељаштва способног за борбу.

Без обзира на све неспоразуме и сукобе, руководство НОП-а водило је, стрпљиво и са пуно такта, преговоре са штабом Драже Михаиловића и поверило је четничким командантима да руководе заједничким акцијама партизана и четника приликом напада на Шабац, Краљево и Ваљево; као што су и у неким другим акцијама командовали четнички официри, све док је трајала борбена сарадња.

После разговора између Драже Михаиловића и Тита у Струганику, питање сарадње са Дражом Михаиловићем било је стално на дневном реду Врховног штаба. На војно-политичком саветовању у Столицама, 26. и 27. септембра 1941. године, поднет и су извештаји не само о разговорима о сарадњи са Дражом Михаиловићем, него и одређена заплењена документа од сарадника окупатора о преговорима Драже Михаиловића са Недићем и њиховим заједничким плановима за координирану акцију против партизанских одреда у Србији. Том приликом, закључено је: да се Дражи Михаиловићу предоче ти планови и да се учини све да дође до споразума са њим о заједничкој борби против окупатора. Ове ставове пренели су Дражи Михаиловићу Александар Ранковић и Милош Мишић, почетком октобра 1941, али се ии овог пута није ништа битно променило у односима између партизана и четника.¹⁴⁴

Било је договорено да се следећи састанак између Тита и Драже одржи у Косјерићу. Међутим, Дража Михаиловић, под изговором да је спречен, избегао је да дође на овај састанак. Неизвесност у међусобним односима мучила је и једну и другу страну. Ипак, пошто је располагао са знатно мањим снагама, а и из бојазни да га и оне не напусте, Дража Михаиловић је, крајем септембра 1941, одлучио да прогласи делимичну мобилизацију и да поједини његови одреди ступе у борбу против окупатора са циљем: 1. да привуче народне масе у Србији и тиме ослаби партизанске снаге; 2. да добије део заплењеног немачког оружја и материјала из Фабрике оружја у Ужицу, и тако ојачаи нападне партизанске одреде, и 3. да се пред домаћом и страном јавношћу афирмише као борац против окупатора и тиме обезбеди помоћ и подршку западних савезника.

У таквој ситуацији Тито је поново преузео иницијативу да отклони ииз неспоразума и сукоба, упућујући Дражи Михаиловићу писмо, 20. октобра 1941, са конкретним предлозима за споразум. Ти предлози су предвиђали: заједничке војне операције и у ту сврху стварање заједничког оперативног штаба; заједничку расподелу плена према потребама фронта; обостране команде у ослобођеним местима; стварање сталних заједничких комисија при заједничком оперативном штабу за решавање спорних питања; организацију привремене власти кроз форму народноослободилачких одбора; против присиле за добровољну мобилизацију; немилосрдну борбу против разних петоклопаша и шпијуна; заједничку акцију против разних непријатеља, четничких група и чишћење позадине од сумњивих елемената.¹⁴⁵

После преписке између Драже Михаиловића и Тита, одржани су разговори, у Брајићима, између двеју делегација, 26. и 27. октобра 1941. године. У овим разговорима осим Тита и Митра Бакића, учествовао је и Сретен Жујовић, али више у својству члана Врховног штаба, него команданта Главног штаба НОП одреда Србије, који је, у ствари, већ престао да функционисше.

144 Сећања Александра Ранковића дата аутору 28. маја 1974.

145 Борба. 11. новембар 1941; *Зборник НОР*, 1. 1, стр. 203–207.

У Брајићима је постигнут делимичан споразум; да обе врховне команде мобилишу и даље на исти начин, да одреди остану где су се тада налазили, да се избегавају сукоби, а координирају акције; да седиште Врховног штаба остане у Ужицу, а да седиште штаба Драже Михаиловића буде у Пожеги; да подела плена буде заједничка; да транспорт трупа и ратног материјала буде слободан по целој ослобођеној територији; да се створи мешовити ратни суд за суђење пљачкашима и другим непријатељима народа; да се води брига о обезбеђењу становништва; да се штабу Драже Михаиловића из Фабрике оружја у Ужицу испоручи 1200 пушака, и да се од заплењеног новца из ужичке Народне банке додели сваком од штабова по 5 милиона динара, а да се од остатка пружи помоћ избеглицима.¹⁴⁶ Иако овај споразум није битније мењао дотадашње односе између партизана и четника и није предвиђао заједничке ефикасније мере за борбу против окупатора, он је био корак напред у тој сарадњи.

Врховни штаб НОП одреда показао је чврсту решеност да се држи постигнутог споразума у Брајићима. Већ следећих дана, пустио је све четнике који су били из разних разлога ухапшени од партизанских војних власти, затим је Пожеги додељено 5000 килограма жита, а штабу Драже Михаиловића 500 пушака и 24.000 метака.

Међутим, за четничку страну овај споразум у Брајићима је био само један у низу маневара, да се добије у времену да ојачају четничке снаге за коначан обрачун са Народноослободилачким покретом.

Охрабрен успостављањем веза са британском и југословенском владом које су му обећале помоћ и преговорима који су били у току са немачком командом у Београду, Дража Михаиловић се одлучио да нападне јединице НОП, најпре у центру слободне територије. Уз сагласност Драже Михаиловића, припремљен је и извршен напад на Ужице и Ивањицу, у ноћи између 1. и 2. новембра.

Партизански одреди потпуно су сломили ове четничке нападе на Ужице, Ивањицу и Чачак, разбијајући четничке одреде и гонећи их право према Равној гори. Грађански рат који је био на помолу, а чији је виновник био четнички покрет Драже Михаиловића, изазвао је огорчење не само партизана, него и свег родољубивог становништва. Врховни штаб је, у том трепутку, улагао огромне напоре да спречи братоубилачку борбу. Јосип Броз Тито је, 8. новембра, под претњом смртне казне, забранио да се на четничке злочине одговара „сличним поступцима“.

У међувремену, Дража Михаиловић је своје иностране покровитеље непрекидно молио за помоћ, а убрзао је преговоре за састанак са немачким представницима.

Иако није постигнут никакав споразум са Немцима, Дража Михаиловић је наставио борбу против партизана, избегавајући борбу против Немаца. Посебно је оптеретила даље било какве односе са партизанима, предаја Немцима у селу Словцу 365 заробљених партизана, сабраних на Равној гори и западној Србији од стране Јована Шкавовића Шкаве, ранијег Пећанчевог војводе, а сада једног од Дражиних команданата. Ови заробљени партизани, убрзо су од Немаца стрељани на Крушику у Ваљеву, 27. новембра.

У међувремену, растао је притисак партизанских одреда на четничке снаге на Равној гори, и четнички покрет налазио се пред сломом. Управо тих дана, влада из Лондона, кад је била обавештена о овом сукобу, захтевала је од Драже Михаиловића да по сваку цену „нађе основицу за измирење са партизанима“. Захтев владе из Лондона, затим вести Радио-Москве да је Дража Михаиловић један од вођа отпора у Југославији, неуспели разговори Драже Михаиловића са Немцима, као и предстојећа непријатељска офанзива, принудили су и једну и другу страну да поново почну разговоре, који су завршени споразумом, 20. новембра, који гласи:

146 Зборник НОР, I, 1. стр. 244, Борба. 7. новембар 1941.

„1. Да се обуставе сва непријатељства до 12 часова 21. XI текуће године. Све трупе где су се у то време затекле могу остати где су, с тим да не сме бити померања једних према другима. Истог дана у 16 часова састаће се делегација оба штаба ради утврђивања плана и правца повлачења једних и других снага.

2. Обе стране констатују потребу упућивања свих својих снага у борбу против окупатора и домаћих издајника.

3. Обе стране се обавезују да у моменту престанка непријатељства пусте све заробљенике, изузев оних за које поједине стране имају података да су кривци сукоба или да су учинили неко злочиначко дело. О томе ће извести писмено другу страну.

4. Ради утврђивања узрока и кривца сукоба и злочинских дела, одредиће се мешовита комисија од по три члана од којих једно лице мора бити стручно – правник. Комисија почиње свој рад у понедељак 24. XI у 8 часова. Место састанка је Н. И једна и друга страна имају благовремено предати комисији на расположење сав потребни материјал. У спорним случајевима комисија ће консултовати врховне штабове.

5. За расправљање кривица установљених од мешовите комисије, образоваће се мешовити ратни суд од по три члана, од којих су по два стручно–правна лица, а по једно војно лице. Суђење има бити јавно. Пресуда је извршна и без призива. Суд ће се састати на позив мешовите комисије у Чачку.

6. Лица која су добровољно прешла у току борбе као и доцније на другу страну, не сматрају се кривим и могу остати тамо где су.

7. Од обуставе непријатељства, свака оружана група која би на ма којем сектору дејствовала против ма које одговарајуће стране, сматраће се непријатељском, и као таква има се најближим заједничким снагама разоружати.

8. Сарадња у операцијама против непријатеља решаваће се споразумно и сталним контактом представника оба штаба.

9. Ради решавања свих осталих питања, а првенствено оних која су у вези са операцијама, врховни штабови ће одредити делегације, а време састанка одредиће се 21. XI текуће године. Делегације ће доћи на састанак са израженим предлозима о појединачним питањима. Овај састанак и донете одлуке биће допуна овог споразума“.

Мешовита комисија састала се два пута у Чачку, 24. и 26. новембра, а у Прањанима, 27. новембра, и мешовита војна комисија. Тито је захтевао да се одмах формира заједнички оперативни штаб. Дража Михаиловић је опет условљавао да он буде врховни командант. Тито је последњи пут позвао Дражу Михаиловића, 28. новембра 1941, захтевајући од њега да ступи у борбу против Немаца, али је то он одбио, правдајући се да не може прихватити фронталну борбу и да своје одреде мора вратити на њихове терене.

Уместо да се прикључи борби против окупатора и њихових сарадника, Дража Михаиловић је, 30. новембра, окупљеним командантима на Равној гори издао инструкције о такозваној легализацији четничких одреда као оружаних одреда Милана Недића. Највећи број његових одреда, око 20, у Србији се легализовао, а сам Дража Михаиловић са командантима мањег броја одреда и са мало људи, наставио је да се илегално креће по Србији, после неуспелог немачког покушаја да га заробе на Равној гори, почетком децембра 1941.

После оружаних сукоба између партизана и четника, у новембру 1941, је створен између њих непремостив јаз, што се могло и очекивати, с обзиром на крајње циљеве и једног и другог покрета. Већ у јесен 1941, јасно су се испојили четнички циљеви да униште партизана и да то учине најпре сами, а затим уз помоћ квислинга и окупатора. Напад на Ужице био је покушај да сами то ураде, а кад то није успело, почели су се ослањати најпре на квислинге, а затим на окупаторе. Посматрано са партизанске стране, с обзиром да су бранили стари поредак са краљем на челу, четници су за њих били главна снага контрареволуције.

Једном ослобођеној територију у Србији, партизански одреди су покупували на разне начине да што дуже задрже у својим рукама, па и по цену фронталних борби. С друге стране, окупатор и њихови сарадници су све чинили да се онемогући стварање слободне територије, а кад је настала, трудили су се да је стално угрожавају. Због тога је руководство НОП-а било принуђено да предузима мере за одбрану слободне територије, упоредо са њеним ширењем. Прва од мера је била да се партизански одреди распореде по положајима на рубу слободне територије, мада су одређене партизанске јединице морале остајати и у позадини због унутрашњих непријатеља, пре свега четника Драже Михаиловића и Косте Пећанца, који су се кретали по слободној територији, а и других убачених шпијуна и диверзаната.

Још у октобру 1941, поставило се питање пред руководство НОП-а како да се брани слободна територија. што је тада потписао „Упутство како се држи – брани слободни територији“ које је изradio мајор Бранко Пољанац. У том Упутству је предвиђено да се слободна територија брани на тај начин, што ће се рушити путеви и комуникације, постављати заседе непријатељу који наступа, а какоје обично подржаван авијацијом, морала се организовати и противавионосна заштита и, на крају, и добра обавештајна служба од мештана наклоњених партизанима, а у селима пузимо је било оформити и сеоске наоружане страже.¹⁴⁸ У пракси се догађало нешто супротно, што ћемо показати на примерима.

Од тренутка кад је створена слободна територија, морала је да се брани од окупатора и квислинга, а понегде и од четника Драже Михаиловића. Прве одбрамбене борбе вођене су у Мачви, када су, 24. септембра 1941, започеле операције јединица 342. немачке пешадијске дивизије хапшењем становништва у Шапцу и околини и кад су повучене чете Ваљевског НОП одреда са положаја, због продора 125. пешадијског пука из Ваљева према Лозници и Шапцу. Од тог тренутка, партизанске јединице су се оријентисале на одбрану, са намером да и даље држе Шабац у блокади. Партизанским батаљонима су издата наређења да се припреме за одбрану и укопају. Са задатком добијеним од Врховног штаба да се брани слободна територија, вратили су се из Столица Небојина Јерковић, командант Подрињског НОП одреда, и Миле Ивковић, инструктор ПК КПЈ за Србију. Одмах је наређено да се партизанске јединице повуку на повољније положаје за одбрану, односно да почне повлачење према Церу са извлачењем хране, нарочито шненице.

После борби око Шапца, Беме је издао наређење да 342. пешадијска дивизија отпочне са чишћењем Мачве. Од тада је започела борба за сваку стопу слободне територије са 342. пешадијском дивизијом, која ће трајати непрекидно око месец дана. За то време, 342. пешадијска дивизија је морала да води неколико операција, од којих је већ поменута прва за запоседање рејона Шапца од 23–27. септембра, затим операција „Мачва“ од 28. септембра до 9. октобра, „Цер-Иверак“ од 6–9. октобра, „Крупањ – долина Јадра“ од 17–22. октобра.¹⁴⁹ Све ове операције биле су праћене масовним одмаздама, стрељањима, затварањем становништва и паљењем насеља, као методом за застрашивање народа у циљу спречавања даљег развоја устанка.

Мачвански (Подрињски) НОП одред, под притиском јединица 342. пешадијске дивизије, морао се повући на падине планине Цера. Он је био први партизански одред, који је приморан да напусти своју територију. Такође, први пут од почетка оружане борбе почело је са оснивањем Одреда, појавила се

¹⁴⁸ *Сабрана дјела*, 7. стр. 154–156.

¹⁴⁹ Ошпирније: Антул Милетић. Концентрације Вермахта за гушење устанка 1941. у: *Војно-политичко савјештовање у Столицима*, стр. 361–367.

папка и невоље са избеглицама, тако да је Одред за кратко време био преполовљен. Кад је о томе обавештен Врховни штаб, он је послао Филипа Кљајића да организује одбрану Цера, Поцерине и Јадра, а Ваљевском и Посавском НОП одреду упутно је наређење да пружи помоћ Маичванском одреду и Церском четничком одреду. Кад је стигао на терен, Кљајић је, најпре, обавио разговоре у штабовима Јадарског и Церског четничког одреда и постигао са њима споразум о даљем заједничком учешћу у борби против окупатора, а затим је укључио Лозничку чету у Маичвански одред и поставио Кочу Поновића за команданта свих одреда који су требали да учествују у одбрани.

Због недовољно организоване обавештајне службе, није се знала јачина немачких јединица, па је Филип Кљајић, у тренутку кад су се Немци после операције у Маичи на кратко зауставили, наредио да се изврши контрапапад са осам партизанских и пет четничких чета на немачке јединице у Пријавору, Петковици и Бадовицима. Напад је извршен између 9. и 10. октобра и завршио се без успеха, због слабе организације и недостатка синхронизације борбених дејстава партизанских и четничких јединица. Због тога је Кљајић био принуђен да организује нове положаје за одбрану на Завлаци, којом је и даље командовао капетан Рачић, где су успели да зауставе непријатеља и пружи му снажан отпор.¹⁵⁰

После ових борби, Кљајић је предузео мере да среди Маичвански НОП одред. Он је извршио реорганизацију Одреда на тај начин што је укинуо батаљоне, а од присутних бораца формирао је 5 чета. Затим је смењено политичког комесара Данила Лекића и поставио га за заменика команданта, а за политичког комесара Одреда одредио је Стјепана Филиповића. И овог пута, Кљајић је наступио оштро и наредио да се стреља неколико партизана који су се самоникло јавио повукли испред непријатеља. Наређења која је издавао Кљајић за борбу нису се заснивала на позивању војне ситуације код непријатеља; међутим, командант Одреда Небојша Јерковић трудио се да их спроведе и, како смо описали, десетковаи Маичвански одред био је принуђен да се повлачи пред далеко надмоћнијим непријатељем, успевши да евакуише у Пецку: половину Одреда, болницу, комору, велику количину стоке, житарица и друге хране. После претрпљених пораза, на саветовању у Рањевским Ставама, 21. октобра, у Одреду је донет закључак да се мора прећи на прави партизански начин ратовања и да се не могу више држати фронтони према немачким јединицама. Сличан закључак је донео и Ваљевски НОП одред крајем октобра 1941. на састанцима у Пецкој, када је утврђено да треба прећи „на герилски начин ратовања и одбацавање фронталних борби”.¹⁵¹

После потискивања Маичванског НОП одреда са Цера и довршењем операције „Цер–Иверак”, били су незадовољни немачки команданти, па је предузета нова операција „Крупањ – долина Јадра”, са циљем да немачке јединице овладају долином Јадра и простором око Крупања, јер су претходно заузеле Лозницу и Бању Ковиљачу. У извршењу овог борбеног задатка, немачке јединице су кренуле у две борбене групе (698. и 699). Њихово кретање је било успорено због блатњавих друмова и упорних и непрекидних одбрамбених борби партизанских јединица. На овом правцу пружен је одлучан отпор на Завлаци.

Све до 20. октобра, одолевале су партизанске јединице на овом правцу. Да би узела Крупањ, 342. пешадијска дивизија била је принуђена да тражи и помоћ у авијацији. Због велике премоћи у људству и наоружању, непријатељ је успео да сломи веома живав отпор Ваљевског и Маичванског НОП одреда код Крупања, и град је заузет и спаљен 20. октобра.¹⁵²

150 Д. Пармаковић, *и.д.*, стр. 525–530.

151 Драгојло Дудић, *Дневник*, Београд, 1980, стр. 209; Р. Чолаковић, *и.д.*, стр. 405–6.

152 *Зборник НОР*, I, 1, 530–31, XII, 1, 492–3, 511–12, 533–37.

Да би се достигла намеравана линија Краљево–Рудник–Љиг–Ваљево–Крупањ, са 342. пешадијском дивизијом су изведене још неке мање операције, као на пример: Ваљево, Шабац и Тамнава. У извршењу тих задатака су учествовале већ поменуће немачке борбене групе. Од њих, 698. и 699. борбена група су кренуле, после заузимања Крупања, долином реке Јадра и Обинце, са намером да продру у Ваљево, и оне су то оствариле са пуно напора, и до 27. октобра су се разместили на просторији Уб–Ваљево–Лајковац.

Немачки команданти нису били задовољни резултатима описаних операција. Њихов закључак је био: да су се специфичност и трајање дејстава (проучавања, претраживања, стрелања и живот на терену), негативно одразили на дисциплину и уопште држање трупа. Због тога су тражили, а пре свега командант 342. пешадијске дивизије генерал Хиншхофер, предао за јединице да би се поново оспособиле за борбена дејства. После уласка у Ваљево, 342. пешадијска дивизија није продужила операцију у правцу Ужица, очекујући да ће предао и очекивана појачања поволжно деловати на борбени морал трупа. Осим тога, немачки команданти су били свесни да нису постигли трајан успех, јер су се партизанске јединице већ биле забациле у позадину непријатеља.

Са источне стране слободне територије у западној Србији, једна од првих значајних одбрамбених борби била је на Пошњској Реци 13. октобра коју је водио Врњачко-Трстенички одред, ојачан 4. драгосињачком четом Краљевачког одреда. Он је добио задатак да спречи продор немачких снага из правца Крушевца у опкољено Краљево. Око 200 бораца се уколало с обе стране Пошњске Реке у једној линији, у виду потковице, да дочекају непријатеља. Немачку борбену групу мајора Вилдермута сачињавале су: пет чета из 1. и 2. баталјона 737. пука, инжињеријска чета, 3. и 4. батерија 670. артиљеријског дивизиона и мања транспортна колона 717. дивизије, укупно око 1000–1500 војника, тако да је однос снага био најмање 5 према 1 у корист немачких јединица. У сусрет му је дејствовао одред 749. пука из Краљева.¹⁵³ Врњачко-Трстенички одред је био тек формиран и још недовољно искусан у борбама против Немаца, па се оријентисао на упорну фронталну одбрану. Борбена група мајора Вилдермута, у почетку борбе, није успела да пробије одбрану с фронта, па су потом делови ове борбене групе заобили положаје Врњачко-Трстеничког одреда и напали га с леђа и бока, тако да се Одред по деловима морао повлачити, претрпевши губитке од 38 партизана. Такође, и непријатељ је претрпео губитке, али је успео, после три дана борби, да се пробије у Краљево и ојачао одбрану опкољеног немачког гарнизона.¹⁵⁴

После успеха немачких јединица у Мачви и Подрињу и око Краљева, почеле су њихове припреме за освајање слободне територије у долини западне Мораве и око Ужица. Најпре су мање немачке јединице вршиле нападе у околину Краљева и Ваљева, а затим кад је са источног фронта стигла 113. пешадијска дивизија на просторију Параћин–Крулевац, почетком новембра 1941, почеле су интензивне припреме за обухватни напад на слободну територију, који су требале да изврше 342. и 113. пешадијска дивизија, уз бајцелство постојећих посадних јединица, Недићеваца и четника. За то је била заинтересована и немачка Врховна команда која је, пратећи развој устанка у Србији, дошла до закључка, у првој половини новембра 1941, да је „заштита привреде потребне за наоружање војске у старој Србији најпречи задатак”,¹⁵⁵ што је значило да треба предузети хитне мере да се заузме слободна територија. О томе се расправљало на конференцији шефова немачких штабова и служби у

153 А. Милетић, *Хронологија, Народни устанак*, стр. 651; Д. Митровић, *исто*, стр. 633.

154 Д. Доџет, *Противречности око Пошње*, *Народни устанак*, стр. 355–369; Д. Митровић, *исто*, стр. 635; А. Милетић, *исто*, стр. 652.

155 АВИИ. НАВ. Т-312, Р-454, С-39 113. Wishaupt 165.

Београду, 14. и 17. новембра, и одлучено је да се, по наређењу команданта југоистока, изврши чистиње партизана у пределу Западне Мораве и Ужица. За извршење тог плана употребљена је 342. немачка пешадијска дивизија, која је већ стекла искуства у борби са НОП-ом у Србији, и 113. ојачана пешадијска дивизија, са 17.000 војника, која је пристигла са фронта из Совјетског Савеза. Њима су придодате неке јединице 717. и 704. немачке посадне дивизије, затим Недићев и Љотићев одреди, као и четници Косте Пећанца и Драже Михаиловића.

После опсежних припрема, генерал Беме је издао заповест за напад 18. новембра, а напад је почео 25. новембра 1941. године.¹⁵⁶

Главни удар требало је обухватити да изврше 342. и 113. пешадијска дивизија на правцима Ваљево–Ужице и Краљево–Чачак–Ужице, што је било праћено и наступањем немачких посадних и квислинских јединица у међупросторима. Циљ немачког командовања у Србији је био: извршити са севера и истока обухват уже територије Ужичке републике и уништити партизанске оружане снаге, с тим што ће делове који се извуку из окружења, на граници италијанске окупационе зоне, сачекати италијанске јединице. Немци су изабрали најповољнији тренутак за извођење ове операције. Партизански одреди на слободној територији западне Србије су водили већ два месеца iscrpljujuће борбе у Подрињу, Посавини, око Краљева, Ваљева и у Шумадији, а, током новембра, један део партизанских јединица водио је борбе са четницима Драже Михаиловића. Устонак је био доживео свој врхунац. И у партизанским јединицама долазило је до осипања и смањивао се борбени оптимизам: због губитка дела слободне територије у претходним борбама, због борби са четницима које су се неповољно одразиле, пре свега на сељачке масе, а нарочито због масовних злочина, које су окупатори починили у Мачви, Краљеву и Крагујевцу.^{156a} Затим су уследила свакодневна бомбардовања, праћена интензивном непријатељском пропагандом, приближавала се зима, јачале су квислиншке јединице – све се то негативно одражавало на становништво и отежавало спровођење одбрамбених мера.

На основу, додуше, недовољних података који су стизали са терена, Врховни штаб је предвиђао да предстоји напад на слободну територију. Изгледа да су потпуно непознати били подаци о доласку 113. дивизије. Партизанске снаге су биле недовољне да се супротставе немачким и снагама сарадника окупатора, које су биле надмоћније у сваком погледу, па није било изгледа да би се могла одбранити слободна територија. Иако је очекивао одлучнију немачку офанзиву, Врховни штаб није стигао да подробије разради план одбрамбених дејстава партизанских јединица. Заузет је начелан став да се слободна територија еластично брани, али нису благовремено предузете мере у том правцу. Искуства из ранијих борби са немачким јединицама јасно су показала да се у фронталним борбама партизанске јединице не могу успешно супротставити надмоћнијем непријатељу и у војној техници и у људству, па је Врховни штаб наредно партизанским одредима да се пружа што дужи отпор непријатељу и напосе му се што већи губитци, и да се партизански одреди постепено повлаче према Ужицу и даље ка Сандраку.

Поред тога, предузете су политичке и организационе мере за активност војно-позаданских органа и организација НОП, како би се што успешније евакуисали: болнице, ратни материјал, штампарије и друга средства потребна за наставак борбе. Врховни штаб је, 26. новембра, у Ужицу одржао састанак са неколико војних и политичких руководиоца партизанских одреда, на коме их је врховни командант Тито упознао са развојем непријатељске офанзиве и поделно им конкретна задужења за одбрану.¹⁵⁷ Мере за одбрану предузете су

¹⁵⁶ *Зборник НОР*, XII, 1, стр. 651–656.

^{156a} К. Јончић, *Краљевачки октобар 1941*, Београд, 1971, стр. 37–87.

¹⁵⁷ Никола Љубичић, *Општи немачки напад на слободну територију Србије 1941*, Војно дело, 2, Београд, 1961, стр. 370.

на свим странама, ополшко колико је то време дозвољавало. Чинило се да је околна Ужица погодна за одбрану и да непријатељ неће лако успети да га заузме без већих губитака. Међутим, интензивне припреме за повлачење почеле су доста касно, тек 27. новембра, кад је офанзива већ почела. Најпре су транспортовани рањеници, пгмарија и ратни материјал 28. новембра; а пре подне 29. новембра, највећи део ратног материјала и немачки заробљеници транспортовани су возовима који су успели да стигну до Кремана и ту су Немци запленили око 80 вагона ратног материјала, а заробљенике су пустили.

Напад је започела 342. пешадијска дивизија, 25. новембра, из Ваљева. Припремајући се за напад, она је поделила своје јединице у три борбене групе: Борбена група „Запад“, јачине око 3100 војника, нападала је правцем Ваљево–Пецка–Љубовија–Бајина Банга, а затим преко превоја Кадњаче на Ужице; Борбена група „Север А“, јачине око 4000 војника, нападала је правцем Ваљево–Косјерић–Ужице, а Борбена група „Север Б“, јачине око 1500 војника, остала је у резерви у Ваљеву.

Борбена група „Запад“ је прошла, без снажнијег отпора, кроз положаје делова Ваљевског НОП одреда и продрла, после борбе са деловима Ужичког НОП одреда, у Љубовију 27. новембра.

Борбена група „Север А“ нашла је на снажнији отпор. Она је, 26. новембра, успела да продре до села Бачевци, а 27. новембра успела да овлада простором Пастре, који су браниле четири чете Ваљевског НОП одреда и две чете Ужичког батаљона, али су тога дана врло мало напредовале, око 10 km, јер је пут на више места био разрушен и минираи.

Већ 28. новембра, Ужице је било озбиљно угрожено од борбених група „Запад“ и „Север А“, јер су се тог дана обухватна клепта почела да стезу. Истог дана, група „Запад“ је успела да заузме Рогачицу, Бајину Бангу и био јој је отворен пут ка Ужицу. Није довољно објашњено, зашто је ова група застала кад је достигла Костојевиће и Дуб, јер да је одмах продужила за Ужице, исто вече би, вероватно, била у граду. Али, немачке јединице су се кретале и ратовале по дану. На достигнутој тачки у току дана, оне су се заустављале – тако је било и овог пута. И група „Север А“ наставила је нападе, 28. новембра, из подножја Букова. Појој су се, поред јединица Ваљевског НОП одреда и Шумадијског батаљона, супротставиле на превоју Букови 1, 2. и 4. чета Ужичког батаљона. Један брдски топ приметно је жестоку борбу, али је надмоћност непријатеља била изразита и, око 14 часова, немачке јединице су пробиле положаје на превоју Букови и наставиле несметано ка Косјерићу, где су стигле увече и зауставиле се, а њихови предњи делови испод Црпкосе.

Врховни штаб је тада схватио да је његов даљи настапак у Ужицу угрожен, посебно од јединица 342. дивизије које су се приближавале из два поменута правца. Зато је, 28. новембра увече, из Ужица упутио Милована Ђиласа и Ива Лолу Рибара да извиде ситуацију у правцу Косјерића. Они су успели да се пробију до Црпкосе где су обавештени да су делови групе „Север А“ стигли у Косјерић. Успут су срели Кочу Поповића, команданта Посавског НОП одреда, и задужили га да прикупи део јединица које су се повлачиле и да организује што дужи отпор на Црпкоси. Међутим, процена Врховног штаба је била да је Ужице још више угрожено од борбене групе „Запад“ која се кретала од Љубовије. Последње pogodно место на коме би се могао пружити отпор је био превој Кадњача, на путу од Ужица ка Бајиној Банги. Задатак да организује одбрану на Кадњачи је добио Штаб Ужичког НОП одреда. Он је тада у граду имао на располагању једино Раднички батаљон, кога је послао на Кадњачу, и коме су придодате две чете Посавског и Орашка чета Другог шумадијског НОП одреда.

Наведеним јединицама, уз подршку једног топа од 75 mm, командовао је Душан Јерковић. На дан борбе, 29. новембра, по наређењу Тита, са једном Рачанском четом стигао је и Радивоје Јовановић, али он није имао командујућу

улогу. Душан Јерковић није поседовао довољног борбеног искуства, па је јединице на располагању распоредио тако да пружи фронтални и одлучан отпор на терену, који није био подесан за повлачење. Уочивши положај бранилаца Кадињаче, команда немачке Борбене групе „Запад“ је паредила својим јединицама да обухвате ове положаје, слесна и слева. Оне су успеле да потисну са превоја Кадињаче Посавце и Шумадинце и опколе Раднички батаљон. У окружењу Раднички батаљон се борио око 1,5 час и сви његови борци су изгинули. Немачки извештај је био кратак „1. батаљон 69. немачког пешадијског пука 342. дивизије сукобио се око 13 часова са јаким непријатељем, који је посео коте 696. и 808“. Даље се каже, да је, уз подршку артиљерије, нападнут и одбачен уз велике губитке од преко 240 мртвих, а заробљена су: 2 мигдалеца, 3 пушкомигдалеца и 1 топ са муницијом, док су Немци претрпели минималне губитке.¹⁵⁹

Немачке јединице из правца Ваљева, преко Букова, 28. новембра, стигле су до Црнокосе, где су покупале да их зауставе јединице Ужичког батаљона и 4. чета Посавско-Тамнавског батаљона, које је за одбрану организовао Коча Поповић. Немци су успели да пробију и ову партизанску одбрану на Црнокоси, као и последњу одбрану Ужица, код села Попковице и Каменице, и да са тенковима уђу у град у 14,30 часова пре групе „Запад“, која је наступала са Кадињаче.¹⁶⁰

С друге стране, задатак 113. пешадијске дивизије, према операцијском плану је био да обухватним наступањем из Јагодине, Параћина и Крушевца, овлада долином Западне Мораве; по избијању у Краљево, да обухвати јужно крило до планине Голџе, и уз садејство са јединицама сарајника окупатора, које су напредовале од Рудника, и 342. пешадијске дивизије, да уништи партизане у рејону Чачка и Ужица. Операцијским планом је било предвиђено да 113. пешадијска дивизија почне дејство 26. новембра.

Ова Дивизија је била ојачана са 749. пуком 717. посадне дивизије, првим батаљоном 729. пука 704. посадне дивизије и тенковским батаљоном 202. (без 2. и 3. чете), а са њом је садејствовао квислиншки „Шумадијски кор“, којим је командовао Коста Мунџић. Дивизија је дејствовала у три борбене групе: „Шац“, „Хасеништајн“ и „Хердер“.

Прво је, 26. новембра, кроз Крушевац прошла Борбена група потпуковника Хасеништајна састављена од 268. пешадијског пука, а потом Борбена група потпуковника Шаца, коју је сачињавао ојачан 261. пешадијски пук и која је кренула одмах према Краљеву, док се група Хасеништајн задржала чистећи терен од партизана око Врњачке Бање и Трстеника. После Краљева група „Шац“ је наишла на први јачи отпор на линији Ружића брдо – пут Краљево – Чачак и пут Краљево – Мрчајевци. Овај положај држале су чете Краљевачког НОП одреда и Кошањичког НОП одреда, али нису биле у стању да задрже немачку моторизовану колону коју је подржавала авијација, па су се повукле најпре према селу Роћевић, а затим према Сандаку. Следећи отпор Борбеној групи „Шац“ организовао је Трнавски батаљон и градска милиција Чачанског НОП одреда код Мрсаћа, Саманла и Слатине. Међутим, ни делови Чачанског одреда нису успели да задрже ову борбену групу и она је продрла у Чачак 28. новембра 1941.

Трећа Борбена група „Хердер“, коју је сачињавао ојачан 260. пешадијски пук, кренула је, 27. новембра, из Крагујевца у два правца: Крагујевац – Горњи Милапovac и Крагујевац – Киш – Чачак. На тим правцима, налазили су се Крагујевачки одред и делови Поморавског и 2. Шумадијског НОП одреда, који су се падали да ће помоћу препрека и разрушених дрмова успети да задрже продор немачких јединица на овим правцима. Прво је оружани отпор немачким јединицама пружио Поморавски одред код Вучковице. Сличан отпор је организовао Крагујевачки одред у Равном Гају, а затим на Бумбаревом брду, али се

159 Пикола Љубичић, и.д., стр. 335–348.

160 *Зборник НОР*, XII, 1, стр. 672, 678, 679, 681–686, 718–721, 728–732.

морао повући при пауласку немачких тенкова. На сличан начин, непријатељ је успео да освоји положаје Крагујевачког одреда, код Рогојевца, и Таковског батаљона Чачанског одреда, код Белог Поља. Делови Чачанског одреда покушали су да бране Горњи Милановац, али су се, 28. новембра, морали повући испред падмоћнијег непријатеља, покушавајући да пружи последњи отпор у кланцу села Брђани, према Чачку.

Истовремено, Борбена група „Хасенштајн“ која се померила од Трстеника, преко Чачка, ка Пожеги, 28. новембра, и Борбена група „Хердер“ чистиле су околину Чачка, док се делови Борбене групе „Шац“ упућују према Рашкој, Новом Пазару и Сјеници. Делови Борбене групе „Хасенштајн“, 29. новембра, срели су се у Пожеги са деловима 342. пешадијске дивизије. У Пожеги се задржао Штаб 268. пешадијског пука и његов први батаљон, а остали делови овог пука су добили задатак да наступају долином Моравице, према Ариљу и Ивањници. Друге две борбене групе 113. пешадијске дивизије наставиле су дејства у рејону Пожеге, Ужице, Краљева и Чачка, и према Рашкој и Новом Пазару.¹⁶¹

Крајем новембра 1941. године, командант 342. пешадијске дивизије, формирао је три маршевске групе од брзо покретљивих спага које су добиле задатак да достигну партизана у повлачењу и да их нападну. „Група А“ добила је задатак да од села Дубци, преко Врутака, наступа према Кремницама; „Група Б“ са задатком да наступа правцем Ужице – Мачкат – Чајетина и „Група Ц“ да наступа правцем Ужице – Бела Земља – Збојштица – Рожанство. У самом граду требала је да остане група „Ужице“, која би била резерва.

Маршевска „Група Б“, саставна од око 2500 војника, била је на главном правцу удара. Она је успела да сломи отпор партизана код Чајетине и да избије на Краљеву воду, а касније, истог дана, до Борове главе. На Палисаду и Краљевој води, ова група је извршила тежак злочин, ликвидирајући око 100 тенских рањеника, а око 25 рањеника је заробљено и пребачено у Ужице, где је већина стрељана.

Све три маршевске групе избиле су на реку Увац 1. децембра, где је била демаркациона линија са италијанском окупационом зоном. Већ 3. децембра, немачке дивизије су обуставиле дејства и јединице 342. дивизије, углавном, су се сместиле у Ужице, Блоску и Врутке. Даље борбе са остацима партизанских јединица око Ужица, немачке јединице су препустиле квислинзима.

У целом походу, од 25. новембра до 4. децембра 1941. године, 342. немачка пешадијска дивизија у борбама је убила 707, заробила 312 и стрељала 93 партизана, а запленила је, поред 80 поменутих вагона разних врста намирница, четири топа и један бацач граната, 2723 пушке, 8 миџаљеза и око 2 милиона динара.

Немачке јединице у току описаних операција, пре свега у западној Србији и Шумадији, претрпеле су губитке. Тако, на пример, 342. пешадијска дивизија имала је 32 мртва и 130 рањених војника, а 125. пешадијски пук 11 мртвих и 30 рањених војника. Најмање губитака имала је 113. пешадијска дивизија: 8 мртвих и 23 рањена војника.¹⁶²

Стаповиштво на слободној територији било је изненађено њеним брзим падом. Ни Врховни штаб није рачунао са тако брзим продором непријатеља у Ужице, што је и Тито касније потврдио следећим речима: „Ми нисмо мислили да ће Нацистићићи кроз слободну територију као пожар кроз сир, већ смо сматрали да ће они морати да учине доста напора и да ми имамо могућности да се дуго држимо, да се организујемо и да што више оружја произведемо“¹⁶³ Ова процена Врховног штаба се базирала на претходним успесима партизанских

161 АВИИ: НАВ-Т-501, Р-250, С-458, Ђуришић, *Партизански одреди*, стр. 217-219; Пантелић-Маринковић-Никшић, *Чачански одред*, стр. 271-276; Д. Митровић, Мере Немаца за разбијање устаничке блокаде Краљева, *Народни устаник*, стр. 636-640.

162 АВИИ: НАВ-Т-511, Р-251, С-843; Р-248, С-572-575.

163 Јосип Броз Тито, Сјенања из дана ослободилачког рата и револуције, 40 година, V, стр. 15.

одреда у борби са немачким јединицама. Међутим, одсуство података о концентрацији снага, бројчана и техничка надмоћност непријатеља, слаба концентрација партизанских снага на правцима главног удара, неприлагођена тактика и недовољна садејства јединица у одбрани, као и на брзину организовано повлачење, које је текло у нареду – условили су брзи слом Ужичке републике. На брзину организована одбрана није се могла више стабилизovati, без обзира на снажан отпор појединих одреда.

Врховни штаб је био у ситуацији да први пут најнепосредније руководи борбеним дејствима партизанских јединица, налазећи се у жарништу тих дејстава. У тој сложеној ситуацији, испољно је недовољну спалажљивост и умешност у командовању. Не само што је на погрешан начин бранио прилазе Ужицу, него је и неблаговремено дао наредбу за евакуацију рањеника и ратног материјала. Била је настала таква дезорганизација и хаос приликом повлачења, да је био и Врховни штаб физички угрожен и нашао се скоро у стрељачком строју са својим борцима, пошто је Тито претходно послао са Ранковићем Моравичку чету, која је била на обезбеђењу Врховног штаба, сматрајући да је наступило расуло и да, кад стигну у Санџак, имају бар једну чету на располагању.¹⁶⁴ Касније је то неслагање правдао да „тада није било тако чврсте командантске позиције“, коју је касније стекао.

Ради се о томе да су Врховни штаб сачињавали, поред Тита, неколико чланова најужег руководства КПЈ, са изузетком Жујовића, углавном личности са мало војног знања. У Врховном штабу су постојала, додуше, 2 официра, мајор Бранко Пољанац и капетан Средоје Маркићевић, али се из секташких разлога на њихово знање мало ослањало и поверавали су им мање значајни послови. Иако су они тврдили да су били начелници Врховног штаба, та њихова функција бити успостављена тек после повлачења из Србије, тако да Врховни штаб 1941. и није имао, у правом смислу, физиономију војног штаба, а још се то мање може рећи за Главни штаб НОП одреда Србије.¹⁶⁵

Било је међу партизанима личности које су на одлуку Врховног штаба да се бројнијем и боље наоружаном непријатељу пружи енергичан отпор приликом одбране Ужичке републике, стављале приговор и изражавале сумњу у целисходност уторне одбране, залажући се за друга решења. Један од њих је био Драгојло Дудић. Он је без резерве изражавао забринутост због излагања слабо наоружаних партизанских јединица надмоћнијој, у сваком погледу, немачкој војсци. Сличног мишљења је био и Коча Поповић, када су му Билас и Иво Лола Рибар саопштили задатак да организује одбрану на Црнокоши.

Очигледно је било, да се партизански одреди нису могли фронтално борити са таквим јединицама као што су биле 342. и 113. немачка пешадијска дивизија. Међутим, борбе од месец дана у Мачви и у подринском крају, подгрејавале су наде да се немачким јединицама пружи енергичан отпор, док се не паће неко решење у ком се правцу даље оријентисати. Извесна самоувереност која је владала у партизанским редовима, имала је тешких последица за даљи развој НОП у западној Србији, где је народ поднео изузетно велике жртве, и где је НОП највећим делом уништен, не рачунајући оне делове јединица који су се повукли у Босну. Са једне историјске дистанце, чини се да је било и других решења, али се она нису могла тако брзо остварити, мада је Врховни штаб сасвим касно предузео неке мере за повлачење, пре свега рањеника; али је било немогуће за неколико дана реструктурирати целу организацију Народноослободилачког покрета.

Из овог пораза руководство НОП-а је знало да извуче и одређене поуке. Борбе које су вођене приликом напада немачких јединица на Ужичку републику, показале су да није могуће водити, како је једном приликом Тито рекао: „успешне операције већих размјера са здруженим партизанским одредима и

164 Сећања Александра Ранковића дата аутору 28. маја 1974.

165 Мишо Лековић, *Деловање руководства Народноослободилачког покрета*, Београд, 1989, стр. 56–57.

батаљонима, већ да је неопходно прићи стварању већих чисто војних формација". Везани за одређену територију својим настанком, организацијом и схватањима борачког састава, партизански одреди нису више били подесни за примену партизанске тактике, а још мање за фронтални начин ратовања. Због тога је Врховни штаб, пошто је предузео прве мере за стварање слободне територије у Санџаку и реорганизовао јединице које су се повукле из Србије, донео одлуку о стварању нових јединица-бригада. Већ 21. децембра, формирана је прва таква јединица – Прва пролетерска бригада, од три батаљона бораца који су се повукли из Србије и два црногорска батаљона. Тако, 3. крагујевачки батаљон сачињавали су делови Крагујевачког НОП одреда, 4. краљевачки делови Краљевачког и Копаоничког НОП одреда и 5. батаљон шумадијски – делови 1. шумадијског одреда и 3. чете Ужичког одреда. Накнадно је укључен и 6. београдски батаљон, формиран од 2. батаљона Посавског одреда. Први и 2. батаљон су сачињавале црногорске јединице. Два месеца касније, 1. марта 1942, у Чајничу, од бораца који су се повукли из Србије, формирана је 2. пролетерска бригада, у коју су ушли делови: Ужичког, Чачанског и 2. шумадијског одреда са четири батаљона. Стварање ових првих пролетерских бригада је отворило нову страну пародноослободилачког устанка, па је, поред низа негативних последица које је донео губитак слободне територије, позитивно било то, што су се Врховни штаб и партизанске јединице ослободили везаности за одређену слободну територију; а јединице су постале знатно покретљивије, способне за операције већих размера, тако да се, после губитка једне територије, одмах стварала нова на другом крају Југославије. С те стране посматрано, било је корисно што се руководство НОП ослободило неких заблуда и што је, критички пренспитујући организацију јединица и командовања, још потпуније прилагодило војну организацију Народноослободилачког покрета новонасталој ситуацији.

У устанку 1941. године, Србија је дала много жртава. Комунистичка партија Југославије је у сукобима са непријатељем свакодневно губила своје најбоље кадрове. Између осталих, погинули су или су стрељани: чланови Бироа Покрајинског комитета КПЈ за Србију Милош Матијевић Мрша и Вукица Митровић; члан Покрајинског комитета и председник Главног пародноослободилачког одбора за Србију Драгојло Дудић; инструктор Покрајинског комитета Милан Мијалковић; секретари окружних комитета Петар Велебит, Миленко Брковић Црни, Желмир Ђурић, Добросав Радосављевић Народ и Чедомир Васовић; члан Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију Милан Прemasунац; члан Главног штаба за Србију Бранко Крмановић; команданти и комесари партизанских одреда: Милан Благојевић, Андра Ђорђевић, Небојша Јерковић, Душан Јерковић, Бора Марковић, Вељко Дугошевић, Милутин Тодоровић, Љуба Нешић, Бранко Перић, Мика Митровић, Иван Вушовић, Предраг Вилимоновић, и други. Колики су губици били, најбоље говоре подаци да је КПЈ у Србији кренула у оружану борбу са око 2000 чланова, а да је, крајем 1942. године, у партизанским одредима и на терену било око 500 чланова КПЈ.¹⁶⁶

Реорганизација окупационе управе

Док се руководство НОП-а трудило да обнови и реорганизује партијске организације и партизанске одреде у Србији, немачки окупатор, после успешно завршене офанзивне операције у западној Србији, предузео је мере да поново успостави окупациони систем на територијама које су биле ослобођене, вршећи истовремено и реорганизацију окупационе управе. Циљ свих ових промена је био да се онемогући поновни устапак српског народа, кога су Немци очекивали у пролеће 1942. године.

Две немачке борбене дивизије 342. и 113, које су учествовале у офанзиви, крајем 1941, у западној Србији, повучене су из Србије. Отпишао је и по злу чувени генерал Беме, а, у децембру 1941, заменио га је Паул Бадер, генерал артиљерије. Њему су, као 1941. године, били подређени војни и управни штаб све док, крајем 1942, није опозван Харолд Турнер, шеф управног штаба, а његов штаб уклоњен као посебно одељење војног штаба. Наређењем немачке Врховне команде, почетком марта 1942, спојени су: Штаб Војноуправног команданта и Више команде за парочиту употребу 65, па је командант овог спојеног штаба носно титулу Командујући генерал и војни заповедник Србије. Њему су у Србији, у току 1942, стајале на располагању 704. и 714. немачка посада дивизија и 737. пук 717. пешадијске дивизије, а, у другој половини 1942, стигла је и СС дивизија „Принц Еуген“, састављена од банатских фоксдојчера. Србија је у војноуправном смислу и даље била подељена на 4 фелдкомандатуре: 610. у Врњачкој Бањи, 809. у Нишу, 816. у Шапцу и 599. у Београду, а оне су биле подељене на 9 крајскомандатура.¹⁶⁷

Одласком немачких дивизија из Србије, које су учествовале у борбама против партизанских снага смањене су војне, али су зато, у јануару и фебруару 1942, појачане и реорганизоване немачке полицијске јединице. Тако је оперативна група полиције СИП-о и партијско-обавештајне службе СД, претворена у БДС – заповедник полиције сигурности и службе безбедности. Истовремено, стигла су у Србију 4 полицијска пука, чији су делови распоређени по свим градовима у Србији под називом БДО – заповедник полиције поретка.¹⁶⁸ Почетком фебруара 1942, за команданта обеју служби је постављен виши полицијски и СС вођа, генерал Аугуст Мајснер, који је био одговоран Химлеру. Он је изградио план мреже полицијског апарата, на тај начин, што је Србију поделио на обласне полицијске командатуре и реализовао га у току 1942. године.¹⁶⁹

Окупатор је извршио и реорганизацију Недићевог квислиншког апарата. Крајем децембра 1941, направљена је нова територијална подела Србије и уместо бановина, Србија је подељена на 14 округа. У ствари, ужа Србија, кад се изузму Банат и Округ Косовска Митровица, имала је 12 округа, и то: Београдски, Ваљевски, Зајечарски, Крагујевачки, Краљевачки, Крушевачки, Лесковачки, Моравски, Нишки, Пожаревачки, Ужички и Шабачки. За начелнике округа су постављени Немцима одани људи који су требали да доврше „чишћење земље од комунистичких банди“.

167 АВИИ. НАВ Т-501, Р-266, С-1062.

168 АВИИ. Х-9, 27-2/5. Пресуда групи ратних злочинаца припадника немачке полиције.

169 АВИИ. НАВ, Т-501, Р-247, С-802.

Поред немачке војске и полиције окупатору су стајале на располагању и јединице домаћих издајника: Српска државна и Српска гранична стража, Српски добровољачки одреди (Љотићевци), четници Косте Пећанца и легализовани четнички одреди Драже Михаиловића, код Недића. У току марта 1942, расформирана је Недићева жандармерија и формирана је Српска државна и Српска гранична стража. Српска државна стража се састојала из градске и пољске страже. Прва је била стационирана у градовима, а друга у сеоским општинама. У овим одредима служили су припадници бивше Недићеве жандармерије, четници Косте Пећанца и легализовани четници Драже Михаиловића. У почетку су имали око 8000 војника, а потом и 18.000 војника.

У 12 одреда Српских добровољачких одреда се налазило око 3800 присталица Димитрија Љотића. Они су, крајем 1942, реорганизовани у Српски добровољачки корпус, кога је сачињавало 5 батаљона. Значајан сарадник окупатора у хапшењу комуниста и припадника НОП-а, била је Специјална полиција која се нарочито истакла у борби против КПЈ у Београду.

Четници Косте Пећанца, у току 1942. године, имали су 35 одреда, са око 3500 људи. Укључујући и легализоване четнике Драже Михаиловића, под командом немачког окупатора нашло се око 20.000 квислинжских војника и око 1000 подофицира и официра. Међутим, Немци нису благонаклоно гледали на бројно нарастање ових одреда, па су, крајем 1942, разоружали четнике Косте Пећанца и легализоване одреде Драже Михаиловића, оставивши Косту Пећанцу само пратњу од 50 наоружаних четника.¹⁷⁰

Немачки окупатор у Србији је имао снажан ослонац у бугарској војсци. На основу постигнутог споразума, половином децембра 1941, између Хитлера и председника бугарске владе Филова, бугарске трупе су замениле немачке јединице у пет округа југоисточне, источне и централне Србије. Први бугарски окупациони корпус, у чијем су се саставу налазиле 7, 9. и 21. дивизија, у јачини од 20-25.000 људи, запосео је за двадесет дана, у јануару 1942, Нишки, Лесковачки, Крушевачки, Моравски и Зајечарски округ. Ове бугарске трупе су биле потчињене немачком Командујућем генералу и војном заповеднику у Србији. Основни задатак овог корпуса је био да обезбеди јавни ред и мир на додељеном му подручју и да заштити пругу Београд-Ниш-Софија и Ниш-Скопље. Пола године касније, дошло је до смене у Првом окупационом корпусу, када су доведене свеже дивизије из Бугарске. На место 7. и 9. дошле су 6. и 17. дивизија, а у 21. дивизији измењен је формацијски састав.¹⁷¹

Почетком 1942. године, и четнички покрет Драже Михаиловића зацао је у кризу у Србији. Већи део његових одреда се налазио у Недићевим јединицама и посредно је сарађивао са окупатором, а Дража Михаиловић, са мањим бројем одреда и мало људи, крпо се по планинама најпре око Равне горе, а затим око Голије и Јабланице на Златибору. И баш у том тренутку, Дража Михаиловић је доживео сва своја унапређења и светску славу. Најпре, у јануару 1942, постао је војни министар у југословенској избегличкој влади, а затим је два пута унапређиван, да би, у јуну 1942, добио чин армијског генерала и постао начелник Врховне команде југословенске војске. Истовремено док се он крпо по забитим крајевима Србије, не водећи борбе против окупатора, расла је о њему легенда у средствима информисања Савезника, као највећем хероју покрета отпора у окупираној Европи.

Савезници су били слабо обавештени о развоју војно-политичке ситуације у Југославији, крајем 1941. године и почетком 1942. године, јер су везе Народноослободилачког покрета са Коминтерном, и четничког покрета Драже Михаиловића са Великом Британијом, биле у прекиду. Ипак је четнички покрет, уз помоћ избегличке југословенске владе, успео у Сједињеним

170 АВИИ. НАВ. Т-501. Р-248. С-546-53.

171 АВИИ. Фонд Бугарске. К-3. 1/1-1. 2/3: изјава Асена Николова, команданта Првог бугарског окупационог корпуса. К-3. 1/1-1. Преглед састава Првог бугарског окупационог корпуса од 1942. до 1944. године.

Америчким Државама и Великој Британији да се представи као једини покрет који води ослободилачку борбу и да се исплете легенда о Дражи Михаиловићу као патријоти и борцу, док се истина о Народноослободилачком покрету није знала или оно што се знало у овим земљама - крило се од јавности.

У складу са својом политиком измирења свих група које се у Југославији боре против окупатора, а коју је прокламовала 1941. године, британска влада је неколико пута покушала да заинтересује владу Совјетског Савеза за прилике у Југославији, да би ова утицала да се измире две завађене стране - Народноослободилачки покрет и четнички покрет Драже Михаиловића. Пошто је и сувише био заузет проблемима на својим фронтовима, Совјетски Савез није хтео ништа да чини што би могло пореметити односе у антифашистичкој коалицији, односно није се јавно декларисао да подржава било коју страну у сукобу, мада је све време био на страни Народноослободилачког покрета и, преко Коминтерне, давао моралну подршку КПЈ да истраје у борби против окупатора.

Дража Михаиловић се није могао одржати у Србији, него је био принуђен да, половином 1942, свој штаб премести у Црну Гору, где је пагло ојачао четнички покрет после тешака које је починила КПЈ, заопштавајући класну борбу. И у НДХ, четнички покрет је био масован, израстајући спонтано као реакција на устанке злочине. На делу територије НДХ и у Црној Гори, у италијанској окупационој зони, четници се још 1941. повезују са италијанским војним снагама, добијајући од њих војну помоћ и подршку у борбама против партизана. Ова колаборација четника са Италијанима, која је трајала све до капитулације Италије 1943, правдала се недовољном помоћи Велике Британије, пако се зна да је главна британска помоћ четницима, до 1943, била у информисању партизана и давању велике предности четницима у јачању њихове легитимности. Међутим, вести о сарадњи четника са окупаторима ишсу тако лако продирале у светску јавност. Тек половином 1942. у свет су продрле прве вести о тој сарадњи преко радио-станице „Слободна Југославија“, коју је НОП организовао у Совјетском Савезу и оне су означиле почетак губљења угледа четника, као бораца против фашизма, код западних савезника. Они их још ишсу напунити, него су захтевали да четници појачају активност, у првом реду, диверзије против окупатора на главним саобраћајницама у долини Мораве и Вардара. На овај захтев, Дража Михаиловић је само прокламовао грађанску непослушност, али није водио веће акције против окупатора. Ситуацију није могао да измени ни долазак бројних британских мисија код четника Д. М. крајем 1942. и почетком 1943. године.

У току 1942. године, четнички покрет Драже Михаиловића је доживео успон у Југославији, када је у својим редовима обухватао око 50.000 бораца и формацијски је био изграђен као војна организација, од тројки до корпуса. Основна војничка група код четника била је тројка, 15–30 тројки чинило је чету, 3 чете – батаљон, 3 батаљона – бригаду, и 3–5 бригада – корпус. У Србији, четничке јединице до 1943. су обухватале мали број људи. То је била више војна организација на папшу, него у стварности, а тек почиње да се развија у источној и југоисточној Србији. Упоредо са стварањем војних јединица, четници су, крајем 1942. почели и у Србији да формирају команде места и Равногорске одборе.

Немачки окупатор се трудио да максимално искористи поразе НОП-а у Србији. Да би сломио отпор српског народа, немачки окупатор је преко средстава информисања, развио моћну пропаганду у Гебелсовом стилу, која је лажино приказивала борбе југословенских партизана и ситуацију на светским ратиштима, све у циљу да се деморалише народ и да не пружа даље отпор окупатору. Често су давана званична саопштења, да су комунисти у Србији уништени и да је на њеној целој територији успостављен ред и мир. У Београду је излазило око 30 листова и часописа који су ширили нацистичке идеје. У току 1942. године, извршена је и културно-просветна реформа према нацистичком узору, у повом „националном духу“, чије је основно обележје било антикомунизам. Избањивање су књиге напредних писаца из библиотека и организовање

су антикомунистичке изложбе. Истовремено, Србија је страховито опљачкана. Само у 1942. години, требало је да извезе у Немачку 320.000 тона пшенице и 600.000 тона кукуруза и знатне количине других пољопривредних производа, док је српски народ, нарочито у градовима, гладовао. Сва већа индустријска предузећа и рудници, радили су за немачку ратну привреду.

Народ је био изложен непрекидном терору и злочину. Иако је квота за одмазду смањена на 50 за убијеног и 25 за рањеног немачког војника, она је стриктно спровођена од немачке полиције. Главна сабиралишта за стрељање су били концентрациони логори: Бањка, Ниш, Сајмиште, Смедеревска Паланка и други, али се велики број ухапшеника налазио по затворима у градовима. Одмаздама, које су вршили нацисти почетком 1942, највише су били погођени западна Србија и Шумадија; на ипак Народноослободилачки покрет није био уништен, али се тежиште борбе против окупатора и домаћих сарадника пренело у југоисточну Србију.

Мере ЦК КПЈ и Врховног штаба на реорганизацији руководених органа у Србији

После повлачења из Ужица, ЦК КПЈ и Врховни штаб задржали су се, око 20 дана, у Санџаку, у рејону Нове Вароши. У том периоду интензивне активности највишег руководства НОП Југославије, издвајају се два догађаја која су имала велики значај за даље руковођење НОП-ом у Југославији и посебно у Србији, и за развој НОП-а уопште. То су били састанци Врховног штаба у Радонићу код Нове Вароши, 1. децембра, и ЦК КПЈ у Дренови, изнад Пријепоља, 7. децембра 1941.

Нашавши се у врло неоповољној ситуацији, после претрпљених пораза у борбама за одбрану слободне територије у западној Србији, Врховни штаб НОП одреда Југославије, одмах по доласку у Радонићу, одржао је састанак, 1. децембра 1941, коме су присуствовали: Тито, Кардељ, Ђилас и 3 представника ако се тако може рећи из Србије: Сreten Жујовић, Мирко Томић и Влада Зечевић. Разматрали су сва горућа питања, првенствено војног карактера, чије се решавање није смело одлагати, и допето је више закључака у циљу што брже консолидације целокупне ситуације, пре свега: обезбеђења прихвата, реорганизације јединица, организовања и запоседања одбрамбених положаја према немачким и италијанским јединицама и олакшања збрињавања рањеника и народа који се повукао с партизанским јединицама.¹⁷²

Највише се расправљало о Србији. Врховни штаб, у том тренутку, није имао информације колико је партизанских јединица остало у западној Србији и Шумадији, а колико се повукло према Санџаку. Једно је било јасно, да су неуспешне борбе за одбрану слободне територије у западној Србији деловале депримирајуће на борце и да је дошло до патлог осипања партизанских одреда, јер већи део бораца није био спреман да се отисне у неизвесност далеко од свог краја, а нису биле дате ни јасне перспективе и наређења у том смислу. Охрабрујуће је деловала чињеница да се један део партизанских јединица повукао из Србије у Санџак, и показао спремност да настави борбу ван Србије. Владало је уверење, да су знатне партизанске снаге остале иза немачких трупа и да ће оне, чим се опораве од претрпљених губитака, поново преузети иницијативу. Такође, било је присутно уверење да четничке снаге у војно-политичком и моралном погледу, после борби у новембру 1941, не представљају више значајан чинилац, јер се није узимало у обзир, да ће окупатор после реокупације слободне територије омогућити јачање четничког покрета, нарочито оног дела који се легализовао код Пећића. У ствари, сви напори окупатора и његових сарадника су били сконцентрисани на ту територију, не само да НОП буде уништен, него да се не дозволи његово обнављање. Да би то остварили спровођили су терор и вршили одмазде, да би застрашили народ.

На основу такве оптимистичке процене, на састанку Врховног штаба је одлучено да се врати у Србију неколико војних и партијских руководиљаца и један део јединица, пошто се изврши њихова реорганизација. У Србију, под руководством Мирка Томића, члана ПК и Главног штаба Србије, кренули су, 3. децембра, партијски и војни руководиоци: Никола Груловић, Трајко Стаменковић, Влада Зечевић и неколико чланова Ужичког окружног комитета, уз пратњу 1. чете Колубарског батаљона Ваљевског НОП одреда.¹⁷³

Уочи поласка, Мирко Томић је добио директиве да, као делегат Врховног штаба, обнови НОП у Србији. Те директиве су биле следеће:

1. Треба што је више могуће задржати на својим теренима наше одреде у Србији, продужавајући акције герилског карактера и избегавајући фронталне борбе.

2. Одреде треба реорганизовати у мање чете које ће бити способне за брзо кретање, у циљу успешних изненадних напада и лакшег извлачења.

3. На својим теренима одреди треба, поред војних акција, да развију широки политички рад међу народом, објашњавајући народу да, и поред изгубљене слободне територије, партизани нису побеђени нити уништени, већ се поново налазе међу народом, улажући све своје снаге да народ заштите од окупатора и његових слугу.

4. Одреде треба очистити од колебљивих паншера и осталих штетних елемената.

5. Главни штаб треба да буде на Тари или према Дрини. Уколико дође тешка ситуација може прећи и на босанску страну.¹⁷⁴

Далеко значајнија је била седница ЦК КПЈ у Дрепони, којој су присуствовали: Тито, Кардељ, Рапковић, Ђилас, Иво Лола Рибар, Жујовић и Филип Кљајић, члан ПК, који се кретао са члановима ЦК, када су разматрана питања од далекосежног значаја за судбину НОП-а. Према записнику са те седнице, расправљало се о три групе питања: о развоју последњих војних операција у западној Србији; реорганизацији одреда који су се повукли из Србије и у ком правцу усмерити будућа дејства, као и о предузимању мера организационог карактера.

Разматрајући организацију одбране слободне територије и борбе које су се водиле у западној Србији, крајем новембра и почетком децембра 1941, Тито је критички оценио не само активност партизанских одреда и њихових штабова, него и Врховног штаба. Међутим, ни он ни остали учесници скупа, нису сагледали сву тежину претрпљеног пораза у западној Србији, јер су недостајали подаци за целовиту оцену ситуације на изгубљеној територији, па је закључак био и сувише оптимистички: „Да је у последњој непријатељској офанзиви против наших одреда претрпљена само материјална штета, док је војна снага сачувана и поред губитака територије”. Није се могло избећи а да се не оцени неорганизовано повлачење из Србије, па су уочени „разни организациони недостаци, нарочито у питању припреме евакуације”.¹⁷⁵ Оцењено је да Врховни штаб није показао снажљивост и умешност у командовању, а сам Тито је самокритички оценио своју улогу као врховног команданта, сматрајући да је најодговорнији за неефикасно деловање Врховног штаба у протеклој непријатељској офанзиви, нарочито у завршној фази. По неким сведочењима, тада је давао оставку на дужност врховног команданта, а по другима – на дужност секретара ЦК. То је било више емотивно реаговање, него озбиљно понуђена оставка, у ствари, више је хтео да чује мишљење сарадника о својој двострукој улози – и као секретара ЦК и као врховног команданта. Зато је у вези са Врховним штабом одлучено, да он треба да поприми физиономију војног штаба, па тај начин што би се од стручњака формирао оперативни део штаба са начелником Врховног штаба на челу.

173 Влада Зечевић, *Растење успонак*, Београд, 1968, стр. 88.

174 *Документи*, књ. 3, стр. 41–44.

175 *Документи*, књ. 2, стр. 55.

Везаност Врховног штаба је и даље остала за Србију. Оцењено је, да је непријатељ постигао успех, захваљујући великој премоћи у људству и ратном материјалу и издајничком држању четника, али да постоје добри изгледи да се ситуација поправи, уколико се у Србију упуте јаче снаге. Тада је одлучено, да се што пре врате у Србију, до 11. децембра, чланови ПК Спасенија Бабовић и Србољуб Јосиповић и чланови Главног штаба Петар Стамболић и Миланко Кушић, и да се убрза сређивање делова одреда, који су се повукли у Санџак, а потом да се sukcesивно упућују у Србију. Тај задатак је поверен Ранковићу, Ђиласу и Рибару, и они су се, после седнице, одмах вратили у Радошњу да заједно са члановима ПК и главног штаба, остваре овај закључак.

Што се тиче питања реорганизације партизанских одреда, подржане су мере које су били предузели Ђилас и Ранковић, а одобрен је и састав Главног штаба НОП одреда Србије, који је именован 1. децембра у Радошњи. Наређено им је да заједно са ПК, изврше „проверавање командног кадра и састава самих чета“, о чему је било издато посебно наређење.

Ове одлуке је спроводио Ђилас, заједно са ПК и Главним штабом, испољавајући при том доста сумњивости и кривости. Трагајући међу борцима из Србије за непријатељима Партије, многи су од њих кривиковани, разоружани и избачени из јединица, а неколико их је и стрељано.

У склопу разматрања мера које је требало предузети, у циљу сређивања и реорганизације српских и црногорских партизанских јединица које су се палиле у Санџаку, донета је одлука да се приступи припремама за формирање Прве пролетерске бригаде, са којом је започело стварање регуларних, мобилних, чврсто организованих јединица, састављених од најбољег људства, способног, „да ратује где је потребно и где му се нареди“.¹⁷⁶

На састанку у Дрепони или непосредно потом, донете су још неке одлуке које су се тичале руковођења, а биле су од утицаја на руковођење НОП-ом у Србији. Између осталих, донета је одлука да се формира посебан издвојен орган ЦК КПЈ, назван Организациони секретаријат ЦК за ослобођење крајеве, чије је седнице, од јануара 1942, било у Загребу и преко кога је ПК, односно секретар ПК Благоје Нешковић, одржавао везу са ЦК и Врховним штабом у току 1942. године.

Што се тиче руковођења НОП-ом у Србији, на седници у Дрепони, најзначајнија је била трећа група питања која су обухватала реорганизацију Покрајинског комитета КПЈ за Србију и расподелу партијског кадра у Србији. Централни комитет КПЈ, на тој седници у Дрепони, одлучио је да се изврше допуне у Покрајинском комитету, уместо погинулих чланова. Нови састав Покрајинског комитета КПЈ за Србију, у децембру 1941. године, сачињавали су: секретар Благоје Нешковић, и чланови: Спасенија Бабовић, Љубинка Милосављевић, Срба Јосиповић, Митра Митровић, Мирко Томић и Милош Мамић. Четири члана Покрајинског комитета која су се затекла у Санџаку: Спасенија Бабовић, Срба Јосиповић, Митра Митровић и Љубинка Милосављевић, добили су задатак да се што пре пребаце у Србију ради обезбеђивања „јединства у руковођењу“.

Као што је споменуто, Милован Ђилас и Александар Ранковић су били задужени да изврше реорганизацију јединица које су се повукле из Србије и да организују повратак партијских кадрова у Србију. После седнице у Дрепони, став Врховног штаба је био да се највећи део приселих одреда из Србије у Санџак, врати патраг у Србију. Иако је Тито већ било јављено да се у Србију шаљу чланови ПК Спасенија Бабовић и Срба Јосиповић и чланови Главног штаба Петар Стамболић и Миланко Кушић, то није урађено, јер се из информација, које су почеле да стигну из Србије, могло закључити да је тамо положај знатно тежи „по што смо га ми задњи пут гледали у Дрепони“.¹⁷⁷

Скоро месец дана су реорганизовале српске јединице у Санџаку, иако је Ђилас insistирао да се оне што пре пребаце у Србију. Тито је био знатно

176 Тито, *Сјешање на дане стварања Прве пролетерске бригаде*, књ. V, стр. 279.

177 *Зборник НОР*, II, 2, стр. 92.

опрезнији, тражећи да се има „минимум гаранција да ће те чете стићи на терен куда их шаљу.“¹⁷⁸ Кад нису послати у Србију чланови ПК и Главног штаба, Ђилас је захтевао да неко од чланова Врховног штаба крене у Србију, предлажући Рапковића или себе. На упорна Ђиласова insistирања да се реорганизовани одреди врате у Србију, Тито је, 28. децембра 1941, наредно да прикупљене и реорганизоване партизанске снаге крену у Србију у три правца, и да ухвате везу са ваљевском партизанском групацијом одреда, којом је командовао Мирко Томић, на простору Пеџка-Крупањ.

У ствари, те јединице су кренуле у две колоне, почетком јануара 1942: једна, састављена од делова Ужичког НОП одреда, у правцу Ариља, и друга, коју су сачињавали Космајски одред и једна Ужичка чета, у правцу Таре. Од њих једино је успео да се пробије Космајски одред и споји са ваљевском групацијом одреда. Показало се да је војно-политичка ситуација далеко тежа у Србији, него што је то ЦК КПЈ претпостављао, па више нису слате партизанске јединице у Србију, нити чланови ПК и Главног штаба који су добили нова задужења у пролетерским јединицама, али су и даље остали чланови ПК. Народноослободилачким покретом у Србији остали су да руководе чланови ПК: Благоје Пешковић у Београду, Мирко Томић у Западној Србији, Милош Мамућ и Василије Буха у југоисточној и источној Србији, и Мома Марковић који се налазио при Окружном комитету КПЈ за Пожаревац.

Покушај промене у политичкој линији Народноослободилачке борбе

После повлачења из Србије, ЦК КПЈ је на седницама у Дренови, 7. децембра 1941, и у Иванчићима, 7. и 8. јануара 1942, процењивао војно-политичку ситуацију у свету, и дошао до закључка да ће после победе Црвене армије код Москве, доћи до брзог слома нацистичке Немачке и самим тим до завршетка рата. Закључци о тој процени, формулисани су у више докумената које је ЦК КПЈ упућивао Покрајинском комитету КПЈ за Србију, почев од писма 14. децембра 1941, па до априла 1942. године. У свим тим документима предвиђају се мере које је КПЈ требала да предузме пре завршетка рата. Осим тога, процењено је да ће се и реакционарне снаге у свету припремати на тај начин, што ће доћи до обједињавања империјалистичких снага Велике Британије и САД, које ће се борити да спрече афирмацију Совјетског Савеза и да разоружају национално ослободилачке покрете, који нишу из „народних дубина и покрећу незадрживе енергије“. Та акција је уперена, у првом реду, „против комуниста и њиховог повезивања са масама“. Целокупан тај процес у свету одразило би се на повезивање унутрашњих непријатеља НОП-а у Југославији, а нарочито у Србији, и да ту израста „реакционарни великосрпски центар“, и да је борба против тог центра „главна политичка задаћа наше партије у Србији“.¹⁷⁹

Зато је ЦК КПЈ тражио од руководства НОП-а у Србији да заостри класну борбу, односно да пређе на другу етапу ослободилачке борбе – револуцију. Према директивама ЦК КПЈ, НОП се не може „ограничити само на народноослободилачке пароле, ми морамо истинити, пароле револуционарно обојене које ће оштрије супротставити радне масе реакционарној буржоасији... Наметнули су нам класну борбу, ми ту борбу прихватамо“, пише у једној од тих директива. Због тога се поставља као најважнији задатак пред НОП „очистити кулачке елементе из војске и позадине (НОО), форсирајући сиромашне сељаке и уопште пролетеријат на линији савеза са средњим сељацима.“¹⁸⁰

178 Исто, стр. 95–96.

179 *Зборник НОР*, II, 2, стр. 130.

180 *Зборник*, I, 2, 252.

181 Цитира Здравко Антонић, *Устаник у источној и централној Босни*, Београд, 1973, стр. 503–507.

Од Покрајинског комитета се тражило да „мора обезбедити своје руководство и контролу над радом свих партијских организација у Србији. У ту сврху нека себи потражи место одакле ће то руководство обезбедити. „Биро ПК не сме да се разилази. ПК нека формира актив инструктора, који ће да обилазе поједине организације. Чланови Бироа ПК смеју да буду одсутни само краће време“. У погледу војне активности, од Покрајинског комитета се захтевало да „треба развити партизанску делатност у читавој Србији. Реорганизоване партизанске јединице треба вратити на њихово подручје. Треба чистити терен од окупатора, Недићевих и четничких банди. При томе треба избегавати фронталну борбу и придржавати се партизанског начина ратовања. Партизанске јединице треба да буду мале чете од око 50 бораца, лако покретљиве и нека држе иницијативу у својим рукама, тј. нека нападају непријатеља на најосетљивијим местима, уништавајући његову живу снагу и отимајући му оружје и материјал“¹⁸². Осим тога, од ПК се захтевало да се изврши чишћење и учвршћење партијских ћелија у четама, да се ојача политички рад у партизанским јединицама и агитационо-пропагандна делатност партизанских јединица у народу.

Кад су стигле ове директиве, у јануару 1942, секретар Покрајинског комитета је израдио упутства за спровођење овог класног заокрета у линији КПЈ, за чланство у Србији. Покрајински комитет је, крајем јануара 1942, издао директиву о раду партијских организација у партизанским јединицама, коју је послао, заједно са писмом ЦК КПЈ од 14. децембра, свим партијским руководством на терену и у одредима. У овој директиви, разрађује се писмо ЦК КПЈ и анализира се војно-политичка ситуација у Србији. У њој, између осталог, пише: „Политичка борба почела је све очевидније да се развија на класној основи... Отуда се пред Партијом постављају задаци да у партизанске чете окупљају, у првом реду, раднике и сиромашне сељаци... Мора се зато водити рачуна о развоју политичких прилика у којима ће се све више заоптравити класни односи, како би партизанске чете донста постале језгро и привлачна снага за стварање радничко-сељачке црвене армије“¹⁸³.

У упутствима које је Покрајински комитет слао окружним комитетима, наглашено је да „Писмо (ЦК КПЈ) морају да прораде сва руководства и чланови Партије (писмо пије за ширу јавност) и на основу њега ви треба да израдите конкретан план рада у свим правцима, а према вапшм условима“¹⁸⁴.

Окружни комитети су израдили још детаљнија упутства за спровођење овог класног заокрета у линији КПЈ за своје партијско чланство. У недостатку веза, неки су и дуже остали при класном схватању Народноослободилачке борбе, као Мирко Томић за кога Нешкових каже, да му је требало два месеца да га убеди да се не ради о социјалистичкој револуцији, него о Народноослободилачкој борби: „Дошао је са пакарадним појмовима, а пије примао моје гледиште, јер ме није познавао одраије и претпостављао је да уопште не познајем партијску организацију у Србији и партијску линију“¹⁸⁵. Међутим, овај заокрет у линији КПЈ ка грађанском рату није се могао драстичније одразити у Србији, због тешке ситуације у којој су се нашле партијске организације и партизански одреди: У том периоду, више је дошла до изражаја освета четника према партизанима који су напустили одреде и вратили се својим кућама.

У међувремену, Коминтерна је, 5. марта 1942. године, критиковала ову оријентацију руководства НОП-а на класну борбу, односно, како у телеграму пише, на „совјетизацију Југославије“, сумњајући да „Лондон и југословенска влада иду са окупатором“ и позивајући руководство НОП да ради на „јединственом националном фронту“¹⁸⁶. Овај заокрет у политичкој линији КПЈ,

182 *Зборник НОР*, 1, 2, стр. 254–255.

183 *Зборник НОР*, 1, 3, стр. 197–198.

184 *Исто*, стр. 41–42.

185 *А ЦК СКЈ*, 31/43.

186 Владимир Дедијер, *Јосип Броз Тишо. Прилози за биографију*, Београд, 1953, стр. 349.

негативно се одразио на развој НОП-а у Црној Гори и Херцеговини и у неким другим крајевима, па су критика Коминтерне и негативне тенденције у развоју НОП-а, утицале да Политбиро ЦК КПЈ изврши преиспитивање ове линије, почетком априла 1942. године. Имајући у виду конкретну стварност Народноослободилачког покрета и уважавајући критике Коминтерне, Тито је у чланку „Комунистичка партија и ко су савезници окупатора“, између осталог, писао, „да је неправилно и погрешно“, како „многи наши другови мисле, да је отворена сарадња присталица Лондона и југословенске владе са окупаторима и њиховим слугама у борби против Народноослободилачког покрета резултат неке промене у вањској политици Енглеске и Америке, које имају тобоже утицај на реакционарне елементе“. Тито је објашњавао да је та појава последица целокупног развоја Краљевине Југославије, и да су се снаге старог поретка, кад су се нашле пред дилемом да се одреде за ослободилачку борбу или против ње, определиле за сарадњу са окупаторима и, с обзиром на такву ситуацију, основни задатак свих комуниста је „стварање јединственог народноослободилачког фронта у свим областима Југославије“.¹⁸⁷ Вратило се на стару оријентацију од 1941, на Народноослободилачку борбу, с тим што је Дража Михаиловић сврстан у сараднике окупатора заједно са Недићем и Љотићем, а да је Народноослободилачка борба истовремено и револуционарна борба и да ће победа над окупаторима значити победу и над снагама буржоаског поретка, па због тога није потребно да се води грађански рат и форсира пролетерско језгро унутар НОП-а, јер би то сужавало основу и водило у секташтво и изолацију НОП-а.

Као и све директиве после 1941. године, и ова је стигла нешто касније, током маја 1942. године. Покрајински комитет је одмах окружним комитетима послао „Пролетер“ за март и април 1942, у коме је објављен Титов чланак са коментаром: „Из Пролетера“ који вам шаљемо, упознаћете се са најновијим директивама Партије. Те директиве вам отварају широке видике и омогућавају да вашиим упорним радом разбијете реакцију, која покушава да се учврсти, и да остварите јединство нашег народа“.¹⁸⁸ У писменим која су потом уследила од стране Покрајинског комитета, посебно се наглашавало да „линија Партије - Народноослободилачка борба - мора да се спроводи доследно, да се не дозволи да нас окупатор помоћу издајника свлачи са пута НОБ-а на пут грађанског рата“.¹⁸⁹

Међутим, упркос јасно одређене линије Народноослободилачке борбе и даље се веровало у брзу победу Совјетског Савеза и у други фронт, и да се „мобилизација за активну борбу свих поробљених народа не врши зато да би се рат окончао, што је сигурно да ће се рат завршити ове године, већ зато да би се он успешно окончао још 1942. године, јер постоје: прво; сви услови за то, а друго и све могућности, СССР и Црвена армија, у првом реду; нам то гарантују...“¹⁹⁰

Целовит поглед по питању партијске линије у Србији, Покрајински комитет је формулисао у Окружници број 4, почетком септембра 1942. године, у којој, између осталог, пише: „Народноослободилачка борба нема за циљ свргавање буржоаске власти и успостављање диктатуре пролетеријата, не спроводи грађански рат, већ народноослободилачки рат, с циљем успостављања најшире народне демократске владавине по слому окупатора“. Осврћући се самокритички на протекли период класне борбе, ПК пише да је „већина партијских организација у Србији уско схватила писмо ЦК КПЈ од 14. децембра 1941. године“ и да се то и поред интервенције ПК-а „дуго осећало“, али да организације КПЈ у Србији нису наседале намерама окупатора и њихових слугу „који хоће да скрену НОБ на пут грађанског рата, већ је већина партијских организација спроводила Народноослободилачку борбу“. Покрајински

187 Документи..., Београд, 1987. књ. IV, стр. 333-341.

188 Зборник НОР. I, 3, стр. 236.

189 Исто, стр. 210.

190 Зборник НОР. I, 4, стр. 29/30.

комитет је критиковао партијску организацију у Бабичком НОП одреду за секташење, које се огледало у „револуционарним фразама“, које су сужавале оквири НОБ, „док је лева фразеологија, унаказивала линију Партије и била супротна њој, докле је десни опортунизам одвлачио Народноослободилачку борбу са пута њеног револуционарног спровођења”.¹⁹¹ За пример опортунизма наведен је Топлички НОП одред и његово понашање приликом доласка бугарске војске у Топлицу 2. јануара 1942. године. Један број сељака - присталица НОП-а извршио је притисак на Штаб Топличког НОП одреда да се Одред не бори против Бугара, бојећи се одмазде, јер су још била свежа сећања на Топлички устанак 1917. Штаб Одреда је то прихватио и није сачекао улазак бугарског окупатора у Прокупље. То је касније критиковано и од ПК оцењено као опортунизам.

Према процени Тита и Иве Лоле Рибара, у току 1942. године, у Србији се недовољно разобличавао Дража Михаиловић и његов покрет. Тито је уочи Првог заседања АВНОЈ-а крајем новембра 1942, тражио од Благоја Нешковића да треба „свестрано раскринкавати тога издајника и његове лондонске господаре и никаквог споразума локалног карактера не смеће имати и стварати”.¹⁹²

Уважавајући тај захтев, Нешковић се самокритички осврнуо на активност КПЈ у Србији у току 1942. године, и да је једна од слабости КПЈ у Србији била „недовољно разобличавање ДМ”. После добијања „Пролетера” ми смо приступили томе послу, али је у томе требало разбијати код наших другова и секташтво и ренаштво. Ни једно ни друго није код нас било много изражено, али се осећало”.¹⁹³

Ову оцену Нешковића треба објаснити. У лето 1942. године, британска влада, на захтев југословенске избегличке владе, интервенисала је код владе Совјетског Савеза да се не напада Дража Михаиловић преко радио-станице. „Слободна Југославија” је била принуђена да прекине пропаганду против Драже Михаиловића. Како су емисије ове радио-станице биле, истовремено, и директиве за активност КПЈ за време док пису постојале везе са ЦК КПЈ, то се Дража Михаиловић није нападао ни у Србији. Забуну код чланова КПЈ и припадника НОП-а могле су да изазову и неке акције окупатора против четника Драже Михаиловића и хапшења његових присталица, као и разоружање четника Косте Пећанца. То је подстакло Иву Лолу Рибара да се, у лето 1942, обрати Москви са питањем: „због чега је обустављена кампања против Драже Михаиловића, јер је то изазвало недоумицу међу партијским кадровима у Србији”.¹⁹⁴

Због критике коју је претрпео од Тита, а и због сложености војно-политичке ситуације у Србији крајем 1942. године, када је Дража Михаиловић прокламовао „грађанску непослушност” према окупатору и наредио затварање квислиншких општина, Покрајински комитет је издао посебну Окружницу, 20. новембра 1942, у којој је прецизиран однос према четничком покрету Драже Михаиловића. У њој између осталог, пише: „Према томе са ДМ и оним четничким бандитима који су под његовом командом, не може бити никаквог споразума, већ само немилосрдна политичка и војничка борба”. У истој Окружници, позивају се заведене присталице Драже Михаиловића у заједничку борбу, а за југословенску владу која се оглушила о многе протесте Врховног штаба НОВ и ПОЈ против издајничког рада њеног министра ДМ, преко кога спроводи издајство Народноослободилачке борбе, пише: „После свега ми ту и такву владу не признајемо”.¹⁹⁵ Међутим, у тренутку када су Немци почели да разоружавају четнике Косте Пећанца, крајем 1942. године, покрајин-

191 АС, ПКС, 185.

192 *Зборник НОР*, II, 6. стр. 267–270.

193 А ЦК СКЈ, 603/42. Михајло – Старом. 26. XI 1942.

194 Сећања Вељка Влаховића, Политика. 15. март 1975.

195 АС, ПКС, 183.

ски комитет није дозволио Лесковачком и Јабланичко-Пасјачком НОП одреду да нападају четничка села, већ да позивају четнике да не предају оружје окупатору и да се ¹⁹⁶ боре у самосталним јединицама, или да их позивају добровољно у своје редове.

Из изложених цитата се јасно види, да класни заокрет у линији КПЈ, крајем 1941. и почетком 1942, у Србији није схваћен радикално, као у Црној Гори и Херцеговини, а партијски кадрови који би то спроводили били су недовољни, јако проређени. Ипак је линија КПЈ у Србији, почетком 1942, уско схваћена, нарочито кад је реч о оном њеном делу, да пролетеријат и сиромашно сељаштво имају руководећу улогу у Народноослободилачкој борби. Било је лутања. Зато се у појединим срединама, као у Бабичком одреду, јавило секташење, па није дошло до активирања појединих патриотски расположених грађана. Томе су знатно допринели терор и злочини окупатора и њихових сарадника, крајем 1941. и у току 1942. године.

Промене у саставу ПК и Главног штаба 1942. године

Кадровске промене које је намеравао да изврши ЦК КПЈ у Покрајинском комитету, крајем 1941, нису се могле остварити, јер предвиђени чланови ПК из Сапцака нису успели да се врате у Србију. Такође, новоформирани Главни штаб није могао да се окупи у Србији, па је Мирко Томић, као делегат Врховног, штаба и члан Главног штаба НОП одреда Србије, био принуђен да преузме улогу команданта Главног штаба и да Штаб формира од људи који су му стајали на располагању, не тражећи сагласност од Врховног штаба, нити од Покрајинског комитета. Пошто су везе са Врховним штабом биле ретке, а са Покрајинским комитетом није успео да успостави везу за време боравка у западној Србији, од децембра 1941. до априла 1942, у Штаб је узео Радпвоја Јовановића, који је заједно са њим сачињавао Главни штаб, а који је командовао ваљевском групацијом партизанских одреда све до њиховог уништења. Са нестанком Главног штаба, Покрајински комитет КПЈ за Србију, односно његов секретар, руководио је партизанским одредима у целој Србији, са којима ја одржавао везе преко окружних комитета.

Имајући у виду тешку ситуацију у Београду и целој Србији, поставља се питање: како је било, уопште, могуће да Покрајински комитет КПЈ за Србију функционише као руководство НОП-а у Србији? Оставши сам у Београду око пола године, секретар Покрајинског комитета Благоје Нешковић, преузео је и доградио читав систем веза са окружним комитетима у Србији, као и са Централним комитетом КПЈ; са Покрајинским комитетом Војводине, Покрајинским комитетом Македоније и Обласним комитетом КПЈ за Косово и Метохију. Овај систем веза је било неопходно изградити, да би се могло руководити оружаном борбом у Србији из једног центра.

У оквиру Покрајинског комитета, постојала су два одвојена система веза. Један је водио секретар Покрајинског комитета Благоје Нешковић, а други руководиоц технике Покрајинског комитета Светислав Каначки, који је одржавао везе преко свога апарата са куририма окружних комитета. То је све рађено строго конспиративно, тако да они који су радили на тим задацима нису се смели међусобно дружити. Зато је овај систем веза непрекидно функционисао до 1943. године, када је највећи број оних који су одржавали те везе отишао на терен.

Сем ових веза, радило се на трасирању канала преко којих би чланови КПЈ и СКОЈ-а и бројни сарадници Народноослободилачког покрета одлазили у партизанске одреде. Ту се, пре свега, радило на успостављању канала према Космају, преко врачарског среза, затим преко Посавине са Сремом и других канала.

Преко курирских веза, Благоје Нешковић је успео да продужи или обнови везе са окружним комитетима: Аранђеловац, Пожаревац, Крушевац, Краљево, Ваљево, Лесковац, Зајечар, са среским комитетом за Космај, Месним комитетом у Шапцу и Покрајинским поверљивштвом у Нишу. Једино није успео да успостави везе са местима где нису постојала партијска руководства, као што су били: Крагујевац, Јагодина и Ужице.¹⁹⁷

Кад је успоставио везу са ЦК КПЈ, преко Иве Лоле Рибара у Загребу, Нешковић је предлагао да се за Србију створи једно оперативно руководство од 3 члана. У случају да Београд и даље остане седиште Покрајинског комитета, да му се прикључе Мома Марковић и Милош Мамић, а у случају да буде негде у унутрашњости Србије, уже руководство НОП-а у Србији би сачињавали: Нешковић, Мамић и Буха. Благоје Нешковић се определио да и даље Београд буде седиште Покрајинског комитета и то је образлагао на овај начин: „Мој одлазак доле (територија НОП) представља опасност да будемо једног момента одсечени, не само од осталих ОК и одреда, већ Војводине, Македоније, вас, а док је на мени и то увек ћемо се излагати опасности дужих прекида“.¹⁹⁸ Он је сматрао да се лакше може руководити НОП-ом Србије из Београда, где је „највећи терор“, преко курира, него из унутрашњости, па и са територије Покрајинског поверљивства у Нишу.

Док се Благоје Нешковић консултовао са ЦК КПЈ о саставу руководства НОП-а у Србији и у начину руковођења погинуо је Милош Мамић почетком априла 1942, а Мирко Томић се око два месеца крпо по селима око Љига, а затим се, средином маја, пребацио у Београд. Убрзо је потом, на захтев Нешковића, из Ниша дошао у Београд и Василије Буха. До њиховог доласка, Нешковић је сам руководио партијским организацијама и одредима у Србији, изузимајући једно време западну Србију. Са њиховим доласком, секретар ЦК је поново поставио питање Централном комитету КПЈ у вези састава Покрајинског комитета. „О питању нашег руководства већ сам вам писао. Долазак Јове и Селјака овде, најбоље вам говори какво је стање и какве су могућности за наш боравак на другом месту. Са губитком Мамића и доласком Јове и Селјака можда се решење тог проблема већ намеће, а ми ћемо до ваше одлуке бити заједно и поставити оно што сам ја до сада радио“.¹⁹⁹

На првим седницама Покрајинског комитета у наведеном саставу, анализирана је ситуација у партијским организацијама и партизанским одредима у Србији и увидело се да је тешко руководити НОП-ом из Београда, односно да такав метод рада у себи крије многе опасности. Зато је одлучено да се, с обзиром на тешку ситуацију, у првом реду среди стање у београдској партијској организацији. Овај задатак су преузели да изврше Благоје Нешковић и Василије Буха. У овом изузетно тешком периоду по НОП Србије, Покрајински комитет је успео да одржи контролу над радом партијских организација и над партизанским одредима. Чињеница је, да је највећу пажњу посвећивао београдској организацији, која је била под његовим непосредним надзором и то не случајно, јер је београдска организација са својим кадровима и члановима дала велики допринос опстанку и раду Покрајинског комитета у Београду који без те помоћи не би могао тако успешно да делује, јер је кадрове за свој апарат обезбеђивао из београдске организације.

Пошто није постојао Главни штаб НОП одреда Србије, од марта 1942, Нешковић је предлагао да војне послове води покрајински комитет колективно или да их води Мирко Томић у име ЦК, а да се Главни штаб потпуни истакнутим војним руководиоцима из одреда. Међутим, одговор од ЦК КПЈ, који се налазио у покрету после повлачења из Фоче, није стигао, и све до почетка јула 1942. веза са ЦК КПЈ и Врховним штабом је била „передовна и спора“. Кад се Иво Лола Рибар вратио у Загреб, та је веза почела редовније да функционише. Почетком

197. Венцеслав Ђилић, *КПЈ у Србији 1941–1942*, стр. 239–264.

198. А ЦК СКЈ, стр. 233/42. Мијајло – Таћи 29. IV 1942.

199. А ЦК СКЈ, 315/42. Мијајло – Јова Селјак – Таћи 30. V 1942.

јула 1942, Иво Лола Рибар је у писму Титу похвалио напоре чланова руководства НОП-а у Србији на обнављању и учвршћивању партијских организација и партизанских одреда, „који су упркос свим тешкоћама успјели не само да се одрже, већ и углавном одрже организацију, издају летке и прогласе и раде са перспективом потпуно правилно на скоро сазревање таласа борби у Србији”.²⁰⁰ Што се тиче Покрајинског комитета, Иво Лола Рибар је прихватио предлог Нешковића да „до даљег Биро ПК” сачињавају: Нешковић, Томић и Буха. У погледу Главног штаба НОП одреда Србије, Лола се споразумео са Нешковићем да његову дужност привремено врше Мирко Томић и Радивоје Јовановић.

С обзиром на стање партијских организација и партизанских одреда, и на задатке који су стајали пред Партијом у наредном периоду у Србији, кад је реч о омасовљењу и јачању партијских организација и партизанских одреда, као и због повећаних потреба за агитационо-пропагандним радом, Покрајински комитет састављен од 3 члана био је педовољан да све те послове обави. Због тога је Нешковић предложио да се Момчило Марковић повуче са територије Окружног комитета КПЈ за Пожаревац у Београд и да води „наш највећи недостатак агитпроп”, који је требао да покрене лист „нешто као Весник (орган Јединственог народноослободилачког фронта) загребачки”,²⁰¹ јер је, још у току јуна 1942, Покрајински комитет донео одлуку да покрене лист „Глас”, чији је први број изашао у августу 1942, а први уредници и сарадници били су чланови Покрајинског комитета.²⁰²

Поред објективних разлога и једна субјективна околност отежавала је комплетирање руководства НОП-а у Србији. Наиме, почетком јула 1942, покренута је пестрага поводом распада и уништења Суворборског НОП одреда, а самим тим и над Мирком Томићем, који је ушао у најуже руководство НОП-а. Морало се чекати окончање пестраге и изрицање казни, па тек онда његово учешће у руковођењу. Окружни комитет КПЈ за Ваљево и инструктор ПК, оптуживали су Мирка Томића за распад Одреда, а Мирко Томић – Окружни комитет и Штаб Одреда. У почетку, секретар Покрајинског комитета није ништа предузимао против Мирка Томића, изузев што је прикупио изјаве од руководећих личности Окружног комитета Ваљево, који су били сведоци распада Одреда. О томе проблему Нешковић је писао Иви Лоли Рибару, почетком јула 1942, да он није компетентан да то питање реши, јер су „Ђаћа и Врховни штаб наименовали друга Селјака за члана нашег руководства и Главног штаба, то мислимо да Ђаћа и Врховни штаб треба да кажу шта се треба даље радити, комисијски саслушати све другове и друга Селјака или што слично, пошто овакво стање штети руководству у коме је друг Селјак”.²⁰³

У току јула и августа 1942, прикупљене су изјаве о овом проблему које је Нешковић послао Централном комитету КПЈ, са предлогом да се Мирко Томић казни укором, а руководиоци Суворборског одреда опоменом.²⁰⁴ Међутим, без обзира што је Мирко Томић био под пестрагом, секретар ПК је, у другој половини августа 1942. године, намеравао да пошаље Мирка Томића и Радивоја Јовановића у јужну Србију, да би помогли партизанским одредима да преброје тешкоће после Аћимовићеве офанзиве.²⁰⁵ Не може се из доступне документације закључити зашто ова намера није спроведена у дело као и она из 1941, тако да је југоисточна Србија била препуштена да се, углавном, ослања на своје партијске кадрове који су израсли у оквиру окружних комитета КПЈ.

Истрагом против Мирка Томића, Нешковић је правдао што се не формира Главни штаб НОП одреда Србије, па је о томе, између осталог, писао:

200 *Зборник НОР*, II, 5, стр. 200–211.

201 А ЦК СКЈ. 361/42. Михајло – Ђаћа 10. VII 1942.

202 Веицеслав Глишић. *Из историје „Гласа”*, репринт ратног „Гласа”, Београд, 1975.

203 А ЦК СКЈ. 361/42. Михајло – Ђаћа 10. VII 1942.

204 А ЦК СКЈ. 446/42. Михајло – Фишеру 12. IX 1942.

205 А ЦК СКЈ. 398/42. Михајло – Фишеру 18. VIII 1942.

„Главни штаб не можемо формирати од људи о којима смо ти писали, док не окончамо истрагу по питању одреда и партијског рада другова у западној Србији од децембра до марта ове године“. Нешковић се није слагао да командант Главног штаба буде Мирко Томић, јер, „за Главни штаб мислимо, и поред недостатка кадрова, да Сељак и Брадоња заједно не могу да врше ту функцију, а да пиједан од њих двојице не може да буде руководиоца Главног штаба“.²⁰⁶

Упркос истрази и става Нешковића да Мирко Томић не може бити командант Главног штаба, он је испред Покрајинског комитета обављао војне послове и слао инструкције партизанским одредима, потписујући се као Стојан Моравац, у име Главног штаба Народноослободилачких партизанских и добровољачких одреда за Србију.²⁰⁷

И сам Нешковић је увидео да одлагање да се формира Главни штаб не води ничему, па је у том смислу писао Иви Јолли Рибару почетком новембра 1942: „Много нам смета што писмо организовали Главни штаб, а то је зато што смо чекали да нас помогнете доношењем одлуке о Сељаку и слањем појачања... Мислим да би било крајње време да неко бидо дође од вас овамо, јер има толико послова да ја све са Јовом и Сељаком не могу да свршам добро и успешно, и у случају да брзо дође Ђора кога још нема“.²⁰⁸

Како помоћ у кадровима није стизала од Централног комитета КПЈ, то се Нешковић, после консултације са Ивом Јолом Рибаром, крајем 1942, определио да командант Главног штаба НОП Србије буде Радивоје Јовановић и о томе га обавестио на састанку у Болечу. У вези са тим састанком, Нешковић, између осталог, каже: „На моју иницијативу одржан је састанак у Болечу са Брадоњом да му саопштим да је постао командант Главног штаба и да му саопштим директиву Партије шта сме, а шта не сме да ради“.²⁰⁹

Нешковић није усвојио одређене предлоге Брадоње у војном погледу. Радивоје Јовановић је водио Главни штаб до марта 1943, када ће му се у Шумадији придружити Мома Марковић, као комесар Главног штаба, али и тада њихово руковођење свепће се, углавном, на Шумадију, односно на ужу територију од оне којом је руководио Главни штаб у 1941. а Покрајински комитет ће и даље руководити одредима у југоисточној Србији, путем писама из Београда. Покрајински комитет се потписивао за Главни штаб, издајући наређења и другим одредима, а не консултујући при том команданта Главног штаба, тако да је Покрајински комитет, у ствари, руководио партизанским одредима у Србији све до јула 1944, када је формиран, у правом смислу, Главни штаб Народноослободилачке војске и НОП одреда Србије.

Руковођење и командовање Главном штаба ваљевском групацијом НОП одреда

У западној Србији, после повлачења дела јединица НОП за Савцак, у јачини од 1500 бораца, остала су само два партизанска одреда: Ваљевски и Подрињски, и два батаљона: 3. батаљон Посавско – тамнавског партизанског одреда у ваљевском крају, и Рачански батаљон на Тари. Осим тога, у току повлачења, у првој половини децембра 1941, на простору између Дрине, Ужича, Пожеге, Ариља и Увца, налазили су се делови Ужичког, Крагујевачког и Чачанског НОП одреда, који су покушавали да се одрже на том простору. После непрекидних борби до 18. децембра, све су се ове јединице пребациле преко Увца, осим дела Чачанског НОП одреда који су повукао на свој терен и ускоро био разбијен.

206 А ЦК СКЈ, 415/42. Михајло – Фишеру 28. VIII 1942.

207 *Зборник НОП*, I, 3, стр. 244–248.

208 А ЦК СКЈ, 558/42. Михајло – Ђаћи 6 XI 1942.

209 Сећања Благоја Нешковића дата аутору 15. октобра 1974.

После повлачења јединица Ужичког, Крагујевачког и делова Чачанског НОП одреда ослабљен је положај такозване ваљевске партизанске групације. Општи политички и оперативни услови су се јако погоршали, и захтевали су низ решења политичке и војне природе, која би се разликовала од раније примењиваних. Међутим, та групација је још била довољно снажна да се и сама одупре окупаторским и квислиншким јединицама. Она је отварала паде за повратак партизанских јединица у Србију, поготову после успешних офанзивних дејстава Оперативне групе Врховног штаба, односно Прве пролетерске у источној Босни, почетком 1942. године. У томе је налазила смисао свога опстанка у ваљевском крају, и по цену највећих жртава у крајње неповољним војно-политичким и временским условима.

Када се Мирко Томић вратио у Србију, најпре је провео на Тарп неколико дана, где је реорганизовао Рачански батаљон Ужичког НОП одреда, наређујући му да се прикључи Ваљевској партизанској групацији, а затим је прешао у ваљевски крај. У време његовог доласка, половином децембра 1941, на простору испод планина Медведника, Повлена и Јабланика, дејствовали су Ваљевски и Подрињски НОП одред и Тамнавски батаљон у саставу Ваљевског НОП одреда. Њима се прикључила и група бораца која је дошла са Мирком Томићем, тако да је на окупу било око 1300 бораца.

На састанку са штабовима јединица, које је затекао на овом терену, у Лесковцима и Драгодолу, Мирко Томић је саопштио Радивоју Јовановићу Брадоњи да је од Врховног штаба именован у Главни штаб за Србију, а на основу консултације са Штабом Ваљевског НОП одреда, кооптирао је и Мила Милатовића у Главни штаб. Од половице децембра 1941. до половице марта 1942, Главни штаб НОП одреда Србије фактички је деловао у саставу: Мирко Томић, командант, Радивоје Јовановић, начелник Штаба, и Миле Милатовић, члан штаба.²¹⁰

На саветовању војних и политичких руководилаца ваљевске групације у Драгодолу, 15. децембра, Мирко Томић је саопштио одлуку Врховног штаба да се мора остати на гребенима Повлена, Маљена и Медведника, где ће најпре стићи Покрајински комитет, а затим и Врховни штаб НОП одреда Југославије. Што се тиче ситуације на терену око Ваљева, констатовано је да су остале знатне партизанске снаге и да се са њима могу предузети значајне акције против непријатеља. Закључено је, да се примени партизански начин ратовања на ширим теренима, тј. да Подрињски НОП одред продре у Поцерицу и Мачву, а Ваљевски у Рађевцу, Колубару, Подгорицу и Тамнаву. Према четницима Драже Михаиловића заузет је став да се остане при другом споразуму, из новембра 1941, и да им се у том смислу нуди сарадња, а да се борба води само против оних четничких јединица које нападају партизане. Што се тиче партијског политичког рада, одлучено је да се он појача у батаљонима и четама и на слободној територији, и да окружни комитети обнове пунктове у раније ослобођеним местима.

Мирко Томић је у своје руке од Милоша Мишића, инструктора Покрајинског комитета, преузео везу са Врховним штабом и Покрајинским комитетом КПЈ за Србију, које су биле у прекиду. Он је, тек крајем децембра 1941, успео да успостави везу са Врховним штабом преко источне Босне, али је само два-три пута послао извештаје и добијао поруке од Врховног штаба за три месеца. При поласку из Сапцака, Мирко Томић није добио јавку за везу са Покрајинским комитетом у Београду, па је био принуђен да трага за том везом, преко Крагујевца и Крушевца. И тек током јануара 1942, успео је преко курира да успостави везу са Томилићем. О томе је обавештен члан ПК Василије Буха, а он

210 Милорад Јанковић. *Група партизанских одреда у западној Србији – зими 1941–1942*. Београд, 1967, стр. 84.

211 АС. ПКС. 189. Извештај Мирка Томића Централном комитету КПЈ и Покрајинском комитету КПЈ за Србију 1. IX 1942.

212 *Зборник НОР*, I. 3, стр. 81–84.

је то препео секретару ПК-а у Београду, половином јануара 1942. године али веза између Главног штаба НОП одреда Србије и Покрајинског комитета није постојала, све док се Главни штаб налазио у западној Србији. Због тога, Главни штаб је био пренуштен сам себи без везе са Покрајинским комитетом и са месним везама са Врховним штабом.

Мирко Томић је деловао не само као војни, него и као партијски руководилац у овом делу Србије, па је крајем децембра 1941. године, одржао састанак са Окружним комитетом КПЈ за Ваљево, insistирајући да се што пре обнове партијске организације „и да се што пре они (мисли на чланове ОК), као руководство повежу са свим члановима и партијским јединицама у позадини“.²¹³

Од ових закључака мало се шта могло спровести у живот, сем што је одржано неколико зборова по селима, куда су се кретале партизанске јединице, и успостављена веза са партијском организацијом у Ваљеву. Остали закључци тешко су се могли остварити, нарочито што се тиче задатака на терену, па је Окружни комитет и даље остао са Одредом, ограничавајући се на рад са члановима КПЈ у јединицама и уређивањем листа „Партизан“.

Погрешна је била одлука у Драгодолу, да се Подрињски и Ваљевски НОП одред упуте на своје терене, јер су за кратко време претрпели поразе; тако, на пример, Подрињски НОП одред је уништен и од њега је остала само једна чета, а батаљон Ваљевског НОП одреда и Тамнавски батаљон морали су се вратити на полазних места почетком 1942. године.

Насупрот овој групи партизанских одреда којој се, половином јануара 1942. прикључио и Космајски НОП одред, који је једини успео да се пробије из Сандака, јер су остале партизанске снаге које су продирале у Србију по Типтовом наређењу, морале да се врате потраг или су уништене – стајале су моћне снаге удружених непријатеља НОП-а. Поред јединица 342. немачке непадипјске дивизије и посадици немачких јединица било је и око 50 квислиншких одреда. Половином од њих чинили су одред Косте Пећанца, затим 9 одреда Српске добровољачке војске, око 10 одреда четника Драже Михаиловића, неколико Недићевих одреда и бројне жандармеријске и полицијске снаге, тако да је однос снага био 30:1 у корист непријатеља НОП-а.²¹⁴ Почетком 1942. године ове јаке непријатељске снаге планирале су да изврше опкољавање територије на којој су се налазиле партизанске јединице у западној Србији, и да их униште. Уочивши то, партизанске јединице су почеле да се повлаче, па се слободна територија свела на неколико села, где су се налазили Ваљевски и Космајски НОП одред.

Половином јануара 1942. стигле су нове директиве од Врховног штаба, које су Главном штабу стављале у задатак: „1. Стварање нових одреда, 2. Стварање групних команди; 3. Кретање по терену туђих одреда и помоћ да се они ојачају, ако их има или изнова створе, ако их нема; 4. Чување терена Медведник–Маљен на коме треба да остане Главни штаб у ПК Србије“. У ствари, били су то закључци ЦК КПЈ са састанка, 7. децембра 1941. у Дренови, који су формулисани у писму 14. децембра, али нису могли бити раније дотурени на овај терен.

У тренутку кад је формулисано ово писмо, у ЦК КПЈ је преовлађивало схватање да, упркос тога што је непријатељ у Србији постигао велики успех, постоје добри изгледи да се НОП обнови, уколико се у Србију упуте јаче партизанске снаге. Полазило се од претпоставке брзог политичког и војног слома пацифистичке Немачке, и да је за расипет на југословенском ратишту веома значајно да се НОП у Србији што брже обнови на територијалном принципу.

Да би спровео у дело добијене директиве од ЦК КПЈ, Мирко Томић је сазвао чланове Главног штаба за Србију на састанак, на коме је одлучено да се од расположивих партизанских снага формирају три партизанска одреда.

²¹³ АС, ПКС, 189.

²¹⁴ Према подацима изнетим у књизи Милорада Јанковића.

Ваљевски од Рађевског и Подгорског батаљона истог Одред; Посавско-тамнавски од Тамнавског батаљона, и Суворорски одред од Колубарског батаљона Ваљевског НОП одреда. Космајски одред је остао као целина, с тим што је у њега укључена Паланачка чета.²¹⁵

На истом састанку, Мирко Томић је формирао команду групе ових одреда коју су борци прозвали групна команда. Њу су сачињавали: Радивоје Јовановић, Милорад Милатовић и Жикица Јовановић. Сва наређења групној команди издавао је Мирко Томић.²¹⁶ У ствари, она је истовремено функцирала и као Главни штаб НОП одреда Србије. Групна команда, на више састанака, расправљала је о положају Ваљевске групаације партизанских одреда у западној Србији, и дошла до закључка да треба напустити слободну територију и прећи на покретно ратовање. Она је, заједно са Мирком Томићем, одржала састанак са штабовима одреда и Окружним комитетом КПЈ за Ваљево, на коме су упознати са захтевима ЦК КПЈ и Врховног штаба.

Кад су непријатељске снаге почеле да стезу обруч око партизанских одреда у западној Србији, Мирко Томић је, 29. јануара 1942, у Сунници, код Похуте, одржао саветовање са штабовима одреда, на коме је анализирана ситуација у којој су се нашли одреди, тј. да је непријатељ паметноу фронтални рат; да се бројно стање одреда смањује; да је муниција на измаку, а и залихе хране, и да се у овом пасивном крају не могу више одржати. Одлучено је, да се напусти слободна територија и пређе на герилску борбу, да би се развукле непријатељске снаге од Дрине до Рудника, и да би се на тај начин сачувало људство до пролећа. Сваком од одреда је одређена територија на којој ће дејствовати: Ваљевски одред на терену Рађевине и Подгорине; Суворорски и Космајски према Колубари; а Тамнавско-Посавски да продре у Тамнаву. Одреди су кренули у поменутим правцима, али су наишли на снажан отпор непријатеља и морали су се вратити на леву страну пута Ваљево-Ужице, раздвојени у две оперативне групе, које су дејствовале око Великог и Малог Маљена.²¹⁷

У том тренутку, Радивоје Јовановић је дошао до закључка да „опстанак на територији западне Србије нема више никакве политичке и војне перспективе. Према томе, требало је да напустимо терен и одлучимо се за покрет у један од два могућа правца: а) Јужна Србија и б) Босна. Сматрао сам да је пожељно да иђемо у јужну Србију”.²¹⁸

Због различитих предлога у ком правцу кренути, Мирко Томић је одржао нови састанак са штабовима одреда у Крчмару, 7. фебруара 1942. године. Штаб Ваљевског НОП одреда се залагао на том састанку, за одлазак у Босну, а Мирко Томић је предлагао да се, преко Овчара, крене у Топлицу, на крају, „прихваћена је одлука да се иде у јужну Србију, мада не уз сагласност ОК Ваљево”.²¹⁹ Осим тога, издвојена је група партијских руководиљаца са других терена, која се кретала са одредима: Влада Аксентијевић, Миле Ивковић, Трајко Стаменковић и други, и упућена на партијски рад у позадину непријатеља, где су, убрзо, били ухваћени и стрељани.

Кретање ваљевске групаације партизанских одреда у правцу јужне Србије, до Тометног поља, вршено је у две колоне: десну колону сачињавали су Суворорски и Космајски одред, са којима се кретала групна команда и Окружни комитет КПЈ за Ваљево, а леву - Ваљевски и Посавско-Тамнавски НОП одред. У десној колони, од 7. до 11. фебруара, вођена је онтра дискусија између Мирка Томића и групне команде, с једне, и ОК Ваљево и инструктора Покрајинског комитета, са друге стране, о последицама које ће настати на терену после повлачења партизанских одреда. Окружни комитет КПЈ за

215 *Зборник НОР*, I, 3, стр. 256-257.

216 Сећања Милосава Милосављевића дата аутору 6. октобра 1972.

217 Падежда Јовановић, Венцеслав Ђилишић, *„Мирко Томић”*, Београд 1974, стр. 133-137.

218 ИРПС, Библиотека, Сећања Радивоја Јовановића, стр. 15.

219 Исто, стр. 25.

Ваљево је сматрао да се не може одржати на терену и да треба, бар, да остане Суворорски одред.

У Тометином пољу препспитивања је одлука о одласку у Тошлицу: да ли је у духу децембарских и јануарских директива ЦК КПЈ и Врховног штаба и да ли доношење одлуке о одласку у Тошлицу, која је била супротна ставовима виших руководаста, може имати далекосежне последице за развој НОП-а у овом делу Србије. Повучена је одлука из Крчмара и групна команда је паредрила повратак ка Великом Маљену, где су требали да се скупе и остали одреди ваљевске грунације, пробијајући се кроз четничке и недићевске заседе.²²⁰

У Великом Маљену, 13. фебруара 1942. одржан је састанак групне команде са штабовима одреда, на коме је одлучено да одреди остану на својим теренима и да је то у складу са директивама ЦК КПЈ и Врховног штаба, јер се напуштање терена сматрало издајом, с тим што је Суворорски одред остао на свом терену, а Ваљевски, Космајски и Тамнавско-Посавски одред су отишли према Космају, односно Посавини. Радивоје Јовановић је предлагао да се чланови групне команде разиђу по одредима, али су они, са Мирком Томићем и ОК Ваљево, и даље остали са Суворорским одредом.

Половином фебруара 1942. године, група одреда у западној Србији је напустила Велики Маљен. Суворорски одред се до Планинице кретао са Космајским и Тамнавско-Посавским одредом, а потом су се они одвојили и продужили према Космају, односно Посавини, где су, до краја фебруара 1942, били разбијени. Остали су Суворорски и Ваљевски НОП одред. Суворорски одред од Планинице се кретао према Дивчибарама, водећи свакодневно борбе са четницима Драже Михаиловића, којима су командовали Нешко Недић и Света Протић, и са добровољцима. На Дивчибарама, око 200 уморних бораца, сачекали су немачки војници на скијама, који су успели да одеску пету чету која се није више вратила у састав Одред.

Суворорски НОП одред се кретао укруг, водећи непрекидно борбе, да би 2. марта, стигао до Банских колиба, где је извршена реорганизација чета. Отпуштено је 14 бораца и Одред се свео на 140 људи. Одатле је покушао да се пробије у Шумадију, па кад то није успео, продужио је ка западној Морави. И, кад је пропуштена шанса да се пребаци преко Западне Мораве у правцу Тошлице, Одред се вратио ка селу Зарубе. Успут се поново расправљало на коју би се страну могло кренути. Мирко Томић се залагао да се поново покуша продор у Шумадију, и даље у источну Србију, а Радивоје Јовановић да се иде за Сањак и Црну Гору. На крају је преовладало мишљење да се поново крене у Шумадију.

Руководство и борце Одред а већ је била захватила апатија. Деморализаторски је деловала погипија Жикице Јовановића у Радаповцима, а и сталне борбе и изпуреност бораца. У Пријездићу се између 17. и 18. марта, сакупило око 70 бораца Суворорског НОП одреда. Целе ноћи Штаб Одред са Мирком Томићем је расправљао, шта урадити у тренутку кад је Одред био опкољен. Одлука је била да они који нису способни за борбу напусте Одред, а да остали покушају продор према Ђорђевој Лајковцу. Међутим, кад је борцима саопштена та одлука и да они који се осећају способним да се и даље боре издвоје на једну, а они који ће напустити Одред на другу страну, нико се није покренуо и одједном је дошло до растурања Одред. За ову трагичну судбину Суворорског НОП одреда дуго се није знало ни у Покрајинском комитету, ни у ЦК КПЈ и Врховном штабу, јер су биле све везе покидане. Тек половином априла 1942, Милош Мишић је известио Покрајински комитет о распаду Одред.

Ваљевски НОП одред, од када се растао од Суворорског НОП одреда, половином фебруара 1942, непрестано је водио борбе са четницима и Недићевцима, маневришући у Подгорини, Тамнави и Поцерини, трпећи гу-

220 Милан Дракулић, *Плима – Осека – Плима*, књ. II, Београд, 1963, стр. 35

221 *Зборник НОР*, I, 20, стр. 146–147.

222 *Сечања Радивоја Јовановића*, стр. 26.

битке и осипање људства, те је спао на 120 бораца. Кад је Штаб Одредa увидео да му је више опемогућен опстанак на терену ваљевског краја, 3. марта 1942. године, одржао је састанак руководства Одредa у селу Вујиповачи. На састанку су доминирала два схватања: једно, да се одред распусти у мање групе, и да до пролећа остане на терену, и друго, да се пребаци преко Дрине у источну Босну. На крају, преовладао је мишљење да Одред не треба распустити, већ да се из Одредa отпусте рањени, болесни и физички исцрпљени борци, а од оних који остану у саставу Одредa да се формира јединица и пребаци у Босну. Издвојено је око 70 бораца способних за борбу и од њих је формирана чета, која се, 6. марта 1942. године, под именом Војно-четничког одредa Владе Зечевића и Ратка Мартиновића, пребацила преко Дрине у Босну, код села Бачевца.

Уништењем Подринског, Космајског, Посавског, Тамнавског, Сувоборског НОП одредa, и преласком Ваљевског НОП одредa у Босну, западна Србија је остала без партизанских снага, као оружаног ослободилаца. Кад се анализира активност ове групе одредa, са историјске дистанце, чини се да њихов крај није требао да буде тако трагичан, а који је довео до губитка око 1200 бораца добро наоружаних. Узимајући у обзир целокупну војно-политичку ситуацију у том периоду, уочљиво је да субјективни фактор није био дорастао сложености историјске ситуације. Врховни штаб НОП одредa Југославије је погрешно проценио војно-политичку ситуацију у то време у западној Србији, због недостатка информације, а био је емотивно везан за почетне успехе устанка у Србији, и, све до половине 1942. године, надао се повратку у Србију. С друге стране, члан Покрајинског комитета КПЈ за Србију Мирко Томић је круто схватао примљене директиве и форсирао је њихово извршавање, иако је стварност наметала нека друга решења. Ваљевски окружни комитет, са инструктором Покрајинског комитета, пружао је отпор Мирку Томићу: да Окружни комитет може опстати на свом терену само с ослободитељем на Одред.

Разни неспоразуми и дискусије о томе у ком правцу треба кренути или остати на терену ваљевског краја, нису могле извући партизанске одреде из тешке ситуације. Били су остали и без најважнијих предуслова за своје битисање: изгубили су и последњу слободну територију а за све време од преко три месеца борби нису успели да успоставе везу са Покрајинским комитетом у Београду, а били су и без веза са партијским организацијама на терену; без организоване обавештајне службе нису имали могућности да прибаве информације о окупатору и његовим сарадницима за просторе на којима су се кретали или намеравали да се задрже. Истовремено, непријатељ је имао добро организовану обавештајну службу, општинске управе и сеоске страже. Тако изоловани, партизански одреди у западној Србији нису могли да прате збивања која су утицала на њихову судбину. Кад су изгубили везе са позадином, односно кад су лишени подршке народа, сви њихови покушаји да се нешто учини били су осуђени на неуспех, јер су, паулазећи на неиспитане терене, упадали из једне заседе и окружења у другу и непрекидно су били прогоњени.

Пошто су биле прекинуте везе са Централним комитетом КПЈ и Врховним штабом НОП одредa Југославије, а нису имали везе са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију као и у недостатку ширег увида у војно-политичку ситуацију, били су принуђени да је процењују само на једном малом простору. Недовољно познавање ситуације у Санџаку, источној Босни и Топлици, условило је да одлуке команде ове групе одредa о пробијању одредa у тим правцима, нису биле упорно спровођене. Неодлучност је нарочито била присутна у тренуцима кад се дефинитивно требало одвојити од своје територије. На ту одлуку је, свакако, деловао и страх од одговорности пред Централним комитетом и Врховним штабом, ако се напусти своја територија. Ради се о неколико компоненти које нису само психолошке природе, тј. везаности ових одредa за своју територију, већ стриктног придржавања директиве Врховног штаба НОП одредa Југославије из јануара 1942. године, које је

сурова стварност у Србији увелико била превазишла. Обећање помоћи од Прве пролетерске бригаде, на неки начин су обавезивале ове одреде да се задрже и у неодрживим условима на свом терену.

Натчовечанска борба ових одреда, која је трајала скоро четири месеца, није била узалудна, јер су на себе привукли знатне окупаторске и квислиншке снаге, које би, у противном биле упућене на неко друго устаничко жариште. Поразу ових одреда знатно је допринео оштар и отворен сукоб са четницима Драже Михаиловића, као водећом контрареволуционарном снагом Србије, који је попримао карактер одлучне битке за Србију у том периоду.

На овој и другим територијама западне Србије, остале су само проређене партијске организације, које ће бити језгро око кога ће се следећих година развијати Народноослободилачки покрет. Са нестанком партизанских одреда у западној Србији не гаси се постигнути револуционарни набој, он се преноси и даље развија, у измењеним условима, на другим слободним територијама, пре свега – у Босни.

Рад Покрајинског повереништва КПЈ за југоисточну и источну Србију 1942. године

Још у јесен 1941, Тито је размишљао о измени начина руковођења устанком у југоисточној и источној Србији, због удаљености и лоших веза Покрајинског комитета са инструкторима ПК и окружним комитетима. Он је, 19. октобра 1941, предложио Нешковићу: „Да би се олакшао рад и везе са неослобођеним делом Србије биће нужно створити Повереништво ПК за неослобођену територију. Ту долази у обзир Ниш као седиште, а онда Лесковац, Зајечар и Пожаревац.”²²⁴ О личностима које би сачињавале Повереништво остало је да се Тито договори са Нешковићем, кад ПК премести седиште из Београда у Ужиче. До реализовања ове идеје није дошло, у току 1941, због немачке офанзиве на слободну територију у западној Србији, и повлачења дела руководства НОП Србије и партизанских снага у Санџак.

Међутим, Централни комитет КПЈ није напуштао ову идеју, па је поново, почетком јануара 1942, захтевао од ПК да формира Покрајинско повереништво КПЈ за југоисточну Србију. У захтеву ЦК, између осталог, пише: „Услед удаљености и тешкоће одржавања веза, нужно је одмах створити за источну Србију (Ниш, Лесковац, Пожаревац, Зајечар) један Секретаријат, односно Повереништво ПК, чије би седиште било негде око Ниша. У тај Секретаријат би требало да уђу: Василије Буха, Милић Ракић, и, можда, Разуменка – Зума Петровић. Али, осим Бухе, друге личности се могу изменити, рецимо, са Лепом Стаменковић, Драгим Стаменковићем, итд.”²²⁵

Чим је добио ову директиву, секретар Покрајинског комитета је извршио консултације са Бухом, преко курира, и договорено је да Покрајинско повереништво сачињавају: секретар Василије Буха, и чланови: Милош Мамић, Лепосава Стаменковић и Миодраг Драги Стаменковић. Повереништво је формирано у другој половини јануара 1942. и било је надлежно за територије Нишког, Лесковачког и Зајечарског округа, а Пожаревачки округ, због удаљености, није ушао у оквире надлежности овог Повереништва. Покрајинско повереништво је било замишљено као колективни руководећи орган са седиштем у Нишу. Међутим, због тешке војно-политичке ситуације у којој се нашао НОП у овом делу Србије, то се није могло остварити, па се у Нишу налазио само Василије Буха и, повремено, Милош Мамић, док је Лепосава Стаменковић боравила најпре у Лесковачком, а потом у Јабланичком НОП

224 Зборник НОР, I, 20, 117.

225 Упор. Зборник НОР, I, 2, 278 и Документа, књ. 3, стр. 44.

одреду, а Драги Стаменковић у Топличком НОП одреду, где су руководили партијским организацијама и НОП-ом у целини, на тим територијама.

Задачи Покрајинског повереништва у Нишу били су: да непрекидно прати и има потпун увид у рад партијских, скојевских и других организација НОП-а; да им помаже да се што успешније развијају и извршавају постављене задатке од руководства НОП-а Србије; да врши и функцију војног штаба, пошто такав штаб није постојао за ово подручје; да организује пропагандну делатност и да одржава везе са суседним окружним комитетима КПЈ за Крушевац и Краљево; затим, са Македонијом и Косовом и Метохијом; да о свом раду и активностима НОП-а, као и целокупној војно-политичкој ситуацији у југоисточној и источној Србији, редовно и исцрпно извештава Покрајински комитет.

Чим је формирано Покрајинско повереништво КПЈ, обавештени су сви окружни комитети и штабови одреда на територији за коју је било надлежно, и већ од 1. фебруара 1942. почели су да пристижу извештаји овом новом партијском и војном руководству, које је руководило НОП-ом на једној трећини територије Србије.

Централни комитет је био свестан значаја овог Покрајинског повереништва за развој НОП-а у овом делу Србије, па је захтевао од Покрајинског комитета: „4. Појачати и политички осамосталити Секретаријат ПК за источну Србију. Његово формирање је дошло у право време и улога му је сада од огромног значаја”.²²⁶ Поред руковођења НОП-ом у јужној и источној Србији, од Покрајинског повереништва КПЈ се тражило да успостави везу са НОП-ом Македоније: „Секретаријат мора учинити све у правцу успостављања што стабилнијих и што чвршћих веза са партијском организацијом у Македонији”.²²⁷

Пред Покрајинско повереништво у Нишу су постављени веома тешки задаци од чијег је извршења зависно даљи развој НОП-а у овом делу Србије. Остварење захтева које је пред њега поставио Централни комитет је тражило појачане напоре не само Покрајинског повереништва, окружних комитета и штабова одреда у јужној и источној Србији, него и сваког бораца. Покрајински комитет КПЈ за Србију није могао много да помогне, сем директива и савета које је слао преко писама, па су главни терет руковођења у овим деловима Србије морали поднети Повереништво, окружни комитети и штабови одреда.

У почетку, Повереништво је редовно комуницирало са ПК и подносило извештаје сваких седам дана, а, исто тако, имало је везе и са одредима, сем са источном Србијом. Због тога се Буха одлучио да обиђе партијску организацију у Тимочкој крајини. У Зајечару и околини је боравио од 14. до 26. фебруара 1942, и то је његов први и последњи дужи боравак на терену, иначе се, углавном налазио у Нишу, мењајући често станове да не буде проваљен. Из разговора са секретаром ОК КПЈ Зајечар Добривојем Радосављевићем и осталим руководиоцима, стекао је повољан утисак о стању НОП у Тимочкој крајини. „Изгледа су да ће они успијети у сваком погледу. Ојачаће одреде и акције”,²²⁸ писао је Буха Нешковићу 28. фебруара 1942. Истовремено, Милош Мамић је боравио на терену Озренског НОП одреда, покушавајући да његове групе бораца састави у целину, односно да реорганизује одред.

У међувремену, током фебруара 1942, ситуација за опстанак Покрајинског повереништва у Нишу се знатно погоршала. После бекства око сто затвореника из нишког логора, Немци су извршили масовне одмазде стрељањем затвореника на брду Бубањ код Ниша, а извршена је и провала у партијску и скојевску организацију, када су знатан број чланова Партије и СКОЈ-а и неколико партијских станова били проваљени. Стога је маневарски

²²⁶ Зборник НОР, II, 2. стр. 263–270.

²²⁷ Зборник НОР, I, 1. стр. 307–309, I, 3. стр. 36–38, 59–61, 64–65, 123–125, 144–148, 161–164. и 187–89.

²²⁸ Зборник НОР, I, 3. стр. 91.

простор за Бухин опстанак у Нишу не само био сужен, него је доведено у питање и извршавање одређених директива ПК. „Због изванредно тешке ситуације код нас“, писао је Буха 7. марта 1942, „писмо у могућности да одмах и на време спроводимо ваше поруке и директиве, али ћемо то учинити чим пре будемо у могућности.“ Буха је, у првој половини марта 1942, размисљао да седиште Покрајинског поверљивства премести у Топлицу, очекујући да ће се тамо моћи окупити цело Поверљивство и да ће бити безбедније од прогона непријатеља.

После провале у партијску организацију у Нишу, Прокупљу, Белој Паланци, покидале су се везе између Бухе и партијских организација и одреда. Увиђајући да су Бухини извештаји празни и да нема вести о стању у партизанским одредима, Нешковић је поставио питање, крајем марта 1942: „Шта је са вашим одредима? Брињемо се, јер већ дуго немате везе с њима. Знате ли бар што о току борби?“²²⁹ На то је Буха одговорио 29. марта: „Ми смо на разне начине покушавали да успоставимо везе са одредима. Међутим, отежано кретање, због заседа и блокада, даље због тога што се моментално не зна где је који одред, спречава нас да успоставимо директну везу.“²³⁰ Ми о одредима и резултатима акција сазнајемо са званичних извора или од људи који су чули од сељака.“²³¹ Буха је правдао то прекидање веза честим падом људи који су их одржавали; тако, на пример, у другој половини марта, када је била успостављена веза са Озренским и Топличким одредом, оба курира који су је успоставили, пали су у руке непријатељу. Пошто је Буха био онемогућен да руководи НОП-ом из Ниша, Нешковић је прихватио и решење да изађе из града у близину „неког јаког одреда“, а да у Нишу остави „техничку везу са ПК-а и ОК-а“,²³² али га је истовремено, упозоравао: „Пракса је показала да су руководства која су уз одреде, често дуго одвојена од својих партијских организација и од нас. Зато за вас није само проблем пункта у Нишу и његове везе са нама, већ и везе између пункта и вас, уколико будете уз неки одред. Уколико нема бољег излаза онда будите у близини најјачег одреда“²³³

Имајући у виду и ове савете, Буха се одлучио да остане у Нишу, гајећи оптимизам да ће, у пролеће, ојачати НОП у југоисточној Србији. Могао се и даље задржати у Нишу, јер се ослањао на помоћ Глигорија Диклића Будног, члана ОК Лесковац, који се склонио у Ниш кад је био проваљен у Лесковац, и на чланове ОК-а за Ниш Душана Пућу и Радмилу Обрадовић. Међутим, кад су Буха и Диклић изашли на улицу, са још једним чланом КПЈ, 10. априла 1942, да обаве партијски задатак, изненада их је покушала да ухапси полиција, али су Буха и Диклић побегли и били принуђени да се повуку у илегалне станове, користећи Душана Пућу и Ратомира Јовића, да преко њих покушају да успоставе везе са одредима.

У току априла и маја 1942, још се више погоршала војно-политичка ситуација, због неколико узастопних офанзива јакних снага удружених непријатеља на партизанске одреде у југоисточној Србији. У каквој је изолацији био Буха најбоље говори податак да му је требало скоро месец дана да сазна да су погинули: секретар ОК за Ниш Сретен Младеновић, од четника на Грајском вису 12. априла; затим, Милош Мамић, члан ПК и КПЈ, и Станислав Вељковић, 13. априла, у селу Југовцу, од бугарских војника. Кад је Нешковић сазнао у каквој се ситуацији нашао Буха, да умало није пао непријатељу у руке, наредно му је почетком маја 1942: „Да никуд не излазиш из стапа по цену губљења везе за неко време, уколико ти стан није сигуран да се одмах пребациш до првог одреда“.²³⁴ а уколико ни то не може, да дође у Београд, наговештавајући да би и Мамић требало да дође у Београд, јер још није знао да је погинуо. Међутим,

229 АС. ПП. 9

230 Зборник, I. 3, стр. 162.

231 Зборник, I. 3, стр. 162.

232 Зборник, I. 3, стр. 76-78.

233 АС ПП - 10.

234 АС. ПП - 12.

кад је добио извештај од Бухе да је Мамин погинуо, одмах му је, 8. маја, саветовао да дође у Београд, с тим да осигура пункт за везу са окружним комитетима и одредима. „Овласти најбољег друга или неколико њих, са најбољим на челу, да буду преко пункта у вези са нама, а да у међувремену они руководе на бази већ датих им директива“.²³⁵ Буха је за везу са ПК и да руководе у име Покрајинског повереништва, одредио Душана Пуђу и Радмилу Обрадовић, чланове ОК за Ниш, и 17. маја отпутовао у Београд. Покрајински комитет се сложио са овим његовим предлогом, јер се остала два члана ШП, Лепосава Стаменковић налазила у Јабланичком, а Драги Стаменковић и даље у Тошничком НОП одреду. Убрзо, потом, почетком јуна, одређен је Драги Стаменковић да руководи Покрајинским повереништвом КПЈ и он је стигао у Ниш 20. јуна, одакле је руководио НОП-ом све до почетка септембра 1942, а Покрајински комитет је формирао нови Окружни комитет КПЈ за Ниш, у коме је Душан Пуђа био секретар, а чланови: Радмила Обрадовић и Радослав Јовановић. Од Нешковића, Драги Стаменковић је добио директиву, крајем јуна 1942, да „се не креће у месту. Он остаје тамо док Ленка не дође и тек када буде упознао Ленку с послом, јавићемо му куда да иде“.²³⁶ Из које јасно произилази, да је Нешковић још тада имао намеру да Лепосава Стаменковић руководи Покрајинским повереништвом, а да Драги Стаменковић буде повучен за секретара ПК СКОЈ-а. У време док је Драги Стаменковић руководио Покрајинским повереништвом, упућен је, преко Ниша, у Македонију Добривоје Радосављевић, као инструктор ЦК КПЈ, и на тај начин остварена је директива ЦК још из фебруара 1942. године.

Директива да Лена Стаменковић руководи ШП, тек се могла остварити крајем августа 1942. када је стигла из Јабланичког одреда у Ниш. Међутим, она је почетком септембра 1942, ухапшена и касније стрељана из логора Бањица, а Драги Стаменковић је био принуђен да напусти Ниш и да из Лесковца руководи НОП-ом до половине октобра 1942, када је од стране Нешковића одређен за секретара ПК-а СКОЈ-а и повучен у Београд.²³⁷

Потом је Покрајинско повереништво водио Недељко Караџић, секретар ОК КПЈ за Крушевац, до фебруара 1943. када је уапшето. Он је, такође, краће време за своје седнице користио Ниш, све док му Нешковић, 12. децембра 1942, није наредио: „Мишљав да се одмах повуче из града, да пређе на сигурнији терен одакле ће моћи да одржава везе и руководи“.²³⁸ Иста директива је важила и за секретара ОК КПЈ за Ниш Десимира Јововића. Коначно 31. јануара 1943. Покрајински комитет је донео одлуку да се укине Покрајинско повереништво КПЈ, а Недељко Караџић, као одлучивао у ПК, и даље је био задужен да усмерава активност окружних комитета за Зајечар и Ниш.

За годину дана колико је ово Повереништво постојало, одиграло је позитивну улогу у развоју НОП-а југоисточне и источне Србије. Наиме, успело је не само да одржи континуитет Народноослободилачке борбе, него да обнови и учврсти оне организације КПЈ и одреде који су кригнум НОП били пољубљени, као и да створи солидне основе за масовнији развој НОП кроз веће партизанске одреде почетком 1943. и, на крају, формирање бригада у јесен 1943. године. Политичке и војне директиве Повереништво је добијало од ПК и дисциплиновано покушавало да их реализује, чим би се за то створиле могућности. С друге стране, Повереништво је имало овлашћење и самосталност у одлучивању да извршавање добијених задатака прилагоди конкретнијој војно-политичкој ситуацији. Иако је ПК инспектирао да Повереништво колективно ради, то ипак дозвољавало изузетно тешки услови ојетанка у градовима. Највећи број чланова Повереништва је био на терену, борећи се заједно са партизанским одредима и доносећи одлуке самостално које су после критиковали или при-

235 АС, ШП – 13.

236 АС, ШП – 25.

237 Сећања Драгог Стаменковића дата аутору у јануару 1992.

238 АС, ШП – 30.

хватали секретари Покрајинског поверљивог односно ПК. Колико су били његови чланови изложени опасности у извршавању партијских задатака, најбоље говори податак да је од пет чланова ПП, троје погинуло или стрељано: Милош Мамућ, Василије Буха и Лепосава Стаменић.

Идеја ЦК КПЈ да формира Поверљивост КПЈ као неку врсту постојаве ЦК, да би се побољшало руковођење НОП-ом у овом делу Србије, показала се оправдано, јер је Покрајинско поверљивост, у најтежој години рата, одиграло значајну улогу у учвршћивању НОП и отварању перспективе за још масовнију ослободилачку борбу у следећим годинама, истовремено обезбеђујући Централном комитету КПЈ везе са Македонијом и Косовом и Метохијом.

Руковођење ПК НОП-ом у централној, југоисточној и источној Србији у Првој половини 1942. године

Обнављање и јачање партијских организација на терену и њихова повезаност са народом омогућили су обнављање и постепено јачање партизанских одреда 1942, који су у свим деловима Србије, па и у јужној Србији, привремено били запали у кризу. Карактеристична је и за 1942. годину неравномерност развоја Народноослободилачког покрета у Србији. Док западна Србија остаје без и једног партизанског одреда са распуштањем Суворовског НОП одреда, и док поједини чланови КПЈ у илегалности покушавају да ухвате везе и наставе рад за Народноослободилачки покрет, у југоисточној Србији постојала је слободна територија, до априла 1942. године, када настаје кратак период стагације Народноослободилачког покрета и на овом делу Србије. Међутим, и у тренуцима кризе, видљиви су покушаји КПЈ да се криза превазиђе и да се упркос тешким условима за деловање, ослањајући се на пове и млађе кадрове обнове партијске и скојевске организације, партизански одреди и народна власт. Последнице кризе мање су се осећале у оним крајевима у којима је КПЈ брзо успела да изгради илегална упоришта и организацију, и да се чврстије повеже са народом. У оним подручјима где тога није било и где су чланови КПЈ, углавном, били укључени у партизанске одреде, дошло је до прекида рада не само партијских организација, него свих организација Народноослободилачког покрета, зашта, као типичан пример, може послужити ужички крај и још неки делови западне Србије.

Као што је обновила и стабилизovala партијске организације, тако је КПЈ покушала да обнови партизанске одреде. Покушаји у западној Србији, у чачанском и ваљевском крају, у току 1942. године, нису уродили плодом. У току октобра 1942. године, обновљени су Суворовски и Чачански НОП одред, али су потом брзо расформиран, тако је западна Србија од друге половине марта 1942. остала без партизанских одреда.

Из централне Србије су се партизански одреди, углавном, повукли или растурили. Остао је да делује по четима Пожаревачки НОП одред и Космајска чета, са којима је ПК скоро непрекидно одржавао везе. Пожаревачки НОП одред који се једино одржао на подручју централне Србије, после прикупљања и реорганизације, у децембру 1941, извео је више успешних акција: између осталих једна његова група од око 200 бораца извршила је нападе на Голубац, Раброво и Велико Градиште, и ова места су ослобођена. Ова и друге борбене акције, у децембру 1941, привукле су у овај крај јаке непријатељске снаге у јачини од око 4000 војника, од којих је било око 600 немачких а остали сарадници окупатора. Половином јануара 1942, јаке снаге Недићеваца, четника и жандарма су нападе Пожаревачки НОП одред на Реновачком Црном врху, са намером да га униште. У веома критичној ситуацији Штаб Одред је донео одлуку да се Одред подели на петорке, у току зиме. Међутим, Окружни комитет

КПЈ за Пожаревац је спречно да се Одред сасвим растурн, допосећи одлуку да се у Одред прикупи што више бивших партизана и да се наставе акције против непријатеља. И поред тога што је главнина Одред сачувана, одлука о „зимовању“ напела је Пожаревачком одреду знатне штете, тако су, на пример, страдале групе бораца Ресавске и Моравске чете, кад су покушале да се врате на свој терен.²³⁹

Док је главнина Пожаревачког НОП одреда водила борбе на својој територији, један део Одред, од делова три чете, кретао се према Крајини, покушавајући да успостави везу са Крајинским НОП одредом који није постојао још од октобра месеца 1941. године. При повратку из Крајине, ови делови Пожаревачког НОП одреда су разбијени, а већи део заробљен од четника Драже Михаиловића из Горњака. Пошто су стрељали руководиоце или их изручили Немцима, од заробљених партизана и четника формиран је један одред који је прешао у источну Босну, и из кога су се, после првих борби, око стотину бивших партизана поново прикључили НОП-у.

После ових губитака, Пожаревачки НОП одред, у марту 1942, свео се на 2 чете са свега 30 бораца који су вршили мање акције, али се ипсу могли значајније супротставити терору који су вршили окупатор и квислинзи. Изложени сталном прогону од непријатеља, ове су се чете у лето 1942. године, распустиле.²⁴⁰

Користећи одсуство већих непријатељских јединица, Срески комитет КПЈ за Космај, надлежан за космајски, младеповачки, грочански и подунавски срез, успео је да среди партијску организацију и окупи групу од 21 партизана у једну чету, крајем новембра 1941. године. Поред вршења мањих акција, чета је имала задатак да политички делује по селима Космаја, организујући народноослободилачке одборе и обавештајне пунктове. Доласком нових бораца из Београда и из села, чета је, крајем 1941, парасла на 30 партизана, а по селима су постојале партизанске десетине у младеповачком, грочанском и подунавском срезу.

Космајски НОП одред који је са Ваљевском групацијом партизанских одреда учествовао у борбама до половине фебруара 1942. у западној Србији, после саветовања на Маљену са Главним штабом НОП одреда Србије, кренуо је на свој терен. На путу ка Космају, овај одред је уништен до 4. марта 1942. године.²⁴¹ Слична судбина задесила је и Посавско-таманавски одред, који је такође, уништен почетком марта 1942. године.²⁴²

Остала је да дејствује на тим теренима само Космајска чета која је, половином априла 1942, била опкољена у селу Власка од непријатеља, али је успела да се пробије из обруча, изгубивши командира. Она је, до половине 1942, водила више борби са квислиншким јединицама. Кад су квислинзи, јуна месеца 1942, извршили блокаду младеповачког среза, Космајска чета од 20 бораца се нашла унутар блокаде. У том критичном тренутку, кад је свака борба била безуспешна, ставили су кокарде на капе и поменали се са квислиншким стрелачким стројем, и на тај се начин спасли од уништења. Због немогућности да се чета одржи на свом терену, Срески комитет за Космај је затражио од Покрајинског комитета, крајем јуна 1942, да се Космајска чета пребаци на терен Пожаревачког или Шумадијског НОП одреда. Покрајински комитет КПЈ за Србију је одобрио, да се Космајска чета повуче на Букуљу и уђе у састав Шумадијског НОП одреда.²⁴³

Знатно повољнија ситуација је била са НОП-ом у југоисточној Србији. Кад је примно прве извештаје од Покрајинског комитета и Главног штаба НОП

239 Момо Марковић, *и. д.*, стр. 76.

240 Александар Виторовић, *и. д.*, стр. 352–358.

241 Исто, 334–338.

242 Исто, стр. 337–342.

243 Драгослав Димитријевић, *Космајски партизани*, Београд-Сопот, 1983, књ. I, стр. 346–367.

одреда Србије, почетком 1942, да на том простору партизански одреди нису уништени и да су наставили борбе, Тито је писао Главном штабу да успостави и одржава чврсте везе с одредима у јужној Србији и да они „пошаљу за овај Штаб исцрпне извештаје... када примимо те извештаје ми ћемо моћи пред њих поставити и конкретне задатке“.²⁴⁴

Истом везом, преко Главног штаба, окружним комитетима КПЈ у југо-источној Србији, крајем фебруара 1942, stigло је наређење Врховног штаба од 8. јануара 1942, у коме су формулисани начини руковођења одредима (оперативни штабови) и задаци одреда. За југоисточну и источну Србију, планирана су била три оперативна штаба: „VI.1. У источној Србији треба обавезно формирати три оперативна подручја - руководства. Прво, почевши са севера до планине Ртња, обухватајући моравску и тимочку долину. Друго, од Ртња до Суве планине, обухватајући долину Нишаве, Књажевац и Соко Бању. Треће, од Суве планине до реке Пачње. За све ове три групе може се формирати једно оперативно руководство које би било негде у околини Ртња. Оно би било мање-више самостално, јер је овај дио Србије одвојен од осталог и тешко је с њим одржавати везу“.²⁴⁵ Ово наређење, иако је stigло у јужну Србију, није се могло спровести, па је сав терет руковођења НОП-ом на овој територији пао на Покрајински комитет, односно Покрајинско поверљивство у Нишу.

Како је, убрзо, веза Врховног штаба са Главним штабом НОП одреда прекинута, Врховни штаб је преко Покрајинског комитета, у марту 1942, руководиству НОП-а у Србији поставио следеће задатке: „1. Посветити нарочиту пажњу, сада у настанку овог одлучног пролећа, раду на реорганизацији и што бољем оспособљавању за борбу наших партизанских одреда у Србији; 2. Појачати и проширити рад међу бугарским војницима код нас“.²⁴⁶

После заузимања слободне територије у западној Србији, окупатори и њихови сарадници су се припремали за операције против партизанских одреда у југоисточној Србији. Нарочито су у томе били активни квислинзи. У Београду, 5. и 7. фебруара 1942. године, одржано је саветовање у Педићевој влади, коме су присуствовали и окружни начелници из Ниша и Лесковца. Циљ саветовања је био да се мобилишу све квислиншке снаге, уз ангажовање Специјалне полиције из Београда, да би се унишtile организације КПЈ у Нишу и Лесковцу, као и партизански одреди у јужној Србији.²⁴⁷

С друге стране, немачки војноуправни командант Србије и командант Првог бугарског окупационог корпуса, половином фебруара 1942, сачинили су план „операције чишћења“ партизанских одреда у југоисточној Србији. Према овом плану, јединице бугарског корпуса су добиле задатак да разбију и униште Бабички и Нишавски одред, а да педићевско-четничке снаге ликвидирају остатке одреда и створе услове за обнављање окупаторске власти на слободној територији Бабичке горе, Заплања и Суве планине.²⁴⁸ У борбама против ова два одреда су учествовале углавном бугарске јединице из 21. дивизије; као и 3 одреда четника Косте Пећанца, одред Педићеваца и одред добровољаца.

Ова операција је била замисљена у три етапе: у првој етапи, од 20. до 25. фебруара 1942, предвиђен је обрачуи са партизанским снагама у рејону Суве планине; у другој, од 25. фебруара до 5. марта 1942, продор у Заплање, затварање прелаза преко Јужне Мораве и напад на Бабичку гору, ради разбијања Бабичког НОП одреда. И у трећој етапи, од 5. до 25. марта 1942, требали су да наступе четници Косте Пећанца, ради уништења Бабичког и Нишавског НОП одреда и организације НОП-а на слободној територији.²⁴⁹

244 *Зборник НОР*, II, 2, стр. 408.

245 Јосип Броз Тито, *Сабрана дјела*, том 8, стр. 89.

246 *Зборник НОР*, II, 3, стр. 179.

247 *Обнова*, 11. фебруар 1942; *Ново време*, 17. фебруар и 12. април 1942.

248 ЛВИИ, Педићева архива, К-30, Ф-1-2-17; К-20, 4/1-14.

249 Исто, К-20, 5-29.

Операције су почеле 20. фебруара 1942. када су кренуле бугарске јединице из Пирота и Беле Паланке, док су из правца Власотинаца пападали квислиншки одреди. У почетку борби, штабови Нишавског и Књажевачко-Бољевачког одреда су се напали на Сувој планини, где су донели одлуку да пређу на Сврљинске планине. Књажевачко-Бољевачки одред је извршио ову одлуку и избегао даље борбе, док је Нишавски НОП одред, из необјашњивих разлога, променио одлуку и вратио се на Бабичку гору, у зону непријатељског деловања. Већ 24. фебруара је био затворен обруч око слободне територије на којој су се налазили Бабички и Нишавски НОП одред, а то су учиниле бугарске јединице. У таквој ситуацији, штабови одреда са 2 члана Окружног комитета КПЈ за Лесковац, у ноћи између 27. и 28. фебруара, донели су одлуку да се Бабичка гора напусти и изврши пробијање на Сувој планину, а потом на Сврљинске планине, пошто се претходно отпуте „болесни и неспособни“ за такве напоре. У току 28. фебруара, враћено је на терен око 200 бораца, не рачунајући и месне десетине, па је Бабички одред остао са 150 бораца.

Нишавски НОП одред је успео да се пробије у правцу Суве планине, док је Бабички одред то учинио у другом покушају, односно пробно се Штаб Одред са првом четом, од око 80 бораца, која је, убрзо, 13. марта 1942, разбијена од четника и уништена. Распала се и Трећа чета. Остала је само друга чета која је прешла демаркациону линију и отишла у Црну Траву из које ће се касније развити нови Бабички одред. Тако је престао да постоји Бабички НОП одред који је, са месним десетинама, имао око 500 бораца, а уништене су и све организације НОП-а. Због прекида веза са овим тереном, Покрајински комитет ће саопштити за његову судбину, тек, крајем маја 1942. године, па и тада је погрешно информисан – да још постоје две чете Бабичког НОП одреда.

Од септембра до краја 1941. слободна територија коју је држао Кукавички НОП одред је обухватала подручје планине Кукавице, Грделичко поморавље, Поречје, део Горње Ветернице и Доњу Јабланицу између Лесковца и Лебана. Ова слободна територија се наслањала на слободне територије Јабланичког и Бабичког НОП одреда. На том простору, угрожавања је главна саобраћајна комуникација Балкана долином Јужне Мораве. Због тога је Кукавички НОП одред био изложен, већ почетком 1942. године, нападима квислиншких снага са циљем да се заузме Вучје, средиште и главна база Одред, што им је и успело почетком јануара 1942. године. Тиме је Одред изгубио један део слободне територије и тада су се појавиле неке тактичке слабости овог Одред. Он се, углавном, био сконцентрисао на акције на прузи, на политички рад и организовање слободног живота на територији Поречја, припремајући се да ту дочека зиму. За то време, Одред није поклањао пажњу планинском делу Горње Ветернице, у рејону Оружнице, који је био на граници лесковачког и јабланичког среза. Политичком тактизирања са четницима, који се још нису били ставили у службу окупатора, Одред је дозволио да се четници учврсте, и да се повежу са окупатором. Тако је Одред иза леђа добио новог непријатеља који му је пресекао простор маневрисања и везу са Јабланичким НОП одредом, јер су планинским тереном од Оружнице-Бувца до Реткоцера овладали четници који ће, током непријатељске офанзиве у фебруару и марту 1942, наметн велике губитке партизанским одредима на овој територији.

После губитка Вучја, донета је одлука да се Кукавички одред, са око 300 бораца и још толико из помоћних десетина, повуче у Јабланицу, уместо да запоседне терен у рејону Оружнице. Одласком у Јабланицу је омогућено несметано јачање четника и њихово повезивање са окупатором. Кад се, после кратког боравка у Јабланици, Одред вратио на Кукавицу, приступило се од 21. јануара до краја фебруара 1942, смањивању Одред а и отпуштању бораца кућама. Одред који се бројно смањио на 150 бораца, реорганизован је и поделен на 4 чете.

Кукавички НОП одред се, по повратку на Кукавицу, нашао у обручу између бугарских и квислиншких јединица. У том тренутку, Штаб Одред је, почетком фебруара, донео одлуку да изврши напад на четнички Козјачки одред у Оруглици. Напад је био недовољно војнички припремљен и Одред је претрпео пораз, изгубивши 18 бораца. Уједно, то су били први велики губици овог Одред²⁵¹. У почетку положај Одред је постао неодржив, када је отпочео напад Недићеваца, четника и добровољаца, који је био синхронизован са операцијом бугарских јединица на Бабичкој гори. И ту се више није могао одржати. Постојала су два предлога: први, Штаба Одред да се пребаци код Јабланичког НОП одреда, и, други, Косте Стаменковића да две чете пређу демаркациону линију према Црној Трави и тамо развију борбу, а да једна чета остане у рејону Кукавице и изводи герилске акције. На крају је одлучено, и Кукавички одред је прешао на терен Пусте Реке са 120 бораца.

Почетком марта 1942. године, почела је операција делова бугарске 17. дивизије, Недићеваца и четника Косте Пећанца, против Кукавичког и Јабланичког НОП одреда. Штабови одреда су одлучили 11. марта, на Радану, да се пробију на Пасјачу, где је на Белом Камену организован Оперативни штаб за оба одреда и Пасјачку чету²⁵². После дводневних борби, Оперативни штаб доноси одлуку да се одред врати на своје терене. Ова одлука је имала трагичне последице по Кукавички НОП одред. Једну чету коју су тражили чланови Окружног комитета КПЈ за Лесковац да дође у Јабланицу, а коју је предводио командант Одред, уништили су четници. 19. марта, у рејону Реткоцера, на Соковици. Остатак Одред од 57 бораца, са новим командантом, после одржаног саветовања са члановима КПЈ и члановима Окружног комитета, одлучио је да се не враћа на Кукавицу. Међутим, био је принуђен од стране чланова Окружног комитета да, ипак, изврши наредбу Оперативног штаба и да се врати на Кукавицу. Приликом продирања према Кукавици, доживео је код села Игришта још један напад четника, где је изгинуло руководство одреда и Коста Стаменковић, а после ове борбе на Радан се вратило само 35 партизана. При трећем покушају да се врати на Кукавицу, остатак Одред је кренуо са Радана 30. марта 1942. и стигао у село Мирошевац, 2. априла, где се Прва чета поделила на групе, а Врањска чета прешла демаркациону линију да дејствује на својој територији, али се и она разбила на групе. На терену Кукавице је остала једна група бораца која се окупила. 1. маја 1942. године, под именом Лесковачки НОП одред који је, почетком јуна исте године имао 14 партизана.

Истовремено, непријатељ је изводио операције против Јабланичког и Топличког НОП одреда, са циљем да заузме њихове слободне територије, које су обухватале простор од Прокупља, Куршумлије и Лебана до Радан планине. Непријатељске снаге су успеле, у јануару 1942. године, да поседу слободну територију Кукавичког НОП одреда, а затим, фебруара - марта, слободну територију Бабичког и Нишавског НОП одреда. У тежњи да уништи и друге одреде и заузме њихову територију, непријатељ је почетком марта 1942. године прешао у напад на Јабланички и Топлички НОП одред. Нападе на ове одреде изводили су Недићевци, Љотићевци и четници Косте Пећанца.

Јабланички НОП одред, у јануару и фебруару 1942. године био је у дефанзиви, али је постигао значајне резултате у борбама које је изводио непријатељ. Карактеристичне су биле за овај Одред бројне месне десетине које су нарастале у чете, и преузеле део фронта да би одбраниле слободну територију. Напад квислиншких јединица је уследио 6. марта 1942. године. Тек после 5 дана фронталних борби, оне су успеле да потисну Јабланички НОП одред са слободне територије на Радан планину. Тада је допета већ поменута одлука за пробој оба одреда према Пасјачи. Након ове одлуке, извршена је реоргани-

251 Стојан Никוליћ, *Лесковачки НОП одред*, Лесковац, 1974, стр. 149 - 167.

252 Исто, стр. 168 - 169.

253 Зборник НОР, I, 4, стр. 157 - 161.

254 Стојан Никוליћ, *н. д.*, стр. 258 - 284.

зација Јабланичког НОП одреда на тај начин, што су многи борци из месних десетина ушли у састав Одред а који је нарастао на око 1000 бораца, а почетком фебруара имао је око 120 бораца.

На Пасјачи су им се придружиле и 2 чете Тошничког НОП одреда. Новоформирани Оперативни штаб је командовао јединицама сва три одреда. Одреди су 12. и 13. марта, водили тешке борбе са далеко надмоћнијим квислиншким снагама и падали су се у критичној ситуацији. Приликом одлучивања у коме се правцу повући испољила су се два става: у Оперативном штабу, један део Штаба заступао је мишљење да се треба вратити на свој терен, док се други део залагао да се формира већа борбена јединица и да се са њом изврши пробој, преко Тошнице, па Јastreбац, па све до Копаоника и даље, па крају, донета је одлука да се одреди врате на свој терен.²⁵⁶ То је била кобна одлука, јер су се у Пробоју Јабланици већ били учврстили четници.

Повлачење Јабланичког НОП одреда је извршено на брзину, а да се није сачекао Кукавички НОП одред. Повратак на свој терен извршен је од 13. до 16. марта 1942. године. У току пробоја на терен Горње Јабланице, Одред се почео осипати. Тражећи излаз из тешке ситуације у којој се нашао Јабланички одред, Штаб Одред а и чланови Окружног комитета КПЈ за Лесковац, допели су одлуку да се Одред подели у групе. Разбијањем Кукавичког и растурањем Јабланичког НОП одреда, непријатељ је постигао свој циљ и сада је своје снаге могао да усмери на дејства против Тошничког НОП одреда, тј. на Пасјачу, Видојевицу и Јastreбац.

Крајем 1941, Тошнички одред је држао у својим рукама Прокуље, који је у то време био једини слободан град у Србији. Међутим, у Одреду је настануо кризни период, почетком јануара 1942. када су почеле да стижу бугарске јединице у Тошницу. Штаб одреда је донео одлуку да се један број партизана врати кућама, да би Одред бројно смањен био покретнији и способнији за зимско ратовање. На ову одлуку општро су реаговали Окружни комитет КПЈ за Пипи и Покрајински комитет. По налогу Покрајинског комитета Окружни комитет за Пипи формирао је партијску комисију. У селу Прекадињу, 14. фебруара 1942, одржан је састанак комисије ОК са руководством Тошничког НОП одреда и том приликом донето је неколико важних одлука. Смањен је Штаб Тошничког НОП одреда, а његови чланови су партијски кажњени. Истовремено је постављен нови Штаб са командантом Димитријем Писковићем-Трпавцем. Нови Штаб Одред а је упућен на Јastreбац да руководи делом Одред а који се тамо налазио, а са 2 чете на Пасјачи налазио се секретар ОК Сретен Младеновић-Мипка, који у периоду реорганизације Одред а преузима команду у своје руке. Сви борци који су се разишли по терену, убрзо су враћени у Одред, тако да та тренутна слабост није оставила тежих последица. Реорганизовани Одред је имао 6 чета, а свака чета по 50 бораца.²⁵⁷

Нови Штаб Одред а је имао намеру да прошири слободну територију на тај начин, што би Косаницу очистио од четника Косте Пећанца. Сретен Младеновић није чекао да се чете концентришу за напад на Куршумлију, него је само са Косаничком четом успео да ослободи Куршумлију 16. фебруара 1942. године. Међутим, није чету на време повукао из града, па је она претрпела пораз 22. фебруара, а 2 дана касније четници Косте Пећанца су кренули у општи напад на Тошнички НОП одред. Због недовољно развијене обавештајне службе, Тошнички НОП је био изненађен, а Штаб Одред а није могао да командује четама разбацаним по терену, него су оне биле дејствовале самостално. Већ у првим окршајима, 28. фебруара 1942, Косаничка и Видојевачка чета претрпеле су тешке губитке, док су остале чете имале успеха у борби са четницима на Јastreпцу. У току тих борби, Штаб Одред а се поделио па су политички комесар и секретар Окружног комитета остали на Пасјачи са 2 чете, док се остали део

²⁵⁵ Миливоје Петровић, и. д., стр. 143.

²⁵⁶ *Зборник НОР*, 1. 4, стр. 157-161.

²⁵⁷ *Зборник НОР*, 1. 3, стр. 39-111-112; Миливоје Петровић, и. д., стр. 103-110.

Штаба палазно са другим четата на Јастренцу са Раснским НОП одредом. Одреди Косте Пећанца, од 20. до 30. марта, уз помоћ бугарских јединица, стално су вршили нападе на део Топличког одреда на Јастренцу, али сви ти напади – да се јединице Топличког и Раснског НОП одреда на Јастренцу униште – остали су без успеха.

Док је део Топличког НОП одреда на Јастренцу избегавао фронталне борбе, Пасјачка и Видујевачка чета су се пасивизирале, а Косачичка чета дуго је остала на свом терену, око планина Ргај и Белог камена. Упркос великог притиска непријатеља, секретар ОК није јој дозволио да се повуче, да не би била угрожена друга чета. Због крутог става секретара ОК, страдала је Косачичка чета и са њом Сретен Младеновић и комесар одреда Иво Фабчић 12. априла 1942.

Раснски НОП одред, по одлуци Окружног комитета КПЈ за Крушевац, почетком новембра 1941, прешао је на терен Топлице да дејствује уз ослонац на Топлички НОП одред. По доласку у Топлицу, јавиле су се тенденције да се Раснски одред подели на групе у току зиме 1942. године. Оваквом ставу супротставила се партијска организација Одред. У међувремену, стигла је и директива Покрајинског комитета да се одред не смањује и не деле у групе, па је Раснски НОП одред остао као целина. Покрајински комитет је био незадовољан малобројношћу Раснског одреда који је имао 34 борца, и тиме што је напустио свој терен, па је од Окружног комитета КПЈ за Крушевац, 27. фебруара 1942, захтевао: „Да ОК одмах све предузме да се Одред врати на своју територију... да се одмах изврши реорганизација Штаба Одред, тј. да се сви неспурни, колебљиви и опортунистички елементи из Штаба уклоне, а да се команда повери одашним, чврстим и провереним борцима наше Партије”.²⁵⁸ Ипак, Раснски одред се није вратио на свој терен све до маја 1942, али је Окружни комитет предузео мере да га ојача, па је, у априлу 1942, послао 15 омладинаца и 5 чланова КПЈ у Одред, међу којима су била и 3 члана Окружног комитета. После повећања, Одред је, у мају, подељен у 2 чете: Раснску и Жупску. Командант је био Драгослав Петровић Горски, а комесар Десимир Јововић Чича. Од маја 1942. је прешао на раснску страну Јастренца, оријентисао своја дејства на територију Окружног комитета за Крушевац.

Пинавски НОП одред, почетком 1942, имао је 140 бораца од којих су 40 припадаци Књажевачко-Бољевачком одреду. Штаб Одред је сачињавали: командант Радоје Вујошевић Риста, комесар Данило Прица Бора и заменик комесара Милосав Игњатовић Јанко. У овом Одреду војно руководство истовремено је било и партијско руководство, због чега је Покрајински комитет критиковао Штаб Одред „да се партија у Одреду појављује као наредбодавац, док, у ствари, она треба да убеђује и руководи, а не да заповеда”.²⁵⁹ Вероватно, Покрајински комитет је имао у виду саветовање комуниста оба одреда у Горњем Рињу 15. јануара 1942, где је провејавао овакав став: на њему су смењени неки војни руководиоци, а други удаљени из одреда, док су неки чланови Партије због „интелектуалитетне” искључени.

Пинавски и Књажевачко-Бољевачки одред су имали релативно миран период, кад су дошли у Заплање код Бабичког НОП одреда, све док није почела

258 *Зборник НОР*, I, 3, стр. 409–410, 414–416. Пред смрт, Сретен Младеновић Мика, секретар ОК КПЈ за Пинг, је писао у извештају Главног штаба 17. марта 1942, потписујући се „за штаб пинског округа”. У извештају је, у главним цртама, описао активности Топличког, Пинавског и Одренског одреда од њиховог оснивања и тражио помоћ Главног штаба: „Било би јако потребно да дође неко из Главног штаба ради помоћи у организацији, а нарочито остварења оних руководстава према писму Главног штаба. Пошто је раднички покрет у Пингу врло слаб, те нам, индустрија не служи као резервоар у кадровима, било би корисно кад би из Београда пребацивали за овај крај (нарочито за Топлицу), који су учествовали у синдикалном покрету, јер будући да је овде чист селјачки елемент, много користи радничко класно-свесно”. *Зборник НОР*, I, 3, стр. 153.

259 *Зборник НОР*, I, 3, стр. 79.

260 Исто, стр. 206.

261 Исто, стр. 60.

непријатељска офанзива на оба одреда. Нишавска чета истог Одред, крајем јануара 1942, крстарила је по ширетком срезу, утичући на развој антифашистичког расположења у цариградском срезу и суседним местима Бугарске, јер су се у њеним редовима борили и 4 члана Бугарске радничке партије, од којих је Славче Балкански био командир чете.

Када је почела непријатељска офанзива оба одреда су се повукли из Запања на Сврљинске планине, дејствујући на њеним обронцима, крајем фебруара и почетком марта 1942. године. Половином марта, они се спајају са Озренским НОП одредом и једно време заједно изводе акције у Сврљинском и заглавском срезу, да би, 24. марта, извршили напад на Ражањ, који није успео. Затим су, крајем марта и почетком априла 1942. године, крстарили и изводили акције од белопаљачког до алексиначког среза, с тим што је Нишавски одред кренуо према Зеленом врху, а Озренски НОП одред остао у околини Ниша.

Озренски НОП одред је, крајем новембра 1941, претрпео пораз од Љотићеваца код села Јошанице, што је био његов крај као организоване јединице НОП-а, јер се растурно по групе. Почетком 1942, егзистирале су 4 групе овог Одред: алексиначка, сокобањска, ражањска и пишка група, која се кретала око Каменице и Матејевца. Док су остале групе у опадању, пишка група је нагло нарасла, у фебруару 1942, када јој је приступило око 40 затвореника после бекства из логора Црвени крст у Нишу. Нараштање ове групе побудило је део Штаба Одред да окупи борце из осталих група. Тако се у селу Крављу, 20 фебруара, састало око 200 бораца. Целокупно људство било је подељено у 2 чете. После напада на Ражањ, крајем марта 1942, Озренски одред је кренуо ка Нишу, одвојивши око 30 бораца, бивших затвореника, које је са Душаном Томовићем послао на Јастребац. Као што смо поменули, у току априла 1942, Одред је дејствовао заједно са Нишавским и Књажевачко-Бољевачким одредом. Тада није постојао заједнички оперативни штаб да координира акције сва три одреда, него је Окружни комитет КПЈ за Ниш овластисао Штаб Нишавског НОП одреда, да врши функцију заједничког штаба.

Почетком 1942, године источна Србија је била без партизанских одреда, јер се Књажевачко-Бољевачки НОП одред, као последња организована јединица НОП-а са ове територије, кретао по територији Окружног комитета за Ниш. Већ је споменуто да је на саветовању у Горњем Рињу, 15. и 16. јануара 1942, одлучено да се Нишавски и Књажевачко-Бољевачки одред не могу одржати на Сврљинским планинама, већ да пређу на леву обалу Нишаве; затим да се неки војни руководиоци и чланови КПЈ који су проглашени за „харантере“ упуте у Топлички НОП одред. Осим тога, на састанку партијске организације Одред од 13 чланова, тројица су искључена, а неколико чланова је кажњено због „интелектуалитетне, неактивности, алкавости“, и наводно да су они „владали целом Партијом“. Нарочито су се наметала два студента „као изграбени маркети“, док су друге оцењивали као политички „неизграбени“. Да би се доскочило „овој интелектуалитетној“ предложено је да у одред треба послати „обичне раднике и сељаке“.

Приликом напада непријатеља на Запање, Књажевачко-Бољевачки одред се повукао заједно са Нишавским одредом, на Сврљинске планине и до маја 1942, углавном је дејствовао са Нишавским и Озренским НОП одредом. За време непријатељске офанзиве на планини Девизи дошло је до раздвајања од Нишавског НОП одреда, и главнина Књажевачко-Бољевачког одреда је упућена у долину Тимок. Тада је у својим редовима имао око 60 бораца. На планини Тупижици, почетком маја 1942, дошао је у везу са Окружним комитетом КПЈ за Зајечар и тада је добио ново име Тимочки НОП одред. У том тренутку био је подељен у 2 вода и послужно је као извор кадрова за тимочки крај. На подручју источне Србије за време одсуства партизанског одреда, једину

262 Драгољуб Петровић, и. д., стр. 101–109.

263 Иван Глигоријевић, *Партизански одреди источне Србије*, стр. 183–245.

264 АС, ОК За, бр. 2.

активност показивале су месне сеоске десетине и поједини чланови КПЈ и бивши партизани, али је све то било у скромним оквирима.

Како смо претходно навели, окупатори су са сарадницима приликом офанзиве у југоисточној Србији, у перипету фебруар – април 1942, успели да јако ослабе одреде на територији Окружног комитета КПЈ за Лесковац; Кукавички, Јабланички и Бабички одред и 2 чете Топличког НОП одреда. На територији Окружног комитета КПЈ за Ниш, остали су партизански одреди да и даље дејствују иако знатно ослабљени. У рејону Јастрепца и на левој обали Топлице, налазили су се Топлички и Расински одред, а у рејону Сврљинских планина и Озрена: Озренски, Нишавски и Тимочки одред, са укупно 150 партизана.²⁶⁵

Покрајински комитет у тренутку највеће кризе партизанских одреда у југоисточној Србији није имао информације шта се са њима догодило. Управо у тренутку кад им је била најпотребнија помоћ ПК је, током маја и јуна 1942, успео да успостави везе са ОК Ниша, Лесковца и Крушевца, а преко њих са Јастребачким и Расинским одредом. Кад је сазнао за судбину разбјегнутих одреда, ПК је упутио око десет директива и наређења на терен југоисточне Србије,²⁶⁶ чији се смисао изражавао у писму члану ЦК, половином јуна 1942: „од вас и вашег правилног рада зависи хоћемо ли у оваквој ситуацији моћи да појачамо и приширимо наше одреде, да створимо и нове одреде, хоћемо ли учврстити партијске организације и појачати агитпроп рад у широким народним масама, јер од тога зависи не само ток Народноослободилачке борбе у нашем крају, већ и њен исход“.²⁶⁷

Истовремено је Мирко Томић, задужен испред Покрајинског комитета за војне послове, потписивао наређења „да се обнове одреди на свим теренима, где су наши партизански одреди дејствовали пре и за време држања ослобођене територије“. Тако је, на пример, издао наређење, 15. јуна 1942, Штабу јастребачког НОП одреда: „Како се под командом Штаба нашег Одреда налазе, поред Топличких чета, Расински одред и једна чета „Годора Милићевића“ (Копаонички одред), то Главни штаб за Србију одлучује да ваш Штаб поново формира посебне одреде: 1. Топлички одред; 2. Расински одред; 3. Одред „Годора Милићевића“ (Копаонички)“. У истом писму се наређује да се, после њиховог формирања, одреди врате на своје терене и да одржавају сталне међусобне везе, да би по потреби могли заједнички да дејствују против јачег непријатеља. Приликом заједничких акција „треба одредити заједничку кооперативну команду, која ће руководити заједничком акцијом док она траје, а када се одреди ојачају и устале на својим теренима, онда ће Главни штаб установити једно стално оперативно руководство за сва три одреда.“²⁶⁸

Обнављање и реорганизацију започео је Кукавички одред још пре издавања ових наређења, 1. маја 1942, када се окупило око десетину бораца и тада је променено име у Лесковачки одред. Такође је обновљен Бабички одред у Црпој Трави, од око 30 бораца. Реорганизацијом Топличког НОП одреда формиран је Јастребачки одред од 3 чете: Малојастребачка, Великојастребачка чета и Рударска чета „Годор Милићевић“. Истовремено, Расински НОП одред се одвојно и изводно је акције на свом терену у рејону Расина-Крушевац.

Основна активност ових одреда се сводила на ликвидацију квислиншких општина и забрану њиховог рада. Појачана активност партизанских одреда, а нарочито после диверзије Јастребачког одреда на прузи Ниш-Сталаћ, и Озренског, Нишавског и Тимочног одреда на прузи Параћин-Зајечар код станице Мала Суваја,²⁶⁹ изазвале су окупатора да против ових одреда предузме опер-

265 Исто, стр. 442–444, 461–462.

266 Исто, стр. 238–240, 244–248, 264–269, 270–272.

267 Исто, стр. 264–270.

268 Исто, стр. 271–272.

269 *Зборник НОР*, I, 21, стр. 284–289.

ације на Јастрењу, Озрену и Сврљинским планинама. Ове операције изводила је, углавном, бугарска војска.

У нападу на Јастребачки и Расински НОП одред учествовале су јединице 9. и 21. бугарске дивизије. Напад је почео 19. јуна из Блага, Прокупља, Крушевца и Житковца. Овом операцијом је руководио лично командант корпуса генерал Асен Николов. Опкољавајући Јастребац, бугарски војници су претраживали села и хапсили сељаке као таоце. Расински и Јастребачки НОП одред су избегавали фронталну борбу и успели су да избегну опкољавање, тако да су бугарске јединице са севера и југа, без већег отпора, 21. јуна, избиле на врх Јастрења. Незадовољне исходом војне акције, ове бугарске јединице стрелале су око 140 сељака, а остале похапшене су протерали у Крушевац.⁷⁷⁰

Након неуспеле операције на Јастрењу, бугарска војска изводи напад на Озрен и Сврљинске планине против Нишавског, Озренског и Тимочког одреда. План непријатеља се састојао у следећем: слабије бугарске снаге поселе би леву обалу Нишаве да спрече продор партизана према Сувој планини, а јаче бугарске снаге, фронталним нападом из правца Ниша, Сокобање и Књажевца, опколиле би територију на којој су се налазили партизански одреди, док би граничне бугарске јединице запоселе демаркациону линију на простору Калпа-Бела Паланка, како би онемогућиле евентуални продор партизана преко Суве планине на бугарску територију. У том обручу, требало је уништити сва три одреда. Напад је почео 25. јуна, а завршио се 30. јуна 1942. године. Свесни ситуације у којој се налази, Нишавски, Озренски и Тимочки одред поделили су се у мање групе и извукли из обруча. Опет је страдало становништво ових крајева, да су чак и квислиншки начелници били принуђени да признају: „Акција бугарских трупа у срезovima Сврљига и Књажевца, започета 25. јуна, представља један изузетно тежак случај уништавања људи и имовине”.⁷⁷¹ Међутим, ни ова јунска офанзива бугарских јединица, која је трајала око десет дана, није донела жељене резултате.

Нови квалитет у раду руководних органа НОП-а Србије

Покрајински комитет, а у оквиру њега, и задужени члан ПК за војне послове, изузетно су се ангажовали 1942. да се што је могуће више сачувају партизански одреди у току изузетно тешке зиме и терора коме су били изложени не само припадници покрета, него и целокупно становништво. Сведен на свега 3 члана, он је покушавао да успостави покидање везе са окружним комитетима и партизанским одредима и да путем писама саветује, наређује, формира истражне комисије које су кажњавале за грешке приликом распунтања одреда или слабог руковођења. Видели смо да је најпознатија тачка кризног периода у Србији била у пролеће 1942. не само у западној Србији, Шумадији и Поморављу, него и у јужној и источној Србији, с том разликом што у јужној и источној Србији нису сви одреди били распунтени и разбијени, што се одржао њихов континуитет, као и што су успели да преброде кризу, већ у јесен 1942. године, мада ће и даље по саставу остати малобројни.

Тешка ситуација, у пролеће и лето 1942, у којој су се налази партизански одреди у Србији, принуђила је Покрајински комитет да размисли о што бржем формирању Главног штаба. Секретар ПК је сматрао да ће располаже са довољно стручних кадрова, па је предлагао Врховном штабу и тражио Фићу Кљајића, Кочу Поповића или неког другог, који је имао искуства из шпанског грађанског рата, за команданта. То није нимало случајно, јер је и секретар ПК учествовао у том рату и као да је највише поверења имао у Шпанце. У исто време,

270 АВИИ фонд Бугарска, К-3, 4/3-8. Документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора

271 *Зборник НОР*, I, 3 стр. 496-497, 508-509

предлађао је Миљинка Куишћа за комесара, Радивоја Јовановића за начелника штаба, а Мирка Томића за заменика комесара.²⁷² Међутим, од тих предлога није било ништа, јер му је Иво Лола Рибар одговорио да се мора ослоњити на кадрове који су му стајали на располагању.

Ипак у исто време, КПЈ је тражио од Покрајинског комитета помоћ у војним кадровима, да би се што пре пребродила криза у неким одредима југоистока Србије. Нешковић је обећао да ће неко из Главног штаба тамо доћи, имајући у виду Мирка Томића и Радивоја Јовановића и да тамо остану све док се не формира Главни штаб, са чим се сложио и члан Врховног штаба Иво Лола Рибар. Међутим, како се водила истрага против Мирка Томића и Радивоја Јовановића због распада Суворовског НОП одреда, а њихови међусобни односи нису били најбољи, Нешковић је од тога одустао,²⁷³ тако да је и овог пута била ускраћена драгоцена помоћ одредима у југоисточној Србији у тренутку кризе, па су и даље били препуштени својим штабовима и окружним комитетима, да се спалазе како знају и умеју.

Нешковић је и даље задржао све у својим рукама помоћу добро организованог система веза преко курира Покрајинског комитета и његове технике, који су му омогућили да одржава везе, иако су повремено прекидане са већином окружних комитета, а преко њих и са партизанским одредима. Покрајински комитет, у другој половини 1942, настојао је да са обављањем и учвршћивањем организација КПЈ и НОП одреда, истовремено обнови организацију руководства СКОЈ-а. Непостојање Покрајинског комитета СКОЈ-а је имало негативних последица за организовање и деловање омладине у свим крајевима Србије. Припреме за оснивање Покрајинског комитета СКОЈ почеле су крајем јуна 1942, али је због разних тешкоћа Покрајински комитет СКОЈ-а формиран 17. октобра 1942, у саставу: секретар Драги Стаменковић и чланови Ивица Девчић Обалац и Бора Дреновац. Његово седиште, такође, било је у Београду. Његовим обављањем добијен је још један руководећи орган НОП-а у Србији, мада је и он комуницирао са скојевским организацијама преко веза које је организовао Покрајински комитет Партије, као и главни штаб.

Појачао се и састав Покрајинског комитета КПЈ за Србију када је, почетком децембра 1942, у Београд стигао Мома Марковић, тако да су ПК сачињавали: Благоје Нешковић, Михајло, Мома Марковић Ђора, Мирко Томић Сељак, Василије Буха Јова и Миодраг Драги Стаменковић, секретар ПК СКОЈ-а. Одређен је и Главни штаб који је имао само 2 члана: командант је био Радивоје Јовановић, а политички комесар Мома Марковић, којима ће се као начелник Штаба, почетком 1943. године, прикључити и Алминје Марковић. У основи, били су поново конституисани руководећи политички и војни органи НОП-а.

Наступно је, у извесном смислу, и пови квалитет у раду руководећих органа НОП-а у Србији. На састанцима Покрајинског комитета КПЈ се расправљало, у децембру 1942, како омасовити НОП у Србији, али и у Београду који је, током 1942, претрпео неколико провала у којима је пострадао велики број руководиљаца и чланова КПЈ. Приликом разматрања ових проблема, поставило се питање: одакле убудуће руководити НОП-ом у Србији, да ли и даље из Београда или са терена, јер до тада једино је командант Главног штаба био на терену у Шумадији. Искусни илегалци који нису боравили на теренима у унутрашњости Србије, Нешковић и Буха, залагали су се да то треба и даље чинити из Београда, одакле се има бољи увид у развој партијских организација НОП одреда и одакле се боље успостављају и одржавају везе са окружним комитетима и штабовима одреда. Супротно мишљење су имали Мирко Томић и Мома Марковић. Они су се залагали да Покрајински комитет ишаће на терен Шумадије или Топлице, одакле би непосредно могао утицати на развој НОП-а.

272 А ЦК СКЈ, 434/42.

273 А ЦК СКЈ, 463/42. Михајло - Фишеру 28. VIII 1942.

Овим расправама у Покрајинском комитету, крајем 1942, присуствовао је и Светозар Вукмановић Темпо, делегат Врховног штаба, на пролазу за Македонију. Он је стекао утисак да "сагласност није постигнута и та питања су остала отворена". Темпо је предложио да се "хитно формира Главни штаб који би заједно са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију руководио Народно-ослободилачким покретом и оружаном борбом са терена". Осим тога, да се комунисти из градова пошљају на терен, па и из Београда. Са тим мишљењем сложили су се Мирко Томић и Мома Марковић, али то нису прихватили Пешковић и Буха, са образложењем да се са терена не може руководити организацијама КПЈ у западној Србији. Темпо је изнео предлог да се војно-политичко руководство НОП-а у Србији смести на подручју јужне Србије, у Топлици или Јабланици. Међутим, то није подржао ни један члан ПК, јер су Мома Марковић и Мирко Томић били више склони да ишају на терен Космаја.

На наведеним састанцима Покрајинског комитета се расправљало и о Мирку Томићу, пошто је Централни комитет КПЈ заузео став у "Пролетеру", крајем 1942, поводом распада Суворовског НОП одреда, да је Томић "морао бити скинут са руководства". Он је суспендован из Покрајинског комитета и до дефинитивне одлуке ЦК КПЈ, распоређен на дужност секретара привременог Месног руководства КПЈ, за задатком да изврши реорганизацију београдске партијске организације и да се под његовим руководством оформи нови Месни комитет КПЈ који би сачињавали: Мирко Томић, Сташислав Сремчевић, Јанко Лисјак и Бура Гајић. Међутим, приликом обнављања београдске партијске организације, у јануару и фебруару 1943, сва четворица су изнисули на улицама Београда у обрачуна са Специјалном полицијом. Почетком 1943, у Покрајински комитет је кооптиран Педелько Караџић, а нешто касније и Петар Стамболић који је стигао у Београд средином 1943. године.

После Темповог одласка из Београда, руковођење НОП-ом Србије и даље је настављено из Београда, с тим што је Мома Марковић, у пролеће 1943, изашао на терен Шумадије да се придружи команданту Главног штаба. Иначе, Покрајински комитет Партије и СКОЈ-а су и даље остали у Београду, с тим што је Пешковић задржао најважније послове: везу са Централним комитетом КПЈ и Врховним штабом, војни сектор, сектор за агитацију и пропаганду, уредништво "Гласа", технику Покрајинског комитета за везу са унутрашњости. Покрајински комитет је и даље доносио политичке и војне одлуке, јер Пешковић није одобравао "војводске амбиције команданта Главног штаба, који је схватио наименовање за члана Врховног штаба, као право да о одлукама ПК дискутује с нама".²⁷⁶ У оквиру ПК је извршена подела рада, а секретар ПК је контролисао да ли се задаци извршавају у духу закључака ПК.

Од када је наименован за члана Врховног штаба, Радивоје Јовановић је почео да ставља примедбе на руковођење војним пословима од стране Покрајинског комитета, а парочито од када је постао командант Главног штаба. После састанка у Болечу почетком децембра 1942, Јовановић је, између осталог, писао Пешковићу: "Исто тако мислим да би важе директно мешање у рад одреда требало да изостане. У оваквим случајевима где познајем одреде, терен и прилике, то је сасвим могуће, док ће за остале крајеве бити мало теже". Ипак, Радивоје Јовановић је у одређеним питањима тражио помоћ од Покрајинског комитета. Он је предлагао Покрајинском комитету да се формирају групе команде: "Осећа се стварна потреба за стварање групних команди... За мене је тешко решавање овог проблема без твоје помоћи, пошто не познајем ни људе ни остале прилике у довољној мери код појединих одреда". Такође, Радивоје Јовановић је уочио да је питање одржавања веза са одредима један од основних

274 Светозар Вукмановић, *Улога и значај јужно-моравског региона у развоју Народноослободилачке борбе*, у: *Руковођење Народноослободилачком борбом и револуцијом у Србији 1941-1945*, Београд, 1988, стр. 119-125.

275 *Београд у рату и револуцији*, стр. 401-407.

276 А ЦК СКЈ, 446/42, Михајло - Финсеру 12. IX 1942.

проблема које је требао да реши Главни штаб. "Везе морају бити сигурне, многоструке и такве да потпуно задовоље потребе. Оно што сада постоји није довољно. Ја ћу већ израдити један план за везе, кога треба према могућностима и потребама спровести. Везе које Ви имате неће моћи да задовоље потребе Главног штаба".²⁷⁷ Ови захтеви су били нереални, јер Главни штаб није имао услова са терена у Шумадији, да одржава везе са партизанским одредима.

Мере НК и Главног штаба на обнови и учвршћивању НОП одреда у другој половини 1942. године

У другој половини 1942. године, обнављају се партијске и скојевске организације и одреди, а постојећи се стабилизују и повећавају своја дејства.

Били су обновљени Ваљевски и Чачански НОП одред, али су, убрзо, после првих сукоба са непријатељем расформирани. Није успео покушај са обнављањем Краљевачког НОП одреда, па је у другој половини 1942. западна Србија остала без партизанских одреда.

Шумадијски НОП одред, у току јула 1942. подељен је у групе и наставио је са мањим акцијама, а крајем истог месеца је имао 28 бораца подељених у 2 чете, од којих је једна била упућена у Колубару, а друга према Опленцу, са задатком да у овим срезovima разоружају сеоске страже и забране рад општинским управама. У току августа, стигло је наређење од Главног штаба, у ствари од Покрајинског комитета, које је са знањем Џенковића потписивао Мирко Томић, да се, "држећи се основне директиве",²⁷⁸ појачају напади на непријатеља да би се олакшао положај партизанских јединица у југоисточној Србији. Међутим, Први шумадијски НОП одред, тако мале јачине, могао је да врши мање акције, као што су биле оне у почетку борбе 1941, палећи, углавном, архиве и демолирајући железничке станице. Да би ојачао одред, Покрајински комитет је испратио да се обезбеде канал и пунктови за пребацивање на терен Окружног комитета за Аранђеловац и Окружног поверљивства за Младеновац. Долазком из Београда и са терена пових бораца, Први шумадијски одред имао је у својим редовима, септембра 1942. године, око 56 бораца. Тада је извршена и реорганизација Одред и борци су разврстани у три чете: Рудничку, Опленачку и Космајску, које су упућене на своје терене. После извођења акција на својим теренима, чете су се, крајем септембра, вратиле на Београд, где је одржан састанак свих чета са Окружним комитетом Аранђеловац и чланом Врховног штаба Радивојем Јовановићем, који је дошао на овај терен месец дана пре тога. На Београду је извршена допуна Штаба Одред. За диверзије је издвојена група од 4 бораца, која је дејствовала под командом Одред. Рудничка и Опленачка чета су упућене према Руднику. На путу ка Руднику, у селу Трешњевци, водили су жестоку борбу са четницима у којој су обе чете имале губитке, тако да је у строју од 40 партизана остало 27. Космајска чета дејствовала је на терену Младеновачког округа, орањачког и колубарског среза, водећи борбе са четницима.

После дејстава на терену, чете су се састале, 8. октобра 1942, на Руднику, када је у строју било 60 бораца, од којих су скоро половина били чланови КПЈ. По наређењу Главног штаба, у јесен 1942, предузимање су мере за учвршћивање овог Одред: организована је војна обука, политички рад, посебна обавештајна служба, затим интендантура и постављени болничари по четама. Радивоје Јовановић је поставио задатак Одреду да припреми и изведе, у што краћем року, неколико већих акција. Истовремено је од секретара Покрајинског комитета

²⁷⁷ Зборник НОР, I, 4, стр. 229-230.

²⁷⁸ Исто, стр. 66-67. Наређење Главног штаба НОП одреда Србије, од 14. августа 1942. Штабу Првог Шумадијског НОП одреда "Милан Благојевић", за појачање акција против непријатељских снага.

тражио да што више радника пошаље из Београда, у овај, али и друге одреде. Да би лакше командовао Одредом, Штаб је одредио 2 командна места код Рудника и Вепчаца у земуницама, а са четима је одржавао везе и издавао наређења преко курира.

После овог састанка, чете су упућене на своје терене где су постале знатно активније. Рудничка чета разрушила је пругу уског колосека у рејону Криве Реке и Штавице, у другој половини октобра 1942. године. Космајска чета извршила је нападе на руднике угља у Мисачи и Орашцу, палећи уснут општинске архиве, у чему су им помагале сеоске десетине. Осим тога, извршен је напад на четнички одред у Барајеву и на жандармеријску станицу у Стојинку, и у оба места заплењено је доста оружја и опреме.

У новембру 1942. у селу Бањи, одржан је поново састанак Штаба Одред са Окружним комитетом и Радивојем Јовановићем. Одлучено је да се пре зиме изврши чишћење терена, тј. да се забрани рад општинских управа и да се ликвидирају квислиншке посаде по селима, да би Одред лакше могао да презими. Чете су кренуле на извршење задатка и, у новембру 1942, изведене су две успешне диверзије на прузи Чачак-Лајковац и Ланово-Крагујевац. Главни штаб, односно члан Врховног штаба, крајем новембра 1942. паредио је Одреду да изврши напад на среско место Сонот. Пошто напад није одмах извршен, он је поново интервенисао и, половином децембра 1942, напад на Сонот није у потпуности успео, јер су се партизани морали повући, претходно спаљујући архиве суда и среског начелства. После више акција мањег обима, по наређењу Главног штаба, Одред се повукао према планинским пределима око Рудника и Букуље.

Што се тиче југоисточне Србије, већ смо напоменули да јупска офанзива бугарских јединица, која је трајала око 10 дана, није донела жељене резултате.

Тога су били свесни окупатори и њихови сарадници, па су одмах, почетком јула 1942, одржали разговори у Нишу између шефа немачког управног штаба у Србији и Милана Ђимовића, министра унутрашњих послова у Недићевој влади, па којима је договорено да Недићева влада преузме на себе обавезе да уништи партизанске одреде које није успела бугарска војска... Овом акцијом против партизанских одреда руководио је лично Ђимовић, па је по њему названа "Ђимовићева офанзива". Он је предвидео да у офанзиви учествују јаче снаге Српске државне страже, један одред добровољаца и неколико четничких одреда. Осим тога, у сваком селу је предвиђено да 30 до 40 стражара учествују у борбама против партизанских одреда. непријатељске снаге биле су јачине 4 до 5000 људи, док је у Нишавском одреду било 85, Озренском 58 и Заглавској чети Тимочког одреда 20 бораца.²⁷⁹

О намерама квислинга, преко својих веза, био је обавештен Окружни комитет КПЈ за Ниш и он је упутио партизанске одреде да се против њих припрема офанзива. У том тренутку, Озренски НОП одред се налазио на Девини, а чим је примио обавештење да се припрема офанзива, Штаб Одред је донео одлуку да се Одред подели у 4 групе: Нишку, Сокобањску, Алексиначку и Ражањску. Ову брзошлету одлуку није одобрио Покрајински комитет и у наређењу Главног штаба, од 10. августа 1942, осудио је ово разбијање Озренског одреда у групе "без нарочито одређених конкретних задатака, и, што је најгоре, без веза са Штабом и другим деловима Одред. Овакав начин разбијања Одред у групе значи корак ка растурању Одред".²⁸⁰ У ствари, то је био став покрајинског комитета кога је образложио Мирко Томић, а поновљен је неколико дана касније у писму Покрајинског комитета. "Главни штаб није осудио свако разбијање Одред на мање групе, већ онако како је то учињено зиме у Голици и сада код Озренца, тј. капитулантско без плана, не за очување Одред и повећање његове акционе способности, већ формално разби-

279 Миливоје Станковић, *и.д.*, стр. 445-460.

280 Иван Ђигоријевић, *и.д.*, стр. 183.

281 *Зборник НОР*, I, 4, стр. 56.

јање Одред а бежање од борбе с непријатељем".²⁸² Опште критике Покрајинског комитета и наређење главног штаба нису много помогли: Озренски одред је и даље остао разбијен у 4 групе, иако је било покушаја да се одред обнови.

Аћимовићева офанзива је почела у првој половини јула 1942. У то време, Нишавски НОП одред се налазио на Зеленом врху у Сврљинским планинама. Кад је обавештен о овој офанзиви, Штаб Одред а доноси одлуку да са четата напусти терен Сврљига, с тим да Сувопланинска чета од 50 бораца пређе на Суво планину и у Запаље, Нишавско-Пиротска чета – на Стару Планину и Горње Понишавље, а да једна мања група бораца, са комесаром Одред а, остане на терену Сврљига, ради присуства на терену и одржавања веза са суседним одредом и Окружним комитетом КПЈ за Ниш.²⁸³ Чете су прешле на одређене терене од 12 – 14. јула 1942. Сувопланинска чета је изводила акције у Запаљу и на Сувој планини. Међутим, Недићевци су брзо реаговали на ову активност чете и она се после 9 дана вратила на Сврљинске планине. Заменик комесара Одред а Милисав Игњатовић и команда чете стекли су утисак да су на себе привукли непријатељске снаге које су биле концентрисане на Сврљинским планинама и да се могу вратити без последица на тај терен. Руководство чете је било упозорено од Среског комитета КПЈ за Белу Паланку, али је одбило предлог да се удаљи са терена Сврљига, где су се налазиле јаке снаге Српске државне страже, и била је уништена крајем јула 1942. године. Успели су да се спасу само Милисав Игњатовић и 2 партизана.

Нишавско-Пиротска чета прешла је са Сврљинских планина на терен око Пирота и успоставила везу са активистима НОП-а у Пироту, одакле су приступили нови борци. У оку боравака на пиротском терену, измењена је команда чете, јер је Славчо Дручанов Балкански отишао на лечење у Софију. Нова команда чете није искористила повољне услове за јачање чете и убрзо се, као и Прва чета, вратила на Сврљинске планине. У заседи код Бабиног Кала, претрпела је губитке од Српске државне страже и вратила се поново на Стару планину, где је остала без веза са Штабом Одред а, и поделила се у групе које ће почети да се окупљају, тек, у мају 1943. године. Страдала је и група бораца која је остала на терену Сврљига са комесаром Данилом Прицом. Последнице Аћимовићеве офанзиве су биле трагичне за Озренски и Нишавски НОП одред. Из Озренског НОП одред а, по групама, остала су 34 борца, а из Нишавског НОП одред а 22 борца. Од чланова Штаба Нишавског НОП одред а, остао је само Милисав Игњатовић Јанко кога је Окружни комитет КПЈ за Зајечар одредио за руководиоца преосталих група бораца Озренског и Нишавског НОП одред а.²⁸⁴ Нестанком Нишавског и Озренског НОП одред а није уништен НОП на овом терену. Групе партизана су успеле да се одрже, захваљујући подршци народа и почеле да врше мање акције у јесен 1942. године.

Док је трајала Аћимовићева офанзива против Озренског и Нишавског НОП одред а, Јастребачки одред је имао везу са Покрајинским комитетом, одакле је примао директиве које су потписиване као да потичу од главног штаба НОП одред а и добровољачке војске за Србију, 6. и 12. јула 1941. године. У првом наређењу од 6. јула, Главни штаб је тражио од Штаба Јастребачког НОП одред а, да се, најпре, саслушају чланови бившег Штаба Топличког НОП одред а, због првог распустања одред а у јануару 1942. и за последње "разбијање" Пасјачке и Видојевачке чете у априлу 1942. као и да се саслушају партизани, који су остали живи, па да се од њих обнови Пасјачка чета.²⁸⁵

Још 15. јуна 1942, Главни штаб, односно ПК, издао је наређење Штабу Јастребачког НОП одред а да формира Копаонички НОП одред од Рударске чете, а 12. јула 1942. да се у њу прекомандује један број партизана који се

²⁸² Исто, стр. 69.

²⁸³ Исто, стр. 136 – 142.

²⁸⁴ Исто, стр. 141.

²⁸⁵ Иван Глигоријевић, и.д., стр. 171 – 194.

²⁸⁶ Зборник НОР, I. 4, стр. 12 – 14.

добровољно јаве у тај Одред, и да се упуте на Копаоник. Истовремено, Главни штаб је поставио Душана Томовића за комесара обновљеног Копаоничког НОП одреда.²⁸⁷ Истој дана је упућено наређење, са потписом Главног штаба, свим одредима који су постојали у Србији, да је њихов основни задатак преко лета да спрече окупатора да опљачка летину.²⁸⁸ Држећи се наређења главног штаба, Штаб Јастребачког одреда је формирао Копаонички одред од 3 чете: Копаоничке, Јастребачке и Расинске. У ствари, 2 чете Јастребачког НОП одреда су требале да омогуће лакше пробијање до Копаоника. Са Копаоника се прво вратила Јастребачка чета, а Копаонички одред водећи свакодневне борбе од 8. јула 1942, кад је успео са предњим деловима да стигне до Голије. Међутим, пошто није успоставио везе са организацијама Партије на терену, а у Сандаку није више било партизанских јединица, Одред се, водећи свакодневно борбе, вратио, крајем јула 1942, на Јастребац.²⁸⁹

У току јула 1942, Јастребачки НОП одред је вршио акције на прузи Ниш–Сталаћ и на путу Ниш–Лесковац, а по селима је растурао квислиншку власт. После операција против Нишавског и Озренског одреда, Аћимовић је одлучио да опколи Јастребац и да тамо уништи Јастребачки и Расински НОП одред. О плановима квислинга сазнао је члан Покрајинског повереништва Драги Стаменковић, који је одмах обавестио штабове ових одреда. На заједничком састанку, штабови одреда су одлучили да развуку јединице и ван терена Јастрепца. На Јастрепцу су остале по једна чета из оба одреда са око 100 партизана, а једна чета Јастребачког одреда је упућена према Ражњу и једна чета Расинског одреда према Жуни и Гочу, док не прође офанзива. Ни друга чета Расинског одреда није се задржала на Јастрепцу, већ је напустила овај терен и упутила се према Сталаћу. Великојастребачка чета имала је неколико сукоба са претходницима Српске државне страже и четницима. Непријатељ је успео, у току првих проучавања терена, да открије једну земуницу где су били склоњени болесни и рањени партизани, са бившим комесаром Одреда Никодијем Стојановићем Татком, и да нанесе губитак Јастребачком одреду: погинуло је 8 бораца.²⁹⁰ Акције непријатеља су трајале око месец дана, за које су време партизани успели да се одрже на Јастрепцу, држећи се неприступачних предела. Две партизанске чете које су дејствовале ван Јастрепца, после Аћимовићеве офанзиве, вратиле су се на Јастребац, с тим што је Расинска чета, која је стигла до Гоча, прихватила 11 бораца из Краљева од којих је требало да се формира Краљевачки НОП одред.²⁹¹ На време обавештене и добро вођене јединице оба одреда, биле су поштеђене великих губитака и није дошло до њиховог растурања, па се Аћимовићева офанзива на терену Јастрепца завршила без успеха.²⁹² Срећна је била околност да није, истовремено, владала криза у свим одредима и није се ланчано преносила.

У време кад се изводи Аћимовићева офанзива, на територији Окружног комитета КПЈ за Ниш опорављају се: Лесковачки и Бабички одред на територији Окружног комитета КПЈ за Лесковац – и започињу акције. Од Бабичког одреда у Црној Трави је остало око 70 бораца. Кад је крајем јуна 1942. дошао Васа Смајевић, члан ОК Лесковац, поделио их је на водове, укидајући Штаб Одреда, због чега је Повереништво у Нишу критиковано од стране Покрајинског комитета.²⁹³ Поделом Одреда на водове и њиховим слањем на разне стране, умањила се његова борбена моћ, тако да он није могао да прскочи у помоћ суседним одредима.

287 Исто, стр. 17–18.

288 Исто, стр. 15–17.

289 Косовска Митровица и околина, 1979, стр. 365–66.

290 Миливоје Перовић, н.д., стр. 198–201.

291 Зборник НОР, I, 20, стр. 242–248.

292 Зборник НОР, I, 20, стр. 186–188.

293 Зборник НОР, I, 4, стр. 67–71.

Кукавички НОП одред, како смо већ напоменули, обновљен је 1. маја, под именом Лесковачки НОП одред. Његових десетак бораца у почетку је деловало политички, са циљем да прикупи бивше борце овог Одред. Та активност је уродила плодом, јер ју је народ прихватио, али се његово бројно стање није пагло повећавало, тако да је, почетком августа 1942, имао само 18 бораца. Иако малобројни по саставу, Бабички и Лесковачки НОП одред почели су, у лето 1942, са акцијама против окупатора и квислинга.

Покрајински комитет је, истовремено, предузео мере да се обнови и Јабланички НОП одред. Тај задатак Покрајински комитет је поставио пред ОК Лесковац јуна 1942. године,²⁹⁴ али како његова 2 члана нису могла то да спроведу, то је задужен члан Покрајинског поверљивштва Миодраг Драги Стаменковић да то оствари, и да спроведе пестрају у вези са руковођењем Народноослободилачким покретом на јабланичком подручју. Сви чланови Штаба су дали изјаву. Пошто је споро текло обнављање Јабланичког НОП одреда, секретар Покрајинског комитета је наредно Пасјачкој чети, почетком августа 1942, да оде на Радап и да са групама бораца Јабланичког НОП одреда формира одред који је назван Јабланичко–Пасјачки одред "Станмир Велковић", по имену погинулог члана ОК Лесковац и секретара ОК СКОЈ-а. У почетку, Одред је остао са петим Штабом у саставу око 90 бораца.²⁹⁵ Убрзо по оснивању, Јабланичко–Пасјачки одред је морао да напусти Радап и пређе на Кукавицу, где је заједно са Кукавичким НОП одредом вршио акције од краја августа 1942, у трајању од месец дана, а потом се вратио на свој терен, на Радап планину.

Обнављање Бабичког, Лесковачког и Јабланичко–Пасјачког одреда био је знак да Аћимовићева офанзива није успела и да непријатељ није постигао свој главни циљ: уништење партизанских одреда у југоисточној Србији. Истовремено, то је био, и знак да су ови одреди, већ од тог тренутка, пребродили тачку кулминације кризе и да ће од тада постепено нарастати до коначне победе. Дејства одреда у југоисточној Србији – Јastreбачког, Расинског, Јабланичко–Пасјачког, Лесковачког и Бабичког у септембру 1942. и касније, не само да су одржала континуитет Народноослободилачке борбе у Србији и Македонији него су означила и прекретницу у развоју Народноослободилачког покрета на овим просторима.

Провала у Нишу и пад у руке непријатеља члана Покрајинског поверљивштва КПЈ Лепосаве Стаменковић Ленке, нанета је велика штета Народноослободилачком покрету и онемогућила руковођење из Ниша, па је Драги Стаменковић прешао у Лесковац а неки чланови ОК Ниша послати за чланове ОК Лесковац. Ту је Драги Стаменковић одредио састав ОК Лесковац, који је успео да успостави везу са одредима на свом терену, и Партија је први пут, од почетка кризе, створила чврсте везе и имала непосредан утицај на активности одреда, што је било од одлучујућег значаја за развој Народноослободилачке борбе. Он је одредио и Окружно поверљивштво КПЈ за Врање, да би обезбедио успешније руковођење Народноослободилачким покретом, а и сигурнију везу са Покрајинским комитетом КПЈ за Македонију. Ово руководство КПЈ је почело са радом крајем септембра 1942, и преко њега је обезбеђена веза не само са Покрајинским комитетом КПЈ за Македонију, него и са Бугарском радничком партијом.

Делатност на учвршћењу одреда и партијске организације, после одласка Драгог Стаменковића за секретара НК СКОЈ-а, у октобру 1942, наставио је Недељко Караџић Милисав.²⁹⁶ Покрајинско поверљивштво КПЈ ће руководити Партијом и одредима у југоисточној Србији из Лесковца до новембра 1942. године, а онда ће Недељко Караџић бити припућен да напусти Лесковац,

294 *Зборник НОР*, I, 3, стр. 270–271.

295 Никола Илић, *Јабланичко–Пасјачки одред*, стр. 26–31.

296 Стојан Никוליћ, *и. д.*, стр. 318–321.

па ће од тада руководити Партијом и одредима са терена и одржавати везу са Покрајинским комитетом.

Када је Окружни комитет КПЈ за Лесковац, крајем септембра 1942, успоставио везу са Лесковачким НОП одредом, овај Одред је имао око 30 бораца. Да би га ојачала КПЈ је наредила Бабичком одреду да упути једну групу бораца на Кукавицу, како би повећао ударну снагу Лесковачког одреда, а тиме је успостављена веза и садејство између ова два одреда. Главна активност Лесковачког НОП одреда је била усмерена на извршавање задатака постављених од стране Покрајинског комитета. Главни штаб – да се спасе летница, да је не опљачкају окупатори.²⁹⁷ У том циљу, Одред је протеривао немачку полицију и Српску државну стражу из села, и опемогућавао рад општинских управа, које су реквирирале жито и друге животне намирнице. Овај Одред мале јачине од 40 бораца, стално је узнемиравао окупатора и квислинге, тако да су окупатори били принуђени, почетком новембра 1942, да покрену офанзиву на овај Одред, под називом "Рудолф".²⁹⁸

Кад се одвојио од Лесковачког одреда, Јабланички-Пасјачки одред се вратио на Радац и почео да разоружава четнике и сеоске страже, стварајући услове за веће акције у којима би напали четнике у Горњој Косаници и Горњој Јабланици. То није могао сам остварити, па је члан Окружног комитета КПЈ Душан Пућа затражио да се Јастребачки одред пребаци на Радац, што је његов Штаб и извршио, где је формиран Оперативни штаб за оба одреда. У том периоду је имао у својим редовима око 90 бораца, тако да је Оперативни штаб располагао са око 200 бораца у оба одреда.

Заједничке акције ова два одреда, а нарочито после напада на Статовац, где је убијено више четника и Педићеваца, упеле су забринутост у непријатељске редове.²⁹⁹ Међутим, јаке непријатељске снаге нису дозволиле да ови одреди поново створе слободну територију, али је битно да су они почели да изводе заједничке акције и садејствују у борбама против окупатора и квислинга, и то у време кад нису постојале везе са Покрајинским комитетом и Главним штабом.

Са ослободом на Јастребачки НОП одред, у другој половини 1942, дејствовао је Расински одред који је у свом саставу имао 115 бораца и који су изводили акције на северној страни Јастренца, у Расини и Жуни. Он је скоро стално имао везу са Окружним комитетом КПЈ за Крушевац, а, преко њега, и са Покрајинским комитетом у Београду. У јесен 1942. је извршена реорганизација Расинског одреда на тај начин, што је подељен у 4 вода: Ударни, Расински, Жупски и Конаошнички, који су дејствовали у расинском, трстеничком и жупском срезу, а Ударни вод је извршио упад у кланцу у Крушевцу.³⁰⁰

Преко демаркационе линије дејствовао је по водовима Бабички одред, јачине око 90 бораца. Кад је дошао у Лесковац, Драги Стаменковић је овај Одред, који је до тада био без веза са руководелим форумима НОБ, повезао са Окружним комитетом КПЈ за Лесковац и донео одлуку да од њега формира два одреда: Бабички одред, који би, као и раније, дејствовао на Бабичкој гори, и Врањски НОП одред "Сима Попгачаревић" који би, продором на Скопску Црну гору, успоставио везу са скопским партизанским одредом. Ова реорганизација Бабичког одреда је извршена средином септембра 1942. године,³⁰¹ и постављени су штабови за оба одреда. Врањски НОП одред "Сима Попгачаревић", почетком октобра 1942 – са Штабом у саставу: командант Живојин Пиколовић Брка, комесар Душан Девецић Жика и заменик комесара Слободан Цеквић Радован – кренуо је према Скопској Црној гори. За разлику од врањског краја, где је имао подршку од народа у околини Бујаповца, на Карадаку, са претежно албанским

297 *Зборник НОР*, I, 4, стр. 15–17.

298 *Зборник НОР*, I, 20, стр. 258–262.

299 *Зборник НОР*, I, 4, стр. 209–213; I, 20, стр. 242–250.

300 Венцеслав Ђинђић, *КПЈ у Србији 1941–1942*, стр. 214–215.

301 АС, ОК Врање, Сехања Василија Смајевиха.

живљем, није имао подршку; шта више, пријављен је бугарском окупатору који је папао и изненадио Врањски одред у селу Врбану. У неравноправној борби, погинуло је 10 партизана и то је био велики губитак, а један део бораца се вратио у црноставски крај, док је одред продужио према Скопској Црној гори. У околини Прешева се повезао са партијском организацијом, дошао у везу са Обласним комитетом КПЈ за Косово и Метохију и тиме је обезбедио садејство са Одредом "Зејнел Ајдини". У циљу заједничких акција, формиран је Оперативни штаб чији је командант био Живојин Николић Брка, а комесар Фадил Хоџа. Овај Штаб је планирао и извео успешан напад са оба одреда на рудник Лојане. Кад су бугарске јединице из Скопља и Куманова покушале да униште ова 2 одреда, они су прешли демаркациону линију и Врањски одред је провео неколико дана на Косову, а потом се вратио у Црну Траву.

Док је Врањски одред изводио акције далеко од своје базе, Бабички одред је успешно дејствовао у рејону Власотинаца и Бабичке горе.³⁰² У јесен 1942. године, партизански одреди југоисточне Србије, изузимајући Озренски и Нишавски одред, превазишли су дефанзивну тактику и оживели борбене активности, преузимајући иницијативу коју касније нису испуштали из руку. Зато ће непријатељ покушати још једном да их уништи током новембра 1942.

Дејства Јастребачког, Лесковачког, Јабланичко – Пасјачког и Расниског НОП одреда у рејону Лесковца, Пусте Реке, Пасјаче и Топлице, изазвале су окупаторе да наставе са нападима на ове одреде на Кукавици, Јастрепцу и Радану. Припрему офанзиве на поменуте одреде, под именом "Рудолф", организовала је Фелдкомандатура 809. из Ниша. Конференцији у Крајској команди у Лесковцу, присуствовали су немачки, бугарски и представници Недићеве владе. Према расположивим подацима у офанзиву "Рудолф" су учествовали: 20 одреда Српске државне страже, 2 бугарска пука и немачке полицијске јединице, у укупној јачини од 5000 војника. Непријатељи су прво планирали да окруже Лесковачки НОП одред, посудањем свих насеља и прилаза Кукавици, а да потом претресу планину, пронађу га и униште.³⁰³

Већ 1. новембра 1942. године, био је Лесковачки НОП одред, у јачини од око 60 бораца окружен на Кукавици и тренутно се налазио у рејону Повковог Рида. Већ следећег дана, избегавајући сукоб са непријатељем, Одред се поделио на 2 дела. Вешитим маневрисањем, један део се са командантом пребацио у Црну Траву, а други део са комесаром је остао неоткривен на Кукавици од 5. новембра, када су се повукле немачке и бугарске снаге, а потом до 15. новембра и Недићеве јединице. Део Одред који је прешао у Црну Траву, вратио се после месец дана на Кукавицу у састав Лесковачког НОП одреда.

Пре доласка дела Лесковачког НОП одреда у Црну Траву, Бабички одред са 37 бораца, на захтев Покрајинског поверљивог ОК Лесковац, напустио је овај терен и почео је да дејствује у околини Власотинаца и на Бабичкој гори,³⁰⁴ да би олакшао положај НОП одреда који је био изложен непријатељској офанзиви. Акције Бабичког одреда принудиле су окупаторе да одвоје део снага са Кукавице и упуте на Бабичку гору. На источним падинама Бабичке горе, у селу Ступици, Одред је поткажан и изненада нападнут, 12. новембра, претрпевши велике губитке. Страдао је скоро сав партијски кадар. У пркос губитака, Одред је до краја 1942. наставио са акцијама, упадајући и у Власотинце.

Док су Јастребачки и Јабланичко–Пасјачки одред вршили акције на терену Радана, Топлице и Пусте Реке, окупатори и квислинзи су концентрисали своје јединице око Пусте Реке и Радана. У овој операцији су учествовали: Петни немачки полицијски батаљон са 800 војника, 3 бугарска пешадијска батаљона и топличка групација Српске државне страже и четника Косте Пећанца. Према плану операције, окупатори су, већ 13. новембра 1942. године, посели сва села

302 Живојин Николић, *н.д.*, стр. 235–239.

303 *Зборник НОР*, I, 4, стр. 258–262.

304 Исто, стр. 398.

реке Јабланице, од Лебана према реткоцеру. Следећег дана, јединице предвиђене за претрес терена и за напад на Јабланичко-Пасјачки одред отпочеле су дејства.

Оперативни штаб за Јастребачки и Јабланичко-Пасјачки одред је открио тек тада почетак офанзиве и наредно је пробој према Јастренцу. Међутим, изгубило се на времену, јер су Штаб и партијско-политичко руководство одлучили да преноће у селу Товрљану, где су их педићевско-четничке снаге откриле и нападе партизанске јединице у Трновом Лазу.³⁰⁵ У том тренутку Оперативни штаб доноси одлуку да се одреди пробијају одвојено, и то: Јастребачки преко планине Видојевине за Јастребац, а Јабланичко-Пасјачки преко Пасјаче и да се поново споје у Добричу. Јастребачки одред, у ноћи између 15. и 16. новембра, успео је да се пробије из обруча непријатеља и пребацни преко реке Тошлице. Јабланичко-Пасјачки одред није кренуо према Јастренцу, него је његов Штаб променио одлуку и вратио Одред на Радан. Убрзо му је постало јасно да се Одред ни под којим условима не може одржати на Радану, због присуства непријатељских јединица, па је донета одлука да се Одред, у току ноћи између 16. и 17. новембра, мора пробијати преко Пасјаче. У циљу што успешнијег пробоја Одред је формирао посебну ударну групу за разбијање непријатељских заседа. У току ноћи је успео да се пробије до села Добра Вода, да би се, 19. новембра, спојио са Јастребачким НОП одредом у селу Девча.³⁰⁶ С обзиром да су их на тој територији нападе бугарске јединице, процењено је од штабова одреда да окупатори предузимају офанзиву на Јастребац, па се Јабланичко-Пасјачки одред, 22. новембра, вратио на Радан, под претпоставком да је непријатељска офанзива завршена. Кад је Штаб Одреда увидео да још офанзива траје, доноси лукаву али ризиканту одлуку да се склони у партизанско село Стублу, у Пустој Реци, на домак бугарског гарнизона и комуникације Ниш-Лесковац – и ту проводи 3 дана, крајем новембра 1942. године.

Немачки штабови који су руководили овом офанзивом, донели су одлуку да се операција "Рудолф" заврши и јединице повуку у своје гарнизоне, а командант Југоистока, почетком децембра 1942, обавестио је немачку Врховну команду да су партизани у рејону Лесковца уништени.³⁰⁷ Планови окупатора да ће операцијом "Рудолф" уништити партизанске одреде у рејону Лесковца и Тошлице и тиме спречити развој НОП-а 1943. године, нису остварени. Војно-политичка ситуација ишла је на руку окупаторима и квислинзима. Три партизанска одреда: Лесковачки, Јастребачки и Јабланичко-Пасјачки, били су потпуно окружени и то у неповољним зимским условима. Нису имали веза између себе Лесковачки и Јабланичко-Пасјачки одред, а били су и без веза са Окружним комитетом, Покрајинским поверљивштвом и Покрајинским комитетом КПЈ. У таквим условима штабови одреда су били принуђени да сами доносе одлуке о правцима кретања и успели су да сачувају одреде, уз минималне губитке. У току целе офанзиве, погинуло је 5 бораца.³⁰⁸ Пошто нису успели да униште партизанске одреде, окупатори су и овог пута вршили одмазде над становништвом, да би присилили народ на лојалност и одвајање од Народноослободилачког покрета. Похапшено је и одведено око 200 талаца, као и чланова партизанских породица.

Док су одреди на територији Окружног комитета КПЈ за Лесковац постепено јачали и изводили акције на територији Окружног комитета КПЈ за Ниш, сас Јастребачког НОП одреда други запали у тешку кризу. У Анимићеве офанзиве је изгинуо или је био заробљен највећи број бораца Нишавског НОП одреда, тако да је један од најјачих одреда у источној Србији престао да постоји. Остала су само 22 бораца која су се скривала по терену. Пошто је био разбијен и Озренски НОП одред, од кога је остало 17 бораца, ради

305 Исто, стр. 400.

306 Никола Илић, и. д., стр. 143.

307 Зборник НОР, 2. док. 186–208.

308 Зборник НОР, 1. 4. стр. 209–213.

обједињавања остатака оба одреда формиран је Заједнички штаб у саставу: Коирад Жилник Слободан, Милисав Игњатовић Јанко и Душан Тасковић Срећко. Овај Штаб имао је уз са се групом од 20 партизана. Како није постојао Окружни комитет КПЈ за Ниш, били су принуђени да ухвате везу са Окружним комитетом КПЈ за Зајечар, да би потврдио ову њихову иницијативу за формирање Заједничког штаба, јер се поменута тројица у Штабу нису међусобно слагали, па је требао неко из партијског форума да рашчисти ситуацију. Пре од свих, Игњатовић је успео да се са 15 бораца пребаци на терен ОК Зајечар и са њим успостави везу, крајем октобра 1942. године. Иако је био критикован због распада Одред, Игњатовић је од Окружног комитета Зајечар овлашћен да среди ситуацију у Одреду и постави партијско руководство, односно "да среди партијску организацију Нишавског и Озренског одреда, као и рад Партије у белопапаничкој, сврљинској и озренској бази".³⁰⁹

Окружни комитет КПЈ за Зајечар прикључно је остатке Озренског и Нишавског НОП одреда Тимочкој чети, формирајући од њих одред који је добио име Тимочки, и имао је у свом саставу 36 бораца. Том приликом, именован је и Штаб новог Одред: командант Ђорђе Крстуловић, комесар Момчило Сибиновић и партијски руководиоца Милсав Игњатовић. Ову реорганизацију је одобрио Покрајински комитет, с тим да привремено ОК Зајечар држи везу са остацима ова 2 одреда, док се не среде и не учврсте. "Овлашћујемо вас да извршите саслушање о досадашњем раду свих другова одговорних у ова 2 одреда и да спроведете реорганизацију и даљу контролу над њима. То ће бити дотле док НП не одлучи да ОК у Нишу поново преузме везе са њима".³¹⁰ Међутим, због сталног повлачења Одред, исцрпљености бораца, заседа, слабих веза са народом, а и са КПЈ на терену, Милсав Игњатовић је почео да сумња у своје саборце да су издајници, па и у ОК Зајечар, па је без знања овог партијског форума осудио и стрелјао 16 бораца, међу којима је било и старих чланова КПЈ. Тек кад је комесар Тимочког одреда успео да успостави везу са ОК Зајечар и да, заједно са члановима овог комитета, разоружа чланове Штаба Одред Милсав Игњатовића и команданта Ђорђа Крстуловића, и после дужег саслушања осуди их на смрт као непријатеље Одред, била је заустављена ова штетна активност која је претила да уништи Одред. Десеткован Тимочки одред, под командом Тимочки одред, под командом Коирада Жилника, кренуо је, крајем 1942, из долине Тимока у правцу планина Озрен и Буковика, где се, крајем јануара 1943, састао са Ражањском групом Озренског одреда.

После Аћимовићеве офанзиве у југоисточној Србији, када су партизански одреди избегли уништење, и одреди у источној Србији имали су кризни период. Обавештен о Аћимовићевој офанзиви, Окружни комитет КПЈ за Зајечар поделно је Књажевачко-Бољевачки одред на 3 чете: Тимочку, Бољевачку, и Крајинску, са перспективом да свака од њих прерасте у одред. Крајинска чета се одвојила, половином јула 1942, и по задатку Окружног комитета отишла у Крајину. Остале 2 чете, углавном су дејствовале заједно или самостално. Бољевачка и Тимочка чета су дочекале Аћимовићеву офанзиву на обронцима Старе планине; док је Тимочка чета биваковала на планини Тушжици, Бољевачка чета се кретала кроз Заглавак, затим кроз Буцак и Сврљински срез те не успевши да успостави везу са сврљинским партизанима, вратила се на планину Тушжицу у првој половини септембра 1942, где је, од 11. до 13. септембра, одржала више збора и кажњавала сараднике окупатора. При повратку ка Књажевцу, Бољевачку чету су, 10. октобра, нападе јаче жаңдармеријске снаге. Том приликом већи део чете се прикључио Тимочкој чети, а мањи део са командиром се упутно у бољевачки срез.

³⁰⁹ Исто, стр. 142–143.

³¹⁰ АС, ОК За, 13. Покрајински комитет КПЈ за Србију ОК КПЈ Зајечар 18. новембра 1942. године.

Тимочка чета, у току септембра 1942, вршила је мање акције и приликом напада на жандармеријску станицу у Општану, 19. септембра, погинуо је командир чете Милун Мишић. Уз мање губитке, Тимочка чета је, захваљујући подршци народа, успела да сачува своју ударну снагу. Крајем октобра 1942, извршено је њено спајање са остацима Озренског и Пипавског НОП одреда. Штетна делатност Милосава Игњатовића се одразила и на Тимочку чету, јер је стрељао њених 5 бораца.

Мала Крајинска чета прокретарила је, у лето 1942, северним делом Крајине, све до Доњег Милановца. У близини Доњег Милановца, ова је чета прихватила 3 партизана бившег Мајданшког одреда. Један од основних задатака Крајинске чете је био да успостави везу са партијском организацијом у Мајданску, а преко ње и са Пожаревачким НОП одредом. У близини варошице Салан, чети је пришла још једна група партизана, па је, у првој половини 1942. године, преименована у Крајински НОП одред, у чијем је саставу било око 38 бораца. У почетку, он је дејствовао у околини Борског рудника, али како се није могла успоставити веза са партијском организацијом због провале у Бору, Одред се није могао задржати на том терену, него је поново отишао у Крајину, где се до краја 1942. задржао, боравећи на падинама Дели Јована и Мироча.³¹¹

Однос између НК и Главног штаба почетком 1943. године

Крајем 1942. и почетком 1943. године, после победа антифашистичке коалиције код Стаљинграда и у северној Африци, дошло је до преокрета тока Другог светског рата, јер су антифашистичке снаге на свим фронтovima прешле у офанзиву. Код руководства Немачке пораз у Африци је изазвао стрепњу, да би могло доћи до искрцавања западних савезника на Балкану, па је у њиховим очима порастао значај Србије, имајући у виду њене комуникације које су кључ за господарење Балканом, а и рудно богатство је било од непроцењивог значаја за немачку ратну привреду. Имајући то у виду, постаје јасније зашто су немачке окупационе снаге по сваку цену настојале да униште НОП и Србији. Неуспеш у борби против НОП-а, немачки су команданти на Балкану да, крајем 1942, препиттају систем окупационе управе, односно систем њеног војног обезбеђења. У том циљу је организовано више инспекцијских обилазак окупационих установа у Србији, да би се успоставили пропуси, а о свему је обавештавао Хитлер. Затим је, крајем новембра 1942, Хитлер издао указ о поступку приликом борби са бандима³¹², да би ослободило одговорности немачке трупе приликом дејстава против усташка, а и да се не осврћу на међународне ратне конвенције. Што се тиче Србије, није дошло до неких битних промена у немачкој окупационој управи, сем што су извршена померања немачких јединица најпре према Петровцу, а затим према Сутјесци, где су се водиле одлучујуће битке са Оперативном групом дивизија око Врховног штаба.

Одласком у Босну СС дивизије „Принц Еуген“ и других јединица, окупаторске снаге у Србији, у пролеће 1943, биле су ослабљене. Међутим, војска која је стајала на располагању немачком окупатору није била тако мала. Почетком маја 1943, немачке јединице у Србији су имале око 15.000 војника, немачка полиција око 4000, бугарске трупе око 20.000, али све, већ у јуну, са доласком још једне бугарске дивизије која је посела територије у Србији све до Колубаре, овај број повећао на 30.000. Од квислиншких војних снага окупатор је имао на располагању око 13.000 припадника Српске државне страже, 3500 Српског добровољачког корпуса и око 5000 војника Руског заштитног корпуса.³¹²

311 Слободан Босиљчић, *Тимочка крајина*, Зајечар, 1988 стр. 63-79, Иван Ђигоријевић, *н.д.*, стр. 196-205; Драгољуб Петровић, *н.д.*, стр. 136-141.

312 А В И И. НАВ. Т. 501. Р. 249. С. 444. Т. 331. Р. 187. С. 722-725.

Криз у НОП-а у западној, централној и источној Србији искористно је Дража Михаиловић за јачање свог покрета. Број четника у првој половини 1943. тешко је утврдити, јер треба одвојити ефективне снаге од оних са спискова, па се у изворима помиње око 18.000 четника. После пораза четника на Неретви, Дража ће се потпуно окренути Србији и покушати да у њој створи упориште пре распада војне ситуације на светским фронтовима.

Руководство НОП-а у Србији, крајем 1942, бар са формалне стране је било комплетирано, јер је поред покрајинских комитета Партије и СКОЈ-а, постојао и Главни штаб који су сачињавали: командант Радивоје Јовановић Брадоња, комесар Мома Марковић и начелник Штаба Предраг Марковић Алмпије, с тим што се Радивоје Јовановић налазио на терену Првог шумадијског НОП одреда, а Мома Марковић је од свог доласка, почетком децембра 1942, остао у Београду до почетка марта 1943, када је изашао на терен да заједно са Командантом руководи партизанским одредима. Њихово руковођење се ограничавало, углавном, на Шумадију и западну Србију, као што је то чинио и Главни штаб у 1941. години, јер Штаб није имао своје посебне везе са одредима у јужној и источној Србији, па је и даље кореспонденција са њима ишла преко Покрајинског комитета, односно окружних комитета, а не од Главног штаба као штабовима одреда, јер Штаб није био у могућности да оствари везе ни са најближим Пожаревачким НОП одредом.

Основно питање које се поставило пред партизанске одреде у Србији, крајем 1942, било је како да презиме, а да не дође до њиховог растурања у групе. О томе је постојала некаква оријентација у писму Тита, крајем октобра 1942, у којем се оцењује ситуација у Србији и одобрава став Покрајинског комитета, да одреди у Србији по саставу буду мањи, али да их на броју буде што више. „Видимо да је партизански покрет у Србији прилично ослабио због огромне прекопачке окупаторских и петоклонашких снага. Али, упркос тога, сматрамо да је потребно у свим областима Србије поново оживети партизански покрет, подржавајући се више тактике стварања и акција мањих партизанских одреда, који су способни да се брзо крећу и избегавају уништење од непријатеља”.³¹³ Имајући у виду наведени цитат из Титовог писма, секретар Покрајинског комитета је писао команданту Главног штаба НОП одреда Србије, да се он слаже са обављањем Суворовског одреда и јачањем првог шумадијског одреда, али да са тим треба бити опрезно: „Јер нећемо дозволити да нам људи прођу као прошле зиме”, и поставља питање: „да ли би увећање одреда, без обезбеђења одступанице или зимских база за толики број људи, било у овом моменту исправно”.³¹⁴ Међутим, већ почетком јануара 1943, комесар Главног штаба нешто друкчије процењује ситуацију да због успеха на Источном фронту и Народноослободилачке војске у Босни расте код народа морал за борбу против окупатора, с обзиром на све то, поставља се задатак јачања одреда, бројчано их снажити, стварати нове где не постоје и најозбиљније поставити питање већих акција.³¹⁵

У то време, почетком 1943, још су везе са југоисточном и источном Србијом ишле преко Покрајинског комитета, па су и извештаји о активностима партизанских одреда на том подручју стизали са закашњењем, преко Покрајинског комитета до команданта Главног штаба. „Примио сам извештаје од наших одреда на југу које сте ми послали”, пише Јовановић почетком фебруара 1943, слажем се са преформирањем одреда. Не би имао шта општијег рећи на оно што ти пишеш, тј. да су одреди неактивни и да то долази од опортунистичког и кукавичког расположења руководства. Јасно је да ће наше директиве утицати на њихов рад, али сматрам да је потребно да их обидем. Да су постојале везе то сам и ја могао до сада урадити”.³¹⁶

313 *Зборник НОР*. I. 20, стр. 270.

314 *Зборник НОР*. I. 4, стр. 247–248.

315 *Зборник НОР*. I. 5, стр. 13.

Почетком фебруара 1943. стигло је наређење од Врховног штаба, преко радио-станице „Слободна Југославија“, да партизански одреди у Србији крену у офанзиву, да би колико-голико растеретили притисак непријатеља на ослобођену територију у Босни. То наређење је пренео комесар Главног штаба команданту, а сам је написао наређење партизанским одредима за ову офанзиву, уз консултацију Пенковића и послао га штабовима партизанских одреда.³¹⁷ „Пузпо је“, писао је Мома Марковић, да кад стигнем тамо, будемо преко терена повезани са свим одредима и да руководимо“. О неопходности веза које треба да има Главни штаб са свим одредима у Србији, Јовановић је, између осталог, писао почетком фебруара 1943. године: „За нас је од огромне важности да одмах успоставимо везе преко терена. Ја сам о томе већ пре четири месеца писао другу Михаилу, и тражио од њега да ми достави пунктове у Пожаревцу, Крушевцу, и Чачку, ради остварења везе одавде“.³¹⁸

Раздвојеност чланова главног штаба – комесара у Београду, а команданта у Шумадији – прекинута је почетком марта 1943. године, када је Мома Марковић изашао на терен у Шумадију, али је остала раздвојеност Покрајинског комитета од Главног штаба, јер су се и даље све информације врховног штаба, а и од партизанских одреда у Србији, сливале, углавном, у Покрајинском комитету, па их је он прослеђивао Главном штабу, што је отежавало брзо доношење одлука. Источна и југоисточна Србија и даље су биле препунтене штабовима својих одреда и окружним комитетима, под контролом члана Покрајинског комитета Недeljка Караџића.

Покрајински комитет је покушавао да среди окружне комитете који су били запали у тешкоће, у току 1942. године. Тако је, почетком 1943. године, послао Видоја Смилевског за секретара ОК КПЈ за Лесковац, док се ОК Ниша није могао обновили у том периоду, а Светозара Вукмановића, при проласку кроз Београд, опуномоћно је да реорганизује партизанске одреде на југу Србије.

Или НК или Главни штаб нису могли да спроводе руководећу улогу у пуној мери. НОП се постепено у Србији развијао нарочито у југоисточној Србији о чему ни НК ни Главни штаб нису имали потпуних информација.³¹⁹

Руковођење НОП у Србији у првој половини 1943. године

Почетком 1943. одреди у југоисточној Србији у својим редовима имали су око 500 бораца. Иако малобројни, они су крајем 1942. и почетком 1943. године повећали офанзивна дејства против свих непријатеља. У том тренутку Покрајински комитет их је обавестио да ће код њих доћи Темпо да врши реорганизацију одреда.

Да би Темпо могао успешно да изврши тај задатак, Покрајински комитет је обавестио Окружни комитет КПЈ за Лесковац да прикупи све партизанске одреде и руководећи партијски кадар са територије Лесковца, Јабланице и Топлице, а да се то исто учини и на десној обали Јужне Мораве, у Црној Трави. Међутим, било је кратко време да се обавесте сви партизански одреди, па је на првом састанку изостао Јастребачки НОП одред из Топлице. Састанак је одржан у Калуђерци, па Кукавинци, коме су присуствовали чланови Окружног комитета КПЈ и СКОЈ-а за Лесковац, штабови и борацки састав Лесковачког

316 *Зборник НОР*, I, 5, стр. 45–46. Из ове оцене команданта Главног штаба се види колико су малобројни били у Покрајинском комитету и Главном штабу оразвоју Народноослободилачког покрета у југоисточној Србији. Тако, Мома Марковић спомиње само 2 одреда на територији Окружног комитета КПЈ за Лесковац, а постоје 4, итд.

317 *Зборник НОР*, I, 5, стр. 55.

318 Исто, стр. 46.

319 Види писмо политичког комесара Главног штаба – команданту истог штаба од 20. фебруара 1943. године. *Зборник НОР*, I, 5, стр. 80–82.

и Јабланичко-Пасјачког одреда око 100 бораца. Саветовање је трајало 3 дана, од 7. до 9. фебруара 1943. године. Светозар Вукмановић је од 3 одреда – Лесковачког, Јабланичко – Пасјачког и Јастребачког – формирао Први јужноморавски одред, у коме су ти одреди имали статус батаљона. Истовремено, одређен је Штаб тог новоформираног Одред: командант је био Димитрије Писковић Трпавић, а комесар Радован Ковачевић Максим. Одред је имао 257 бораца. Новоименованим Штабу Темпо је предложио да прво пре очисти простор између Јужне Мораве и Ибра од четника: да се прво пре успостави веза са партизанима са Косова и за њих обезбеди база у Туларима, где би се формирали косовски партизански одреди са задатком да делују на Косову. Први јужноморавски одред је добио и конкретне задатке, међу којима је био најважнији удар на главне комуникације долином Јужне Мораве и обрачуи са четницима Драже Михаиловића. Осим тога, испољила се амбиција да се на овом терену формира "Прва бригада" у Србији.³²⁰

После краћег задржавања на терену Првог јужноморавског одреда, до успостављања везе са Врањским одредом на десној обали Мораве, Светозар Вукмановић је прешао у Црну Граву. Тамо се појавио у тренутку кад је био укључен Штаб Врањског одреда од стране партијског руководства, који је поставио Каранџић, а биле су формиране 2 чете које су самостално дејствовале без штаба који би обједињавао њихове акције. Темпо је, најпре, обичао прву чету. Његова оцена стања у Одреду је била да је чета „војинчки и политички јако слаба“, да се страховито осећа недостатак војних и политичких кадрова, па је потражио помоћ у кадровима из Првог јужноморавског одреда, немајући довољно поверења нарочито у војне кадрове израсле на терену, за које је добио негативну оцену од партијског руководства.³²¹ Темпо је од те две чете формирао Други јужноморавски одред са 120 бораца. За команданта је поставио Ратка Павловића Ђићка, упркос примедби на његову претходну револуционарну активност у Шпанији и у току Народноослободилачке борбе, са напоменом да ће га он лично контролисати. За комесара је одређен Владимир Вујовић. Темпо је поставио задатке Одреду: да продире у правцу Коњака и Скопске Црне горе, Бабишке горе и Суве планине, да се повеже са партизанским одредима Мекленшине, Косова и Метохије и да им помогне у мобилисању маса за Народноослободилачки покрет, као и антифашистичком покрету у Бугарској. Ова реорганизација Врањског одреда је извршена 1. марта 1943, и од 2 постојеће чете формирана су 3 батаљона, који су дефакто били чете.

Још у време боравака Темпа код Првог јужноморавског одреда, непријатељ је успео да открије место боравака Одред и тежио да га разбије у борби, непосредно после саветовања. У борби су учествовали Педрићевци и четници који су покушали да опколе и униште Одред, али су претрпели неуспех. После ове борбе, Одред је продужио да изводи мање акције, не обазирајући се што је од Врховног штаба тражено да врши напад на главне комуникације које су водиле за Грчку. Због недостатка веза и није стигло наређење главног штаба за Србију о томе, од 12. фебруара 1943. Везе одреда са југа Србије са Главним штабом представљале су и даље главни проблем, а нарочито су биле отежане после провала у партијским организацијама Пиниа, Крушевца, Лесковца и Грделице, где су били пунктови за везу са Покрајинским комитетом. Упркос свему, мора се констатovati да су изостале акције Првог јужноморавског одреда на комуникације и гарнизоне непријатеља, како је то захтевано у наредби Врховног штаба.

Због овакве неактивности Првог јужноморавског одреда, реаговао је и Окружни комитет КПЈ за Лесковац, априла 1942. наводећи да Одред води ситне акције против пинијаца, али да „пролази крај читавог низа „других објеката“ непријатеља, које не уништава.“³²² Једно време то се могло правдати да Одред

³²⁰ *Зборник НОР*, I, 5, стр. 57–59.

³²¹ *Зборник НОР*, II, 8, стр. 128–133.

³²² *Зборник НОР*, I, 5, стр. 166–170; I, 20, стр. 334–336.

није имао ни команданта ни комесара, и да су Одредом командовали заменици, а да се члан Покрајинског комитета Педелько Караџић није налазио на терену Одред. Одред је извео свега три акције на прузи и водно је, углавном, одбрамбене борбе. Због слабих веза са руководством НОП-а Србије, о његовој активности подостају извештаји све до половине 1943. године.

За разлику од Првог јужноморавског, Расписки НОП одред је имао скоро редовну везу са Покрајинским комитетом и главним штабом и то се осетило на његовој активности. Одред је изводио акције на прузи Крушевац–Краљево (станица Читлук), половином марта, затим на железничкој станици Кошево–Дедина, у априлу, и на прузи Сталаћ–Пинчу рејону Ђуписеа, током јуна 1943. године. Осим тога опемогућавао је окупаторе да пљачкају народ Расписе, Жупе и у долини Западне Мораве, где се скоро свакодневно сукобљавао са Педићевцима и Ђотићевцима. Јуна месеца 1943. сачекао је једну колону кампона са немачком војском и том приликом је погинуло 15 немачких војника. За одмазду су органи немачке полиције извршили стрељање у Крушевцу 28. јуна, када је убијено 320 талаца.

Други јужноморавски НОП одред, после формирања, упутио је своја три батаљона на њихове терене. Тако је Први батаљон добио задатак да продре према Пинчу, али је био присиљен, због сукоба са бугарском полицијом код Црног врха, почетком априла 1943, да се врати на терен Црне Граве. Трећи батаљон је успео да стигне на терен Лужнице, али је и он био нападнут од бугарске полиције. И Други батаљон који је остао у Црној Грави, био је изложен нападу бугарске полиције у селу Рушљу. Из наведених сукоба Штаб Одред је извукао закључак, да непријатељ тежи не само да га спречи у акцијама, него да угрози и његов опстанак на црногравском и лужничком терену. Да би то остварио, бугарски окупатор врши одмазду: спаљује село Доње Гаре, хапси око 150 талаца, стреља 8, осуђује 22, а интернира 1370 лица.

Због ових непријатељских активности, Штаб Одред доноси одлуку да нападне непријатеља, омасови Одред и створи слободну територију у црногравском и лужничком крају. После трагедије села Доње Гаре, Штаб Одред и Окружни комитет КПЈ за Брање су одлучили да отпочну са разбијањем посада окупатора и тиме створе услове за омасовљење Одред и стварање слободне територије. Због тога је цео Одред, у јачини од 140 бораца био концентрисан да изврши напад на Црну Граву, у ноћи између 25. и 26. априла 1943. године. Међутим, напад није успео; шта више, Одред се приликом повлачења нашао у обручу и непријатељ је пресекао колону Одред на 2 дела, па се Одред морао спасавати, примењујући маневар и лукавство. Већи део Одред се извукао користећи маневар према Стрезимировцу, а мањи део Одред, са Ратком Павловићем, нашао се испод Дебелог дела и Голе рудине, где се сусрео са једном колоном бугарске војске, када је у борби погинуо Ратко Павловић 26. априла 1943, а Одред претрпео губитке од 4 погинула и 6 рањених бораца. Да би избегао нове ударе непријатеља, Штаб Одред је донео одлуку да пређе демаркациону линију у рејону Бабичке горе и да тамо обнови Народноослободилачки покрет. Ипак, напад на Црну Граву имао је далекосежне последице, јер је бугарски окупатор, после ове борбе, напустио Црну Граву и овај чин је означио почетак стварања слободне територије.

Непријатељ је прешао у дефанзиву, а Одред није пенутирао иницијативу из руку, па је са Другим и Трећим батаљоном, 19. и 20. маја, нашао на општини Стрелац и принудно бугарског окупатора да започне повлачење из општине: Стрелца, Јабуковца, Дарковца, Црне Граве и Рушља, па којем се простору ствара слободна територија. После погибје Ратка Павловића, Окружни комитет КПЈ за Брање је затражио од Окружног комитета КПЈ за Лесковац помоћ у војним кадровима, па је упућен Милош Мапојловић, заменик команданта Првог јужноморавског одред "да окупи, учврсти и морално ојача Одред"

Међутим,³²⁵ како је Први јужноморавски одред скоро остао без Штаба, то је он враћен патраг, почетком јуна 1943. године.

Крајем маја 1943, Штаб Другог јужноморавског одреда и Окружни комитет КПЈ за Врање доносе одлуку да пренесу борбена дејства у рејон Пчиње, и тамо створе слободну територију. Била је то смела одлука да Одред развије дејства на територији дугој 180 километара, од Пирота и Суве Планине до Скопске Црне горе. Одред је кренуо на југ 27. маја 1943. и покушао да достигне у рејон Пчиње, без борби. Међутим, непријатељ га је открио при преласку Врле реке и 30. маја је започела борба коју је био принуђен да води до 6. јуна 1943. са бугарском полицијом, све до избијања на планину Козјак. По достигнућу циља, Штаб Одред је одлучио да се борба са непријатељима избегава, и када је бугарска полиција после 2 дана напала Одред, била је разбијена. После овог пораза, бугарска полиција је опрезније ступала у борбу против јединица НОП-а, а овај успех Другог јужноморавског одреда је био знак за Месни комитет КПЈ у Куманову, да су створени услови за излазак плеталаца из града у Одред. Ојачаним борбеним дејствима на широкој територији и Одред је био масовнији, па је, почетком јула 1943, имао 210 бораца.³²⁶

Пред крај 1942. и почетком 1943. у источној Србији је дејствовао тимочки НОП одред подељен у 3 чете, с тим што је Крајинска чета изводила акције у Крајини, Поречу и околини Бора; Бољевачка у зајечарском и бољевачком срезу, а Тимочка чета у заглавском и Тимочком срезу. Одред је имао свега 50 бораца и био је принуђен да изводи мање акције. Помећућемо неке од запажених акција, као што су биле: између 7. и 8. фебруара, када је запаљен велики магацин у Бору; упад у Књажевац, 8. фебруара; минирање пруге и тунела код станице Палилула, 10. фебруара, напад на рудник мрког угља „Соко“, између 28. и 29. фебруара, и друге. У пролеће 1943, чете тимочког НОП одреда су бројно ојачале и чешће су заједнички дејствовале на широком простору од Дунава до Нишаве. Крајем марта 1943, спојила се Тимочка са Бољевачком четом и сачиниле су план акција по групама у бољевачком срезу. Почетком априла 1943, дошло је до првих борби између Крајинске чете и четника Драже Михаиловића у горњем Пеку и Поречу, а, крајем априла, извршена је и диверзија на прузи Пеготин–Пипи, после које је стрељано 27 талаца за одмазду.

Половином априла 1943, у Тимочку крајину је дошао члан Покрајинског комитета Недељко Караичић. Његов боравак у Заглавској чети је имао позитивно дејство на даљи развој НОП-а, пошто Окружни комитет није месецима имао везе са Покрајинским комитетом и био је принуђен да се сам сналази у доста сложеној ситуацији, када је пагло ојачао четнички покрет Драже Михаиловића. Први утисци Караичића о Заглавској чети били су недовољни.³²⁷ Да би се интензивирао рад комуниста у Одреду, Окружни комитет КПЈ за Зајечар је, 20. априла 1943, упутио писмо „свима члановима партијске организације у Одреду“.³²⁸ У току маја 1943, Заглавска и Бољевачка чета су повећале борбена дејства и извеле су заједнички велики број акција, док је Крајинска чета деловала изоловано и њене акције су биле ређе. Постепено јачање Тимочког НОП одреда и његове учестале акције, као и долазак чете топиличког одреда на ову територију, створиле су услове за формирање Ударног батаљона у јуну 1943. године. Чета Топличког одреда дала је руководећи кадар батаљона и била је његово ударно језгро.

Тежак положај јединица НОП-а, у првој половини 1943, био је у пожаревачком крају и Шумадији, а у западној Србији, поред неколико покушаја, партизански одреди, сем Чапачког, нису се могли одржати, због јачања четничког покрета Драже Михаиловића на тим просторима. Пожаревачки НОП одред,

325 *Зборник НОР*, I, 5, стр. 157–158.

326 Живојин Микелић, *н. д.*, стр. 323–336.

327 АС, ПКС, 299.

328 АС, ОК За, 16.

почеком 1943. године, имао је 3 чете: Моравску, Стинску и Печку. Упркос сталних претреса терена од стране удружених непријатеља, окупатора и њихових сарадника, ове чете су успешно опемогућавале рад општинских управа и спровођење реквизиције. Одред је за месец и по дана, почетком 1943, извео око 40 мањих акција. Због малобројности Одред, Окружни комитет КПЈ за Пожаревац је на састанку, крајем јануара 1943, разматрао питање његове активности, као и четника Драже Михаиловића из Горњака, који су од 1941. ометали успешнији развој НОП-а на овој територији. Констатовано је, да у Пожаревачком округу постоји јака партијска организација на терену коју сачињавају 132 члана и 27 кандидата за чланове КПЈ, а по селима 5 наоружаних борбених група. Окружни комитет је закључио, а то је захтевао и Главни штаб НОП одреда Србије, да се ове илегалне десетине и групе повуку у Одред. Спровођењем ових директива, Одред је бројно ојачао.

У међувремену, немачки окупатор се припремао за офанзивна дејства против Пожаревачког НОП одреда, за која је израђен план у Штабу 704. немачке посадне дивизије. У току тих припрема, Моравска чета је 15. фебруара 1943, на друму Пожаревац Петровац, код Топошнице, сачекала у заседи немачки аутомобил у коме су била 2 официра и 2 подофицира. Један од официра је био пуковник Хензел, који је имао задатак да организује борбе против пожаревачког НОП одреда и код њега је пронађен план како да се организују та дејства. Заробљавање и стрељање пуковника Хензела, убрзало је акције немачких јединица, које су завеле терор у пожаревачком округу, палећи куће и хансећи селјаке. За одмазду најпре је стрељано у Пожаревцу 20, а затим из логора Бањина 40 талаца. Терор непријатеља је довео до прилива бораца у Одред, па су, почетком марта 1943, из Моравске чете издвојене 2 десетине од којих је поново формирана Ресавска чета. Ипак, Одред је и даље био са малим бројем бораца, око 70. У марту и априлу 1943. најактивније су биле Моравска и Ресавска чета које су, крстарећи по свом терену, растурале општинске управе и палиле њихове архиве, али су имале и највише губитака, тако да су престале да постоје, а њихови остаци су прикључили Стинској чети. Пожаревачки НОП одред, у пролеће 1943, извео је око 50 акција, од којих су 4 биле на прузи, спаљена су 3 камiona и срушен 1 мост. У току тих акција, Одред је изгубио 2/3 бораца. Из округа је интернирано 450 лица, а стрељано 260 талаца. Погинуло је 36 партизана, међу којима су били: 2 члана Штаба Одред, 6 командира, 7 комесара чета и 10 руководилаца КПЈ. Са овим десетковањем Одред, а нарочито партијских и војних кадрова, смањила се активност Народноослободилачког покрета у Пожаревачком округу, а цео терен округа преузели су четници Драже Михаиловића.

Зимске месеце 1943, Први шумадијски НОП одред је провео у извођењу мањих оружаних акција, првенствено на железничку пругу и жандармеријске посаде по селима. Штаб Одред, са 2 мињерска одељења и групом за посебне задатке, боравао је, углавном, у селу Бањи, док су чете сваког дана и ноћи мењале место борава, јер су биле изложене сталним потерама. Одред је изводио акције на прузи узаног колосека од Лајковца до Горњег Милановца, затим на жандармеријске посаде и општинске управе. Тако је, крајем јануара 1943, разрушио пругу у Штавци и Угриновцима, а 11. фебруара порушио постројења у стањима Бањани, Кадина Лука, Угриновци и Штавица. У фебруару, Одред је вршио нападе на Недићеве оружане снаге: 17. фебруара Рудничка чета је напала жандармеријску станицу у Доњој Шаторњи, а 22. фебруара у Белановици. Међутим, оба напада су била неуспешна, јер Одред није успео да постигне изненађење, па су нападнуте јединице успеле да се одбране, а делови Одред били су принуђени да се повуку.

Уз Одред се кретао командант Главног штаба НОП одреда Србије и издавао му наређење да перманентно изводи акције. Он је, у првој половини фебруара 1943, издвојио једну десетину из Космајске чете, која је прокрстарила

младеновачким, јасеничким и грочанским срезом, изводећи мање акције. Овим акцијама је постигнут морални и политички ефекат код селака, па се десетина прикључило 25 бораца од којих је формирана Грочанско-Поднонавска чета, 17. фебруара, у Оранцу. Њене прве акције на руднике угља у Оранцу и Мисачи, 20. фебруара, биле су неуспешне, па је, 21. фебруара, на конференцији свих чета, Штаб Одред критиковао и смењено командира и комесара Грочанско-Поднонавске чете.

Једна од већих акција Одред је био напад на Љотићеве добровољце у Барошевцу, 24. и 25. фебруара 1943. Напад на Љотићевце су извршиле Рудничка и Космајска чета. Међутим, Штаб Одред није располагао са информацијама о бројном стању добровољаца који су били обавештени о нападу партизана, па уместо да приреди изненађење, партизани су дочекали са ватром, а када је погинуо командант Одред Милорад Лабудовић, Одред се повукао. Истовремено, напад на жандармеријску станицу у Венчаншма, који је изводила Грочанско-Поднонавска чета је успео, и жандарми су се предали.

После сваке акције Шумадијског НОП одреда, било да је успешна или неуспешна, командант главног штаба је вршио анализу, тако је и учинио после неуспешног напада на Барошевац и извео закључак, да је била слаба обавештајна служба и неопрезно се поступало, док је непријатељ био обавештени о нападу и добро се припремио за одбрану.

Због сталних потера, Штаб Одред се ангажовао у проналажењу погодних места за скривање бораца, нарочито болесних и рањених, па су поједине сеоске куће на подесним местима претворене у партизанске базе. Тако је формирана болничка база у селу Манојловцима, затим базе у селима Горњој Травни, Чумићу и другим. После борбе у Барошевцу, Одред се поделио на 2 групе: Космајска и Грочанско-Поднонавска чета отишле су на север да дејствују у младеновачком и космајском срезу, а Рудничка чета – у катерском срезу. На поновном састанку свих чета, у присуству команданта Главног штаба, 8. марта 1943, сазнало се да је обновљен Чачански НОП одред. На том састанку је донета одлука да се одвоји 40 бораца од којих ће се формирати Вазевски НОП одред. На захтев Окружног поверљивог КПЈ за Младеновац, упућена је на њихов терен Грочанско-Поднонавска чета, па је Први шумадијски одред опет сјао на 2 чете: Рудничку и Космајску.

Први Шумадијски одред је био стално прогоњен од непријатеља и дозвољено је неколико пута да буде изненађен и опкољен. Тако је 13. марта, после састанка, Одред кренуо према Крагујевцу да сузбије утицај четника, и у селу Шљивовцу био је окружен од удружених непријатељских снага. Тек што се пробила из обруча, Рудничка чета је опкољена од четника и Педдићеваца, у селу Коњунш, али је успела да се спасе. Неопрезност је и даље пратила Рудничку чету, јер је, потом, дозвољила да поново буде опкољена од четника у селу Церови, али је успела да одбије нападе четника, уз губитак 2 бораца. И Космајска чета је опкољена, 6. априла, од комбинованих снага Немца, добровољаца и Српске добровољачке страже у селу Босутш, али је успела да се пробије, изгубивши 3 бораца. Ова чета се затекла, 12. априла, у селу Лисовић, где су је напали добровољци. Команда чета је одлучила да се повуче према Машићу, али су, у међувремену, тај правац запоселе немачке јединице, тако да се чета нашла између две ватре, и после тешке борбе, у којој су погинули командир, комесар и 7 бораца, успела је да се извуче из обруча. Командант Главног штаба је критиковао неспалажљивост и лоше руковођење четом која је случајно избегла уништењу. Непријатељ је пратио и кретање Грочанско-Поднонавске чете, коју су добровољци покушавали да опколе у Камендолу. Захваљујући спалажљивости командира који је umeњено распоредио људе за борбу, и после борбе која је трајала цео дан, чета је успела да изађе из обруча.

Ове сталне потере којима је био изложен Први шумадијски НОП одред и губитак команданта Одред за кратко време, забринули су секретара Покрајинског комитета, па је тражио од комесара Главног штаба, који се налазио на

терену Окружног поверљивог КПП за Младеновац, „да одмах пружите помоћ и средите Одред, да га повучете ка ваљевском терену (јер мислимо да је тамо мањи притисак непријатеља) и да одатле вршите упаде у околне територије”.³³⁰ У том тренутку, после битке на Перетви, Нешковић је очекивао да ће Оперативна група дивизија, са Врховним штабом, поставити марш према Србији, па је планирао да Покрајински комитет пребаци на Јастребац бар неког од чланова НК да ту он створи батальон и да се с њим, преко Конаоника, пође у сусрет пролетерским бригадама. Међутим, убрзо је увидео да је то немогуће, јер је непријатељ тамо концентрисао јаке снаге.

Упркос тешкој положаја у коме се налазио Први шумадијски одред, Окружни комитет КПЈ за Крагујевац је одлучио да свечано прослави 1. мај 1943. и да на Букуљин окупи борце Првог шумадијског, Чачанског и Ваљевског НОП одреда. Већ у то време, у Главном штабу је било закључено, после анализе дејстава партизанских одреда у Србији, да би било неопходно формирати једну јединицу већих борбених и маневарских способности, која би била способна да дејствује на широком простору као пролетерска јединица и да послужуи као оперативнио стратегијска резерва Главног штаба, ради употребе у Шумадији и шире.

На прослави, 2. маја, кад су пристигли борци сва три одреда, у присуству команданта и комесара Главног штаба, обновљен је Космајски НОП одред од Грочанско-Подунавске и Космајске чете, са задатком да дејствује на територији Окружног поверљивог КПП за Младеновац. Од Рудничке чете су формиране Качерска и Рудничка чета, а појачан је и Ваљевски НОП одред који није успео да се приближи на свој терен, него је дејствовао у Шумадији.

У току маја 1943. изведено је неколико акција у којима је учествовао Први шумадијски, заједно са Ваљевским НОП одредом, као што је био упад у Лазаревац 13. маја, и сличне акције. У току јуна 1943. четници Драже Михаиловића су организовали чишћење терена од партизана око Рудника и у качерском срезу. Командант Главног штаба имајући у виду претходне ситуације, када је Први шумадијски одред био опкољаван од непријатеља, наредио је Рудничкој чети и Ваљевском НОП одреду да се повуку на планину Рудник. Међутим, и ту су их, у ноћи 20. и 21. јуна, окружили четници, али су били одбијени, уз знатне губитке.

Упоредо са овим борбеним акцијама, почеле су припреме за формирање батальона. О стварању Народноослободилачке војске у Србији, расправљало се на седницама Покрајинског комитета, за време боравка Темпа у Београду, крајем 1942. и почетком 1943. године. Ту идеју је поновио Нешковић у писму комесару Главног штаба, 6. маја 1943. године: „Сматрамо да је баш сада момент да се то оствари, у овом случају у Шумадији”.³³¹ Нешковић је предложио да се створе 2 батальона, и то: први од Космајаца, а други од Првог шумадијског, али да остану и Космајски и Први шумадијски одред са мање бораца. Осим тога, предложио је да Радивоје Јовановић буде командант, а Момо Марковић комесар, поред дужности које су имали у Главном штабу. Такође, Нешковић је био планирао да чланови Покрајинског комитета ишају на терен Шумадије до 20. маја. То се није остварило, али су то они учинили у току јула 1943. године. Он је, још почетком маја, планирао једно саветовање окружних комитета Партије и СКОЈ-а и војно саветовање за територију Шумадије и западне Србије, које је одржао почетком августа 1943. године.

Замисао Нешковића о стварању шумадијског батальона, још је прецизније формулисао Главни штаб у писму штабу Првог шумадијског НОП одреда 10. јула 1943. године. Уместо 2 батальона, Главни штаб прецизира: „као први корак биће стварање једног самосталног батальона. За тај батальон даће Први шумадијски одред 60 људи, а Космајски 40 људи”,³³² наређујући да Штаб

330. *Зборник НОР*, I, 5, стр. 132-134.

331. *Зборник НОР*, I, 5, стр. 152-3.

332. *Исто*, стр. 188-191.

Одреда одмах одреди тих 60 људи и подели их у 2 чете. „Задатак батаљона првенствено: уништавање Дражиних банди и чишћење терена од његових шпијуна и осталих петоколонаца.“ Интересантно је напоменути, да се у задатку батаљона не помињу окунатори, али се наглашава да је главни задатак батаљона борба против четника Драже Михаиловића.

Формирање батаљона је спровео Радивоје Јовановић. Најпре је одабрао борце у Шумадијском, а затим у Космајском одреду. Са Космајцима је извршио напад на жандармеријску станицу у Влашкој, 23. јуна, који је био неуспешан, а потом је са њима продужио на Букуљу, где је, 28. јуна 1943, формиран батаљон у чији састав је ушло 60 бораца из Првог шумадијског, 27 из Космајског и 15 из Ваљевског НОП одреда. За команданта је одређен Милош Дудић, а за комесара Мирослав Јовановић.³³³ Са формирањем батаљона у источној Србији и Шумадији, завршио се један период у развоју оружаних снага Народноослободилачког покрета; и започео је нови, када ће тежиште бити на бригадама, али и даље ће егзистирати партизански одреди који ће играти прворазредну улогу.

---

333 Миливоје Станковић, *н. д.*, стр. 493–498.

ДР ГОЈКО МИЉАНИЋ

ДРУГИ ДЕО

*Ситуација на Балкану и у Србији у другој половини 1943. године и рад
руководства НОП-а Србије*

Војностратешка прекретница на Источном фронту после фашистичког пораза на реци Волги и прелазак Црвене армије у општу стратешку противо-фашизму, паговештавао је неминован слом фашистичке Немачке и постепену ерозију у редовима њених ратних савезника и бројних сателита. Под притиском англо-америчких армија у северној Африци, немачко-италијанске снаге су после претрпљених узастопних пораза морале дефинитивно напустити северну Африку. Америчке и енглеске трупе су се, почетком јула 1943. године, покрцале преко Средоземља и заузеле Сицилију, припремајући се за десант на европско копно у Италији. Тиме је јужни бок тзв. европске тврђаве већ био и непосредно угрожен. Овим је у плановима ратујућих снага знатај Балкана изузетно порастао. Водила се полемика између водећих личности савезничких држава око места покрцавања – на Апенинско или Балканско полуострво. И политичка превраћања у суседној фашистичкој Италији, изражена падом фашистичког режима Бенита Мусолинија, 25. јула 1943. године, те образовање нове прелазне владе маршала Џејмса Бадолџа, представљали су само увод у прелазак Италије на страну земаља антифашистичке коалиције и напуштање осовинског табора без обзира на њену официјелну изјаву да ће остати верна Осовини.¹

Овакав развој догађаја се непосредно одражавао и на zbивања у Југославији, а паговештавао је позитивне трендове и на расположење народа Србије према НОП-у, као резултат све већег нарастања свести о томе, да ће фашистичке силе неминовно бити поражене, а тиме и домаћи издајници. То је подразумевало и неминовне поразе и распадање квислиншких војних и политичких структура које су своју судбину везале за судбину фашистичких освајача.

Војностратешки положај Балкана и Србије добио је нове димензије не само у савезничким, него и у осовинским ратним плановима. Неуспех окупаторско-квислиншке полугодишње кампање, да у првој половини године уништи главнину НОБЈ са руководством Народноослободилачког покрета у централним областима Југославије, представљао је снажан доказ о виталности и отпорности НОБЈ, што је био подстрек за припреме и јачање политичких и војних позиција НОП-а у целини. Такав развој догађаја снажно је одјекнуо и у читавој Србији, па је немачко командовање морало да предузима, пре свега, додатне мере за одбрану центра Балкана. Због тога је Хитлер одлучио да, у току лета 1943. године, пребаци са источног фронта у моравско-вардарску долину једну читаву оперативну армију, а наредбом од 26. јула извршио је реорганизацију командовања осовинским снагама на Балкану, како би што успешније очувао комуникације између Београда и Солуна и везе Подунавља са Грчком, као и према Румунији и Бугарској. Тако је, у августу 1943. године, немачко командовање извршило темељиту реорганизацију штабова и команди у Југославији, а посебно у Србији. У Београду је формиран штаб групе армија "Ф" са фелдмаршалом Максимилијаном фон Вајксом на челу, који је истовре-

¹ Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945. М., к.І. Војноисторијски институт (ВИИ), друго издање, Београд, 1963, стр. 531 и 532 (даље *Ослободилачки рат*).

мено био и Врховни командант Југослобока. Истовремено је у Београду формиран и штаб Војно-управног команданта Југослобока са генералом Хансом Фелбером на челу, који је уједно био војни командант Србије, непосредно потчињен Врховном команданту Југослобока. Нова организација командовања почела је да функциониса 26. августа у 12.00 часова. Још почетком августа 1943. са источног фронта пребачен је и Штаб 2. немачке оклопне армије са генералом Јотаром Рендуличем на челу, који је лоциран прво у Крагујевцу, а убрзо потом у Врњачкој Бањи.

Под непосредном командом Војно-управног команданта Србије, налазили су се: 5. СС моторизовани пук, 1, 2. и 3. немачки полицијски пук, 696. моторизовани полицијски батаљон, немачки 5. полицијски пук за осигурање комуникација, 1. бугарски окупациони корпус са 22, 24, 25. и 27. дивизијом, Руски запититни корпус (Белогардејци) састављен од пет слабијих полицијских пукова, Српски добровољачки корпус (Јотифевци) са пет малобројних пукова укупне јачине око 3.500 људи, Недићева Српска државна стража (пољска, градска и гранична стража) јачине око 17.000 људи.

Поред ових јединица, на територији Србије у скоро свим крајевима постојале су јединице четника Драже Михаиловића, којима командују тзв. "Горски штабови Југословенске војске у отаџбини", односно штабови корпуса. Михаиловић је, у 1943. години, извршио реорганизацију својих јединица, тако да је у новембру имао око 30 тзв. четничких корпуса неодређене јачине од 500 – 1000 људи који су, у јесен 1943. године, склопили споразуме са немачким командантима на одређеној територији. Штабови корпуса су, најчешће, непосредно сарађивали са немачким штабовима или преко штабова Милана Недића, па су тако добијали и материјалну помоћ од Немаца. Саставе четничких корпуса и бригада тешко је утврдити, јер су то били минијатурни штабови са "бомбастим" називима, али су њихове јединице биле у списковима, пако многи ипакда нису ни учествовали у тим јединицама. Корпуси су имали одређену територију и зону оперативне одговорности.

Овако хетероген састав окупаторско-квислиншких снага указује да су у Србији били непреплетани различити интереси, како оба окупатора, тако и квислинга, али су сви били јединствени у борби против НОП-а и сваког облика пружања отпора окупаторима.

Обзиром на војностратегијски положај Србије у центру Балкана и њену традиционалну улогу на овим просторима, интереси савезничких држава за развој догађаја у Србији, а пре свега Велике Британије и Совјетског Савеза, сада су били све већи. Они су своје планове градили на процени односа снага и ситуације на Балкану, а посебно у Србији.

И интереси Врховног штаба НОВ и НОЈ, у овој етапи рата, били су посебно изражени за развој ситуације и прилика у Србији. То се јасно запажало и у његовим оперативним намерама, а то је јасно речено у Директиви Врховног команданта Главном штабу НОП-а Србије од 28. августа 1943. године, у којој се захтева да се одмах приступи формирању ударних батаљона, бригада и дивизија НОВ у Србији, која представља "важан чвор у односу на Југославију, а и у односу балканских догађаја од првостепене је важности".¹ При томе је Врховни штаб имао у виду развој догађаја на Источном фронту и у Средоземљу, као и немачке планове да одбране Србију као изузетно чвористе Балкана. Тако су обе супротстављене снаге предвиђале да, у расплету догађаја на Балкану, Србија неминовно има прворазредну улогу. Стога је руководство НОП-а желело да пре других осигура војне и политичке позиције у Србији.

2 Исто, стр. 533; *Зборник НОР*, т. XII, к. 3, стр. 504–515 (Наређење III Вермахта од 18. августа и Наредба команданта Југослобока од 20. августа 1943). *Хронологија ОБН*, стр. 506, 521.

3 *Зборник НОР*, том I, књ. 5, стр. 215–218. Први бугарски окупациони корпус бројао је 57.740 људи распоређен је у јужним и централним деловима Србије, као и у долини Западне Мораве и Бетине. Почетком 1943. г., он је проширио своју окупациону територију, уместо немачких јединица које су извучене ради извођења операција против главнине НОВ у првој половини 1943.

4 Архив ВИИ, к. 7а, рег. бр. 40/1 (даље АВИИ)

Без обзира што је ситуација у Европи и у Југославији нагонећавала повољан исход рата, она је у Србији била и даље изузетно сложена. И највише немачко командовање у Србији – прецизирањем надлежности и функција сваког елемента окупационог система, довођењем нових својих јединица, јединица сателитске армије Бугарске и наоружавањем различитих структура квислиншких и сецесистичких снага – настојало је очувати фронт против НОП-а у Србији као централном чворишту Балкана.

Таква процена ситуације у Србији, као и развој догађаја у Италији, утицали су на одлуку Врховног штаба НОВ и ПОЈ да привремено одустане од продора снага НОВЈ преко Дрине и Лима у Србију, већ је, предвиђајући брзу капитулацију Италије, јаче снаге НОВЈ упутио у италијанску окупациону зону. Он је, истовремено, одустао и од намере да формира један привремени Оперативни штаб који би, у име Врховног штаба и ЦК КПЈ, руководио операцијама и ослободилачком борбом у источној половини Југославије.⁵ У проценама се увек полазило од тога да се војна стратегија прилагоди како унутрашњим, тако и спољним потребама, као и приликама у сваком крају, тежећи при томе да задржи одређену предност над снагама непријатеља. Због тога се у Директиви од 28. августа захтевала што већа војна и политичка активност, формирање бригада и дивизија НОВ Србије, а у Савцаку и источној Босни је стварана операцијска основа за продор у Србију.

Такав развој догађаја у Европи, и на Балкану, неминовно се одражавао и на рад руководства НОП-а Србије на плану повезивања постојећих и развоја нових снага, као и њиховог усмеравања у извршавању ратних задатака.

Још увек се Главни штаб, организацијски и кадровски, није био осамосталио за организовано деловање, тако да су његови чланови и чланови ПК деловали заједно као јединствено војно-политичко руководство на решавању свих најважнијих питања, што је у одређеним условима и било једино могуће. Иако су командант и политички комесар Главног штаба били заједно у Шумадији, још увек је и по војним питањима била доминантна улога Покрајинског комитета, уместо да је за то оспособљен Главни штаб. По изласку секретара ПК из Београда у Шумадију, оба руководства су јединствено деловала на спровођењу директива ЦК КПЈ и Врховног штаба НОВ и ПОЈ на плану развоја оружаних снага и оружане борбе против окупатора и његових сарадника. Њихови свакодневни задаци су се неминовно често и преклапали, што је, обзиром на услове рада и на ситуацију, било разумљиво. Због тога је најадекватније разматрати деловање руководства НОП-а по најважнијим питањима која су наметали свакодневна ситуација и потребе вођења рата. По, ипак се запажа, да у односу на релативно све повољнију ситуацију у Србији, ПК споро оспособљава Главни штаб као највише војно руководство, тако да би се Покрајински комитет растеретно одређених питања војне природе, која је требао решавати Главни штаб. Пема сумње да је ПК испољавао значајну активност у војним питањима и док се налазио у Београду, путем слања директивних писама партијским и војним руководством, а посебно ангажовањем појединих чланова руководства на одређеним територијама, који су заједно са окружним комитетима и штабовима партизанских одреда решавали сва питања на терену.

Како се из сачуваних докумената запажа, та непренетаност деловања ПК и Главног штаба, произлазила је и из чињенице да су њихови чланови живели, радили и деловали као јединствено војно-политичко руководство

⁵ *Ослободилачки рат*, к.1, стр. 537. На чело овог руководства био је предвиђен Иво Лола Рибар.

У сечањима на дане ослободилачког рата и револуције, Ј. Б. Тито каже: "... кад смо се опет нашли у Босни поново је код неких другова шкела мисао да идемо у Србију. Опет сам рекао да не идемо, јер ситуација није била зрела за то. Ни пет дивизија нијесу биле довољне, јер је то најосетљивији терен за Немце... Рекао сам они ће то (Србија – прим. Г.М.) бранити и да ће ту бацити велике снаге да нас разбјежу. А један наш пораз у Србији имао би страховитог ефекта на нашу даљу борбу". (*„Комунист“*, бр. 206, од 6. IV 1961.)

НОП-а у Србији. У скоро свим унутрашњим за рад, истовремено су разрађивана питања војне и политичке садржине. Такав начин деловања и остваривања руковођења у једном ослободилачком рату са далекосежним циљевима, у коме су се развијале и поступно јачале оружане снаге као посплац војне силе покрета, био је у овом периоду неминован и за такве услове и једино могућ. Метод деловања руководства, проистичао је и из чињенице, да су најодговорнији руководећи кадрови били истовремено чланови и Покрајинског комитета и Главног штаба, па и када су деловали самостално спроводили су исте одлуке и ставове у име јединственог руководства НОП-а у Србији. Таква испреплетаност активности и свакодневних обавеза, проистичала је и из руководеће улоге КПЈ у НОБ, коју су сви били обавезни да спроводе. Уосталом, сва руководства и сви кадрови спроводили су политичку линију ЦК КПЈ у ослободилачкој борби, коју је у Србији разрађивао и спроводио Покрајински комитет КПЈ. Испреплетаност одређених функција и различитих политичких и војних задатака, не би требало схватити као недефинисаност надлежности или, пак, као стихичност у раду руководства, већ као нужност и неопходност јединственог и свеобухватног деловања на остваривању заједничких задатака који су проистичали из циљева ослободилачке борбе. Због тога Главни штаб не би требало посматрати само као строго војни штаб, него и као руководство које делује истовремено војнички и политички, који не води само јединице у бојевима и операцијама, него и политичким деловањем окупља народ и мобилише нове борце, формира нове војне јединице које предводи у ослободилачкој борби. Уосталом, чланови војних штабова, као припадници Комунистичке партије и политички ангажовани људи, обављање поверених функција сматрали су и као најважнији партијски задатак. То су само неке специфичности које су биле јако изражене у деловању и раду руководства у НОР-у, које су се многоме разликовале од деловања војних штабова у другим условима.

Покрајинско руководство (ПК и Главни штаб) своје задатке је реализовало преко окружних комитета КПЈ и штабова НОП одреда. Ова руководства су деловала, углавном, самостално на војном и политичком плану, уз повремено добијање задатака путем писама или су они усмено препониени од чланова појединих руководства. То се посебно односило на територију југо-истоčne Србије, где је успон НОП-а на ослобођеним територијама био веома успешан. Те чињенице указују на способност руководећих кадрова за самостално и самостимулативно деловање на спровођењу линије КПЈ у НОБ-у, најчешће и без конкретних упутава и задатака који су се ситуацијом стално поменали и требало их је решавати. Преовладало је схватање, код већине руководећих кадрова и руководства у Србији, да су конкретне активности биле далеко значајније од међусобне прениске. При томе се не може занемарити и значај деловања ПК КПЈ путем прениске у претходном периоду, када се налазио у илегалности у Београду и када је то био једино могући начин да се сачува континуитет деловања руководства. Међутим, сада су били знатно повољнији услови за рад руководства, пошто су партизански одреди ојачали и појачали своје борбене активности. Друга значајна чињеница је и што су се четници све више компромитовали као отворени или прикривени сарајници окупатора и постојни терора над недужним српским становништвом, па је у народу постепено преовладало схватање да је пут ослободилачке борбе једини пут који их може извести из ратне агоније и довести им слободу.

Половином 1943. године, многоме је преброђена криза у развоју НОБ у Србији из периода 1942. и са почетка 1943. године. Сада је у Србији дејствовало десетак партизанских одреда и под својом контролом су имали знатан део територије Србије. Први и Други јужноморавски НОП одреди, који су били и најбројнији, са по 4 до 5 батаљона, имали су слободне територије на левој и десној обали Јужне Мораве. Партизански одреди у Расини, на Јастребцу, у Шумадији и источној Србији били су ангажовани у сталним борбеним дејствима

које су наметали они или разне непријатељске јединице. Први шумадијски и Космајски ПОП одред изводили су акције у београдској оперативној зони, а поједине наомак града, где су биле сконцентрисане највише немачке команде на Балкану и други квислиншки и окупациони органи.⁶ Најзначајније је било да су одреди пребродили кризу и да су се почели omasовљавати, као и да су се почели стварати и нови одреди, чак и у крајевима где их до тада није било.

Постепено нарастање партизанских одреда и њихових борбених активности, уз повољну ситуацију у свету и земљи, позитивно је деловало и на расположење народа. Одлучан курс руководства ПОП-а на стварање јединица Народноослободилачке војске, уз истовремено јачање партизанских одреда, те излазак руководства из градова – све су то били значајни фактори консолидације ПОП-а у Србији на плану усмеравања свих снага у борбу против окупатора и његових сарадника. Заједничка активност команданта и политичког комесара Главног штаба и напори Покрајинског комитета КПЈ да ојача оружане снаге ПОП-а и реализује своју одлуку од 6. маја, позитивно су се одражавали на територији већег дела Србије. То се види из извештаја више штабова партизанских одреда о појачаној активности и процени ситуације на терену. Сваки партизански одред стварао је, привремено, мању или већу слободну територију која се често мењала, али и ширила и служила као ослонац и одреду и другим органима ПОП-а. Нарочито су велике слободне територије имали одреди на југу Србије: у Јабланици, Пустој Реци, Топлици и Расини. Слободна територија иза демаркационе линије са Бугарском, на десној обали Јужне Мораве, проширена је на југ до долине реке Црпње и планине Козјак, где су успостављене везе и са партизанским одредима из Македоније. Успостављена је веза са Кумановским ПОП одредом и одредом "Зејнел Ајдини" са Косова, који се још раније склопио у Јабланицу. Заједнички и најважнији објекти за њихова дејства биле су непријатељске посаде и упоришта на комуникацији Пип–Скопље, која је и за окупатора била најважнија. На основу раније издатих наређења, штабови партизанских одреда са партијским руководством на терену, заједнички су процењивали који су то најгоднији објекти за извођење напада и где се непријатељу могу нанети највеће штете, па су према томе и усмеравали дејства. Може се рећи, да су штабови партизанских одреда и без конкретних наређења Главног штаба, у оквиру својих оперативних могућности, сасвим успешно одабирали објекте и усмеравали дејства по циљу, простору и времену. Дејства на главну магистралу која води долином Јужне Мораве, за окупатора су увек имала изузетан значај, јер се тиме угрожавало функционисање система командовања и комуницирања на простору читавог Балкана.⁷ Да је железничка пруга често била несигурна и угрожавана види се из извештаја немачког командујућег генерала у Србији од 19. августа 1943. године, у коме пише да је пруга код Грделице због непријатељских дејстава прекинута 8 часова, а пруга Лацово–Косовска Митровица 6 часова, те да су обе несигурне и редовно угрожене.⁸

Преовлађујућа схватања у руководству ПОП-а Србије да је потребно брже мењати и дограђивати метод рада и руковођења ослободилачком борбом, у складу са све повољнијом ситуацијом, одговарала су условима и новим зајадницама који су стајали пред руководством. Биле су присутне и све позитивније тенденције за брже усклађивање активности свих фактора ослободилачке борбе и покрета, у складу са све нагласенијом улогом Србије и оперативном ситуацијом на Балкану. Одлука руководства Србије да приступи стварању јединица Народноослободилачке војске била је од највећег значаја за развој

6. *Зборник НОР*, т. I, к 5, стр. 199, 205 и 208, 209, 210 и 233, 237, 241, 247 и 248, 253.

7. *Извори за ослободилачку војну во Македонију 1944–1945*, к. I, док. бр. 37 и 51 (даље: Извори). Светозар Вукмановић Темпо, *Мемоари*, к. I, стр. 335. Живојин Николић Брка, *Извештаји Србија у револуцији*, Београд, 1979, стр. 371–377; *Зборник НОР*, т. I, к 5, стр. 308 и 309. Извештај штаба 2. јужноморавског ПОП одреда од 6. X 1943. г.

8. АВВИ, НАВ Т-50, рег. бр. 353, филм 145–155; *Зборник НОР*, т. XII, к. 3, стр. 507.

ослободилачке борбе и НОП-а у Србији. Без обзира на пораст броја партизанских одреда, одлука да се стварају прво ударни батаљони, а затим и бригаде НОВ, представља нови квалитет у развоју војне организације и руковођења. Но, и поред тога што је на терену већ постојао Главни штаб, у стварању батаљона НОВ и даље су најзначајнију улогу имали окружни комитети који су, заједно са појединим члановима Главног штаба и ПК, реализовали одлуке руководства НОП-а Србије у појединим регионима. То је било и неминовно у условима непостојања ниједног техничког средства за одржавање веза са одредима, изузев преко партијских курирских веза које је ПК одржавао са окружним комитетима. Консолидација партизанских одреда, активност окружних комитета, као и све израженији утицај чланова Главног штаба и ПК – били су реална претпоставка да се реализују одлуке о стварању јединица НОВ Србије. Такав став ПК јасно је био изражен још у писму политичком комесару Главног штаба од 6. маја 1943. године.⁹ Процену ситуације у Србији и своје даље намере, Покрајински комитет је најопширније изложио у извештају Централном комитету КПЈ од јуна 1943. године.¹⁰ Анализом стања у појединим областима, окружним и одредима, као и снага и намера непријатеља, види се да је ПК тада познавао ситуацију у Србији и предвиђао шта даље треба чинити. То је условило и омогућило ефикасније деловање руководства у наредној етапи. Најзначајније је било искористити политичко расположење које се запажало код народних маса за њихово постепено укључивање у ослободилачку борбу, као и учвршћивање и активирање партијских руководства и организација на терену. И у самом Београду је појачано расположење маса за ослободилачку борбу, тако да је, у лето 1943. године, неколико стотина добровољаца напустило Београд, најчешће преко Срема, и отишло у партизанске јединице у Србији, а неки и у Босну.¹¹ О све већем активирању људи из градова још раније је писао ПК, а особито у писму од 6. маја. На то је више пута указивао и Врховни штаб, још од јануара 1943. године, када је члан Врховног штаба Светозар Вукмановић Темпо пренео руководству НОП Србије ставове руководства НОП-а Југославије. Сматрало се, да су за реализацију тих ставова већ сазрели услови и да то условљавају како спољни фактори, тако и све повољнија ситуација у Србији, која је била почетак преброђавања кризе НОП-а. Све то, као и досадашња анализа, указивало је да је напустила прекретница у развоју НОП-а и руковођења ослободилачком борбом, што се, у другој половини 1943. године снажно манифестовало кроз резултате развоја НОВ и ослободилачке борбе у Србији. Створени су сви неопходни услови и за квалитетно повећање могућности деловања руководства, а посебно Главног штаба НОВ и НО Србије.

Ударни батаљони, прве јединице Народноослободилачке војске Србије

Још почетком маја, Покрајински комитет КПЈ за Србију заузео је одлучан став да се приступи даљем развоју војне организације НОП-а и њено подизање на један виши степен, јер су за то сазрели неопходни услови. Он је о томе и раније имао позитиван став, али се непосредно није ангажовао на његовој реализацији, па је оцењено да је за то напустило време, што се види и из поменутог писма политичком комесару Главног штаба НОП-а Србије, у коме се каже: "Сматрамо да је баш сада момент да се то оствари у овом случају у Шумадији". Овде се одмах намеће питање: а зашто баш у Шумадији, која је била од посебног интереса за непријатеља због близине Београда и комуникација које пролазе према југу и југозападу. У Шумадији су биле релативно мале

9. *Зборник НОР*, т.1, к.5, стр. 150–155.

10. Исто, стр. 212–230; Јован Марјановић, *Србија у НОР-у*, Београд, 1964, стр. 282.

11. Ј. Марјановић, *н.д.*, стр. 129–131.

партизанске снаге у саставу Првог шумадијског, Космајског и делова Чачанског НОП одреда. Као да Покрајински комитет није ни знао да на југу Србије постоје јачи партизански одреди, са довољно ратног искуства, и да је тамо стабилнија ситуација на слободним територијама сигуран ослонац за офанзивна дејства, као и за стварање јединица НОВ Србије. У писму ПК се каже:

"Узети курс на стварању батальона и бригада у Шумадији означава преокрет (подвукао ГМ) у нашем раду, што захтева ревизију и усклађивање томе циљу свих политичких, војних и организационих питања нашег рада... Стварање покретне војске значи извлачење из уских оквира досадашњег војног рада окружних партијских организација, а излагање из тих оквира значи политички – нов полет Народноослободилачког покрета, војнички – ослабљати се на силу, а не на сакривање, развијати непријатеља а не избегавати борбу, мобилизационо, партијски и војнички ослободити окружне комитете и пренети ту улогу на војне штабове и на главни штаб.¹²

Анализом садржаја овог писма, види се да се руководство одлучно определило да се успостави квалитетно нова војна организација са којом је требало изаћи из територијалне ограничености, и још више изразити улогу ПК и Главног штаба у руковођењу ослободилачком борбом у Србији. Овим се желело делимично растеретити окружне комитете КПЈ војног и партијског руковођења јединицама НОВ, иако су они и даље имали изузетну улогу по питању мобилизације, обавештајног рада и снабдевања свих јединица. Но, и поред ових оправданих настојања, окружни комитети се ипак дуго касније нису могли ослободити своје одговорности за војна питања, све до формирања већег броја бригада и дивизија. Битно је да су сада далеко више требали бити ангажовани ПК, а посебно Главни штаб, у руковођењу оружаним снагама и бити одговорни за њихов развој, оспособљавање и употребу у оружаног борби. Ситуација је, ипак, налагала да су партизански одреди и даље тесно везани за окружне комитете, а најчешће су, на основу начелних наређења Главног штаба, углавном, деловали према сопственом нахођењу, што је у општенародном партизанском рату било и неминовно. Дуго времена главни штаб није могао непосредно руководити све већим бројем партизанских одреда, па су оваква решења била у складу са стварном ситуацијом и условима.

Имајући у виду развој догађаја на главним европским ратништима, у Југославији и Србији, дошло се до закључка, да је све веће расположење народа за борбу, да је повећан прилив нових бораца, чиме су створени услови и за попуну постојећих и формирање нових партизанских одреда. Покрајински комитет је, при томе, реално схватио чињеницу да територијална ограниченост, формација и начин снабдевања спутава њихову офанзивну активност. Расцепканост и међусобна удаљеност одреда по територији читаве Србије отежавала је њихово јединствено сарађивање при извођењу већих борби и бојева. Везаност за одређену територију олакшавала је снагама окупационог система да их постепено окружују и да им намећу своју вољу.¹³

Да је руководство НОП-а Србије имало јасну визију каква му је војна организација потребна, види се и по томе што наглашава, да стварање бригада НОВ не значи ликвидирање партизанских одреда који морају остати на својој матичној територији, али се намеће питање зашто се притиче формирање само једне бригада и то у Шумадији, као да је целило да се са једном бригадом може решити ситуација у Србији. Због тога и указује да "акциони радијус бригада

12. Архив Србије (АС), ПК, бр. 248; *Зборник НОР*, т.1, к. 5, стр. 150–155.

Стварањем НОВ и ПОЈ у новембру 1942. године, Врховни штаб се определио за две компоненте јединствених оружаних снага НОП-а. Бригаде и дивизије су биле јединице оперативне намене са неограниченом територијом и радијусом кретања и вођења оружане борбе, а партизански одреди су јединице територијалне намене са ограниченом територијом и зоном одговорности (Јосип Броз Тито, *Војно дело*, друго издање, ВИЗ, 1978, к. 1, стр. 280–282).

13. *Зборник НОР*, т.1, к. 5, стр. 151; АС, НК, бр. 248.

мора бити необично велики по читавој западној Србији, у првом реду, а онда по Шумадији". Ставови и упутства ЦК потврђују чињеницу да је руководство Србије познавало и прихватало ставове и концепцију Врховног штаба и ЦК КПЈ по питању развоја оружаних снага, као и начин њихове употребе. Из сачуваних докумената се види, да су њихови захтеви и предлози били да се на том плану предузму мере, па је одлука покрајинског руководства схваћена као нормалан однос према непосредним задацима. Уосталом, о томе се расправљало још раније, све до доласка делегата Врховног штаба и ЦК КПЈ Светозара Вукмановића Темпа, приликом његовог проласка на путу за Македонију. Он је још тада, у Јабланици, пренео ставове Врховног штаба и искуства из Босне на партијска и војна руководства и заједно са њима приступио је формирању оперативних способних партизанских одреда.¹⁴

У периоду јуни–септембар 1943. године, предузете су конкретне мере на стварању већег броја батаљона НОВ Србије и на њиховом активирању у борби. То су истовремено биле припреме и за формирање бригада НОВ. Заједнички рад команданта и политичког комесара Главног штаба, Радивоја Јовановића Брадоње и Момчила Марковића, створило је основне претпоставке да Главни штаб, иако непотпун, може да функционисао као руководство. Пракса је више пута потврдила потребу да се што пре оспособи Главни штаб и да командант и политички комесар треба, претежно, да делују заједно и доносе бар оне одлуке које су биле најважније за усмеравање и развој оружаних снага и вођење оружане борбе. Гиме су створени услови да, по први пут, главни штаб јединствено делује на остваривању руковођења. Међутим, та ситуација ни овом приликом није довољно искористљива, како због несхватања потребе да се Главни штаб што пре оспособи као институција за деловање у ратним условима, тако и због изузетно сложене ситуације у Шумадији.

Главни штаб и ЦК, у својим писмима окружним комитетима и штабовима партизанских одреда у Шумадији, ставили су у задатак да приступе стварању батаљона НОВ, од најбољих и политички најсвеснијих бораца из састава одреда. У наређењу Главног штаба од 20. јуна 1943. дата су сасвим конкретна упутства о организацији и саставу батаљона, командном саставу и о опремању батаљона за живот и борбу. Указано је и на то, да батаљон треба да се креће по читавој територији одреда, дању и ноћу, како би се народне масе непосредно уверење у квалитете тих нових јединица и осетиле сигурност заштите од непријатеља. Посебно је наглашено, да се батаљон ангажује на уништавању четничких група, њихових центара, јатака и шијуна, који су највеће штете наносили становништву и органима НОП-а у Шумадији.¹⁵

Окружно поверељство за Младеновац о овим мерама је било упознато још раније, тако да су припреме за то већ вршене и само их је требало реализовати. Пре формирања батаљона НОВ организовани су кратки курсеви, тако да су кроз краћу обуку прошли они који су предвиђени за руководеће дужности у батаљону.

Формирање ударних батаљона НОВ у Шумадији није било лако због свакодневне непријатељског притиска на партизанске одреде са којима је био и Главни штаб, али скоро увек у покрету. Само у току јуна, када су вршене припреме за формирање батаљона, погинула су три руководиоца који су били предвиђени за дужност команданта Првог ударног батаљона.¹⁶

14 Светозар Вукмановић Темпо (Саопштење), *Зборник радова Руководије Народноослободилачком борбом и револуцијом у Србији 1941–1945* (даље *Зборник радова*), Београд, 1988, стр. 123–129.

15 *Зборник НОР*, т.1, к.5, стр. 188–190.

16 Момча Марковић, *Рат и револуција 1941–1945* (Сечања), БИПЗ, 1987, стр. 204, пише да је прво за команданта 1. шумадијског батаљона био предвиђен Милутин Јелинић Чича, који је убрзо погинуо, затим Лука Спасојевић који је погинуо 6. јуна, а потом као трећи Милисав Влајић, али је и он погинуо 23. јуна.

Под непосредним руководством команданта и политичког комесара Главног штаба, а после детаљних припрема, 27. јуна допета је одлука да се, сутрадан, на планини Букуљин формира Први батаљон НОВ и Шумадији. У његов састав ушли су пробрани борици из састава Првог шумадијског, Космајског и Ваљевског НОП одреда. Батаљон је имао три чете, па иако бројно није био велики, био је солидно наоружан и квалитетног састава. У његовом саставу био је и знатан број чланова КПЈ које су одредили окружни комитети, тако да су у четама формиране партијске ћелије. Батаљон је имао интендатуру и друге органе и оспособљен је за самостална дејства, за живот и борбу у различитим крајевима Србије и у сложеним условима. Формирање батаљона НОВ био је значајан квалитетан скок у развоју војне организације и примене разноврсних борбених дејстава, што је утицало и на развијање самопоуздања бораца и све веће поверење становништва у војску, а тиме и за долазак нових добровољаца. Због таквог састава, батаљон је могао послужити као кадровско језгро за формирање шумадијске бригаде. Као прва јединица НОВ, Први шумадијски батаљон представљао је ослонац Главног штабу, како за личну заштиту, тако и за планирање и извођење борбених дејстава и формирање нових јединица. Батаљон је имао значајну улогу и за стварање услова за одржавање војно-политичког и партијског саветовања на Букуљин и Руднику, средином августа 1943. године. Чланови Главног штаба и ПК, са секретаром ПК Благољем Пенковићем на челу, који су се искупили ради саветовања, лично су се могли уверити, и у пракси сагледати, вредности нове војне јединице, тако да су могли приступити стварању јединица НОВ и у другим крајевима Србије. Да је руководство позитивно оценило прва искуства указује и чињеница, да је убрзан процес формирања ударних батаљона, самосталних или у саставу одреда. Кроз формирање ударних батаљона, вршене су непосредне припреме и за формирање бригада, јер су оспособљени батаљони могли комплетни да улазе у њихов састав.

Први шумадијски батаљон извео је више успешних акција и створио прави мир код окупатора и домаћих издајника, а посебно код четничких, познатијих, тројки. Упад у Арапбеловац и напад на рудник у Јунковцу представљао је за непријатеља право изненађење. О акцијама Првог ударног батаљона писао је и његов политички комесар, у извештају од 11. јула 1943. године, следеће:

"Наш батаљон је прилично заталасао масе народа... Ми морамо по сваку цену... формирати бар још један батаљон... Зато је потребно да најхитније почнемо пребацивање другова из Београда, да би могли од њих да створимо командни кадар... Читав наш развој зависи од брзине којом будемо спроводили јачање батаљона и стварање командног кадра."¹⁷ Тако су искуства из борби ударног батаљона у Шумадији, у пракси борбе, потврдила да је пут стварања првих јединица НОВ Србије био исправан и да га треба наставити и у другим крајевима.

Покрајински комитет је, 1. јула, упутио ново Упутство свим окружним комитетима у коме пише да је прворазредни задатак јачање одреда и стварање батаљона и бригада НОВ Србије. Тако је у Шумадији, у септембру, формиран и Други батаљон НОВ, чиме су створене могућности да се формира и бригада. Оба батаљона су изводила дејства заједно, па су називани "Привремена шумадијска бригада". Батаљони су прокретарили територијом Шумадије, Колубаре, Такова и Јасенице, а изводили су дејства и у непосредној близини Београда. У народу, али и код Недићеваца, четника и бугарских јединица, прицало се о подвизима ударних батаљона.

Спровodeћи ставове ПК КПЈ и Главног штаба, на партијској конференцији организација КПЈ у партизанским одредима у источној Србији, која је одржана од 12. до 15. јуна 1943. године, код села Криви Вир, разматрана је

17. *Зборник радова*, т. I, књ. 5, стр. 247.

18. М. Марковић, н. д., стр. 208; АС, ПК, пер. бр. 331а.

ситуација у овом крају. У име руководства НОП-а Србије, конференцији је присуствовао Недељко Караџић, који је поднео и основни реферат о ситуацији у Југославији, Србији и посебно у овој области. Одлучено је да се реорганизују постојећи мали одреди "са перспективом стварања Тимочке бригаде" и да се одмах формира Тимочки батаљон НОВ Србије од 107 пробраних бораца, што је и учињено. Караџић је одржао посебан састанак и са штабом новоформираног батаљона и указао на основне задатке и примену тактике ратовања. Штабу је посебно указано да води рачуна о правилном руковођењу при извођењу борбених дејстава, да не дозволи непромишљеним одлукама угрожавање постојања батаљона и да батаљон мора да крстари по читавој Тимочној крајини у циљу ликвидације немачких и четничких ујоршита и да врши разгарање оружане борбе на читавом простору. Тако су од члана руководства НОП-а Србије, штабу Тимочног батаљона НОВ одређени непосредни задаци: да уништава непријатељске посаде, онеспособљава руднике и електране, а посебно жељезничку пругу Књажевац—Зајечар—Прахово.¹⁹

У току лета 1943. године, Тимочки батаљон је извршио више успешних напада на непријатељске објекте и пореметио ситуацију непријатељу у овом крају. Снабљено је више општинских управа и архива, порушено је неколико рудника и онеспособљене њихове инсталације, извршен је општи и једновремени напад на пругу од Зајечара до Прахова и ликвидирано неколико непријатељских посада, као и извршен изненадни ноћни упад у Књажевац. Све је то допринело и порасту броја бораца Тимочног батаљона.

Процес формирања батаљона у источној Србији је настављен, тако да је касније формиран Други, а затим и Трећи батаљон НОВ, што је условило и формирање штаба Зајечарског НОП одреда који је обједињено командовање свим батаљонима. По начину дејстава и покретљивости самостални батаљони и Зајечарски НОП одред били су врло оперативни, што је више личило на употребу бригаде НОВ овог одреда, тако да је читав Зајечарски одред, у јануару 1944. године, привремено прешао на територију јужне Србије. Стална покретљивост и борбена дејства батаљона, особито су узнемирили четничке вође у овом крају, чије су тројке дуже време несметано крстариле по селима и чиниле злочине над становништвом.

После одласка Недељка Караџића у Расну, може се рећи да је поново био мали утицај Главног штаба и ПК на прилике у источној Србији. Окружни комитет КПЈ, штабови батаљона НОВ и Штаб Зајечарског НОП одреда, су, углавном, деловали у духу упутстава руководства НОП-а Србије и процене ситуације на терену. Са Караџићем је из Раснског одреда дошла и једна чета у источну Србију, а нешто касније и Озренски батаљон из Нишког округа, који је стављен под команду Зајечарског НОП одреда, све до формирања штаба Нишког одреда. Преко Алексиначких рудника успостављене су трајне везе између партизанских јединица из источне Србије, Расне и Јастрепца.

Као што смо већ истакли, језгро за формирање више батаљона НОВ и Зајечарског одреда био је Тимочки самостални батаљон НОВ, што потврђује исправност одлуке руководства о формирању батаљона НОВ. То се одразило и на примену нових тактичких поступака, што је отворило позитивне процесе развоја ослободилачке борбе у овој области.

Поступајући по наређењу Главног штаба, Штаб Првог јужноморавског НОП одреда, 26. јула, формирао је два ударна батаљона. Непосредно иза тога, и у саставу Другог јужноморавског и Раснског одреда, формирана су по два ударна батаљона НОВ. Тако је до формирања првих бригада у Србији дејствовало десетак ударних батаљона НОВ који су били онеспособљени за улазак у састав бригада.

19 Драгоман Радојичић Стамболија, *Зборник радова*, стр. 388—390; *Зборник НОР*, т. I, к. 5, стр. 230—233; Слободан Босиљчић, *Србија у НОР-у — Источна Србија*, Полит, 1963, год. стр. 95—98. Према писању Босиљчића, први Тимочки батаљон је формиран 15. јуна, а према Д. Радојичићу то је било 17. јуна 1943. године.

20 Исто, стр. 208.

Стварање ударних батаљона у јужној Србији текло је знатно лакше и брже, пошто су тамо већ постојали партизански одреди батаљонског састава, а у саставу одреда био је знатно већи број прекаљених бораца и руководилаца. Тамо су постојале веће слободне територије, а постојало је схватање да треба приступити формирању не само батаљона, него и бригада, иако руководство НОП-а Србије тада још није донело такву одлуку, највероватније због недовољног познавања прилика на овој најудаљенијој територији од Београда. Због тога је Штаб Првог јужноморавског одреда, 27. августа, Главном штабу предложио... "да се што пре формира бригада о којој сте говорили... јер само она може задати озбиљне ударце непријатељу".²¹ С обзиром на положај јужне Србије у односу на главне комуникације према југу, затим у односу на суседне области Косова, Македоније и Бугарске, у овом крају је бригада, као маневарска јединица, била изузетно потребна за повезивање партизанских одреда и њихових дејстава за разне објекте дуж ових значајних комуникација. Међутим, и поред тога бригада је формирана тек у октобру месецу.

Главни штаб је, 29. јуна, упутио наређење и Штабу Првог јужноморавског НОП одреда у коме га упознаје са одлуком да се на терену тог одреда, у перспективи, формира НОП-У. Бригада и наредно му да формира два ударна батаљона. – "У ударне батаљоне одабрати добре борце и дисциплиноване и снабдети их са довољно аутоматског оружја. Штабове батаљона поставит ће Штаб одреда од најбољих војних и политичких руководилаца."²² Указано је и на то, да су разлике између ударних и других батаљона у квалитету бораца и руководилаца, у опремљености и наоружању, у већој покретљивости и мобилности, као и невезаности за одређену територију, што је и представљало њихову већу ударну моћ.

Из анализе активности Главног штаба и ПК за Србију, као и из извештаја штабова одреда и окружних комитета, види се да је формирању ударних батаљона НОВ претходила активност на свим нивоима руковођења, тако да ништа није препуштено случају и стихичном деловању било кога руководства, а то је значајан принцип у систему руковођења. Одлука да се ударни батаљони НОВ формирају као самостални, али и у саставу НОП одреда, указује на уважавање одређених специфичности за сваки конкретни случај, што није могло имати утицаја на основне принципне организације руковођења и командовања. Тамо где су штабови одреда имали већа борбена искуства, већу слободну територију која је пружала могућност маневра, као што је то било на југу Србије, било је природно обједињавати дејство више батаљона НОВ.

Формирање већег броја батаљона НОВ Србије, у периоду јуни–септембар 1943. године, представљало је значајну основу за стварање бригада НОВ. То што су неки батаљони били самостални, а други у саставу одреда, не представља никакву битну разлику међу њима, већ само решење у командовању. Важно је било да су и једни и други били оспособљени за успешно извођење борбених дејстава и да је то био један нови квалитет војне организације. Маневарска способност ударних батаљона допринесла је све већем садејству и сређивању снага у извођењу напада на непријатељске објекте и упорништа. Истовремено, у току лета су обновљени многи партизански одреди, тако да је знатан део територије Србије био поседнут партизанским јединицама НОВ мањег или већег састава, осим Посавине и Мачве.

Кроз процес стварања ударних батаљона НОВ почело је спровођење одлуке Врховног штаба НОВ и ПОЈ о стварању јединица НОВ у Србији. Штабови партизанских одреда и окружни комитети КПЈ са територије јужне Србије, успоставили су везе са Косовом и Македонијом, тако да су почели заједнички координирати борбена дејства на главној магистралу Ниш–Скопље. Од избеглих бораца и руководилаца са Косова, на територији Јабланице фор-

21 *Зборник НОР*, т. I, к. 20, стр. 404 и 405; АС ОК Крушевац бр. 91.

22 *Зборник НОР*, т. I, к. 5, стр. 261; Ж. Николн Брка, *ниш. дело*, стр. 372; Миливоје Перовић, *Јужна Србија у НОВ-у*, Београд 1961, стр. 303–308.

мираи је Косовски батаљон врло високе борбене вредности, пошто је састављен од прекаљених бораца и чланова Партије. Парастањем и усмеравањем партизанских одреда, проширене су слободне територије и на десној обали Јужне Мораве све до Козјака и Рујена на југу. У вези са предстојећом сарадњом и садејством са јединицама из Македоније, на територију Врања дошао је члан Штаба Пете оперативне зоне Македоније Љупчо Арсов, тако да је између руководства успостављена непосредна веза и могућност остваривања садејства и командовања партизанским јединицама из ових суседних области.

Делатност окружних комитета КПЈ и штабова партизанских одреда на јачању постојећих и стварању нових јединица – батаљона НОВ Србије, запажали су и окупаторско–квислиншки штабови. О томе се у "Билтену" МУП-а владе Милана Недића каже: "Опште стање јавне безбедности неповољно и тешко, јер је мир и ред више него икада до сада угрожен... У две трећине округа престале су да функционишу државне и општинске власти. Опште стање у току августа је веома забрињавајуће услед врло јаке комунистичке активности која падаће бесни песмањеном жестином."

Управо ови психијателски извор подвосмислено потврђују реалност оцена ситуације у Србији и њихову нескривену забрињутост за стање на територијама које су контролисали партизански одреди и батаљони НОВ Србије. Све већа активност руководства Србије и примереност њихових одлука општој ситуацији у Србији и на Балкану, дале су позитивне резултате. Главни штаб и ПК су имали знатно повољније могућности за објективно сагледавање ситуације у Србији, а имали су и одговарајуће војне снаге да утичу на даљи развој ослободилачке борбе и окупљање маса у разним облицима НОП-а. Криза из претходне две године већ је била реална пропност, а општа ситуација у Југославији и Србији била је знатно измењена у корист НОП-а.

Кроз пашоре на развоју ударних батаљона НОВ и јачање партизанских одреда, већ су биле створене битне претпоставке да се приступи формирању и бригада НОВ у Србији. Батаљони, као конститутивни елементи бригада, већ су стекли довољно борбеног искуства, кадровски оспособљени и релативно добро наоружани и спреми за извршење разноврсних борбених задатака. Борци су се "одлепили" од својих територија и ограничених навика да се боре само на одређеном матичном простору. Анализа ситуације, особито на југу Србије, као и опште ситуације у земљи указују да је било непотребно одуговлачење око формирања бригада НОВ у Србији. Процес обнављања партизанских одреда, формирање батаљона НОВ, као и позитивна диференцијација маса у корист НОП-а, указују да су постојали реални услови да се реализују захтеви Врховног штаба и дошле одлуке ПК и Главног штаба о формирању бригада НОВ у Србији. У то се уверио и секретар ПК КПЈ за Србију Благоје Пешковић, када је, после саветовања на Букуљи отпутовао, у септембру, из Београда на југ Србије. Он је био импресиониран бројем од око 2000 бораца у партизанским одредима и постојањем довољно стабилних и организованих слободних територија са којих су руководства НОП-а могла успешно да делују.²³ Истина, штабови партизанских одреда још су тражили помоћ у војним и политичким кадровима, као да је руководство петде имало резерву кадрова. То указује на претпоставку да појединачна руководства ипсу имала довољно поверења у искуство и способности расположивих кадрова, који су се кроз борбу оспособили да руководе јединицама у борби. Помало је било присутно и схватање да

23 *Зборник НОР*, т. 1, к. 5, стр. 308–310; Ж. Николић, и. д., стр. 372; М. Перовић, и. д., стр. 308.

24 АВИИ, НД, к. 23, рег. бр. 49/9–1; *Зборник НОР*, т. 1, к. 21, стр. 466–469; АС, ПК, рег. бр. 381.

25 *Зборник НОР*, т. 1, к. 20, стр. 410; АС ПКС, рег. бр. 412.

су официри из бивше војске знатно способнији војнички, пако то није увек било тачно, јер су они били без ратног и другог искуства у руковођењу јединицама у новим условима.

Војно-политичка саветовања у 1943. години у функцији руковођења

Један од значајних облика у методу руковођења и усмеравања ослободилачке борбе и покрета у целини, била су разноврсна саветовања руководстава и руководећих кадрова у Србији. По садржају и разноврсности учесника, саветовања су била: партијска, војна, политичка, али најчешће војно-политичка, обично за једну област или и шире регионе. Међутим, сва саветовања су се бавила питањима вођења ослободилачке борбе у одређеном крају или периоду рата. Саветовања су тако била један уходи и развијен облик деловања и колективног рада руководстава на доношењу најзначајнијих одлука на свим нивоима руковођења и у свим крајевима Југославије, па и Србије, у току читавог ослободилачког рата. Тада су обично доношене и најзначајније одлуке политичке и војне садржине.²⁶

У овом периоду, на територији Србије, одржано је неколико регионалних саветовања, а скоро редовно су им присуствовали војни и партијски руководиоци са датичне територије, као и представници ЦК и Главног штаба НОПО Србије. Највише регионалних саветовања одржано је на територији југоисточне Србије.

а) *Саветовање на Букуљу и Руднику.* – Међу саветовањима у 1943. години, свакако је било најзначајније међоокружно партијско, а затим и војно-политичко саветовање, које је одржано од 9. до 13. августа на планини Букуљу, а потом настављено на планини Руднику у Шумадији. Ту су се, по први пут од 1941. године, састали најодговорнији представници пет ратних окружних комитета (Ваљеве, Чачак, Пожеревац, Младеновац и Крагујевац), руководиоци најближих војних јединица, као и већина тадашњих чланова ЦК и Главног штаба, са секретаром ЦК и командантом и политичким комесаром Главног штаба НОПО Србије на челу. Пошто су саветовање организовали и њиме руководили најодговорнији руководиоци НОП-а у Србији, а расправљало се и репавало, не само о регионалним него и о општеважећим питањима развоја ослободилачке борбе у читавој Србији, а усвојени закључци су спровођени у свим крајевима Србије од стране чланова Главног штаба и Покрајинског комитета КПЈ, то овом саветовању даје знатно шире димензије од простора Шумадије и Поморавља, како је то у почетку било замисљено.

О памери Покрајинског комитета да се одржи једно шире саветовање са руководећим кадровима са подручја Шумадије, западне Србије и Поморавља, секретар ЦК Благоје Пешковић, писао је још у мају месецу политичком комесару Главног штаба Момчилу Марковићу.²⁷ Из писма се, истовремено, види и памера Покрајинског комитета да напусти Београд и да изађе на пеку од слободних територија, а у првом реду у Шумадију. У вези с тим, по налогу ЦК, припреме за саветовање вршио је Окружни комитет КПЈ Крагујевац, који је заједно са одредима и Првим ударним батаљоном НОВ, организовао долазак, прихват, исхрану, смештај и обезбеђење учесника саветовања. Непосредно обезбеђење вршио је Први шумадијски батаљон НОВ Србије. Учеснике саве-

26 Др Гојко Милишић, *Руководиће и командовање у Народноослободилачком рату 1941-1945*, ВИИ, Београд, 1980, стр. 150-155. У НОР-у су позната бројна саветовања још из првих година ослободилачког рата, као: Мајско у Загребу, саветовања у Дулену, Столицама, Дренови, Иваницама итд., на којима су донете и све најзначајније одлуке у НОР-у.

27 А. Србије (АС), ОК Крагујевац, рег. бр. 139; Милован Мика Милосављевић (Саопштење), *Зборник радова*, стр. 368-369.

товања са терена одредно је и позвао Покрајински комитет КПЈ за Србију.²⁸

Из састава тадашњег Покрајинског комитета и Главног штаба саветовању су присуствовали: Благоје Нешковић, секретар ПК, Радивоје Јовановић Брадоња, командант и Момчило Марковић Вук, политички комесар Главног штаба за Србију, Драги Стаменковић Бранко, члан ПК КПЈ и секретар ПК Скоја, Предраг Марковић Алмипије, начелник Главног штаба, Света Поповић Милић, члан Главног штаба и Ивица Девчић Обаћ, члан ПК Скоја за Србију.²⁹

С обзиром на руководеће функције у руководству Србије, окупирани или у партизанским јединицама, овако репрезентативан руководећи састав могао је непосредно кроз размену са знања, објективно сагледати најбитнија питања и проблеме развоја ослободилачке борбе у Србији, у целини, и на основу размене искустава одредити и најважније задатке који стоје пред партијским и војним руководством читаве Србије. Различитост функција и разноврсност искустава из рада и руковођења, пружали су реалне шансе да руководство схвате наредне задатке. Такав састав учесника мериторио и квалификовано је могао да разматра све аспекте (партијске, политичке и војне) на свим нивоима руковођења и у различитим условима, од нивоа штабова батаљона и одреда до Главног штаба и Покрајинског комитета. У томе је специфичан значај овог саветовања, које се разликује од других из овог периода.

У првом делу саветовања, које се бавило партијским питањима, вођена је расправа о стању и активностима партијских организација, а посебно о раду ћелија и средњих партијских руководства, о задацима Партије у вези са војним радом у позадини, о будности, чувању, праћењу и уздизању руководећих кадрова.

И на другом делу саветовања, које се бавило војним питањима, присуствовали су и најодговорнији представници окружних комитета КПЈ, тако да су истовремено активирани сви руководећи органи ослободилачке борбе из овог дела Србије, укључујући и чланове ПК и Главног штаба. Том приликом је заједнички извршена процена војно-политичке ситуације у земљи, а посебно у Србији, оцењен је рад и активност штабова партизанских одреда, а особито повоформираних батаљона ПОВ у извођењу борбених дејстава, као и расположење маса према ПОП-у, односно према четницима.

Када анализирамо питање руковођења, види се да је извршена једна широка процена ситуације у Србији, имајући у виду све аспекте ПОП-а, без чега није било могуће доносити адекватне одлуке. Према усвојеним закључцима, свим партијским и војним руководством постављени су доста јасни задаци за рад у наредном периоду: да сви штабови редовно врше анализе сваке борбене акције, у циљу стицања и размене искустава, а кад год је то могуће, претходно размотре сваку ситуацију, па тек онда да приступају спровођењу задатака. Такав приступ основном питању руковођења, изражава велику одговорност, али и пружа реалне претпоставке да ће одлуке о борбеним дејствима бити у складу са стварном ситуацијом, па, према томе, могли су се очекивати и резултати. Захтевано је да се свака акција свестрано припреми и то по војним, партијским, материјално-техничким и саопштеским питањима.

28 Саветовању на Букују присуствовали су, поред чланова ПК и Главног штаба, и представници окружних комитета, и то: из ОК Ваљево: Милица Павловић Дара, секретар, и чланови ОК Милорад Милатовић и Сретен Читаковић, ОК Чачак: Милош Мишић, секретар, и Радисав Педељковић, члан; Пожаревац: Вера Милетић и Бранислав Стојановић, чланови ОК (на путу за саветовање био је ранији секретар ОК те није могао присуствовати); ОК Младеновац: Драгослав Марковић, секретар, и Божицарка Дамњановић Ника, члан; ОК Крагујевац: Душан Петровић Шане, секретар, и Милован Милосављевић, члан ОК. Из штабова одреда Космајског, Првог пумадијског, Чачанског и Првог пумадијског народног батаљона, саветовању су присуствовали: Милош Дудић Суворорац, Мiroслав Јовановић Мима, Лазар Љубоја Миле, Михаило Гавриловић, Иван Стефановић Срба, Илија Јовановић Лапа, Родољуб Станић, Раденко Мандић и други. (Момо Марковић, *н. д.*, стр. 212)

29 Мика Милосављевић, нав. саопштење, *Зборник радова*, стр. 368–372.

30 *Зборник НОР*, т. I, к. 5, стр. 252–253; М. Марковић, *н. д.*, стр. 213; *Зборник радова*, стр. 371.

Иако су многа питања која су разматрана на саветовању изгледала мање значајна, треба имати у виду да је у рату од, па изглед, ситних питања често зависно успех борбе, битке, па и операције. Позната су стара правила да у рату нема ситних питања; све су то била крупна и значајна питања, јер су увек радило о људима и о њиховим животима, па је стога разумљиво да су се тим питањима често бавила и највиша војна руководства – штабови.

На саветовању је констатовано да су НОП одреди у Србији, у другој половини 1943. године, пребродили кризу из претходне године, а која је настала као последица губљења слободне територије у западној Србији, у јесен 1941. године, као и терора који су применили окупатор и његови домаћи сарадници, у 1942. и 1943. години, у коме је страдао велики број прекаљених кадрова. "У овој години су се одреди удвостручили, а неки и много ојачали. Створени су услови за стварање НО војске, поред постојећих партизанских одреда. Војска се већ ствара и батаљони показују виши степен војне организације. Није далеко дан када ћемо у Србији створити многе бригаде и дивизије..."³¹ – каже се у закључцима са саветовања. Даље се истиче да је појачана спремност народа Србије да се бори, да су повећани и ојачани партизански одреди и батаљони, а "... неуспех Дражине офанзиве говори да се приближавамо одлучној борби у Србији против окупатора и издајника; да ће ускоро борбе у Србији добити нове размере као у Босни и осталим деловима Југославије." Оваква закључивања указују и на свестраност анализе ситуације у Србији, па и шире, као и на оптимистички приступ анализи проблема и предвиђању развоја ситуације у паредном периоду. У посебном делу закључака детаљно је указано на метод и начин вођења оружане борбе против окупатора, на циљеве и објекте које треба првенствено нападати, а у првом реду то су објекти на комуникацијама; на обучавање омладине по селима у руковању наоружањем и њиховом постепеном ангажовању у одређеним акцијама.

Размена искустава између појединих штабова и из различитих крајева омогућила је да и чланови највишег руководства НОП-а, који су тек изашли из Београда, што потпуније схвате физиономију партизанског ратовања и да та искуства могу преносити и на друге, а посебно оне крајеве где је тек требало развијати оружану борбу. Такав метод рада омогућавао је да саветовање за све буде једна драгоцене школа (курсе), чији су садржаји настали на основу праксе оружане борбе и конкретних услова какви су били у Србији.

Са становништа развоја и увршћивања војне организације, значајно је указати, да су сагледале потребе јачања одговорности кадрова и "самосвесне гвоzdене дисциплине" како би се у јединицама и штабовима успоставили прави војнички односи, као и односи између бораца и старешина, а посебно између командира – команданата и политичких комесара у складу са функцијама које врше. Од чланова сваког штаба и других руководилаца тражило се да служе својим примером, понашањем и држањем у борби, као и да морају развијати другарске односе и колективни дух у својој јединици. Није се заборавило да се укаже на потребу и одговорност за чување кадрова и бораца од непотребних губитака, за шта се морало одговарати пред вишим штабовима и партијским руководством. Многа су питања била разрађена, чак, и до најситнијих детаља, тако да после тога није остало нејасноћа како радити. "Командири и комесари односно команданти су одговорни за сваки губитак. Зато штабови морају испитивати сваки случај губљења другова, како је до тога дошло, чијом кривицом и предузимати одговарајуће мере..." Од штабова се захтевало да детаљно прате ситуацију и да смело и уметно руководе борбеним дејствима јединица, у складу са карактеристикама земљишта и познавањем осетљивих места код противника, што је код потчињених уливало осећај сигурности и поверења да ће их претпостављени штабови успешно водити у борби.³² Као што се види, бројна питања рада штабова и руковођења била су одговорно и стручно во-

31 *Зборник НОР*, т. I, к. 5, стр. 254.

32 Исто, стр. 258.

јинички разрађена, што је чинило основу за рад штабова и руковођења на свим нивоима. Без сумње, да су то била и најбитнија питања, о којима су заузети конкретни ставови, тако да су чинила основу за даљи рад штабова и командовања на свим нивоима. Треба нагласити да су усвојени задаци усмерени, пре свега, на активност партијских и војних руководства у вођењу ослободилачке борбе, што саветовању даје свеобухватност у решавању проблема НОП-а у целини. И овде је још једном заузет став да се приступи формирању бригада НОВ у Србији, пошто су прва искуства ударних батаљона то још и више потврдила. Вероватно да је тада договорено да дотадашњи командант Главног штаба буде именован за команданта Прве шумадијске бригаде, а на Руднику је организован курс за обуку руководећих кадрова из сва три НОП одреда у Шумадији и Првог ударног батаљона НОВ Србије.³³

Извршена процена ситуације и усвојени закључци, сасвим су били примењиви и у оним крајевима из којих нису присуствовали представници на саветовању. Чланови Главног штаба и ПК убрзо су пошлци у разне крајеве да спроводе усвојене закључке, зависно од сваке конкретне ситуације и сваке средине. Због свега тога саветовање на Букуљу се с правом назива покрајинско, а не регионално саветовање.

Из већине извештаја штабова партизанских одреда и окружних комитета из овог периода, види се да су убрзано предузимане конкретне мере да се одлуке са саветовања у Шумадији спроведу у свим крајевима Србије. На југ Србије су одмах упућени чланови највишег руководства, Драги Стаменковић Бранко и Предраг Марковић Алмпије, да тамошњим партијским и војним руководством пренесу усвојене закључке са саветовања и да раде на њиховом спровођењу, а пре свега, да се у складу са ситуацијом формирају и употребљавају јединице у борби, уз примену разноврсних борбених поступака.³⁴ Тада је предвиђено да на југ Србије отпутује и секретар ПК КПЈ Благоје Нешковић, који се из Шумадије привремено вратио у Београд. Требало је на слободним територијама на југу створити јак руководећи центар НОП-а за читаву Србију. Тамо је већ успешно деловао члан руководства Недељко Карапчић заједно са руководиоцима на терену – из ОК и штабова партизанских одреда.

У извештајима окружних комитета КПЈ из Шумадије и Поморавља, каже се да су они, одмах по повратку са саветовања, одржали краће састанке са партијским и војним руководством на којима су и она упозната са радом саветовања и задацима који из тога проистичу, тако да је на територији Србије о задацима упознат најшири број руководећих кадрова, што је представљало основу за даљи рад и деловање у наредној етапи ослободилачке борбе.³⁵

После одласка са саветовања, дошло је и до непосреднијег повезивања између штабова суседних партизанских одреда и окружних комитета, особито из централне и западне Србије, а у циљу координације борбених дејстава и других облика војне и политичке активности. Тиме су створене и знатно веће могућности за маневрисање, оперативно повезивање и садејство НОП одреда у извођењу заједничких борбених дејстава. То је омогућило и бољу координацију дејстава на ширем простору и њихово усмеравање од стране чланова Главног штаба, као и других руководства. Повезивање партијских руководства омогућило је и њихову ширу политичку ангажованост на окупљању и ангажовању народних маса из суседних крајева, у заједничким напорима антиокупаторске активности и јачања НОП-а. Тако је у многим крајевима почео оживљавати рад партијских и скојевских организација, као и стварање народноослободилачких одбора. Приступило се и формирању среских НОО, тако да се широко фронт борбе против окупатора.

33 Александар Виторовић, *Србија у НОР. Централна Србија*, стр. 481; Милан Борковић, *Комунистичка партија у Србији 1941–1945*, књ. друга, Београд, 1974, стр. 120.

34 М. Марковић, *н.д.*, стр. 216.

35 АС, ПК, II/122, 348 и 364.

б) *Регионална саветовања*. – У току лета и јесени 1943. године, одржано је више саветовања, ужег или ширег регионалног значаја. То је, свакако, био један од облика за непосредније активирање руководства на сређивању свих снага НОП-а за нове напоре, после преброђене кризе из претходног периода. Требало је у сваком крају радити на активирању постојећих и формирању нових одреда, оспособљавању и попуњавању руководства, на оживљавању рада партијских организација и руководства и активирању свих фактора НОП-а у борби против окупатора и његових домаћих сарадника. Углавном, скоро исти кадрови учествовали су на партијским и војним саветовањима, што указује и на јединство циљева ослободилачке борбе и руковођења. Без сумње, још увек су имали примат ставови усвојени на партијским саветовањима и војним ставови Партије по питањима даљег развоја ослободилачке борбе, а код кадрова (партијских и војних) преовладавало је схватање да се, у оквиру општег ангажовања, само оружаном борбом могу остварити ратни и револуционарни циљеви, које је КПЈ поставила пред народе Југославије. Управо је због таквог схватања од стране руководства највећа активност усмерена на стварању и омасовљавању војних јединица, као најзначајнијег фактора за разрешавање замршене војне – политичке ситуације у Србији. Из таквих сазнања руководства НОП-а на свим нивоима извлачила су и конкретне закључке за свој рад.

Одмах по обнављању ОК КПЈ Нишког округа, крајем маја 1943. године, одржано је партијско саветовање на Каменичком Вису, коме су, поред чланова новог Окружног комитета, присуствовали и партијски радници са терена. Том приликом је анализирана ситуација у округу, па и у Србији, а истакнута је и потреба да се што пре обнови Озренски партизански одред. Сви учесници су упучени у поједине срезове да активирају чланство Партије и друге активисте НОП-а на реализацији усвојених закључака, као и да се обнови рад партијских комитета и организација тамо где су били укнпути.³⁶ После непуне два месеца одржано је и ново саветовање на коме је проверавано и анализирано извршавање задатака и резултата ранијег саветовања.

Слично и врло значајно саветовање одржано је, у мају месецу, на планини Пасјачи, коме су присуствовали чланови партијских и војних руководства из Гоплице, а расправљана су и решавана питања вођења ослободилачке борбе на том подручју.

Боравак члана Покрајинског комитета КПЈ Недељка Каранчића у источној Србији, у мају 1943. године, имао је за циљ да се учине напори на превазилажењу кризе на територији Зајечарског округа и да се покрену све снаге у борби против окупатора и његових сарадника. Тако је од 31. маја до 6. јуна одржана партијска конференција, којој је присуствовало око 30 чланова КПЈ, а непосредно после тога, од 11. до 17. јуна, изнад Кривога Вира, друга конференција којој је присуствовало свих 44 чланова КПЈ из одреда и са ове територије. Поред одлуке да се формира Тимочки батаљон НОВ Србије указано је и на познате проблеме и слабости код деловања обавештајне службе у постојећим малим одредима и на терену, што је требало да допринесе успешнијем извођењу борбених дејстава. У закључку који је назван "Резолуција" истакнуто је да треба реорганизовати Крајинско – заглавски НОП одред "... са перспективом стварања Тимочке бригаде – Крајинског, Заглавског и Бољевачког батаљона", а Штабу Одреда је наложено да одмах изради план за извођење акција, у првом реду, на оспособљавању рудника, електричних централа и комуникација, што је за непријатеља и било од највећег значаја.³⁸

Ова конференција означава преломни тренутак у даљем развоју војне организације ослободилачке борбе у Тимочној крајини. Ранијишени су и узроци дотадашњих слабости у вођењу оружане борбе, а покренута је и органи-

36 М. Борковић, *и.д.*, стр. 113.

37 М. Петровић, *и.д.*, стр. 251.

38 *Зборник радова*, стр. 398 и 399; С. Босиљчић, *и.д.*, стр. 89; М. Борковић, *и.д.*, стр. 114.

зована активност по питању мобилизације нових бораца, што је омогућило јачање постојећих и формирање нових батаљона НОВ и ПОС. Покренути су и сви други фактори, као што је политички рад у народу и стварање народних одбора, као и процес формирања нових батаљона који улазе у састав новоформираног Зајечарског НОП одреда.

Из извештаја ОК Пожаревац, Покрајинском комитету КПЈ од 1. септембра 1943. године, види се да су, одмах по повратку са саветовања на Букуљу, крајем августа, одржали састанак свих војних и политичких (партијских) руководилаца из Пожаревачког округа, у шуми између села Мишљеновац и Реповца. Саветовању су присуствовали, поред чланова ПК, и руководиоци среских поверенстава КПЈ, чланови Штаба пожаревачког НОП одреда, као и политички комесари чета из одреда. Све је учињено да се руководиоци кадрови што потпуније упознају са приликама у овом крају и да се договоре о реализацији закључака са саветовања у Шумадији.³⁹

По доласку секретара ПК КПЈ Благоја Нешковића из Београда на територију јужне Србије, крајем септембра 1943, он је са још три члана ПК и Главног штаба (Недељко Каранчић, Драги Стаменковић и Предраг Марковић Алимпије) развио интензиван рад на спровођењу ставова усвојених на саветовању у Шумадији. Поред активности на omasовљавању постојећих и формирању нових јединица, Нешковић је са осталим члановима руководства, обилазео скоро читаву територију и све партизанске одреде и, заједно са руководиоцима на терену, радио на развијању укупне активности НОП-а у борби за масе и за јачање позиција НОП-а.

На десној обали Јужне Мораве, 2. јужноморавски НОП одред држао је велику слободну територију на простору Лужнице, Црне Траве, Пчиње и Козјака, између Пирота и Куманова, па до границе са Бугарском. Ова територија је била одвојена од слободне територије 1. јужноморавског НОП одреда, тзв. демаркационом линијом и долином Јужне Мораве коју су поседале бугарске јединице. Приликом боравка на овом терену, Нешковић је, крајем октобра, сазвао партијске кадрове са територије Окружног комитета КПЈ Врање и 2. јужноморавског НОП одреда и са њима одржао партијско саветовање. Тада је изабран нови Окружни комитет, а за секретара је именован Риста Антуновић Баја. Саветовању је присуствовао и Драги Стаменковић који је потом одржао и окружно саветовање СКОЈ-а.⁴⁰

Одмах после окружне партијске конференције, на којој су учествовали и војни руководиоци 2. јужноморавског одреда, одржано је, 6. новембра, у Црној Трави и војно-политичко саветовање кадрова са територије иза демаркационе линије. Саветовањем је руководио Благоје Нешковић, а присуствовали су чланови Штаба Одреда, војно-политички руководиоци Косовске оперативне зоне, који су нешто раније дошли из Јабланице, чланови ОК КПЈ Врање и неки други политички радници. Том приликом је извршена детаљна анализа ситуације у Југославији и Србији и њен утицај на прилике у овом крају. Констатовано је да 2. јужноморавски НОП одред, делујући на једној сасвим одвојеној територији, мада најудаљенији од утицаја руководства НОП-а Србије, успешно решава све борбене задатке и да је израстао у крупну војну јединицу која контролише велику слободну територију. Таквим положајем Одред је успешно повезивао и дејства Косовског батаљона, дела јединица из Македоније, као и дела бугарских партизанских јединица, које су се ослањале на територију овог Одреда. У садејству са осталим јединицама Одред је редовно угрожавао комуникације Ниш-Скопље у долини Јужне Мораве.

³⁹ АС, ПКС, рег.бр. 348.

⁴⁰ АС, ПКС, рег. бр. 412; *Зборник НОР*, том I, књ. 7, стр. 44; Ж. Николић Брка, и. д., стр. 411-414.

Поред Ристе Антуновића као секретара, за чланове ОК Врање изабрани су: Душан Пуља Сава, Душан Деверџић Жика, Ђуро Секић Ива, Славољуб Петровић Бера и Василије Смајковић.

Спроводећи закључке усвојене на саветовању, Штаб Одред је у циљу лакшег командовања извршио унутрашњу организацију рада. Такође је предложено да се на овој територији формира бригада, пошто Одред у свом саставу има пет батаљона. Овај предлог тада није прихваћен, али је његов Ударни (омладински) батаљон упућен у састав 2. јужноморавске бригаде. Пошто је прилив нових бораца успешно текао, формиран је, у саставу Одред, још један ударни батаљон и три теренска батаљона (Лужнички, Црноставски и Врањски). Извршена је и попуна Штаба Одред: за команданта је именован Ж. Николић Брка, за политичког комесара Владимир Вујачић Вуја, за заменика команданта Ђура Златковић Милчић и за заменика политичког комесара Ђура Џекић Иво, члан ОК КПЈ Врање.¹¹

Поред саветовања која смо анализирали или на неке само указали, редовно је одржаван и из других саветовања руководићких кадрова различитих структура у свим крајевима Србије и у свим партизанским јединицама. Као по правилу, на њима су решавана она најзначајнија питања која су била карактеристична за дотичну средину или одређени период времена.

Као што се види из укупне анализе, партијска и војно-политичка саветовања у овом периоду, по свом садржају била су веома слична. Она су била један специфичан облик колективног рада и руковођења, при чему нису нарушавани дисципллина у војсци и демократски централизам у Партији. То је био и повољан облик за међусобно упознавање кадрова, стицање поверења и размену искустава. Имајући у виду услове рада руководства и тешкоће одржавања веза и међусобног комуницирања, саветовања су била један развијен облик свеобухватног укључивања свих субјеката НОП-а на најважнијим ратним задацима. Стварање НОВ и ПО Србије било је доминантно питање за рад руководства на свим нивоима командовања и у свим крајевима, како на војном, тако и на партијским саветовањима. Оспособљавање партијских руководстава и организација, као и других фактора НОП-а, било је непосредно у функцији што успешнијег вођења ослободилачке борбе, те их тако морамо и схватити. Важно је било постићи сагласност и дефинисати циљеве за што се и како треба ангажовати и борити.

У целини посматрано, свим овим ширим или ужим, партијским или војним саветовањима, обухваћена је већина руководства НОП-а у Србији и то на свим нивоима. Саветовања као метод рада у руковођењу и реализацији усвојених закључака, имала су далеко већи практични значај од писаних наређења и упутстава за рад. То је била погодна прилика и за упознавање, праћење и вођење кадрова на разним дужностима.

Колективни рад у руковођењу постао је новина у успостављању односа између руководства, као потпуно нови облик рада руководства, а посебно војних штабова, за разлику од рада штабова у класичним оружаним снагама и класичним облицима ратовања.

Рад руководства НОП-а Србије на формирању првих бригада НОВ Србије

Окупљањем већег броја чланова руководства НОП-а Србије (ПК и Главног штаба), у току јула и августа на територији Шумадије, ради одржавања саветовања на Букуљу, створени су елементарни предуслови и за консолидацију и рад руководства у сасвим новим, знатно повољнијим, условима. До тада су чланови руководства деловали, углавном, као појединци и најчешће у условима илегалности, а иницијативу укупног деловања руководства давао је секретар ПК Благоје Нешковић, који је живео и радио у Београду. Истина, и на територији Шумадије тешко да су могла организовано радити сва руководства, пошто је ова територија била изложена сталним непријатељским

акцијама. То је и разумљиво, када се има у виду да је то централна област Балкана где се концентрису све комуникације, као и да је у непосредној близини Београда, као центра немачког командовања на Балкану. Међутим, на југу Србије постојало је мање или више међусобно повезаних слободних територија у Расини и на Јастрепцу, у Јабланици и Топлици и на десној обали Јужне Мораве. У свим овим рејонима дејствовали су и врло јаким партизанским одредима, као и други органи НОП-а на терену. Та околност није била искористиена да се на југу Србије образује руководећи центар за читаву Србију.

Непосредно после саветовања на Букуљу и Руднику, руководећи кадрови НОП-а су се разишли по Србији, али пре свега на три одвојена подручја: Шумадију, Београд и Јужну Србију. Тиме је опет непотребно испуштена повољна ситуација да се, по први пут после 1941. године, оспособи Главни штаб Србије који је требао да формира пове јединице и координира дејства свих партизанских јединица НОВ и ПО Србије.⁴² Можда је најнегативније решење што су били раздвојени командант и политички комесар Главног штаба, тако да командант борави у Београду далеко од догађаја, а комесар у Шумадији.

Са припремама за формирање бригада НОВ у Србији, извршена је и промена назива у Главни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда (НОВ и ПО) Србије, а, крајем августа, за вршиоца дужности команданта Главног штаба именован је Петар Стамболић, члан ЦК КПЈ, који се налазио у Београду. Најчудније решење у свему овоме је да је баш за команданта именован човек који је радио у илегалности у Београду и без икакве могућности да утиче на борбена дејства јединица, што му је у суштини основна функција. У прилог напорима да се предузму све мере на стварању бригада НОВ Србије, ишли су и догађаји у свету и у Југославији.

Разматрајући стратешки значај Србије у наредној етапи рата у Југославији и у Европи, Врховни командант НОВ и ПОЈ имао је у виду потребу руководства Србије за извесним бројем војних и партијских кадрова из састава пролетерских јединица пореклом из Србије, са ратним искуством, као и да успостави радио везу са руководством Србије.⁴³ У вези са формирањем бригада и дивизија, Главном штабу Србије упутио је наређење, 28. августа 1943, у коме се каже и ово:

"... У вези с догађајима како на међународном терену тако и унутар земље ријешили смо да на територији Србије одмах приступимо формирању регуларних јединица Народноослободилачке војске од постојећих партизанских одреда: батаљоне, бригаде, дивизије, итд."⁴⁴ (Међутим, руководство НОП Србије ово наређење је добило тек доласком групе руководилаца, октобра месеца.)

Као што се већ из садржаја текста види, мишљења и ставови Врховног штаба НОВ и ПОЈ, били су готово идентични са одлуком руководства НОП-а Србије да се, поред батаљона, одмах приступи формирању и бригада НОВ у Србији. Вероватно да Врховни штаб тада још није био упознат да је у Србији већ формирано десетак ударних батаљона НОВ, као језгра за формирање бригада. Није, вероватно, био упознат ни са одлуком ЦК и Главном штаба Србије о стварању батаљона и бригада НОВ и о промени назива Главног штаба Србије.

Без обзира што Србија није била у окупационој зони фашистичке Италије, њена капитулација и избацивање из фашистичког лапца био је догађај који је снажно утицао на политичко расположење народа Србије према НОБ-у, чије су перспективе биле све веће. Нема сумње, да је у народу преовлађавало сазнање да се ближи крај фашистичке окупације, као и да је НОВЈ у западним крајевима земље дошла у посед великих количина наоружања од разоружаних

42 *Зборник НОР*, т. I, књ. 5, стр. 319 и 320.

43 АВИИ, НОР, к. 7а, рег.бр. 4/7-9; Јосип Броз Тито, *Сабрана дјела*, књ. 16, стр. 124.

44 АВИИ, НОР, к. 7а, рег.бр. 40-1; Ј.Б. Тито, *н.д.*, стр. 134; *Зборник НОР*, том II, књ. 10,

јединица италијанске војске. Пошто је овладао ситуацијом у области Јадрава, сада је главна пажња Врховног штаба била усмерена према Србији, као простору од изузетног значаја у домену стратегије даљег вођења рата на Балкану. Тако је, почетком октобра 1943. године, Врховни штаб издао наређење Штабу 2. ударног корпуса да своје дивизије концентрише према западној Србији.⁴⁵

Само неколико дана касније, Врховни командант указује да му је циљ усмеравање операција корпуса према Србији, пре свега да се униште снаге Драже Михаиловића. Имајући у виду неке конкретне активности и изјаве краља и избегличке владе из Каира, па и западних савезника, Врховни штаб је реално ценно ситуацију да у плановима око освајања Србије, четници, обзиром на њихову дволичност, могу бити двострука сметња, као експоненти избегличке владе и планова западних сила око Србије и као непосредни немачки сарадници у борби против НОБЈ. Иако је Дража Михаиловић избегавао јавне контакте и колаборацију са Немцима, без сумње је, да су његови команданти корпуса, управо по његовом налогу, у јесен 1943. године, успоставили више споразума са немачким командама, стављајући им своје снаге на располагање. Због тога је Врховни штаб ценно да су четници управо и највећа сметња за остваривање планова руководства НОП-а у вези са Србијом.⁴⁶

Ради појачања снага према Србији, Врховни штаб је у Санџак упутио, поред 2. пролетерске, и 5. крајишку дивизију и од њих створио снажну оперативно-маневарску групу која је, последњих дана октобра 1943. године, разбила четничке корпусе на простору око Прибоја и Нове Вароши и преко Лима избила на простор између планина Златибор и Тара. Тих дана је, коначно, и Радио Лондон емитовао вести да се у Југославији НОБ бори против окупатора, а не четници, дајући јој истовремено велико међународно признање. Све је то проузроковало озлојеђеност код Михаиловића и четничких командата према западним савезницима, који су их још увек, иако све мање, подржавали и материјално помагали. Ситуација је тако за четнике била све неповољнија, што је водило и губљењу позиција у Србији. Због тога су сарадњом са немачким штабовима решили да учине што је могуће више да спрече продор јединица НОБЈ у Србију. По, то је била њихова узалуд бачена карта, без обзира што су се још отвореније везали за немачког окупатора. Чим се Дража из Црне Горе пребацио у Србију на Равну гору, његови команданти су све отвореније представљали сарадњу са немачким штабовима, јер су оценили да за њих нема другог излаза.⁴⁷

У вези са све повољнијом ситуацијом у Европи и у Југославији, а у циљу реализовања наређења Врховног штаба и одлуке руководства НОП-а Србије, Главни штаб НОБ и ПО Србије, 25. септембра 1943. године, одлучио је да формира Прву шумадијску бригаду НОБ, о чему је издао следећу наредбу:

"По одлуци Главног штаба НОБ и ПО Србије има се образовати – од постојећих народноослободилачких партизанских батаљона народноослободилачка партизанска бригада. У вези с тим,

45 *Зборник НОР*, том II, књ. 10, стр. 368.

46 *Зборник НОР*, том II, књ. 10, стр. 397–398.

Из више наређења из овог периода види се, да је 2. корпус имао основни задатак да створи операцијску основицу у Санџаку, одакле би се снаге НОБ усмериле према Србији још у току јесени 1943. године, па и из наређења које је Врховни командант упутио Штабу 3. корпуса у источној Босни 25. октобра. У борбама 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије разбијене су четничке снаге које су упућене према Прибоју, да спрече продор дивизија НОБ у западну Србију. Немци и четници су будно пратили прикупљање неколико дивизија са запада према Србији.

47 *Зборник НОР*, том I, књ. 5, стр. 321–322; том II, књ. 10, стр. 364 и 365.

Да се формира Шумадијска народноослободилачка бригада. У састав бригаде улазе I и II народноослободилачки партизански батаљон.⁴⁸

По формирању 3. шумадијског батаљона исти је имао да уђе у састав ове бригаде.

Политички комесар Главног штаба (командант у Београду) непосредно је реализовао ову наредбу, заједно са члановима Штаба Бригаде, пошто је дотадашњи командант Главног штаба Радивоје Јовановић Брадоња, који је радио на припремама око формирања јединица НОВ у Србији, именован за команданта бригаде. Батаљони и чланови Штаба Бригаде прикупили су се на планини Рудник, где је у рејону Палевина, 5. октобра 1943, извршено формирање бригаде. У њен састав су тада ушла два, а мало касније и трећи батаљон, тако да је бригада (формирана из Космајског одреда) бројала око 450 бораца. На свечаности којој су присуствовали представници окружних комитета КПЈ Крагујевац, Младеновац и Чачак, прочитана је и наредба Главног штаба НОВ и ПО Србије о формирању бригаде. Ситуација на терену није дозвољавала да свечаности присуствује и становништво из околних села, мада је било предвиђено. Постројеним борцима говорно је политички комесар Главног штаба Мома Марковић, а упућени су и поздравни телеграми Врховном штабу НОВ и ПОЈ и ЦК КПЈ за Србију.

Колика је важност придавана формирању Прве бригаде НОВ у Србији, види се и из одлуке руководства НОП-а, да се за њеног команданта именује дотадашњи командант Главног штаба, искусни ратник Јовановић. С тим у вези Мома Марковић пише да се сматрало "да на такво место треба да буде постављен искусан и ауторитативан старешина", па је управо због тога тако и одлучено.⁴⁹ Свакако да ће читаоцу бити тешко прихватљиво овакво образложење, када се зна да је управо у том периоду постала још значајнија улога Главног штаба, али вероватно, она још није ни схватана у правом смислу (или се сматрало да би то требао да буде члан ЦК). Истина да је ова бригада требало да буде и расадник руководних кадрова за формирање и нових бригада, па и дивизија у Србији, те је по свом саставу представљала кадровско језгро за формирање нових јединица НОВ. Са Првом шумадијском бригадом читаво време непосредно се налазио политички комесар Главног штаба, који је истовремено вршио и функцију организационог секретара ЦК КПЈ за Србију. То је тада био једини члан партијског и војног руководства Србије са бригадом, пошто су Р. Јовановић и С. Поповић постављени у Штаб бригаде, те као чланови руководства Главног штаба више нису деловали.

У другој половини (18) октобра, преко Срема и реке Саве, у Шумадију је, у пратњи 2. батаљона I. сремског НОП одреда, стигла група од седам војних и политичких руководилаца, које су Врховни штаб и ЦК КПЈ упутили као помоћ у кадровима за формирање нових јединица НОВ у Србији и за појачање војног и партијског руководства Србије. У саставу групе били су: Срба Јосиповић, члан ЦК КПЈ за Србију, Саво Дрљевећ, Николка Љубичић, Ратко Софијанић, Милосав Милосављевић, и Сава Радојичић Феђа. У Срему им се придружио и Наум Зафировски који је требао да се, преко Србије, пребаци у Македонију. Нешто касније је стигла и Љубинка Милосављевић, члан ЦК КПЈ, која је једно време радила у војводици као члан ЦК СКОЈ-а. Преко Срема, из Земуна, у

48. *Зборник НОР*, том I, књ. 5, стр. 297 и 298, 321е322; том II, књ. 10, стр. 364. и 365; Архив ЦК СКЈ, бр. 4452.

Кријем 1943. уместо за вршиоца дужности Стамболић је именован за команданта Главног штаба, иако се све време налазио у Београду. Он је на тој дужности остао до 11. јула 1994. године, када је за новог команданта Главног штаба именован генерал Коча Поповић.

49. Фахрија Капетановић, супруга Р. Јовановића Брадоње; у књизи *Вјера и сјах*, издање Ф. Вишњић, Београд, 1876, на стр. 173 пише да је Радивоје Јовановић поднео оставку на дужност команданта Главног штаба за Србију, због несагања са политиком развоја и вођења рата у Србији. Познато је да је он и од раније инсистирао на брже и смелије приступање формирању бригада НОВ и да се појача и убрза борба против окупатора, као и да се спорно са Б. Нешковићем.

Шумадију је дошао и Мирко Пикезић, који је био предвиђен за партијски рад у Шумадији. Тако је уз политичког комесара Главног штаба, убрзо створена јака група партијских и војних руководилаца, са искуством из пролетерских јединица.

Из Босне је, са групом руководилаца, дошао и радио-телеграфиста Милан Друсинић са радио-станицом коју је Врховни штаб упутио у руководству Србије за одржавање везе са њима. Он је одмах успоставио радио-везу са Врховним штабом и дуже време је непосредно одржавао, а касније је постао шеф Радио-центра Главног штаба НОВ и ПО Србије. Преко ове радио-станице политички комесар Главног штаба, по први пут, у име руководства Србије успоставио је везу са Врховним штабом НОВ и ПОЈ, посредством Радио-центра штаба 3. корпуса. Са становништва руковођења и командовања то је био један значајан чинилац, чији се недостатак изузетно много осећао већ скоро две године.

И у Штабу Прве шумадијске бригаде убрзо су учињене извесне измене, тако да је за политичког комесара бригаде именован Сава Радојичић Феба, који је дошао са групом, уместо Свете Поповића, који као члан Главног штаба није имао неку другу конкретну функцију.

Присуство Прве шумадијске бригаде видно се осетило и шире од Шумадије, пошто је брзо прокретарила овом територијом и извела неколико успешних борби и акција. Својим смелим и одлучним дејствима Бригада је задала страх особито четницима, али забринула и немачко командовање и Педића због опасности за комуникације. Док су четници и Недићевци били изненађени појавом ове Бригаде, код народа је расло самопоуздање и поверење у партизанску војску. Већ у првим борбама се показала знатна предност утицаја борбених дејстава бригаде у односу на одреде, нако је Бригада још увек била млада и недовољно попуњена.

Управо тих дана, и у јужној Србији се радило на формирању бригаде, нако су за то још од раније постојали сви услови, знатно повољнији него у Шумадији.

Доласком на југ Србије, крајем септембра, секретара ЦК КПЈ Пешковић се на лицу места уверио у пуну оправданост предлога регионалних руководства и штабова одреда да се приступи формирању бригада, што је по његовом доласку одмах и учињено.

Пешковић је, 10. октобра 1943. године, у име Главног штаба, издао Наредбу о формирању Прве јужноморавске бригаде НОВ Србије, као и о реорганизацији 1. јужноморавског ПОП одреда, у којој пише да се, по одлуци Главног штаба НОВ и ПО Србије, формира 1. јужноморавска бригада и 1. јужноморавски народноослободилачки одред.⁵¹ Истом наредбом именовани су чланови оба штаба, органи позадине, санитета, као и сви штабови батаљона, и чланови штаба 1. јужноморавског одреда који је у свом саставу и даље имао четири батаљона. Поред помоћника комесара у одреду је именован и заменик политичког комесара, нако пишу објашњене разлике између ове две функције, што су тада обе функције истовремено биле у јединицама НОВ и ПОЈ.⁵²

Сутрадан, 11. октобра 1943. године, у селу Ображаде у Јабланици, извршено је формирање 1. јужноморавске бригаде са око 600 бораца у саставу три батаљона из 1. јужноморавског ПОП одреда. Приликом формирања Јужно-

50 М. Марковић, и. д., стр. 219 и 220; Сава Дрљевић (Саопштење) *Зборник радова*, стр. 358; Александар Вигоровић, *Србија у ПОР-у (центрирана Србија)*, Београд, 1967, стр. 513.

51 *Зборник ПОР*, том 1, књ. 5, стр. 315-317; Ж. Николић Ђрка, и. д., стр. 405; Војна енциклопедија (ВЕ), књ. 4, стр. 172.

52 За команданта Бригаде именован је Предраг Марковић Алимпије, а за политичког комесара Кирил Михаиловски; за команданта 1. ЈМ одреда именован је Димитрије Пешковић Гривац, а за политичког комесара Жива Циклован.

52 Поред политичких комесара у току ПОР-а, постављени су и помоћници који су били и партијски руководиоци од чете, па навише, а од априла 1944. они се називају заменици политичког комесара. Истовремено, пишу постојали заменици и помоћници, како је то учињено у 1. јужноморавском ПОП одреду.

моравске бригаде, борцима и руководиоцима је, у присуству становништва, у име руководства Србије говорио Нешковић, а потом су упућени поздравни телеграми Врховном штабу и руководству НОП-а Србије.

Одмах по формирању, 1. јужноморавска бригада је у sadeјству са 1. јужноморавским одредом, за само десетак дана колико је остала на овој територији, развила живу борбену активност. На тој територији је било сконцентрисано десетак батаљона НОВ и ПО, што је представљало ударну снагу од које су били изненађени Бугари, Немци, четници и Недићевци. Скоро свакодневно су извођени напади на непријатељска упоришта. Прве победе Бригада је однела у борби на Космачу против Немаца и Бугара на Рајковцу, у Јабланици против четника, а потом на планини Пасјачи и у Косаници, тако да је Бригада, заједно са батаљонима из Одрета, прокрстарила скоро читаву ову територију. Нешто касније, по доласку у Жупу и Расну водила је узастопне борбе у sadeјству са батаљонима Расноског НОП одрета, одакле је преко Гледјских планина извршила покрет за Шумадију.

Непосредно пред одлазак секретара ПК КПЈ Благоја Нешковић са 1. јужноморавском бригадом за Шумадију, под његовим руководством у месту Добра Вода, испод Јастрепца (у селу Боци) у Расни, 21. новембра 1943. године, формирана је и 2. јужноморавска НО бригада, као трећа бригада НОВ Србије. У њен састав су ушли по један батаљон из 1. и 2. јужноморавског и Расноског одрета, која је на дан формирања имала 440 бораца у саставу три ударна батаљона.⁵³ Приликом формирања бригаде, на збору коме је присуствовало и становништво из суседних села, говорио је Благоје Нешковић у име Покрајинског комитета КПЈ и Неђелко Караџић у име Главног штаба НОВ и ПО Србије.

Формирање десетак првих ударних батаљона, а затим и бригада НОВ Србије, у току лета и ране јесени 1943. године, представља најкрупније догађаје, које смо, поред осталог, и назвали прекретницом у развоју НОП-а и оружане борбе у Србији. Отворен је један нови револуционарни процес стварања јединица НОВ Србије, без чега свакако није било ни могуће извојевати победу ниги реализовати радикалне циљеве НО рата. Већ први резултати борбених дејстава ударних батаљона, а особито бригада НОВ, потврдили су исправност таквог опредељења руководства НОП-а Србије и Југославије. У пракси се потврдило колико су били у праву они руководиоци кадрови и руководства, који су дужи време ургирали да се што пре стварају јединице НОВ Србије. Чланови руководства НОП-а Србије осећали су потребу, и залагали се, за интензивнији развој оружаних снага и оружане борбе. Међутим, међу њима је било и различитих мишљења о томе, како и када, брже или спорије, стварати јаче оружане снаге и појачати оружану борбу. Отуда се, с обзиром на релативно повољне услове, чини, да је период од маја, када је ПК недвосмислено одлучио да се приступи стварању батаљона и бригада НОВ и да руководство изађе из Београда, па до формирања првих бригада био неувини дуг. Чак би се могло рећи, да није имало оправдања да се то одлаже, особито не на територији јужне Србије. Успеси који су бригаде НОВ постигле првих дана по њиховом формирању, то недвосмислено потврђују. Убрзан процес формирања нових бригада, особито у првој половини 1944. године, указује колико је таква одлука руководства Србије била сазрела и потврдила се као исправна и неминовна.

Стварањем батаљона, а затим и бригада, у јесен 1943. године, организацијски, бројно и кадровски, знатно су ојачане снаге НОВ на територији Србије, што је условило и повећан број борбених дејстава. Главни штаб НОВ и ПО је преко својих чланова руководио оружаним снагама и борбеним дејствима на територији већег дела Србије, у сарадњи са окружним комитетима КПЈ. Тако је Главни штаб, у односу на потчињене штабове, у суштини имао усмеравајућу улогу и директивно наређивање, а штаб руководства су била реализатори

⁵³ *Зборник НОР*, том 1, књ. 5, стр. 230, 236, 241, 248, 250, 260, 282, 288, 289, 299, 304, 307, 326, 331, 341.

одлука. Борбена дејства организовали су штабови одреда и бригада, уз пуну подршку, а често и иницијативу, окружних комитета КПЈ. Чак ни штабови појединих већих одреда, који су дејствовали на већим територијама, често нису деловали заједно, већ су поједини чланови штаба одреда или бригаде обједињавали дејства батаљона, па и чета, који су дејствовали на одвојеним просторима. Они су, на лицу места, бирали објекте напада и начини дејства, према начелним наређењима чланова Главног штаба или штаба одреда односно бригаде. Треба имати у виду, да је поред борбених дејстава било много и других антиокупаторских активности на ослобођеним и неослобођеним територијама, укључујући и активност у окупираним градовима. Све те борбене и друге активности усмераване су према одлукама и датим упутствима од стране ПК, окружних комитета или Главног штаба НОВ и НО Србије.

Иако су окружни комитети често били иницијатори многих борбених и других активности јединица, они се нису мешали у рад штабова при доношењу конкретних одлука о употреби јединица. Штабови су, на свим нивоима, могли да одлучују и да самоиницијативно решавају скоро сва питања, пошто се знало ко је главни непријатељ, коме је објављен рат без могућности примирја, па су се према томе и постављали на одговарајући начин. Према томе, сваки штаб, тамо где се налазио, ценио је ситуацију, одређивао објекте за напад и начин извођења борбених дејстава. То је била битна карактеристика рада штабова у условима партизанског начина ратовања, у коме је самоиницијатива штаба и појединица његова битна карактеристика.

Из извештаја штабова НОП одреда и окружних комитета Партије, види се да је била веома развијена борбена активност оружаних снага НОП-а и других активиста у знатном делу Србије.⁵¹ Анализом се долази до закључка, да је свакодневно извођено и на десетине борбених, и то претежно нападах, дејстава које су паметале партизанске јединице, тако да се иницијатива све више мењала у њихову корист. Борбена дејства и друге антиокупаторске активности чиниле су дијалектичко јединство, које се манифестовало на истој стратегијској концепцији рата и основним задацима које је одредило руководство Народноослободилачког покрета још од првих дана оружаног устанка у Југославији. Према томе, спровођена је јединствена генерална линија ослободилачке борбе, што је са становишта руковођења у једном револуционарном процесу и било најзначајније: јединство ослободилачке борбе, јединство оружаних снага, па према томе и руковођења и командовања. У томе су се и изражавале оне битне разлике од руковођења борбеним дејствима и ратовима класичног типа. Како у овој етапи рата, тако и касније, Главни штаб је руководио, углавном, усмеравањем нижих штабова (одреда и бригада), а не и непосредним командовањем потчињеним јединицама у току борбених дејстава, те његову улогу тако треба и посматрати.

РАД РУКОВОДСТВА СРБИЈЕ НА ШИРОЈ КОНСОЛИДАЦИЈИ НОП-а

У целокупној пренесици Покрајинског комитета КПЈ за Србију, а посебно његовог секретара Благоја Пенковића са члановима ПК, Главног штаба НОП-а и окружним комитетима КПЈ, редовно су истицали захтеви за активирањем и мобилизацијом маса, ради стварања нових војних јединица и вођења ослободилачке борбе. Гиме нису били заповестављени ни други органи и организације, кроз које се изражавала укупна активност руководства НОП-а и народа. Разуме се, да је од писаних упутстава до њихове реализације, увек трговит и дуг

⁵¹ М. Перовић, *и.д.*, стр. 329; Ж. Никוליћ Брка, *и.д.*, стр. 405.

Штаб Бригаде сачињавао су: командант Драгослав Петровић Горски, а политички комесар Владимир Вукелић.

пут у свим сферама људске активности, а посебно у ратним условима. Међутим, руководство је у условима илегалног деловања могло само толико, пако су се дешавали многи догађаји које нико није планирао, предвидео, па ни парадно, што је и разумљиво у таквим условима деловања. Док су у руководству постојали јасни захтеви и опредељења, чињеница је да конкретна њихова активност ипак није могла бити изражена, а посебно на војном плану, у складу са опредељењима и захтевима времена и потребама. Због тога су се неке одлуке и ставови знатно спорије спроводили од стране руководства, него што су за то постојали услови и захтеви окружних комитета и штабова партизанских одреда. То је, донекле, и било разумљиво све до изласка руководства из Београда и њиховог окупљања у Шумадији, јер су до тада деловали илегално и међусобно одвојени, те се њихова активност у тој мери није могла ни изразити. Међутим, и после њиховог окупљања у Шумадији и јасно изражених ставова и опредељења, опет руководство не делује ефикасно на спровођењу сопствених одлука и захтева Врховног штаба, као и предлога са терена.

Пратећи диференцијацију маса и све веће расположење за ослободилачку борбу, скоро сва руководства су схватала да у условима брзих промена у Европи, треба искористити појачано буђење маса у складу са све новобудућом ситуацијом у земљи и убрзаном компромитацијом сарадника окупатора, а особито четника, који су дуго постојали да прикрију сарадњу са окупатором, али се то више није могло сакрити.

Покрајински комитет КПЈ и главни штаб су ценили појачано расположење маса, али су исто тако ценили да они као највиша партијска и војна руководства нису довољни за политичко окупљање маса око политичке платформе НОП-а и за стварање јединог ширег фронта прихватљивог за све структуре становништва. Постојеће институције су биле преуске и усмерене на партијске и војне задатке, а мање на општенародне задатке НОП-а. Због тога је НК покушао да створи неки посебан политички центар као јединствени народноослободилачки фронт, који би могао око своје платформе окупити народне масе, успешније него Покрајински комитет или Главни штаб. У том циљу требало се ослонити у првом реду на угледне људе, па и грађанске политичаре, који нису сарађивали са окупатором. Зато је Нешковић у Београду још раније успоставио контакт са Душаном Богдановићем и Владиславом Рибњикаром, а покушао је да обнови сарадњу са Драгољубом Јовановићем, али није успео, што се види из његовог извештаја:

"Питање остваривања јединственог НО фронта покушали смо да решимо, углавном, преко Богдановића и Рибњикара, али нисмо успели... Мишљено је разговарао са Рибњикаром да би створили Веће за Србију (мисли се на Антифашистичко веће НО Србије – прим. Г. М.), у чије би председништво ушао он, Богдановић и још неки, а у чији би пленум ушли илегалци чланови НОО, чланови ОК и из одреда."

Сасвим је разумљиво што је НК настојао створити једино шире политичко руководство НОП-а, које би могло радити на окупљању најширих маса, па и различите политичке оријентације, професионалне и националне припадности. Без обзира што је војни фактор играо значајну улогу, ослободилачки рат је захтевао сталну борбу за сваког човека и ангажовање читавог становништва у том великом делу и у свим областима деловања руководства НОП-а. Требало

55 У пролеће 1943. године, илегалци из Београда, уз помоћ партијских веза, излазили су преко Срема, а затим код Сकेде, преко реке Саве, код Обреновца, где су прихватани од партизана. Једна група је пребачена у источну Босну, где је стигла јуна 1943. године. У тој групи су се налазили: Владислав Рибњикар, Ђорђе Андрејевић Кун, Никола Поновић, Милада Рајтер, Мера Жујовић, Јара Рибњикар, Зага Јовановић, Ставка Парента, Љубица Ђоновић, Брана Перовић, Надежда Андрејевић и Зорница Милосављевић. С обзиром да су то били већ познати активисти и да су имали искуства у политичком раду, поставља се питање да ли су били тада сви ови кадрови требали да иду у Босну или су, пак, неки од њих могли бити ангажовани на раду у појединим окружним Србије или у штабовима партизанских одреда. (АВИИ, НОР, к. 731, бр. 4/4 9; *Зборник НОР*, том I књ. 5, стр. 229; Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 16, стр. 95)

је имати у виду, да је Политбиро ЦК КПЈ, још августа 1941. године, покушао створити неко политичко тело НОП-а у Београду, које би било прихватљиво за народне масе, па и за иностранство, али у томе није успео. Јосип Броз је то успео да оствари тек на оснивачкој скупштини АВНОЈ-а у Бихаћу 1942. године. То је сада покушао да оствари ПК Србије, али ни он није успео.

То је, свакако, био један оправдан покушај да се образује Антифашистичко веће народног ослобођења за Србију, што је било у складу са опредељењима ЦК КПЈ и Првог заседања АВНОЈ-а о стварању националних већа која су, у 1943. и 1944. години, образована у свим земљама Југославије.

Укупне активности ПК и Главног штаба на јачању свих чинаца НОП-а, биле су у складу са ставовима Врховног штаба о преношењу тежишта борбених дејстава НОВЈ из Босне и разарању оружане борбе у источним деловима земље, а посебно на територији Србије. У остваривању те замисли, Врховни штаб је био спречен немачком операцијом "Шварц", у току маја и јуна 1943. године, противу оперативне групе дивизије НОВЈ и руководства НОП-а у централним областима земље. Оваква истовремена настојања резултат су сличних процена ситуације у земљи и свету, као и мера које би требало предузети.

С обзиром на развој ситуације, а посебно превирања у Италији, падом Бенита Мусоллинија, 26. јула, доласком у источну Босну за Врховни штаб су се истицала два најзначајнија бојишта на два супротна краја Југославије: област Јадрапа и Србија. Оба ова бојишта су имала одлучујући утицај на коначни исход ратних прилика у Југославији и на њену послератну будућност. Због тога је Врховни штаб намеравао да образује посебно Оперативно руководство (поверљивост) које би, у име Врховног штаба и ЦК КПЈ, са респективним оперативним јединицама могло да утиче на развој НОП-а у источним областима земље, а пре свега у Србији.⁵⁶ Међутим, неочекивано брзе промене у Средоземљу и у Италији, превагирале су у одлуци врховног штаба, тако да су главне снаге привремено усмерене у италијанску окупациону зону, ради преузимања позиција у области Јадрапа и у западним областима земље. Због тога није ни образовано привремено оперативно руководство за источне области, тако да је и даље Врховни штаб, преко главних штабова, усмеравао дејства НОВ и ПОЈ у свим крајевима Југославије.

Покрајински комитет КПЈ и Главни штаб НОВ и ПО Србије, после њиховог окупљања у Шумадији, имали су боље услове за заједничко деловање по свим битним питањима развоја ослободилачке борбе. Они су тада и заузели ставове и развили живу активност на плану стварања јединица НОВ (батальона и бригада) и на њиховом усмеравању на извођење разноврсних борбених дејстава. Било је најзначајније придобити и покренути масе за ПОЈ, а смелим акцијама разорити четничка језгра по селима одакле су изводили казнене експедиције против оних који им нису били одани. Борбеним акцијама, крстарењем кроз села, требало је код народа разбити страх од четничког терора, јер су партизанске јединице њихова сигурна заштита. Непосредним радом на терену и борбеним дејствима партизанских јединица, као и активирањем свих фактора НОП-а у целини, особито на ослобођеним територијама, постојали су реални услови и за већи непосредни утицај на становништво.

Организацијско и кадровско попуњавање и оспособљавање Главног штаба Србије, да на војном плану оствари руковођење све већим бројем, по структури различитих, јединица НОВ и ПО (одреди, батальони НОВ, позадинске команде и бригаде), био је један од најважнијих задатака Покрајинског комитета. Оспособљавање Главног штаба НОВ и ПО да оствари војно руковођење јединицама и њиховим борбеним дејствима, имало је прворазредни

⁵⁶ Према депешу коју је Врховни командант, 19. јула, упутио Штабу 1. пролетерске дивизије, оперативнио руководство требали су сачињавати: Сретен Жујовић, Иво Лола Рибар, Владимир Поповић и Арсо Јовановић (АВИИ. ПОР, к. 706, рег. бр. 1/74-15; Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 16, стр. 62 и 270).

значај у време формирања нових јединица и све већих борбених дејстава. Једино је Главни штаб могао стручно и организовано координирати и усмеравати борбена дејства непосредно или преко појединих чланова руководства, а највише директивним давањем задатака и упутстава за рад на територији читаве Србије. Међутим, иако је то било изузетно значајно питање, са оспособљавањем Главног штаба нишло се веома споро, иако су стално стизали захтеви са терена да им се пружи помоћ, али и да се формирају нове јединице, што је било у надлежности Главног штаба. Штабови одреда, па и окружни комитети, су очекивали мишљење руководства о своме раду, као и да сами провере своја схватања и поступке.

Намеће се питање, које захтева и одговор – када је секретар ПК са одређеним кадровима већ напустио Београд, када се у Шумадији по први пут окупила већина кадрова из ПК и Главног штаба, зашто су се, углавном, разишли у разним правцима и по разним задацима, а нигде није образован један руководећи центар који би могао, посредно или непосредно, усмеравати кадрове у руководства. Главни штаб не само да није оспособљен организацијски и кадровски, него је, практично, као руководство разбијен на три краја Србије, а да се није ни знало где је главни руководећи центар. Питање је да ли је и могао успешно деловати из Шумадије, где је тада било веома тешко опстати; где се, како то пише Стаменковић, живело "хајдучким животом", док су на територији Расине, Јабланице, Топлице и Црне Траве били знатно повољнији услови. Од до тада именованих чланова Главног штаба помињу се Р. Јовановић и М. Марковић, као командант и политички комесар, и П. Марковић Алмипије, као начелник Главног штаба. Дотадашњи командант Главног штаба именован је за команданта I. шумадијске бригаде, а новоименовани вршилац дужности команданта Главног штаба Стамболић налазио се у Београду, да као члан ПК одржава тамошњи пункт за везе ПК, као и ради лечења. Пошто су у Београду били ухапшени В. Буха и В. Милетић, тамо је остао још и С. Капачки, члан ПК. Чланови ПК С. Јосиповић и Љ. Милосављевић налазили су се у Босни на путу за Србију, где ће стићи нешто касније. Новоименовани начелник главног штаба П. Марковић и С. Стаменковић пошлци су на југ Србије где се налазио Н. Караџић, члан руководства, а потом и секретар ПК Б. Њешковић. П. Марковић је, убрзао, именован за команданта I. јужноморавске бригаде, те је као и Брадоња престао бити члан Главног штаба. Члан Главног штаба Света Поповић једно време се налазио на дужности политичког комесара I. шумадијске бригаде, тако да се после месец дана нашао у Главном штабу, али није имао одређену функцију.

Према оваквом ангажовању чланова ПК и Главног штаба, поставља се питање ко чини и где је ПК, а где је и ко представља Главни штаб. Нема извора о томе, да ли је ово договорено на саветовању на Букуљу. Тако се, у ово време, функција ПК везује само за политичког секретара Б. Њешковића, а Главног штаба за политичког комесара М. Марковића Вука, који је истовремено био и организациони секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Писма, упутства и наређења од чланова оба руководства, као и од штабова НОП одреда и окружних комитета КПЈ, редовно су насловљавана на ПК или Главни штаб и обратно. Командант и политички комесар Главног штаба међусобно су одржавали везу писменим путем.

Иако је на југу Србије била најбројнија група руководиоца, касније и са секретаром ПК, ни тамо није образован руководећи центар који би могао да делује као Главни штаб или ПК, што без сумње представља велики промашај, без обзира што су поједини чланови руководства веома успешно деловали. Стиче се утисак да секретар ПК, па ни други нису сматрали за потребно да се што пре оспособи Главни штаб да може функционисати као институција, са

57 *Зборник НОР*, том I, књ. 5, стр. 298.

Наредбом ВШ НОВ и ПОЈ, крајем 1943. године, Стамболић је, уместо вршиоца дужности, именован за команданта Главног штаба.

одређеним функцијама по питању руковођења јединицама НОВ и ПО и борбеним дејствима. Најнесхватљивије је да је нови командант Главног штаба боравио у Београду, одакле није могао имати баш никакав утицај на руковођење и командовање јединицама у борби. Ако је било оправдања да се у Београду очува постојећи центар (пункт), то ипак није смео да буде командант Главног штаба, чија је командантска активност сасвим паралисана. И сам Стамболић, у разговору са ауторима, истиче да ни њему није било јасно како је он и зашто постао командант Главног штаба Србије. Он каже да му је Нешковић само рекао да у својству команданта потпише наредбу о формирању 1. шумадијске бригаде и именовању њеног штаба, те да је тако и остао, јер нико други није ни именован.⁵⁸

У немогућности да утврде разлоге зашто није оспособљен Главни штаб, када је већ одлучено да руководство изађе на ослобођену територију, неки аутори истичу да је Нешковић страховао да Главни штаб, својим утицајем на развој ослободилачке борбе у Србији, не засени руководећу улогу Покрајинског комитета КПЈ у ослободилачкој борби. Овакве претпоставке је тешко доказати, иако се ради о једном веома озбиљном пропусту у раду руководства. Као да се није схватала незаменљива улога Главног штаба у руковођењу и командовању оружаним снагама. Било је сасвим евидентно, да је Главни штаб у пракси спроводно линију КПЈ и одлуке ПК, због чега је сувишно свако страховање од израстања ауторитета Главног штаба.

Као што се из анализе види, раздвајањем чланова руководства, ни један од ових центара није био организован, оспособљен, а ни овлашћен, да функционисао као јединствено руководство у ратним условима, али су сви деловали на истом плану. Међутим, такав рад Главног штаба су надоместили чланови руководства, који су самостално решавали бројна питања руковођења у појединим крајевима Србије, где су се налазили. Тиме је умногоме, на један специфичан начин и за овакве услове ратовања надокнађиван недостатак функционисања Главног штаба као целине. Сама чињеница да су одлуке доношене и да су издавана наређења у име Главног штаба указује, да је постојала развијена одговорност руководећих кадрова према Штабу као институцији. Самонизијативно и одговорно деловање појединца показало се у партизанском начину ратовања врло целесходним, тако да је, управо, њиховом активношћу сачуван континуитет деловања руководства на спровођењу линије ослободилачке борбе.

Окружни комитети КПЈ и даље су били непосредни и врло активни руководећи центри, не само по питању рада Партије, него и по питању формирања, оспособљавања и борбене активности партизанских одреда. У недостатку утицаја Главног штаба, комитети КПЈ су обједињавали деловање више партизанских одреда, именовали руководеће кадрове, вршили мобилизацију, бринули се око снабдевања и збрињавања одреда на својој територији. Из свих извештаја Покрајинског комитета, види се да су окружни комитети највећу пажњу посвећивали борбеним дејствима партизанских јединица, тако да су и по војним питањима очували континуитет деловања покрајинског руководства. Утицај ПК и Главног штаба, углавном, се изражавао у наређењима и писмима директивног карактера или преко појединих чланова руководства, који су обилазили окружне комитете и одреде, али не у сваком крају. Према деловању чланова ПК и Главног штаба у овој етапи, као да је настављен континуитет деловања партијских инструктора из периода устанка, преко којих је спроводена линија ослободилачке борбе. Међутим, чланови руководства сада нису имали задужења за један округ, него су могли деловати на територији више округа, на једном ширем простору.

Повољна војно-политичка ситуација и пораст оружаних снага НОВЈ, у другој половини 1943. године, изискивали су потребу за већом синхронизацијом

⁵⁸ Аутори су водили разговор са П. Стамболићем марта 1988. године, коме је присуствовао и Д. Стаменковић.

активности руководства НОП-а на разгарању ослободилачке борбе, управо, на територији Србије. После једног тешког периода једногодишње кризе и одсуства утицаја Врховног штаба и ЦК КПЈ, они су тада решили да испоље што већи утицај, управо, на ситуацију у Србији. Дотадашњи напори да се пренесе тежине борбених дејстава НОВЈ у Србију, нису могли бити реализовани, управо, зато што је и немачко командовање на Балкану схватало значај Србије и уложило је максималне напоре да, ангажовањем својих и сателитских јединица, спречи продор јачих снага НОВЈ у Србију. Партизанске јединице и штабови у Србији, били су у ситуацији да сами решавају сва питања која им је рат наметнуо, пошто, све до пред крај 1943. године (октобра), Врховни штаб није ни имао никакву сталну везу са руководством у Србији. Према томе није ни могао познавати ситуацију, нити непосредније утицати на развој догађаја, нако је знао да се на југу Србије води прави партизански рат, али то није било довољно за руковођење.

Ставови Врховног штаба најотпуније су изражени у два већ поменута значајна директивна писма Главном штабу НОВ и ПО Србије, од 28. августа и 9. октобра 1943. године, у којима су дата упутства о организацији јединица НОВ (батаљона, бригада и дивизија) и о примени партизанске тактике борбених дејстава.

"Ми немамо од Вас никаквих извештаја о броју партизанских одреда, о њиховом бројном стању..." – каже се у првом писму – „и према томе не можемо да дамо тачне унуте и где формирати бригаде и дивизије. Свакако да нама о томе морате што пре послати извештај. Одмах приступите формирању ових војних јединица где постоје партизански одреди."⁵⁹ Осврћући се на питања око формирања јединица НОВ и избора руководећих кадрова, у писму се наглашава: ако су партизански одреди у једном срезу мали, а бригаду треба формирати из више суседних партизанских одреда, а за командире и команданте постављати оне најбоље који су се показали способним да руководе јединицом у борби, без обзира да ли су били официри или нису. Указано је да је за формирање бригада и дивизија потребно вршити мобилизацију не само на добровољној основи, већ се може вршити и општа мобилизација одређених година, што народу треба политички објаснити као потребу, као и да се не сме дозволити секташтво према људима, него окупљати све родољубе без обзира на социјалну, националну, верску и партијску припадност.

У писму од 28. августа, Врховни штаб је дао потпуна упутства Главном штабу за Србију, у смислу овлашћења, а оно је, управо, стигло када је руководство Србије већ и формирало прве јединице НОВ. Због непознавања ситуације, Врховни штаб се није могао упутити у појединости, где и које бригаде формирати, из којих одреда, али је – за то Главном штабу дао потпуна овлашћења и слободу да самостално одлучује када и које јединице ће формирати и које ће кадрове предложити у њихове штабове. Пошто су постојали односи узајамног партијског поверења, на Главни штаб су пренета многа овлашћења, па и при постојању различитих мишљења није могло доћи до колизije у раду Главног штаба и Врховног штаба. Јасно дефинисани ставови ВПШ били су истовремено и снажна подршка, али и подстицај, да руководство Србије делује самостално и јавно, у складу са стварном ситуацијом у Србији. Упућивање једног броја српских руководећих кадрова из Босне имало је за циљ кадровско појачање и размену искустава из бројева и операција јединица НОВЈ у централним областима Југославије.

Директивно писмо Врховног штаба било је, у ствари, подстицај и охрабрење српском руководству да се брже стварају нове јединице НОВ, да се координирају борбена дејства и све друге антиокупаторске активности на

⁵⁹ АВИИ. НОР, к. 7а, рег. бр. 40–10; *Архив ЦК СКЈ*, рег. бр. 6920/IV, 1–7 (43); Ј.Б.Т., СД, књ. 16, стр. 134–136 и књ. 17, стр. 40–42; књ. 371, бр. 4/7–9; *Зборник НОР*, том II, књ. 10, стр. 138, 238, 240 и 364–366. Ово писмо је донела група руководилаца који су упућени у Србију, када су већ биле формиране две бригаде НОВ у Србији.

нирем простору. Главни штаб је требао обједињавати и усмеравати борбена дејства између јединица у Србији, али и са оним у суседним покрајинама. Зато врховни штаб посебно указује на потребу и значај сарадње:

"Ваш Штаб треба свакако да се повеже са партизанским одредима, односно штабовима у Македонији, Санџаку, у Срему и у Босни, ради координације операција, а нарочито ради операција које ми у блиској будућности намеравамо извршити." Из писма се виде намере Врховног штаба да одлучно уђе у расплет догађаја у источним крајевима Југославије, где је управо, Србија заузимала најзначајније место својим војно-стратешким положајем, слободарским и државничким тенденцијама, као и постојећим људским и материјалним ресурсима за даље вођење рата. Овим је требало предухитрити све спољне комбинације око Србије и тамошњих снага Драже Михаиловића, као експонента краљевске владе у избеглиштву, али и војног сарадника окупатора.

Успостављањем радио-везе са руководством Србије, Врховни штаб је, по први пут од краја 1941. године, могао да утиче на прилике у Србији. То је било једно од најзначајнијих питања са становништва руковођења, како за Главни штаб, тако и за Врховни штаб НОВ и ПОЈ, као и за Централни комитет КПЈ. Мислећи да је група руководилаца која је послала прва писма са радио станицом стигла у Србију, Врховни штаб је, у писму од 9. октобра, поново указао на потребу одржавања радио-веза са њима и са суседним покрајинама. Несигуран да ли је радио-станција већ стигла у Главни штаб, упутио је ново писмо преко штаба 5. крајинске дивизије која је упућена према западној Србији. "Ово писмо Вам шаљемо сада другим путем и то преко Санџака. Сада ће бити могућност већа за повезивање са Вاما. Тамо се налазе наше крупне јединице... Уверен сам да ће присуство ових крупних јединица имати јаког утицаја и то позитивног на ток развитка народноослободилачке борбе у Србији."

Анализом ова два директивна писма, може се закључити да је Врховни штаб предузимао низ континуираних мера за решавање битних питања од значаја за развој НОП-а у Србији. Сва ова питања на која је Врховни штаб указивао, била су од непосредног интереса за деловање руководства НОП-а и за функционисање укупног система руковођења ослободилачком борбом у Србији.

У првом писму, Врховни командант је указао и на најпогодније методе и облике извођења борбених дејстава, кроз примену партизанске тактике, настојећи да пренесе искуства из операција које су водиле главне снаге НОВ и ПОЈ, посебно у великим биткама у првој половини 1941. године, на Главни штаб упозорава и на следеће:

1. Избегавати круте фронталне борбе одбрамбеног карактера;
2. Нападати непријатељске мање гарнизоне ради задобијања лаког и тешког наоружања и муниције;
3. Рушење саобраћајних веза, у првом реду железничких мостова и тунела;
4. Чишћење извесних територија од педићевских и других четничких банди ради појачавања нашег утицаја и омогућавања мобилизације нових снага. За предузимање већих акција потребно је концентрисати неколико бригада или дивизија, да би се сигурно дошло до успеха при извођењу одређених задатака."

Без обзира што су штабови одреда имали искуство из партизанског ратовања, Врховни командант је сматрао за потребно, да, сада када се стварају нове формације, упозна Главни штаб Србије и преко њега и ниже штабове са неким стеченим искуствима из борбених дејстава бригада и дивизија НОВЈ. То је, свакако, било значајно за руководство Србије у периоду стварања већих

60 Ј. Б. Тито, и. д., књ. 16, стр. 136.

61 Архив ЦК СКЈ, рег. бр. 6920: IV, 1-7 (43); *Зборник НОР*, том II, књ. 10, стр. 364; Ј. Б. Тито, и. д., књ. 17, стр. 40 Из садржаја писма се види да је Тито мислио да су већ стигли упућени кадрови у Србију, а они су стигли, тек, 19. октобра у Шумадину.

јединица НОВ и већег броја руководилаца на новим дужностима, који су тек требали да стичу одређена ратна искуства. Развој јединица условљавао је и све брже уздизање кадрова, без обзира на лична искуства која су, свакако, била недовољна у руковођењу операцијама и све већим јединицама оперативне намене.

С обзиром на развој ситуације на Балкану, и у писму од 9. октобра, посебно је указано на објекте од стратегијског значаја за непријатеља, на које би требало усмеравати главне снаге НОВ Србије, па и оне из Македоније и Косова:

"1. Обратите највећу пажњу комуникацији Скопље–Ниш–Београд да се иста руши и онемогућава Њемцима за превоз трупа и материјала, а при повлачењу да материјал извуче;

2. С обзиром на могућност повлачења Њемаца са Балкана услед све бржег напредовања Црвене армије, услед савезничког напредовања у Италији и услед све јачих удараца НОВЈ у Хрватској и Босни, потребно је предузети све мјере да Швабе не извуку ратни материјал из наше земље. Потребно је да извршите извјесну концентрацију снага на најпогоднијем мјесту, да би са тим снагама могли разоружати Њемце или Бугаре, нешто као што смо ми успјели разоружати Италијане у Далмацији и Словенији."⁶²

Изгледа да је Врховни командант очекивао да ће се догађаји у Европи и на Балкану развијати много брже, те да ће се ускоро Немци почети повлачити са југа Балкана, па је у вези с тим и наређивао да им се спречи пекажињен одлазак из земље. Међутим, то се десило тек годину дана касније.

Главни штаб НОВ и ПО Србије је упознат и са наређењима која је тих дана Врховни штаб упућивао штабовима 2. и 3. корпуса и 2. и 3. дивизије и њиховим задацима у вези са продорима на територију западне Србије. Тим дејствима, у јесен 1943, требало је привући немачке, бугарске и четничке јединице из Србије и олакшати операције НОВ Србије у централним и јужним областима у случају немачког повлачења. Међутим, Врховни штаб је, тек у децембру, указао да је тешко у зимским условима извршити упал у Србију, те да се морају створити потребни оперативни и природни услови.⁶³

Треба имати у виду да је и немачко командовање на Балкану, такође, придавало велики значај Србији, као и руководство НОП-а, и одлучно је решио да је брани.

Одмах по успостављању радно-везе са Врховним штабом, политички комесар Главног штаба Србије доставио је више извештаја и информација Врховном штабу и ЦК КПЈ о стању у појединим регионима Србије, о раду и саставу Главног штаба, о војним јединицама, о терору непријатеља, посебно четника, и о ангажовању руководиоца кадрова. Са Пенковичем, који се налазио на југу Србије, имао је само повремене курирске везе. Тада су већ биле формиране 1. шумадијска и 1. јужноморавска бригада, као и десетак партизанских одреда са којима је Главни штаб остварио руковођење и директне и индиректне везе командовања. На овај начин и Врховни штаб је био упознат са ситуацијом у Србији, а посебно на простору Шумадије, где су партизанске јединице биле изложене нападима Немаца, Бугара, а посебно Недићеваца и четника, чиме је утврђен опстанак 1. шумадијске бригаде. Но и поред тога, Марковић је ценио да непријатељи доживљавају неуспехе, захваљујући све већој диференцијацији становништва и приливу нових бораца у партизанске редове. Тито је тада упознат и са постојањем слободних територија на југу Србије, са формирањем војно-позадинских команди (команди места и команди подручја), што је, заједно са бригадима НОВ, представљало нови квалитет у развоју и јачању оружаних снага НОП-а у Србији.⁶⁴

⁶² АВИИ, НОР, к. 7а, рег. бр. 40-1; *Зборник НОР*, том II, књ. 10, стр. 240; Ј. Б. Тито, *н. д.*, књ. 16, стр. 135 и 136.

⁶³ Архив ЦК СКЈ, рег. бр. 6920/IV, бр. 1-7; Ј. Б. Тито, *н. д.*, књ. 17, стр. 40; *Зборник НОР*, том II, књ. 10, стр. 364-365.

⁶⁴ Архив ЦК СКЈ, рег. бр. 6920, бр. 1-7 (43); Архив ВИИ, НОР, к. 731, рег. бр. 4/14-9; к. 408а, рег. бр. 2/7-8; Ј. Б. Тито, *н. д.*, књ. 17, стр. 142 и 318.

Врховни штаб је тада упознат о томе, да је Главни штаб наредно партизанским снагама, а у првом реду двома бригадама НОВ Србије, да се оријентишу према западној Србији, а истовремено је тражио да они, у том правцу, њима у сусрет упуте бар две дивизије НОВЈ, као и о томе да М. Марковић, у име Главног штаба, одржава везу са Б. Нешковићем, секретаром ЦК КПЈ преко курира и преко "Слободне Југославије", коју редовно слушају. Тамо је Нешковић са три члана руководства обједињавао дејства; као и да су се главне снаге НОВ и ПО Србије налазиле на простору од Јастренца до Козјака и од Пирота до Копанника, о чему је и Тито упознат.⁶⁵

Ценећи могући развој ситуације на Балкану, а посебно у Србији, као и све веће потресовање западних савезника за послератне прилике у Југославији, Врховни командант је, у свим писмима руководству НОП-а Србије, указивао на дволичну улогу Драже Михаиловића, кога су и британски официри напустили због сарадње са Немцима, те се и због тога са њим, као сарадником окупатора, треба првенствено обрачунати. И из извештаја које су тих дана примали ЦК и Главни штаб, могло се сазнати да су и четници узнемирени, те да су предузели највеће офанзивне активности противу јединица НОВ и ПО Србије, а особито на спречавању продора снага НОВЈ из Сапцака и Босне у Србију. Пораз на Перетви их је упозоравао на тешка искуства из борби са дивизијама НОВЈ. Као да су и они имали директиву да појачају акције и утичу на расплет догађаја у Србији. С обзиром да су Немци трпели поразе на свим фронтовима, четници су као њихови фактички сарадници, могли својом дволичном игром, да се у завршној етапи рата, а уз помоћ са стране, супротставе реализацији ратно-револуционарних циљева НОП-а. Због тога се са њима требало, пре свега, војнички обрачунати, као са савезницима окупатора, и свим спољним факторима пропаганде избити адуте из руку о томе: ко се и против кога бори у Србији.

У већ поменутих писмима Врховног штаба, због тога се и истиче да је "потребно сипјечити по сваку цијену да четнички вође разним пријетњама и претварама мобилишу масе... за остварење својих реакционарних циљева... Данас се у међународној јавности зна ко се у Југославији бори против окупатора а ко му служи, и данас читави напредни свијет одаје признање НОВ и ПОЈ."⁶⁶ Врховни штаб је указао да народним масама треба објашњавати дволичну улогу четника са којима се није имало о чему преговарати или сарађивати. Њихови злочини над недужним људима били су веома свежи, па су, само појединачно или по групама, могли да се увере у редове НОВ Србије. Проблем обавештавања светске јавности о улози четника био је стално присутан, јер извештаји из Србије о улози четника нису редовно упућивани да их емитује "Слободна Југославија", управо у време када су по одобрењу Михаиловића, његови локални команданти склопили више споразума о сарадњи са немачким командантима о заједничким борбеним дјевствима противу јединица НОВ и ПО Србије. Страна пропаганда о томе није писала.⁶⁷

У разрешавању овако замршених догађаја, од великог је значаја било успостављање веза Врховног штаба и ЦК КПЈ и руководства НОП-а Србије. Више није требало бити дилема око многих питања која је требало међусобно

65 АВИИ. НОР. к. 408а, рег. бр. 1/8 - 8/11/11 - 8/Д. *Зборник НОР*, том II, књ. 10, стр. 378. М. Марковић је денеше за Б. Нешковића упућивао Радио-центру Врховног штаба који их је слао "Слободној Југославији", а њене вести је слушао Нешковић.

66 АВИИ. НОР. к. 74, рег. бр. 40 - 1; Ј. Б. Тито, *иста дела*.

Потписивањем споразума између немачких и четничких команданата, четници су, углавном, стављени под команду немачких штабова што их је у народу за свагда компромитовало. Тиме су маске пале, иако је Михаиловић стално скривао директну сарадњу са Немцима: својим потчињеним командантима дао је директиву да успостављају везе, закључују споразум са Немцима и да сви заједно учествују у борби против партизанских јединица.

67 АЦК КПЈ, рег. бр. 6920/IV, бр. 1-7 (43); АВИИ, микрофилм Т-77, ролна 883, ситн. 5631870-70; микрофилм Т-501, ролна 253, ситн. 740; *Зборник НОР*, том II, књ. 10, стр. 365. Ј. Б. Тито, *иста дела*, књ. 17, стр. 41.

Опширније о сарадњи четничких и немачких команданата писао је Јозо Томашевић, *н. д.*, стр. 288-302 и М. Борковић, *н. д.*, стр. 211 и 212.

разјаснити и пратити свакодневни развој ситуације. Сада је за руководство Србије било најважније поставити са мобилизацијом нових бораца и стварањем нових јединица НОВ у Србији, са којима је могло решавати многе крупне оперативне задатке и допринети брзом раширивању стања у Србији. Тако је постављено са формирањем нових партизанских одреда, на Јастрењу, у источној Србији, у нишком крају и у другим крајевима, затим са оживљавањем рада народноослободилачких одбора и стварањем антифашистичких организација НОП-а, војно-позадинских команди и јединица. Зато читав овај период представља период консолидације НОП-а, а посебно активирање руководства, на прибирању снага за одлучујућу етапу борбеног разрачунавања са непријатељима у Србији. То је оно, што, умногоме, карактерише ситуацију у другој половини 1943. године, као прекретницу у развоју НОП-а, ослободилачке борбе и руковођења. Криза неизвесности о исходу рата већ је, углавном, била преброђена тако да код људи, а поготову код руководства више није било дилеме: против кога поставити оружану борбу. Створене су основне претпоставке за успешно и организовано деловање свих руководства НОП-а у Србији, а убрзано формирање нових јединица НОВ и све већа њихова борбена дејства, као и повезивање са Врховним штабом и јединицама и руководством из суседних покрајина, били су реална претпоставка успешног функционисања система руковођења ослободилачком борбом у Србији.

Руковођење борбеним дејствима у току јесени 1943. године

У другој половини 1943. године, у Србији су се петцијала четири шира региона (области) у којима су се, углавном, одвијала борбена дејства и друге антиокупаторске активности (јужна, источна, западна и централна Србија са Београдом). Иако су борбена дејства скоро непрекидно извођена различитим интензитетом, са становништа руковођења значајно је сагледати пачин усмеравања снага, међусобне везе штабова и јединица, организовано ангажовање на најзначајнијим објектима и у свему томе улогу чланова Главног штаба и ПК, као и утицај Врховног штаба НОВ и ПОЈ на прилике у Србији. Због тога и није циљ вршити анализу сваке борбене радње. У овој анализи указаћемо и на дејства јединица НОВЈ из Сандака и Босне на територију западне Србије, иако њима није командовао Главни, него Врховни штаб, али је значајан утицај ових дејстава на прилике у Србији.

а) Дејства у јужној и источној Србији и сарадња са јединицама са Косова и из Македоније. – Најпространија и скоро повезана слободна територија протезала се нешто јужније од Крушевца, па све до Козјака и Рујена изнад Куманова, а на истоку до границе са Бугарском. Истина, ова територија била је, делимично, раздвојена непријатељским гарнизонима у долини Топлице, Јужне Мораве и Нишаве, али то није спречавало маневрисање и заједничка дејства партизанских јединица. И чланови Главног штаба и ПК КПЈ, који су се налазили на југу Србије, редовно су се кретали са јединицама и непосредно пратили ситуацију на терену. На овом простору су изводиле борбена дејства 1. и 2. јужноморавска бригада НОВ и три врло бројна партизанска одреда (Јастребачки, 1. и 2. јужноморавски), а крајем године и два косовска батаљона. Извесно време, на крајњем југу, дејствовале су и јединице из Македоније.

Обим, број и резултати појединих дејстава на југу Србије прегледно су представљени у извештајима које су писали штабови НОП одреда Главном штабу и окружни комитет ПК КПЈ Србије. Збирни показатељи дају слику свакодневних борбених дејстава на читавом простору, где су се налазиле партизанске јединице које су се померале у разним правцима. По својој укупности, ова дејства су већ тада представљала један прави народни рат који је извођен

применом партизанске тактике. Само у једном месецу, 2. јужноморавски НОП одред је извео 15 борби, или сваки други дан је водио по једну.⁶⁸ Један батаљон из 2. јужноморавског НОП одреда пребачен је на Скопску Црну гору, али није успео да тамо створи ослонац, па се убрзо вратио на Козјак. Слободна територија иза тзв. демаркационе линије, постала је сигуран ослонац и за батаљоне са Косова који су тамо дошли из Јабланице и са Косова, као и за неке јединице из Македоније. Тада је дошло и до повезивања руководстава из све три суседне покрајине, што је омогућило и усклађивање ширих борбених дејстава од заједничког интереса.⁶⁹ Дејства на десној обали Јужне Мораве још увек су усмеравали ОК Врање и Штаб 2. јужноморавског НОП одреда, а повремено и поједини чланови Главног штаба који су непосредно или писмено контактирали са Штабом Одреда и Окружним комитетом.

Пошто је у свакодневним дејствима на више места била угрожена за Немце најзначајнија саобраћајница, долином Јужне Мораве и Вардара, они су одлучили да сателитским и квислиншким снагама, применом офанзивних дејстава отклоне постојеће опасности. Немачка команда Југоистока, тај задатак је поверила свом верном сателиту Генералштабу Бугарске армије. Увези с тим, Бугари су извели офанзивна дејства на простору Лужнице, Црне Траве, Пчиње и Козјака.⁷⁰ Офанзиву су извели у две етапе, јер нису имали довољно снаге за једновремена дејства на читавој слободној територији. Тако су, прво, изводили дејства у Лужници и Црној Трави у којима су учествовале око две бугарске дивизије, а у другој етапи, коју су називали "Акција Козјак", на простору Пчиње, Рујена и Козјака, биле су ангажоване и додатне снаге из Скопља, Врања и Куманова.

Ангажовањем врло јаких снага, Бугари су очекивали да ће разбити 2. јужноморавски одред, али се то није остварило. Он је већим маневром са свих пет батаљона изводио дејства у више праваца и поново се нашао на истој територији, без неких већих губитака. Бугарске трупе су биле измалеверисане, али су зато Бугари највише зла нанели становништву које су, крећући се у стрељачком строју, терали пред собом, а у неким селима на зверски начин убијали.⁷¹ Савлађивањем ове бугарске офанзиве, створени су још повољнији услови за масовније ступање становништва у партизанске јединице.

И на територији 1. јужноморавског НОП одреда, где су најчешће били и чланови Главног штаба и Покрајинског комитета, Бугари и четници су настојали да Одреду нанесу што веће губитке и да овладају слободном територијом. Да би спречили продор партизанских батаљона у Горњу Јабланицу и Косаницу, четници Драже Михаиловића, којима је командовао истурени "Горски штаб НО", посели су линију Оруглица–Реткоцер–Куришумлија, одакле су препли у напад на партизанске снаге у Јабланици. Уочивши четничке намере, 1. јужноморавски НОП одред у садејству са Расинским одредом, извршио је напад на четничке положаје, али их нису успели освојити, пошто је у том правцу отпочела наступање и 27. бугарска дивизија из долине Топлице. У овим сударима, четници су имали губитке од око 100 људи, а одреди су потом наставили дејства у дивергентним правцима, према Јабланици и према Конаонику, да би избегли концентрични напад Бугара и четника.

Одмах по формирању 1. јужноморавске бригаде, она је успела да повезује борбена дејства Расинског и 1. јужноморавског НОП одреда. Присуство Бригаде снажно се осетило не само код непријатеља, него и код становништва, јер је у њој имало кадрове из ових крајева. Дејства свих партизанских снага усклађивали су чланови Главног штаба и ПК Н. Караџић и Д. Стаменковић, а једно време и секретар ПК КПЈ Б. Пенковић.

68. *Зборник НОР*, том I, књ. 5, стр. 250–253.

69. Ж. Николић Брка, *н. д.*, стр. 340 и 341.

70. *Зборник НОР*, том I, књ. 20, стр. 302; АС, ПК, бр. 83.

71. Ж. Николић Брка, *исто*, стр. 344.

Кроз резултате борбених дејстава Нешковић се лично уверио у оправданост захтева окружних комитета и штабова одреда, да се што пре приступи формирању бригада НОВ. Са друге стране, присуство групе чланова ПК и Главног штаба позитивно је утицало на усмеравање партизанских јединица и на њихово заједничко дејство. То је допринело да је п ситуација у овим крајевима, у позитивном смислу, знатно измењена у односу на период када су регионална руководства захтевала кадровску помоћ, односно већи утицај руководства НОП-а.

Све већи прилив нових добровољаца у одреде, као и значајан утицај 1. јужноморавске бригаде, омогућили су формирање и 2. јужноморавске бригаде. Тако је у састав две бригаде ушло шест батаљона, а сваки одред је и даље имао по 4–5 батаљона. То су на југу Србије биле респектне снаге, од око 20 батаљона, са којима су се координираним дејствима могла успешно изводити оперативна дејства и ширих размера.⁷² Без обзира на значајну улогу одреда, бригаде су биле носноци маневра и оперативне активности свих снага, које су увек биле подржаване пуном бригом становништва овог краја.

У циљу координирања борбених дејстава у Расини, Топлици и Јабланици, све снаге су привремено обједињене под командом Штаба 2. јужноморавске бригаде.

Четнички "Горски штаб 110" сматрао је да су, одласком 1. јужноморавске бригаде у Шумадију и Босну, партизанске снаге ослабљене, па је желео да то искористи. У току марша у правцу планине Кукавица, јединице НОВ су се сукобиле са четницима код села Шумана и, пошто су им разбили обезбеђење, 2. бригада је наставила покрет према селу Барју. Међутим, напад на нове четничке положаје није дао резултате, пошто су се четници солидно утврдили, па се 2. бригада повукла и, заједно са деловима 1. јужноморавског одреда, извршила покрет према Пустој Реци. Тамо је "Горски штаб" употребио Јуришни корпус, који је дошао из Ниша, па је Штаб 2. бригаде донео одлуку да се изврши напад на Јуришни корпус. Пошто је претходно окружен, корпус је, убрзо, и разбијен. Из окружења, у рејону села Косанчића, извукли су се мањи делови Корнуса, али је на бојништу остало 106 мртвих. Поразом Јуришног корпуса четницима је спречено даље поступање према Јабланици. Пораз четника у Пустој Реци оставио је тежак утисак, па су многи четници почели отказивати послушност. Обједињавање дејстава више јединица под командом једног штаба на одређеном простору, показало се као целесходно решење, па је касније образовано више привремених штабова.

За разлику од пачина руковођења борбеним дејствима у јужној Србији, где је био већи утицај руководства НОП-а, у источној Србији, после боравка Н. Караичића, средином 1943. године, шко од чланова ПК и Главног штаба није долазило. Са члановима руководства на југу Србије, одржавали су везе преко Алексића и Расинског НОП одреда. Окружни комитет КПЈ за Зајечар, добио је само пар писама Покрајинског комитета, а исто толико извештаја је упутио руководству, за период од неколико месеци. Према томе, утицај ПК и Главног штаба на развој ситуације у источној Србији био је незнатан. Треба имати у виду да су, и у овом крају, страдали бројни кадрови од стране Немаца, Бугара и четника, што се одражавало и на рад тамошњих руководства. Само до јесени 1943. године, погинуло је пет чланова и секретар ОК Зајечар, што је, без сумње, имало последице и на развој ослободилачке борбе, па и руковођење.⁷³

72. *Зборник НОР*, том I, књ. 5, стр. 266.

73. М. Перовић, *и. д.*, стр. 329; Ж. Николић, *исто.*, стр. 405.

Зборник НОР, т. I, књ. 19, стр. 363 и 371.

У писму које су Покрајинском комитету упутили чланови Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, пише: "Сматрамо за потребно да Главни штаб изда неко наређење штабовима одреда и партизанским јединицама, да се избеглици са Космета које се налазе у Србији и које сад долазе, а организовани су или под нашим утицајем, упућују у Други јужноморавски одред где се формирају косметске јединице". (АС, ПК, рег. бр. 48; М. Борковић, *исто.*, стр. 133)

74. Погинули су следећи чланови ОК Зајечар: Милеико Брковић, Љубо Нешћ, Димитрије Тодоровић, Јеремије Илић и Мијо Станимировић (С. Босиљчић, *исто.*, стр. 409).

У периоду од јула до октобра 1943, у овом крају Србије, формирана су три ударна батаљона и обновљен је Штаб Зајечарског НОП одреда, који је свакодневно изводио акције по читавој Крајини. Штабови батаљона и Штаб Одред, у договору са члановима ОК, одлучивали су о правцима кретања и избору непријатељских објеката за напад, као и о разобличавању четничке пропаганде. Тих дана су извршени напади на рудник Боговина и Сењске руднике, затим на жандармеријске станице, четничке посаде и експедиционе тројке у Леновцу, Вршком Пољу, Бучју, Руднику и другим селима. Једна од најзначајнијих борби је поћни упад у Књажевац, 9. августа, у коме се налазио читав батаљон Бугара и нешто Немаца, који су, вероватно свесни опасности, практично остали у касарни све до сванућа и нису интервенисали.⁷⁵ Ова успешна акција имала је одјек на читаву Крајину и објављена је преко "Слободне Југославије".

Убрзо по формирању Штаба Зајечарског НОП одреда, батаљони су ангажовани на два дивергентна правца: и то у долини Тимока и у Крајини. У пролазу кроз Роготину, један батаљон је демолтирао фабрику кварца и спалио општинску архиву, а нешто касније разрушена су постројења у рудницама: Српски Балкан, Мала Вршка Чука и Бурдеш. Тако је, кроз више узастопних дејстава у Тимочној Крајини, повраћено борбено расположење народа, а јављање добровољаца у НОВ било је све веће. У долини Тимока демолiran је рудник Добра и порушена је електрична централа, да би се, потом, батаљони упутили у срез сокобањски и разбили тамошњу четничку бригаду. Међу значајније акције свакако спада једновремена диверзија на више објеката на прузи Зајечар-Неготин, којом се транспортују производи из Бора и Прахова, тако да је пруга онеспособљена за саобраћај. Тек после месец дана одвојених дејстава, батаљони су се састали 14. новембра, и на њима је преузео команду Штаб Зајечарског НОП одреда.⁷⁶

У ово време, Окружни комитет и Штаб Зајечарског одреда нису имали везе са Штабом Пожаревачког НОП одреда. Он је био више оријентисан за везу са руководством преко ОК Младеновац, где су од раније постојали канали партијских веза. Пожаревачки НОП одред и даље је имао свега око 60 бораца, али је непријатељ покушавао да га нападима разбије и уништи.⁷⁷ Према томе, сваки одред је практично самостално дејствовао, што је последица ситуације и непостојања међусобних веза, садејства и командовања. Јачањем одреда у источној Србији, умногоме је преброђена криза из претходне етапе рата и створена је основа да се ослободилачка борба успешније развија. На предлог ОК Ниш, тих дана, у састав Зајечарског НОП одреда привремено је ушао и Нишки (Озренски) батаљон, који је једно време самостално дејствовао на планинским масивима између Ниша и Књажевца. Крајем године, поново је формиран и Нишки НОП одред.

На територију Јабланице, у току октобра, прешло је неколико чланова Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију. У тој групи су били: Милија Ковачевић Максим, Али Шукрија, Живојин Турчић Срђа, Милан Зечар Обрен и Саша Јаворина. Са њима је био и један број чланова КПЈ који су пазбегли са Косова, да не би били ухапшени. Они су овде почели окупљати све оне који су желели да се боре против окупатора, а на Косову нису могли опетати, али су то још увек били мали резултати. Сви кадрови који су дошли са Косова срдечно су примљени од народа и од јединица и штабова са југа Србије. Они су се одмах ставили на располагање Окружном комитету и Штабу Одред да заједнички раде на свим задацима и да се заједнички боре. Још раније, и Темпо је упозорио

75 АС. ПК, рег. бр. 381; *Зборник НОР*, том I, књ. 21, стр. 467.

"Око 22 часа, група комуниста наоружана пушкама и са више пушковањеза, под непознатим вођством, јачине око 200 људи, упала је у варош Књажевац и запалила зграду среског начелства, општину и пошту" — каже се у илустрацији.

76 С. Босиљчић, исто, стр. 110; Р. Радоичић Стамболија, *Зборник радова*, стр. 405.

77 АС. ПК, рег. бр. 105 и 107; *Зборник НОР*, том I, књ. 20, стр. 435, 447.

Штаб Оперативне зоне за Косово, да треба да искористи постојеће слободне територије у Јабланици, Пчињи и Козјаку, те да би требало тамо да упућује све оне који хоће да се боре и да се тамо приступи формирању косовских партизанских јединица, пошто за то на Косову није било услова, због активности јаких квислиншких јединица.

Чланови Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, упутили су писмо Покрајинском комитету КПЈ за Србију, у коме су молили да им се пружи помоћ и омогући да формирају партизанске јединице на територији Србије, које би се ослободиле, снабдевале и бориле заједно са јединицама из Србије.⁷⁸ Пошто су им постепено приступали и нови борци, прво је у Јабланици формиран један косовски батаљон, а по преласку на десну обалу Мораве, формирана је прво чета, па, 18. новембра, и други батаљон у рејону манастира Прохор Пчињски под непосредним руководством чланова Обласног комитета КПЈ.⁷⁹ Борци са Косова који су прешли у Србију, били су врло високе политичке свести и борбених вредности, тако да су постали истински носиоци и тумачи борбеног братства и јединства са народом Србије, које се стварало кроз заједнички проливену крв и борбу.

Рејон Пчиње и Козјака, где је била слободна територија, био је најпогоднији за повезивање партизанских јединица из Србије, са Косова и из Македоније, ради извођења заједничких борбених дејстава ширих размера, а најчешће на комуникацију Скопље – Ниш. Да би се решило питање командовања јединицама из све три суседне покрајине, као и да би се могле плански употребљавати за дејства на најзначајније објекте, делегат Врховног штаба у Македонији, Светозар Вукмановић, из Кичева, је 30. октобра 1943. упутио писмо ОК Врање, у коме инсистира да се формира оперативни штаб као привремено руководство за командовање свим снагама, при извођењу дејстава на том простору.⁸⁰ Том штабу је требало потчинити све тамошње јединице, без обзира на националну и регионалну припадност. У вези с тим, убрзо су се састали представници ОК Врање, Штаба 5. оперативне зоне Македоније и чланови Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију. Одлучено је да се формира Оперативни штаб за командовање свим партизанским снагама у шirem захвату главне магистрале Ниш–Скопље. Штаб је формиран 22. новембра, под називом Штаб за операције, у који су ушли: Милаш Зечар Обрен као командант, Милорад Димачић као заменик команданта, Тома Софрански Јосип, политички комесар, Љунчо Арсов, заменик политичког комесара, и Благоје Милићевић, начелник штаба.

Наредбу о формирању овог Штаба потписали су Милија Ковачевић Максим, члан руководства са Косова, и Љунчо Арсов, члан штаба 5. оперативне зоне Македоније. Под команду овог Штаба стављени су: Кумановски и Скопски НОП одред, 1. косовски батаљон, као и Ударни батаљон 2. јужноморавског НОП одреда.⁸¹ Треба истаћи, да се овај Оперативни штаб није снашао или није своју улогу, тако да практично није ни деловао. Љунчо Арсов је сматрао да је грешка што су се чланови овог Штаба разишли необављеног посла, па је тражио да се Штаб поново активира. Чланови Главног штаба НОВ и ПО Србије нису знали за судбину овог Штаба, што се види из писма које су, 11. децембра, упутили ОК Врање, у коме им пишу да он треба да остане.

Успостављање непосредног контакта, садејство и командовање јединица из јужне Србије, Македоније и са Косова представља значајан успех на војном и политичком плану. Заједничка дејства на важне непријатељске објекте, у

78. *Зборник НОР*, т. I, књ. 10; *Зборник НОР*, т. I, књ. 19, стр. 363 и 371; М. Борковић, *и.д.*, стр. 133.

79. *Зборник НОР*, том. I, књ. 19, стр. 384. Штаб 1. косовског батаљона сачињавали су: командант Гојко Тетковић, а политички комесар Петар Дејди. Штаб 2. косовског батаљона сачињавали су: командант Мирко Перовић, политички комесар Душан Јовановић, заменик политичког комесара Лазар Суботић (Ж. Николић, *исто*, стр. 423).

80. *Зборник НОР*, т. VI, к. 2, стр. 72; т. I, к. 19, стр. 363, 371.

81. *Зборник НОР*, том. I, књ. 19, стр. 364 и 369; Ж. Николић Брка, *исто*, стр. 427.

првом реду комуникације, имала су увек стратегијски значај, а контакти бораца различите националне припадности непосредно су утицали на пут поверења међу суседима, што је позитивно утицало и на живот у заједничкој домовини Југославији.

б) Борбена дејства у централној Србији. – Друго подручје у Србији, са доста променљивим слободним територијама, које је снажно било изложено дејствима непријатеља, је Шумадија, где су краће време дејствовали 1. шумадијска бригада и три партизанска одреда (1. шумадијски, Космајски и Чачански). С обзиром на значај овог простора за непријатеља, у центру београдске оперативне зоне, одакле су успешно угрожаване комуникације које воде према Нишу, Краљеву, и Ужичу, било је природно очекивати да ће непријатељ учинити све што је у његовој моћи, да ранијести и одржи ситуацију у Шумадији. То је, управо, и условило свакодневна борбена дејства са обе стране, а посебно постојање окупатора и квислинга да ранијесте ситуацију у Шумадији. Услови за боравак и рад руководства били су изузетно тешки, тако да је обједињавање свих дејстава у Шумадији вршио политички комесар Главног штаба М. Марковић Вук. Пошто је, у другој половини октобра, успоставио и одржавао везу са Врховним штабом директно и преко Штаба 3. корпуса, он је, у ствари, и представљао Главни штаб и у његово име слао извештаје, примао наређења и преносио их помоћу курира Б. Пенковићу, на југу Србије, и П. Стамболићу, у Београду.

Тако, у јесен 1943. године, једно време делују два руководића центра у Србији, то је: око М. Марковића, у својству Главног штаба у Шумадији, и око Б. Пенковића, који је представљао НК КПЈ, али је истовремено доносио многе одлуке у име читавог руководства НОП-а Србије.⁸²

Извештаји окружних комитета КПЈ Крагујевац, Младеновац и Чачак, као и штабова сва три партизанска одреда у Шумадији и 1. шумадијске бригаде, препуни су подацима о свакодневним борбеним дејствима, али их за нашу тему нема потребе анализирати.⁸³ Општа карактеристика тадашњих борбених дејстава у Шумадији, у односу на ранији период, јесте снажнија подршка етаповишњих и постепени пораст партизанских снага, као и све већа њихова активност усмеравања из једног руководиоца центра. Четници више нису могли несметано кретати по селима, у лову на недужне људе по Шумадији. Сукоби су били свакодневни, најчешће са четницима, али и са Бугарима и Немцима, који су вршили повремене нападе. Све је то допринело буђењу народа једног слободарског краја, који је све више презирао улогу четника због њихове сарадње са окупатором. Борба се није водила само оружјем, него и снажним утицајем на масе народа, тако да су борбена дејства имала не само војни, него, исто тако, и политички значај. Партизански одреди из Шумадије повезивали су се и са партизанима у Срему, затим са пожаревачким и крушевачким крајем, што је водило ка ширини и самопоуздању у снаге покрета на територији читаве Србије, па и шире. У Шумадији је преко 20 дана остао 2. батаљон Сремског НОП одреда, који је преко реке Саве допратио групу српских руководилаца из Босне. Он је, за ово време, узео непосредно учешће у борбама у Шумадији. О борбеним дејствима у Србији и Шумадији, јављено је у радио-билтену Врховног штаба од 21. новембра следеће: „У Србији ослободилачка борба све се више шири. Партизански одреди и јединице НОВ сваког дана попуњавају се новим доброволцима који пристижу из разних крајева Србије. За време последњих бојева у Србији парочито се истакла 1. шумадијска бригада. Борци ове бригаде

⁸² АОК Врање, рег. бр. 12; Ж. Николић, *истио*, стр. 429.

⁸³ *Зборник НОР*, том I, књ. 5, стр. 282, 286, 288, 290, 292, 299, 302-306, 319, 325, 331, 336, 341, 348, 396, 325.

разрушили су рудник угља у Јунковцима који снабдева угљем електричну централу која је давала струју београдској радио-станици, београдском водоводу и индустријским предграђима Београда, а такође Крагујевцу, Чачку, Краљеву и Обреновцу.⁸⁴

Колико су свакодневна борбена дејства по Шумадији узнемирила и самог Дражу Михаиловића, види се из наређења које је упутно својим командантима корпуса у Шумадији, у којима је, чак, претпо за сваки неуспешан рад. „На свим областима у непосредној близини Београда накотили су се комунисти и њихови симпатизери. Наређује се свим командантима да најперсијичније поступају са југа на север, чистећи уз пут све срезове, а нарочито срез космајски, а потом што пре очистити срезове Гроцка и Умка.“⁸⁵ Као што се види и сам Дража је био забринут за непосредну околину Београда, тако да је, у вези тога, упутно писмо и Команди Српске државне страже, у коме наводи да су јаке групе комуниста у околини Београда, на територији сва три корпуса, и да се данас „на територији ова три корпуса налази 15-20 одреда комуниста јачине 800 до 1000 бандита сваки“.⁸⁶ Вероватно заплашена догађајима, четничка Врховна команда је десетак пута увећала број партизана у Шумадији. Због тога су удружене снаге непријатеља, крајем октобра, припремиле и предузеле шпир офанзиву коју су назвали „чишћење Шумадије“. У градове су почели доводити појачања немачких и бугарских снага које су задржане, углавном, ради непосредне одбране градова. Дејства око Београда била су највеће изненађење и за немачко командовање, те су морали предузимати и додатне офанзивне мере да отклоне опасност, пре свега од Београда.⁸⁷

Пошто није имао другог сигурног ослонаца, политички комесар Главног штаба са радио-станицом и групом руководилаца, која је дошла из Босне, стално се кретао са 1. шумадијском бригадом, што указује колико је било оправдано да руководићи центар буде у јужној Србији, где су услови били знатно повољнији.

Имајући у виду чињеницу да ће се непријатељ максимално ангажовати да рашчисти ситуацију у Шумадији, морало се водити рачуна да партизанске јединице не буду изложене тежим ударцима, којима се, можда, не би могле одупрети. Није се смело ризиковати, по сваку цену, са једном створеним јединицама, на што је упозоравао и Врховни штаб, поучен искуством из великих непријатељских офанзива. У вези с тим, Б. Нешковић, у име ПК, писао је политичком комесару Главног штаба, да се нипошто не сме дозволити разбијање Шумадијске бригаде и њено евентуално увлачење у безизлазну ситуацију. Вештим маневром и другим мерама, требало је сачувати Бригаду која је, као прва, представљала кадровско језгро за формирање нових јединица НОВ у овом делу Србије.

в) Дејства 2. и 5. дивизије НОВЈ. у западној Србији. – Извршавајући одлуке Врховног штаба о преношењу дејстава према Србији, 2. пролетерска и 5. крајинска дивизија избиле су на територију Сандака. Ослоном на територију 2. и 3. корпуса, ове дивизије су имале задатак да врше продор у западну Србију. У борбама против четника, крајем октобра, ослободиле су Прибој и Нову Варош, као и сва мања околна места, а четничким корпусима су нанети тешки

⁸⁴ *Зборник НОР*, том II, књ. 11, стр. 185. Цитат у тексту је наведен из књиге А. Виторовића, стр. 510.

⁸⁵ А. Виторовић, исто, стр. 215.

⁸⁶ *Зборник НОР*, том I, књ. 21, стр. 490.

У извештају се наводе партизански напади на села у непосредној близини Београда: Сремчица, Бајевац, Божидаревац, Велики Борак, Дрлупи, Сопот, Црљени, Бељина, Зуце, Раља, Мало Орашје и друга.

⁸⁷ АС. ПК, рег. бр. 248; А. Виторовић, исто, стр. 517 и 520.

губици. Ослобођена су, затим, сва мања места око Таре и Златибора – Кремна, Палисад, Љубин и друга – тако да је притисак дивизија био усмерен према Ужицу, где се налазио Штаб 24. бугарске дивизије.⁸⁸ Сав простор, иза ове линије према Сапцаку, био је очишћен од четника, иако је ово била територија Златиборског и 1. и 2. милешевског четничког корпуса. Овде је практично створена још једна слободна територија на територији Србије. Продор јединица НОВ у Србију, позитивно је утицао на расположење народа у западној Србији, због чега је било забринуто и немачко, а особито четничко командовање. То се види и из извештаја генерала Ханса Фелбера, од 4. новембра 1943, који обавештава Врховну команду Југослава о новонасталој ситуацији. „Главни догађај на граничном подручју је концентрација партизанских снага на простору Вишеград-Прибој. Сваког дана морамо рачунати да ће Тито извршити свој намеравани продор на српску територију. Противмере које сада треба предузети морају имати карактер војничке акције.“⁸⁹ Сасвим је извесно, да је оваква процена ситуације немачког главнокомандујућег генерала у Србији и условила да је Штаб немачке 2. оклопне армије предузео операцију „Кугелблиц“, у Црној Гори, Сапцаку и источној Босни, која ће трајати око месец дана.

Да би спречили продор НОВ у Србију, поред својих снага, Немци су ангажовали 24. бугарску дивизију, а затим и неколико четничких корпуса: Пожепски, Лимски, 1. и 2. милешевски и Златиборски.⁹⁰ Немачка врховна команда је паредвила команданту Југослава, да у току јесени и зиме, офанзивним дејствима, кроз неколико узастопних операција, у горњем и средњем току Лима, као и у источној Босни, борбом везује снаге НОВЈ и ломн њихову ударну моћ, те да им тако спречи продор у Србију. Уместо стварања одбрамбених линија, Немци су по својој испробаној офанзивној доктрини, нападним дејствима бранили продор НОВ у Србију.

По, и поред ангажовања пет четничких корпуса и 24. бугарске дивизије, пре доласка јачих немачких снага, 2. и 5. дивизија НОВ, до прве половине новембра, извршиле су продор на шири простор од Таре до Златибора. Иако ове дивизије нису биле под командом Главног штаба НОВ и ПО Србије, Главни штаб је био упознат о њиховим дејствима и очекивао је непосредније контакте и продор према Шумадији или Топлици. У сусрет 2. и 5. дивизији, Главни штаб за Србију, тих дана, упутио је 1. шумадијску, а затим и 1. јужноморавску бригаду. У својим оперативним плановима, он је рачунао на продор јачих снага из Сапцака, па је и своје планове усклађивао са дејствима дивизија НОВ, али није имао детаљније податке о њиховој јачини и даљим намерама. Врховни штаб је, истина, тих дана, јављао Главном штабу да ће пре зиме извршити продор јачих снага у Србију, која је у његовим плановима имала прворазредни стратешки значај за препорушење дејстава у источне области земље. Појава и дејство НОВ у западној Србији имали су изузетан значај из неколико разлога: што су на себе привукле јаче немачке, бугарске и четничке јединице из Србије које су могле бити ангажоване против НОВ и ПО Србије; што је ово био практичан наговештај о намерама Врховног штаба да врши продор у Србију, и што се народ уверио у снагу НОВЈ и њене борбене могућности. Дивизије су се, под

88 АВИИ. НОР, к. 391 а, рег. бр 5/29-9; к. 392, рег. бр. 32-5.

89 Исто, к. 28, рег. бр 13/1.

90 У време када су се неки западни савезници још увек залагали за Д. Михаиловића, тврдећи да он једини држи ситуацију у Србији и суверено влада Србијом. Дража је управо тада развио широку сарадњу са Немцима. Због тога је сву пажњу требало обратити уништењу комуниста. Команданти корпуса су овлашћени да, непосредно са командантима немачких трупа, склапају споразуме о извођењу борби. У Београд је упутио потпуковника Драгослава Павловића, ради склапања споразума. Приликом учествовања у заједничким борбама против комуниста, да буду потчињени немачком командовању (*Архив Савезног СМТ-а*, д. 29-579; АВИИ. Фонд Вашингтон. микрофилм НАВ-Н-Т-77 и ф. 883.5631870-871.) Детаљније о споразумима четничких команданата са немачким штабовима, у књизи Ј. Томашевића, *Четници у Другом светском рату*, Загреб, 1979, стр. 264-311.

притиском непријатеља, морале вратити у Саницак, али су резултати њиховог присуства били значајни.

Из анализе извођења и усмеравања борбених дејстава, у другој половини 1943. године, на територији Србије, само су поменуте неке од многих акција, борби и бојева што је за ову тему довољно, да би се сагледала активност и рад Главног штаба и Покрајинског комитета, односно њихових чланова који су, у име руководства, решавали питања руковођења ослободилачком борбом у Србији.

Свуда где су се одвијала борбена дејства, пако су међусобно просторно одвојена, па ипсу увек ни непосредно усмеравања од стране Главног штаба и ПК, утицај руковођења је био присутан и оствариван је преко појединих чланова политичког и војног руководства НОП-а Србије. Па и тамо где је утицај руковођења повремено изостао, морао се имати у виду да су ПК и Главни штаб, писменим путем, преко саветовања или личних контаката остваривали утицај на рад штабова новоформираних одреда и окружних бригада.

С обзиром на свеобухватност и обострану ангажованост снага, збир укупних акција, борби и бојева – и постигнути резултати, у својој укупности, давали су овим дејствима стратегијско-оперативни значај. Правилна усмереност свих субјеката и истоветност циљева, представљали су основу за руковођење, у специфичним условима, једног општенародног, ослободилачког, рата који је вођен применом партизанске стратегије и тактике. Треба имати у виду, да су и у градовима и на неослобођеним територијама, вођени разноврсни облици борбе и отпора окупатору и његовим домаћим сарадницима на основу општих циљева, директива и упутстава Покрајинског комитета и других руководства НОП, и да је то чинило укупност ослободилачке борбе народа Србије у другој половини 1943. године. Свакако, да су, по војном значају, борбена дејства јединица НОВ и ПО Србије чинила синтезу укупних панора у ослободилачкој борби за ослобођење Србије и Југославије.

Одлазак најодговорнијих руководиоца Србије са бригадама у Саницак и Босну

Војно-политичка ситуација у Србији и уопште, у јесен 1943, налагала је потребу сталног функционисања војно-политичког руководства, за даље вођење рата и за решавање многих питања у расплету ратне драме на Балкану и Европи, где је Србија имала видну улогу. Оперативна ситуација је, једино на југу Србије, омогућавала релативно повољан ослопац за рад руководства НОП-а, у фази успона оружаних снага и предстојећих великих битака за Србију. Успостављање и других институција НОП-а у Србији, као што су: Антифашистичко веће народног ослобођења (АСНОС), Народни фронт, народноослободилачки одбори и друге, зависило је од утицаја ПК и Главног штаба. Услови за конституисање ових институција НОП-а у Србији, били су сваког дана све повољнији, особито на југу Србије. С обзиром на изузетно велики интерес окупатора у Шумадији, насељеност и комуникациска непресецајност, отежавали су опстајак покрајинског руководства у овој области.

Ипје био проблем само у томе што чланови руководства ипсу били заједно, колико у томе, што ни један руководећи центар, организацијски ни кадровски ипје био оспособљен, ипти се шта конкретно предузимало да се што пре оспособи Главни штаб, како би преузео руковођење све већим бројем јединица НОВ и ПО Србије у извођењу борбених дејстава.

О изузетно тешким условима за деловање и рад руководства у Шумадији, политички комесар Главног штаба М. Марковић више пута је обавештавао Врховни штаб и тражио његово мишљење о томе шта да раде. Било је обостраних размисљања и предлога како пружити помоћ партизанским снагама у

Шумадији, чију је окосницу чинила 1. шумадијска бригада, а особито како сачувати руководеће кадрове и Бригаду од уништења.⁹¹ Тражење решења у привременом изласку из Шумадије, која је била под свакодневним ударом непријатеља, било је сасвим нормално и у складу са захтевима ситуације. Руководство није смело, по сваку цену, 1. шумадијску бригаду излагати сталним борбама и жртвовати најбоље кадрове. Било је разумљиво да Немци неће дозволити сталне акције око Београда, као центра немачког командовања на Балкану.

У тако деликатној ситуацији, нормално је да су настале дилеме око тражења најбољег решења: да ли да се остане у Шумадији или да се руководство са Бригадом упуту у неком другом правцу, а одреди да остану на својим територијама. Око решавања ове дилеме и данас постоје различита, па и супротна, мишљења између савременика тих догађаја. Иако постоје делеше између М. Марковића и Врховног штаба НОВ и ПОЈ, остало је нејасно ко је дао иницијативу, да најодговорнији руководиоци НОП-а за Србију са две прве, тек формиране бригаде иду у сусрет дивизијама НОВЈ у Санджаку и источној Босни, како би отуда заједно извршили продор у Србију. Напротив, да је Врховни штаб и кренуо са дивизијама у Србију, онда би било целесходније да су бригаде управо у Србији.

У књизи „Рат и револуција“, М. Марковић пише да је „стигла порука из Врховног штаба да успоставимо везу са 2. и 5. дивизијом“, али није било јасно па кога се све то односи: ко и како да успостави везу – командну, курирску и оперативну. Ако се радило о потреби за успостављањем веза са дивизијама око планине Гаре и Златибора, онда се она могла успоставити упућивањем мање јединице, групе или неког од чланова руководства, без одласка најодговорнијих кадрова у 1. бригаде. Он даље пише:

„Неки из главног штаба Србије, као и група војно-политичких руководиља (мисли се на руководиоце који су дошли из Босне – прим. Г. М.), сматрали су да треба да дођемо са 1. бригадом према јединицама Друге и Пете дивизије, тамо предахнемо, наоружамо се, вратимо у Шумадију и координирамо дејства са овим дивизијама. Други су сматрали да треба послати мању јединицу са нашим порукама и на тај начин успоставити везу.“⁹²

О тој дилеми Саво Дрљевић пише:

„У расправи су помињана два могућа решења: одлазак у Топлицу, што је било у духу директива Врховног штаба и одлазак према 5. крајинској дивизији на Гари и Златибору, односно према Санджаку. Начелник штаба (Саво Дрљевић – прим. Г. М.) залагао се да се иде у Топлицу, не само ради онстанка 1. шумадијске бригаде, већ ради извршења директиве Врховног штаба, даљег јачања НОП-а на том подручју, односно стварања нових бригада и дивизија. Тај предлог подржали су неки другови из групе руководиља: Никола Љубичић, Срба Јосиповић и још неки. Политички комесар Главног штаба одбацио је ту варијанту и чврсто се определио за покрет према 5. крајинској дивизији у Санджаку.“⁹³

Из садржаја оба наведена текста, види се да су о овом питању била сасвим супротна мишљења двојице руководиља, која нису личним документовања, изузев личних сећања. Претпостављало се да ће, свакако, 2. и 5. дивизија успети да изврше дубље продоре у Србији. Пошто је са овом одлуком био упознат и Врховни штаб, он јој се није супротставио, вероватно процењујући ситуацију на основу извештаја М. Марковића, да је немогуће остати не само у Шумадији, него и у Србији, па је требало сачувати новоформиране бригаде и руководеће

⁹¹ Из извештаја политичког комесара Главног штаба за Србију, као и штабова 1. шумадијске бригаде и сва три партизанска одреда из Шумадије, види се да су јединице свакодневно биле изложене борбеним дејствима, прелазило се из акције у акцију, са терена на терен.* М. Марковић, исто, стр. 218 и 234. Архив Србије, Фонд НК КПЈ за Србију; ОК КПЈ Чачак, извештаји НК КПЈ, *Изворник*, Архив Чачак, бр. 3, 1986.

⁹² М. Марковић, исто, стр. 233.

⁹³ С. Дрљевић, исто: *Зборник радова*, стр. 358, 361. (он пише да је при поласку из Босне био именовао за начелника Главног штаба НОВ и ПО Србије, али о томе нема писаних извора нити о томе пише М. Марковић).

кадрове. Вероватно, да је под тим утиском Врховни штаб и одобрио такву одлуку. Нема сумње, да је у извештајима Врховном штабу, Марковић иницирао питање да се обавезно напусти Шумадија, што је Врховни штаб и прихватио, а друго је питање да ли је требало са бригадом поћи на југ Србије или у Сањак.

Овде се поставља још једно неизбежно питање и ако се морала напустити Шумадија са 1. шумадијском бригадом, одакле идеја да Б. Пенковић напусти јужну Србију и то са 1. јужноморавском бригадом, иако су тамо постојале стабилне слободне територије у Распи, Топлици, Јабланици и на десној обали Јужне Мораве. Тамо су постојали сви ратни услови за рад и деловање руководства НОП-а. Одакле, пак, идеја да Пенковић иде за Босну преко Шумадије, где је било знатно заобилазније и несигурније, уместо да је ишао директно преко планина на десној обали Ибра и даље према Голцији и Златибору, што је знатно краће, а у оперативном смислу и сигурније. М. Марковић пише, да је добио поруку од Врховног штаба „да Михаило (Б. Пенковић – прим. Г. М.) и ја кренемо са бригадом за Сањак.“⁹⁴ Врховни штаб стално помиче једну бригаду, а о којој се бригади радило из текста се не види, пошто су тада биле две. По, с обзиром да је Марковић са Пенковићем имао само спору курирску везу, он је замолио Врховни штаб да они преко радио-станице „Слободна Југославија“ коју слуша Пенковић, ту поруку пренесу. У депешу, коју је предложио М. Марковић, пише следеће: „Нека Михаило крене у сусрет Вуку“ (М. Марковић). Другог поведбра радио-станица „Слободна Југославија“ коју слуша Пенковић, ту поруку пренесу. У депешу, коју је предложио М. Марковић, пише следеће: „Нека Михаило крене у сусрет Вуку“ (М. Марковић). Другог поведбра радио-станица „Слободна Југославија“ пренела је исту депешу Врховног штаба коју је предложио Марковић.

„Михаило (Б. Пенковић) и Алмичије (П. Марковић) треба одмах с главним снагама да крену пре а Вуку.“⁹⁵ Изгледа као да је Врховни штаб само посредовао на везама између Б. Пенковића и М. Марковића, јер је садржина депеше скоро иста. Пошто је П. Марковић Алмичије био командант 1. јужноморавске бригаде, подразумевало се да је ова Бригада чинила ту назначену главну снагу.

Из анализе сачуваних докумената, највероватније је да је М. Марковић иницирао доношење овакве одлуке, због врло тешке оперативне ситуације у Шумадији. Међутим, чињеница је да се Врховни штаб томе није успротивио, што значи да је он цео ситуацију као и комесар Главног штаба и прихватио је предлоге које је од њега добијао из Шумадије. Друго је питање колико је и њему била позната ситуација на југу Србије.

Врховни штаб је прихватио предлоге М. Марковића да обе српске бригаде напусте Србију, а истовремено је иницирао да командант Главног штаба П. Стамболић одмах напусти Београд и да иде у Топлицу, што се види из писма политичког комесара, које му је упутио, 11. новембра, и упознао га да они одлазе у Сањак.⁹⁶ У истом писму, политички комесар Главног штаба пише и следеће:

„Така пам је ставио у задатак да главним снагама пођемо у правцу твог места (Брезова код Ивањнице – прим. Г. М.). Ја сам им одговорио да се главне снаге налазе са Михаилом и да преко „Слободне Југославије“ поруче Михаилу да прво дође код мене, а после заједно у датом правцу... Очекујем сада Михаила.“ Затим је дошла и друга депеша, да одмах „ако можемо кренемо у датом правцу. Ми оскудевамо са цебаном (муниција – прим. Г. М.) и чим је добијемо кренућемо чак и без Михаила ако не дође брзо“.⁹⁷ Изгледа, да је, после друге депеше Марковић и одлучио да са 1. шумадијском бригадом напусти Шумадију и не сачекавши долазак Пенковића и 1. јужноморавске бригаде.

94 М. Марковић, исто, стр. 233.

95 Архив НК КПЈ, рег. бр. 1943/347; Ј. Б. Тито, исто, књ. 17, стр. 173.

96 Архив Србије, НК, бр. 422; *Зборник НОР*, књ. 20, стр. 429; М. Борковић, исто, стр. 159.

97 АС, НК, рег. бр. 429; М. Борковић, исто, стр. 234.

М. Марковић и Љ. Милосављевић, члан ЦК, упутили су, 21. новембра, још једно писмо П. Стамболићу у коме га обавештавају да имају редовну везу са ЦК КПЈ и Врховним штабом и да они траже извештаје о ситуацији у Србији. Истовремено су га обавестили, да ЦК КПЈ опет наређује да он одмах изађе из Београда:

„Према томе ти треба што је могуће пре да изађеш из града и да дођеш или овоме, или ако имаш везе код Михаила“.

Из оба наведена писма види се, колико је Врховном штабу било стало да командант Главног штаба и чланови руководства Србије што пре напусте Београд, али, како је познато, та наређења су остала неизвршена још пуних пет месеци. Ситуација се у Србији ближила расплету и више није било питање где и како даље, него је требало одлучно кренути у народ и окупљати људе у Народноослободилачку борбу, као једино исправан пут. Тај процес је већ увелико био захватио народ Србије, а посебно после сазнања за одлуку АВНОЈ-а у Јајцу, и зато је требало оспособити институције и руководство НОП-а да усмеравају оружане и друге антиокупаторске активности народа и јединица НОВ и ПО Србије. Услови за то су били сазрели.

И коначно, после свих ових претиски, као и после одређених припрема које су паралелно текле, 16. новембра, 1. шумадијска бригада, са око 450 бораца, кренула је на велики марш пут Сапцака, дужине преко 200 км, преко планинског, беспутног, делимично снегом завјаног, земљишта и по великој хладноћи. Са Бригадом су пошлци М. Марковић, политички комесар Главног штаба, С. Поповић, члан Главног штаба, чланови ЦК Љ. Милосављевић и С. Јосифовић, као и пет руководилаца који су само месец дана раније дошли из Босне. Они су се сада, после тромесечних напора да се пребаце у Србију, поново враћали у Босну необањеног посла. Са Марковићем је пошета и радио-станица, једини веза руководства НОП-а Србије са Врховним штабом и ЦК КПЈ. Бригада је извршила покрет од села Стојник под Космајем до планине Рудника, где су се батаљони потпуније припремили, а болесни, физички изнемогли и слабији борци, прикључени су Шумадијском НОП одреду. Овде је Бригада добила маршруту: Рудник – Суворор – Косјерић – Јелова гора – планина Тара – Пријепоље. Одлучено је да са Бригадом један део пута, као заштитница, пође и Шумадијски одред, а потом да се врати у Шумадију. Приликом поласка са Рудника, 19. новембра, политички комесар Главног штаба оставио је поруку код Душана Петровића, секретара ОК Крагујевац, за Б. Пенковића да, кад стигне, и он пође за њима за Босну и Сапцак.

У току извођења марша, Бригада је наишла на веће или мање групе четника и са њима је, повремено, прихватали борба. Борбе су вођене особито приликом преласка путе Јинг – Горњи Милановац, западно од Рудника, затим у рејону Суворора, где је 1. шумадијски НОП одред одбио јачи напад четника, да би се потом вратио у Шумадију. У току даљег покрета, прелазећи пут Ваљево-Пожега, у Тометном пољу, Бригада је водила борбу са четницима и гонећи их, 24. новембра, ослободила Косјерић, што је изазвало узнемирење и интервенцију Немаца и Бугара из Ужица. На овом делу пута Бригади се прикључио Чачански НОП одред, са секретаром ОК Чачак М. Мишићем Милутином. Учествовао је у борбама са четницима, обезбеђујући јој пролаз, а затим скоро цео ушао у њен састав. М. Марковић је обавио директивне разговоре са М. Мишићем, оставивши и код њега поруку за Б. Пенковића.

Постављајући покрет преко Јелове горе, Бригада је прешла, у рејону Кадиначе, комуникацију Ужице–Бајина Башта, 26. новембра, а одатле се упутила, испод планине Таре, у правцу Мокре горе, где је успоставила контакт са деловима 5. крајинске дивизије. После дводневног одмора, Бригада се партизанским возом пребацила до Вардишта, а затим нешке до Бијелог Брда. Одатле се Бригада кампонира пребацила до Пријепоља, где је, под заштитом јединица 2. пролетерске дивизије, требало да се одмори, снабде и опреми за нове борбе

задатке. Доласку Бригаде у Пријеполје присуствовали су командант 2. корпуса Пеко Дагчевић, као и Штаб 2. пролетерске дивизије.⁹⁹

Док је 1. шумадијска бригада, са члановима ПК и Главног штаба Србије и групом војно-политичких руководиоца, била већ у покрету према Сандаку, рад секретара ПК КПЈ Б. Нешковића и 1. јужноморавске бригаде одвијао се под посебним условима. Нешковић није ни знао где се 1. шумадијска бригада налази, мислећи да га чека у Шумадији, како му је јављено; и обратно, М. Марковић није знао када ће и куда поћи Нешковић, према раније упућеном наређењу Врховног штаба. Сваки од њих радно је независно један од другог, па извршењу задатка који је имао исти циљ.

Када је, око 10. новембра 1943. године, Б. Нешковић, преко радиостанице „Слободна Југославија“, добио поруку да са 1. јужноморавском бригадом крене за Шумадију, палазимо се у Црној Трави, где је присуствовао партијском и војном саветовању. Сећајући се тог догађаја, Д. Стаменковић, који је као члан руководства био са Нешковићем, пише, да му је Нешковић показао депешу у којој се налаже да са 1. јужноморавском бригадом крене према Шумадији, где ће се састати са политичким комесаром Главног штаба. Стаменковић је предложио Нешковићу да је целесходније некога упутити у Шумадију код М. Марковића и видети о чему се ради, па тек онда одлучити. Он му је указао и на сав ризик да са Бригадом иде преко Западне Мораве и Гледичких планина које држе четници, да би се стигло, чак, у рејон планине Букуље и Аранђеловца. Стаменковић је указао и на потребу да секретар ПК остане на југу Србије, где се борбе све више распламсавају, где постоје слободне територије, као и јаке партизанске снаге, војно-позадински органи и органи пародне власти.¹⁰⁰ Но, и поред свега, Нешковић је одлучно да поступи по налогу Врховног штаба. Он је, затим, из Црне Траве пошао у Расну, где се налазила 1. јужноморавска бригада. Непосредно на дан пре поласка за Шумадију, у име Главног штаба НОВ и ПО за Србију, код села Буци (Добра Вода), под Јастрепцом, 21. новембра, формирао је и 2. јужноморавску бригаду.

Сутрадан, 22. новембра, са 1. јужноморавском бригадом Нешковић је пошао на пут за Шумадију, где је очекивао да ће се састати са 1. шумадијском бригадом и члановима руководства на челу са комесаром Главног штаба. Нешковић није ни могао знати да се Марковић са Шумадијском бригадом, тога дана, налазио већ у ужичком крају, у покрету за Сандак. Следеће поћи, 1. јужноморавска бригада је прегазила реку Расну, а 24. новембра, навече, и Западну Мораву. Успут је успешно одбацила поједине четничке групе и без застоја наступала даље. Маршујући, углавном, попу Бригада се до села Мапољовца (код Рудника), кретала без већих сукоба са четницима, а од тада је, уз повремене четничке нападе, преко Доње Шаторње, Горње Трешњевице и села Босуца, пристигла у рејон где се требала састати са 1. шумадијском бригадом. Настављајући покрет кроз Шумадију, 4. децембра, код села Даросаве (Партизан), Бригада је нападнута од стране четника и делова 24. бугарске дивизије. Тек када се 1. јужноморавска бригада састала са Шумадијским ПОП одредом, Нешковић је сазнао да је 1. шумадијска бригада, са политичким комесаром Главног штаба, већ на путу према Сандаку. Одлучено је да и 1. јужноморавска бригада крене, скоро istim правцем, према Босни и Сандаку. У пратњи 1. шумадијског ПОП одреда, Бригада је извршила покрет до села Славковца, испод Сувобора, а одатле се сама кретала правцем: Равна Река – Маљен – Дивчибаре Сеча Река – Заглавак – Пошкве – село Заовине на планини Тарл. После марша од око 600 км, Бригада је, 11. децембра, код Старог Брода, уз доста напора, често нападана од четника, форсирала реку Дрину.¹⁰¹

99 М. Марковић, исто, стр. 235–237; *Србија у рату и револуцији 1941–1945*, Београд, 1976, стр. 277.

100 Д. Стаменковић, *Зборник радова*, стр. 365.

101 *Зборник НОР*, том I, књ. 21, стр. 225 и 226; књ. 5, стр. 390. и 397; АВИИ, к. 375, рег. бр. 1-3/1; к. 2015, рег. бр. 8-3; к. 31; рег. бр. 35/16. *Србија у рату* ... стр. 279.

Тако су се, половином децембра 1943, 1. шумадијска и 1. јужноморавска бригада, са секретаром ПК КПЈ и политичким комесаром Главног штаба НОВ и ПО Србије, као и групом руководиоца из Србије, напале у Сандаку и источној Босни.

Сачувавши документи и сећања савременика, а пре свега депеше између између Врховног и Главног штаба, указују да су Врховни штаб и ЦК КПЈ прихватили сугестију М. Марковића да најодговорнији чланови руководства НОП-а Србије, заједно са два прве српске бригаде, привремено напусте Србију и пођу у Сандак и Босну. Вероватно, да су и једини и други претпостављали да ће се чланови руководства са бригадама и другим снагама, убрзо, вратити у Србију. Претпостављало се да ће се догађаји на Балкану брже развијати, али су наступиле нове околности. У сваком случају према поузданим изворима ко је дао иницијативу за одлазак, сем извештаја политичког комесара Главног штаба М. Марковића. Овде се, ипак, поставља питање, колико је Врховни штаб познавао ситуацију у Србији, јер је своје оцене заснивао само на основу његових извештаја о стању у Шумадији. Због тога се став Врховног штаба може тумачити као напор да се сачувају повољно формиране јединице и руководећи кадрови привременим напуштањем Шумадије, односно Србије. Међутим, то није било у складу са доста повољном ситуацијом на простору југоисточне Србије, где је руководство могло успешно да организује рад и руководи борбом у Србији. Стога је посебно нејасно зашто је требало извлачити снаге НОВ, са секретаром ПК са слободне територије на југу Србије, чиме је учињена знатно већа грешка, него са извлачењем Шумадијске бригаде и дела руководства из Шумадије.

Испитрена одлука руководства НОП-а о напуштању Србије, са две тек формиране бригаде, представља озбиљан промајај, што је условило и знатне последице како на прилике у Србији, тако и на бригаде које су неочекивано страдале. Одласком политичког секретара ПК КПЈ и комесара Главног штаба са групом руководећих кадрова, практично је парализовано деловање најважнијих институција које су руководиле ослободилачком борбом народа Србије. Исто тако, и радио-станица је враћена назад, тако да је служила М. Марковићу, а касније и Б. Нешковићу само за везу са Врховним штабом и ЦК КПЈ, али за дуже време није могли одржавати везу са члановима руководства у Србији. О тој неповезаности и необавештености пише Д. Стаменковић, П. Стамболићу, 17. децембра 1943. године, следеће: „Овде има услова да се остане и ради, да се обилазе околине. Не знамо сада какво је стање у западној Србији и Шумадији, те не би могли рећи да ли је тамо боље или овде. По договору са Михаилом, овде ће бити нужно да дође још неки друг из ПК.“¹⁰ Увиђајући да је рад руководства паралисан, Стаменковић наглашава потребу да се састану чланови руководства и да се размотри ситуација у Србији. Сличне захтеве су имали и окружни комитети КПЈ и штабови одреда, тражећи одређене ставове руководства. Недостатак утицаја руководства осећао се, управо, онда када су убрзано нарастале нове јединице и други органи НОП-а, које је требало стално усмеравати. Ако имамо у виду, да су прве две српске бригаде НОВ представљале кадровско језгро за формирање нових бригада, а оне су биле далеко од Србије и доживеле прави масакр у Пријеполу и источној Босни, онда су очевидне велике неповољне последице за развој НОП-а у Србији, што су бригаде отишле ван Србије.

Уместо да се две српске бригаде одморе, наоружају и припреме за повратак у Србију, оне су одмах дошле под удар немачке операције „Кугелблиц“ и претрпеле катастрофалне губитке. Прво је, после дугог и напорног марша, Шумадијска бригада размештена на одмор у Пријеполу, под заштитом јединица 2. пролетерске дивизије. Међутим, у ноћ 4. децембра, Немци су изненадно са више страна продрли у Пријеполу, пошто су претходно дапа убацили немачки агенти и тачно снимили распоред Бригаде на одмору.

Немачким изненадним ноћним нападом смучарских и других специјалних јединица, Бригади су нанети катастрофални губици од око две трећине састава. У једној ноћи је погинуло више од 300 бораца, а само их је 119 преживело. То су били најбољи кадрови из Шумадије. Ни 1. јужноморавска бригада није боље прошла. Одмах по преласку реке Дрине, захваћена је немачком операцијом. У борбама код Боровца, страдао је 2. батаљон, а у рејону села Тумор – Брда готово читав 3. батаљон. Са њима је страдао и командант Бригаде П. Марковић Алманије. Због тога је од преосталих бораца из обе бригаде, 10. фебруара у селу Пошкве, код Чајинча, формирана 3. српска НОУ бригада, која је ушла у састав 2. пролетерске дивизије.¹⁰³

Ситуација у и око Србије, коцем 1943. године, захтевала је пуну активност руководства на свим нивоима, да би се искористиле повољне спољне и унутрашње околности за консолидацију штабова, јединица и других органа НОП-а. Због тога је тешко правдати одлуку о напуштању Србије од стране бригада и руководства, који су остали далеко дуже ван Србије, него што се то претпостављало. У Шумадији није остао нико од чланова покрајинског руководства. У Београду су и даље боравили П. Стамболић и два члана ПК, а Д. Стамковић и Н. Караџић, самоиницијативно делују на југу Србије. Може се рећи да, изузев рада Караџића и Стамковића на југу Србије, други покрајински руководећи органи практично нису ни функционисали. Функције Главног штаба и ПК КПЈ и даље су формално везане за М. Марковића и Б. Нешковића, који су и једино имали радио-везу са Врховним штабом. Ни Врховни штаб није имао никакве везе са Србијом, па је једино преко комесара Главног штаба и секретара ПК, покушавао да утиче на ситуацију у Србији. У тако сложеној ситуацији, два члана руководства, руководећи покретом на југу Србије, очували су континуитет руковођења и деловања Главног штаба и ПК, а касније им се прикључио и П. Стамболић.

Одмах по доласку у источну Босну, где је очекивао да ће се састати са неким из Врховног штаба или ЦК КПЈ, Б. Нешковић је схватио сву бесмисленост одлуке о напуштању Србије, као и последице које из тога могу проистећи, не само за две бригаде, него и за развој НОП-а у Србији, у целини. Због тога је предлагао, да се одмах врате назад у Србију. У вези с тим, Нешковић, који се до тада није састао ни са М. Марковићем, 18. децембра из источне Босне, преко веза Штаба 3. корпуса, телеграмом је обавестио ЦК КПЈ: да су обе српске бригаде десетковане, Шумадијска у Пријеполу, која је остала са 110 бораца, Јужноморавска у источној Босни, тако да обе имају свега око 350 бораца, извештавајући и о својој намери да се врати у Србију. „Потребно је десет дана да се припремим за пут, јавите да Вам доставим нека питања и тражим неопходно потребне директиве за рад у Србији.“¹⁰⁴

Крајем децембра, он новим телеграмом упозорава:

... Да су неслагледиве последице за партијску организацију Србије и НОП уопште, због нашег одсуства из Србије на дуже време... Вук (М. Марковић – прим. Г.М.) и остали другови су погрешно тумачили Ваше депеше...“ Нешковић опет insistира: „Ако дозволите брзо одлазак за Србију Другој дивизији, ја бих остао са Вуком. У противном, тражио бих други канал (за повратак – прим. Г.М.), а Вук би остао са Другом дивизијом или како наредите.“¹⁰⁵

Пошто није добио никакав одговор, Нешковић је, 11. јануара 1944. године, јавио Врховном штабу НОВ и ПОЈ, да са 1. јужноморавском бригадом креће за Србију. Истовремено је изразио жаљење што се враћа са нерешеним

103 На предлог Б. Нешковића, Врховни штаб је именовао Штаб Бригаде, у саставу: командант Радивоје Јовановић Брадоња, политички комесар Сава Радоичић Феђа, заменик команданта Никола Љубичић и заменик политичког комесара Мирко Милојковић (АЦК КПЈ, Збирка Србија, II/179; Ј. Б. Тито, исто, к. 19, стр. 16 и 305).

104 Архив ЦК КПЈ, Збирка Србија, II/179; А. Виторовић, исто, стр. 527 и 628

105 Из писма Врховном штабу види се одлучан став Б. Нешковића да се што пре врати у Србију, па макар и сам морао, ако не постоје услови за продор јединица НОВЈ (АЦК СКЈ, Збирка Србија, II, 179).

крупним питањима, као што су: ко ће бити командант Главног штаба, пошто се Стамболић и даље налазио у Београду, (сматрао је да за ту дужност Врховни штаб треба да упути неког искусног војног сттарешину); питање оснивања Антифашистичког већа за Србију и друга. Врховни штаб је, депешом од 13. јануара 1944. године, одговорно Нешковићу, да не би смео без њиховог знања и одобрења да крене за Србију, истичући да би било нужно да он има са собом и радио-станцију, како би могли редовније одржавати везу. У одговору Врховном штабу, Нешковић је, сутрадан, предложио да М. Марковић који се налази у Санџаку, са групом руководиоца из Шумадије, одмах крене према Копаонику и Јабланици, где ће, ускоро, и он пристићи. „Ја не знам“ – јавља Нешковић – „зашто сам овде, а и посла има огромно много. Чекам одобрење за повратак, пут бих ја предложио.“¹⁰⁶

Из целокупне ове размене депеша и изјавења ставова и предлога, види се да је Б. Нешковић схватио тежак промајај, који је учињен њиховим одласком из Србије, па је зато, одмах, инсистирао да се исправи учињена грешка. Напуштање Србије, у време када су и руководства и бригаде НОВ Србији били најпотребнији, сматрао је озбиљном грешком, те је због тога инсистирао да се што пре врати назад. Према постојећим изворима, изгледа да је Нешковић и приликом поласка из Србије, као и приликом захтева да се одмах врати назад, остао дисциплинован члан Партије, који је наређења вишег руководства са одговорношћу извршавао. Врховни штаб није дозволио Нешковићу повратак у Србију, под тешким зимским условима, јер је и сам претпостављао да ће (у пролеће) са дивизијама извршити продор у Србију, тако да би са њима пошло и српско руководство, што би било најцелесходније и са становишта безбедности. Међутим, догађаји се ипсу развијали како се то очекивало, тако да је планирани продор јачих снага НОВ и НО у Србију остварен тек средином 1944. године.

106. АВИИ, НОР, к. 408, рег. бр. 2/8-1 и 1-95/1; Ј. Б. Тито, исто, књ. 18, стр. 176, 342 и 325.

Услови у којима се развијала ослободилачка борба у Србији, крајем 1943. и почетком 1944. године

Крајем 1943. и почетком 1944. године, одиграли су се значајни догађаји у Југославији и на међународном плану, који су се позитивно рефлектовали на развој ситуације у Србији. После капитулације Италије, јасније него икад, могао се сагледати неминован слом фашистичке Немачке и њених савезника, јер је антифашистичка коалиција знатно ојачала, тако да су фашистичке снаге трпеле поразе на свим фронтовима. Све је то, као и значајни успеси у борби против окупатора и издајника, допринело јачању НОВ Југославије, која је имала 6 корпуса, 26 дивизија, 108 партизанских одреда – са око 300.000 бораца.

Министри спољних послова три водеће савезничке силе састали су се, крајем октобра, у Москви, у првом реду да би припремили састанак велике тројнице у Техерану. На Техеранској конференцији, која је одржана 28. новембра – 1. децембра 1943. године, одлучено је да се призна Народноослободилачка војска Југославије, као савезничка снага и решили су, да јој, преко савезничког команданта Средоземља, пруже материјалну помоћ. У истом смислу су уследиле изјаве министара све три владе о признавању НОВ и ПОЈ. Совјетска влада је одлучила да у Врховни штаб упути Војну мисију, што је Велика Британија учинила још раније. Британска влада је, у децембру, отказала званичну помоћ четницима, због сарадње са окупатором.

Од изузетног значаја за даљи ток догађаја у Југославији је одржавање Другог заседања АВНОЈ-а, што је представљало синтезу дотадашњих успеха и историјску прекретницу у даљем развоју ослободилачког рата и револуције. АВНОЈ је образован као највише тело у који је ушло 53 представника народа Србије и Национални комитет са свим особинама ратне владе. Ударени су темељи нове будуће Југославије на принципу pune равноправности народа и федералних јединица и постављене су основе њеног државног и друштвеног уређења. Непирана су права избегличкој влади и забрањен повратак краља у земљу. Одлуке из Јајца изазвале су снажне реакције код савезника, у избегличким југословенским круговима око владе у исељеништву, и у земљи, а посебно у Србији. Отпочео је, у ствари, процес признавања НОП-а и нове Југославије, уз велике отпоре.

Избегличка влада краљевине Југославије одбацила је одлуке Другог заседања АВНОЈ-а и сматрала их је као највећи ударац својим политичким плановима после рата. Д. Михаиловић и политичке личности око њега покушале су, такође, да спрече његов утицај. На иницијативу дотадашњег „Централног националног комитета“, Михаиловић је организовао конгрес – 25–28. јануара 1944. у селу Ба, под Суворобором – коме је присуствовало око 300 делегата четника и грађанских политичких партија. Образована је Југословенска народна демократска заједница, са Централним националним комитетом на челу, и усвојен Општи народни програм. У суштини, радило се о покушају да се четничком покрету дају политичке програмске основе, ради окупљања свих снага које су биле против НОП-а у Југославији, а посебно у Србији. Треба имати у виду, да су после војних пораза, 1943. године,

четници још једном у Србији представљали наду за повратак старог режима у Југославију.¹⁰⁷

Немачку Врховну команду Југоистока највише је забрињавала ситуација због присуства јаких снага НОВЈ падомак Србије, у Сандаку и у источној Босни, где су оперисале јединице 2. и 3. корпуса и 5. дивизије НОВ. као претходнице 1. корпуса, намењене за стварање операцијске основе за продор у Србију.¹⁰⁸ Они су били свесни чињенице, да су ове снаге у оперативној вези са појачаним дејствима јединица НОВ у Србији, у оквиру плана за преношење дејстава у Србију, кроз коју воде главне саобраћајнице из средње Европе према Грчкој, Бугарској и Турској, што би им могло наметнути тешкоће при извођењу маневара и пребацивању снага за одбрану најугроженијих делова Балкана или за повлачење. Ова дејства су повезивали и са опасношћу од продора јединица Црвене армије према Румунији и Подунављу, као и савезничке инвазије на Балкан, што би могло утицати да и Турска пређе на страну савезника. Због свега тога јачање НОВЈ-а у Србији све је више забрињавало немачко командовање на Балкану, а посебно Штаб 2. оклопне армије и немачког команданта Србије генерала Фелбера.¹⁰⁹

Управо због такве ситуације, немачко командовање је, у току зиме, предузело више операција, са намером да исцрпљују снаге НОВ и да тако ослаби њихову оперативну способност. Немци су, такође, били присиљени да се још више ослане на бугарске и квислиншке формације, посебно за обезбеђење комуникација и експлоатацију природних богатстава. Зато су и са четницима убрзано склањали споразуме, како би обезбедили њихово учешће у борби против Народноослободилачког покрета у Србији. Непосредно су дали тражене количине оружја за нове пукове, као и за потребе четника, а од бугарске 5. армије из Македоније, захтевали су да ангажује део снага према Врању и Црној Трави, у садејству са бугарским 1. окупиционим корпусом у Србији и раширити ситуацију у области иза демаркационе линије.¹¹⁰

Немачко командовање се определило за зиму као најповољније време за извођење операција против јединица НОВ, да би, пре пролећа, предухитрили њихове планове. Треба имати у виду да су немачке специјалне службе, откривши шифру НОВЈ, дуго пратиле саобраћај радио-веза између Врховног штаба и других штабова НОВЈ, и сазнавале намере Врховног штаба. Стога је Штаб немачке 2. оклопне армије извршио више оперативних подухвата на простору западно од река Дрине и Лима, где су прикупљане јаче снаге НОВ за продор у Србију. Још од краја новембра 1943, Немци су вршили концентрацију и прикупљање снага против 2. и 3. корпуса НОВЈ које је требало одвојено нападати на планинске масиве и водене токове, и одбацити их што даље од Србије.¹¹¹ Немци су се определили да офанзивним дејствима у операцијама, са

107 То је већ било време када су четнички команданти, по одобрењу Михаиловића, склопили више споразума са Немцима и када су их напустили војни представници В. Британије, због њихове колаборације са Немцима (Ј. Томашевић, исто, стр. 355–368; А. Виторовић, исто, стр. 559; *Издајник и рајини злочинаци Ј. Михаиловић пред судом*, Београд, 1946, стр. 328–380).

108 АВИИ, НА, к. 70-а, рег. бр. 1/2а; *Ослободилачки рат*, књ. II, стр. 10 и 11.

109 Немачки командант Србије генерал Фелбер пише да је „Србија кључ проблема за господарење Балканом...“, истичући тиме њен стратегијски значај и потребу за њеном чврстом одбраном. (Архив ВИИ, НА, к. 28, рег. бр. 22/1)

110 У ужој Србији се тада налазио 1. бугарски корпус са четири дивизије, и то: 22. дивизија у рејону Пинч, Бела Патанка, Зајечар; 24. дивизија у гарнизонима Ужице, Пожега, Ариље, Ивањица, Чачак, Г. Милановић, Б. Башта, Чајетина, Вардизите; 25. дивизија у рејону Пожаревац, Петровац на Млави, Јагодина, Параћин и Сталаћ; 27. дивизија – Прокупље, Лебане, Брестовац и Белоград. На територији Србије Дража је тада имао око 30 тив. четничких корпуса са по 500–2000 или укупно око 40.000 људи. М. Недић је имао укупно око 28.000 људи, а од Немаца је добио опрему и наоружање да формира још два пука. (АВИИ, к. 88 рег. бр. 1-6/1; *Ослободилачки рат*, књ. II, стр. 187)

111 Штабу 2. оклопне армије, израђени су планови за предстојећа борбена дејства у западној Србији, Сандаку и источној Босни, као и у осталим централним областима Југославије (АВИИ, НА, микрофилм, Минхен, ф. Н-5/599–600; *Ослободилачки рат*, књ. II, Стр. 7–10).

ограниченим циљевима и временом трајања, паметну НОВ пасивну одбрану, те да је тако губицима и iscrpljivanjem онеспособе за главни задатак – продор у Србију.

Немачко командовање, у источној Босни и Санджаку, ангажовало је Пети СС брдски корпус са три дивизије и 69. корпус за специјалну употребу. Као pojačanje биле су доведене две дивизије из Грчке и Аустрије. Штаб 2. оклопне армије дао је тој операцији шифровани назив „Кугелблиц“, а у историји НОВЈ позната је као Лимско-дринска операција. Немци су прво отпочели дејства против јединица 2. и 5. дивизије НОВ, да им осујете намере о продору у Србију. У саставу 2. и 5. дивизије, поред 2. пролетерске, ушле су обе српске бригаде које су, у децембру, прешле из Србије, преко Лима и Дрине.

Бранећи Србију, Немци су, још крајем децембра 1943, одбацили прве продоре јединица НОВЈ са територије Србије, између планина Таре и Златибора, и поред њихових напора да се одрже на достигнутим линијама у западној Србији. Умеравањем дејстава у правцу Прибој – Рудо, постојали су раздвојити снаге НОВ у Санджаку и Босни. Тако су, прво у јануару 1944, а потом и касније, у више наврата извели више операција на истом простору и са истим циљем. Ова оперативна дејства била су, истовремено, синхронизована са дејствима окупаторско-квислиншких снага на територији јужне Србије. Без обзира што су ове операције извођене на одвојеним подручјима, неопходно их је, у стратешко-оперативним оквирима, посматрати у континуитету, јер су биле усмерене за борбу око Србије.

Док је немачко командовање било присиљено да највећом упорношћу брани прилазе Србији, четници Драже Михаиловића и друге квислиншке формације, постојале су да спрече појачани развој ослободилачке борбе, нарочито у неким крајевима Србије. Међутим, ослободилачка борба узимала је све више маха, са све већим степеном организованости НОВ и народа у борби противу окупационих и квислиншких снага. Политичке позиције НОП-а биле су у успону и, под руководством Партије, окупљале су се све шире народне масе у ослободилачки покрет.

Истовремено, и Врховни штаб НОВ и НОЈ, пошто је освојио позиције у области Јадрапа, после капитулације Италије, сада је главну пажњу усмерио према источним областима Југославије, а пре свега према Србији. Међутим, због оштрих зимских услова и немачких офанзивних дејстава, он је привремено одустао од дубљих продора у Србију. Било му је сасвим јасно, да су немачка офанзивна дејства у овим околностима била усмерена само ради одбране Србије. Због тога је одлучио да одржи оперативну основу у непосредној близини Србије, а да, тек, на пролеће отпочне продор за освајање позиција у овој покрајини. Стога је Врховни командант, 16. јануара 1944. наредио Штабу 2. ударног корпуса, да 5. крајинску дивизију привремено стави под своју команду, али да ће касније објединити дејства 2. пролетерске и 5. дивизије за повремене продоре у Србију, те да својим присуством утичу на прилике у том крају. Продор у Србију требало је извршити из више правца, на широком фронту и са јачим снагама, у тесној синхронизацији са операцијама снага НОВ на територији Србије. Тако је Штабу 2. корпуса наређено да прати догађаје у унутрашњости Србије, да о томе обавештава Врховни штаб и да му предлаже конкретне мере које би требало предузети.¹¹² Исто тако, Врховни штаб је захтевао да се успостави веза са члановима руководства у Србији и садејство са јединицама 3. корпуса и 16. војвођанске дивизије у источној Босни. Желело се, да се на ширем простору усклађују дејства свих снага споља са оним у Србији и уопште, без обзира на њихову организацијску припадност. Према томе, Србија је била у центру интересовања највиших руководства и штабова обе ратујуће стране.

Како се оцртавала скора победа снага антихитлеровске коалиције било је веома значајно за читав покрет, да се у Србији што пре учврсте и ојачају војне и политичке позиције НОП-а и да се парализују окупаторски и квислиншки систем власти. Све је то условљавало сталну и појачану активност руководства НОП-а Србије, на свим нивоима и у свим крајевима, на стварању војних јединица и команди, на учвршћивању народне власти, политичких позиција и организација НОП-а. Руководство је, у таквим условима, имало да усмерава развој оружаних снага и друге активности НОП-а, као и да усклађује борбена дејства са дејствима НОВ преко Дрине, Лима и Ибра. У првој половини 1944. године, операције у Србији и у вези са Србијом, усмераваће се практично из два центра: из Сапцака и западне Србије и из јужне Србије. Борбена дејства и друге антиокупаторске активности у осталом делу Србије, развијаће се доста самостално и под руководством окупационих комитета КПЈ, са минималним утицајем руководства Србије. Идејна веза и циљеви ослободилачке борбе чинили су основу за деловање свих руководства – тамо где та руководства нису могла остварити свој већи утицај.

После одласка дела руководства НОП-а Србије у Сапцак и источну Босну, пред крај 1943. године, још више је усложњено руковођење ослободилачком борбом у Србији. Искомпликован је читав рад и ПК КПЈ и Главног штаба, у смислу одређивања шта је чија функција, на остваривању основног задатка, тј. руковођења. Не само што су најодговорнији руководећи кадрови израздвајали, него су и међусобно удаљени, у условима непостојања техничких и других могућности за одржавање међусобних веза, као ни са вишим и нижим руководством НОП-а. Све је то објективно доводило у питање и могућност организованог и институционалног деловања руководства на усмеравању убрзаних процеса развоја оружаних снага и ослободилачке борбе у целини. Нарастање расположења народа и његове политичке спремноиости да се непосредно укључи у ослободилачку борбу, захтевало је појачан рад руководства на свим нивоима, и усмеравање свих процеса у расплету ослободилачке и револуционарне ратне збиље.

Док је умногоме био парализан рад руководства као институције, дотле су поједини чланови руководства деловали врло успешно и са високим степенем одговорности. Захваљујући самосталном деловању појединих чланова руководства, а посебно окупационих комитета и штабова одреда, остварен је континуитет јединствена ослободилачке борбе и њена конкретна реализација, пре или касније, у свим крајевима Србије. Тако је, уз свестрану активност одређеног броја појединаца и нижих руководства, обезбеђен континуитет у спровођењу јединствене линије ослободилачке борбе и покрета. Међутим, када анализирамо деловање руководства на нивоу ПК и Главног штаба, потребно је дати објективну слику њихове стварне активности и доприноса на плану развоја ослободилачке борбе. Критичка оцена рада руководства не може, ниш не, пак, умањити величину, укупан допринос и значај ослободилачке борбе, на њи улогу њених актера. Напротив, објективна анализа може потпуније осветлити неке догађаје, сазнања и искуства из рада руководства, те какав је њихов утицај на успешан развој ослободилачке борбе. Одмах се може истаћи чињеница, да се ослободилачка, а особито оружана, борба развијала знатно брже, него што су се покрајински комитет и Главни штаб успевали организовати и организовано деловати. Али, не би се могла прихватити ни тврдња да је био прекинут континуитет деловања руководства на нивоу Србије, захваљујући управо израженој иницијативи и активности нижих партијских и војних руководства и успешном деловању појединих чланова руководства на доследном спровођењу, раније утврђене, основне линије ослободилачке борбе у овом периоду НОР-а.

Најбитнија карактеристика руковођења је, у првој половини 1944. године, већ наведена чињеница, да су практично постојала, више или мање, два руководећа центар, у Сапцаку и у јужној Србији, а да ниједан није успео да се институционално оформи као покрајинско руководство, што је и један од њих остварио руковођење ослободилачком борбом на читавој територији Србије. Трећи руководећи центар у Београду, око П. Стамболића, скоро да није ни могао остварити неки посебан утицај. При разматрању рада и деловања ових руководећих центара, из методолошких разлога, размотрићемо њихов рад одвојено, те се због тога, мора делимично одступити од хронолошког приказивања догађаја.

а) Рад дела руководства у југоисточној Србији. – Проблеми који су настали у руковођењу у периоду бурног нарастања оружаних снага и стварања нових војних јединица (бригада и дивизија НОВ), обнављања и јачања НОП одреда и стварања војно-позадинских команди и њихових органа на југу Србије, најотпущије се могу сагледати из извештаја чланова Главног штаба и ПК Д. Стаменковића, од 2. јануара 1944, и П. Караичића од 16. јануара и 7. фебруара 1944. године. Извештаји у којима се претежно говори о војним zbивањима насловљени су на Покрајински комитет КПЈ и вероватно да су стизали само до Београда, али не и до Б. Пенковића и М. Марковића, који су имали и највише партијске и војне функције. Разуме се, да на многа постављена питања нису ни стизали никакви писмени ни усмени одговори.

У извештају од 2. јануара, Стаменковић пише:

„Ја и Милосав (П. Караичић – прим. Г.М.) разматрајући снаге и овдашње наоружање, донели смо одлуку да формирамо још две (2) бригаде и поред њих ће остати одреди. Формираћемо III бригаду од људства са терена Кукавице, Јабланице и Пасјаче, а IV бригаду од људства Јастребачког и Расинског одреда. Бригаде ће се формирати ових дана, а предвидели смо њихове штабове и састав људства и наоружања... Трећу бригаду ћемо предати ОК Лесковац да је он партијски држи, а Четврту ОК Крушевац, јер смо дошли до закључка да ја и Милосав не бисмо могли да их директно држимо...”¹¹³

Као што се види, они су, у име покрајинског руководства, самостално одлучивали о формирању бригада, одређивали њихов састав, именовали војне штабове и партијске руководиоце, а често одређивали оперативне и борбене задатке. Све одлуке су потписивали за Главни штаб, а у складу са стварном ситуацијом на терену и на основу процена и предлога регионалних руководства. Разуме се, да су ситуацију добро познавали, јер су деловали на терену, процењујући догађаје заједно са штабовима јединица и окружним комитетима и долазило се до заједничких закључивања о томе шта и како треба радити.

Колико су Караичић и Стаменковић осећали потребу да чују оцену и мишљење о свом раду и желели да се колективно ради и одлучује у руководству, види се из њиховог заједничког извештаја: „Ја и Милосав (П. Караичић) очекујемо од Вас одлуку где ће бити седиште ПК-а. Ми не знамо где је сада Вук (М. Марковић), политички комесар Главног штаба, Михаило (Б. Пенковић), шта је са Јеремијом (П. Стамболић – прим. Г. М.), где ће он да пође, сигурно ћеће остати у Београду. Ако долази на терен, најбоље и најпрече би било да дође овомо. Обавестите нас о свему овоме, где је Сркиња (Ј. Милосављевић, члан ПК – прим. Г. М.)... шта је са Марком Никезићем, он не може никако да оде у Зајечар него одавде. Ми осећамо преку потребу да се једном нео ПК паће на окупу како би претресао читаву ситуацију у Србији и како би могао ПК правилно да руководи борбом која се разгара.”¹¹⁴ (Подвукао Г. М.)

Из садржаја писма се види да ова два члана руководства и не знају где се налазе најодговорнији партијски и војни руководиоци НОП-а Србије. Они

113 Архив Србије, ПК, рег. бр. 468; *Зборник НОР*, том I, књ. 20, стр. 459 и 460

114 Исто; *Зборник НОР*, том I, књ. 20, стр. 462 и 463.

у писму захтевају и изражавају потребу, да о свом раду имају ставове неког колективног руководства или другог одговорног органа за доношење одлука о најзначајнијим питањима ослободилачке борбе, те и предлажу да је најповољније да код њих дође командант Главног штаба по изласку из Београда. Интересантно је да се они стално обраћају ПК, а и не помињу Главни штаб, иако су питања, углавном, из делокруга његовог рада, што вероватно проистиче из схватања руководеће улоге ПК и сазнања да је он и најодговорнији. Уосталом, и њихова функција у Главном штабу проистичала је из функције у ПК, јер, како Б. Пенковић, у фебруару 1944, извештава Врховни штаб – да су поред именованих и чланови ПК истовремено чланови Главног штаба НОВ и ПО за Србију.

Иако на југу Србије није образован руководећи центар, чланови руководства су, у име ПК и Главног штаба, редовно одржавали везе са окружним комитетима и штабовима бригада и одреда, али само на том подручју. Писма су, углавном, упућивана ПК, односно на стални пункт ПК за везу у Београду, али она из објективних разлога нису могла стићи до Б. Пенковића у Сапцаку, који је као секретар и представљао ПК и одржавао везу са ПК КПЈ. Због тога део руководства на југу Србије, практично, није имао везу са Главним штабом, али ни са ПК, јер на њихова писма нико није давао одговоре. Како објективно нису познавали ситуацију на територији читаве Србије, они, практично, нису имали никакав утицај на Шумадију, западну Србију, Мачву, па ни на Пожаревац и долину Ибра. Тамонђи партизански одреди све задатке су добијали од чланова окружних комитета КПЈ, јер, практично, у овом периоду ни на њихов рад нико није имао утицаја.

Потро је П. Каранчић око месец дана боравио у крушевачком крају – одвојено од Д. Стаменковића који се налазио у Јабланици, Топлици и Црној Трави – он је 7. фебруара 1944. упутио ПК писмо у коме даје оцену војно-политичке ситуације у југоисточној Србији. Он обавештава да ће писати и делегату Врховног штаба у Македонији С. Вукмановићу и од њега тражити помоћ преко ОК Врања. Каранчић је врло одговорно и слободно изнео своје мишљење о развоју, уздицању и размештају кадрова, а пре свега за штабове бригаде које је у наредном периоду требало формирати; за пове као и за постојеће НОП одреде из којих су стално узимали кадрове за повоформиране бригаде. У писму Д. Стаменковићу, Каранчић предлаже да, за поједине регионе где дејствују две или више бригаде или партизанских одреда, треба стварати оперативне штабове, ради обједињавања борбених дејстава и командовања.¹¹⁵

И у претходном писму од 16. јануара, Каранчић је писао ПК-у о томе које су одреде и бригаде формирали, састав штабова, бројно стање и наоружање.¹¹⁶ Сва писма, наређења, одлуке и упутства окружним комитетима и штабовима, обично су потписивали Каранчић и Стаменковић у име Главног штаба, тако да је очуван континуитет деловања у односу према потчињенима. Интересантно је, да у име ПК не потписују никаква упутства и писма ни према окружним комитетима, иако су обојица његови чланови, а у односу према вишем руководству обраћали су се ПК-у. Истовремено, делујући по партијској и војној линији, они су преузимали на себе обавезе по обе линије руковођења, без радио-везе, све до маја 1944. године.¹¹⁷

У условима велике удаљености од Врховног штаба и непостојања радио-везе, долазак С. Вукмановића на крајњи југ Србије, почетком марта 1944, био је од изузетног значаја за руковођење и командовање оружаним снагама НОП-

115 *Зборник НОР*, т. I, књ. 20, стр. 484-490; Архив Србије ПК, рег. бр. 485.

116 *Зборник НОР*, том I, књ. 7, стр. 55-59.

117 АВВИ, к. 15, рег. бр. 29-1; *Зборник*, том II, књ. 13, стр. 207. На предлог делегата Врховног штаба С. Вукмановића, британски мајор Дон Хемингер, из састава Британске војне мисије при Главном штабу НОВ и ПО Македоније, упућен је у Србију. Од пролећа 1944. он се са радио-станицом налазио у Црној Трави. Покушај да се успостави радио-веза са Врховним штабом или са Б. Пенковићем у Сапцаку, није остварен, јер нико није располагао радио-карактеристикама и другим техничким подацима.

а на том простору. Он је по задатку Врховног штаба, половином марта, писмено обавестио П. Караџића да је примио наређење из Врховног штаба, да одмах приступе пенитивању места где би могли слетати авиони, тражећи да се пенитијау карактеристике сваког аеродрома и летилишта, а нарочито оног код Бојника, за потребе савезничке авијације. Све добијене податке Темпо је радно-везом саопштавао Врховном штабу. Вукмановић даље пише да треба ускладити дејства македонских, косовских и српских партизанских јединица, у циљу извођења борбених дејстава ширих размера. „Моје је мишљење да треба почетком априла прећи у заједничку офанзиву са јачим снагама на лијеву страну пруге Скопље – Лесковац.¹¹⁸“

По доласку у долину Пчиње и на планини Козјак, Вукмановић је обједињено руковођење свим косовским, српским и македонским јединицама на овом простору у извршавању оперативних задатака. Именован је и Привремени оперативни штаб са командантом 6. јужноморавске српске бригаде Ж. Николићем Врком, на челу као командантом. Касније, у априлу, образован је и виши штаб за командовање свим јединицама на десној обали Мораве. За команданта је именован Михаило Апостолски, командант Главног штаба за Македонију. Вукмановић је од Врховног команданта добио овлашћење да може обједињавати снаге и командовање јединицама на читавом овом простору, укључујући и југ Србије.

Потпо је коначно, 17. априла 1944, командант Главног штаба Србије Р. Стамболић дошао из Београда на слободну територију у Тошлицу, практично је почео да функциошише Главни штаб као институција. Међутим, ни Стамболић није имао радно-везу са Врховним штабом све до доласка Вукмановића у Тошлицу, 11. маја 1944, што је, у многоме, ограничавало деловање овог руководства. По, то још није могло да надокнади деловање Главног штаба и ПК на територији читаве Србије, што се посебно осећало у оним крајевима где није било ни једног члана покрајинског руководства. Потпо још увек ипсу постојали одговарајући органи Главног штаба, командант и чланови су свој рад ослањали на Штаб Јужноморавске оперативне зоне, са Ристом Антиповићем Бајом на челу. Тада је постојало више бригада и одреда, а од маја месеца и дивизије, тако да је без рада једног вишег органа било сложено и тешко остваривати утицај на вођење борбених дејстава и на прилике уопште. Постојање великог броја штабова и јединица било је изнад степена развијености Главног штаба, који је био тек у формирању.

И после доласка С. Вукмановића, 11. маја, у Тошлицу, Главни штаб се веома споро оснособљавао као институција за руковођење и командовање тако великим бројем партизанских одреда, бригада, а затим и дивизија. Велика обавеза овога штаба била је и према формираним командама подручја (5-7), већем броју команди места и њиховим органима и јединицама за обезбеђење и контролу укућног живота на ослобођеним територијама, где су успостављана складишта, раднонице, аеродроми и летилишта, здравствене установе и др. Све је то требало усмеравати у правцу јединственог деловања. Преко радно-станице делегата Врховног штаба, по први пут је Главни штаб успоставио непосредну везу са Врховним штабом у Дрвару и на Вису. О томе С. Вукмановић, у наведеном саопштењу, пише: „У Јабланици сам се састао са Стамболићем и осталим друговима. Стамболић је био командант Главног штаба Србије, али без осталих чланова (политичког комесара, начелника штаба, заменика команданта, обавештајних, оперативних и других органа штаба (штаба – прим. Г. М.), чак и без помоћног особља.“¹¹⁹

За руковођење НОП-ом у централној и северозападној Србији и Подунављу, у овом периоду није био нитко од чланова покрајинског руководства, изузев што се у Београду у илегалности налазио Станислав Капачки, а двој марта и Петар Стамболић, који су држали пункт за везе ПК КПЈ. На развој

118. *Зборник НОР*, том II, књ. 12, стр. 243 и 244, том I, књ. 7, стр. 116.

119. С. Вукмановић, *Зборник радова*, стр. 137.

ситуације у Србији уопште, па и на руковођење у овим подручјима, њихов утицај је био скоро незнатан. Стога су у тим крајевима сву одговорност имали окружни комитети Партије, јер се нису имали на кога ослањати. Једино су у Ужичком округу за време продирања дивизија НОВ из Сапцака, у пролеће 1944, М. Марковић и Б. Нешковић успели да обнове рад ОК КПЈ и обнове ужички партизански одред. За разлику од претходног периода ова регионална руководства, практично нису добијала никаква наређења, упутства или било какве одређеније задатке за рад, тако да су деловала по сопственој иницијативи, на основу раније датих директива и линије КПЈ у ослободилачкој борби. Окружни комитети у Шумадији (Крагујевац, Чачак, Ваљево и Младеновац), спроводили су задатке који су донети још на саветовању на Букуљу, у лето 1943. а ОК Шабац, практично, није ни деловао. На, ипак, не само да су омасовили НОП одреде, него су формирали и бригаде.

По одласку 1. шумадијске бригаде у Сапцак, у Шумадији су остали мало-бројни Први шумадијски и Космајски НОП одред. Из Чачанског НОП одреда остао је мањи број бораца који су по групама дејствовали по задацима ОК Партије. Да би одреди у Шумадији успешније изводили борбена дејства, крајем децембра 1943. године, обједињени су ОК Крагујевац и ОК Младеновац и формирали су Привремену шумадијску бригаду, која је, у току јануара и фебруара 1944, преко два месеца изводила борбена дејства у Шумадији. Касније, у априлу, формирана је Друга, а потом, у току лета, и Трећа НОУ шумадијска бригада, које су биле везане за ОК КПЈ Крагујевац.¹²⁰ Овакав начин деловања, свакако да је оставио печат на укупан рад руководства НОП-а Србије у првој половини 1944. године.

б) *Рад дела руководства у Сапцаку и западној Србији.* – Са Првом шумадијском и Првом јужноморавском бригадом у Сапцаку и Босни, било је пет чланова ПК и Главног штаба, са политичким секретаром ПК и политичким комесаром Главног штаба на челу, као и један број руководиљаца из Србије, укључујући и оне кадрове који су, у јесен 1943. године, из Босне упућени као појачање у Србију. Тако је, практично, од децембра 1943. до јула 1944. постојао и други руководећи центар, али ван Србије. До средине фебруара 1944. године, комесар Главног штаба налазио се са Штабом 2. пролетерске дивизије, односно при Штабу 2. корпуса у Сапцаку, а секретар ПК КПЈ са 1. јужноморавском бригадом у источној Босни, а затим са Штабом 5. крајинске дивизије. Он је из Босне одржавао везу са Врховним штабом и ЦК КПЈ, преко радио-станице Штаба 3. корпуса. Тек после спајања Шумадијске и Јужноморавске бригаде у 3. српску НОУ бригаду (10. фебруара 1944. године), Нешковић и Марковић, са осталим члановима руководства Србије и пераспоређеним српским кадровима, напустили су се при штабовима 2. пролетерске и 5. крајинске дивизије, које су обједињене као Ударна група дивизија (УГД) за продор у југозападну Србију, са Милутиним Морачом на челу, уједино командантом 5. крајинске дивизије. Са Штабом УГД, они су деловали на подручју југозападне Србије све до 20. маја 1944. после повратка из западне Србије, због неуспелог продора дубље на територију Србије и спајања са снагама НОВ и ПО из Србије. После 20. маја, они су пренили у Штаб 2. ударног корпуса у манастиру Морача, и у Колашину и Берамама. Одатле су, средином јуна, по наређењу Врховног штаба, авионом отпутовали у Барн (Италија), а потом на Вис где се налазио Врховни штаб.¹²¹

Секретар ПК Б. Нешковић и даље је био веома незадовољан, зато што су се он и већина чланова руководства налазили ван Србије, у време када је

¹²⁰ *Зборник НОР*, т. 1, књ. 20, стр. 552; А. Виторовић, исто, стр. 598–602; Архив Србије, ПК, оп. 535.

¹²¹ М. Марковић, исто, стр. 262–266.

¹²² Архив ПК СКЈ, *Зборник за Србију-II/179*; АВИИ, к. 184, рег. бр. 9/1; *Зборник*, т. II, књ. 12, стр. 160, 268, 488, 469, 477, 528, 576; Ј. Б. Тито, исто, књ. 19, стр. 10, 15, 76, 135 и 220; М. Марковић, исто, стр. 258–276.

требало отпочети копачну битку за Србију. Као што је већ речено, он је више пута испетипирао код Врховног штаба да се што пре врате у Србију. Врховни штаб је, 13. јануара, Нешковићу, путем депеше, поставио питање зашто се он тако жури за Србију, као и да се без њиховог одобрења не враћају назад. Нешковић је Врховном штабу, сутрадан, одговорно следеће:

„Хтео сам одмах у Србију зато што је Мома (Марковић – прим. Г.М.), са руководноцима чачанима и шумадишцима и свим које сте Ви послали отишао у Сандак, што је тамо у Србији остао само Перо (П. Стамболић – прим. Г. М.) у Београду, а Неђо (Н. Караичић – прим. Г. М.) и Д. Стаменковић на југу Србије.“¹²³

Врховни штаб и ЦК КП, радиограмом од 6. фебруара 1944. године, тражили су од секретара ЦК КП Нешковића потребне податке о кадровима Србије, а посебно о члановима Главног штаба, као и о оним руководноцима који су се налазили са њима без функција. Он је тражио податке са карактеристикама и о штабовима обе српске бригаде, које су дошле из Србије у Сандак. На тај захтев, Нешковић је одговорно, концем фебруара месеца: да је М. Марковић комесар Главног штаба и секретар ЦК у Сандаку; Љ. Милосављевић, члан ЦК – у Црној Гори; П. Стамболић и С. Канички у Београду; Н. Караичић и Д. Стаменковић у јужној Србији; Б. Дреновац, члан ЦК СКОЈ-а у Шумадији. Поред ових са М. Марковићем се налазе: С. Поповић, члан Главног штаба; С. Крстић Уча, раније заменик комесара 1. шумадијске бригаде; М. Костадиновић, заменик комесара 1. јужноморавске бригаде; Ј. Стаматовић, заменик комесара 2. пролетерске бригаде; Р. Софијанић, начелник штаба 2. пролетерске бригаде; С. Јосиповић, члан ЦК КП за Србију.¹²⁴

Из извештаја се види, да се у Сандаку налазила велика група пераспоредних кадрова из Србије, међу којима и пет чланова ЦК и Главног штаба, што је била најбројнија група на једном месту, али ван Србије. Међутим, овај руководећи центар из Сандака није имао радио-везу са руководствима у Србији, према томе није имао ни утицај на тамошње прилике, нити су, пак, детаљније познавали каква је ситуација у Србији.

Са српским руководством у Сандаку налазило се и генерал-мајор Павле Илић, који је из Врховног штаба, у фебруару, упућен за делегата при Главном штабу Србије. Како наодбраном није успео да се спусти на територију јужне Србије, што је првобитно било предвиђено, он је из Дрвара пошао за Сандак, а са њим и Штерја Атанасов, члан руководства Бугарске радничке партије, као и представник Совјетске војне мисије, који је на основу ранијег споразума предвиђен за Главни штаб Србије.¹²⁵

После поповљених захтева Б. Нешковића, Врховни командант је, 20. фебруара, дао сагласност, да 2. пролетерска дивизија форсира реку Лим и да одмах крене за Србију. Са овом дивизијом су требали да иду и чланови ЦК и Главног штаба са осталим руководећим кадровима из Србије. Врховни командант је, у депеши, поручио:

„Слажем се да Друга дивизија одмах крене за тошнички терен. Пета дивизија мора сачекати делегацију која је на путу већ два дана и стигли ће за десет дана до Вас. (Павле Илић, бугарски функционер и совјетски делегат – прим. Г. М.)

Друга наша група дивизија крепут ће у Србију на Повлен, чим се за то створе услови.

Михаило (Б. Нешковић) има задатак да покрепе читав партијски и војни апарат у Србији за хитну мобилизацију људства, за формирање нових јединица и стварање штабова.

¹²³ АВИИ, к. 408 а, рег. бр. 1–958/8–1; Ј. Б. Тито, исто, књ. 18, стр. 176 и 325.

¹²⁴ Архив Србије, ЦК (књига депеша), бр. 6253/VI, 2–5; АВИИ к. 394, рег. бр. 14/81–2; *Зборник*: т. II, књ. 12, стр. 70 и 71; Ј. Б. Тито, исто, књ. 12, стр. 16 и 295.

¹²⁵ Архив ЦК СКЈ, II/179; Ј. Б. Тито, исто, књ. 19, стр. 78 и 304.

Главни штаб Србије треба попуштити. Питање команданта и начелника штаба ћемо споразумно ријешити, чим стигнете у Србију.¹²⁶

Као што се види, Нешковић је уништио и убрзао настојања Врховног штаба да одређене снаге што пре продру у Србију. Овим продором требало је омогућити да се српски кадрови из Сандака врате у Србију, да се ојача и попуни Главни штаб и да тамо стигне делегат Врховног штаба и Совјетска војна мисија. Овим је, најзад, требало разрешити апсурд у којем су се, стицајем околности, нашли најодговорнији руководећи кадрови из Србије, далеко од тамошњих догађаја.

Међутим, иако се у наређењу захтева продор УГД у правцу Топлице, та се одлука није могла извршити и поред двомесечних покушаја Ударне групе (2. и 5. дивизија). Она је за два месеца – од средине марта до средине маја 1944 – колико се налазила на територији Србије, предузела три већа оперативна продора, али се нису спојили са снагама у Србији.

У времену од 14. до 20. марта 1944, УГД је форсирала реку Лим на широком фронту и заузела сигуран ослонац на десној обали Лима за даљи продор. Одмах затим, у Штабу 5. дивизије у присуству делегата Врховног штаба, генерала Павла Илића, донета је одлука о даљим дејствима преко Златара и Голпије, према реци Ибар. Свим штабовима и старешинама наређено је, да за време покрета окупљају становништво и да им тумаче циљеве и резултате ослободилачке борбе и ситуацију у земљи и свету. У току једнонедељних маршева и честих борбених судара са бугарским и четничким снагама, крећући се по планинском беспућу, по великој зими, дивизије су до 28. марта избиле на реку Ибар, изводно од Рашке. У току покрета, у више борбених судара, дивизије НОВ, сви српски кадрови који су били са њима, нису могли за тако кратко време да организују позадину и успоставе народну власт. Српским кадровима био је најважнији задатак да припремају штабове и јединице и, посебно, да утичу на комунисте да стварају што ближе везе са становништвом, као и на штабове да што смелије продру на територију Србије. У врло оштрим сударима против око 22.000 удружених непријатеља (Немци, Бугари, Љотићевци, Недићевци, четници), под командом заповедника Србије генерала Фелбера (са штабом у Јошаничкој Бањи), УГД, јачине око 5000 бораца, није успела форсирати Ибар. Успех није постигнут због врло јаких снага непријатеља, ојачаних оклопним јединицама и возовима, као и спорог почетка форсирања и тешкоћа у савлађивању реке Ибар. После овог неуспеха, Штаб УГД допео је одлуку да дивизије усмере на север, према горњем току река Студенице и Моравице.

Други покушај дубљег продора у Србију, вршен је у више напада од 1. до 20. априла у правцу планина Троглава – Јелнице и Чачка. Четничке и бугарске снаге нису успеле одбацити УГД, већ су у борбама, 8. и 9. априла, а потом у нападима, од 13. до 17. априла, УГД присилиле непријатеља да пређе у одбрану на линију Борково – Јелена Пољана – Рудно. Нарочито су четници, 12. априла, у рејону Каоне претрпели тешке губитке од око 70 мртвих и око 150 рањених.

У међувремену, Штаб УГД добио је од Врховног штаба наређење да са дивизијама одмах крене на север, на простор између Ужица и Ваљева. То је био трећи покушај продора УГД у Србију, у овом перподу. Овај покрет, дивизије су извршиле на два одвојена оперативна правца, и то: 5. дивизија заобилазним правцем Штиково – Љубини – Чајетина – Кадинача, а 2. дивизија право на север преко комуникације Ужице – Пожега, у правцу Косјерића и Повлена, где се требала повезати са 5. дивизијом. Првих дана маја месеца, дивизије су на овом простору имале више окршаја против бројних четничких јединица при преласку преко комуникација, а посебно на планинском венцу Маљен – Повлен, одакле су четници бранили долину Колубаре. Увиђајући тежак положај УГД,

Врховни командант је, 12. маја, наредио да се ове дивизије врате на слободну територију¹⁵⁷ 2. корпуса на левој обали Лима.

Оперативном групом дивизија командовао је Милутин Мораца, а са руководиоцима из Србије координирао је све активности при продору у Србију. У име ЦК КПЈ, по партијској линији, одговорност је пренета на Б. Нешковића, који је и партијским радом дивизија руководио преко политодела. Због удаљености ЦК КПЈ, за ово је требало искористити присуство Нешковића који је у име КПЈ био и најодговорнији, пре свега, за политичку делатност у народу ових крајева при продору у Србију. То су условили практични разлози и потреба усмеравања ради партијске организације ових дивизија на посебно задатку.

Без обзира што се УГД није спојила са снагама НОВ у Србији, њена двомесечна дејства имала су снажан утицај на ситуацију у Србији. Према дивизијама НОВЈ, немачки генерал Фелбер, који је лично командовао одбра- ном Србије на овом правцу, усмерио је све расположиве снаге и средства. Везивањем бројних квислиншких, сателитских и немачких снага са читавог подручја Србије, знатно су олакшана борбена дејства и друге антиокупаторске активности НОП широм Србије. Четници су, први пут, компромитовани као сарадници окупатора, борећи се отворено на страни Немаца. Недићева штампа је отворено писала о великим борбама и поразима.

Обзиром на нашу тему, ми смо само указали на утицај продора УГД, не улазећи у детаљнија дејства, већ само у мери колико су на то имали утицаја руководиоци кадрови из Србије и колико су ови продори имали утицаја на прилике у Србији.

На територији западне Србије, чланови ПК и Главног штаба, насто- јали су да се повежу са илегалним партијским радницима и илегалцима, ради активирања њиховог рада и успостављања руководства на терену, као и одржавања политичких конференција и контаката са народом овог краја. Тако су успели да образују Партијско поверљенство за Ужички округ, у који су ушли: Јово Стаматовић, Олга Живковић, Светозар Лазаревић, Радован Ђрковић, Љубомир Мијатовић и Милован Божовић. Обновљен је и Ужички партизански одред, а у Штаб Одрода су именовани: Михаило Јелић, као командант, Милорад Достанић, политички комесар, и Душан Ђурђић, заменик политичког комесара; сви из састава 2. пролетерске бригаде. Об- новљена су привремена партијска руководства и за Краљевачки округ, односно за подручје Ибра. То је, у овом периоду, био и значајан непосредан допринос дела руководства Србије из Санџака, на плану остваривања рук- овођења снагама НОП-а у Србији.

Поред свакодневних борбених дејстава и војних пораза окупатора и издајника, присуство две елитне дивизије НОВЈ имало је и велики политички утицај на становништво око Ивањице, Рашке, Чачка, Пожеге, Ужица, Краљева, Новог Пазара, па и Ваљева. Посебно је било значајно повезивање тамошњих чланова Партије, илегалаца и симпатизера са секретаром и члановима ПК КПЈ за Србију, по први пут од 1941. године. Политички кон- такти са становништвом, разјашњавање политичке ситуације у земљи и у свету и перспектива борбе, имали су изузетан значај за поновно активирање народа према НОП-у.

ПК је дао врло садржајну оцену о значају овог продора: „Поред свих недостатака, наш двомесечни боравак у Србији одиграо је огромну улогу, политички смо до краја разобличили четнике, војнички опробали наше и непријатељске снаге. Али, не треба очекивати да ће у Србији бити лакша борба против непријатеља, него у осталим деловима Југославије, већ напротив.“¹⁵⁸ Даљи развој догађаја потврдио је тачност ових оцена.

127 *Зборник НОР*, том II, књ. 12, стр. 268; т. I, к. 7, стр. 291. У одбрани на Ибру ангажован је 5. полицијски пук, ојачан тенковима и 2. бугарским пуком, 5. четничким корпусом, деловима РЗК. (албански фашисти), АВИИ, микрофилм, Билећа, бр. 25/606, бр. 20/А бр. 662, 3/85-86, 25/605. Детаљније о дејствима Ударне групе дивизија, види: Петар Вишњић, *Продор II и V дивизије у Србију 1944. године*, ВИЗ, Београд, 1968, као и доста опширну другу литературу.

Пошто није успео продор дивизија дубље у Србију, Нешковић је предложио команданту УГД, да се он са 1–2 бригаде упути у Шумадију, у сусрет 2. шумадијској бригади и тамошњим партизанским одредима. Међутим, ситуација је наложила да се тешка срца, са својим кадровима и дивизијама, средњом маја, поново из Србије врати у Сандак и Црну Гору.

Иако је са Нешковићем и Марковићем била бројна група српских руководећих кадрова, ни они нису успели да образују руководство које би имало утицаја на већи део Србије, који практично није покривало ни једно руководство. Тако су оба центра (у Сандаку и на југу Србије), деловала самостално и независно, што је, без сумње, имало негативне последице и мањкавост у раду руководства у овом периоду. Вероватно, да је између ова два руководећа центра било шчекивања, шта ће урадити или како ће деловати онај други и обратно, али се ниједан није развио у комплетно руководство НОП-а Србије.

Посебно је био неорганизован рад Главног штаба, због дуге раздвојености командатна и политичког комесара, тако да је свако деловао, углавном, самостално, а не као институција. Без обзира колико су чланови руководства самостално и успешно деловали, неминовно је да се осећала мањкавост рада руководства у целини, и то баш у време све већег нарастања бројних јединица и штабова НОВ Србије. Иако је Нешковић још раније предлагао да се именује и упути нови командант Главног штаба, који би на југу Србије обједињено руковођење ослободилачком борбом, све до лета 1944. године, то није остварено.¹²⁹

Изградња оружаних снага најважнији задатак руководства, у првој половини 1944. године

Оријентација руководства НОП Србије на јачању и усмеравању војних јединица и партијских организација, као два битна фактора у развоју НОП-а, показала се као исправна и целесходна. Само јачањем оружаних снага и активирањем политичког рада Партије, у складу са повећаним расположењем маса, руководства су могла ширити покрет и крчити пут за стварање и других фактора антифашистичког покрета, у сразмери са спремношћу маса да наставе борбу до коначног ослобођења. Таквој оријентацији, сасвим је погодовала све повољнија ситуација у свету, а посебно у Југославији.

Тако је, у 1944. години, настављено стварање већих војних јединица у Србији, формирањем већег броја нових НОП одреда, бригада, и дивизија, јер су сва дотадашња искуства показала, да се окупаторима и њиховим домаћим сарадницима могу нанети озбиљни ударици једино већим, добро организованим и вођеним, војним јединицама. Све већи прилив нових бораца омогућио је да се смелије постави формирање бригада и одреда, без обзира на недовољан утицај ПК и Главног штаба. Таква су схватања, умногоме, овладала и свешћу знатног дела становништва, које је било спремно да се покрене у борбу. Зато постојања окупатора и његовог бројног апарата, као и квислинга, укључујући и репресивне мере и јаку пропаганду, нису више могла спречити масе да се укључују у ослободилачку борбу и предузимају друге антиокупаторске активности. Исто тако, разбијањем удружених четничко-педићевских снага, које су и у плановима реакционарних кругова са Запада имале значајну улогу, требало је разбити разне комбинације око Србије и њеног положаја у будућности и одбацити све планове о стварању интересних сфера зараћених страна на овим просторима. Уништењем квислиншких снага и окупатор би остао без значајне помоћи за одржавање окупационог система, у време када му

128 М. Марковић, исто, стр. 257–265; К. Јончић, Војно-политичка ситуација у Србији. *Зборник*, стр. 34–47; *Студентски срез у НОР*, стр. 450–451.

129 *Зборник НОР*, том II, књ. 12, стр. 160.

је било неопходно да што дуже задржи своје позиције у централним областима Балкана.¹³⁰

Развојем ослободилачке борбе и дејствима јединица НОВ у Србији, олакшале би се и посепиле борбе и у суседним покрајинама, а пре свега у Македонији и на Косову и Метохији. У Србији су се још увек налазиле знатне резерве бораца за потуну постојећих и формирање нових партизанских јединица, као и значајни извори материјалних добара за потребе НОВ и народа у сиромашним крајевима Југославије. У многим крајевима, глад је притискивала читаво становништво, особито у Црној Гори, Сандаку, Херцеговини и Далмацији. Четничким и окупаторским штабовима били су сасвим познати интереси НОП-а Југославије за простор у Србији, као значајан стратешки центар Балкана.

Спроводећи раније усвојене ставове ПК и Главпог штаба Србије, руководства КПЈ на терену, а особито окружни комитети, своју активност су усмерили на мобилизацију нових бораца и формирање одреда, бригада и дивизија НОВ Србије. Они су, у духу раније датих директива, сами процењивали ситуацију, доносили одлуке о распореду кадрова, мобилизацији бораца и стварању нових јединица. Таква активност руководећих кадрова заснивала се на директивама Врховног штаба, а посебно од 20. фебруара 1944. године, о стварању бригада и дивизија НОВ у Србији.¹³¹

С обзиром да су раније формиране три српске бригаде од којих су две напустиле Србију, чланови Главпог штаба Н. Караичић и Д. Стаменковић су ценили да је створена повољна ситуација коју треба искористити и наставити са формирањем нових бригада. Колико су за то већ били сазрели услови, указује и чињеница да су, у периоду од јануара до јула 1944. године, на територији југоисточне Србије, сваког месеца формиране просечно по две бригаде, а затим, само у једном месецу, група од пет дивизија НОВ Србије.

У име Главног штаба, Н. Караичић је, 13. јануара, издао наредбу о формирању Треће јужноморавске бригаде НОВ, именовао је чланове њеног штаба и овластио Штаб Бригаде да именује штабове батаљона и команде чета. Сутрадан, 14. јануара, у селу Велика Плана (Топлица), на свечан начин је формирана бригада од два батаљона из Расниског и Јастребачког НОП одреда, са око 350 бораца. Штаб Бригаде сачињавали су: командант Станимир Јовановић, политички комесар Јован Крстић, заменик команданта Пане Ђукић Лимар, заменик политичког комесара Животије Савић, и начелник штаба Милош Стојановић.¹³²

И поред формирања Треће бригаде, у саставу Јастребачког и Расниског НОП одреда, који је убрзо преименован у Крушевачки, и даље су остали батаљони који су се, убрзо, попунили новим борцима. На овом простору, постојала је и Команда крушевачког подручја са пет команди места, које су непосредно вршиле мобилизацију и бринуле се о снабдевању јединица и обезбеђењу територије.

Од тада је процес формирања бригада убрзано текао, тако да су одлуке доношене и реализоване на доста једноставан начин, без дуготрајних до-

130 У упутству Главном штабу за Србију, од 20. фебруара 1944. Врховни командант је писао: „Будите увјерени, другови, да смо овдје исковали моћну армију која је спремна да Вам помогне у борби за ослобођење српског народа, као и да онемогући планове разних реакционарних издајничких клика да поново зајашу на грбачу народа Србије“ (*Зборник*, т. II, књ. 10, стр. 664–666; Архив ЦК СКЈ, рег. бр. 6920/IV (499); Ј. Б. Тито, исто; Сећање на дане ослободилачке борбе и револуције, Комунист од 6. IV 1971).

131 *Зборник НОР*, т. II, књ. 10, стр. 238–240, 364–366; књ. 12, стр. 138, 139; Архив ЦК СКЈ, *Зборник Србија II/179*; Ј. Б. Тито, исто, књ. 19, стр. 57.

132 Формирање Бригаде условило је кадровске промене и померања, па је именован нови Штаб Јастребачког НОП одреда, у саставу: командант Тиле Каличанин, политички комесар Радомир Бошковић, заменик команданта Витомир Петровић, и заменик политичког комесара Витомир Милошевић (*Зборник*, том I, књ. 7, стр. 31; ВЕ, друго издање, књ. 7, стр. 31; ВЕ, друго издање, књ. 4, стр. 172; М. Петровић, исто, стр. 337; Ж. Николић Брка, исто, стр. 451).

говарања, прешки и слично, што је одговарало ратној ситуацији и оригиналности деловања у партизанском рату.

Паредбу о формирању 4. јужноморавске бригаде опет је, у име Главног штаба и ПК Србије, потписао Н. Каранчић, 16. јануара 1944. године, само два дана по формирању 3. бригаде. Истом паредбом, именован је Штаб Бригаде и штабови свих батаљона, а Бригада је формирана у селу Ображде код Лебана (Јабланица), из састава Кукавичког, Јабланичког и Пасјачког батаљона. За команданта Бригаде именован је Ратомир Андрић Кмет, за политичког комесара Владимир Грујић, за заменика команданта капетан Радован Петровић, за заменика политичког комесара Милан Ковачевић.¹³³

У саставу Првог јужноморавског НОП одреда, после одласка три батаљона у Бригаду, остала су још три батаљона, укључујући и Косметски батаљон, који је овде формиран од бораца са Косова.

Тако су на територији јужне Србије, већ у другој половини јануара, на левој обали јужне Мораве од Крушевца до планине Кукавице, дејствовале три бригаде НОВ Србије и три јака партизанска одреда. Крајем месеца, на ову слободну територију пребацио се и Зајечарски НОП одред, а са њим и Озренски партизански батаљон из Нишког округа, јер нису могли да се одрже у источној Србији.¹³⁴ На овој територији су постојале три команде подручја (Јабланичко, Топличко и Пасјачко) са око 15 команди места, са својим четама и водовима за контролу и обезбеђење територије од разних убачених непријатеља-агената и за обезбеђење деловања НОО, као јединих органа пове народне власти.

Због непостојања Главног штаба или неке друге одговарајуће команде, која би објединила борбена дејства овако великог броја јединица, чланови Главног штаба су 3. бригаду практично потчинили ОК Крушевац, а 4. ОК Лесковац, што је у току НОР-а, сем Шумадије, ретко негде примењивано. Разуме се, да је такво решење било само израз нужде у условима када није било одговарајућег вишег штаба, што је свакако сужавало мапеварску могућност деловања бригада, које су овим сведене на територијалне јединице. Чланови Главног штаба, који су били редовно у покрету и међусобно одвојени без икаквих других органа командовања, нису ни могли везати штабове за себе у смислу непосредне потчињености.

Бугарске окупационе снаге из околних гарнизона (Ниш, Лесковац, Прокупље и др.), као и четници Расниског и Јужноморавског корпуса и „Горског штаба 110“, вршили су нападна дејства на више праваца истовремено, тако да су им у сусрет ангажоване по једна до две бригаде или одреда. Међутим, доста велика међусобна удаљеност није омогућавала сређивање снага на одређеном правцу и напошење одлучујућих удара непријатеља. Појединачно гледају, бригаде и одреди имали су велике резултате у борби, али то ипак није могло надокнадити недостатак једновременог ангажовања снага и командовања, којом се могла испољити већа јачина удара, што је последица организације командовања која је била испод стварних могућности.

Паредбом Д. Стаменковића, од 4. фебруара 1944, извршено је преформирање 2. јужноморавског НОП одреда, који је имао велике снаге и пространу територију. У циљу лакшег командовања, од јединица са територије Лужнице и Црне Траве, формирана је једна бригада и 2. јужноморавски НОП одред, а од јед-

¹³³ Због одласка кадрова у Бригаду, именован је нови Штаб Јужноморавског НОП одреда, и то: командант М. Ђаловић, политички комесар В. Стефановић (*Зборник*, том I, књ. 7, стр. 52–54; ВЕ, књ. 4, стр. 173; М. Перовић, исто, стр. 338; Ж. Николић, исто, стр. 452).

¹³⁴ Архив Србије, ПК, бр. 511; *Зборник*, том I, књ. 20, стр. 486 и 487; Ж. Николић, исто, стр. 454 и 455. Одлазак Зајечарског НОП одреда и Озренског батаљона, преко Мораве на Јастребац и напуштање источне Србије, Н. Каранчић и Д. Јововић Чича, секретар ОК Крушевац, оценили су као неправилан поступак. По замисли ОК Зајечар, они су требали да предахну и да се врате за око месец дана. Међутим, они су отишли, чак, у Јабланицу и удаљили се од источне Србије. Од њих је, 11. марта, тамо формирана 7. односно 9. српска бригада која је, тек онда, заобилазно преко реке Тисаве прешла у источну Србију (*Зборник*, том I, књ. 7, стр. 94).

пшпаса територије Пчиње и околине Врање, нешто касније, формирана је још једна Јужноморавска бригада и Врањски НОП одред.¹³⁵

Пета српска НОУ бригада формирана је, 4. фебруара, у селу Јабуковику код Власотинца, од Лужичког и Црногравског батаљона и повомобилисаних бораца, за укупно око 550 бораца у саставу три батаљона. Штаб Бригаде сачињавали су: командант Ђ. Златковић, политички комесар Д. Диповски, заменик команданта Р. Митровић, заменик политичког комесара Ђ. Ђекић, а именовани су и други органи Штаба Бригаде. Већ крајем фебруара, 5. бригада се, по наређењу чланова Главног штаба Србије, пребацила на леву обалу Јужне Мораве, на територију Пусте Реке. Тако су се на левој обали Јужне Мораве налазиле 4 бригаде и 4 партизанска одреда, укључујући и Зајечарски, а командовање са осам потчињених штабова остваривали су чланови Главног штаба, давањем начелних задатака. Ово потврђује чињеницу да је питање командовања спорије решавано од формирања јединица.

У селу Трговиште, 6. марта 1944, у присуству члана Врховног штаба С. Вукмановића, формирана је и 6. јужноморавска бригада, а од преосталих бораца из ових крајева, и Врањски НОП одред. Штаб Бригаде сачињавали су: командант Ж. Николић Брко, политички комесар В. Вујовић, заменик команданта В. Трајковић, заменик политичког комесара С. Ђекић Радован. Ова Бригада је привремено стављена под руководство ОК Врање, али је, убрзо, образован привремени Оперативни штаб, који је обједињавао дејства 6. српске и 3. македонске бригаде, косовских НОП батаљона, Врањског и Кумановског НОП одреда.¹³⁶ У долини Пчиње, именована је и команда подручја, као и пет команди места, тако да је на овом простору било довољно оперативних, територијалних и војно-позадинских штабова и јединица и представљале су једну оперативну целину.

Од Крушевца па до границе према Македонији, налазиле су се врло јаке партизанске јединице, које су диктирале оперативну ситуацију све од бугарске границе до Косова. Међутим, суседне области, као што су источна Србија и Косово, биле су испражњене одласком Зајечарског НОП одреда и бораца са Косова у јужну Србију. Тако је, све до маја месеца, источна Србија остала без већих јединица, а привремено су квиселннзи имали ситуацију у својим рукама, док је на Косову то било и дуже. Привремено наупштање источне Србије није било целесходно, нити су то одобрили чланови Главног штаба, без обзира на ситуацију.

По одлуци чланова Главног штаба Србије, од Зајечарског НОП одреда и Озренског батаљона, у селу Репица (Јабланица), 11. марта 1944, формирана је 7. српска (Озренска) бригада која је, 7. маја преименована у 9. српску бригаду. Штаб Бригаде сачињавали су: командант В. Ђуровић, политички комесар Д. Глигоријевић, заменик команданта Ј. Кеџман, и заменик политичког комесара Д. Стевановић.¹³⁷ Бригада је читаво време била под командом чланова руководства Србије, а по формирању 23. српске дивизије, почетком јуна, ушла је у њен састав.

И на територији Шумадије, северозападне Србије, Мачве и Посавине, где није било непосредног утицаја ни ПК ни Главног штаба, покет се развијао у разноврсним облицима и имао је видне резултате. Окружни комитети за Кра-

¹³⁵ *Зборник*, том I, књ. 7, стр. 95 и 96; Архив Србије, ПК, рег. бр. 419; ВЕ, књ. IV, стр. 173.

У Штаб 2. јужноморавског НОП одреда, именовани су: командант Д. Петровић, политички комесар Д. Петровић, заменик команданта Р. Јанковић; Ж. Николић Брко, исто, стр. 346-348 и 456-458. У Штаб Врањског НОП одреда, именовани су: командант Д. Стефановић, политички комесар А. Стојић, заменик команданта Ђ. Ристић и заменик политичког комесара С. Поповић, Ж. Николић, исто.

¹³⁶ Никола Анђић и др., *Народноослободилачка војска Југославије*, изд. ВИЗ, Београд, 1982, стр. 476; Ж. Николић, исто, стр. 346-349; Ђ. Златковић, *За време*, СУБНОР Власотинце, 1974, стр. 194.

¹³⁷ *Зборник*, том I, књ. 20, стр. 488 и 489; Архив Србије, ПК, бр. 488 и 588; Ж. Николић, исто, стр. 456; С. Босиљчић, исто, стр. 173.

гујевац и Младеновац радили су на јачању постојећих и стварању нових одреда и бригада НОВ. Томе су непосредно допринели борци из градова, а особито из Београда.¹³⁸

Приливом нових бораца у Шумадији су, у пролеће 1944, створени услови и за формирање бригада НОВ. Због тога је на састанку штабова Космајског и Шумадијског НОП одреда, коњем априла, којим је руководио Д. Петровић Шане, секретар ОК Крагујевац, одлучено да се формира 2. шумадијска бригада НОВ Србије, а да одреди и даље остану. Наредбу о формирању бригаде потписао је Д. Петровић, у име руководства НОП-а Србије. Бригада је имала око 300 бораца у саставу два батаљона, а у Штаб Бригаде су именовани: командант И. Стевановић Срба, политички комесар Д. Репач „Пера инжењер“, заменик команданта Б. Ковачевић, и заменик политичког комесара С. Зечевић.¹³⁹ Ова Бригада остала је под руководством ОК Крагујевац све до септембра 1944. године, када је преименована у 21. српску бригаду и ушла у састав 5. крајинске дивизије.

Да би се по питању назива бригада успоставио ред, Главни штаб је, 7. маја, издао наредбу о преименовању редних бројева свих српских бригада, за два броја унапред, пошто су, у саставу 2. пролетерске дивизије, већ постојале 2. пролетерска и 3. српска НОУ бригада, па је од броја три настављено именовање свих бригада. Све касније формирани бригаде добијале су редне бројеве по реду, почев од девете, па даље.

Од батаљона Врањског НОП одреда, као и бораца при командама места, 9. маја, на брду Галамбаси код Стрелца, формирана је 10. српска бригада (7. јужноморавска), која је имала 614 бораца, распоређених у три батаљона. До 22. маја, била је под непосредном командом Главног штаба, а потом је ушла у састав новоформиране 22. дивизије и учествовала у борбама против бугарских трупа, а затим и против четника у рејону Окружнице.¹⁴⁰

Активност Главног штаба, после доласка команданта П. Стамболића у Тошницу, а особито после доласка делегата Врховног штаба и ЦК КПЈ С. Вукмановића на попуњавања одређених кадровима, почела су осећати по многим питањима руковођења и командовања, па и формирања нових бригада, а затим и дивизија НОВ Србије.

Док су од октобра до краја 1943. формиране две, а од јануара до средине маја 1944. још седам, или укупно десет бригада, дотле је за само 45 дана, до краја јуна, формирано још девет српских бригада, што значи да је сваки трећи дан формирана по једна бригада, а потом и штабови пет првих српских дивизија НОВ. Пошто је, 19. маја, одлучено да се формирају дивизије НОВ Србије, као непосредно потчињене Главном штабу, карактер и методологија оваквог рада наметали су формирање српских бригада и у наредном периоду. Ово само констатујемо без елаборирања ширих података о њима, пошто ћемо то у даљем тексту чинити само за дивизије и корпусе.

У Пустој Реци, 20. маја 1944. године, формирана је 11. српска бригада, са око 500 бораца, распоређених у 4 батаљона. Бригада је ушла у састав новоформиране 24. српске дивизије. Од јединица Бабичког НОП одреда и Црногравског подручја, на Оштром зубу код Власотинаца, 18. маја, формирана је 12. српска бригада, са око 800 бораца, састава 3. батаљона.

Од Јабланичког НОП одреда, 2. јуна, у селу Реткоцер (Горња Јабланица) формирана је 15. бригада, са 350 бораца у саставу три батаљона и ушла је у састав 24. дивизије.

¹³⁸ *Зборник*, том 1, књ. 7, стр. 50; А. Виторовић, исто, стр. 560 и 569.

¹³⁹ *Зборник*, том 1, књ. 7, стр. 549; ВЕ, књ. 9, стр. 574; А. Виторовић, исто, стр. 599. Тачан датум формирања 2. шумадијске бригаде није утврђен, па је због тога написано од 25–30. априла, што је тачно.

¹⁴⁰ АВИИ, к. 1071, рег. бр. 1–1; ВЕ, књ. 4, стр. 172; М. Петровић, исто, стр. 350.

Друга јужноморавска бригада постала је Трећа; Четврта – Пета и тако закључно до Девете.

141 ВЕ, књ. 4, стр. 173; ВИГ, бр. 1/1956.

У селу Дворане у околини Крушевца, првих дана јуна, од Расинског и Топличког НОП одреда формирана је 16. српска бригада, са 350 бораца у саставу четири батаљона и ушла је у састав 25. дивизије.

Другог јуна, у селу Мејане код Куршумлије, формирана је 17. српска бригада од бораца из Топлице и Пусте Реке, са око 500 бораца, распоређених у два батаљона, и ушла је у састав 24. српске дивизије.

Из састава Јастребачког НОП одреда, на Јастренцу је, 6. јуна, формирана 18. српска бригада, са 350 бораца у саставу четири батаљона.

Дана 13. јуна у селу Вина код Лесковца, формирана је 13. српска бригада, до бораца са Кукавице, Поречја и Јабланице. Бригада је имала 4 батаљона и око 500 бораца. Ушла је у састав 24. дивизије.

Из састава Нишког НОП одреда, у селу Трговишту, 17. јуна, формирана је 14. српска бригада, састава три батаљона и око 400 бораца. Ушла је у састав 23. српске дивизије.

У селу Јопаница у Топлици, од бораца из Топлице и Пусте Реке, формирана је 19. српска бригада од око 300 бораца и ушла је у састав 25. српске дивизије.¹⁴²

Као што се види, бригаде нису добијале бројне називе истим редом како су формиране, али су овде наведене по времену формирања, а не по редним бројевима.

У првој половини 1944. године, формирано је око двадесетак српских бригада. Тај процес је истим темпом настављен, да би, до краја рата, достигао цифру од око 50 бригада са територије Србије, укључујући и бригаде Корпуса народне одбране Југославије (КНОЈ), као и појединих родова копнене војске. Поред бригада НОВ, формирано је и обновљено више партизанских одреда и војно-позадинских команди, тако да су оружане снаге, а тиме и број штабова, убрзано расли. То је пред руководство НОП-а, на свим нивоима, у први план изbacило питање командовања по обиму и структури развијеним оружаним снагама. Зато је питање кадрова за формирање великог броја бригада и дивизија и оспособљавање кадрова, било једно од најсложенијих питања руковођења за руководство НОП Србије. Које давати под команду јединицу и са њом одмах прихватити борбена дејства, скоро без икаквог предаха, па и за најпиколованије војне кадрове било је деликатно питање које се морало у ходу решавати. Зато је питање кадрова суштинско питање сваког руковођења и командовања. Ово се у току НОР-а постављало у најозбиљнијем смислу. Том питању се увек прилазило са пуно одговорности и ослоњем на сопствене снаге, а решавано је без застоја и на доста једноставан начин, како је то и било могуће у једном ослободилачком рату. Лични пример храбрости и способности, да се предводи јединица у борби са што мање губитака, биле су битне особине и најважнији критеријум за избор тако великог броја војних и политичких старешина за кратко време у Србији. За само пола године у Србији је именовано око 150 чланова штабова бригада и дивизија, а знатно више штабова батаљона и одреда. Њихов избор и регрутовање вршени су из редова бораца кроз најсуровију, али и најбољу, ратну школу која је била незамењива, али и најтежи, полигон за оспособљавање кадрова. Руководећи кадрови, углавном, су регрутовани из чланства КПЈ, јер се сматрало да ће они, због чврсте партијске дисциплине и одговорности, најуспешније извршавати деликатне задатке, а не због секташтва према другима. Тако брзо уздицање кадрова, обично на више функције, послело је и ризик, али и испит достигнутог степена развоја оружаных снага и сваког појединца у њима. Недостатак кадрова није смео да заустави процес развоја војне организације и штабова, а ослободилачка борба је постала најбоља школа.

Главни штаб НОВ и ПО за Србију постепено се оформљавао укључивањем у његов састав стручних кадрова, као Благоја Компешћа, мајора

¹⁴² ВЕ, књ. 4, стр. 37, књ. 2, стр. 594, књ. 6, стр. 456 и 463, књ. 9, стр. 492, књ. 10, стр. 130; П. Анић и др., исто, стр. 736–739; М. Перовић, исто, стр. 337–345.

Краљевске југословенске војске, који је, на предлог С. Вукмановића, привремено именован за начелника Главног штаба; ангажовањем капетана Радована Петровића, затим Војислава Церовића и Милана Ковачевића, организовани су одговарајући органи за оперативне, обавештајне и друге задатке, без којих се није ни могло успешно руководити.

По доласку делегата Врховног штаба Вукмановића у Главни штаб Србије, чије су компетенције пренете на територију јужне Србије, имао је велики значај и са становишта руковођења. Главни штаб је, први пут, преко Темпове радио-станице успоставио везу са Врховним штабом НОВ и ПОЈ у Дрвару и на Вису, уз посредовање радио-центра Штаба 2. корпуса.¹⁴³

Иако је успостављена веза са Врховним штабом, као и са секретаром ПК и комесаром Главног штаба, тежиште задатака било је ипак на Главном штабу. Они су се све више усложавали; сразмерно порасту броја јединица и штабова. Тешко је било без средстава везе непосредно командовати са десетак и више бригада, десетак одреда и неколико команди подручја, што је императивно налагало формирање виших оперативних штабова и груписање снага под њихове команде. То је значило и подизање система руковођења и командовања на знатно виши оперативни ниво. Зато се приступило формирању дивизија и именовању њихових штабова.

По одобрењу врховног команданта НОВ и ПОЈ маршала Тита, делегат Врховног штаба, у договору са командантом Главног штаба Србије, 13. маја, одлучио је да формира Прву, односно 21. српску дивизију НОВЈ, која је, су-традан, на планини Рајацу и формирана. У њен састав су ушле: 4, 5, и 6. српска (јужноморавска) бригада. Штаб Дивизије сачињавали су: командант Р. Аптуновић, политички комесар Д. Петровић, начелник штаба Д. Петровић Ђорски.¹⁴⁴

Неколико дана касније, 22. маја, С. Вукмановић Темпо је, у име Врховног штаба, издао наредбу о формирању 2, 3. и 4. српске дивизије, односно 22, 23. и 24. дивизије НОВЈ.

Око месец дана касније, 21. јуна 1944. године, формирана је и 25. српска дивизија, чиме је створена групација од пет дивизија на територији југоисточне Србије.

Тако је груписањем бригада у дивизије, Главни штаб могао знатно успешније остварити руковођење и командовање са сређивањем дејстава дивизија на најзначајније правце и објекте од већег значаја. Иако је једновременно издата наредба за формирање три дивизије, оне, из објективних, а пре свега кадровских, разлога, ипак нису једновременно и формирале.

Двадесет друга српска дивизија, у почетку названа као Друга, имала је у свом саставу: 8, 10. и 12. српску бригаду, са укупно око 2000 бораца на дан формирања. Штаб Дивизије су сачињавали: командант Ж. Пиколић Ђрка, политички комесар В. Смајовић и начелник штаба капетан Радован Петровић.¹⁴⁵

На основу наредбе од 22. маја, 23. дивизија је формирана, тек, 6. јуна у Тошници, под називом 3. српска дивизија. У њен састав су ушле: 7. и 9. (Озрен-

¹⁴³ АВИИ, к. 15, рег. бр. 2/3; М. Петровић, исто, стр. 390; П. Антић и др., исто, стр. 796; *Лексикон НОР-а*, том I, стр. 290.

¹⁴⁴ Прве дивизије у Србији носиле су назив од један до пет. Међутим, пошто су дивизије, за разлику од бригада НОВ, носиле редне бројеве од један па даље за читаву Југославију, задржавајући при томе регионалну припадност, то је Врховни штаб резервисао називе за прве српске дивизије од 21. до 25. дивизије. Оне, касније, формирале, имале су редне бројеве 45, 46. и 47. (српска) дивизија.

Пошто је једновременно вршено формирање бригада и дивизија, у току маја и јуна 1944. године, то има случајева да су штабови неких дивизија преформирани од штабова бригада које су ушле у њихов састав (АВИИ, к. 25а, рег. бр. 57-2/1, к. 243, рег. бр. 19/2-1; *Зборник НОР*, том II, књ. 13, стр. 242; Ж. Пиколић Ђрка, 22. *дивизија*, Народна књига, Београд, 1972; ВЕ, књ. 2, стр. 589; М. Петровић, исто, стр. 395; М. Лековић и И. Антићовски, *Основни подаци о дивизијама НОВЈ*, ВИГ, бр. 6/1959, стр. 52 и 53; Ј. Б. Тито, исто, књ. 20, стр. 527).

¹⁴⁵ АВИИ, к. 234, рег. бр. 19/4-1; *Зборник*, том II, књ. 13, стр. 136 и 137.

ска) српска бригада, а, средином јуна, и 14. српска бригада, са укупно око 2000 бораца на дан формирања. У Штаб Дивизије именовани су: командант Р. Петровић, политички комесар К. Филиповић и начелник штаба Татарац.¹⁴⁶ Дивизија, чији су борци претежно били из Зајечарског и Нишког округа, за своје оперативни подручје, по наређењу Главног штаба, имала је територију источне Србије, па је убрзо, тамо усмерена.

Према истој наредби делегата Врховног штаба, 10. јуна, формирана је и 24. српска дивизија, на простору Јабланице и Пусте Реке. У њен састав су ушле: 11, 13, 15. и 17. српска бригада, са око 3000 бораца. Штаб Дивизије су сачињавали: командант М. Галовић, политички комесар Ж. Чурчић, начелник штаба В. Ристић.¹⁴⁷ Бригаде су, углавном, већ биле ангажоване у борби на територији где су се нашле, па је Штаб Дивизије обједињавао њихова дејства.

На основу исте наредбе, 21. јуна, формирана је у Топлици и 25. српска дивизија. У њен састав су ушле: 16, 18. и 19. српска бригада, са око 3000 бораца. Штаб Дивизије су сачињавали: Р. Јовановић Брадоња и Р. Јовановић. Њене су се бригаде већ налазиле у сукобу са групом четничких јуришних корпуса.¹⁴⁸

Формирање двадесетак бригада и пет дивизија НОВ у југоисточној Србији, као и више партизанских одреда, те војно-позадинских команди, представља праву репесансу у развоју НОВ и ПОП у Србији. Ове снаге су већ биле способне да предузму офанзивна дејства, у садејству са снагама НОВ из Санджака и Босне, и у стратешким размерама за коначно ослобођење Србије. Нарасле су оружане снаге и бројни штабови који су се афирмисали и доказали да могу успешно предводити крупне јединице у ослободилачкој борби и изводити операције крупних размера.

Велике ратничке и ослободилачке традиције српског народа у борби за слободу имале су снажан и позитиван утицај не само на борбена дејства, него и на изградњу војних кадрова, пошто је српски народ увек водио борбу против разних страних завојевача. Из таквих средина су масовно и веома брзо ницали командир и команданти, способни да на себе предузму одговорност за вођење јединица у оружаног борби. Сасвим је разумљиво, да су се богате ратничке традиције јединог народа, успешно рефлектовале и на укупне резултате борбе против немачких и бугарских завојевача, као старих противника српског народа.

После стварања бројних штабова НОВ на разним нивоима, ради руковођења ослободилачком борбом, руководство се оспособљавало да може одговорити све већим обавезама, а особито у извођењу операција за коначно ослобођење Србије. Појачана активност Главног штаба и његових органа, умногоме је утицала на развијање одговорности и сигурности код њему потчињених штабова. Треба истаћи, да се, ипак, још увек улога Главног штаба запажала само на територији југоисточне Србије, а да је због слабих веза утицај на друге области био недовољан.

Боравак делегата Врховног штаба у Главном штабу НОВ и ПО Србије, имао је посебно значајан утицај на обједињавање операција и других борбених дејстава партизанских снага из Србије, Македоније и Косова и Метохије. Успостављено је оперативно садејство и сарадња са снагама ослободилачких покрета у Албанији, Бугарској и Грчкој. Тако су се догађаји, на југоисточном југословенском бојишту, веома успешно развијали.

Колико је учинен велики напредак и по питању руковођења ослободилачком борбом у целини, за свега неколико месеци наглог развоја штабова НОВ, указују и ове чињенице. Док су бригаде у периоду јануар-март потчињаване окружним комитетима, оптерећујући их у политичком раду, сада

146 АВВИ, к. 15, рег. бр. 29-1; *Зборник*, том II, књ. 13, стр. 27 и 208; *Лексикон НОР-а*, књ. 2, стр. 294; М. Лековић, исто, стр. 52 и 53; М. Петровић, исто, стр. 396.

147 АВВИ, к. 182, рег. бр. 42/1; *Зборник*, том II, књ. 13, стр. 209; М. Петровић, исто, стр. 396; М. Лековић, исто, стр. 54 и 55; ВЕ, књ. 2, стр. 588.

148 ВЕ, књ. 2, стр. 589 и 590; М. Пагелетић, 22. *српска дивизија*, стр. 105 и 223.

су се комитети и ПК могли окренути изграђивању и других значајних фактора НОП-а, као што су народна власт, од сеских до среских НОО; формирање среских и општинских комитета КПЈ; формирање и функционисање других политичких организација НОП-а, те њихова укупна активност на окупљању народних маса у том великом ратном и револуционарном процесу.

Овако убрзан развој војних јединица и штабова, имао је тенденције успона па још виши шиво организације штабова и командовања, који су били у стању да у своје редове приме све што је способно за оружану борбу и да изводе операције и стратегијско-оперативних размера. Због тога је требало и даље радити на оспособљавању Главног штаба и његових органа руковођења и командовања, а затим и стварању виших оперативних (корпусних) штабова, који би били у стању да преузму командовање, истовремено, са више операција, у општој предстојећој офанзиви за ослобођење Србије.

Када је реч о развоју оружаних снага, пужно је осврнути се и на рад и улогу партизанских одреда у условима постојања бригада, па и дивизија као јединица оперативне намене. Развијали су се постојећи, а формирали и нови НОП одреди, као јединице територијалне намене и чинили су интегрални део оружаних снага НОП-а. Како су се бригаде попуњавале и формирале из састава одреда, одреди су се, истовремено, попуњавали новим борцима и кадровима и њихов број се све више повећавао, мобилизацијом нових бораца. Кроз чете и батаљоне борци су се припремали за борбене акције и навикавали се на ратне услове. Партизански одреди у скоро свим крајевима, а посебно у југоисточној Србији и Шумадији, изводили су борбена дејства самостално или у садејству са бригадама. Ту није било неке битније разлике, особито када су одреди били батаљонског састава. На територијама где није било бригада НОВ, као што је случај са источном Србијом, а посебно у Пожаревачком округу, ужичком крају и Мачви, одреди су били поспоци борбених дејстава, све до формирања бригада или доласка оперативних јединица. Према томе, партизански одреди су имали значајну и првенствено борбену функцију, без обзира да ли је или није било бригада или дивизија на дотичној територији. Разлике између одреда и бригада су, пре свега, у њиховој намени и односу према одређеним територијама, за које су одреди везани, за разлику од бригада.

Иако су бригаде, због своје оперативне способности и намене, имале одређени примат, у односу на одреде, у основи се није радило о ривалству између штабова, па ни о омаловажавању, већ напротив, виши штабови и окружни комитети КПЈ обезбеђивали су њихово пуно јединство по свим питањима, па и у извршавању борбених задатака. Они су често, равноправно, у току борбених дејстава обједињавани под руководством оперативних штабова. Из састава штабова одреда попуњавани су скоро сви штабови бригада, а не само борци. Треба имати у виду, да су у појединим крајевима Србије партизански одреди очували континуитет ослободилачке борбе у свим ратним етапама. Тако су се неки партизански одреди, као што су: 1. и 2. јужноморавски, Расински, Шумадијски, Космајски, Чачански и др., успевали обнављати и одржати током читавог рата. То је, у тим крајевима, најчешће била и једина војска под командом Главног штаба или окружних комитета, којима су најчешће били потчињени. Само на територији југоисточне Србије, у првој половини 1944. године, дејствовало је 12 партизанских одреда, поред оних у другим крајевима Србије.

Зависно од ситуације и броја бораца, одреди су имали врло променљив састав и састојали су се од две чете, па и до шест батаљона, различитог бројног стања и наоружања. Еластично постављена организација НОП одреда омогућавала је, иако су неки од њих били врло мали, да се очува континуитет ослободилачке борбе. Штабови НОП одреда су били у стању да прихвате у свој

149. *Зборник НОР*, том 1, књ. 11, стр. 339; ВЕ, књ. 2, стр. 266; књ. 3, стр. 32; књ. 4, стр. 173; 641, књ. 7, стр. 243 и 736 и књ. 9, стр. 547; М. Станковић, *1 шумадијски НОП одред*, ВИЗ, Београд, 1963, г., стр. 70 и 377; Н. Анђић и др., исто, стр. 370 и 371.

састав и већи број бораца и батаљона, иако су делови одреда често међусобно били доста удаљени. Батаљони у саставу одреда могли су бити, по намени и саставу: територијални, ударни или омладински. Одредом је командовао штаб од четири лица (командант, политички комесар и њихови заменици), батаљонима – штабови батаљона и четама – команди чета од по четири члана. Честе организацијске промене условљавале су и кадровска померања у свим јединицама, па и у одредима. Штабове одреда, начелно, именовао је Главни штаб, а зависно од ситуације, штабови оперативних зона, али најчешће окружни комитети. У сваком случају, окружни комитети су учествовали у предлагању штабова одреда.¹⁵⁰

Тамо где није било могуће остварити утицај руководства, неки одреди су радили и развијали се на врло специфичне начине. На територији Мачве био је скоро незнатан утицај руководства Србије за дужи период времена. Зато је Б. Пешковић из Босне, преко штаба 16. војвођанске дивизије, која је била у Семберiji, покушао да успостави везу са Поверљивостом КПЈ за Шабацки округ и упутно је неке сугестије за даљи рад. У Мачви је Поверљивост прво основало чету, која је у Семберiji дејствовала у саставу Прве војвођанске бригаде, а потом је прешла у Срем. По одлуци секретара Поверљивости Милке Минић, 7. фебруара 1944. године, од ове чете и нових добровољаца формиран је Мачвански НОП одред (командант Чедо Џомбо (Саво Обрадовић), политички комесар Мија Јовановић). Штабу Одредом су прецизирани задаци, а посебно да врши мобилизацију нових бораца и да дејствује заједно са сремским партизанима. Одред се тада није могао одржати у Мачви, тако да је, под руководством Поверљивости, често кретао у разним правцима и успео је да се одржи све до августа 1944. године, када је ушао у састав 11. ударне дивизије. Овај Одред је чинио кадровско језгро за формирање Мачванске бригаде, у септембру 1944. године.¹⁵¹

И обновљени Ужички НОП одред, после повратка Б. Пешковића и М. Марковића, са Ударном груном дивизија, из западне Србије у Сачак, дејствовао је самостално. Све до поновног продора дивизија НОВ у западну Србију, он је дејствовао под руководством Окружног поверљивости Партије. Одред, иако бројно мали, успео је да се одржи и сачува континуитет борбених дејстава око пет месеци. Сличну је активност развијао и малобројни Чачански НОП одред који је, углавном, имао од 6 до 26 бораца у августу 1944, да би тек тада бројно нарастао и на 250 бораца, дајући борце бригадама за попуњу.¹⁵²

Оперативни и територијални штабови у систему руковођења

Нарастање оружаних снага НОП-а на југу Србије, који је постао бастион ослободилачке борбе у Србији, условило је стабилизацију слободних територија на којима су успешно стваране и деловале све структуре војне организације, органи власти, као и друге организације НОП-а. Тешко је било објединити командовање све већим бројем уситњених штабова, у условима непостојања техничких средстава за везу, чак и да је Главни штаб функционисао као институција. Због тога је одлучено, да се на појединим секторима

¹⁵⁰ Козика је била флукуација кадрова са једне на другу функцију, примера ради наводимо случај Радована Петровића који је, за само неколико месеци 1944. био начелник штаба бригаде, начелник штаба групе бригада, командант бригаде, начелник штаба дивизије, командант дивизије, па, чак, и помоћник начелника Главног штаба. Тешко би се могло оправдати решење да за шест месеци један руководилац промени шест врло одговорних функција. Сличних случајева је било више.

¹⁵¹ *Зборник*, том. I, стр. 476-481, књ. 20; БЕ, књ. 5, стр. 174; *Лексикон НОР-а*, том 2, књ. 2, стр. 627.

¹⁵² М. Марковић, исто, стр. 265; БЕ, књ. 10, стр. 276; Н. Љубичић, *Ужички НОП одред*, ВИЗ, Београд, 1979, стр. 162-176; *Изворник*, Архив Чачак, бр. 3, 1986, стр. 170, 172.

стварају оперативни штабови, као привремена војна руководства. Ови штабови су, најчешће, састављани од представника штабова појединих јединица које су улазиле у дотични оперативни састав. Образовани су за различите саставе јединица – од две или више бригада или бригада и одреда, па и батаљона, а могло је бити и више бригада и одреда на одређеном простору. У време убрзаног формирања бригада, на матичним територијама појединих одреда, где су формиране и бригаде, постављало се питање обједињавања дејстава свих снага, без обзира на припадност. Само на левој обали Јужне Мораве, у пролеће 1944, напало се десетак паралелних штабова бригада и одреда, па се наметао проблем обједињавања њихових дејстава, кад су чланови главног штаба само личним контактом остваривали руковођење. И на крајњем југу Србије, по доласку јединица из Македоније и са Косова и Метохије, требало је објединити заједничка дејства свих тих снага, без обзира на њихову националну или регионалну припадност. Све је то указивало на потребу да се, под командом привремених штабова, изврши здруживање снага на одређеној територији, те да се тако обезбеди руковођење бојевима и операцијама по јединственим замислима и одлукама.

Због свега тога, члан Главног штаба НОВ и ПО Србије Н. Караичић, 25. јануара 1944. године, издао је наредбу о формирању привременог оперативног штаба, који ће објединити командовање 2. и 3. јужноморавском бригадом.¹⁵³ Формирање оперативног штаба условило је и измене у штабовима бригада, што је било и неминовно. Но, овај штаб је постојао само краће време, пошто су настале потребе за већим здруживањем ових и других јединица.

Пошто су, крајем јануара 1944. Зајечарски НОПО и Озренски батаљон стигли у Топлицу, па и у Јабланицу, члан Главног штаба је, 2. фебруара, издао наредбу о формирању још једног оперативног штаба за обједињавање дејстава 4. јужноморавском бригадом и Зајечарским НОП одредом, али ни овај штаб није дуго опстао, пошто су нова оперативна ситуација и формирање нових бригада захтевали другачију организацију командовања и решавања конкретних питања. Све ово указује, да су конкретне потребе командовања наметале формирање виших штабова, што је било спорније од формирања јединица НОВ. Овде су постојали услови за деловање и два корпусна штаба, који би објединили дејства свих оперативних и територијалних јединица на десној и левој обали Мораве. Само на левој обали Јужне Мораве, већ је дејствовало пет бригада и шест партизанских одреда, па су чланови главног штаба, 12. марта 1944. године, донели одлуку да се формира Оперативни штаб јужноморавских бригада НОВ.¹⁵⁴

Иако је овај Штаб имао привремени карактер, он је, по свом саставу и по броју јединица, имао све карактеристике корпусног штаба из НОР-а: довољно јединица оперативне и територијалне намене и тачно одређену територију (зону одговорности). Оперативни штаб је, одмах по формирању, усмерио бригаде и одреде у неколико правца у циљу разбијања бугарско-квислиншке пролећне офанзиве. Једна група бригада је оријентисана према Крушевцу, одакле је Кесеровић припремао напад Расписке четничке групе корпуса, према југу и долини Топлице. Три бригаде, ударом у правцу Јастрепца и даље, имале су да разбију четничке ударне јединице на том сектору. Једна бригада и 1. јужноморавски НОП одред организовали су одбрану за спречавање наступања

¹⁵³ У састав Оперативног штаба, именовани су: командант Станимир Јовановић Јово, заменик команданта Драгостав Петровић Горски, политички комесар Владимир Букелић Мића, заменик политичког комесара Животије Савић Срба.

Архив Србије, НК, бр. 419; ВЕ, књ. 10, стр. 615; *Зборник*, том I, књ. 12, стр. 580; Ж. Николић Брка, исто, стр. 461 и 462; АВИИ, к. 312, рег. бр. 4-1; *Зборник*, том I, књ. 7, стр. 524-526 и 533, књ. 19, стр. 79 и 459.

¹⁵⁴ Оперативни штаб именован је у следећем саставу: командант Риста Антуновић Баја, политички комесар Драгољуб Петровић Раде, заменик политичког комесара Милан Ковачевић Миливоје, и начелник штаба Радован Петровић (АВИИ, к. 181, рег. бр. 1/2; *Зборник НОР*, том I, књ. 7, стр. 115; М. Перовић, исто, стр. 345).

непријатеља из долине Јужне Мораве. Таквим дејствима, на два дивергентна правца, сломљен је четнички напад и отклоњена опасност за слободну територију.

Да би се још потпуниле ускладила дејства и сасредило командовање, не само бригада него и одреда на левој обали Јужне Мораве, Главни штаб је, 26. марта, издао нову наредбу и преформирао Оперативни штаб јужноморавских бригада у Штаб Јужноморавске оперативне зоне, који је још потпуније имао све особине корпусног штаба. Под његову команду, стављене су: 2, 3, 4, 5. и 9. (Озренска) српска бригада, Први, Расински и Јастребачки НОП одред. Убрзо по формирању, у састав Зоне ушао је 2. јужноморавски НОП одред, након се налазио на десној обали Мораве. Овом Штабу су потчињене и команде Јабланичког, Црногоровског и Јастребачког подручја, са свим њиховим командама места и посадинских јединица, као и команда војних курсева. Штаб Јужноморавске оперативне зоне сачињавао су исти чланови Оперативног штаба.¹⁵⁵ По свом саставу и по саставу разноврсних јединица, овај Штаб је имао све особине једне високе оперативне команде, јер је обједињавао оперативне, територијалне и војно-позадинске команде и функције. Штаб је имао и јасно одређену територију, што му даје све карактеристике оперативно-територијалне команде високог ранга. Главни штаб НОВ и ПО Србије, у време конституисања, после доласка његовог команданта из Београда, у раду се ослањао на органе Штаба Оперативне зоне, све док није успоставио одговарајуће органе за оперативне, обавештајне и позадинске послове.

Из центра слободне територије, Штаб Јужноморавске оперативне зоне развијао је борбена дејства у више праваца, у циљу одбране, али и ширења слободне територије. Удруженим непријатељским снагама задато је више тежих пораза, а један од најзапањујућих је, свакако, разбијање немачке колоне, 13. априла, у долини Расине код села Ломнице. Друга и 3. бригада, са Расинским НОП одредом, у заседама које су распоређене по дубини, учествовали су колопо Немаца, Бугара и Недићеваца, јачине око 700 људи и потпуно је разбили. Према извештају Н. Каранчића, том приликом су само Немци изгубили 198 војника, од којих се 30 утопило у реку Расину.¹⁵⁶

Све до формирања штабова дивизија НОВ и уласка бригада у њихов састав, Штаб Јужноморавске оперативне зоне имао је главну оперативну улогу и успешно је обједињавао руковођење оружаним снагама и командовање, у току извођења борбених дејстава. То је био један врло успешан облик привременог здруживања снага и решавања питања руковођења на одређеном оперативном простору, каква је била југоисточна Србија. Без обзира што то нису били стални штабови, битно је да су одговорили својој намени и да је преко њих успешно остварено руковођење и командовање великим бројем јединица.

И на десној обали Јужне Мораве, поред утицаја Штаба Јужноморавске оперативне зоне, образовани су привремени оперативни штабови у циљу лакшег командовања. Јединице 2. јужноморавског одреда подељене су на снаге које су дејствовале северно од Црне Траве и на снаге на југу у долини реке Пчиње. Прво су постојала два привремена оперативна штаба за обједињавање борбених дејстава српских, косовских и македонских јединица, у периоду јануар-март 1944. На челу првог се налазио Милан Зечар, а другог Ж. Николић Врка. Они су обједињавали све снаге на простору Пчиње и Козјака и оне на северу, а дејства су усмерена, пре свега, на главне комуникације Ниш-Скопље.

¹⁵⁵ АВИИ. к. 181, рег. бр. 2/2; *Зборник*, том I, књ. 7, стр. 115, књ. 20, стр. 522; М. Перовић, исто, стр. 346.

¹⁵⁶ У заседу која је била распоређена по дубини, ушла је читава непријатељска колона, тако да је истовремено нападнута по читавој дубини, што је проузроковало велике губитке. Заплењено је: 50 пушака, 6 аутомата, 14 пушкомитраљеза; а бригаде су имале 6 мртвих и 7 рањених бораца.

(АС. ПК. бр. 551; АВИИ. к. 234, р. бр. 19-2/1; АВИИ. ПАВ-Х-Т-501. 556 и 482-483); М. Перовић, исто, стр. 349.

Нови Оперативни штаб обједињавао је српске, косовске и македонске јединице, а сачињавали су га представници штабова из све три суседне покрајине, и то: Ж. Николић Брка, командант, Бора Поцков, политички комесар, М. Зечаро Обрен, заменик команданта, Слободан Цеклић Радован, заменик политичког комесара и Кирил Михаиловски Грјуница, члан Штаба.¹⁵⁷ Овај Штаб је формиран 25. марта, на предлог С. Вукмановића. Под својом командом имао је преко 600 бораца, у саставу пет батаљона.

Један од битних задатака овог Штаба био је да створи и одржи слободну територију на југу Србије, у првом реду разбијањем четничког Вардарског корпуса, као и да обезбеди ослонац за прихват делегата Врховног штаба С. Вукмановића који је, заједно са Главним штабом и Централним комитетом КП Македоније, најавио свој долазак. Из рејона Дојрана, Вукмановић је писао штабу Кумановског батаљона, да, заједно са јужноморавским бригадама око Врања и Лесковца, обезбеди прихват руководства НОП-а Македоније, које је из Грчке на путу према Козјаку. Из писма се јасно види, да делегат Врховног штаба намерава да обједини и теише повеже све снаге НОВ и ПО и створи слободну територију која би била ослонац и за дејства, у првом реду на објекте на главним комуникацијама. Руководство НОП-а Македоније и делегат Врховног штаба, са групом македонских батаљона, заобилазним путем од Грчке преко источне Македоније, стигли су у рејон Козјака, изводећи, у долини реке Пчиње, познати „Фебруарски поход“.¹⁵⁸

После доласка на југ Србије, у писму Врховном штабу, Вукмановић оцењује ситуацију врло повољном, те предлаже да би било целесходно што више повезати све јединице из суседних покрајина и објединити њихова дејства. Делегат Врховног штаба добио је овлашћења од Врховног команданта, да, у његово име, може руководити и јединицама НОВ и ПОЈ у југоисточној Србији све до Западне Мораве. То му је омогућавало да може усмеравати снаге и борбена дејства према потреби, као и командовање одређеним снагама из све три суседне покрајине. Он је, у прво време, све снаге усмерио на територију 2. јужноморавског НОП одреда, а по разбијању четничког Вардарског корпуса, слободна територија је проширена и створени су услови за руковођење ослободилачком борбом на широком простору јужне Србије, Македоније и Косова.¹⁵⁹ У својству делегата и ЦК КПЈ, упућивао је писма и директиве окружним комитетима КПЈ Врања и Лесковца у Србији.

Пошто је извршено преформирање партизанских јединица, тако да су на овом простору дејствовале две бригаде и три НОП одреда, делегат Врховног штаба је допео одлуку, да обједини командовање свим овим снагама и именовао је Оперативни штаб знатно вишег степена руковођења, у саставу: командант

157 Архив Србије, НК, рег. бр. 491; *Зборник*, том I, књ. 19, стр. 352–355 и 363–365; Ж. Николић, исто, стр. 446.

158 *Зборник*, том VII, књ. 3, стр. 37; Ж. Николић Брка, исто, стр. 448.

С. Вукмановић Темпо и ЦК КП Македоније, на саветовању у селу Фуштени (Егејска Македонија), одлучили су да, Главни штаб и део ЦК КП Македоније са делегатом Врховног штаба и два партизанска батаљона, изврше марш кроз Егејску Македонију, преко Вардара, Дојранског језера, планине Бјеласице, струмичке котлине, Пљачковице, Осоговских планина и долине Криве реке – избију на планину Козјак.

Овај марш дужине 220 км, познат као „Фебруарски поход“, имао је за циљ преношење тежишта ослободилачке борбе из западне у источну Македонију (М. Апостолски, *Фебруарски поход*, стр. 90–115).

159 С. Вукмановић Темпо, *Мемоари*, књ. I, стр. 396; М. Апостолски *Фебруарски поход*, стр. 151; Ж. Николић Брка, исто, стр. 465–467; *Зборник*, том VII, књ. 3, стр. 468 и 469.

У писму ОК Врање, 29. априла 1944. године, Покрајинском комитету КПЈ за Србију каже се: „Присуство друга Темпа, Македонаца, Бугара, енглеских официра, на терену нашег округа ствара једну специфичну ситуацију, а нарочито расположење код бораца и самог народа“ (*Зборник*, том II, књ. 20, стр. 536).

М. Апостолски, уједно командант Главног штаба за Македонију, и чланови В. Смајовић, Ж. Николић Брка, С. Гигов, М. Зечар Обрен и Д. Девеџић, руководилац обавештајне службе. Оперативни штаб је почео да функционише 23. марта 1944. године, обједињавајући дејства свих српских, косовских и македонских снага на десној обали Јужне Мораве.¹⁶⁰

У исто време, на левој обали Јужне Мораве – у Јабланици, Топлици, Пустој Реци и Расни – постојао је Штаб Јужноморавске оперативне зоне. Тако је командовање свих снага обједињено на југу Србије, под два привремена оперативна штаба на овом простору. Главни штаб је сада могао да знатно лакше утиче на битна питања вођења ослободилачке борбе и да оствари целовито руковођење снагама у овом делу Србије.

Оперативни штаб на крајњем југу Србије, могао је да развија борбена дејства са сребреним снагама на комуникације у долини Мораве; на север до Пирота, на исток до границе са Бугарском и на југ до Криве Реке, па и до Брегалнице.

С обзиром на овлашћења делегата Врховног штаба, сада су и могућности за рад и деловање Главног штаба Србије биле знатно повољније при решавању многих питања која је свакодневна пракса наметала. Тако се на крајњем југу Србије, практично као посебан орган; налазио нетурени део Врховног штаба са Вукмановићем на челу, и центар за руковођење ослободилачком борбом у читавој Македонији, на Косову и Метохији и у знатном делу Србије.

Заједнички оперативни штаб постојао је на десној обали Мораве све до краја маја, до формирања Штаба 2. (22) српске дивизије у чији састав су ушле 6. и 8. српска, а затим и Косовско-метохијска бригада. Под руководством Оперативног штаба биле су до тада 6. и 8. српска бригада, 2. јужноморавски, Врањски и Косовски НОИ одред. Међутим, и после престанка рада Оперативног штаба, садејство јединица за дејства по најзначајнијој комуникацији Балкана, био је првенствени задатак свих штабова НОВ и ПО, па шта је више пута упозоравао и Врховни командант.

Оперативни штабови, који су постојали краће или дуже време, нижег или вишег степена командовања, одиграли су врло значајну улогу у Србији, посебно у условима постојања великог броја јединица и штабова НОВ и ПОЈ, када још нису постојали дивизијски и корпусни штабови. Оперативни штабови који су стварани на врло једноставан начин; за сваку конкретну ситуацију, имали су значајну улогу у остваривању руковођења и командовања, што је као искуство од значаја и за савремену теорију војног руковођења. Слични оперативни штабови стварани су и у другим крајевима Југославије, у току НОР-а, па су стечена искуства коришћена и за стварање штабова дивизија и корпуса, као сталних организационих институција НОВ и ПОЈ. Све то указује, да је у овом периоду руковођење било еластично и способно да се брзо прилагођава захтевима оперативне ситуације. Оваква једноставна и оригинална решења указују на одсуство познатих шема и шаблона у руковођењу ослободилачком борбом. У условима брзог развоја војних јединица, штабова и руковођења, где ништа није било унапред прописано, партијска и војна руководства имала су могућност развијања иницијативе и, у пракси борбе, проверавања свих прихваћених решења. Све што ослободилачка борба није у пракси потврдила као корисно, то је, исто тако, на једноставан начин одбацivano и обрнуто. Према томе, оперативни штабови су настали као резултат развијене иницијативе и непостојања унапред дефинисаних решења у руковођењу, али и напора да се увек нађе адекватно решење за сваку конкретну ситуацију.

Поред штабова јединица НОВ и партизанских одреда, који су имали оперативну и територијалну намену, у току НОР-а су, још од 1941. године, стваране и војно-позадинске команде, органи и јединице, као што су војна подручја и команде места. Они су се развијали на слободним територијама, у току читавог рата, и у свим крајевима Југославије. Војно-позадинске команде

¹⁶⁰ ВЕ, књ. 4, стр. 431-435; М. Апостолски, исто, стр. 166.

представљале су посебан облик војног организовања, који је у бази повезивао штабове јединица, органе народне власти и политичке организације НОП-а на одређеној територији.

Команде војних подручја и команде места, обично су биле потчињене штабовима одреда на дотичној територији или окружним комитетима КПЈ, а у свом саставу су имале: територијалне чете или водове, партизанске страже, месне десетине, сеоске страже, складишта, радионице и санитарске установе за потребе свих јединица НОВ и НОЈ на дотичној територији. Поред снабдевања, вршили су контролу и обезбеђење територије; организовали прикупљање података о непријатељу; вршили контролу кретања становништва; откривали и спречавали непријатељске агенте – све у циљу заштите слободне територије и становништва. Пошто ће касније бити обрађен развој војно-позадњинских органа, овде указујемо само на оне на југу Србије, у првој половини 1944, да би се сагледала целина развоја оружаних снага.

У време постојања велике слободне територије у југоисточној Србији, упоредо са формирањем одреда и бригада, образоване су и команде места и подручја. У првој половини 1944. постојало је 6 подручја: Јабланичко, Топличко, Јастребачко, Крушевачко, Црнобравско и Брањско војно подручје, са око 30 команди места. Све ове команде војних подручја нису постојале истовремено; већ су неке формиране раније, а неке касније. Територија команде места обично се поклапала са територијом среза, што значи да је покривено око 30 срезова на ослобођеној територији. Команде подручја су обухватале, начелно, територију више срезова, а негде су команде места имале посадне водове и партизанске страже као своје извршне органе, који су имали овлашћења за привођење и хапшење свих сумњивих лица. На челу команде подручја налазио се командант који је имао заменика, а касније је укључена функција заменика, а уведена је функција политичког комесара команде подручја и команде места.

Сва питања сарадње између штабова војних јединица и органа народне власти, остваривана су преко команди места или подручја. Основу за усклађивање свих односа представљали су заједнички циљеви ослободилачке борбе и револуције. У целини, функција војно-позадњинских команди била је веома значајна са становништва успешниог функционисања свих органа и структура ослободилачког покрета и за руковођење ослободилачком борбом.

Руковођење најзначајнијим дејствима у првој половини 1944. године

Успеси на војном плану из 1943. и одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, битно су утицали на развој ослободилачке борбе у свим крајевима земље, па и на међународни карактер борбе за пову Југославију. То је снажно утицало на консолидацију НОП-а и на све већи углед и утицај у народу, на поштовање окупатора и домаћих (окупаторских) сарадника, али и на ставове ратних савезника у односу на сва збивања у Југославији. Долазак савезничких војних мисија у Врховни штаб, прво Велике Британије, у лето 1943. и Совјетске, у фебруару 1944. представљао је увод у реализацију одлука Конференције у Техерану о признавању НОВЈ и ренесанси да јој пружи материјалну помоћ. И повлачење војних представника Велике Британије из штабова Д. Михаиловића, представља почетак промена британског става према четницима и све веће окретање према НОП-у у Југославији. Такав развој ситуације утицао је на четничко руководство да, на брзу руку, макар покуша да дефинише неке своје циљеве и политички програм деловања у новим условима. То је само очигледни покушај да се, у време успона НОП-а и склапања споразума четничких са немачким штабовима, утврди нека основа за деловање четничке војне организације, како би са тим програмом ушли у расplet ситуације на Балкану, а посебно у Србији.

После доласка савезничких војних мисија у Врховни штаб, маршал Тито је одлучно да упути једну војну мисију у Москву, која је тамо стигла 12. априла, а другу у Алжир у штаб генерала Вилсона, врховног команданта савезничких снага у Средоземљу. Радио-станица „Слободна Југославија“, била је на-поузданији званични извор обавештења шире домаће и светске јавности о zbивањима у Југославији. Слушањем „Слободне Југославије“ чланови руководства НОП-а и окружни комитети КПЈ у југоисточној Србији, сазнавали су и о борбама у Југославији, па су тим путем добијали наређења и упутства од Врховног штаба.¹⁶¹

Поред резултата на војном плану, напори руководства НОП-а били су усмерени и на међународно признање. Стабилизацијом покрета у Југославији, у свету су се јављале антифашистичке и хуманитарне организације за пружање подршке и прикупљање помоћи за потребе НОП-а, тако да су његове позиције знатно ојачале, како у земљи, тако и у свету. Ово се постигло захваљујући великим успесима које је НОВЈ остваривала у борби против окупатора, и за њено међународно признање. Оружане снаге НОП-а на територији југоисточне Србије, убрзано су се развијале и кроз стварање већег броја бригада и одреда и њиховим борбеним дејствима, као и стварањем НОО и других органа и организација НОП-а, који су деловали под руководством окружних комитета и чланова ПК и Главног штаба.

Немачка врховна команда будно је пратила развој догађаја у Југославији као посебном ратишту, као и на појединачним војним и деловима земље, особито где су били угрожени немачки интереси од посебног значаја. Немци су ценили да ће НОВЈ између Источног фронта и фронта у Италији играти значајну улогу, а посебно при евентуалном искрцавању савезника на Балкан, па су балканском простору и посветили нарочиту пажњу. НОВЈ је свакодневно угрожавала немачке војне и економске интересе, што је све више доводило у питање њихов положај на Балкану.¹⁶² У оваквој ситуацији, Немци више нису били у стању да предузимају офанзивне подухвате ширих размера, те су због тога прибегли тактици да активним дејствима бране најзначајније објекте, циљеве и рејоне, као што су главне комуникације и прилази Србији са запада. Борбена дејства су, углавном, имала ограничени циљ по времену и простору, а пре свега утиштење живе силе брзим изненадним нападима. У реализацији својих планова у Србији, ослањали су се на бугарског савезника, на око 40.000 четника и око 20.000 недићевских квислинга у саставу СДК (РЗК) и Српске државне страже. Тако су, у првој половини 1944. снаге НОВ и ПО у Србији биле принуђене да највећа дејства изводе против бугарских, четничко-недићевских снага, док је 2. оклопна немачка армија претежно ангажована према главним снагама НОВЈ, западно од Србије.¹⁶³

Не улазећи у анализу свакодневних борбених дејстава, овде ћемо указати само на она борбена дејства и репоне који су имали шире размере по времену, простору и по ангажовању бригада или одреда и где је био посебно изражен утицај чланова руководства Србије, а не и обраду свих дејстава. Полазећи од таквих опредељења, сва борбена дејства у Србији, са становишта руковођења, могу се издвојено посматрати на простору југоисточне Србије, до и иза демаркационе линије, коју раздваја Јужна Морава; борбена дејства Ударне групе

161 *Ослободилачки рат*, к. 2, стр. 68-78.

162 АВИИ, к. 28, рег. бр. 22/1; *Ослободилачки рат*, књ. 2, стр. 68-78; Србија у рату и револуцији, стр. 288-296.

163 У Србији су се тада налазиле следеће окупаторске и квислиншке снаге: пет немачких полицијских пукова, обезбеђујуће и приштапске јединице 2. оклопне армије и високих штабова у Београду, Падобрански батальон; Бугарски 1. окупациони корпус састав 4 дивизије (22, 24, 25, и 27) као и непотпуна 29. дивизија из састава 5. армије из Македоније; Руски заштитни корпус у јачини 2 пука, Српски добровољачки корпус од око 3500 људи; СДК (Недићевци, укупно око 17.000-22.000 људи), око 30 четничких корпуса (са укупно око 40.000 људи). Војно-управни командант Србије, у мају 1944. образовао је посебан Штаб за везу и сарадњу са штабовима Д. Михаиловића – Центар командовања и обавештавања (*Ослободилачки рат*, књ. 2, стр. 237).

дивизија у западној Србији, у оној мери колико су била од утицаја на збивања у Србији, што смо већ обрадили, пошто овим снагама није командовао Главни штаб Србије, као и на дејства на простору Шумадије. То су била три региона у којима су извођена најзначајнија борбена дејства у Србији у првој половини 1944. године.

У условима све веће забринутоости за ситуацију у Србији, ослоном на бугарске и квислиншке снаге, посебно после проширивања бугарске окупационе зоне до Дунава и Дрине, Немци су настојали извући своје главне снаге из Србије и ангажовати их против главних снага НОВЈ у централним областима земље. За Немце је било најзначајније спречити продор јачих снага са запада у Србију, обезбедити сигурност магистралних комуникација и осигурати експлоатацију природних добара из Бора, Гречке, Мачкатице и других, у првом реду пољопривредних извора хране. Јединице Д. Михаиловића и М. Недића, поред учешћа у бојевима и операцијама, појачале су притисак највише применом терора против становништва Србије, у циљу застрашујућег деловања. Због свега тога, у тако подељеним улогама непријатеља, требало је појачати борбена дејства и разбити иначе лабаву консолидацију непријатељских снага у Србији и сталном активношћу угрожавати саобраћај и маневар непријатељских трупа. Било је значајно што више учврстити и проширити позиције НОП-а, а то је било могуће само оружаном борбом и интензивним радом са народним масама на све ширим ослобођеним подручјима. Из свих борбених дејстава у Србији, у првој половини 1944. издвајају се дејства против већих четничких и бугарских снага које су из долине Јужне Мораве и са севера од Крушевца, наступале у правцу центра слободне територије према планинским масивима између река Топлице и Јабланице. Ова су дејства у тактичко-оперативним смислу била одвојена, нако су усмеравања са истим циљем од стране немачких, четничких и бугарских штабова.

Крајем јануара и првих дана фебруара, на левој обали Јужне Мораве, наставили су дејства четнички корпуси и делови 27. бугарске дивизије са севера, од Крушевца и Жупе, ка Топлици и Радап планини; а са југа, из долине Јужне Мораве и Јабланице, група јужноморавских четничких корпуса, у садејству са Бугарима из доњег тока реке Топлице, према планини Радап. И на десној обали Јужне Мораве, иза демаркационе линије, истичу се дејства бугарских снага из 1. окупационог корпуса и 5. армије из Македоније, којима је садејствовао и Вардарски четнички корпус против српских, македонских, косовских и бугарских партизанских јединица.

Штаб 27. бугарске дивизије, заједно са Штабом Групе јужноморавских четничких корпуса мајора Р. Ђурића, из долине Јужне Мораве, те Групом расиских корпуса мајора Кесеровића и СДС, отпочели су, крајем јануара, координисана дејства са југа према Топлици и Јабланици, и са севера, од Крушевца и Копаоника, према долини Топлице. Та су дејства усмерена са истим оперативним циљевима, нако су међусобно одвојена и недовољно усклађена. Четврта бригада и 1. јужноморавски НОП одред, обједињеним дејствима, успешно су бранили прилазе Јабланици и планини Радап, на комуникацији Лесковац-Лебане и Бојник. У повољном моменту, противнападом против Јужноморавске групе четничких корпуса, убрзо су повратили слободну територију.

У првој половини фебруара, према Расини су дејствовале две бригаде (2. и 3. јужноморавска) и два партизанска одреда (Расински и Јастребачки), који су делом снага изводили нападе према Крушевцу, а делом према комуникацији Куршумлија – Прокупље. Пратећи припреме четничких корпуса за напад требало их је предухитрити, па је изведен изненадни напад на аеродром код Крушевца, затим неколико успешних напада код Девча, Велике Плате и Горње Јонанице, где су четницима нанети велики губици, особито на правцу према Расини и Жупи; а 4. бригада и 1. јужноморавски НОП одред дејствовали су на

југу према Лесковцу.¹⁶⁴ Иако су то биле две одвојене оперативне групе бригада и одреда, на оба сектора, командовање је остваривано договорно између команданата бригада и одреда, тако да је, и у таквим условима, остварено одређено садејство на заједничком извршавању оперативних задатака. Томе је посебно на северу допринео присуство члана Главног штаба Н. Каранчића, који се налазио на том сектору.

Пошто су снаге НОВ и ПО на левој обали Мораве, већ у марту имале шест бригада и толико партизанских одреда, представљале су јаку групацију тако да су непријатељске, а пре свега бугарске снаге повучене у гарнизоне и привремено су одустале од даљих напада. Само су повремено вршиле краће изненадне нападе. Због тога су четнички команданти корпуса тражили од Д. Михаиловића већу концентрацију четничких снага на југу Србије, где им партизанске снаге задају велике бригае. Тако су, средином марта, према Топлици, Јабланици и Распи, поред Крушевачког Расписког, Топличког и Јужноморавског корпуса ангажовани делови Нишког и Вардарског четничког корпуса, а требало је да се укључи и Група корпуса из долине Велике Мораве, али није стигла. То су биле јаке четничке снаге, на су, у циљу лакшег командовања, дејствовали по оперативним групама свака јачине два корпуса.¹⁶⁵ Њихов план је био сличан оном из фебруара, да главним снагама наступају са севера ка долини Топлице и нешто слабијим са југа, опет у правцу Топлице и Јабланице.

Откривши припреме и концентрацију великих четничких снага ка слободној територији, почетком марта, Оперативни штаб Јужноморавских бригада, односно Штаб Јужноморавске оперативне зоне, одлучио је да не чека концентрацију четника и њихов напад, него да дејством на поједине изоловане групације, постепено разбија њихове снаге и спречава реализацију њиховог плана операције. Целећи одакле све четници могу угрозити слободну територију, образована је ударна група од 2. 4. и 9. (Озренске) бригаде, која је добила задатак да разбије четнике у селу Арбанашкој.

Трећа бригада, са Јастренца, имала је да игнори слободну територију из долине реке Топлице, а одреди су остављени у резерви. Када је Кесеровић са Расписким и Топличким корпусом избио у села Арбанашку, Праје, Статово, Ђурови, припремајући напад према Насјачи и Випојевци – Оперативни штаб Јужноморавских бригада донео је одлуку да их предухитри. Тако су, 17. марта, 2. и 4. бригада извршиле напад на четнике и успеле да их одбаце из ових села. После дводневних борби, 19. марта, група бригада разбила је четнике и угрозила Штаб Кесеровића у селу Праје. Изненадним нападом бригада, четници су присиљени да се у напреду повлаче, оставивши и своје једине топове. За ово време је бугарски 123. пук био ангажован у долини Ибра, код Упића и Ранке, где је Ударна група дивизија покушавала продор у Србију, те због тога бугарских јединица овде није било.

Крајем марта, из бугарских гарнизона, из долине Топлице и Мораве, извршено је више краћих испада, али су се безуспешно завршили. Пета бригада, која је дошла из Црне Граве у Пусту Реку, успешно је спречавала продор Јужноморавске групе четничких корпуса, тако да ова није испољила неко јаче дејство. То је у четничким штабовима оцењено као саботажа мајора Ђурића, због чега је био смењен и ухапшен.

Слаба садејства четничких групација са севера и југа, а још слабија са бугарским снагама, довела су њихове удружене снаге, у мартовској офанзиви, до неуспеха и претрпеле су знатне губитке. То је омогућило да Штаб Јужноморавске оперативне зоне сачува живу силу и слободну територију, а четници, све до половине маја, нису поново испољили дејства већих размера, као ни

164. *Зборник НОР*, том I, књ. 7, стр. 105, 107, 111, 115, књ. 20, стр. 485–489; Архив Србије, ПК, бр. 511; Ж. Николић Брка, исто, стр. 454 и 455; М. Перовић, исто, стр. 340–344.

165. М. Перовић, исто, стр. 350 и 351; *Србија у рату и револуцији*, стр. 194–196; Ж. Николић, исто, стр. 474.

Бугари. Штаб Јужноморавске оперативне зоне успео је да консолидује и обезбеди територију на којој су деловали органи власти, партијски комитети и војно-позадинске команде са својим органима. Главни штаб се организовао са ослоном на Штаб Јужноморавске зоне, као високу оперативну команду.¹⁶⁶

И на десној обали Јужне Мораве, у овом периоду, развијала су се дејства, још ширих размера, иако су тамо биле знатно мање снаге НОВ и ПО Србије. Бугари су припремили и извели тзв. „тоталну јануарску офанзиву“ на читавој територији 2. јужноморавског НОП одреда, од Козјака на југу до Бабушнице на северу. Штаб Одреда је, преко привремених оперативних штабова, руководио са свим снагама, иако су оне дејствовале у два доста удаљена дивергентна правца. Он је, ипак, поделно командовање: са две групе од по три батаљона командовали су привремени штабови – један према Пчињи и Козјаку и други према Бабушници и Бабичкој Гори. У међупростору јединица, контролу територије вршили су органи Команде подручја и пет команди места, тако да је читава територија била покривена.

У „тоталној јануарској офанзиви“ Бугари су ангажовали око 15.000 војника из 1. окупационог корпуса и око 12.000 из 5. армије у Македонији са 1500 полицајаца, тако да је однос снага био преко 10:1 у корист Бугара. Успешним дејством снага 2. јужноморавског НОП одреда, Бугари нису успели захватити ни један од шест батаљона. Они су, практично, само прокрстарили територијом, spalili један број села, и у више села убили по 10–15 људи за одмазду, а нарочито око Црне Траве и Предејана. Истовремено су извршили интернацију великог броја становништва из рејона Врања, Бујановца, Владичиног Хапа, Предејана, Сурдулице, Бабушнице и Пчиње (око 11.000 људи). Одвели су велики број људи способних за укључење у борбу. То значи да је „тотална офанзива“ имала, углавном, застрањујући карактер, јер је страдало недужно и ненаоружано становништво.¹⁶⁷ Бугари нису остварили постављене војне циљеве. Нису ликвидирали ни разбили ни једну јединицу; нису обезбедили комуникацију Пчин–Скопље; нити су успели успоставити своје органе власти и обезбедити окупациони систем на територији од Пирота до Козјака. Сачувана је слободна територија, а успостављене су везе и са јединицама НОП из Македоније, тако да су створени услови за прихват јединица и руководства НОП-а из Македоније и делегата Врховног штаба. Одлука да се командовање врши одвојено на два сектора била је исправна, тако да је овим дејствима, у садејству са снагама на левој обали Мораве, на овом простору обезбеђена сигурна база НОП-а Србије.

Нову већу офанзиву, бугарске окупационе снаге предузеле су тек, у периоду мај–јуни 1944. године, на овој истој територији, у којој су узеле учешћа знатно јаче снаге са обе стране. У операцији су ангажовани делови 1. окупационог корпуса, 5. армије из Македоније и део снага из Бугарске, а захваћена је читава територија јужне Србије иза демаркационе линије, као и североисточна Македонија. Ова операција, позната као „Пролећна офанзива“, имала је за циљ да све српске, косовске и македонске јединице, које су биле под командом јединственог оперативног штаба, разбије или уништи и да овладају овом територијом. Ту су се укупно налазиле две српске, једна косовска и две македонске бригаде, као и три партизанске одреда (2. јужноморавски, Кумановски и Врањски), две команде подручја и све команде места.

Бугари су ангажовали око 40.000 људи или комплетне три дивизије са јаким снагама полиције; према томе то је била операција широких размера са обострано јаким снагама, при чему је однос снага био знатно у корист окупа-

¹⁶⁶ Архив Србије, ПК, бр. 510 и 513; *Зборник*, том I, књ. 7, стр. 116, књ. 20, стр. 510 и 523; М. Перовић, исто, стр. 356–359; Ж. Николић, исто, стр. 474 и 475.

¹⁶⁷ *Зборник*, том I, књ. 20, стр. 37–43; Ж. Николић Брка, исто, стр. 435–443; Б. Златковић, исто, стр. 318; *Зборник*, том VII, књ. 3, стр.

тора.¹⁶⁸ Бугари су имали још више предности у техничкој и материјалној опремљености и наоружавају јер је Генералштаб Бугарске армије одлучио да се једном рашири ситуација на тронећи и да се дефинитивно отклони опасност за комуникације. Без сумње, да је, у 1944. години, такав циљ било неореално остварити у крају где су народ и војска већ створили велико јединство и искуство, као и јаке оружане снаге и њихове штабове.

Последњих дана априла 1944. године, бугарске окупационе снаге отпочеле су офанзиву са свих страна око слободне територије, са линије: Крива Паланка – Босилград – Врање – Куманово – Страцин. Оперативни штаб је наредно 6. и 7. српској бригади и јединицама Врањског подручја, да се прикупе у рејону Криве Феје и да тако избегну окружење. После борби у рејону Свети Илија ове јединице су 2. маја, избиле до Криве Феје, а сутрадан су продужиле према Црној Трави, пошто се нису могле пребацити преко Јужне Мораве на планину Кукавицу, како су предвиђали. За време покрета, 6. бригада је прво одбацила непријатеља према Мачкатици, а потом је са Оперативним штабом и руководством Македоније стигла у Добро Поље.

Штаб Оперативне групе ангажовао је 6. српску, Косовску и 3. македонску бригаду, према долини Криве Реке и према Осоговским планинама, да би избегао окружење. Ова групација се пробијала далеко на југ, све до Грчке, да би се поново вратила на тронећу у рејон Козјака. Тако се десило, да уместо да приме бугарске нападе, све јединице НОВ су прешле у напад на непријатеља у неколико праваца, у циљу изманеврисавања бугарских снага. Ова група бригада успешно је маневрисала, скоро читав месец дана кроз источну Македонију. Две бугарске партизанске бригаде су упућене према планини Рили у Бугарску, а 7. српска бригада и Црноотравски НОП одред према Бабиној гори. Од преосталих делова 6. српске и Косовске бригаде, под командом Војног подручја Врање, створена је још једна група која је опет остала на офанзивном захваћеној територији.

У току двомесечних дејстава, бугарске дивизије су прекрстариле слободном територијом на десној обали Мораве, иза демаркационе линије и североисточне Македоније. Они су привремено отклонили опасност за комуникације Софија – Скопље и Ниш – Скопље, али су венгтим маневрима сачуване јединице НОВ и ПО, са минималним губицима. Бугари нису успели ни да успоставе органе окупационе власти на заузетој територији, што је олакшало повратак истих јединица, одмах по повлачењу бугарских снага, и поновно обнављање свих институција НОП-а. То је била и последња офанзива Бугарске армије на овом простору.

Крајем маја и почетком јуна месеца, Главни штаб је, из Топлице, донео одлуку да са новформираним дивизијама (1, 2, 3. и 4) пређе у офанзивна дејства у више праваца, да тако пренесе тежиште дејстава у суседне области и шире слободну територију. То је омогућавао велики број снага (бригада, дивизија и одреда) и доста стабилна ситуација на слободној територији, где су деловали партизански одреди, војно-позадинске команде и њихове јединице, органи народне власти, окружни и многи српски и општински комитети КПЈ, са својим организацијама. Зато се Главни штаб и могао одлучити за офанзивна дејства ширег размера.

У доста повољној ситуацији на левој и десној обали Јужне Мораве, Главни штаб је извршио дисперзију дивизија у неколико праваца у циљу преношења дејстава у суседне крајеве Србије. Тако је 23. српска дивизија са две бригаде, извршила продор на север у источну Србију преко Јужне Мораве и Нишаве, у циљу разбијања тамонских четничких корпуса. Синхронизованим дејствима, један за другим, разбијени су Делиградски, а затим и Крајински четнички

168. АВИИ, к. 1054, рег. бр. 30/1–2; Архив Србије, ПК, бр. 566, 571, 588, 632, 691; *Зборник*, том VII, књ. 3, стр. 247, 261–264, 358–364; М. Апостолски, *Пролећна офанзива*, II издање, стр. 13, 17, 26, 33, 35–37 и 74; Ж. Николић Брка, исто, стр. 496–502; Ђ. Златковић, исто, стр. 371–377.

корпус, а особито су четницима нанети озбиљни губици у боју на Буковик¹⁶⁹

Истовремено је 22. српска дивизија упућена на десну обалу Јужне Мораве, с тим да њен Штаб обједињени командовање тамошњим бригадама и одредима који су до тада били под командом Оперативног штаба на тромеђи. Њен основни задатак био је да дејствује на објекте у захвату главних комуникација у долини Јужне Мораве и Нишаве. Шеста српска бригада још увек је била у источној Македонији, па је тек накнадно стигла на овај простор. Истовремено је и 21. српска дивизија добила задатак да дејствује у правцу Блага и Бруса, где се налазила група четничких јуришних корпуса, коју је, на молбу Кесеровића, упутио Д. Михаиловић из западне Србије. Ова дивизија је требала да дејствује према Копаонику, јер се већ дужи време у том правцу очекивао продор дивизија НОВЈ из Санџака преко Ибра. Тако је Главни штаб НОВ и ПО Србије, остајући у центру слободне територије, са 24. српском дивизијом, постепено прелазно у офанзивна дејства за ослобођење суседних српских области, а особито у источну Србију, где је требало ангажовати и 25. дивизију, одмах по њеном формирању. Од разбијања четника, умногоме је зависно општи успех и јачање свих позиција НОП-а у готово свим крајевима Србије. Било је јасно, да Бугарима предстоји напуштање Србије; Немци су ангажовани на другим територијама, и зато су четници, заједно са Недићевцима, у свим плановима Врховног штаба и Главног штаба, дошли у први план, па их је требало уништити.

Формирањем штабова дивизија, престале су оперативне функције Штаба Јужноморавске оперативне зоне. Он је задржао углавном, територијалне и војно-позадинске функције. И заједнички Оперативни штаб са генералом Апостолским на челу, престао је да функциониса на тромеђи Србије, Косова и Македоније. Један број команди подручја и партизански одреди, који нису били потчињени Штабу Јужноморавске зоне или привремено штабовима дивизија, били су потчињени непосредно Главном штабу Србије. У току борбених дејстава, одреди су најчешће потчињавани штабовима дивизија.

Сва ова борбена дејства у југоисточној Србији, у стратегијским плановима Врховног штаба, по циљу и времену била су усклађена и са дејствима ударне групе дивизија (2. пролетерска и 5. крајинска), која је, у периоду март-мај 1944, извршила дубок продор из Санџака на територију западне Србије, али није успела да се споји са снагама у Шумадији, ни на југу Србије.¹⁷⁰ Ипак, ова дејства су имала значајан утицај на догађаје у југоисточној Србији и Шумадији, без обзира што се, у тактичком смислу, ове снаге нису спојиле. Посматрано у оперативно-стратејским размерама, једне и друге снаге дејствовале су у исто време и водиле борбу против истих непријатеља у Србији.

И на територији Шумадије, у овом периоду, изводили су борбена дејства 2. шумадијска бригада, Шумадијски и Космајски НОП одред. Убрзо по формирању. Бригада је код села Даросаве (Партизани), претрпела губитке од око 90 бораца, што је негативно одјекнуло по читавој Шумадији. Бригаду су изненадили Бугари и четници. Пошто није било непосреднијег утицаја чланова НК и Главног штаба Србије, крагујевачки и младењевачки ОК остваривали су руковођење и обједињавали борбене и друге активности оба одреда и Бригаде. Шумадија је редак пример, па врло осетљивом простору, где су партијска руководства успевала да развијају и обједињавају дејство оружаних снага и све друге антиокупаторске делатности.

У целини посматрано, прва половина 1944, карактеристична је по разноврсности и све већем обиму борбених дејстава на територији Србије. Руковођење борбеним дејствима је било врло разноврсно и нетипично, чиме су

169 АВИИ. к. 1054. рег. бр. 16/2. к. 1070. рег. бр. 1/15. к. 1051. рег. бр. 1/2-3; к. 1043. рег. бр. 47/2; *Ослободилчки рат*, књ. 2. стр. 242 и 243.

170 АЦК СКЈ. Збирка Србије. II/179; *Зборник*, том II, књ. 13. стр. 62; Ј. Б. Тито, *СД*, књ. 19, стр. 57. 78 и 136; АВИИ к. 781. рег. бр. 33/1. 34/1. 37/1. 47/1. 45/1. к. 782. рег. бр. 19/1. к. 783. рег. бр. 3/4; *Зборник*, том I, књ. 7. стр. 110. 120. 130. 151. 189. 190. 440. 319. 446. 457. 474.

171 АВИИ. к. 26. рег. бр. 10-7/13 и 10-8/13; Ј. Б. Тито, *СД*, књ. 20. стр. 88.

дошла до изражаја и разноврсна решења, којима су обogaћивана стечена искуства. Највећи број дејстава је одговарао условима и конкретnoj ситуацији, и због тога су често имала привремени карактер. Основна линија руковођења и командовања оружаним снагама, развијала се на петим принципима као и у другим крајевима Југославије, а пре или касније, створене су јединице оперативне територијалне и војно-позадинске намене са одговарајућим штабовима и командама.

Припреме за консолидацију руководства НОП-а Србије

Питањима око повратка дела руководства из Сандака и Црне Горе у Србију и продирања јачих снага НОВЈ, у циљу преношења тежишта операција у источне крајеве Југославије и била су дуже време обузета сва руководства НОП-а, а посебно Врховни штаб, ЦК КПЈ и руководство НОП-а Србије. У Врховном штабу су улагали велике напоре да успоставе чврсту везу са Србијом и њеним Главним штабом на југу Србије, у циљу праћења оперативне ситуације на читавом југословенском простору, као и преношења тежишта операција на источни бојиште. Већ дуже време су припремане јаче снаге НОВЈ које би на једном широком фронту и истовремено на више праваца, извршиле продор у Србију. У вези са таквим намерама, око дела руководства у Сандаку окупљани су српски кадрови који су били у НОВ-у Србије и припремани за повратак у Србију, када се за то створе услови, ради кадровске и материјалне помоћи руководству, штабовима и јединицама у Србији. Одржавани су партијски курсеви у Србији, у 2. и 5. дивизији које су припремане за нов продор. Све су то била крупна и сасвим одређена питања, која је у датој ситуацији требало решавати и одговорити на изазов времена које долази. Консолидација руководства Србије била је у тесној вези са намером Врховног штаба да изврши продор јачих снага НОВЈ са запада у Србију, како би се комбинацијом дејствима на стратегијско-оперативним нивоу руковођења, дефинитивно преузеле војне и политичке позиције у Србији.

Брз развој догађаја у Европи и у Југославији, утицао је и на развој ослободилачке борбе у Србији, која се из слива Јужне Мораве ширила у све суседне области. Србија је тако постала значајно уприште за даљи размах НОП-а и револуције у Југославији, и за контролу најважнијих комуникација на Балкану. Требало је дефинитивно разбити четничко-недипљевске снаге које би у подели интересних сфера међу ратним савезницима, могле да послуже као некакав ослонац разним комбинацијама реакционарних кругова на Западу и у Србији, а и немачко командовање је и даље рачунало на њихову помоћ. Присуство ојачаног руководства и јачих снага НОВ, ефикасно би утицало на држање бугарских окупационих снага, као и на развој ослободилачке борбе у Македонији и на Косову и Метохији. Предвиђало се да ће преко Србије најпре доћи до успостављања веза са снагама Црвене армије, тако да би преко југословенског ратништа, требало образовати јединствени савезнички фронт на југу Европе.

Део српског руководства НОП, са Б. Пенковићем, на челу после повлачења из западне Србије, око 20. маја, папао се у Црној Гори, код штаба 2. ударног корпуса и 2. пролетерске дивизије, како би остварио своју жељу да се што пре нађе у Србији, где се убрзано и веома успешно развијали догађаји. Тешко су се ови кадрови мирили са чињеницом да се све шире развија ова ослободилачка борба у Србији, а да су стацијом ратних околности, они остали по страни, управо онда, када су као руководиоци били тамо најпотребнији. Нема сумње да је било довољно разлога за осећање личне одговорности за све што се тако десило, да су дуже време били одсутни од догађаја у Србији.¹⁷² Међутим, треба имати у виду да је то настало и као последица непредвиђеног развоја ратних околности.

172 АВИИ, к. 394, рег. бр. 21-15/2; М. Марковић, исто, стр. 270.

Из манастира Морача, а касније из Берапа (Иванград), повремено је део руководиства Србије одржавао радио-везу са Врховним штабом, а преко њега и са Главним штабом за Србију у Јабланици. Преко курира Врховног штаба и ЦК КПЈ или преко Базе у Барију, где се налазио Милентије Поповић, као командант Базе и делегат НКОЈ у Италији, размењивали су поруке са Стамболићем у Јабланици. Сазнавали су вести и преко радио-станице „Нова Југославија“. Тако су чланови руководства Србије у Сапцаку сазнали и о формирању бригада и дивизија НОВ у Србији, као и о четничким и бугарским подухватима против снага НОВ у Србији, у току зиме и пролећа 1944. године.

Крајем маја и почетком јуна, одиграли су се неки преломни догађаји и у вези са деловањем Врховног штаба и ЦК КПЈ, који су имали великог значаја и за Србију. После неуспешног немачког десанта на Дрвар, у циљу уништења руководних органа и личности Нове Југославије, Врховни штаб и ЦК КПЈ су се 9. јуна, пребацили на острво Вис које је постало нови центар руковођења НОВ-ом. Они су, одмах, предузели низ мера за преношење војних дејстава у Србију, у вези са развојем ситуације на Источном фронту и образовањем војних и политичких органа Србије као федералне јединице, чије је конституисање било у закашњењу у односу на друге крајеве Југославије. Зато су прикупљали кадрови за те нове дужности, а неки су већ упућивани у Бари ради пребацивања у Србију.

Истовремено, увиђајући да се вине не сме одлагати повратак у Србију, руководиоци Србије који су се налазили у Црној Гори, одржали су, 5. јуна, састанак са штабом 2. корпуса, у вези припрема за продор нове Оперативне групе дивизија у Србију. Закључено је, да се чланови руководства Србије, не чекајући на тај продор, пребаце авионом у Бари, а одатле у Србију, пошто је оспособљен аеродром за прихват у јужној Србији, како би што пре били на лицу места. Пошто су, у међувремену, ЦК КПЈ и Врховни штаб дошли на Вис, одлучено је да руководиоци Србије претходно оду на Вис, ради састанка са највишим органима НОП-а на коме би комитетно размотрили наредне задатке. Стога је Б. Нешковић послао депешу ЦК КПЈ, 17. јуна, с предлогом: „... да ли би могли да се видимо са вама, а затим преко Барија у Гослицу?“ Пошто није одмах добио одговор (управо тих дана на Вису су вођени разговори са др И. Шубашићем), он је, 19. јуна, ургирао: „Осећам неопходност да се видимо са вама у вези мог досадашњег и будућег рада“ (тј. НК и ГШ – Г. М.). Око 20–21. јуна, стигла је сагласност да чланови највишег руководства НОП-а Србије (Б. Нешковић, М. Марковић и Љ. Милосављевић), из Црне Горе, преко Барија, дођу на Вис, а да се и други српски војни и политички руководиоци, предвиђени за Србију, пребаце у Бари ради упућивања у Србију. Они су се у Бари пребацили 21–22. јуна и одмах продужили на Вис.

У Барију се, од почетка јуна, већ налазило једно кадровско језгро од око 40 војних и политичких руководилаца – истакнутих команданата, политичких и партијских кадрова за потпуну Главног штаба и НК, као и за друге најодговорније дужности код конституисања органа федералне Србије, као и за командне дужности у дивизијама и корпусима НОВ Србије. Међу њима су били: С. Бабовић Цапа, раније члан ЦК КПЈ за Србију, генерали К. Поповић, командант 1. пролетерског корпуса, и Р. Приморац, пуковници и потпуковници НОВЈ: Р. Јовановић Брадоња, М. Милојковић, Р. Софијанић, М. Ивановић и други познати политички радници и војне старешине, који су били предвиђени за одлазак у Србију.¹⁷³ Боравак већег броја руководилаца, око 15–20 дана, у Барију искористио је и за њихову непосредну припрему да на себе преузму одговорне дужности и руковођење крупним снагама и операцијама за ослобођење Србије. Ускоро су им се придружили и други српски кадрови, који су

173 АВИИ, к. 184, рег. бр. 9-13/1; Љ. Ђурић, *Дневник*, ВИЗ, Београд, 1966, стр. 435–441; Ј. Б. Тито, *СД*, књ. 21, стр. 186; К. Јончић, исто: *Зборник монографија у Краљеву*, 1990, стр. 36, 37, 53.

до тада били на разним дужностима ван Србије, а предвиђени су за упућивање на дужности у Србији.

Истовремено је, из Топлице на Вис, допутовао и делегат Врховног штаба и ЦК КПЈ при руководству Македоније, који је преко месец дана боравио у Главном штабу Србије у Топлици. Он је добро упознао политичку и оперативну ситуацију у Србији, стање у дивизијама НОВ, а упознао је и многе руководеће кадрове у Србији, па је таква помоћ била изузетно значајна.¹⁷⁴

На Вису су, прво М. Марковић и Б. Нешковић, имали састанак, 22. и 23. јуна, код А. Ранковића на коме су расправљали о стању партијске организације у Србији, о резултатима и недостацима у протеклом периоду. Оцењено је да су резултати позитивни, али је указано и на неке грешке и пропусте, нарочито у раду ЦК КПЈ.

На састанку, који је одржан 23. јуна у ЦК КПЈ, поред Нешковића и Марковића, присуствовали су и пајодговорнији чланови Политбироа ЦК КПЈ и Врховног штаба (А. Ранковић, Ђ. Кардељ, М. Ђилас, И. Милутиновић, В. Саварић). Генерални секретар Ј. Броз Тито прво их је упознао са ситуацијом у свету и у нашој земљи, у склопу светских догађаја, а затим је указао на предстојеће задатке у вези са тим. Обавештени су и о резултатима тек завршених разговора са др И. Шубашићем који је био мандатар за састав нове Краљевске владе, као и о томе да Ђ. Михаиловић више неће бити министар војни. Тито је изложио и своје виђење ситуације у Србији, и указао на непосредне задатке који стоје пред новим партијским и војним руководством у Србији: да треба разбити све комбинације и планове, са стране, око тога „чија је Србија и за кога је Србија“. Потом је изложио и предстојећи план преношења дејстава стратешких снага НОВЈ са запада, ради коначног ослобођења Србије; о кадровском јачању и именовању новог Главног штаба и ЦК КПЈ; о помоћи политичким и војним кадровима. Указао је и на многе друге задатке који су стајали пред руководством Србије, у вези са образовањем Антифашистичког већа за Србију, као политичког представништва народа Србије и других органа федералне Србије, као и о потреби припремања и одржавања оснивачког конгреса Комунистичке партије Србије и попуни ЦК КПЈ за Србију, о чему су још раније донете одлуке. Све су то били веома крупни задаци за рад руководства Србије у наредних пола године.¹⁷⁵

На основу уводног излагања, са стране су разматрани ситуација у Србији и наредни задаци, и донети одговарајући закључци. Затим је следећих дана уследило низ састанака у Врховном штабу, ЦК КПЈ и другим органима, са групама руководиоца предвиђених за дужности у Србији. Одмах су уследиле и одлуке о именовању нових руководећих кадрова.

Још у првој половини јуна (11. до 14), у Врховном штабу на Вису, боравио је генерал К. Поповић, командант 1. пролетерског корпуса, који је примио задатке у вези даљег усмеравања Корпуса из западне Босне према Србији. Поповић је у Барију доста дуго чекао да се врати у Штаб Корпуса, јер у зони дејства његовог Корпуса није било ни једног партизанског аеродрома. На

174 АВИИ. к. 26, рег. бр. 10-7/13, к. 394, рег. бр. 21/2; Ј. Б. Тито, *СД*, књ. 21, стр. 150 и 152; М. Марковић, исто, стр. 277; С. Вукмановић, *Мемоари*, књ. 1, стр. 404 и 405.

175 Сећајући се састанка код Ранковића, М. Марковић пише: „Разговарали смо о стању партијских организација у Србији, о Покрајинском комитету и о односима у ЦК. Ту је оцењено да су, иако постигнути велики успеси у Србији, направљене и неке политичке грешке и пропусти, пре свега што ЦК није био на окупу, те се није могао осећати као руководеће тело и што није био смештен тамо где је било највише услова и где је био најјачи покрет, тј. што није спроведена директива ЦК о томе“. (М. Марковић, исто, стр. 275. и 276)

Према сећањима савременика, постојала су одређена неслагања секретара ЦК Б. Нешковића и политичког комесара Главног штаба М. Марковића. Суштина је у томе, да је Марковић замерао Нешковићу што није правремено са ЦК изашао из Београда и поступио по директиви ЦК КПЈ: а Нешковић Марковићу, да је кривац за допоре одлуке о одласку 1. шумадијске и 1. јужноморавске бригаде, са руководством Србије, у Босну и Санџак, и за последице које су из тога настале. О тим питањима се расправљало код А. Ранковића на Вису, а маршал Тито та питања није ни помињао.

основу закључака у ЦК КПЈ и Врховном штабу у Барију му је саопштено да се не враћа у Корпус, пошто је постављен за команданта Главног штаба Србије.¹⁷⁶ Он је, већ и раније, био детаљније упознат са планом Врховног штаба о продору дивизија НОВ у Србију, због чега је требало што пре припремити јединице НОВ у Србији за заједничке операције и усредсредити све снаге у борбама за коначно ослобођење Србије. Зато је поново дошао из Барија на Вис, 28. или 29. јуна, на разговор у вези са постављењем на нову дужност.

За реализацију одлука Врховног команданта, а пре свега стратегијског плана операција, формиран је нови Главни штаб за Србију, који су, према паредби Врховног штаба, сачињавали: командант генерал-лајтнант Коча Поповић, начелник Штаба генерал-мајор Рудолф Приморац, политички комесар Добривоје Боби Радосављевић, заменик команданта пуковник Љубодраг Ђурић. Поред ових основних функција ужег дела Штаба, именовани су и други органи и то једни још у Барију, а други по доласку у Србију. За начелника за оперативне послове именован је дотадашњи начелник Главног штаба мајор Б. Компеновић, а за саветника по војним питањима мајор Р. Ђурић. Касније је за в. д. начелника Главног штаба именован капетан Р. Петровић који је, до доласка М. Ивановића, био на дужности команданта 23. српске дивизије. За начелника персоналног одељења именован је М. Марковић, а за начелника обавештајног одељења мајор Н. Божанић.¹⁷⁷ Чињеница да је дотадашњи политички комесар Главног штаба и уједно организациони секретар ПК КПЈ, именован за кадровика Главног штаба, указује колико је питању кадрова и њиховом правилном распоређивању и уздизању посвећивана оправдана пажња (а можда је на то утицао и став руководства на састанцима на Вису у оцењивању дотадашњег рада).

У циљу потпунијег припремања кадрова за нове задатке, начелник Врховног штаба са њима је посебно разрадио основе плана о предстојећим дејствима на територији Србије. Они су, том приликом заједнички анализирали најбоље варијанте продора НОВ са запада у Србију и офанзивна дејства дивизија НОВ у Србији.

У току припрема за долазак и консолидацију руководства у Србији, поред именовања новог Главног штаба, за наредне задатке се оспособљавао и ПК КПЈ и СКОЈ-а, као и други органи за потребе конституисања Србије као федералне јединице. Покрајински комитет је тада проширен новим члановима и имао је следећи састав: Благоје Нешковић, секретар и чланови: Спасенија Бабовић Цапа, Мома Марковић, Љубишка Милосављевић, Слободан Пенезић, Петар Стамболић, Драги Стаменковић, Душан Петровић Шане, Миленције Поповић, Срба Јосиповић, Митра Митровић и Недељко Караичић.¹⁷⁸ Чланови ПК и други руководиоци кадрови, предвиђени су и за друге задатке по питању организације пародне власти и политичких организација НОП-а, као што су НОФ, АФЖ, Народна омладина и др. Извршено је проширивање ПК СКОЈ-а новим члановима. За секретара је именован Милијан Неоричић, а један број чланова упућен је из руководећег састава 1. и 2. пролетерске бригаде.

¹⁷⁶ О одлуци Врховног штаба денешом обавештен Штаб 1. пролетерског корпуса (Миљатко Тодоровић), да се Коча неће вратити у њихов Штаб (АВИИ, к. 184, рег. бр. 15-1/9 и к. 394, рег. бр. 21/15-2). К. Поповића је већ у фебруару 1944. тражио ПК КПЈ за Србију за команданта Главног штаба (К. Поповић, *Белешке уз рацковање*, стр. 273).

¹⁷⁷ АВИИ, к. 1068, рег. бр. 1-1 и к. 181, рег. бр. 8/1, *Зборник*, том I, књ. 9, стр. 406-409.

На састанку од 27. јуна 1944. на Вису, одлучено је да се инструктор ЦК КПЈ при ЦК КП Македоније Д. Радосављевић Боби, постави за политичког комесара Главног штаба Србије, па је радиограмом упућено наређење да се јави Главном штабу у Јабланицу. Међутим, С. Вукмановић обратио се ЦК КПЈ са молбом да се Радосављевић, који је успешно радио и добро познаје ситуацију у Македонији, задржи на истој дужности. То је био и став ЦК КП Македоније, а то је била и жеља Радосављевића. ЦК КПЈ је удовољио том тражењу, па је за политичког комесара Главног штаба Србије постављен Милосав Милосављевић, политички комесар 2. пролетерске дивизије. До доласка Милосављевића, ову дужност је, поред редовне дужности, вршио М. Марковић.

¹⁷⁸ М. Борковић, исто, стр. 273.

Консултације руководећих кадрова Србије на Вису и одлуке које су тамо донете, представљају основу за консолидацију руководства и ослободилачке борбе у Србији. Чврсто је решено да се пренесе тежиште операција НОВ на територију Србије, у стратегијском садејству са дејством дивизија НОВ под руководством Главног штаба Србије. Донете су одлуке и за реализовање других револуционарних циљева ослободилачке борбе, посебно конституисања федералне Србије, као што је припремање и одржавање Антифашистичке скупштине НО Србије (АСНOSC) и изградње нове власти; припремање и одржавање Оснивачког конгреса, односно стварање Комунистичке партије Србије, о чему је раније донета начелна одлука и о јачању других органа. То је, поред вођења оружаных борби, био и најважнији задатак ПК КПЈ за Србију, који је ојачан и попуњен новим члановима за рад по партијским, омладинским и свим другим питањима ослободилачког покрета, а посебно за активирање рада НОО и НОФ, који је требало истовремено стварати и активирати. Зато су одлуке на Вису имале историјски значај за консолидовање укупних прилика у Србији, као федералној јединици Нове Југославије.

Општа ситуација у Србији у лето 1944. године

Реорганизација руководства и руковођења ослободилачком борбом Србије, која је извршена на Вису, његовим подизањем на квалитетно виши ниво – како по саставу, тако и по организацији и начину рада – одвијали су се у повољним општим условима у Европи, на Балкану, у Југославији и Србији. Они су омогућили да ПК и Главни штаб лакше и успешније руководе развијеним оружаним снагама, партијским организацијама и њиховим органима, као и свим другим организацијама и установама НОП-а које су окупљале најшире народне масе у фази коначне битке за Србију.

На основу вишемесечне преписке Черчил–Тито (јануар–јуни 1944), извештаја шефова војних мислија при штабовима ДМ и НОВЈ и рада британских прикључених служби, као и анализе посебне групе стручњака за Југославију, Влада Велике Британије дошла је до закључка, да Михајловићев четнички покрет сарађује са Немцима и одбија да нападне на виталне комуникације и њихову живу силу у Југославији, па и у Србији, а да НОП представља озбиљну војну снагу која наноси велике губитке Немцима и колаборационистима. Стога је одлучила да прекине упућивање војне помоћи (јануара), а затим и да повуче своје војне мислије (крајем маја 1944) при четничким штабовима и да повећа своју војну помоћ НОВЈ. Истовремено је извршила притисак на краља Петра и изабегличку југословенску владу Божидара Пурића да отпусти ДМ као свог миштрца војске, а када је то ова одбила уз подршку скоро свих избеглих српских политичара, притиском преко краља присилила ју је да поднесе оставку (25. маја). Тиме је Д. Михајловић изгубио званични ослонац у иностранству, а, крајем јуна, смењен је и са дужности начелника Врховне команде и тиме изгубио легитимитет руководиоца покрета отпора у земљи. То је довело до праве пометње у четничком покрету и политичким круговима који су га подржавали. Истовремено, дошло је у дужем процесу до снажне афирмације НОВЈ као савезничке снаге, како у земљи тако све више и у иностранству, пре свега захваљујући доследној и енергичној борби против окупатора, а постепено и до све шире афирмације НКОЈ као политичког представника НОП. Вођени су преговори о условима и за међународно признање Нове Југославије, проналажењем општеприхватљивих решења. Черчил је покушавао да постигне компромис између краља Петра, Владе и НКОЈ, узајамним уступцима. Краљ је био присиљен на уступке, све до признања НОВЈ као једине војне снаге у земљи. Дошло је до давања агемена др И. Шубашићу за образовање нове владе (1. јуна) и његових преговора на Вису са представницима НКОЈ (15. 16. јуна), а затим до образовања његове Владе (7. јула) и Декларације (8. августа) којом признаје НКОЈ као преговарача за образовање заједничке владе, а тиме и одлуке АВНОЈ-а. Касније, он поново долази на Вис као председник Владе (18/19. августа), а затим следи објављивање његове изјаве Тита у име НКОЈ. Истовремено, долази до званичног сусрета Черчил–Тито у Пануљу (12. августа), који има огроман значај за афирмацију НОП-а и НОВЈ у иностранству, мада још не званично и НКОЈ као политичког представника Нове Југославије. У свим тим zbивањима краљ

даје противречне изјаве, а српски политичари у иностранству енергично одбијају да пруже подршку повој влади и њеним одређењима, нарочито у односу на Михајловића, код кога је једино САД задржала своје војне мисије. У насељеништву, такође долази до диференцијације у односу на четнике и НОП и подршку НОП-у.

У свим тим збивањима, питање Србије долази у први план. Сукобљене стране настоје да докажу да имају одлучујући утицај у Србији и српском народу, негирајући легитимитет другој страни. Препеажени паглим и драстичним развојем догађаја на своју штету, четнички команданти и политичари који их подржавају, предузимају мере на све стране да зауставе те процесе у првом моменту потпуно дезоријентисани. Они, истовремено, одржавају проширену седницу (20-23. јула) Централног националног комитета Југословенске националне демократске заједнице и образује Одбор стручњака за предузимање мера. Крајем маја, упућен је из Италију др Живко Топаловић, председник Социјалистичке странке, члан пајужег дела ЦНК, а затим, у августу, и други политички и војни председници (Адам Прибићевић, мајор Звонко Вучковић и др.). На основу Резолуције о непризнавању Владе Шубашића и Вишког споразума, они настоје код војних и политичких представника Савезника да паишу на подршку, подносећи меморандуме за смењивање Владе и обнављање помоћи Михајловићу, али без успеха. Свесни изгубљених шанси код западних Савезника, једино се надају њиховом сукобу са СССР-ом крајем рата. Истовремено, у земљи, Д. Михајловић прелази на све отворенију сарадњу са Немцима, обједињавајући своје снаге са Педићем и његовим снагама, мада не паплази код Хитлера на пуну подршку.

Средњом 1944. године, битно се побољшала ситуација на свим ратништима. Црвена армија је у победоносној офанзиви, до средине 1944, била пред ослобођењем и последњих својих територија, нарочито на јужном крилу, избивши на границе СССР-а према Румунији. Она је тих дана започела своју нову велику офанзиву ка Балкану. озбиљно су уздрмани немачки квислиншки савезници у Румунији, Мађарској и Бугарској. Савезничке, 8. британска и 5. америчка армија, пробиле су фронт у средњим Апенинима и 4. јула, ослободиле Рим, а два дана касније отворен је дуго очекивани Други фронт у Европи, искрцавањем у Француској, и Нормандији (6. јуна). Немци, њихови војни врхови и квислинзи, све више су долазили до сазнања да је рат изгубљен, али је Хитлер био непопустљив. Допио је до неуспелог атентата групе војних команданата на Хитлера (20. јуна) и бесомучног обрачуна у врховима немачке војне солдатеске.

Уследило је битно побољшање ситуације и на свим ратништима у Југославији. После неуспелог десанта на Дрвар (25. маја), снаге НОВЈ прешле су у офанзивна дејства. Немци више немају снага за већа офанзивна дејства ширих размера, већ покушавају, повременим офанзивним дејствима на поједишним војништима, да наносе ударе поједишним јединицама НОВЈ. У таквој ситуацији, прешавши на Вис, Врховни штаб доноси одлуку о упућивању стратешких снага већег састава у Србију (јачине 3 корпуса), које би заједно са снагама НОВ у Србији извојевале преломне, одлучујуће победе над окупаторима и домаћим издајницима у моменту кад снаге Црвене армије избију на границе Југославије, односно Србије.

У таквој војно-политичкој ситуацији улога југословенског ратништа и посебно Србије, као централне области и главног саобраћајно-стратешког подручја Балкана, знатно је порасла у плановима свих ратујућих странака на овом простору. У лето 1944, НОВЈ је била у офанзиви скоро на свим војништима, тако да стечену оштру иницијативу неће испуштати до ослобођења Србије. Србија је била изузетно важна и са становишта даљег развоја НОР-а, а особито преузимањем позиција на простору где су се укретали интереси окупатора, квислинга као његових сарадника, ратних савезника, па и суседа. Због тога су продором НОВЈ са запада и офанзивна дејства дивизија, под командом Главног штаба Србије, имали изузетну улогу за расplet догађаја на Балкану. Овим се

олакшала борба у Македонији, успорило немачко повлачење из Грчке и образовање новог одбрамбеног фронта према истоку и западу, као и ефикасније се утицало на држање бугарске окупационе војске, коју је требало поколебати и придобити за заједничку борбу против немачког окупатора. Треба имати у виду, да се на источним границама Србије очекивало најбрже успостављање везе са јединицама Црвене армије и образовање јединственог фронта у Европи.

Све ово указује, да су консолидација руководства НОП-а Србије (ЦК и Главни штаб) и конституисање Србије као федералне јединице, били стратешко питање које је дошло у право време, када се, управо, очекивао војни и политички расplet ситуације на Балкану. У том контексту треба и посматрати одлуке донете на Вису, концем јуна 1944. године, а затим и убрзане мере на њиховој реализацији.

Долазак и формирање новог руководства НОП у Србији

Истовремено, са доношењем начелних одлука о образовању нових органа Србије, приступило се интензивним мерама на именовању и припреми кадрова и њиховом упућивању у Србију.

Првих дана јула 1944, у Барију се прикупило око 40 руководених људи, пореклом из Србије, са ратним искуством, дотад на многим функцијама широм земље, које је требало што пре пребацили авионом у Србију да заједно са тамошњим кадровима, поуне најзначајније функције у војним и политичким органима Србије и штабовима дивизија. Са њима се налазио и члан Врховног штаба С. Вукмановић са трочланом делегацијом из Македоније, који су преко Топлице требали да се пребаце у Македонију. У вези с тим, 1. јула, преко радио-станица штаба 2. корпуса, Врховни штаб је упутно телеграм за Главни штаб за Србију, пошто још увек није била успостављена радио-веза директно са Топлицом. Захтевано је од команданта Главног штаба П. Стамболића, да што пре припреме и обезбеде аеродром за слетање авиона. Маршал Тито је овакво наређење издао, јер је истог дана од П. Стамболића добио следећи радиограм:

„Ми смо у покрету и удаљени од аеродрома због непријатељске офанзиве. Ако можемо знати нешто више о доласку авиона, могли би направити план и привући наше веће снаге, Перо.“¹⁷⁹

Четири дана касније, Стамболић је поново јавио да се авиони могу спустити на аеродром Авдиловце у Топлици, који може примити све типове авиона.

Још док се налазио у Барију, К. Поповић је са радио-станицом, која му је додељена, успоставио директну радио-везу са Главним штабом за Србију. (Врховни штаб му је доделио радио-станице за Главни штаб и за неке дивизије и пет радио-телеграфиста који су имали задатак да у Србији организују радио-центар Главног штаба.) То је, у ствари, била прва директна радио-веза коју је Главни штаб за Србију, 3. јула из Топлице, успоставио са генералом К. Поповићем и Б. Пенковићем, док су у Барију чекали да се пребаце у Србију. Преко ове радио-станице одржавана је веза и са Врховним штабом на Вису, тако да им је, истог дана маршал Тито упутно следећу депешу:

„За Јабланицу (Главни штаб НОВ и ПО за Србију – прим. Г. М.) Од 5. (јула) па и даље чекајте сваку поћ на аеродрому Михаила (Б. Пенковића – Г. М.) и другове....

Хитно јавите место аеродрома. Разумијете ли знаке?“¹⁸⁰

Истог дана је и ЦК КПЈ упутно депешу ЦК КП за Македонију да Добривоје Радосављевић дође у Јабланицу, да се јави Главном штабу Србије,

179 АВИИ, к. 234, рег. бр. 21/19 1, 22/19 1, 23/19 1; *Зборник*, том II, књ. 13, стр. 347.

180 АВИИ, к. 60/ц, рег. бр. 1/1; Ј. Б. Тито, *СД*, књ. 21, стр. 31.

где је требало да прими дужност политичког комесара. Дакле, Врховни штаб и новоформиран Главни штаб су настојали да се што пре пребаци сви одређени руководећи кадрови; да се што пре конституише нови Главни штаб на челу са К. Поповићем и попуни Покрајински комитет КПЈ на челу са Љ. Пенковићем, те да се на лицу места организује руковођење и командовање свим оружаним снагама у Србији, с обзиром да је Н. Стамболић јављао да се окупатори и квислинзи припремају за офанзиву ширих размера на слободној територији Тошлице и Јабланице. Управо због примцања непријатељских снага за офанзиву (тошличко-јабланичку), која је почела 10. јула, дошло је до угрожености тамошњих аеродрома. То значи да се обема странама јако журило, те је и због тога било потребно што пре оспособити Главни штаб и његове органе за руковођење, јер је свакодневно растао број бригада, одреда, дивизија и других штабова, јединица и установа, а осећао се и недостатак централизованог руковођења, као и недостатак кадрова за бројне војне и политичке функције. Оперативна ситуација је условила да су руководећи кадрови 15 дана остали у Барију, очекујући да им Стамболић јави спремност неког аеродрома да прими авионе.

Још у току припрема, Стамболић је јавио да постоје три аеродрома, али да је изабран онај код села Косачића, близу Ђојника, који је, иако помоћни, једини могао истовремено да прими два авиона са којима су требали сви да стигну. Истина, шире рејон аеродрома су већ пригитскивале бугарске и четничке јединице и угрожавале слетање и сам аеродром.

Пошто британска ваздухопловна команда у Барију, из разних техничких разлога, није прихватила предлоге о безбедности попућених аеродрома, а изгледа, да је и намерно одуговлачила да изврши пребацивање руководећих кадрова, совјетски пилоти су изразили спремност да помогну пребацивање руководства Србије у Јабланицу и Тошлицу. К. Поповић је одлучио да претходно упутити свога заменика пуковника Љ. Ђурића, са радио-станицом да извиди ситуацију. Ноћу 7/8. јула, Ђурић се спустио у Тошлицу, извидио ситуацију и обавестио К. Поповића да их очекују на аеродрому код села Косачића, у ноћи између 10/11. јула. Тако су се, одређене ноћи, најзад у два авиона типа „даглас“ пребацили из Барија сви предвиђени кадрови за Србију и Македонију, са Темпом, Љ. Пенковићем и К. Поповићем на челу. После пола ноћи, авиони су се успешно спустили на аеродром код Косачића, у Пустој Реци.¹⁸¹ Са њима је петим авионом, допутовала и Совјетска војна мисија, при Главном штабу за Србију, на челу са генералом Горшковим.

Главни штаб је, убрзо, радио-деченом обавестио Врховни штаб НОВ и ПОЈ на Вису о свом доласку у Тошлицу, као и то да ће са њима убудуће, и по први пут, одржавати директну радио-везу, што је са становишта руковођења било изузетно значајно.

Још у току ноћи, по доласку у Косачић, сви пристигли путници пребацили су се у село Вујново, где су се одморили, а после подне су стигли у место предвиђено за сједиште Главног штаба, 3 км југоисточно од села Добра Вода, период планине Радаи. Повољноменовани командант Главног штаба, генерал К. Поповић, после подне је примио дужност од дотадашњег команданта Н. Стамболића, а затим је на заједничком састанку упознао присутне о организацији и начину рада Главног штаба и његових органа, било да су формиран или их је, тек, требало формирати. Тако је у ходу, убрзо, извршено попућавање и других органа у Главном штабу: за начелника Оперативног одељења именован је Радован Петровић (дотле командант 23. дивизије), за начелника авијације Милорад Љозић, за начелника интендатуре Драги Ђурић, за начелника санитета др Војислав Стојановић, за начелника

¹⁸¹ М. Марковић, исто, стр. 286; Љ. Ђурић, *Дневник*, стр. 438 и 439.

Проблеми пребацивања руководства у Тошлицу, одуговлачењем савезничке команде да дају авионе, због наводне недовољне безбедности предвиђених аеродрома

одсека¹⁸² за везе Здравко Ољача, за шефа пропаганде Тапасије Младеновић, итд.

Истовремено је секретар ПК КПЈ Б. Ненковић, са постојећим и ново-пристиглим кадровима за партијски и политички рад, радио на организационом конституисању ПК и његових органа; затим ПК СКОЈ-а, омладинске и других антифашистичких организација НОП-а. У ПК су, још на Вису, кооптирани Д. Петровић, С. Пенезић и М. Милосављевић, који је именован за политичког комесара Главног штаба. С. Пенезић је добио задатак да организује Одељење за заштиту народа (ОЗП-а) за Србију.

Именована је и редакција за издавање листова „Борба“ и „Глас“ за шта је још раније припреме извршио члан ПК Д. Стаменковић. П. Стамболић је, као секретар Главног НОО Србије још из 1941. године, ангажован да активира рад овога и других органа народне власти у Србији, као и да, заједно са Покрајинским комитетом, припреми сазивање Антифашистичког већа народног ослобођења Србије. ПК, Главни НОО, па и Главни штаб, одмах су отпочели припрему Земаљске конференције, ради образовања Антифашистичког већа за Србију. На овим пословима су, поред П. Стамболића, ангажовани чланови ПК КПЈ, који су дошли из Италије, затим Д. Стаменковић и П. Караџић, који су добро познавали прилике у Србији, као и Рато Дугоњић и Милијан Неоричић, који су задужени за рад са омладином. По све ове важне и хитне задатке привремено је прекинула непријатељска офанзива, која је почела, управо, оног дана када су Главни штаб и ПК дошли у Србију.¹⁸³

Један број војних руководећих кадрова одмах је упућен у новоформиране дивизије, углавном, на командне дужности, тако да су од пет српских дивизија у четири именовани нови команданти. Том приликом М. Милојевић је именован за команданта 21. дивизије, Р. Софијанић за команданта 24. дивизије, Р. Јовановић Брадоња, за Команданта 25. дивизије, а М. Ивановић је упућен у источну Србију за команданта 23. српске дивизије, уместо Радована Петровића. Све су то били искусни српски кадрови из пролетерских дивизија, који су у великим офанзивама НОВЈ стекли драгоцену ратну и командантску искуства. Била је изузетно корисна размена стечених ратних искустава између оних кадрова који су дошли из Босне и других крајева, и оних који су ратовали у Србији. У коректним односима, какви су развијани, могло се много научити у циљу успешнијег руковођења и командовања. Партијске организације су се бринуле да се не дозволи било какво нездраво ривалство међу кадровима и све оно што би могло нарушавати јединство. Уосталом, сви су они ратовали тамо где су се затекли или били одређени, спроводећи исту концепцију партизанског ратовања, коју је требало примењивати према конкретним условима.

Главни штаб преузео је руковођење свим јединицама и установама НОВ и ПО Србије у најтежем периоду битке за Србију, која је трајала скоро месец дана. То је, без сумње, имало одређене негативне последице на брзину конституисања и деловања свих команди и руководстава. Одлука о именовању Д.

182 АВИИ, к. 181, рег. бр. 6 и 8; *Зборник*, том I, књ. 9, стр. 406. и 407; Љ. Ђурић, *Дневник*, стр. 404; М. Марковић, исто, стр. 283; *Ослободилачки рат*, књ. II, стр. 255.

У више наврата, ПК је истицао потребу за кадровима, мислећи у првом реду, на српске кадрове који су се налазили у саставу пролетерских јединица. Према томе, неке дилеме да су кадрови са стране наметнути, не би могле бити прихваћене, нити је тиме умањена улога постојећих кадрова, али је чињеница да они нису имали ратно искуство као кадрови који су били у саставу пролетерских јединица. Свака размена ратних искустава могла је само допринети унапређењу рада штабова и руковођења.

183 Под командом Војноуправног команданта Србије, а по директиви Врховног команданта Југослава, 10. јула 1944. отпочела је заједничка офанзива против дивизија НОВ на простору Топлице, Јабланице и Пусте реке. То је у историографији познато као Топличко-јабланичка операција. Немци су офанзиву почели под шифром „Трумпф“, која је трајала од 10. до 19. јула, а завршили су је под шифром „Халали“ од 19. јула до 5. августа. То су, у ствари, две фазе једне исте операције, која се одвијала у време доласка руководства Србије у Топлицу (*Зборник*, том, I, књ. 9, стр. 407–447; *Ослободилачки рат*, књ. 2, стр. 255; Љ. Ђурић, исто, стр. 440–446).

Радосављевића за политичког комесара Главног штаба сторнирана је на захтев ПК КПЈ за Македонију, па је ту одговорну дужност неко време вршио до-тадашњи комесар М. Марковић.

Долазак на нове дужности за све штабове и појединце био је први испитни и пробни задатак, па и за Главни штаб. То је била истинска и практична школа за руковођење у новим условима и на новим дужностима. По борачком и командном саставу, по борбеној изграђености кадрова и јединица, то је била сасвим друга ситуација, другачији противник, територија и земљишни услови. Све је то остављало печат на рад штабова и сваког појединца. Према томе долазак новог руководства и других руководећих кадрова био је значајан напредак на плану сређивања прилика, учвршћивања војне организације, Партије и свих руководства. Сада се, по први пут, на једном месту нашао комплетан Главни штаб који се постепено попуњавао и развијао своје кадрове за поједине задатке. На питање К. Поповића од 17. јула, Врховни командант НОВ и ПОЈ, 19. јула, је одговорио да се убудуће Главни штаб назива: „Главни штаб НОВ и ПО Србије!“, те је по томе и поступљено.

Окупљањем скоро свих чланова ПК КПЈ Србије, који је још и бројно проширен, као и чланови ПК СКОЈ-а створени су услови за јачање активности партијских и других политичких руководства и организација, за развијање и јачање органа народне власти и свих других органа и организација НОП-а. Тиме се уједино, створени услови за стварање једног широког ослободилачког фронта, на који су се у извршавању борбених задатака, ослањале и оружане снаге. Практично су функционисале многе институције локалног, регионалног и ширег значаја, као: војно-позадинске команде, НОО (сеоски, градски, срески и окружни), болнице, складишта, радионице, итд.; чиме су створени услови за успешно деловање органа власти и организација НОП-а на нивоу Србије. Од рада ових институција, умногоме, је зависило и стање у јединицама НОВ у Србији. Са овог простора, који је скоро читавог рата представљао прави бас-тион ослободилачке борбе, настављено је ширење борбених дејстава у више праваца широм Србије, а тиме и ширење постојећих и стварање нових слобод-них територија. Створени су битни услови и за прихват стратешких снага НОВ, приликом преношења тежишта борбених дејстава преко Ибра, Лима и Дрине у Србију; за прихват јединица Црвене армије са истока, као и за повезивање са штабовима и јединицама са Косова и Метохије, Војводине и Македоније.

У Србији је тада деловало девадесетак бригада и пет дивизија, партизан-ски одреди, војно-позадинске команде подручја и команде места, са својим јединицама за контролу територије и обезбеђење институција НОП-а.. Окружни, срески и месни НОО формиран су на ослобођеној, а често и неослобођеној, територији, као и развијене партијске организације са 12 окружних комитета КПЈ у Србији.¹⁸⁴ То је био сигуран ослонац за рад и деловање Главног штаба и ПК. Поред југоисточне Србије оружане јединице су дејствовале и у другим подручјима: у Шумадији 2 одреда и 2. шумадјска бри-гада, Ужички, Чачански и Пожаревачки НОП одред и Мачвански одред, који је привремено деловао у источној Босни и Срему.

Све ово је допринело да је, ускоро, развијена врло широка структура војних и политичких руководства, која су и код народа стекла довољно поверења. Створене су све битне претпоставке за консолидацију прилика и скоро ослобођење Србије од окупатора. То је била велика гаранција и за остваривање коначне победе сопственим снагама и на своме простору, као и за

184. АВИИ, к. 184, рег. бр. 36/2-1 и рег. бр. 23/1-1.

У то време, секретари окружних комитета у Србији били су: Лесковачки – Милија Радвановић; Топлички – Радивоје Јовановић Села; Расински (Крушевачки) – Срба Андрејевић; Врањски – Србољуб Петровић Бера; Пиротски – Александар Николић; Нишки – Десимир Јововић Ћица; Зајечарски – Живан Васиљевић; Пожаревачки – Богољуб Стојановић Тихи; Крагујевачки – Душан Петровић Шане; Младеновачки – Дража Марковић; Чачански – Милош Минић; Шабачки – Милка Минић; Ужички – Јован Стаматовић; Ваљевски...

коначни револуционарни расплет збивања у Србији. После доласка новог Главног штаба и ПК и успоставља директне везе са Врховним штабом и ЦК КПЈ, престала је потреба за деловање делегата Врховног штаба С. Вукмановића на територији Србије.

*Руковођење у току Топличко-јабланичке операције
(од 10. јула до 5. августа 1944.)*

(шема бр. 1)

По доласку на територију јужне Србије у Топлицу, Главни штаб НОВ и ПО Србије, упознат је да је непријатељ привукао јаче снаге око ослобођене територије, те да је већ отпочела офанзива против младих српских дивизија НОВ, на простору Топлице, Пусте Реке и Јабланице. Дејства су увелико извођена у долини реке Расне, око Бруса и Јастрепца. Није, такође, било времена не само за предах него ни за пажљиво примање дужности и упознавање руководства са оперативном ситуацијом и политичким приликама на једној сасвим новој територији. Непосредно, у току офанзиве, чланови Главног штаба проучавали су ситуацију, предузимали противдејства и ангажовали нове кадрове, да би Штаб могао успешно да руководи. Нови команданти у четири дивизије и два политичка комесара дивизија (Раја Недељковић и Срба Јосиповић), одмах су упућени на нове дужности. Настојало се да се Главни штаб у покрету организује као савремена оперативно-стратејска команда, иако је за то недостајало и кадрова и средстава, посебно за успостављање веза са штабовима дивизија.

Главни штаб је затекао дивизије развучене на врло широком оперативном простору, што му је отежавало командовање. Тако је 21. дивизија била оријентисана према Брусу и Копаонику, да би дејствима у том правцу олакшала ситуацију при продору Оперативне групе дивизија (ОГД) НОВ преко Ибра у Србију. Само два дана раније, 22. дивизија, са две бригаде, пребачена је на десну обалу Јужне Мораве и оријентисана је на разбијању четника у Бабичкој гори, док је њена 6. бригада била сасвим на југу, у долини реке Пчње. Још раније је 23. дивизија упућена у источну Србију и ангажована је у борбама против тамошњих четничких корпуса, на простору: Сокобања, Књажевац, Сврљиг. Само су бригаде 24. и 25. српске дивизије биле распоређене на територији Пусте Реке, Топлице и Јабланице, а 16. бригада 25. дивизије била је у рејону Јастрепца.¹⁸⁵

Имајући у виду војностратејски положај Србије, а знајући планове и мере Врховног команданта о преношењу тежишта операција у Србију, Главни штаб и ПК за Србију, основну пажњу су усмерили да што пре учврсте новоформиране дивизије и да адекватном организацијом руковођења обезбеде њихову правилну употребу у извођењу борбених дејстава. Треба имати у виду, да је и немачка Врховна команда југоистока знала за намере Врховног штаба и за његове тежње да претходно ојача снаге у Србији, које ће прихватити дивизије НОВ у току наступања стратешких снага са запада према Србији. Зато је

¹⁸⁵ На дан 11. јула, када је Главни штаб примао дужност на планини Радан српске дивизије су биле у следећем распореду:

21. дивизија са 18. бригадом 24. дивизије, нашла се на горњем току реке Топлице. Штаб Дивизије у селу Товрљани; 22. дивизија, са две бригаде у покрету из Јабланице према Бабичкој гори, на десној обали реке Мораве, а њена 8. бригада на простору Врање-Козјак; 23. дивизија на планини Озрен на путу према Сокобањи и даље у источну Србију; 24. дивизија са једном бригадом у косаничком срезу, а Штаб Дивизије у селу Боринци; 25. дивизија у долини Топлице, а Штаб Дивизије у селу Топовљани, док је 16. бригада, после повлачења са Јастрепца, избила у средњи ток реке Топлице. *Зборник*, том I, књ. 9, стр. 406 и 407; АВИИ, к. 188, рег. бр. 8/6.

одлучено да немачке, бугарске и квислиншке снаге, једновремено, потпуно офанзивна дејства у јужној Србији, у Црној Гори, Сандаку и источној Босни. То је била једна офанзивна кампања, истовремено, на три одвојена простора, са циљем разбијања снага у Србији и везивања стратешких снага НОВ, како би их спречили да изврше продор у Србију. Офанзивом у југоисточној Србији, требало је разбити младе српске дивизије, не дозволити им да се војнички учврсте и онеспособити их за офанзивна дејства. Овим је, истовремено, требало испуграти комуникације у долини Мораве и Нишаве. Оперативним дејствима у Црној Гори, Сандаку и источној Босни, требало је што дуже везивати и развлачити дивизије НОВ, које су припремане за продор у Србију, напослету им губитке и одбацити их што даље, на тешко планинско земљиште, те не дозволити им продор у Србију. Посматрано у стратегијским размерама, овај план операција био је врло рационалан. Уместо организованом одбраном, Немци су офанзивним дејствима желели паметнути своју вољу противнику и тако бранити Србију.¹⁸⁶ За једновремено извођење ових операција предвидели су и маневар по унутрашњим правцима, користећи мобилност својих трупа и максималним ангажовањем Бугара и домаћих квислинга.

Од сва три оперативна задатка, нема сумње да је најважније било разбити дивизије НОВ на југу Србије и овладати слободном територијом која је била ослонац за прихват дивизија НОВ из Црне Горе и Сандака. У том циљу, Војно-управни командант Србије на брзину је привукао врло јаке снаге од око 40.000 људи, различите припадности, али под јединственом командом да очисти Топлицу и Јабланицу. Ова операција је отпочела под шифром „ТРУМПФ“, а потом је настављена као операција под шифром „КЕКРАУС“ или „ХА-ЛАЛИ“, у ствари само као наставак претходне, те се може посматрати као друга етапа исте операција. Ова офанзива јеп озната и под називом Топличко-јабланичка операција. Према оперативној замисли требало је прво овладати простором од Јастрепца до Конаопица, а затим усмерити дејства на простор између река Топлице, Јужне Мораве и Јабланице, али су се дејства касније развила и преко предвиђеног простора.¹⁸⁷

По наређењу немачке Врховне команде југоистока, у офанзиву су ангажоване до тада најбројније четничке „елитне“ јединице, немачке, бугарске, као и Недићеве и Љотићеве квислиншке јединице, и то: 5. СС моторизовани пук, 12. тенковски батаљон; 27. и делови 22. и 29. бугарске дивизије; СДК, СДС; Група „ВАЈЕЛ“, под командом немачког мајора, руководиоца Штаба за везу са Врховном четничком командом; Четврта група јуришних корпуса (1, 2, 3. и 5. корпус) – даље: ГЈК, 2 четнички косовски корпус, Група Расинско-топличких корпуса (расински и копаонички) или укупно седам корпуса са око 10.000 четника.¹⁸⁸

Са кружне операцијске основице Куршумлија – Прокупље – Житни поток – Војник – Лесковац – Лебане, све непријатељске снаге требале су, пошто очисте територију око Јастрепца, да концентрично наступају према планинама Радап, Мајдан, Соколовица и да ту окруже и разбију четири српске дивизије, са Главним штабом и другим српским руководством НОП-а. У случају да им окружење не успе, да српске дивизије пабаце на планински

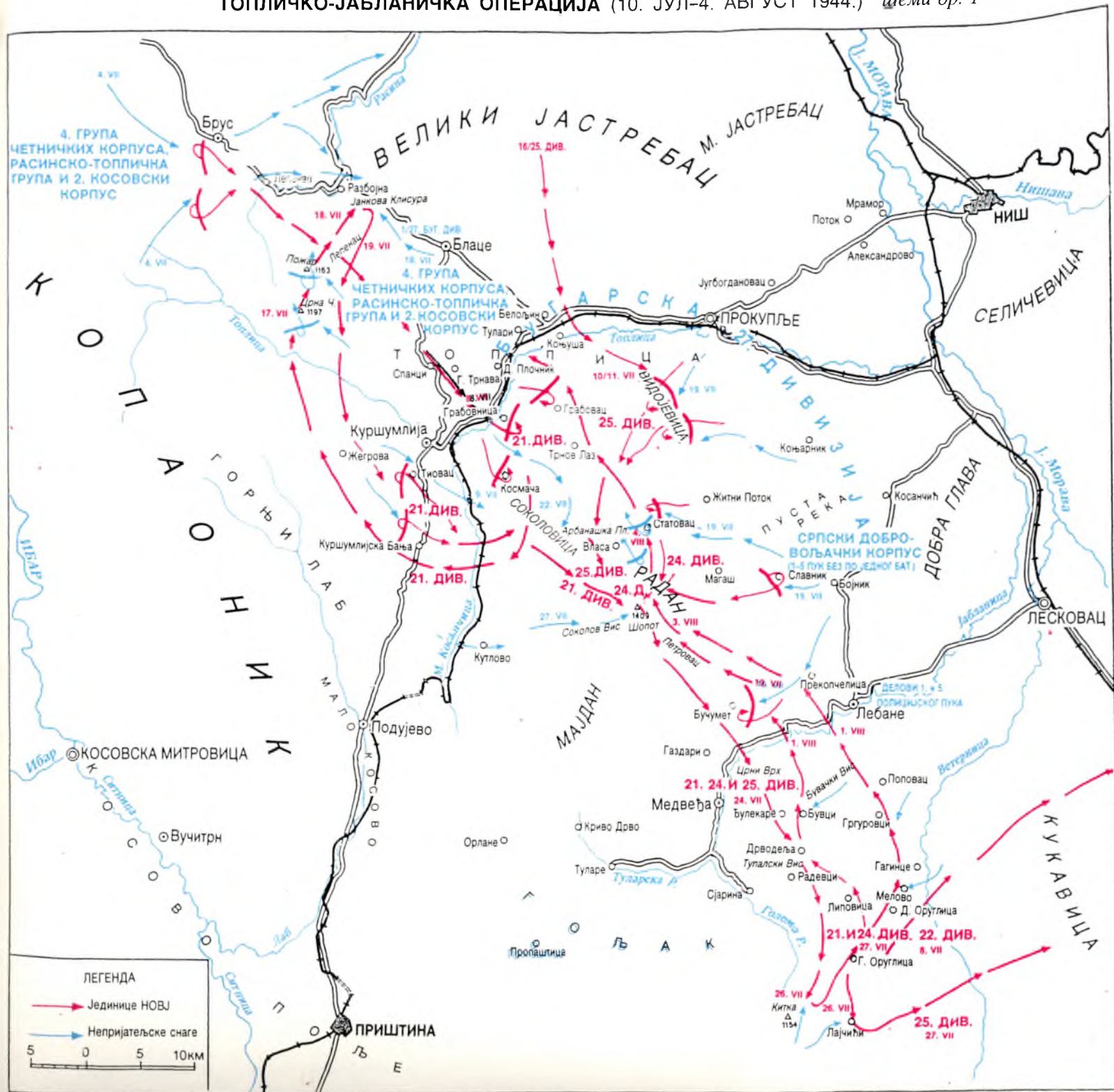
¹⁸⁶ *Ослободилачки рат*, књ. 2, стр. 254.

¹⁸⁷ У књизи *Ослободилачки рат*, књ. 2, на стр. 255, пише да је друга етапа офанзиве у Топлици, за дејства после 19. јула, шифрована као „Халали“. Међутим, немачки извори указују да је друга фаза офанзиве шифрована са „Карауце“. *Зборник*, том II, књ. 13, стр. 428. Напомена редакције, том I, књ. 9, стр. 59, 64, 66, 73, 408, 537, том XII, књ. 4, стр. 873, 878, 888; АВИИ, к. 181, рег. бр. 5/2 и бр. 6/2 к. 1078, рег. бр. 18/1 и бр. 46/3.

¹⁸⁸ Четврта група јуришних четничких корпуса формирана је, јуна 1944, изузимањем појединих бригада и батаљона из других корпуса у западној Србији и Шумадији. Пошто нису имали одређену матичну територију, они су били намењени за оперативна дејства према потреби у било ком крају. Немци су ове корпусе, приликом искрцавања у Раипкој, посебно наоружавали; тако су добили неколико десетина минобацача са 4000 мина, 10 милиона метака и друго наоружање и муницију (АВИИ, к. 184, рег. бр. 21/26 – 2; *Зборник*, том II, књ. 13, стр. 427; *Ослободилачки рат*, књ. 2, стр. 256; М. Перовић, исто, стр. 419).

шема бр. 1

масив према Косову, где су одбрану организовале балистичке јединице са Косова.

Четврта група четничких корпуса, јачине око 8000 људи, пребачена је возом из западне Србије до Крушевца, Трстеника и Рапке, а затим преко Жупе, Јастрепца и Копаоника, да се споји са Рашњско – топличким корпусима и 2. косовским корпусом. Са планинама Жељин и Копаоник извршили су напад на 21. српску дивизију НОВ у ширем рејону Бруса, али, пошто се дивизија пре напада повукла, ударили су у празно. Четнички корпуси су тако заузели распоред на левој обали топлнице за наступање према немачком операцијском плану.

Делови 27. бугарске дивизије и четнички Рашњски корпус, од 5. до 10. јула, извршили су напад на Јастребац, где су очекивали јаче снаге НОВ Србије. Међутим, тамо је била само 16. бригада 25. дивизије која се правовремено повукла преко реке Топлице, па су и овде они ударили у празно. Са правца Лесковца, Лебана и Бојника, наступала је главнина 5. СС немачког полицијског пука, део тенкова и делови 22. бугарске дивизије, као и мањи делови Педнџеваца.

Пратећи податке о дејству непријатељских снага око слободне територије, Главни штаб Србије је проценио да се ради о офанзиви ширих размера, којим је захваћена слободна територија у Топлици, Јабланици и Пустој Реци. Због тога је тежио да своје снаге што више развуче, како се све дивизије не би нашле у окружењу. Тако је 8. јула, паралелно да се 22. дивизија која је била у рејону Округлице, пребаци преко Мораве и даље према Власотинцима и Бабичкој гори, где је била Јужноморавска четничка група корпуса, на планинском масиву, северно од Пипа, палазила се 23. дивизија, тако да су на операцијској просторији остале само три дивизије: 21. дивизија око Куршумлије, 24. у центру слободне територије, а 25. на десној обали реке Јабланице.¹⁸⁹

Нови Главни штаб, одмах по преузимању дужности, упознат је са оперативном ситуацијом и са намерама непријатеља. Заједнички је процењено, да ће непријатељ тежити да истовременим дејствима са више страна, продире на ослобођену територију Топлице и Јабланице, ради напада на групу српских дивизија на том простору. Главни штаб се зато одлучио да, од почетка дејства непријатеља, паралише његове оперативне планове, тако што је 22. дивизија¹⁹⁰ парадно да продире између Јастрепца и Копаоника на левој обали Топлице.

Према овој одлуци Главног штаба, 21. дивизија је успела да разбије четнике у рејону Лепенац – Јаворац и заузела је Јанкову клисуру, а 18. јула ослободила је Брус. Ангажовање 21. дивизије према Копаонику, било је у складу са очекиваним продором дивизија НОВЈ преко реке Ибра према Копаонику, које је требало прихватити. Истовремено је, још 13. јула наређено Штабу 25. дивизије да са две бригаде пређе на простор између Белољипа и Куршумлије, и да тим нападом подржи маневар 21. дивизије.

Нови Главни штаб пристигао је, управо, када је непријатељска офанзива већ почела и у договору с штабовима дивизија успео је да под своју команду обједини све снаге. Тако је он, све док је трајала офанзива, практично представљао једну оперативну команду за вођење Топличко–јабланичке операције, јер му ситуација није дозвољавала да се посвети дивизијама и другим снагама ван окружења, иако му је и то била дужност и обавеза. Истичу, он је био оптерећен још и великим бројем политичких и партијских кадрова, укључујући и чланове ЦК, који су се силом прилике нашли у окружењу. Са Главним штабом се налазио и секретар ЦК Б. Пешковић, са члановима руководства, јер су, захваћени офанзивом, привремено били спречени да се организују за нове функције у Србији.

¹⁸⁹ АВИИ. к. 184, рег. бр. 36/1. 2: *Ослободилачки рат*, књ. 2, стр. 256.

¹⁹⁰ АВИИ. к. 181, рег. бр. 3/2: *Зборник*, том I, књ. 9, стр. 47 и 411: *Ослободилачки рат*, књ. 2, стр. 543.

Успешан маневар 21. дивизије према Брусу и Копаоник у дејства делова 25. дивизије према долини реке Јужне Мроаве, приморали су четничке јуришне корпусе и делове 27. бугарске дивизије да се окрену на север, да рашисте ситуацију у својој позадини. Зато дејства преко реке Топлице, у операцији „Трумф“ нису могла почети како је то било планирано. Тиме је на самом почетку 21. дивизија пореметила оперативни план непријатеља, што је Главни штаб и желео. Тако су се све до 19. јула, дејства одвијала северно од Куршумлије и на левој обали Топлице, уместо јужног како је непријатељ предвидео.

Главни штаб, стално претећи оперативну ситуацију, 17. јула, је наредио Штабу 25. дивизије да његова 16. бригада са илације Видојевице приступи рушењу комуникација у долини Топлице, како би помогла 21. дивизији. Наставак друге етапе непријатељске операције, већ је био у закашњењу.

Врховни штаб НОВ и ПОЈ редовно је пратио ситуацију у Топлици и Јабланици, што се види из честог тражења података од Главног штаба о развоју оперативне ситуације. Међутим, стална покретљивост Главног штаба није омогућавала редовно одржавање радно-везе. Због тога Врховни штаб обавештава Штаб 2. корпуса да се на југу Србије воде непрекидне борбе и да нема извештаја о развоју ситуације. Истовремено је четири пута поновно наређење генералу Пеку Дапчевићу да се ОГД, из рејона берана, изврши продор преко реке Ибра у правцу Копаоника, како би јединицама НОВ у Топлици и Јабланици олакшао ситуацију. Међутим, његове сваге су биле развучене у долини Лима и ангажоване у операцији у Црној Гори, код Андријевице.

Главни штаб Србије, са три дивизије захваћене операцијом, улагао је напоре да, маневром по унутрашњим правцима, избегне уништење, а са 22. и 23. дивизијом веже јаче снаге непријатеља и олакша ситуацију дивизијама у Топлици и Јабланици.

Врховни штаб је, 17. јула тражио од Главног штаба да му предложи објекте на које би савезничка авијација требала да врши дејства. Главни штаб је предложио да то буде рејон Враћа, Владичиног Хаћа, Сурдулице, Љесковца, Лебана, Грделице и Ниша, и то пре свега објекти на комуникацијама.¹⁹¹

Врховни штаб је, 19. јула, обавестио Главни штаб да је Н. Дапчевић са дивизијама пошао према реци Ибар. Међутим, дивизије КОГД биле су ангажоване у борби око Андријевице све до 25. јула. Врховни командант наредио је Дапчевићу:

„У Србији је Коча Поповић дошао у изванредну ситуацију.... Његове три дивизије су опкољене на сектору Лебане – Медвеђа... Ви сте много допринели Вашим оклевањем таквој ситуацији...“, а затим је изричито наредио да са Оперативном групом дивизија, без обзира на ситуацију, одмах и најхитније крене у Србију.¹⁹²

Из депеша које су размењиване између штабова 1, 2. и 3. корпуса са Врховним штабом, види се да је Врховни командант редовно усклађивао дејства корпуса и дивизија са развојем ситуације у Србији, имајући у виду њихову узрочну међузависност у стратегијским размерама. Директујући покрете и дејства ОГД генерала Дапчевића, преко Ибра, захтевајући од Главног штаба Србије да дејства дивизија усмери према Куршумлији и Копаоник, практично су, по времену и простору, усклађивана њихова борбена дејства, на основу истих циљева и јединственог командовања све до њиховог непосредног сусрета. Операције у Црној Гори, скоро истовремено су извођене од 17. јула кад и у источној Босни.

Према плану немачког Војно-управног команданта Србије, који је руководио свим непријатељским снагама у офанзиви, још 10. јула је требала почети

¹⁹¹ АВИИ, к. 60/ц, рег. бр. 1/1, к. 184, рег. бр. 23/1; Ј. Б. Тито, СД, књ. 21, стр. 167; *Зборник*, том II, књ. 13, стр. 466.

¹⁹² АВИИ, к. 60/ц, рег. бр. 1/1, к. 394, рег. бр. 21/34-2; *Зборник*, том II, књ. 13, стр. 540; Ј. Б. Тито, СД, књ. 21, стр. 240.

друга етапа Топличко-јабланичке операције. Међутим, због дејства 21. српске дивизије према Брусу, ови напади су одложени за неколико дана, да би, тек, 19. јула отпочела дејства са кружне операцијске основице око слободне територије.

Главни штаб НОВ и ПО Србије, који се до 18. јула налазио у рејону Дobre Воде, испод планине Радан, због непосредне угрожености сваког дана је мењао место боравка и стално је био у покрету. У близини Главног штаба и ПК, налазиле су се поједине бригаде 24. дивизије, а потом и 16. бригада 25. дивизије. Поред обезбеђујуће улоге, оне су представљале и одређену резерву Главног штаба за евентуалне интервенције. Главни штаб је прво прешао на планину Гајтан, а затим у Јабланицу, у рејон села Оруглице. Доста брзо је схватио основни циљ и замисао непријатељске операције, али је, у очекивању ОГД из Црне Горе, настојао да што дуже задржи 21. дивизију ближе Куршумлији. Међутим, притисак јаких четничких снага из састава Групе јуринских корпуса, које су биле знатно бројније, присилиле су ову Дивизију на постепено повлачење преко реке Топлице према планинама Соколовици и Радану. На овим брдовито-планинским масивима повезале су се све три дивизије и пружале организован отпор непријатељу. У даљим дејствима 21. и 24. дивизија су прешле према Радану, а 25. дивизија у рејон села Липовице.

Главни штаб је, о овако тешкој ситуацији, обавестио Врховни штаб и истовремено молио да се убрзају покрети дивизија Оперативне групе према Копаннику.¹⁹³

Немачке снаге продором од Лесковца у Горњу Јабланицу, у рејон Космача, угрозио је позадину 21. и 24. дивизије из правца Пусте Реке. У таквој ситуацији, Главни штаб одлучује да обе дивизије повуче на десну обалу реке Јабланице, између Лебана и Медвеђе, где се већ налазио Главни штаб и 25. дивизија. Прикупивши дивизије у ширем рејону Оруглица-Туларски вис, Главни штаб је донео одлуку да офанзивно дејствује према планини Гољаку и тзв. албанској граници, а потом у правцу Ђишлана и Скопске Црне горе. На овакву одлуку, Главни штаб је подстицао и од чланова руководства са Косова, који су се налазили у Јабланици. Претпостављала су и могућност успостављања аеродрома у рејону Ђишлана, ради добијања материјалне помоћи и евакуације рањеника. Тако су 21. и 25. дивизија, у две нападне колоне у првом ешалону, отпочеле наступање према планини Гољак и избиле до села Лајница на „демаркационој линији“. Главни штаб кретао се са 21. дивизијом (десна колона), док се у другом ешалону кретала 25. дивизија.

У току ноћи 25/26. јула, дивизије су на „демаркационој линији“ наишле на врло организовану и снажну одбрану шпитарских колаборациониста, а у првом реду балиста, потпомогнутих немачком артиљеријом. Немци су на време балистима пружили помоћ и утврдили се на овој линији. Дошло је до снажног судара са балистима у коме је само 21. дивизија имала преко 100 мртвих и рањених. Немајући неки сигуран ослонац у току даљег наступања, Главни штаб је, у тако неизвесној ситуацији, одлучио да одустане од продора према Ђишлану и да се са 21. и 24. дивизијом окрене назад, у правцу Оруглице, а 25. дивизија, са око 400 рањеника, преко планине Кукавице, да пређе на десну обалу Лужне Мораве у правцу Криве Феје, где ће је прихватити 22. српска дивизија. Тај маневар, ноћу 26/27. јула, успешно је остварила 25. дивизија, прешавши реку Мораву у рејону села Лепенца. Враћање две дивизије и Главног штаба према Оруглици, условљено је неуспехом да се пробију према Косову, као и тиме што непријатељске снаге из долине Јабланице, нису поставиле дејства за њима. Ту се јављао неки празан простор који је требало искористити за краћи предах јединица, а потом за прелаз у противофанзиву на север према планини Радан и

даље према Куршумлији.¹⁹⁴ Таква одлука је била посебно значајна, јер је Главни штаб обавештен да ОГД од Берана (данас Иванград) наступа према Ибру и даље ка Топлици. Због тога се очекивало, да ће се четничке снаге морати тамо усмерити и требало је ту празнишу искористити.

Због сталне борбене динамике и покрета, радио-везе са Врховним штабом нису редовно одржаване, па чему је, због забринутости, Врховни штаб стално напестирао. О томе Тито, у депеши од 28. јула 1944, јавља Данчевићу:

„Четири дана с Кочом (Поповић) немам везе. По последњим подацима јаке непријатељске снаге овладале су тереном између Ибра и Јужне Мораве. Наше тамонње јединице већим дијелом пробиле су се к истоку и југу Србије.“¹⁹⁵

Врховни штаб је, дакле, мислио да је пробој на југ према Ђуплану успео, а пошто је коначно успостављена радио-веза, добио је јасан увид у ситуацију. Зато је захтевао да главни штаб Србије, после краћег предаха јединица, усмери дејства према Куршумлији у сусрет Оперативној групи дивизија.

Замисао о краћем одмору и предању јединица није ни могла бити остварена, јер су Немци и Недићевци, уз подршку 12 немачких тенкова, усмерили нападе у правцу Оруглице. Одбраном на брзу руку, 24. дивизија је успела да одбаци ове непријатељске нападе и да створи простор за даља дејства. Но, без обзира на ситуацију, Главни штаб је, 27. јула, донео одлуку да сутрадан, обе дивизије изврше противудар из рејона Оруглице, а затим да продуже нападна дејства (противофанзиву) преко реке Јабланице и даље према планини Радап. Он је закључио, да су на том планинском земљишту само локалне четничке и недићевске јединице и да ту нема Немаца, нити четничких јуринских јединица. Тако су јединице, изморене и гладне, сутрадан, истовремено, прешле у офанзивна дејства преко Јабланице, на одсеку између Лебана и Медвеће у две паралелне нападне колоне.¹⁹⁶

У току напада, од 28. јула до 4. августа 1944, 21. и 24. дивизија овладале су селима испод планине Радап, са источне и западне стране, као и свим селима од Бучумета до Стилова, а затим Раданом и Арбанашком планином. Немци, бугари и квислинзи из Лебана, Лесковца и Бојника, покушали су да омету противофанзиву дивизија НОВ; дејствима у њихов десни бок. У томе су им садејствовали делови Расинско-топличке групе четничких корпуса и локални четници из Горње Јабланице, али су дивизије, под непосредним руководством чланова Главног штаба, успешно наставиле дејства према северу.

Управо у току напада дивизија у противудару из долине Јабланице према северу, Четврта група четничких јуринских корпуса, због ситуације у долини Ибра, куда је наступала ОГД под командом Н. Данчевића, упућена је према Конаошнику. Тиме је, свакако, олакшана ситуација на правцу дејства српских дивизија, јер су се четници повукли из горњег тока реке Топлице. У току наступања у правцу Куршумлије, Главни штаб је обавештен, од стране Врховног штаба, да је ОГД јачине три дивизије (2, 5. и 17), 3. августа форсирала реку Ибар, усмерила дејства уз Конаошник и до 5. августа овладала важним објектима на овој планини, где се сукобила

¹⁹⁴ АВИИ, к. 1049, рег. бр. 49/3, к. 234, рег. бр. 15/1; *Зборник*, том I, књ. 9, стр. 101 и 102; *Ослободилачки рат*, к. 2, стр. 255-259.

У наређењу штабовима дивизија, Главни штаб је захтевао да јединице одморе и нахране и да се припреме за наредне задатке „При оваквом стању нашег људства – умор и нередовна исхрана – важније је радити спорије, али солидно, него сувише брзо. Боље је задоцнити у извршењу задатка, него одустати од његовог извршења“ – писао је командант Главног штаба. (АВИИ, к. 1040, рег. бр. 57/3)

¹⁹⁵ АВИИ, к. 327, рег. бр. 3-12; Ј. Б. Тито, *СД*, књ. 21, стр. 264. М. Марковић, исто, стр. 297.

¹⁹⁶ АВИИ, к. 1040, рег. бр. 57/3, к. 181, рег. бр. 30/15, 60/3; *Зборник*, том I, књ. 9, стр. 106, књ. 20, стр. 697-698; Ж. Николић, исто, стр. 548.

са четничким корпусима.¹⁹⁷ Умеравање дејстава дивизија НОВ из долине Ибра и дивизија из долине Топлице, представља успешан начин сасређивања снага при извршавању оперативних задатака, што је врло Врховни штаб, пошто Главни штаб Србије и Штаб ОГД још увек нису имали међусобну везу. У таквој ситуацији, и дивизије НОВ Србије из долине Топлице, убрзале су дејства према Брцу и Копаонику у сусрет Оперативној групи. Тиме је већ практично била завршена Топличко-јабланичка операција.

У току Топличко-јабланичке операције, која је трајала око 25 дана, Главни штаб је сталним реаговањем на различите ситуације, успео да сачува младе српске дивизије, које су на лицу места полагале најбољи практични исит, ангажујући део снага и на ширењу слободне територије у друге крајеве Србије. Дивизије у долини топлце и Јабланице везивале су јаче непријатељске снаге и олакшале успешан продор ОГД преко Ибра. За то време, 22. и 25. дивизија су развиле дејства на десној обали Јужне Мораве и овладале ситуацијом на том простору, док је 23. дивизија наступала кроз источну Србију и разбиле четничке снаге.

Дејства дивизија које су биле изван окружења, углавном су олакшала ситуацију снага у окружењу, у долини Топлице и Јабланице. Тако је у најтежој ситуацији за дивизије у Јабланици, 23. дивизија у борбама на Слемени, а особито, 24. јула, на Буковнику, по трећи пут напела четницима велике губитке.¹⁹⁸ Том приликом је потучена четничка групација генерала Трифуновића, која је бројала око 6000 људи, да би, наредних дана, дивизија овладала већим делом источне Србије. Јединице 22. дивизије су разбиле четничке корпусе на Бабиној гори, а затим и на Козјаку и Рујену и успешно су развиле дејства на главну комуникацију између Враћа и Прешева.

У напорима да спречи спајање дивизија из Топлице са ОГД, 27. бугарска дивизија је појачала своје гарнизоне у Куршумлији, Блану и Прокупљу, нападајући доминантне положаје око ових места. У том правцу су биле усмериле дејства бригаде 21. и 24. српске дивизије. Овакав позитиван преокрет ситуације у долини Јабланице и Топлице, још више је учврстио самопоуздање код бораца, штабова и становништва за успешан излазак из једне драматичне ситуације, под руководством искусних команданата и Главног штаба НОВ Србије. Непријатељи су прокрстарили територијом, извршили терор над становништвом у појединим селима, али нису успели разбити, чак, ниједну јединицу НОВ Србије. Успехом у овој операцији, створени су услови да сва руководства наставе и развијају војну и политичку активност у Србији. Спајање са ОГД, 12. августа, код Куршумлије, остварена је претходна етапа у препоруци тежишта операција НОВЈ у Србији. То је био само увод у почетак великих бојева и операција за коначно ослобођење Србије, у току септембра и октобра 1944. године. И ова операција је показала колико је било целесходно упућивање новог састава Главног штаба у Србију за коначни расplet ситуације у овом, тада најзначајнијем, делу Југославије.

197 О последицама које је оставила скоро једномесечна непријатељска офанзива у Србији, види се и из извештаја секретара НК од 9. августа, у коме пише: „... напн положај је стварно спасио долазак дивизије са Пеком на Копаоник“. Б. Пенковић пише, да су, пред тај моменат, јединице почеле да се оснијају, јер су борци били без искуства и необучени, а неки и мобилисани.

198 М. Марковић веома општро оцењује стање у шему које је упутио А. Ранковићу: „... Дезертерство у тежим ситуацијама је редовна појава. Војно-политички кадар нарочито нижи, веома слаб. Командири чета су на нивоу борца и непроверени... Војска носи обележје јединица тек формираних од маса народа.“ (ЛПКСКЈ, бр. 6262/1944. и бр. 379/1944) Вероватно, да је оштра оцена Марковића резултат неких упоређења са пролетерским јединицама.

198 АВИИ, к. 1070, рег. бр. 1/5, к. 373, рег. бр. 1 1. *Зборник*, том 1, књ. 9, стр. 466 - 470; И. Ђинђиријевић, *9. српска бригада*, стр. 113 - 116; Ж. Николић Ђрка, исто, стр. 550 и 551.

Преношење тежних артиљеријских ојерација НОВЈ на територију Србије
(август – септембар 1944. године)

У циклусу једномесечних офанзивних ојерација непријатеља на територији јужне Србије, Црне Горе, Санџака и источне Босне, у току јула 1944. којима је требало ломити офанзивну моћ, везивати дивизије НОВЈ и тако им спречити продор у Србију, немачка Врховна команда југоистока није остварила ниједан од планираних циљева. Дивизије НОВ под командом Главног штаба Србије, успеле су да се сопственим снагама одупру непријатељској кампањи на простору Топлице и Јабланице, да стекну драгоцену борбену искуство и да, чак, прошире слободну територију.

Тако су се стекли неопходни политички и војни услови за реализацију одлуке са Виса, о преношењу дејстава НОВЈ на територију Србије. У вези с тим, прво је Оперативна група дивизија (2. 5. и 17. дивизија) извела успешан пастушњи марш-маневар из горњег тока Лима, преко санџачке висоравни и планине Рогозне, и, у садејству са Ибарским НОП одредом, разбила одбрану немачких, бугарских и квислиншких снага у долини Ибра, а затим, до 5. августа, овладава масивом Копаоника, где је разбила Четврту групу јуринских четничких корпуса. Продором у Жуцу, Расну и Топлицу, остварено је спајање ОГД са јединицама Главног штаба НОВ и ПО Србије, што је био увод у преношење тежних артиљеријских ојерација НОВЈ на територију Србије. Истовремено је пропао још један покушај немачког командовања, да довођењем 1. брдске дивизије из Грчке организује одбрану у долини реке Ибра. Када то није успело, Немци су ОГД препустили четничкој групацији јуринских корпуса, која је на Копаоник у доживела пораз.¹⁹⁹

Из директиве команданта четничке ГЧК за дејства против ОГД НОВ, са знајемо њихову процену ситуације и опасност од њеног спајања са дивизијама НОВ у Србији:

„Тито жели да се утнезди у овом простору, одакле би сигурно могао пресудно да утиче на судбину Балкана владајући централном Нишском облашћу и да контролише долину Јужне Мораве, долину Нишаве, долину Западне Мораве и долину Ибра...“²⁰⁰ Процене четничког командовања биле су потповерте са проценама немачке Врховне команде југоистока, а развој догађаја је потврдио њихову реалност.

Разбијање четника на Копаоник у продор ОГД у Србију имао је велики војни и политички значај, за даљи развој ослободилачке борбе у Србији, у целини. Тиме су, координираним дејствима из Србије и према Србији, компромитовани сви планови удружених снага окупатора и квислинга у напорима да одбране Србију. У стратегијско-оперативним размерама, дејства дивизија НОВ у Србији и ОГД била су међусобно условљена и повезана и пре успостављања међусобног додира. То је олакшало ситуацију да су дивизије из Топлице, у једној критичној ситуацији, могле да пређу у противофанзиву у сусрет ОГД на Копаоник. Дејством са Копаоника и из долине Топлице четирни четничка корпуса доживела су најтежи ударац, пако су представљали највећу наду Д. Михаиловића. Тиме је војно-политичка ситуација у Србији битно измењена у корист НОП-а. Сада је у југоисточној Србији, уместо догађањих пет, било осам дивизија, међу којима су биле 2. пролетерска, 5. крајинска и 17. ударна дивизија, са огромним ратним искуством, способним кадровима и знатним наоружањем. У саставу 2. пролетерске дивизије налазиле су се 2. српска

¹⁹⁹ Дејства и покрети ОГД, од Бера на до Жуце и Топлице, детаљније су обрађена у књизи П. Вишњића, *Ојерације за ослобођење Србије*, ВИЗ, 1972, стр. 37–80. За ову тему, довољно је само сагледаати њихов утицај на догађаје у склопу општих напора за ослобођење Србије, те у овом раду нема потребе вршити обраду тих дејстава (АВИИ, к. 372, рег. бр. 2/6, к. 392, рег. бр. 36/3, к. 373, рег. бр. 1/1, к. 735, рег. бр. 2/2, к. 982, рег. бр. 1/5; НАВ-П-Т-78, филм 332, и НАВ-Т 311, филм 192; М. Морача, *Ратни дневник*, ВИЗ, 1962, стр. 620).

²⁰⁰ АВИИ, ЧА, рег. бр. С-В-11263 и бр. 486; П. Вишњић, исто, стр. 52–56.

пролетерска и 3. српска бригада, што је народ из ових крајева бурно поздравно, а са становништва кадровских потреба у Србији било је то веома значајно. Осам дивизија из простору југоисточне Србије биле су сигуран ослонац, не само за прихват нових дивизија из Босне и Санджака, него и за извођење офанзивних операција за коначно ослобођење Србије. Успешним победама, у току јула и првих дана августа, у Топлици, на Бабиној гори, на Ибру, Копачику, Слемени и Буковцу, као и на комуникацији Скопље – Ниш, удруженим снагама непријатеља задати су одлучни удари. Иако просторно одвојена, сва ова дејства била су у оперативном смислу међусобно условљена и усмеравања од стране Главног штаба НОВ и ПО Србије.

Један од приоритетних задатака Главног штаба Србије био је попуна новим борцима својих дивизија, а посебно ОГД које су биле веома проређене. Главни штаб је, истовремено, очекивао од ОГД попуну одређеним бројем војних и политичких кадрова, у првом реду за командне дужности нивоа бригада и батаљона. За то су, пре свега, послужиле две српске бригаде у њиховом саставу, у којима су били, углавном, кадрови из Србије, али и из других крајева Југославије, нарочито из Босне и Црне Горе.

Одмах по успостављању непосредне везе са Главним штабом НОВ и ПО Србије, генерал П. Данчевић је раднограмом молио Главни штаб да му омогући попуну његових дивизија борцима из Србије.²⁰¹ Генерал К. Поповић одговорно је, 9. августа, да ће му упутити тражену попуну, чим се њихове јединице приближе, пошто они сада врше мобилизацију, што не иде ни брзо ни лако. Слободна територија Топлице, Јабланице и Расне, углавном, је била испразњена, јер је на овој територији формирана већина бригада и дивизија у Србији, а остаци Србије је била релативно далеко. И намењени кадрови из ОГД за јединице у Србији, почели су пристизати. Међу првима је дошао новонаменовани политички комесар Главног штаба Милосав Милосављевић, који је, све до тада, био на дужности политичког комесара 2. пролетерске дивизије.²⁰² Командант ОГД, преко Врховног штаба, је ургирао да добије попуну, пошто му предстоји покрет за западну Србију и Шумадију. У циљу што јачег политичког утицаја на масе, команданти су се договорили да се упуте једна српска и једна припојска бригада, да прођу кроз Топлицу и Јабланицу „ради пропаганде и мобилизације“, са чиме се и маршал Тито сагласно.

Први састанак између команданта ОГД и команданта Главног штаба, одржан је, 18. августа, у Куршумлији. Присуствовао је и секретар ПК Б. Пенковић. Том приликом је договорено о садејству и заједничким дејствима њихових јединица, као и о плановима одласка ОГД у западну Србију и Шумадију. У циљу што потпуније кадрове попуње, оспособљавања младих кадрова и размене ратних искустава, одлучено је да 2. пролетерска дивизија, без 2. пролетерске бригаде, остане под команду Главног штаба НОВ Србије, а да, уместо ње, 21. српска дивизија уђе у састав Оперативне групе дивизија. О томе се сагласно и Врховни командант који је у депеш, 20. августа, јавно следеће:

„Друга пролетерска дивизија остаје под Вашом командом на сектору Јабланице. Двадесет прва српска НОУ дивизија улази у састав Пекове групе. Све Пекове јединице хитно попуните, јер им предстоји покрет. Пеков слиједићу циљ је Рудник – Суворор – Маљен. Од Пека примите све рањенике и наставите с евакуацијом у Италију.“²⁰³

Исто тако, Пеко је, 19. августа, јавно Врховном штабу да је за Главни штаб Србије упутно 250 старенина (што је вероватно преувеличано, јер је

201. АВИИ, к. 184, рег. бр. 23/3 3 и 15/1 1, к. 372, рег. бр. 2/6 2; *Зборник*, том II, књ. 13, стр. 652; П. Вишњић, исто, стр. 70–75.

202. АВИИ, к. 372, рег. бр. 3/2, 2/2 2, к. 184, рег. бр. 23/3 1 и 36/11; *Зборник*, том II, књ. к3, стр. 662; П. Вишњић, исто, стр. 70–75.

203. АВИИ, к. 26, рег. бр. 5–1/8, к. 372, рег. бр. 2/16 5, к. 184, рег. бр. 36/18; *Зборник*, том II, књ. 13, стр. 812; Ј. Б. Тито, *СД*, књ. 22, стр. 129.

познато да је укупно упућено свега око 200 старешина, укључујући и око 40 из Барија који су дошли са К. Поповићем). Како се види, стална сарадња и договарање на нивоу командовања била је битна карактеристика рада највиших штабова на усклађивању укупних напора, а пре свега у извођењу борбених дејстава. Узајамност међусобног помагања била је немишљива у извршавању тако крупних стратегијских задатака, који су проистicali из истих циљева операција. Пошто је Главном штабу предстојало формирање нових дивизија и корпуса, он је тражио од Врховног штаба један број кадрова и из 1. пролетерског корпуса, за штабове корпуса које је требало формирати у Србији. Међутим, Врховни командант се са тим није сложио, истичући да су, од 12. јула до краја августа, добили око 200 руководиљаца разних профила, сматрајући да и у Србији има кадрова.²⁰⁴ Овом приликом, што је поновио да је основни задатак Главног штаба Србије разбијање педифејско-четничке власти у Србији. Треба имати у виду, да су се под окриљем Пемаца М. Педић и Д. Михаиловић састали, 12. августа, у селу Ражана код Косјерића, и, у присуству представника САД пуковника Мејдоула, постигли споразум о заједничкој борби против снага НОВ у Србији. Они се нису мирили са споразумом Тито-Шубашић, а као последњи адут проглашавају мобилизацију, али без успеха.

Пре одласка ОГД у западну Србију, пошто је, наредбом Врховног команданта од 26. августа 1944, генерал Данчевић постављен за команданта 1. пролетерског корпуса, у чији састав улазе и све три дивизије ОГД, он се поново у два наврата састао са К. Поповићем, командантом Главног штаба Србије. Састанку, 1. септембра, присуствовао је и члан Врховног штаба Сретењ Жујовић, који је са Виса упућен у Србију да ради на припреми одржавања Антифашистичке експерименталне НО Србије. На састанку два најодговорнија команданта у Србији договарано је о покретима снага и даљим офанзивним дејствима, а посебно кроз западну и источну Србију, према Дунаву у сусрет јединицама Црвене Армије. У циљу усаглашавања многих питања у раду Главног штаба, 18. августа, у Врховни штаб је упућен пуковник Љ. Ђурић, заменик команданта Главног штаба. Он је утањачио појединости око мобилизације и попуне ОГД групе; око формирања нових дивизија и штабова корпуса; око претпостављања Оперативног штаба за Косово и Метохију Главном штабу Србије, што је још раније Врховни штаб одлучио; као и око питања апажовања снага у источној Србији у сусрет Црвеној армији. Треба имати у виду, да Главни штаб Србије још није имао никакве оперативне везе са одредима у западној Србији и Шумадији, где су дејствовале четвори НОП одреда и 2. шумадијска бригада. Једино је Главни штаб имао радио-везу са Ибарским НОП одредом.

После попуне, са око 1500 бораца, ОГД је усмерила дејства према западној Србији, где су већ из Сандака наступале 1. и 6. пролетерска дивизија, ради обједињавања снага са 1. пролетерским корпусом, а 23. и 25. српска дивизија према источној Србији и Дунаву. Основна замисао Врховног команданта била је да се дејствује смело, одлучно и једновремено на више праваца ради постоења дејстава у Србију. Из источне Босне припремале су се за прелаз преко реке Дрине у Србију, 16. и 36. војвођанска дивизија у саставу 12. корпуса, а нешто северније и 11. босанска дивизија. Сва дејства су обухваћена истим стратегијским планом операција и међусобно условљена. Ишло се у сусрет Црвеној армији, а пре тога је требало сопственим снагама решити многе проблеме. Треба имати у виду да су, по налогу Д. Михаиловића, и четнички постојали да ухвате везу са совјетским штабовима одмах при разбијању јединица Црвене армије на Дунав и да им се представе као савезници, што је требало војнички, а затим и политички, спречити.²⁰⁵

204 АВИИ, к. 26, рег. бр. 5 /1/; Ј. Ђ. Тито, *СД*, књ. 22, стр. 199.

205 Ј. Томашевић, исто, стр. 302-310; К. Јовић, *Краљевачки зборник*, стр. 40-41.

Око 20. августа, 1. пролетерска дивизија прешла је преко Лима и избила на масив Златибора. На правцу њеног наступања палазила се 24. бугарска дивизија, распоређена у више гарнизона са штабом у Ужицу. Око Вардишта и Кокпног Брода дејствовао је 14. пук 7. СС дивизије. У дејствима око појединих упоришта, у ширем рејону Ужица, изгубљено је доста времена и бораца, на што је Врховни командант критички реаговао. Он је упозорио да је најзначајније извршити што дубљи продор у Србију, а поједини преостала упоришта непријатеља не могу бити није утицати на ситуацију.²⁰⁶ За то време је 6. пролетерска дивизија, после изласка из немачког окружења под Дурмитором, извршила покрет, до 29. августа избила на Златибор, и ушла у састав свог корпуса. Тако је, почетком септембра, 1. пролетерски корпус избио на линију Ариље – Пожега – Кремна – Мокра гора, припремајући се за продор преко Таре и Јелове горе на планински венац између Ужица и Ваљева. ОИД, у покрету из Топлице и Жупе, средином септембра, је преко Ибра и Моравице наступала у правцу Суворора и Маљена, где је ушла у састав 1. пролетерског корпуса. Тако је 1. пролетерски корпус закорачио у Србију и извршио прву етапу операција, очекујући и 12. корпус преко Дрине из Босне.

И јединице 12. корпуса (16. и 36. дивизија), 6. септембра, прешле су реку Дрину код Старог Брода, уз подршку јединица 1. дивизије, и сутрадан су избиле на планину Тару. После краћег предаха, 12. корпус је наставио покрет са Таре у правцу северозападне Србије. Пошто су успостављене тактичке везе између оба корпуса, створени су услови за даља координација дејства. До 8. септембра, практично је извршена прва етапа наступања стратегијске групе дивизија НОВ у Србију. Тако је, до средине септембра, у потпуности остварена директива Врховног команданта, од 28. августа 1944, о овладавању линијом Рудник – Суворор – Соколске планине. Дошло је до великог прилива бораца за потпуно дивизија у западној Србији и Шумадији и за реактивирање партизанских одреда. Тако су, поред Космајског, Шумадијског, Чачанског, Ужичког и Мачванског, формиран и још Ваљевски, а нешто касније и Краљевачки НОП одред. Те врло перспективне снаге, у садејству са снагама Главног штаба НОВ Србије, могле су успешно наставити офанзивна дејства за коначно ослобођење Србије.

Средином септембра, на територији западне Србије било је 7 дивизија НОВЈ, а очекивало се пристизање 11. и 28. дивизије, тако да је створена групација од 9 дивизија, које су обједињене у саставу 1. армијске групе за дејства кроз западну Србију и Шумадију и за ослобођење Београда. Главни штаб Србије имао је 5 дивизија, а вршене су припреме за формирање још 3 дивизије, што је представљало укупну концентрацију снага јачине 17 дивизија, на два одвојена простора, са јединственим стратегијским циљем ослобођења Србије.

Обједињавање командовања дивизија у Србији и девет дивизија стратегијске групације које су наступале из Босне и Санджака, остваривао је Врховни штаб, преко команданта Главног штаба НОВ и ПО Србије и команданта 1. пролетерског корпуса који је, од 15. септембра, обједињавао дејства дивизија 1. пролетерског и 12. војвођанског корпуса, као Прва армијска група.²⁰⁷ Преко ова два стратегијска-оперативна штаба, Врховни командант је остваривао руковођење свим снагама НОВ и ПОЈ у операцијама за коначно ослобођење Србије.

Преношење тежишта операција на територију Србије, представља велики војни успех. У напорима да директни продор НОВЈ у Србију, немачко и квислиншко командовање је претрпело неуспех. Концентрацијом снага НОВ у западној, јужној и источној Србији, створене су основне претпоставке за ослобођење Србије од окупатора, за разбијање и последњих немачко-четничких и љотићевских упоришта. Нису помогли ни споразуми између Недића и Михаиловића, под окриљем Немаца. У таквој ситуацији, четнички мајор Рачић

206 АВИИ, к. 736, рег. бр. 12/1; *Зборник*, том I, књ. 11, стр. 280, 285, 496 и 497.

207 АВИИ, к. 712, рег. бр. 30/12, рег. бр. 23/4 и 59/1, к. 713, рег. бр. 18/2, к. 727, рег. бр. 26/2, к. 714, рег. бр. 24/2; *Зборник*, том I, књ. 2, стр. 284-287; II. Вишњић, исто, стр. 113.

предлагао је Михаиловићу да се потчине Немцима и уђу у састав њихових јединица, јер је то, по његовом мишљењу, била једина могућност за опстанак.²⁰⁸

На територији Шумадије дејствовала су два партизанска одреда и 2. шумадијска бригада са око 4000 бораца, који су садејствовали снагама Прве армијске групе при наступању са југозапада. Друга шумадијска бригада ушла је у састав 5. крајишке дивизије, као 21. српска бригада. Убрзо је формирана и 3. шумадијска бригада која је ушла у састав 6. личке дивизије, као 22. српска бригада. У Мачви је формирана и Мачванска бригада која је, као 32. српска бригада, ушла у састав 11. босанске дивизије.²⁰⁹ На простору западне Србије, Шумадије и Мачве, убрзо су формиране команде места и команде подручја.

Руковођење најважнијим борбеним дејствима у августу и септембру 1944. године

После завршетка Топличко-јабланичке операције и спајања са снагама ОГД, динамичан развој догађаја пред руководство НОП-а Србије поставио је крупне задатке које је требало брзо, одлучно и организовано решавати. Главни штаб је успешно решно питање попуње дивизија ОГД из састава српских дивизија, док су за попуњу српских бригада и одреда примани новомобилисани борци. Дошло је до прилива великог броја нових бораца, тако да је, убрзо, попуњено свих двадесетак српских бригада, па су неке бригаде имале и до 2000 бораца. Тако, Штаб 25. дивизије обавештава Главни штаб, да је по доласку у источну Србију затекао 2400 нових бораца, али нема наоружања за формирање нових бригада.²¹⁰ Штабови дивизија су скоро редовно наглашавали потребу за кадровима, што је свакако био и најтежи проблем руковођења и командовања, а пре свега за попуњу командних дужности у процесу формирања нових јединица. Без сваке сумње, питање војних кадрова веома дуго је остало централно питање којим су се бавила сва војна и партијска руководства НОП-а, не само у војсци него и на терену, укључујући Главни штаб и Покрајински комитет КПЈ Србије.

У овако релативно повољној ситуацији, а имајући у виду развој догађаја у Румунији и у Бугарској, у вези са приближавањем Црвене армије њиховим границама, Главни штаб НОВ и ПО Србије оценио је да треба појачати офанзивна дејства у источној Србији, у долини Јужне Мораве и према Крушевцу, у циљу проширивања слободне територије. Требало је сопственим снагама распустити ситуацију у источној Србији, пре свега са четницима и непосредно утицати на прилике у овом подручју.

Очекивало се избијање Црвене армије на источне границе Србије, па је требало спречити евентуалне четничке манипулације код совјетских штабова, као и створити операцијску основицу и друге услове за прелазак јединица Црвене армије преко Дунава. Руководства НОП Србије ценила су, да су створени услови да се свим снагама пређе у офанзивна дејства на комуникације и на разбијање немачких, бугарских и квислиншких јединица и њихових органа власти на терену. У вези с тим, Главни штаб је, 6. августа, преко Главног штаба Македоније, наредио Штабу 25. дивизије, да из рејона Власотинаца и Црне Траве усмери дејства на север према Бабиној гори и Сувој планини. У наређењу се каже: „Пошто смо изгубили радно-везу са вама не знамо где сте.

208 Прва армијска група није имала посебан штаб, него је Штаб 1. пролетерског корпуса обједињавао командовање са 1. и 12. корпусом, чија је зона операција била западна Србија, Шумадија и Београд.

(АВИИ, к. 589 Б, рег.бр. 8/10, к. 11, рег.бр. 14/1, к. 60, рег.бр. 13-3, к. 12, рег.бр. 12/43 и 28/1, к. 26, рег.бр. 1-14/13; *Зборник*, том II, књ. 14, стр. 110; *Ослободилачки рай*, књ. 2, стр. 284-287; П. Вишњић, исто, стр. 113; *Зборник*, том II, књ. 14, стр. 110)

209 *Зборник*, том I, књ. 11, стр. 245; ВЕ, књ. 2, стр. 24 и 25.

210 АВИИ, к. 181, рег.бр. 1/6; *Зборник*, том I, књ. 11, стр. 15.

Покушали смо да вам издајемо директиве преко Главног штаба Македоније и Совјетске војне мисије, не знамо да ли су стигле до Вас." Наређено је да се Дивизија хитно пребаци на Бабичко подручје, да на путу према источној Србији смело дејствује на комуникације и непријатељска упоришта, те да успостави везу са 23. дивизијом.

Главни штаб је одлучио да са две дивизије синхронизује дејства на комуникације Ниш – Скопље, са десне и леве обале реке Јужне Мораве. Тако је 22. дивизија имала да напада на комуникације од Врање до Грделице са десне обале, а 24. дивизија на делу комуникација од Ниша до Лесковца са леве обале, као и на бочну комуникацију Дољевац – Прокупље – Куршумлија. Овим су стављена под удар скоро читаве комуникације у долини Јужне Мораве од Врање до Ниша. У долини Расине, према Крушевцу и Сталаћу, дејствовала је 2. пролетерска дивизија на комуникације Ниш – Београд и Сталаћ – Крушевац. Борбу са локалним четницима и контролу слободне територије водили су партизански одреди са органима команди места и подручја. Они су, у оперативном смислу, потчињавани штабовима дивизија које су ту дејствовале, док је Ибарски НОП одред непосредно био потчињен Главном штабу, пошто је био на одвојеном терену, а са њиме је одржавао непосредну радио-везу.

Таквим свеобухватним деловањем, Главни штаб је обезбедио не само командовање дивизијама, него је учврстио и оспособљавао одређене територијалне јединице, команде и органе за обезбеђење и контролу ситуације на слободним територијама, које је учинио сигурним и стабилним. Тако су створени и услови за деловање свих других руководстава и органа и организација НОП-а, у целини. Главни штаб је овим наређењима извршио дисперзију дивизија на више праваца и усмеравао их је на најважније објекте, тако да је свака дивизија практично имала своју територију и зону одговорности за вођење борбених дејстава и ширење слободне територије.

У другој половини августа 1944, углавном су реализоване овако смеле и динамичне одлуке Главног штаба Србије, а дивизије су, дејствујући на одређеним територијама, постигле велике успехе. После дводневних борби 24. дивизија је, 20. августа, ослободила Лебане, где јој се предао батаљон бугарских војника. Тиме је проширена слободна територија око седишта Главног штаба, Покрајинског комитета и других руководстава НОП-а Србије. Делови дивизије и партизански одреди су очистили територију Јабланице и Косанице од локалних четника, тако да су руководства могла успешно и безбедно деловати. Бугарски гарнизон у Лесковцу био је изолован и без истурених упоришта по целој околини. Због сталних диверзија од стране 22. и 24. српске дивизије, саобраћај на комуникацији Врање – Лесковац – Ниш кретао се само дању и са обезбеђењем.²¹¹ Само на комуникацији између Владичиног Хана и Ристовца, уништено је око 60 вагона, међу којима и 6 вагона авионских делова. Зато је, ради спречавања тих дејстава, у том правцу ангажована и 29. бугарска дивизија из 5. армије, дејствујући против 22. српске дивизије према Бесној кобили. Међутим, последњих дана августа, 22. дивизија је поново извршила већу диверзију на деоници између Грделице и Владичиног Хана, тако да је, у садејству са 24. дивизијом, са запада потпуно паралисала ову комуникацију на читавој њеној дужини. Немци су већ тада морали упућивати транспортне возове од Скопља преко Косова и даље Ибарском долином, на коју је свакодневно дејствовао Ибарски НОП одред.²¹²

211 АВИИ. к. 1089. рег.бр. 16/1; *Зборник*, том I, књ. 9, стр. 191. Главни штаб је само неколико дана био изгубио везу са 22. и 25. дивизијом, те је упутио, 8. августа, депешу преко Главног штаба Македоније, у којој се захтева да 22. дивизија одмах свим снагама дејствује на комуникације у долини Мораве, а 25. да иде у источну Србију (АВИИ. к. 1051. рег.бр. 3/1; *Зборник* том I, књ. 9, стр. 224-225).

212 АВИИ. к. 181. рег.бр. 3/1; П. Вишњић, исто, стр. 81-83; *Завршне операције* ЈА, ВИИ. 1957, Београд (даље, *Завршне операције*), стр. 78, 79.

213 АВИИ. микрофилм. НАВ-Н-Т-78, филм 333; АВИИ. к. 181. рег.бр. 9/7, к. 1051. рег.бр. 8/2 и 6/2; *Зборник*, том I, књ. 9, стр. 377-380, и књ. 11, стр. 11, 158 и 273.

На великом путу од Криве Феје преко Бабичке горе и Старе плашине, реке Ипшаве и Сврљинских планина до Сокобање, 25. дивизија, до краја августа, извршила је свој оперативни задатак и разбила четнички Чегарски корпус. Она је водила борбе и са Књажевачким четничким корпусом код Бољевца, а код народа овог краја је нашла на велико одушевљење и на пријављивање знатног броја нових добровољаца. За то време је 23. дивизија, пошто је прво изводила дејства према Алексинцу, разбила четнике на Слемењу и Буковику, оријентисала све снаге према Бољевцу, а потом на комуникације у долини реке Тимока и гарнизоне у источној Србији. Она је, у тим дејствима, ослободила Сокобању и Бољевац, успешно порушила комуникације Зајечар – Бољевац – Параћин и Ниш – Зајечар – Неготин.²¹⁴

На простору Расине, Крушевца и Сталаћа, 2. пролетерска дивизија и тамошњи партизански одреди вршили су нападе на гарнизоне у Крушевцу и Сталаћу и у околиним местима на део главне комуникације на десној обали Јужне Мораве. Сталним притисцима угрозили су четничку Групу корпуса Кесеровића и присилили је да се држи ослоном на немачке јединице.

Као што се види, дејствима српских дивизија у више дивергентних правца, постигнути су велики резултати и реализована одлука Главног штаба о препонењу дејстава у суседне крајеве Србије и ширењу слободних територија. Главни штаб је, помоћу средстава везе добијених од Британске војне мисије, успоставио радио-везе са штабовима свих дивизија, мада нису увек добро функционисале. Поред веза са штабовима дивизија, он је имао директну радио-везу са Штабом ОГД, а касније и 1. пролетерским корпусом, са Главним штабом НОВ и ПО Македоније, као и са Штабом Ибарског НОП одреда. Иако то још увек није било довољно, ипак је био значајан технички напредак, којим су створени битни услови за руковођење и командовање штабовима и јединицама у првом степену потчињености. Везе са штабовима НОП одреда, војно-позадинским командама и партијско-политичким руководством, одржаване су преко радио-веза штабова дивизија са дотичне територије. Тако је остварена шема основних веза са свим штабовима и командама, а преко њих и са партијским и другим руководством на терену. Тиме су створене могућности руковођења и усмеравања свих облика борбе и других активности од стране Главног штаба.

Ангажовањем дивизија на одвојеним оперативским правцима, Главни штаб је створио основне претпоставке за ослобођење југоисточне Србије и за спречавање непријатељског саобраћаја на јужноморавском и ипшавском комуникационом правцу. Од посебног значаја су била стална диверзантска дејства на железничке пруге и путеве, које је непријатељ само повремено могао да користи и то дању. Из немачких извештаја се види да је, само у току 27. августа, опемогутен пролаз од Скопља према Нишу за 45 војних транспортних возова.²¹⁵

Истовремено је знатно проширена слободна територија у Србији, којом су окупаторске јединице само повремено крстариле и то у захвату комуникација. Истовремено, размена јединица и попуна кадровима из састава ОГД веома је позитивно утицала на учвршћивање јединица НОВ у Србији. Постојеће српске бригаде и руководећи кадрови све до нивоа Главног штаба, у току јулске офанзиве, стекли су значајна ратна искуства, а размена у пракси борбе стечених и проверених искустава и знања, представљали су значајну ратну школу коју нису дотле имали многи кадрови у Србији. Стално се повећавао прилив нових бораца, па се поставило питање формирања нових бригада, дивизија, па и корпуса, јер су у Србији за то постојали сви услови.

Главни штаб, у целини, реализовао је задатке које му је поставио Врховни командант, приликом упућивања са Виса на пову дужност у Србији, као и све

214 АВИИ, к. 181, рег.бр. 30/5, к. 27, рег.бр. 21/3; С. Вослицки, исто, стр. 222; П. Вишњић, исто, стр. 88.

215 АВИИ, микрофилм, НАВ-Н-Т-87, филм 333; П. Вишњић, исто, стр. 88.

оне задатке који су проистicali из развоја ситуације у Србији. Прва, уводна, фаза битке за Србију већ је практично била добијена, а дивизије НОВ у Србији су представљале фактор који је и сопственим снагама могао значајно допринети потпуном ослобођењу Србије и створити неопходне услове за револуционарни расплет ситуације и победу НОП-а у Србији.

На основу наређења Врховног штаба од 19. августа 1944, а у циљу што боље организације руковођења и командовања, Главни штаб је извршио поделу територије Србије на оперативна подручја која су, у војно-географском погледу, представљала посебне целине.²¹⁶ То је било нужно да би се извршила подела надлежности и одговорности штабова НОВ за поједине зоне. У вези с тим, Главни штаб је, 28. августа, штабовима дивизија упутио врло опширну процену политичке и оперативне ситуације и дао им оријентационе задатке у вези са оперативном поделом територије Србије. Директива је представљала основу за рад штабова у остваривању руковођења и командовања у целини:

„С обзиром на врло повољне услове за развој војне организације у Србији... читав терен треба војнички обухватити и организовати. У садашњој ситуацији ширење слободне територије треба извести брзо и организовано...

С обзиром на нагли развој НОВ у Србији предвиђа се следећа подела на оперативна подручја:

а) Сектор источне Србије, између Мораве, Дунава, бугарске границе и Нишаве. На овом оперативном подручју у најскорије време биће формиран један корпус јачине две до три дивизије;

б) Власински сектор између Јужне Мораве, Нишаве, бугарске границе и на југ до реке Пчиње, односно македонске границе;

в) Сектор између Ибра и Јужне Мораве. На овом сектору, као централном, са којег треба продирати у пределе који су мање обухваћени нашом војном организацијом, предвиђа се у најскорије време формирање једног корпуса јачине три дивизије...

— Целокупна војно-позадинска власт на вашем терену биће обухваћена корпусом војном облашћу којом ће руководити Штаб новоформираног корпуса...²¹⁷

Подела територије Србије на природне војно-географске целине, омогућила је бољу организацију и ангажовање одговарајућих штабова, које је требало учинити одговорним за борбена дејства на комуникације, снаге и гарнизоне на дотичној територији. Ангажовањем одговарајућих штабова, Главни штаб је обезбеђивао координирана дејства свих снага: по времену, месту и простору. Српске дивизије су, и пре овог наређења, имале своје зоне одговорности за извођење дејстава, и то: Друга пролетерска између Ибра и Јужне Мораве; 22. на десној обали Јужне Мораве, јужно од Нишаве; 24. у долини Топлице, Јабланице и Пусте Реке; 23. и 25. у источној Србији.

Пратећи развој ситуације, Главни штаб је дошао до закључка да је после капитулације Румуније, 23. августа, неминуван пад сателитске владе и у Бугарској. Руководство је правовремено схватило да ће Немци бити ангажовани на све стране, разапети између жеља и могућности; да је Бугаре и домаће колаборационисте захватила деморализација, док је, супротно томе, ослободилачки покрет у Србији све јачи. Очекивало се да ће се, избијањем совјетских јединица на границе Бугарске, убрзати њено испадање из фашистичког табора. Све је то захтевало енергична дејства јединица НОВ у Србији, као и настојање да се штабови и јединице бугарске војске придобију за борбу против Немаца.

У вези с тим, Главни штаб Србије издао је, 27. августа, директиву штабовима дивизија, да одмах ступе у везу са бугарским штабовима и да им предложе да заједнички приступе разоружавању Немаца и квислинга. У случају неприхватања овог предлога, да се од њих захтева да предају оружје НОВ, те

²¹⁶ АВИИ, к. 371, рег.бр. 6/4; *Зборник*, том II, књ. 13, стр. 759; Ј.Б. Тито, *СД*, књ. 22, стр. 114—118.

²¹⁷ АВИИ, к. 181, рег.бр. 46-2; *Зборник*, том I, књ. 11, стр. 146.

да ће им се обезбедити повратак у Бугарску.²¹⁸ Особито је било важно спречити, да наоружање бугарских јединица немачке производње не падне у руке четника. Међутим, сва постојања Главног штаба, штабова дивизија и бригада НОВ, да приволе бугарске штабове на сарадњу, остала су без резултата због њихове непријатељске наклоњености према Немцима и одговорности за учинене злочине. Њихова је преокупација била, да се комплетне јединице са опремом повуку у Бугарску. И поред таквог лојалног односа бугарских штабова, Немци су одлучили да разоружају њихове јединице и конфискуирају поједине командице. У току 28. августа, Немци су отпочели разоружавати поједине бугарске јединице у Пинчу и Лесковцу. Тако су у Пинчу ухапсили команданта и начелника штаба 1. окупационог корпуса, као и команданта 25. дивизије. У покушају да разоружају и око 60 официра, дошло је до међусобног сукоба, тако да су се Бугари успели извући према Сврљуну.

Када је Главни штаб НОВ и ПО Србије обавештен да Бугаре разоружавају Немци, наредно је Штабу 24. дивизије да прихвати Бугаре који буду постојали да избегну разоружање, али су покушаји остали без успеха. Бугарски командици су, у свакој прилици, одбијали сарадњу и борбу против Немаца.²¹⁹ Због тога је Главни штаб Србије издао ново наређење потчињеним штабовима, да се бугарске трупе разоружавају, уз истовремене напоре да се придобију за борбу против немачких јединица. Међутим, по наређењу бугарске фашистичке владе из Софије, 1. окупациони корпус почео се организовано повлачити у Бугарску, а, у циљу прихвата, из Бугарске им је у сусрет пуњена 6. дивизија која је дошла до Пирота и Беле Паланке.

Страхујући да у том метежу наоружање бугарских јединица не падне у руке јединица НОВ, Немци су разоружали 63. пук 22. дивизије у Пинчу, док покушај 24. српске дивизије да разоружа гарнизон у Лесковцу није успео. Тако су један део бугарских корпуса разоружали Немци и четници, а само петто мање делове 22. и 24. дивизија НОВ. Бугарске јединице, уз прихват њихове 6. дивизије, већином су се успеле повући у Бугарску, те су напори Главног штаба Србије и штабова дивизија НОВ остали без резултата.

Према наређењима која је издавао Главни штаб, у току септембра су извођења борбена дејства на неколико одвојених оперативних простора. Та наређења нису увек била и конкретна, него, углавном, начелна. Из њих су штабови могли сагледати основне задатке у одређеном периоду и простору. Конкретне објекте, време и начин извођења нападних дејстава, одређивали су штабови дивизија или удаљених бригада. Тако су се, у том периоду, у југо-источној Србији изводиле четирн оперативске целине коју су, од 6. септембра, покривали штабови корпуса, Оперативни штаб Косова и Метохије и Штаб 2. пролетерске дивизије. Основни задаци јединица на свим оперативним просторима, били су, да се врше удари по комуникацијама и да се паралелне непријатељски саобраћај, као и да се постепено освајају већа насељена места, у којима је непријатељ још имао своје гарнизоне.

У првој седмици септембра, на територији Србије, дејства су координирана са ударима савезничке авијације, у циљу спречавања извлачења немачких јединица из Грчке или њиховог снабдевања. Ова највећа диверзантска операција у Другом светском рату извођена је, од 1. до 7. септембра, на територији

218 У наређењу Главног штаба писало је:

У вези ситуације у Бугарској, одмах ступити у везу са свим бугарским гарнизонима. Захтевајте долазак парламентарца у кратком одређеном року. Парламентарцима поставити следеће услове: а) у садејству са нашим снагама одмах приступити ликвидацији немачких и четничко-педифевских снага уколико их има у гарнизону, о) у случају непристанка биће приморани да нам предају оружје и опрему..."

(АВБИИ, к. 181, рег. бр. 34/2, *Зборник*, том I, књ. 121)

Слично наређење, Главни штаб је поновио у неколико наврата, све до 5. септембра, штабовима дивизија

(АВБИИ, к. 181, рег. бр. 35/2, 41/2, 42/2, 46/2, *Зборник*, том I, књ. 11, стр. 126-144)

219 *Ослободилачки рат*, књ. 2, стр. 288; *Завршне операције*, стр. 78 и 79.

чптаве Југославије, под шифрованим називом „РЕКВИК“ или „НЕДЕЉА ПАОЦОВА“. Она је била усмерена првенствено на рушење објеката на најважнијим комуникацијама.

У току извођења те операције, све железничке пруге у Србији стављене су под удар јединица НОВ. Тако је на свим пругама био паралисан сваки саобраћај, а друмски промет био је, такође, потпуно прекинут.

На основу општег наређења Врховног штаба, Главни штаб Србије је наредио штабовима 22. и 24. дивизије, да главну магистралу Лесковац – Ниш и Дољевац – Прокуље руше свим снагама и средствима и да нападају непријатељске транспорте. Извођењу операције на главну комуникацију, лично је присуствовао и шеф Војне мислије Велике Британије при Врховном штабу бригадир Маклејн, који је, крајем августа, заједно са чланом Врховног штаба С. Жујовићем дошао у Главни штаб Србије.

Према истом наређењу Главног штаба, 23. српска дивизија је вршила узастопне нападе на пругу Ниш – Зајечар – Неготин, а Ибарски партизански одред на железничку пругу у долини Ибра, између Раинке и Косовске Митровице, и порушио мост код села Ложнице.

Приближавањем јединица Црвене армије Дунаву, источна Србија је добила посебан значај за НОВ Србије и за немачко командовање. Зато је Главни штаб НОВ и НО Србије усмерно 23. и 25. дивизију (14. корпус) на комуникације и гарнизоне непријатеља у источној Србији. Требало је пре пристизања Црвене армије ослободити ову територију и са њеним деловима ухватити везу на Дунаву, као источној граници Србије. Ради тога је тамо и упућен пуковник Ј. Ђурић, одмах после повратка са Виса, да, у име Главног штаба, координира дејства српских и совјетских дивизија. Имао је посебну радио-везу са Главним штабом.

У првој декади септембра, 23. и 25. дивизија су предузеле једновремено наступање на два паралелна правца: Књажевац – Зајечар – Неготин и Бољевац – Бор – планински масив око Мироча и Дели Јована, изнад неготинске Крајине и Дунава. Истовремено је Главни штаб и наредно Штабу 14. корпуса да све три дивизије ангажује на попречне комуникације између Тимока и Велике Мораве, одакле могу успешно ометати саобраћај и снабдевање немачких трупа, а за време совјетског напада успешно садејствовати дејством из позадине.

Овакав развој догађаја у Србији, чему се Немци нису падали, а уз то убрзана дејства јединица Црвене армије – присилнли су немачко командовање да предузима одређене противмере, а пре свега да заштити моравски правац, јер су предвиђали да ће се, ипак, њихове снаге из Грчке и оне из рејона Ниша, повући долином Јужне и Велике Мораве према Београду. Због тога је командант Југослава, 26. септембра, формирао Армијску групу „Фелбер“ или „Србија“, са задатком да обједини командовање свим немачким групацијама у Србији. Под команду армијске групе „Србија“ стављене су: 7. СС дивизија, са осталим јединицама око Ниша, Група „Финер“ у источној Србији (два пука Брајденбург), 1. брдска дивизија, немачке снаге око Крагујевца, у долини Ибра и Западне Мораве, као и 117. дивизија и 92. моторизована бригада око Београда. Немци су одлучили да обједине командовање свих снага за одбрану према истоку, од Дунава до Нишаве, под командом генерала Милера („Група „Милер“) са седиштем у Јагодини. Тако је немачко командовање покушало да парира Главном штабу Србије, који је усмеравао дејства снага на комуникације

---

220 Договор о диверзантској операцији постигнут је за време боравка маршала Тита у Казерти (Италија) од 6. до 14. августа 1944. План операције „РЕКВИК“ обухватао је дејства на железничке комуникације у Југославији, у дужини 2600 км. Дејства су извођена на свим важним пругама у земљи.

(АВВИ, к. 15, рег. бр. 11/1, 12/1, 13/1 и 14/1; М. Ђелековић, *Операција „Недеља пацова“*, септембра 1944, Београд, 1981, стр. 243-248; *Ослободилачки рат*, књ. 2, стр. 53; Љ. Бошњак, *Диверзантска дејства у НОР-у*, АВВИ, 1983, стр. 266-267)

221 *Зборник*, том I, књ. 11, стр. 394 и 420, књ. 15, стр. 119, књ. 19, стр. 626, књ. 20, стр. 701 и 704

и према Дунаву, изоловао немачке снаге око Ниша и пресекао комуникације око Враћа и Сталаћа.

Немачко командовање је било изненађено брзом изменом ситуације, али је, напokon, схватило да је практично све изгубљено. То се види и из извештаја који је тих дана упућен у Берлин, Управи за ратну привреду Врховне команде Вермахта, у коме пише да су изгубљене војне и економске позиције у Србији и да се мора „закључити поглавље немачког управљања привредом“ на тлу Србије. „Железнице су сталe, рудници и готово сва предузећа су обуставила производњу, испорука жита и стоке је скоро потпуно престала“, ²²² – истиче се на крају извештаја. Тиме се ближио крај немачке окупације и економске експлоатације Србије.

Иако су Немци држали још неколико гарнизона у источној Србији, као и простор око Ниша и Лесковца и долину Ибра, већи део Србије био је ослобођен. Прва армијска група већ је продирала у Шумадију, знатан део западне Србије је ослободила, укључујући Ваљево и сва места у долини Колубаре. Дејства су пренета у београдску оперативну зону. Око једне половине, односно 46 срезова Србије, било је потпуно ослобођено, а 32 среза претежно, што је омогућавало конституисање и рад органа народне власти и војно-позадинских команди у већем делу Србије. Створени су сви оперативни услови за прелаз у офанзиву, у циљу коначног ослобођења Србије.

Поред дивизија и корпуса на територији југоисточне Србије, био је формиран велики број партизанских одреда. Само је на територији 13. корпуса дејствовало 18 НОП одреда. У координираним дејствима, у другој половини септембра, ослобођени су Врање, Бујановац, Владичин Хан, Сурдулица, Пирот, Босилеград и сва мања места. Заузимањем ових места био је онемогућен сваки саобраћај Јужноморавским правцем и то, баш у време, када су Немци отпочели повлачење својих снага из Грчке. Покушаји Немаца да поврате Врање, нападом једне (ваздухопловне) дивизије која је пристигла из Грчке и отворе правац према Лесковцу, остали су без успеха. Главни штаб је посебно инсистирао, да се главна магистрала пресече на два места, у рејону Враћа 46. и у рејону Сталаћа 2. пролетерска дивизија, тако да се изолују немачке снаге око Ниша и Лесковца и да се, истовремено, спречи сваки саобраћај. Због тога је 46. српска дивизија, одмах по формирању, концентрисана око Враћа са задатком да одбије немачке нападе са југа, те да се Немци присиле на повлачење неповољнијим правцем кроз Качаничку и Ибарску клисуру. Истовремено је 2. пролетерска дивизија чврсто стала према Сталаћу и Крушевцу, да спречи све немачке интервенције од Београда према Нишу, и обратно. Тиме су створени предуслови да, после одсецања немачких снага, отпочне операција за ослобођење Ниша и Лесковца.

У другој половини септембра, Врховни командант отпутовао је у Крајову, а потом у Москву. По повратку, остао је код Штаба Трећег украјинског фронта и непосредно са њима усклађивао операције НОВ Главног штаба Србије. Прве армијске групе у западној Србији и совјетских штабова који су, према споразуму, предвиђени да учествују у борбама за ослобођење Србије. Врховни командант је наредио команданту Главног штаба Србије, да отпутује

²²² АВИИ. микрофилм, НАВ-Н-Т-71. филм 59. 7-77. филм 1299; П. Вишњић, исто, стр. 198.

²²³ Почетком августа 1944. формирана је 8. прешевска бригада: 20. српска – 21. августа; 12. прешевска – 4. септембра; 23. српска – 5. септембра; 25. српска – 6. септембра; 2. косовско-метохијска – 9. септембра; 26. српска – 12. септембра; 2. косовско-метохијска – 16. септембра; 22. српска – половином септембра, преформирана у 2. шумадијску; 27. српска – 21. септембра; 5. косовско-метохијска – 24. септембра; 24. српска – 28. септембра; 1. и 2. сурдуличка – 29. септембра; 2. врањска – 28. септембра; 28. српска (бабичка) – 28. септембра (БЕ. књ. 2. стр. 24. и 25).

Врховни штаб је, још у јуну, укинуо Главни штаб за Косово и Метохију и, уместо њега, формирао Оперативни штаб који је имао две оперативне зоне: за Косово и за Метохију.

у Штаб Трећег украјинског фронта и да координира заједничке операције, али је након одлучно да лично отпутује, о чему је обавестио генерала К. Поповића да он не иде, већ да своје предлоге упути преко генерал-мајора Горшкова, који је био представник Војне мисије Црвене армије при Главном штабу Србије. Горшков је тада отпутовао у Крајову у Штаб Трећег украјинског фронта Црвене армије. Тамо је стигао и заменик команданта Главног штаба Србије, пуковник Ђурић, пре него што су отпочела заједничка дејства из Бугарске и Румуније, а потом је, по форсирању Дунава и Тимока, у току извођења операције за ослобођење источне Србије, боравио у Штабу 14. корпуса.

Рад руководства НОП-а Србије на доградњи система руковођења

Велики прилив нових бораца омогућио је Главном штабу Србије да изврши поуну дивизија на 6–8 хиљада бораца, па се тако поставило питање даљег развоја војне организације и организације руковођења и командовања. У процесу формирања нових бригада морало се приступити и формирању нових дивизија, чији ће штабови објединити командовање над штабовима новоформираних бригада.^{223а} Сходно директивама Врховног штаба од 19. и 27. августа, сазрели су услови да се командовање подигне на још виши степен, тј. да се приступи формирању штабова корпуса.

Образовање штабова корпуса свакако представља нови квалитет, у смислу заокруживања организације руковођења и командовања свим структурама оружаних снага, пошто су штабови корпуса представљали оперативно-територијалне команде високог нивоа за обједињавање борбених дејстава на одређеној широј територији. Наметала се и потреба једновременог руковођења са више операција које су и просторно одвојене, а то без одговарајућих штабова вишег оперативног нивоа, Главни штаб не би могао једновременно остваривати на тако широком простору.

У вези са оваквом ситуацијом, у Директиви од 19. августа 1944. године, маршал Тито је препоручио Главном штабу Србије да приступи формирању корпуса НОВ и да територију Србије подели на више оперативних зона, које ће покрити одређеним штабовима и јединицама, што је Главни штаб већ учинио. Главни штаб, у таквој ситуацији, је одлучио да настави са формирањем нових бригада али и да формира три нове дивизије и два штаба корпуса, а у циљу укупњавања снага у неколико оперативних састава који су у стању и сами да изводе операције. Врховни штаб је обавестио Главни штаб да су за нове дивизије у Србији резервисани бројеви: 45, 46. и 47, а за корпусе 13. и 14. корпус НОВЈ. У депешни од 27. августа маршал Тито им је наредио и следеће:

„Предузмите хитне мјере да учврстите војну организацију и командовање.“²²⁴

Тако је Главни штаб НОВ и ПО Србије, својом наредбом од 6. септембра 1944, одлучио да формира 13. и 14. корпус НОВ као оперативно-територијалне саставе. У састав 13. корпуса су ушле: 22. и 24. српска дивизија, а затим 46. и 47. дивизија, које су биле у формирању. За команданта 13. корпуса је именован пуковник Љубо Вучковић, дотадашњи командант 2. пролетерске дивизије, а за политичког комесара Василије Васо Смајовић, комесар 22. српске дивизије. Оперативно подручје 13. корпуса обухватало је територију ограничену реком Ибром, планинама Јастрепцом и Копаоником, реком Нишавом, југословенско-бугарском границом и границом са Македонијом и Косовом. Основни задатак корпуса био је да оперише на комуникацијама у долини Лужне

223а Петар Вишњић, *Битка за Србију*, књ. II, стр. 33–45.

224 АВИИ, к. 26, рег. бр. 4/8, бр. 5/1-8; Ј. Б. Тито, СД, књ. 22, стр. 223.

У састав 14. корпуса су ушле: 23, 25. и 45. српска дивизија. За команданта корпуса је именован Радивоје Јовановић Брадоња, дотадашњи командант 25. дивизије, а за политичког комесара Радисав Раја Недуљковић, дотадашњи политички комесар 23. дивизије. Основни задатак корпуса је био да дејствује кроз источну Србију омеђену Дунавом, Великом Моравом, Пиншавом и бугарском границом, онеспособи комуникације, разбије четнике, партизанске и немачке посаде, ослободи ово подручје и избије на Дунав у циљу спајања са деловима Црвене армије, а код њих се већ налазио пуковник Ђурић.

Главни штаб је предложио Врховном штабу да формира још један корпус, који би покривао долину Западне Мораве, Ибра, западну Србију и део Шумадије. Истовремено, Врховни командант је предложио да се формира једна шумадијска дивизија која би ушла у састав овог корпуса. Међутим, он је, 3. октобра, изнео претходну сагласност о формирању новог корпуса и дивизије и наредно Главном штабу да их не формира, већ да изврши попуњу постојећих дивизија на око 10.000 бораца, како би, по пријему наоружања од Црвене армије, њихова борбена моћ била на широм совјетских дивизија.

И после формирања штабова корпуса, 2. пролетерска дивизија и Ибарски НОП одред остали су под непосредном командом Главног штаба, са основним задатком да Дивизија дејствује према Сталаћу и Крушевцу, пресече главну комуникацију Београд – Ниш и комуникације у долини Западне Мораве и тиме спречи евентуалну интервенцију у циљу прихвата снага одсечених у рејону Пинша и Лесковца; а Ибарски одред на комуникацијама у долини реке Ибра.

Штабови корпуса добили су задатак да формирају корпусне војне области, које ће објединити све војно-позадинске команде на територији корпуса, а преко њих обезбеђење и уређење територије, организацију мобилизације, саобраћаја, снабдевања, попуње и оправке материјалних резерви и средстава за потребе оперативних и других јединица.

Од 2. септембра 1944. под командом Главног штаба Србије, стављен је Оперативни штаб за Косово и Метохију, а тиме је операцијска основица и територија Главног штаба проширена све до границе са Албанијом и Црном Гором. О томе је Врховни штаб, 19. августа, писао Главном штабу да „те области спадају под њихову команду...”

„Косовско-метохијска област, и по свом географском, политичком и етнографском карактеру сачињава једно оперативно подручје... Наше је мишљење да ова зона треба да буде непосредно потчињена Главном штабу Србије. Косовске јединице које је до сада употребљавао Главни штаб Македоније (Прва косовско-македонска бригада – прим. Г.М.) још не треба узимати.”

О својој одлуци да на овакав начин реши питање руковођења ослободилачком борбом на Косову и Метохији, Врховни штаб је, 2. септембра, депешом обавестио Павла Јовићевића, секретара Обласног комитета за Косово и Метохију, о потчињавању Оперативног штаба за Косово и Метохију Главном штабу Србије.

Организациско-формацијским изменама, у току септембра 1944. заокружен је развој војне организације и руковођења у Србији, иако је процес формирања нових бригада и даље текао.

²²⁵ Двадесетог септембра 1944. године, формирана је 46. српска дивизија. У њен састав, ушле су: 25, 26. и 27. бригада. За команданта Дивизије именован је Томица Поповић, а за политичког комесара Милија Станишић. Првог октобра, формирана је 47. српска дивизија. У њен састав, ушле су: 15, 28. и 29. српска бригада. За команданта Дивизије именован је Саво Кесар, а за политичког комесара Јеврем Јеша Поповић. (АВИИ, к. 184, рег.бр. 36/18, к. 26, рег.бр. 1-3/12; Ј.Б. Тито, СД, књ. 22, стр. 116)

²²⁶ Четрдесет пета дивизија формирана је 3. септембра 1944. У њен састав, ушле су: 20, 23. и 24. српска бригада. Командант Дивизије био је Раде Ђурић, а политички комесар Сава Радоичић Феђа. (ВФ, књ. 2, стр. 267)

²²⁷ АВИИ, к. 26, рег.бр. 5-5/8, к. 28, рег.бр. 1-6/1 и 2-1/1; *Зборник*, том II, књ. 14, стр. 271.

²²⁸ АВИИ, књ. 181, рег.бр. 21-45/2, к. 371, рег.бр. 6/4; Ј.Б. Тито, СД, књ. 22, стр. 115, књ. 23, стр. 31.

Тако је Главни штаб остварио руковођење и командовање преко три штаба високог ранга, оперативни-територијалне намене, и то: преко штабова 13. и 14. корпуса, Оперативног штаба за Косово и Метохију, као и непосредно потчињеног штаба 2. пролетерске дивизије и Ибарског НОП одреда. Нема сумње, да су по питању командовања битне разлике између штабова дивизија и штабова корпуса, што проистиче из њихове намене и организације. Дивизије су јединице оперативне намене, које, углавном, немају сталну територију и, уколико се то посебно не нареди, немају надлежности над партизанским одредима и војно-позадниским командама. Међутим, корпуси су оперативни-територијалне команде, које обједињавају све структуре оружаних снага на одређеној територији (дивизије, бригаде, одреди), а преко Корпусне војне области и војно-позаднискне команде (команде места и команде подручја), са свим позадниским јединицама, установама и органима. То значи, да су штабови корпуса НОВ, као високе оперативни-територијалне команде, на својој територији имали целокупну војну власт, укључујући и војно-судске органе.

Штабови дивизија и корпуса су попуњавали потребне руководеће органе, а Главни штаб је именовао само команданте и политичке комесаре. Штабови су могли да именују потребан број својих органа да би заокружили своју организацију, као што је то чинио и Главни штаб.

Поред постојећих одељења, Главни штаб је формирао и нова одељења за артиљерију и за економске послове, а касније и друге штабне органе. Посебно је имао развијен Одсек за војне власти у позадини, који је штабовима корпусних војних области и командама подручја, у стручном смислу, давао упутства за рад, иако су били потчињени штабу корпуса. Међутим, штабови дивизија и бригада, као јединице оперативне намене, имали су само ове органе: оперативне, обавештајне, позаднискне, за везу и збрињавање рањеника. Код штабова дивизија и виших, постепено су увођени и органи безбедности, као официри или одседи ОЗНБ-е. За ову етапу развоја НОВ у Србији карактеристичан је почетак стварања јединица родова, а у штабовима и органа за поједине родове – у првом реду артиљерије, инжењерије и везе.

Формирањем штабова корпуса и нових дивизија и бригада дефинитивно је завршена једна значајна етапа којом је спровођена директива Врховног штаба о потреби учвршћивања војне организације и командовања. Тиме је практично била завршена укупна војна организација, од чете и батаљона, па до шива Главног штаба НОВ и ПО Србије. И поред тога што су неке бригаде и јединице родова формиране и касније, основна структура командовања није се мењала све до краја рата. У састав НОВ Србије је било, крајем септембра, око 40 бригада, 8 дивизија и двадесетак НОП одреда, као и развијена структура војно-позаднискних команди. Главни штаб је свим снагама обезбеђивао руковођење преко штабова 13. и 14. корпуса и Оперативног штаба за Косово и Метохију.

Поред чисто оперативних послова и руковођења борбеним дејствима, преко потчињених штабова, Главни штаб је паралелно решавао и сва друга питања од значаја за функционисање војне организације и системе руковођења на свим нивоима. Посебно је настојао успоставити ред и одговорност свих штабова и органа руковођења, па је у вези с тим, по одобрењу Врховног штаба, 25. септембра, наредио да се представници савезничких војних мисија повуку из штабова дивизија и да убудуће постоје само при штабовима корпуса и при Главном штабу. Тиме је желео да спречи непотребно вршање појединих чланова страних војних мисија. Главни штаб је настојао да се јасно дефинишу улога војних представника и надлежности штабова НОВ при решавању појединих питања са њима, а пре свега по питању захтева и слања материјалне помоћи.

Преко Ваздухопловног одељења Главног штаба, штабовима корпуса је наређено да уреде постојеће и изграђују нове помоћне аеродроме на својим територијама. Посебно интересовање је било да се уреди аеродром код Сокобање, где се очекивала совјетска војна помоћ. Али, и поред интервенција војног представника при Главном штабу совјетског генерала Горшкова, ово је нишло споро и често је одлагано. Команде корпусних војних области су се старале за уређење аеродрома и оправку комуникација и обезбеђење услова за прихватање и пружање материјалне и друге помоћи.²³⁰

Због потребе праћења ситуације, оспособљавања штабова да се старају о обавезама, надлежностима и одговорности својих органа, Главни штаб је наредио да штабови корпуса и дивизија редовно достављају извештаје, и то: свакодневно радио-везом, а писмено сваке седмице, као и да воде операцијске дневнике. Тиме се желело да се штабови оспособе и навикну на организацију рада, а без добре организације и међусобних веза нема успешног руковођења и командовања. Војна организација у Србији, на овом степену развоја штабова, јединица и установа, представљала је један тек образовани велики систем који је требало оспособити да у свакој ситуацији функционише.²³¹

У циљу оспособљавања војних старешина, који су имали најмање ратног искуства, Главни штаб је организовао више краћих војних курсева, на којима је извођена практична и теоријска настава. Курсеви су формирани при Штабу 24. дивизије која је била најближа Главном штабу и на најбезбеднијој слободној територији. О раду и садржају наставног програма курсева бринуло се Наставно одељење Главног штаба, а за непосредно руковођење њиховим радом је формирана „Команда војних курсева“, која је имала три официрски, артиљеријски, подофицирски курс, а касније и за друге специјалности.²³²

Главни штаб је решавао и нека питања која су имала карактер међудржавних односа, а пре свега због става штабова тек формиране Отачествене бугарске армије, који су тражили да се до завршетка рата, њихове трупе задрже у Босилградском и Цариградском (Димитровградском) срезу. У вези с тим, писмо је упутно командант бугарске дивизије Благоје Иванов, Окружном комитету КПЈ Врање. Главни штаб је о томе упознао Штаб 13. корпуса и наредио му да од бугарских штабова захтева, да одмах одустану од стварања било каквих њихових органа власти у поменутиим срезовима, називајући такав њихов став провокацијом.

„Бугарске јединице су гости у овој земљи, са задатком да се боре против Немаца под командом југословенских штабова“ ... каже се у наређењу.²³³

Истовремено је наређено да јединице НОВ помогну да се у три поменута погранична среза, што пре формирају НОО и сви други органи НОП-а. У поновној депеши Штабу 13. корпуса, Главни штаб је истакао да су непријатно изненађени оваквим поступком бугарских штабова, јер су цариградски и босилградски срез већ у саставу Демократске Федеративне Југославије.

Док је Главни штаб усмеравао дејства свих војних јединица, ширио слободну територију и настојао да успостави везе са снагама у Шумадији, Покрајински комитет је активност усмерио на повезивању са окружним комитетима, на развијању политичке активности у народу, на успостављању и учвршћивању органа народне власти, на оснивању организација Народног

230 АВИИ, к. 184, рег.бр. 18–41, 22–7/1, 28–3/1; Ј.Б. Тито, *СД*, књ. 23, стр. 72, књ. 26. Архива ВИИ, рег.бр. 5–3/8.

Ваздухопловно одељење Главног штаба обавештено је од шефа Совјетске војне мисије, да је, ноћу 24/25. септембра 1944, помоћу падобрана из 28 авиона бачено: 250 пакета са 72 пушкотрачеза, 810 пушака, 816 кг хране, 500 завоја, и од њега тражи извештај да ли је то све примљено (АВИИ, к. 193, рег.бр. 33-1).

231 АВИИ, к. 184, рег.бр. 28–4/1, к. 591, рег.бр. 2–14/5, к. 810, рег.бр. 2–7/8.

232 АВИИ, к. 181, рег.бр. 44–53.

233 АВИИ, к. 184, рег.бр. 22–7, 28–3/1, к. 591, рег.бр. 2–9 и 2–10/5.

фронта (НОФ) и на припремању Оснивачке антифашистичке скупштине, као и Оснивачког конгреса КП Србије. То су била крупна питања НОП-а.

Оснивање нових и активирање постојећих организација НОП-а, а у првом реду омладине, НОФ и жена, имало је за циљ ширење једног општеномладинског политичког фронта ослобођења, који би окупио све народне масе. У новим условима, после понуне Главног штаба и Покрајинског комитета, као посебних руковођа, створени су предуслови за њихово самостално деловање у складу са функцијама које су имали.

У име ЦК КПЈ, Јосип Броз Тито, 22. јула, упутно је писмо Покрајинском комитету КПЈ за Србију, у коме је изразио пуну сагласност да се оснује национална Комунистичка партија Србије, у оквиру КПЈ, и тражио да се, исто тако, убрзано ради на сазивању Антифашистичке скупштине (АСНОС-а) и Оснивачког конгреса КП Србије. У писму се, између осталог, указује да су сагласни да се оснује КП Србије, али да су мишљења да се Оснивачки конгрес не би смео одржавати пре заседања Оснивачке скупштине Антифашистичког већа Србије.

Припреме за одржавање Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, отпочеле су средином 1944. године, али је време и место одржавања више пута мењано. На овом задатку је, поред ПК, непосредно био ангажован П. Стамболић, као председник Главног НОО Србије и члан ПК, као и С. Жујовић који је, крајем августа, дошао у Главни штаб Србије. Све припреме су биле усмерене да се скупштина одржи у Прокупљу. Биле су комбинације и за Ваљево, односно источну Србију, али како су отпочеле операције за ослобођење Ниша и Београда, одустало се од таквог предлога и одлучено, да је далеко погодније да се скупштина одржи у ослобођеном Београду, што свакако није безначајно.

Политичке и организацијске припреме за одржавање Оснивачког конгреса КП Србије и Антифашистичке скупштине, снажно су утицале и на мобилизацију маса у ослободилачку борбу, које су то схватиле као јединствен ослободилачки и револуционарни процес. Оправдана је била тежња да се и српска држава конституише са највишим органом народне власти и са националном комунистичком партијом, што је српски народ својом борбом већ и остварио и заслужно.

Нема сумње, да је конституисање Антифашистичке скупштине, као највишег органа власти народа и друштвено-политичких организација НОП-а, а у првом реду КП Србије, имало изузетан значај и на даљи рад Главног штаба, као и на укупне напоре у операцијама за ослобођење Србије. Главни штаб би се, тек тада, могао посветити искључиво војним питањима вођења рата, за коначно ослобођење Србије и Југославије. Отуда и оправданост тежње народа и комуниста да се заокружи изградња укупног система не само војне, него и свих руководећих институција НОП-а и за одржавање АСНОС-а. Окружни комитети су били задужени да изабере делегате, а само се чекало да се изабере место и време одржавања скупштине.

Присуство у рад ЦК КПЈ и СКОЈ-а и њихова све већа активност, посебно на ослобођеним територијама, убрзо се осетила по најважнијим питањима развоја НОП-а и ослободилачке борбе. Одржавање зборова са народом и, уопште, контакти са људима, стварање органа власти и политичких организација (НОФ, НО и АФЖ, СКОЈ, УСАОС и др.), снажно је утицало на успешну

234 Било је предвиђено одржавање Антифашистичке скупштине Србије за 1. октобар у Топлици или Јабланици. С. Жујовић је сматрао да би Скупштина требало да се одржи негде у западној Србији, и то у Ваљеву, али је и датум одржавања померен за 10. октобар. Међутим, пошто је већ ослобођена и Шумадија, а отпочела су борбена дејства за Београд, одлучено је да се, по ослобођењу Београда, Скупштина одржи у главном граду. Од изабраних представника за Скупштину, одржана је, 12. септембра, конференција у Топлици, али само за територије југоисточне Србије и није основан АСНОС Србије. (АВИИ, к. 184, рег.бр. 21-16/1 и 18/5; *Архив Србије*, ПК, бр. 465, 547, 649, 629, 699 и 714; П. Вишњић, исто, стр. 199; М. Борковић, исто, стр. 275-280)

мобилизацију нових бораца, као и на брину око исхране, снабдевања и збрињавања јединица. Истовремено је убрзана диференцијација народних маса, што се изражавало кроз оснивање четничких и партизанских јединица и њихово свакодневно слабење, које их је водило у расуло.

У циљу активирања партијских руководстава и организација, у току лета 1944, одржано је више партијских саветовања: са руководићим кадровима на Јастрепцу, код Пожареваца, 24. и 25. августа, затим у Нишком и Крагујевачком округу. Вероватно да је оваквих и сличних конференција било и у другим окрузима, јер су овакви скупови били пракса не само скојевских и партијских организација, већ и других органа и организација НОП-а и органа народне власти. Највише су биле конференције становништва и руководстава у организацији Народноослободилачког фронта (НОФ), које су обухватале највише слојеве становништва. Тако је, у августу, у Медвеђи одржан масовни митинг народа Јабланице и Тошнице, на коме су прокламовани циљеви НОФ, чије су организације и локална руководства деловали на читавој ослобођеној територији Србије. НК је имао у плану да изабере и Главни одбор АФЖ-а, али се дошло до закључка да прво треба одржати скупштину, конституисање АС-НОС-а и формирати Главни одбор НОФ-а, па тек онда одбор АФЖ-а.

Чланови партијског руководства Србије посебно су били ангажовани на учвршћивању партијских организација на ослобођеним и неослобођеним територијама. Тако су формиран иштински, срески и окружни комитети Партије на ослобођеним територијама, који су се бавили пре свега учвршћивањем организације НОП-а на новим револуционарним позицијама. У току августа и септембра, образовани су срески, окружни и иштински одбори НОФ-а у окрузима Крушевац, Тошница и Лесковац.²³⁵ И у осталим крајевима Србије, одмах по њиховом ослобађању, стварани су органи власти и политичке организације у којима су окупили сви слојеви становништва.

Интензиван рад повоформирањем НК посебно се испољио на стварању НОО као нових органа народне власти, упоредо са стварањем НОФ. НК је, 24. јула, дао прецизно упутство окружним комитетима о задацима НОО, а посебно о начину њиховог деловања, подвлачећи разлику између НОО и одбора НОФ-а. Постојало се да у све окружне, среске и иштинске НОО обавезно уђе по неколико чланова КПЈ, којима је то било задужење, али што више представника свих слојева становништва патриотски оријентисаних. Најчешће су одређивани секретари комитета.

Од јула 1944, на ослобођеним територијама делује, поред Главног штаба и НК КПЈ за Србију, и Главни НОО, више одбора НОФ, АФЖ, НК СКОЈ-а и друге организације НОП-а. Тада је у југоисточној Србији деловало 10 окружних,²³⁶ 14 градских и 82 среска НОО, као и велики број месних и сеоских одбора.

Из ових података се види да је образовано више руководстава на нивоу Србије, укључујући Главни НОО, као највиши орган власти Србије. Према степену ослобађања појединих територија, број ових органа је све више растао. Такав приступ у стварању нових органа је проистекао из револуционарних промена, којима је успостављан потпуно нови друштвени поредак. Зато је и било могуће, одмах по ослобођењу Београда, извршити сазивање и конституисање АС-НОС-а, као највишег степена народне власти, а затим и Главног одбора АФЖ-а Србије, као и руководстава других политичких организација НОП-а. Тиме је заокружено конституисање Србије као федералне јединице у Новој Југославији.

235 АС, ОК Младеновац, бр. 4146 и 756а; М. Борковић, исто, стр. 275; К. Јончић, исто, стр. 35-46; М. Целебичић, *Зборник радова*, стр. 546-560.

236 АС, НК, бр. 488.

(октобар – децембар 1944. године)

Општин и оперативни услови за извођење операција за ослобођење Србије

Избијање делова Црвене армије на источне границе Србије (22. септембра), а пре тога капитулација Румуније (23. августа) и Бугарске (9. септембра), веома су значајни позитивни војни и политички фактори, који су се, без сумње, повољно одражавали на прилике у Србији и у Југославији. Све то, као и параслужбене снаге у Србији, условљавало је реалне претпоставке за одлучујуће операције за коначно ослобођење Србије, укључујући и Београд, као главни град Србије и Југославије. Са друге стране, доведено је у питање извлачење немачке Групе армија „Е“ из Грчке. Команданту Групе армија „Е“ потчињен је 21. армијски корпус са јединицама у Албанији и Црној Гори, Албаније и Македоније ка Подунављу, јер су Немци били предухитрени развојем догађаја у Србији. Очигледно је, да је било јасно да је Хитлер веома касно (26. августа) одобрио извлачење својих снага које је држао на југу Балкана (6. октобра). Због тога је Армијска група „Србија“, формирана 6. октобра под командом генерала Фелбера, имала задатак да организује одбрану Србије у циљу прихвата Групе армија „Е“ из Грчке. Србија, као значајан саобраћајни коридор за везу Подунавља са југом Балкана, одбраном према истоку и западу требало је да, држањем чворовита Ниша и Београда, послужи као основица за извлачење немачких снага најповољнијим правцем према Подунављу, долином Јужне и Велике Мораве, али је то већ било касно. У вези с таквом ситуацијом и задатком, генерал Фелбер је одлучио да снагама којима располаже – уз извесна појачања из 2. оклопне армије, као и појединих пролазећих јединица из састава који се повлаче – организује одбрану ширег региона Београда, Ниша и источне Србије, ангажовањем снага истовремено према истоку и западу, и одбрани овај коридор. Фронтом према истоку и југу требало је спречити 14. корпус НОВ и делове Црвене армије да избију у долину Велике Мораве, као и 13. корпус да пресече комуникације у долини Јужне Мораве, а одбраном на линији плашња Цер – река Колубара – Западна Морава, да спречи евентуална нова појачања снага НОВ из Босне и Сандака.

Командант Југоистока је ојачавао снаге генерала Фелбера, довлачењем извесних снага из Босне, Далмације и Сандака, као и из састава Групе армија „Е“. Тако су до почетка великих операција, у Србији пристигле следеће немачке јединице: Четврта СС оклопна дивизија (полицajsка), која је убрзо упућена у Банат; 1. брдска и 7. СС „Принц Еуген“ дивизија из Црне Горе и Босне, на простор Ниша и источне Србије; 92. моторизована бригада и делови дивизије „Бранденбург“ из Далмације; један пук 117. ловачке дивизије; 11. ваздухопловно-пољски (3. септембра) и 18. СС полицajски пук дивизије „Ролос“ из Грчке, а потом (у октобру) пет пуковских група из састава 104, 181. и 297. дивизије, које су се повлачиле из Грчке. Хитлер је коначно, 3. октобра, одлучио да све снаге повуче из Грчке (жртвујући преостале посаде на грчким острвима), јужне Албаније и јужне Македоније и да поред одбране према истоку организује дубљу одбрану од Дунава до Јадранског мора, долином Дрине и Перетве, ради спречавања даљег продора НОВЈ према западу.³³⁷

У циљу лакшег командовања, све снаге за одбрану источне Србије су стављене под команду за нарочиту употребу „Милер“ која је авионом, 1. октобра, са Крита пребачена у Јагдину (Светозарево). Њој су потчињене све немачке и квислиншке снаге на том простору. Као што се из анализе ситуације у Србији види, обе супростављене стране убрзано су се припремале за одлучујућу битку за Србију, с тим што су имале различите циљеве и улоге. Немци, као доктринарни противници одбране, сада су се морали бранити, јер је НОВЈ на свим странама преузела иницијативу за коначно ослобођење. Обе стране су имале довољно разлога да уложе максималне напоре у том одлучујућем и последњем борбеном расплету.

За Главни штаб НОВ и ПО Србије била је олакшавајућа околност, што је, председник НКОЈ и врховни командант НОВ и ПОЈ, маршал Тито, пре извођења операција у Србији, боравио у Москви (21–27. септембра) и склопио споразум са Владом Совјетског Савеза и Врховном командом Црвене армије о учешћу Црвене армије у борбама у Југославији, а затим, на основу истог, и споразум са Штабом 3. украјинског фронта у Крајови, око 1. октобра, о употреби совјетских и бугарских јединица у операцијама на територији Србије.

Влада Совјетског Савеза и Врховна команда прихватиле су и услов који им је постављен од југословенске стране: да ће на територији Југославије, у областима где ће се налазити јединице Црвене армије, деловати целокупна администрација и народна власт НКОЈ-а, а не печија друга. Решења су и сва питања око пружања војне помоћи у наоружању и опреми за потребе НОВ Југославије.

Маршал Тито је до 3. октобра, са начелником Штаба 3. украјинског фронта генерал-пуковником Сергејем Семјоновичем Бирјузовим и сарадницима, заједнички разрадио основни план операција. Утањачена су битна питања оперативног садејства совјетских, југословенских и бугарских отечественофронтовских јединица у операцијама за ослобођење источне Србије, Ниша и Београда. Тиме су постављене основе за садејство јединица све три савезничке армије и за рад штабова и јединица на терену.

У Крајови је маршал Тито примио и делегацију Владе Отчественог фронта Бугарске, која је молила да им се дозволи ангажовање снага нове Бугарске армије, заједно са јединицама Црвене армије и НОВЈ, у операцијама против немачких трупа на територији Југославије. То је образложено жељом да Бугарска спере део историјске одговорности за верно служење фашистичкој Немачкој до последњег дана, као и за многа злодела која су, за време трогодишње окупације, починили бугарски окупатори народима Србије и Македоније. Овим је требало олакшати положај Бугарској, као дотадашњем верном сателиту фашистичке Немачке, у новој међународној заједници и укључивање Бугарске у антихитлеровску коалицију држава. Маршал Тито је уважно разлоге бугарске владе и прихватио њену молбу.

У званичном саопштењу, које је тим поводом објављено, каже се да је постигнута пуна сагласност: ... „1. О војној сарадњи у борби против заједничког непријатеља и 2. Да ће сва питања која проистичу из међусавезничких односа и пријатељске сарадње заједнички решавати.“

Представници Владе Отчественофронтовске Бугарске, изразили су своју пуну спремност „...да све учине за исправљање неправди које су народима Југославије починили реакционарни фашистички елементи Бугарске...“ И

238 АВИИ, к. 57, рег.бр. 6–13/1; Ј.Б. Тито, СД, књ. 23, стр. 204–205; *V Конгрес КПЈ* (стенографске белешке), Београд, 1948, стр. 70–91; П. Вишњић, исто, стр. 150 и 151.

У Коминикеу који је у Москви објављен, 28. септембра, у вези разговора маршала Тита и Владе Совјетског Савеза, истиче се да је, на молбу Совјетског врховног командовања, председник Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ) и Врховни командант НОВ и ПОЈ, маршал Тито дао пристанак „на привремени улазак совјетских трупа на југословенску територију“, те, „да ће совјетске трупе, пошто изврше своје оперативне задатке, бити повучене из Југославије“ (*V конгрес*, стр. 90–91).

даље: „Наш народ се осећа кривим према југословенским народима, нарочито српском и македонском... због недела која су починиле бугарске фашистичке хорде.”²³⁹

Маршал Тито је пратио из Крајове и реализацију споразума око пружања техничке помоћи јединицама НОВЈ, од стране штабова Црвене армије. Друга питања око конкретних ангажовања снага и садејства, решавали су команданти корпуса и дивизија заједно са одговарајућим совјетским и бугарским штабовима, непосредно на терену.

Тако су ови споразуми представљали основу за рад и деловање свих штабова на руковођењу и командовању, у току извођења заједничких операција на територији Србије. Главни штаб и штабови корпуса НОВ Србије су решавали само питања оперативног значаја, међусобног ангажовања снага и садејства у складу са начелима донетим на највишем нивоу руковођења.

Пошто је Врховни командант имао радио-везу са Врховним штабом на Вису, са Главним штабом Србије и Штабом Прве армијске групе, да не би долазило до забуне при издавању наређења, он је обавестио Александра Ранковића, који га је на Вису заступао, да ће он лично руководити операцијама на стратегијском тежишту НОВ и издавати наређења Главном штабу НОВ и ПО Србије и Штабу 1. армијске групе.

Сама чињеница да је Врховни командант непосредно преузео руковођење операцијама за коначно ослобођење Србије, указује да је тај задатак у том периоду био стратегијско тежиште НОВЈ, које се изражавало кроз ангажовање 17 дивизија НОВ и ПОЈ са преко 100.000 бораца у саставу две групаације у Србији.²⁴⁰

Првих дана октобра 1944, ужурбано су се припремале све снаге у Србији, да, заједно са јединицама Црвене армије, задају одлучујуће ударе немачким и квислиншким снагама у Србији, кроз неколико одвојених операција: источна Србија, шири рејон Велике Мораве, Ибра и Западне Мораве и Београда. Тако ће се скоро истовремено, у првој половини октобра, изводити три, а касније и четврта велика операција, којима ће се Немцима задати такви удари који ће довести до распада ситуације у Србији, у корист НОП-а. При извођењу ових великих операција, у Главном штабу је нарочита пажња посвећена наоружавању, опремању и обуци нових бораца, који нису имали ратно искуство, а раније нису војску служили. Други значајан задатак Главног штаба је био оспособљавање старешина и штабова на свим повојима командовања. Поред стручне (војне) обуке, у свим јединицама је развијана жива политичка активност, као и са становништвом, што је допринело масовном приливу бораца. На том плану су посебно ангажовани сви политички руководиоци у јединицама и партијске организације у војсци и на терену. Становништво Србије није жалело расположива средства да што боље опреми и нахрани јединице и сваког

²³⁹ „Ми треба да знамо” – писао је Георги Димитров, 8. септембра, ЦК-у Бугарске радничке партије (комуниста) – „да ће будућност наше земље зависити, пре свега од реалног доприноса, који ћемо сада као народ и држава, дати општим напорима за што брже разбијање Немачке.” (АВИИ, к. 57, рег.бр. 6-13/1; *Зборник*, том II, књ. 14, стр. 232; *Опшеставена војна Б.гарија*, том I, стр. 192; П. Вишњић, и др., стр. 202, о 203)

У писму које је ЦК БРП (к) упутио, 2. новембра 1944, ЦК КПЈ, каже се: „Наш народ се осећа кривим пред југословенским народима, нарочито српским и македонским, што је дозволио да његови фашистички управљачи створе од Бугарске плашдарм немачких управљача, од бугарске војске – Хитлерове плашдарме на Балкану, и да изврше низ насиља и издајстава над народима који се боре за своју слободу... Ми Вам дугујемо вечну благодарност за подршку и братску помоћ, којом су се наши први партизански одри створили код Вас” (АПК СКЈ, бр. 1997/1944)

²⁴⁰ У наређењу које је, 3. октобра, маршал Тито упутио Врховном штабу на Вису се каже: „У споразуму са Врховним командом Црвене армије, наше операције у источној и западној Србији морају бити усаглашене с операцијама Црвене армије на том сектору. Према томе, сва наређења Коци (Поповић) и Пеку (Дапчевић) давају директно и одавде.” Он је наложио да се са Виса престану издавати наређења Главном штабу Србије (АВИИ, к. 26, рег.бр. 10-54/13 и 13/6; *Зборник*, том II, књ. 14, стр. 199; АПК СКЈ, бр. 1997/1944; Ј.Б. Тито, СДЈ, књ. 23, стр. 225; *Преглед НОБ у Македонији*, издање VII, Београд, 1950, стр. 150; П. Вишњић, исто, стр. 203).

појединца, тако да су предстојеће велике операције биле заједничко дело Главног штаба и Покрајинског комитета као јединственог руководства, иако је на овим задацима више истакнута улога Главног штаба.

Прва армијска група, састав 9 дивизија, припремала се да итго пре приђе Београду и избије на линију Топола-Младеновац-Обреновац, те да са ове линије, по спајању са деловима Црвене армије, отпочне наступање према Београду. Пена, 17. босанска ударна дивизија оријентисана је према Крагујевцу и Западној Морави, да с југа обезбеди дејства главних снага око Београда.

Снаге под командом Главног штаба Србије, укупно 8 дивизија, имале су следеће оперативне задатке:

Четрнаести корпус (23. 25. и 45. дивизија и партизански одреди источне Србије), у садејству са јединицама совјетске 57. армије (64. и 68. корпус и 75. корпус из састава 2. украјинског фронта), учествује у извођењу заједничке операције за ослобођење источне Србије, а затим треба да избије у долину Велике Мораве у сусрет снагама 1. армијске групе и изврши пресецања великоморавског правца. Јединице 57. армије и 14. корпуса тесно су садејствовале у извођењу дејстава и покрета кроз источну Србију;

Тринаести корпус (22. 24. 46. и 47. дивизија и 15 партизанских одреда) имао је задатак да пресеке комуникације у долини Јужне Мораве, од Скопља према Нишу, и да организује нападну операцију за ослобођење Ниша и Лесковца, у садејству са 2. бугарском армијом и деловима 64. корпуса Црвене армије;

Самосталну оперативну групу чинила је 2. пролетерска, а касније и 24. српска дивизија са два партизанска одреда. Она је имала задатак да ослободим на планине Јастребац, Жељин и Конаоник, делом снага учествује у операцији према Нишу, а главним снагама да пресеке комуникације Ниш – Сталаћ, Сталаћ – Краљево и Косовска Митровица – Краљево и везе између немачких снага у рејонима Ниша, Крушевца, Краљева и Београда. Истовремено је требало разбити снаге четника које су обезбеђивале дејства немачких снага, вршити нападе од Крушевца на поједине истурене јединице НОВ Србије;

Оперативни штаб за Косово и Метохију, у садејству са снагама Главног штаба Македоније и косовским бригадама које су дејствовале у саставу дивизија 13. корпуса, имао је да напада на комуникације и омета извлачење Немаца преко Косова ка долини Ибра. У томе му непосредно садејствује Ибарски НОП одред са око 1000 бораца, који врши нападе на комуникације у долини Ибра.

За то време је 37. санџачка дивизија, која је била у саставу 2. корпуса, изводила дејства на територији Санџака и југозападне Србије, све до Ивањнице, Пожеге и Ужича. Својим распоредом и дејствима, она је обезбеђивала територију од интвенције немачких снага и разбијених четничких корпуса из источне Босне, па и из долине Ибра. Стога је успоставила оперативну везу са снагама НОВ Главног штаба Србије.

У таквој оперативној ситуацији, свим штабовима је наређено да се свестрано ангажују на извођењу планираних операција, истовремено на неколико оперативних подручја Србије. Јединице и штабови су били упознати да предстоје општа офанзивна дејства у којима треба коначно ослободити све делове Србије. То су биле битне карактеристике ситуације у Србији пред почетак операција за њено коначно ослобођење.

Ослобођење источне Србије и продор у долину Мораве

(Шема бр. 2)

Док су се јединице 57. Совјетске армије убрзано пребацивале из источне Бугарске, почев од 24. септембра, и вршиле припреме за продор у Србију, преко реке Тимок и са Дунава, а јединице 75. корпуса 2. украјинског фронта вршиле

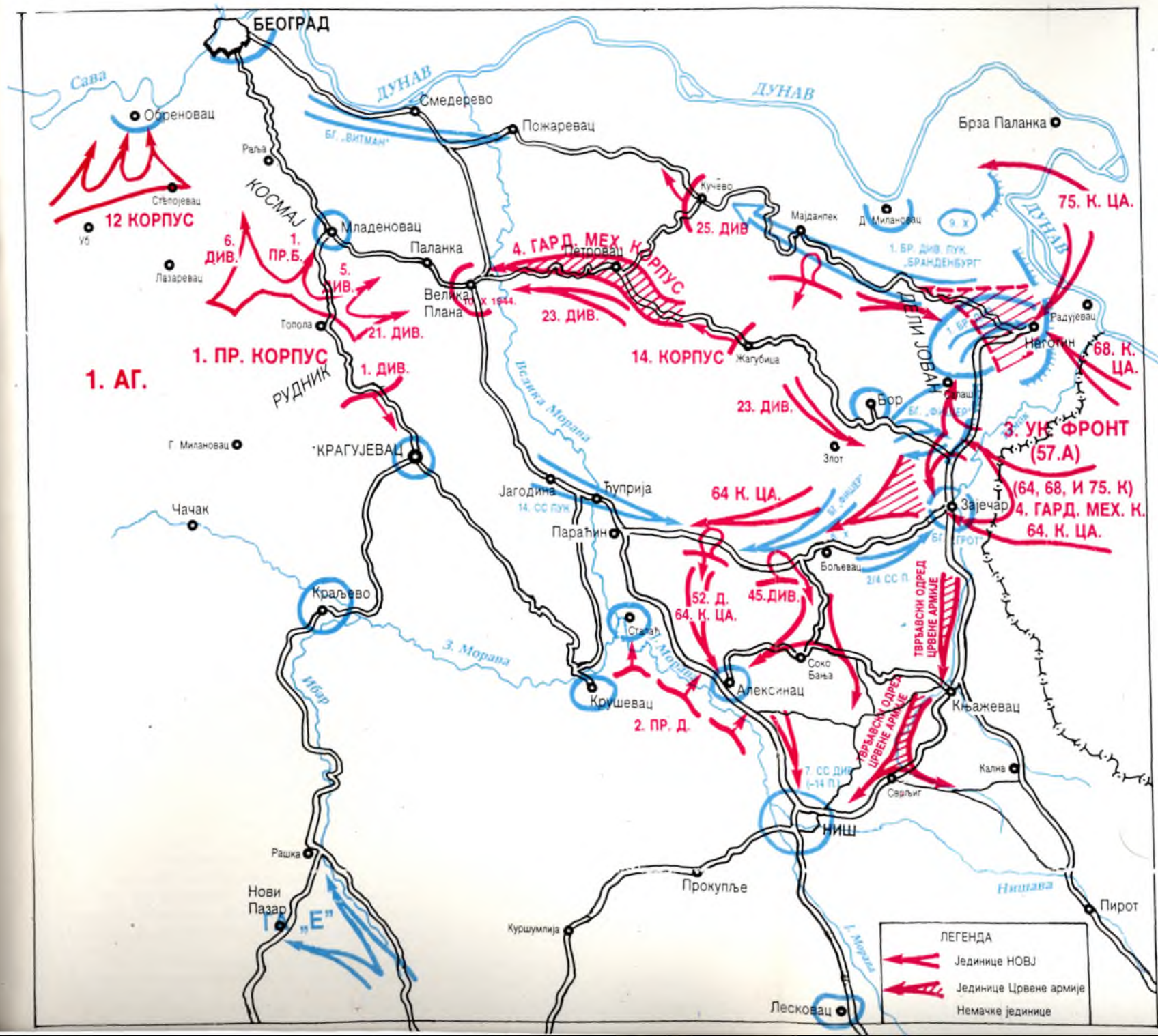
пасилна извиђања из Румуније, дивизије 14. корпуса НОВЈ Србије изводиле су дејства на комуникације и објекте у позадини распореда немачких снага у југоисточној Србији. Немци су тежили да на Тимоку и Дунаву одлучно бране територију источне Србије, а тиме, у ствари, и великоморавски правац за извлачење Групе армија „Е“ из Грчке.

Основе оперативног плана садејства јединица 14. корпуса НОВЈ и 57. армије ЦА, регулисао је врховни командант НОВЈ маршал Тито са начелником Штаба 3. украјинског фронта генерал-пуковником Бјерјузовим. 4. октобра, на основу споразума са командантом 3. украјинског фронта, крајем септембра у Крајови. Даљу разраду тог плана садејства наставили су, у име Главног штаба НОВ и ПО Србије, заменик команданта пуковник Јб. Ђурић и помоћник начелника Главног штаба потпуковник Радован Петровић Рапа, при Штабу 14. корпуса. Ђурић је прешао у Румунију, у Грују, ноћу 12/13. септембра, код Радујевца, са начелником Штаба 9. бригаде 23. дивизије НОВЈ, и успоставио везу са штабом једне дивизије 75. корпуса ЦА, а затим са Штабом 3. украјинског фронта у Крајови, а преко њега са Штабом 57. армије. Истовремено, на сектору 25. дивизије, помоћник начелника Главног штаба Србије потпуковник Р. Петровић, и руководилац полигодела 25. дивизије Мирко Нововић, успоставили су везу у Румунији са Штабом 98. дивизије 2. украјинског фронта, преко патроле те Дивизије, око 12. септембра. То је била прва непосредна веза НОВЈ са ЦА (али та Дивизија није дејствовала у Србији). Почетком октобра је дошао у штаб 14. корпуса НОВЈ начелник Штаба 57. армије ЦА, генерал-мајор П. М. Верхолович, с групом официра, ради даље разраде заједничких планова садејства. Тиме су, поред све ширих веза на нижим нивоима, биле успостављене основне непосредне везе и сарадња у извођењу операција.

Педесетседма армија – са 64. и 68. корпусом у свом саставу, ојачана 4. гардијским механизованим корпусом и другим јединицама из резерве 3. украјинског фронта, у чији састав је од 29. септембра ушао и 75. стрељачки корпус из састава 2. украјинског фронта – била је посилац борбених дејстава Црвене армије јужно од Дунава кроз источну Србију. Северније од реке Дунав наступале су снаге 2. украјинског фронта, а у његовом саставу 46. армија, чије су извиђачке патроле прве прешле преко Дунава на подручје источне Србије, око 6. септембра, и ухватиле везу са јединицама НОВ Србије и НОП-а. Ноћу 21/22. септембра, Дунав су форсирале, у његовој избочини између Кладова и Брзе Паланке, 74. и 299. дивизија 75. корпуса, док је 233. дивизија дејствовала према Дољем Милановцу. Њихов задатак је био да припреме услове за општи напад 57. армије ЦА из Бугарске, почетком октобра.

У току септембра, очекујући продор Црвене армије у Југославију, дивизије 14. корпуса и партизански одреди источне Србије, појачали су дејства у позадини немачких снага. Оне су добиле знатно појачање са запада и југа, од Пожаревца, Параћина и Ниша, за одбрану источне Србије, нарочито после пребацивања дивизија 75. корпуса преко Дунава. Немци су имали задатак да их уштинге или одбаце назад у Румунију, истовремено разбијајући и дивизије 14. корпуса и неутралишујући њихова дејства. У томе су делимично и успели, задржавши њихов продор на линији села Мосна-Јабуковац-Слатина, тако да су делови 299. дивизије били одсечени на сектору Уровица-М. Каменица. Стога је Врховна команда Црвене армије, на захтев команданта 2. украјинског фронта, маршала Малиншевског, наредила Штабу 3. украјинског фронта да, пре планираног времена и потпуне концентрације 57. армије, крене у напад преко границе Југославије, како би олакшао угрожен положај јединица 75. корпуса и, заједно са њима и дивизијама 14. корпуса НОВЈ, на овом сектору разбио; а по могућности и околино и уштинго, снаге Немаца на простору Доњи Милановац-Клокочевац-Јабуковац-Грахово-Петровић-Радујевац. Тако су снаге 57. армије увођене у борбу по деловима: од 28. септембра део 68. корпуса превези је Дунавом до Видина, десетак дана раније у односу на првобитни план, до напада правцем село Брегово-Кобушница-Петровић-Радујевац-Штубик, а затим и

ОПЕРАЦИЈЕ У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ (У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ ОКТОБРА 1944.) шема бр. 2

операција представља курioзитет од значаја и за теорију ратне вештине, а посебно оператике у условима партизанског начина ратовања.

Одбрану Тимочке крајине на њеним источним границама, организовала је немачка корпусна групација генерала Милера коју су сачињавале: 1. брдска дивизија, 7. СС дивизија „Принц Еуген“, 2. пук дивизије „Бранденбург“, а касније и 749. пук 117. дивизије, 92. моторизована бригада, делови 1. пука „Бранденбург“, као и више самосталних батаљона и дивизиона, хетерогене формацијске припадности и родовског састава. У циљу што боље организације командовања и одбране појединих праваца и рејона, извршена је подела задатака на неколико борбених (тактичких) група. Тако је 1. брдска дивизија дејствовала на подручју Доњи Милановац-Кладово-Неготин-Зајечар, затварајући правце који из Тимочке крајине, преко планинских масива Дели Јована и Великог Гребена, изводе од Штубика и Клокочевца према Доњем Милановцу, Мајданпеку и Кучеву, и даље према Пожаревцу. Група је била под командом генерала Штетнера, касније ојачана групом „Витман“. Борбена група „Фишер“ (14. пук 7. СС дивизије и др. јединице) генерала Фишера бранила је његово залеђе на правцима који изводе од Зајечара према Бору и даље на запад према Жагубици и Параћину. Борбена група „Грот“, у саставу 99. пука 1. брдске дивизије и други делови, бранила је пирин рејон Зајечара са деловима 13. пука 7. СС дивизије и правце који изводе према њему. Нешто касније, за ојачање снага у Бору и око Зајечара, генерал Фелбер је упutio 479. пук немачке 117. дивизије из Тополе – тако да је сектор Бор Жагубица-Параћин знатно ојачан. Упорништа су уређена по систему чворова за одбрану појединих рејона, као: Прахово-Радујевац-Неготин-Рготина, Штубик-Доњи Милановац; Бор-Бољевац-Зајечар-Вратарница и Књажевац, и нека мања, укључујући и комуникације које изводе ка овим објектима. Немци су настојали ојачати одбрану постављањем бункера и минских поља као и минирањем мостова дуж путних праваца и планинских превоја.²⁴¹

Одбрана великоморавског комуникацијског правца, ради прихвата немачких снага из Грчке, била је тако организована као да је имала перспективу дуготрајне одбране.

Немци су очекивали почетак офанзиве јединица Црвене армије око 10. октобра. Због тога су покушали да евакуишу 2000 Јевреја и нешто мађарских радника из Бора, у правцу Београда. Конвој од око 110 камиона, у пратњи око 400 немачких војника са неколико тенкова, разбила је 9. бригада 23. српске дивизије, 29. септембра код села Попај Чуке. Уз губитке од око 100 мртвих, Немци су се вратили у Бор, али без возила и логораца, који су ослобођени и предати командама места и органима народне власти.²⁴²

Не чекајући стварање свих оперативних услова за напад главних снага, пошто је упозорен од команданта 3. украјинског фронта о тешкој ситуацији код 75. корпуса, командант 57. армије наредио је увођење у борбу 68. корпуса по деловима, у правцу Неготин-Радујевац и Салаш-Рготина, ради спајања са 75. корпусом, растерећења његовог положаја и разбијања немачких снага. У току дана, 27. септембра, извиђачки делови 68. корпуса отпочели су интензивну извиђачку активност на сектору Радујевац-Неготин-Рготина-Зајечар и даље према Вратарници. Она је претходила почетку општег напада 68. корпуса из Бугарске. У току ноћи 27/28. септембра, јединице 3. украјинског фронта прешле су бугарско-југословенску границу код Кобишнице и отпочеле дејства на тлу Југославије. Јединице 113. дивизије нападале су правцем Брегово-Кобишница-Неготин. Предњи делови 93. дивизије напали су северније, ка Радујевцу и Прахову, ради спајања са 75. корпусом. У току ноћи 28/29. септембра, десантни

²⁴¹ АВИИ. микрофилм. НАВ-Н-Т-314. филм 32. снимак 166 и филм 899. снимак 298-9; *Београдска операција*. II издање. стр. 102. 148-1952. 184-186. П. Вишњић. *Исто*, стр. 114; *Завршне операције ЈА*, стр. 95.

²⁴² АВИИ. к. 1067. рег. бр. 43/3. к. 1071. рег. бр. 4/5; *Зборник*, том I. књ. 13. стр. 396-402. књ. 14. стр. 119; П. Вишњић. *Исто*, стр. 170.

одред Дунавске ратне флотиле и аутоматичари 93. стрељачке дивизије извршили су десант у Радужењу и усмерили напад на Пеготин са северозапада, спојивши се са јединицама 75. корпуса. У нападу је учествовао и 1. батаљон 9. бригаде 23. дивизије. Снажну подршку борбама пружила је 17. совјетска ваздухопловна армија. Крајем дана, 30. септембра, заузет је Пеготин, први град Србије ослобођен заједничким дејствима јединица Црвене армије и НОВЈ. Истовремено, кренула је у напад 223. дивизија 68. корпуса правцем Раброво-Рготина-Слатина-Бор, у садејству са 7. бригадом 23. дивизије НОВЈ, ради отварања правца главног удара ка Жагубици и Великој Морави. Дан касније, у борбу је уведен и 64. корпус (19. и 52. стрељачка дивизија) 57. армије, на правцу Кула-Зајечар-Вратарница. Тако су поступно уведена у борбу сва три корпуса 57. армије (75. корпус се од 29. септембра налазио под њеном командом). Немци су покушали, прво да онемогуће спајање јединица 75. и 68. корпуса, али им то није успело, а затим да концентрисну све расположиве снаге на сектору Бор-Слатина и Жабуковац-Штубик-Пеготин, да би извршили противудар у леви бок 68. корпуса и десни бок 23. дивизије, али без успеха, јер су у позадину и бокове тих снага извршиле снажан притисак и јединице 25. и 23. дивизије, нападајући на комуникације и утврђене објекте одбране непријатеља. Доста снажну подршку пружала је артиљерија са бродова на Дунаву, дејством снажне артиљерије са топовњача. Немачка одбрана на правцу Пеготина пружала је снажан отпор, те су на том сектору ангажовани више пукова артиљерије и минобацача и два пука „каћуша“. (1. октобра, 57. армија располагала је само на сектору 75. и 68. корпуса са 1604 топа и минобацача.) Совјетска авијација је пружала читаво време снажну подршку из ваздуха на целом фронту. Истовремено, 223. дивизија, у садејству са јединицама 23. дивизије, вршила је снажан продор у правцу Рготина и Слатина.

Преласком совјетских снага преко Тимока и Дунава и расцепањем немачке одбране на више одсека, те појачаним дејствима 23. и 25. као и 45. српске дивизије из позадине, немачке снаге су доведене у тешку ситуацију, а читав систем одбране Тимочке крајине био је скоро разбијен. У врло тешкој ситуацији наша се немачка 1. брдска дивизија, којој је био потчињен и 2. пук дивизије „Бранденбург“ и друге мање јединице, док је у рејон Бора и Зајечара упућен као појачање 479. пук 117. дивизије, из Голубе. Борбене групе „Грот“ и 13. пука 7. СС дивизије, које су се пробиле преко Књажевца и Зајечара, још увек су се држале на својим рејонима одбране. Међутим, убрзаним дејством 57. армије са истока и дивизија 14. корпуса са запада, условило је раздвајање немачких снага око Бора и Зајечара (група „Фишер“ и „Грот“).²⁴³

Понгто су јединице 57. армије и 14. корпуса, у периоду од 28. септембра до 4. октобра, извршиле постављене задатке у разбијању одбране непријатеља на Дунаву и Тимоку, комплант 3. украјинског фронта паредно је да снаге сва три корпуса Црвене армије, у садејству са дивизијама 14. корпуса НОВЈ, енергично наставе продор кроз шпански део источне Србије и избију у рејон Велике Мораве, како би омогућиле покретној групи Фронга (4. механизованом корпусу), да крене у напад кроз Шумадију ка Београду. Он је издио наређење: 75. корпусу – да са 25. дивизијом НОВЈ настави уништавање непријатеља у рејону Доњег Милашовац-Колокочевац и продужи његово гоњење правцем Кучево-Пожаревац, с тим да до 12. октобра избије на линију Голубац-Мишљеновац-Петровац; да 68. корпус прегрупише снаге на сектору Бор-Слатина-Борска и да, у садејству са 23. дивизијом НОВЈ, продире убрзано на правцу главног удара комуникацијама Бор-Жагубица-Ждрело-Петровац и боциним правцем Ждрело-Свилајнац и Крпољин-Деспотовцац-Сење-Буприја, да до 10. октобра избију у долину Велике Мораве; а да 64. корпус, у садејству са 45. дивизијом НОВЈ, уништи непријатеља у околном Зајечару и наступи

²⁴³ Београдска операција, стр. 187-194; П. Вишњић, исто, стр. 159-165.

²⁴⁴ Београдска операција, прво издање, VII, Београд, стр. 150-154; П. Вишњић, исто, стр. 214; Завршне операције, стр. 95.

правцем Вратарница–Књажевац–Сврљиг и даље ка Нишу. Овим продорима требало је заштитити, са југа, главне снаге 57. армије и 14. корпуса, пресећи комуникације у долини Јужне Мораве и спречити извлачење немачке Групе армија „Е“ тим правцем. Истовремено, требало је омогућити, на главном правцу удара, другом ешалону (покретној групи Фронта), да се безбедно и брзо пребаци (у колони од 4000 возила) планинским друмом Зајечар–Бор–Жагубица–Петровац до 10. октобра и да се развије на својим полазним позицијама, ради увођења у битку ка Београду. Као појачање 68. корпусу, стављена је из резерве Фронта 5. самостална гардијска моторизована бригада. Истовремено, 7. октобра, заменик команданта ГШ Србије Љ. Ђурић је издао наредбу 14. корпусу да се чвршће повеже и садејствује са снагама 57. армије, ради остварења постављених задатака. У начелу, задаци 14. корпуса били су несоветни са задацима снага 57. армије, те им није сметало што питања садејства нису унапред конкретно утањачена. Дивизије 14. корпуса су, крајем септембра, добиле директву да активним дејствима у окупци Дунава у међуречју Дунав–Тимок–Велика Морава, садејствују јединицама 57. армије у пробијању непријатељске одбране на граници и створе повољне услове за продор снага 3. украјинског фронта у долину Велике Мораве, дејствима из позадине и нападима дуж комуникација према долини Велике Мораве, испред совјетских снага. Тако су наређења Главног штаба, па и Штаба 14. корпуса, била више начелног карактера, а штабови дивизија и бригада су дејствовали према ситуацији. То је по питању руковођења битна разлика, од пачина рада корпуса Црвене армије, где су задаци најчешће детаљно одређивани. За штабове НОВЈ било је довољно познавање непријатеља и заједничких циљева, а за све друго били су навикнути да решавају проблеме према условима на терену. Тако су заједнички циљеви борбе чинили основу садејства и сарадње између штабова совјетских и српских дивизија, која је успешно извршена.

Дивизије НОВЈ су мобилисале и становништво, прво за рушење комуникација, а потом и за њихово оспособљавање за пролаз совјетске моторизације. Тако су све три дивизије 14. корпуса пресекле и успешно држале све комуникације, које из долине Тимока и од Неготина изводе у долину Мораве, па су се Немци морали пробијати и под борбом повлачити.

Како су се четинци ослањали на Немце или су, пак, самостално дејствовали, Великоморавска група корпуса је, углавном, била већ разбијена, а делимично су се одржали мањи делови у источној Србији. Такође, у неким местима налазиле су се мање посебне снаге Недићеве СДС и СТС и Руског заштитног корпуса. Зато је Штаб 14. корпуса наредно штабовима 23. и 25. дивизије НОВ, да продру у захвату комуникација према Кучеву, Стину и Петровцу, у циљу разбијања остатака недићевских, белоградјевских и четничких снага и ослобађају комуникације за потребе моторизованих јединица Црвене армије. Неки четнички команданти су покушавали да се представе штабовима Црвене армије као антифашисти. Тако је по налогу Д. Михаиловића, потпуковник Велимир Пилетић, 10. септембра, отишао у неки штаб совјетских снага у Румунију, али је тамо 1. октобра ухапшен и авионом упућен у Москву.²⁴⁵ Јединице 14. корпуса зашлениле су архиву његовог штаба која је указивала на четничку спрему са Немцима, а намере да се совјетским штабовима другачије представе нису успеле.

Продором совјетске 223. стрељачке дивизије 68. корпуса из Ротине преко Слатине и Салаша – добро бранених раскрсница путева, који од Неготина изводе према Бору и Зајечару – немачке снаге су биле раздвојене на два дела, а правац од Бора према Жагубици и Петровцу је, практично, већ био под контролом 23. српске дивизије. Немачка група „Штетнер“ папшла се у окружењу на простору Дели Јована и Великог гробца, пробијајући се уз велике губитке

²⁴⁵ Потпуковника В. Пилетића, емисара Д. Михаиловића. Руси су држали у затвору све до новембра 1945. а затим је послат у Југославију да му се суди. На путу кроз Румунију успео је да побегне, а касније се појавио у земљама западне Европе (Ј. Томишевић, исто, стр. 348. и 349).

ка Мајданпеку. Док је правац преко Црног врха и Жагубице био изгубљен, остали су само правац преко Рудне главе, Мајданпека и Кучева, на северу, за групацију генерала Штетнера, угрожену дејствима 25. дивизије; а од Бора и Зајечара преко Бољевца и Честобродице према Параћину, за групу генерала Фишера, угрожену дејствима 45. дивизије НОВЈ.

Таквим брзим дејствима са два фронта, немачка групација генерала Штетнера, стално нападана од јединица 75. корпуса и 25. дивизије, доведена је у тешку ситуацију и све више се удаљавала од снага код Зајечара, који је бранило око 5000 Немаца из 1. брдске и 7. СС дивизије, где ситуација, такође, није била много повољнија. Тамо је 45. српска дивизија пресекла све правце који од Зајечара и Књажевца изводе према Бољевцу, Алексинцу, Нишу и долином Мораве.

Немачки пук за снабдевање, који је од Ниша упућен према Књажевцу и Зајечару, дочекал од делова 45. дивизије, морао се вратити. Користећи ситуацију да је 23. српска дивизија, уз садејство 223. дивизије Црвене армије, ослободила Бор, 3. октобра, и читаву комуникацију преко Црног врха и Жагубице до Петровца, совјетске јединице добиле су слободну комуникацију за брз продор у долину Велике Мораве. У том правцу су упућене, преко Жагубице, 93. и 113. дивизија, у садејству са 23. дивизијом НОВЈ.

Пратећи ситуацију, командант немачке Армијске групе „Србија“, оценио је да је источна Србија изгубљена и одлучио да покуша извршити прихват снага из рејона Зајечара и са планинских масива групације генерала Штетнера. Нешто раније, у рејон Бора је пристигао батаљон 749. пука 117. дивизије, а из рејона Београда, у правцу Пожаревца и Кучева, упућена је ојачана 92. моторизована бригада и делови 1. пука „Бранденбург“ (Група „Витман“), да прихвате корпусну групу генерала Штетнера. Ове немачке интервенције значиле су покушај да се спасу њихове одсечене снаге у источној Србији, којима је претила опасност од уништења.²⁴⁶

Од 2. до 5. октобра, 19. стрељачка дивизија 64. корпуса Црвене армије форсирала је Тимок из Бугарске, избила у рејон Зајечара и наишла на жесток отпор, а 52. дивизија је продрла у рејон Вратарнице, заобилазећи Зајечар са јужне стране – и довеле у полуокружење немачке снаге у том рејону. Зајечар је бранила борбена група „Грот“, састављена од делова 99. пука 1. брдске дивизије, делова 13. пука 7. СС дивизије и других мањих јединица. Борбена група „Фишер“ се већ повукла из рејона села Кривељ и Бор. Покушај Немаца да им пружи помоћ од Параћина и Књажевца, остао је без успеха, јер су их у томе спречили делови 45. српске дивизије. Из правца Бољевца и Зајечара се успео пробити 2. батаљон 14. пука СС дивизије, а главнина пука је заустављена у рејону Бољевца од стране 24. српске бригаде 45. дивизије. Продор дела немачких снага у Зајечар, имао је за циљ да олакша извлачење из рејона Зајечара у правцу Бољевца и Параћина. Тако су, уз прихват 14. СС пука, немачке снаге, стављене под команду генерала Фишера, почеле повлачење из рејона Зајечара.²⁴⁷

Пуковник Љ. Ђурић, стигао је, 7. октобра, у Неготин да би, у име главног штаба НОВ и ПО Србије, заједно са помоћником начелника пуковником Радованом Петровићем, координирао дејства 14. корпуса и 57. совјетске армије. Он је упознат са успешним развојем ситуације на свим оперативним правцима, па је наредио да све дивизије 14. корпуса наступају према западу, чисте и обезбеђују комуникације, ради пребацивања совјетских моторизованих јединица. Истовремено је наредио, да свака дивизија на свом правцу успостави везу

246 АВИИ, к. 1067, рег. бр. 29/1 и 30/1, к. 1089, рег. бр. 2/2; *Зборник*, том I, књ. 13, стр. 29, 30, 31, 51 и 52.

247 АВИИ, к. 1067, рег. бр. 29/1 и 30/1, к. 181, рег. бр. 54/3, к. 182, рег. бр. 54/1; *Зборник*, том I, књ. 13, стр. 153, и 434-445; *Завршне операције*, стр. 96 и 97.

Према совјетским извештајима, у Зајечару је убијено око 1500, а заробљено 1600 немачких војника, али сматрамо да су то непоуздани подаци.

са одговарајућим совјетским штабовима и јединицама и да заједнички дејствују на одређеним правцима. Нешто раније, Штаб 14. корпуса је обавештен да ће у његов састав ући и 1. југословенска бригада која је формирана у Совјетском Савезу од заробљених војника из састава јединица тзв. Независне Државе Хрватске, која је учествовала на Источном фронту, на страни Немаца. У вези с тим, пуковник Ђурић је писао Штабу 14. корпуса, следеће:

„У састав 23. дивизије улази 1. југословенска бригада из СССР, а која је већ стигла код Неготина... Зато убрзајте ликвидацију Немаца, а мене о свему известите и курире шаљите мотоциклом или аутомобилом у команду места у Неготин.“²⁴⁸ Као што се види, пуковник Ђурић је имао улогу истуреног дела Главног штаба Србије на овом делу војништа и у његово име издавао је наређења, примао извештаје и решавао сва најважнија питања.

Повољан развој ситуације и отворен правац за 23. српску дивизију, ка Петровцу, Штаб 57. совјетске армије одлучио је да искористи, убацивањем својих покретних околних моторизованих снага за продор у долину Велике Мораве. Тако је 4. гардијски механизовани корпус, крећући се сасвим несметано, у току једног дана (10. октобра) прешао простор од Бора до Велике Мораве. Истовремено су 75. стрељачки корпус и 25. српска дивизија вршили притисак на немачку групу генерала Штетнера и спречавале јој повлачење према Пожаревцу. На овом правцу, тих дана су се развила одлучна борбена дејства, јер се Немцима журило да што пре изађу из окружења. У току 6. и 7. октобра, Немци су извршили више безуспешних напада, покушавајући да се пробију ка Пожаревцу. По наређењу Штаба 14. корпуса, дивизије су појачале нападе на окруженог непријатеља на оба сектора. Једна бригада 25. дивизије успешно је задржавала немачку групу „Витман“, која је покушавала да се од Пожаревца пробије у сусрет групацiji генерала Штетнера. Делови борбених група „Грот“ и 13. пука 7. СС дивизије, од Зајечара, који су избегли уништење односно заробљавање, под бочним ударима бригада 45. дивизије и Зајечарског НОП одреда извлачиле су се према долини Велике Мораве.

Најзад је ослобођен Зајечар 8. октобра. У њему је скоро потпуно уништено једино од најјачих упоришта Немаца, а пробио се само мали део. Убијено је око 1500, а заробљено 1600 војника и официра. Освојен је велики ратни плен.

По ослобођењу рејона Зајечара, део совјетских снага (1. гардијски утврђени рејон) оријентисан је према Књажевцу. Први гардијски утврђени рејон из резерве 57. армије, 23. бригада 45. српске дивизије и Сврљински одред, у току ноћи 9/10. октобра, извршили су напад на Књажевац. Тек после борби које су трајале читавог дана, око 18 часова, непријатељ је био потпуно савладан, уз знатне губитке. Тако је и последњи град Тимочке крајине био коначно ослобођен. У Књажевцу је погинуло око 700, а заробљено око 100 Немаца, запленашено је 49 артиљеријских оруђа разних калибара, око 110 теретних и путничких возила, као и веће количине муниције.²⁴⁹ Бригаде 45. српске дивизије и 1. гардијског утврђеног рејона Црвене армије наставиле су чишћење праваца који, из долине Тимока преко Сврљига, иду према Нишу и Алексинцу. Тиме је групацija генерала Милера била практично разбијена, изузев снага око Ниша које су се још краће време одржавале.

На територији источне Србије, јединице НОВ и Црвене армије свугде су срдачно дочекиване од становништва, органа народне власти и антифашистичких организација, као ослободиоци. Органи НОП-а су пружали

²⁴⁸ Прва југословенска бригада формирана је у СССР-у, у јуну 1944. године, највећим делом од заробљеника југословенског порекла (Хрвати), који су учествовали у саставу усташке бригаде коју је Анте Павелић послао на Источни фронт. Бригада је са 1600 војника, почетком октобра, пребачена у Неготин и ушла је у састав 23. српске дивизије, као њена четврта бригада. (Зборник, том I, књ. 13, стр. 154; АВИИ, к. 1067, рег. бр. 33/3)

²⁴⁹ АВИИ, к. 182, рег. бр. 54/1; *Београдска операција* (прво издање), стр. 179 и 180; П. Вишњић, исто, стр. 230.

помоћ јединицама по питању транспорта, снабдевања и збрњавања, а посебно на оправци и оспособљавању комуникација. Тако је до 10. октобра практично ослобођена читава источна Србија, осим грунације генерала Штеттера која се пробацијала према Пожаревцу, уз помоћ Групе „Витман“.

Предњи делови 4. совјетског механизованог гардијског корпуса, 10. октобра, избили су преко Петровца и Жабара на Велику Мораву, а 223. стрељачка дивизија 68. корпуса приближавала се, преко Сењског рудника, према Ћуприји. Дана 8. октобра, самостална моторизована бригада, савладавши за 24 сата 120 км, ослободила је Свилајнац, а 10. октобра, у садејству са 113. дивизијом, прешла је преко мањег моста на Великој Морави и створила први мостобран од села Марковца до Лапова. Истовремено, предњи делови 93. стрељачке бригаде и 53. мотоциклистичког пука 4. механизованог корпуса, ујутру 10. октобра, на јурни су заузели већ миширани мост на Великој Морави код Велике Планае и спасле га од рушења, обезбедивши и други мостобран. Совјетски 4. механизовани корпус генерала Жданова, искористивши створени мостобран, пребацио се преко Велике Мораве у Велику Планау и усмерио дејства према Смедеревској Паланци и Младеновцу, а 113. дивизија пребацила се преко мостобрана код Марковца и усмерила ка Крагујевцу. Јединице 4. механизованог корпуса сутрадан су се спојиле са бригадама 5. крајинске дивизије Прве армијске групе НОВЈ и наставиле продор ка Младеновцу и Смедереву. Овако брзо наступање механизованих састава Црвене армије од Зајечара и Бора до Велике Планае, омогућила је 23. дивизија 14. корпуса која је претходно отворила ове правце. Спајањем 4. механизованог корпуса Црвене армије и 1. армијске групе НОВЈ, практично је била разбијена и Армијска група „Србија“ генерала Фелбера и његове снаге су раздвојене на неколико целина: око Београда, Крагујевца, Ниша и у долини Западне Мораве (од Крушевца до Краљева), без међусобних додира. Обруч се све више стезао око Београда, а Ниш је био пред самим ослобођењем.

Избијањем јединица 14. корпуса НОВ Србије и 57. совјетске армије на Велику и Јужну Мораву на широком фронту од Пожаревца до Ниша, завршена је заједничка операција за ослобођење источне Србије, која је трајала 12 дана. Грунација немачког генерала Милера је била практично разбијена, осим што су још око Ниша и Крагујевца пружали последњи отпор.

Штаб генерала Милера од 13. октобра није више имао везе са грунацијом на простору од Мајданека до Смедерева, нити са 7. СС дивизијом „Принц Еуген“ око Ниша, која је већ била у тоталном окружењу. Штаб Милеровог корпуса који је, 13. октобра, пребачен у рејон Краљева, постепено је прикупљао преостале снаге из долине Мораве. Овај Штаб је имао задатак да ставља под своју команду све разбијене снаге у централној Србији и да организује мостобран код Краљева и Чачка, ради прихватања Групе армија „Е“ која се долином реке Ибра повлачила из Грчке према Краљеву и Дрини. Генерал Милер, није имао непосредну везу ни са претпостављеним Штабом генерала Фелбера, команданта одбране Србије, који је био у рејону Београда и Земунa. Стога је Милеров корпус стављен под команду генерала Лера, команданта Групе армија „Е“. Дogaђаји су се тако брзо развијали да су разбијене немачке снаге напуштале мање гарнизоне у долини Велике и Јужне Мораве и повлачиле се према Крушевцу или Крагујевцу.

Друга пролетерска дивизија и делови 52. дивизије Црвене армије, 14. октобра, ослободиле су и Крушевац, истог дана када су разбијене немачке снаге генерала Кума западно од Ниша. Покушај четника, са командантом Кесеровићем на челу, да се наметну Штабу 52. дивизије као савезници, убрзо је разоткривен и такав трик им ни овде није успео. Пошто је, 11. октобра, 46. српска дивизија поново ослободила Врање, Немци су били присиљени да се повлаче преко Косова, Сапцака, долином Ибра и даље према Босни. Њихови планови о употреби Групе армија „Е“ да организује фронт у Срему и на Дрини су пропали, јер се ситуација потпуно изменила на њихову штету.

Док су се догађаји у долини Велике Мораве и око Ниша приводили распећу, немачка група генерала Штетнера покупавала је да се уз помоћ Групе „Вигман“, преко Пожареваца и Смедерева, пробije у Београд, када је већ почела операција за његово ослобођење. Тежак положај ове групе види се и из извештаја генерала Штетнера – генералу Милеру: „Прва брдска дивизија води већ четири дана огорчене одбрамбене борбе... Уколико потрају борбе у досадашњем обиму, муниције ће бити само за два до три дана, а затим ће дивизија остати без муниције. Тада се ће бранити од непријатеља и поред храбрости коју испољава.“²⁵⁰

По ослобођењу источне Србије, снаге НОУ Србије узеле су видно учешће и у операцији за ослобођење Београда.

Спајање група „Вигман“ и „Штетнер“ дуго је спречавала 25. српска дивизија и успоставиле су везу када је већ почела операција за Београд. По њиховом избијању од Пожареваца према Смедереву и Београду, где су њихово уништење преузеле јединице 1. армијске групе и Црвене армије, а 25. српска дивизија је задржана у источној Србији да ратнички ситуацију у позадини од разбијених четничких и педићевских група; у току повлачења у стону их је пратила и 23. српска дивизија дејством у леви бок. Кад је група Штетнер-Вигман избила у рејон села Болеч, падомак Београда, са леве обале реке Болечице, 21. српска дивизија, заједно са деловима ЦА и 1. пролетерског корпуса, који су наступали од Гроцке, дочекала је предње делове немачке групе Штетнер-Вигман. Иако је успела да Немцима спречи продор у Београд, један одред се успео пробити на јужну ивицу града, тако да су из града враћене три бригаде, ради уништења ове немачке претходнице. У току наредних дана, немачка група „Штетнер“ је притиснута између 21. српске дивизије која се бранила и 23. дивизије која је нападала са југа. Док је ојачана 21. дивизија и наредна два дана спречавала продор Немаца са правца Гроцке у Београд, 23. српска дивизија стално је бојно нападала немачке снаге у току повлачења од Пожареваца, и избила на линију Бегалица-Вршич. Тако су се, стицајем околности, напале две српске бригаде једна наспрам друге у нападу са севера и југа, против исте немачке групе. (шеме бр. 3)

У операцији за ослобођење Београда, којом је руководио Штаб 1. армијске групе, непосредно је учествовао велики број јединица НОВ Србије. Поред 21. и 23. дивизије које су комплетне учествовале, дејствовале су и три српске бригаде у саставу 5. б. и 11. дивизије што је еквивалент једне дивизије, као и још око 30.000 бораца из западне Србије и Шумадије, којима су понуђене дивизије 1. армијске групе. Тако је у операцији за ослобођење Београда у саставу 10 српских бригада и у осталим јединицама НОВ ангажовано око 40.000 бораца са територије Србије.

За време извођења операције за ослобођење Београда, главне снаге под командом Главног штаба НОВ и НО Србије, везивале су немачке међусобно неповезане снаге на фронту од Враћа преко Ниша и Крагујевца до Смедерева, као и у долинама Ибра и Западне Мораве и тиме олакшале 1. армијској групи извођење операције за ослобођење Београда.

У току извођења операције у источној Србији, дивизије 14. корпуса дејствовале су на самосталним правцима и стварно су се међусобно знатно удаљиле. У оваквим околностима, Штаб 14. корпуса практично није могао обједињавати дејства дивизија, већ је само радно-везом појединачно издавао наређења свакој за дејства на терену, где су се и напале стицајем околности. Због потребе за обједињавањем дејстава у операцији за ослобођење Ниша, 45. дивизија је привремено претпостављена Штабу 13. корпуса који је руководио

²⁵⁰ АВИИ, микрофилм ПАВ-П-Г, филм 849, снимак 1444-5; *Београдска операција* (прво издање), стр. 173-175 и 188-189.

Оштрице о борбеним дејствима у источној Србији, види: *Завршне операције*, стр. 88-110 и Н. Вилић, исто, стр. 211-260; Др Ђорђе Милановић, *Велике бишке Народноослободилачке ратне у Југославији 1941-1945*, Народна књига, Београд, 1978, стр. 215.

овом операцијом. Тек по ослобођењу Ниша, Штаб 45. дивизије поново је добио задатке од Штаба свога корпуса. Она је убрзо пребачена према Параћину, Буприји и Јагодини.

Заједничка операција 14. корпуса НОВЈ и 57. совјетске армије, по ослобођењу источне Србије, трајала је све до 15. октобра према Нишу, у долини Јужне и Западне Мораве до Крушевца и према Београду. Ова дејства су карактеристична по извођењу више одвојених бојева различитог интензитета снага, око заузимања градова и појединачних упоришта непријатеља. Операција у источној Србији састојала се из неколико већих међусобно одвојених бојева, који су операцијски ипак били повезани. То су дејства за савладавање Дунава и Тимока, око Неготина, Рготине, Бора, Зајечара и Киљавевца, а посебно стална дејства против групаације генерала Штетнера, све до њеног уништења пред Београдом. Иако операција није заједнички планирана и нема заједничког операцијског плана, координација рада између штабова и јединица 14. корпуса и 57. совјетске армије била је успешна. У оперативном смислу, њих су повезивали заједнички непријатељ и исти задатак. Нижи штабови су се непосредно на лицу места договарали о начину употребе снага при нападу на поједина упоришта непријатеља.

У време извођења операције у источној Србији, Главни штаб Србије налазио се у Топлици и без обзира што је имао радио-везу са Штабом 14. корпуса, он непосредније није могао утицати на његове одлуке. Одређени утицај имао је заменик команданта III ЈБ. Ђурић који се кретао овим правцем, али је, ипак, штаб Корпуса најчешће самоиницијативно одлучивао о току дејстава. Наређења Врховног команданта који се из Крајове преместио у Белу Цркву, а затим у Вршац, и наређења Главног штаба НОВ и ПО Србије, успешно су спровођена у току операције, од границе до Београда, Крагујевца и Ниша. Овом операцијом је потпуно ослобођен још један знатан део територије Србије, а пошто су тамо већ деловали многи органи власти, војно-позадинске команде и политичка руководства, практично је и завршен процес ратних операција у овом крају.

Нишка операција

(Шема бр. 3)

Под Нишком операцијом подразумевамо сва борбена дејства јединица Главног штаба НОВ и ПО Србије, 2. бугарске армије и делова 3. украјинског фронта Црвене армије, за ослобођење нишке оперативне зоне на простору Лесковац – Бела Паланка – Сврљиг, Алексинац, Прокупље, у времену од 7. до 14. октобра 1944. У ову операцију убрајају се дејства на југу око Враћа и Сурдулице и дејства око Сталаћа, јер су имала обезбеђујућу улогу у извођењу операције, као заштита од непријатељске интервенције споља. Сва ова дејства била су обухваћена истим операцијским планом, без обзира на међусобну удаљеност.

Нишку оперативну зону која је правремено утврђена, бранили су:²⁵¹ главнина (13. пук) немачке 7. СС дивизије, „Принц Еуген“, 6 самосталних батаљона различите специјалности и намене, 37. противавионски пук, чији су

²⁵¹ Само 7. СС „Принц Еуген“ дивизија бројала је 18.827 људи, са 13.989 пушака, 1352 аутомата, 666 пушкомиотраљеза, 44 минобацача, 19 пламенобацача, 8 ракетних противавионских оруђа, и друго. Седма СС дивизија била је врло хетерогеног националног састава, а највише Фолклендјера из Баната.

У Мачкатици и Белом Пољу, Немци су, до последњег дана, користили 1200 италијанских заробљеника за експлоатацију и прераду веома тражене руде молибдена, као значајне сировине за оплеменивање специјалних челика. (П. Вишњић, исто, стр. 247).

универзални топови калибра 88 мм употребљавани и као земаљска артиљерија, 3 артиљеријска дивизиона и 2 самосталне батерије, делови 191. бригаде и неколико наставних чета и батаљона за обуку. Поред немачких јединица, ту су се налазили и делови 5. пука Српског добровољачког корпуса (Љотићевци), 2. тзв. Гвоздени пук, који су се потпуно везали за Немце. Поред ових јединица, око Ниша и Лесковца, у рејону Белог Поља и рудника Мачкатица, налазиле су се изоловане немачке снаге, један противавионски дивизион и око 400 војника као посада из састава војно-позадинског сектора Команде Југоистока. Они су чували око 1200 италијанских заробљеника који су радили у руднику Мачкатица и у сепарацији руде у Белом Пољу. Команду над свим овим немачким и квислиншким снагама, обједињавао је Штаб немачке 7. СС дивизије, са генералом Кумом.

Немачке снаге у нишкој оперативној зони, имале су основни задатак, да што дуже задрже важно комуникацијско чворниште на средокраћу између Скопља и Београда, ради прихвата немачке Групе армије „Е“ из Грчке и њеног извлачења према Београду и Подунављу. Продором 14. корпуса НОВЈ и 57. совјетске армије у долину Мораве, пресечене су све везе између немачке групације око Београда и оне око Ниша, а дејствима 46. српске дивизије око Врања и са Скопљем. Ојачана 46. дивизија (5 бригада) одбила је немачке покушаје да се пробije преко Врања и Лесковца према Нишу, тако да се главниша немачке групације из Грчке морала повлачити једино преко Косова. И 2. пролетерска дивизија, у рејону Ђупца и Сталаћа, пресекла је везу између немачких снага у долини Западне Мораве и Ниша, тако да је групација око Ниша и Лесковца била одсечена.

Немачка команда Југоистока сматрала је да ће држањем рејона Ниша и Лесковца, везивати снаге 13. корпуса и 2. бугарске армије и да је то најбољи начин обезбеђивања десног бока Групе армије „Е“ при повлачењу преко Косова. Таква процена није била адекватна оперативној ситуацији у Србији, јер би ове снаге могле више учинити да су на време напустиле рејон Ниша и Лесковца и организовале одбрану праваца који из долине Топлице и Јабланице изводе према Косову.

Поседањем јачих упоришта и одбрамбених линија у нишкој оперативној зони, Немци су организовали одбрану по правцима који изводе према Нишу и то по групном систему одбране. Око Ниша је организована кружна одбрана, укључујући и насељена места на прилазима граду. Најпотпунија организација одбране била је на нишавском правцу од Беле Паланке преко Ниша и Лесковца. Пошто Немци, ипак, нису имали довољно снага за једновремено поседање свих линија, они су на најугроженијим правцима организовали покретне одреде за брзе интервенције.

Предвиђајући могућу опасност од евентуалног пробоја Групе армија „Е“ долином Јужне Мораве, која би могла извршити удар у бок и позадину Прве армијске групе НОВ за време извођења Београдске операције, Врховни командант је, 3. октобра 1941, радиограмом из Крајове, наредио Главном штабу НОВ и ПО Србије, да привуче што јаче јединице и, заједно са снагама Бугарске армије, ослободи Ниш као важно чворниште. Само три дана касније, 6. октобра, наредио је да се 13. корпус припреми за напад и да се ослободи рејон Ниша, када су јединице 57. совјетске армије већ биле око Зајечара.

Одлука о садејству у ослобађању Ниша донета је у Крајови, а основе плана детаљно су разрађене у Штабу 13. корпуса НОВЈ, 7. октобра, у Пироту, у присуству представника Главног штаба Србије, начелника Штаба 3. украјинског фронта генерал-пуковника Сергеја Семјоновича Бирјузова и представника Штаба 2. бугарске армије, која је потчињена штабу 3. украјин-

252. АВИИ, к. 184, рег. бр. 20/1 и 22. 7/1, к. 26, рег. бр. 12. 3/13, к. 181, рег. бр. 26-3, к. 191, рег. бр. 17-2/1, 28. 7/1, к. 735, рег. бр. 7. 19 и 7. 20/4. *Зборник*, том. 1 књ. 13, 155-158; *Завршне операције*, стр. 103-106; П. Вишњић, исто, стр. 244-248; АВИИ, микрофилм (Бугарска архива), бр. 209-211, сигн. 141-151.

ског фронта. За извођење напада према плану, јединице су добиле следеће задатке:

– са југа и југозапада наступају дивизије 13. корпуса; са севера и северонистока делови 45. српске дивизије, која је у тој операцији стављена под команду штаба 13. корпуса, снаге Црвене армије (223. дивизија која је заменила 52. дивизију на ширком правцу и 1. гардијски утврђени рејон из састава 64. корпуса); са истока главнина 2. бугарске армије и са запада 24. српска дивизија. Тако је ова операција детаљно планирана, а дивизијама су правовремено дефинисани задаци. Дивизије су ангажоване по следећем: Друга пролетерска имала је да пресеће комуникацијски правац од Ниша према Београду у рејону Ђуписеа, а 46. дивизија 13. корпуса, ојачана са Сурдулицком и Врањском бригадом (укупно 5 бригада), да спречи продор немачких снага од Врања према Лесковцу и да, у садејству са јединицама 2. бугарске армије, ликвидира непријатељска упоришта у Мачкатици и Белом Пољу. За напад према Нишу, са правца Јастрепца и Прокупља, ангажована је 24. српска дивизија, као и да спречи евентуални покушај пробоја немачких снага у том правцу; 47. дивизија, ојачана 8. бригадом 22. српске дивизије (4 бригаде), из рејона јужно од Лесковца, имала је да ослободи Лесковац, а потом да дејствује левом обалом Јужне Мораве према Нишу; 22. дивизија, ојачана 26. бригадом 46. дивизије и Власотиначком бригадом (4 бригаде), делом снага да ослободи Власотинце, а главним снагама наступа преко Бабичке горе и гробомом Селинчевине према Нишу. Са севера је 45. дивизија 14. корпуса, по ослобођењу Књажевца и Соко Бање, са делом снага Црвене армије, имала да дејствује према Сврљигу, Нишу и Алексинцу и садејствује 13. корпусу у нападу према Нишу.

Друга бугарска армија ангажована је по следећем: 9. дивизија да наступа са северонистока преко Калне и Сврљига према Нишу; 6. дивизија правцем Бела Паланка – Ниш; 4. дивизија преко Душника и Галич хана ка Нишу; 12. дивизија, у садејству са Генковском бригадом, преко Бабушнице према Власотинцу и Лесковцу. Софијска партизанска дивизија уништена је према Сурдулици и Врању.

Према плану операције и договору између штабова, у Ниш су требале прво да уђу српске, а само према потреби и јединице бугарске војске, уз подршку совјетске авијације из ваздуха. У наређењу Штаба 13. корпуса од 7. октобра, који је био посланц планирања и руковођења борбеним дејствима, каже се:

„Бугари, углавном, имају задатак да ликвидирају Власотинце и Лесковац, док у правцу Ниша треба да стигну на 10 – 15 километара од града, где ће застати. Директан напад на град и заузеће треба да изврше јединице XIII корпуса, уз садејство са групом дивизија (2. пролетерска, 23. и 24. српска – прим. Г. М.), које ће нападати на Ниш са северозападне стране.“²⁵³ Одлука да се јединице 2. бугарске армије задрже даље од града, условљена је, пре свега, политичким разлозима, јер је та иста армија, састављена од 1. окупиционог корпуса, више од три године ове крајеве држала у окупацији. Свеже су биле успомене на злодела многих бугарских официра који су се сада, после месец дана, јављали као ослободилаци. Борци и народ су са негодовањем прихватили учешће Бугара, без обзира што су извршавали одлуке руководства Србије и Југославије.

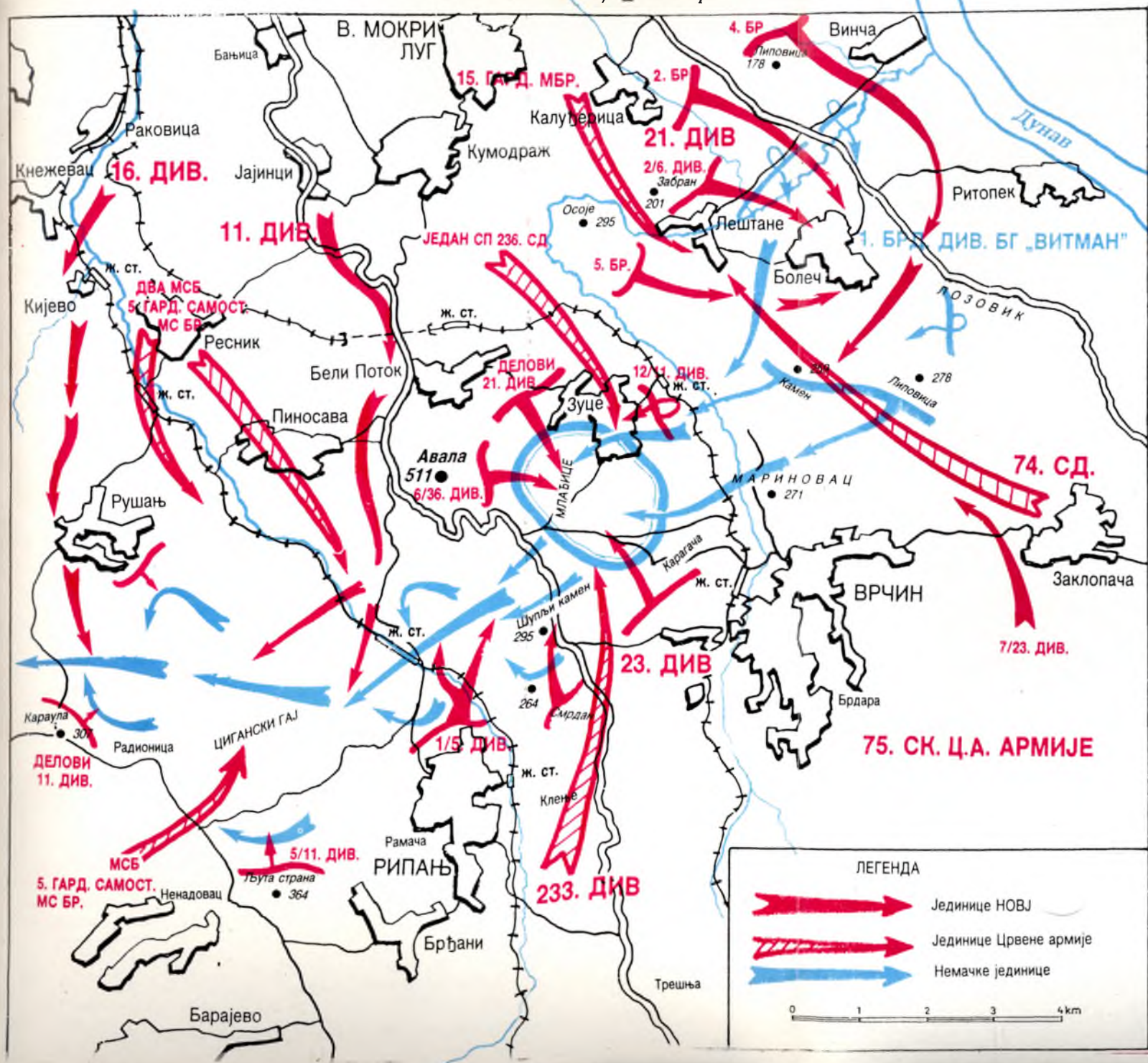
Јединицама су, унапред, одређени задаци о успостављању реда у ослобођеним градовима, постављању стража код магацина и других значајних објеката од општег интереса, а посебно се истиче да „... Бугари, углавном, треба да прођу кроз град само као војска, не мешајући се никулико у наш рад око постављања власти и спровођења реда“ – каже се у поменутом наређењу.

На територији 13. корпуса, 10 партизанских одреда (Гошнички, Горњо-Јабланички, Лесковачки, Пиротеки, Оруглички, Врањски, Нишки, Криворечки, Мисирачки и Босилградски), чистили би сваки своју територију од остатака квислинга, а делом су, заједно са бригадама, нападали на немачке

253 АВВИИ, к. 1051, рег. бр. 22/1 и 23/1; *Зборник*, том I, књ. 13, стр. 78–81.

(19.-20. ОКТОБАР 1944.) *шема бр. 3*

јединице. Одреди су, углавном, привремено били под командом дејствујућих дивизија до извршења одређених задатака, а делимично и Корпусне војне области. Главни штаб је организовао оспособљавање свих импровизованих аеродрома на ослобођеној територији за потребе британских и совјетских, углавном, транспортних авиона. Тако су били оспособљени аеродроми у Косачићу, Бојинку, Авдишовици, Сукову код Пирота, а 14. корпус је оспособљавао аеродроме код Соко бање, Неготина и Зајечара.

Почетак Нишке операције предвиђен је за 8. октобар у јутарњим часовима. Са Штабом 3. украјинског фронта, као и са Штабом 2. бугарске армије, регулисана су битна питања сарадње и садејства, као и питања око односа према становништву, власти и ратном плену, на територији куда буду дејствовале савезничке јединице. Код свих складишта и установа, јединице ПОВ Србије имале су успоставити стражу, док су према споразуму бугарске, као и совјетске јединице имале само да учествују у извршавању задатака.

У време планирања извођења Нишке операције, Главни штаб ПОВ и ПО Србије налазио се у Тошници, непосредно је пратио ток борбених дејстава и утицао на рад штабова и јединица. Штаб 13. корпуса налазио се на десној обали Јужне Мораве, а затим код Пирота, мада би вероватно било целесходније да је у рејону Пирота био Главни штаб, а Штаб 13. корпуса на левој обали Мораве; ово, пре свега, због потребе усклађивања односа са Штабом 2. бугарске армије. Тамо се повремено налазио и представник Штаба 3. украјинског фронта који је пратио рад 2. бугарске армије. Због тога је Главни штаб Србије, сва питања односа са бугарским штабовима решавао преко Штаба 13. корпуса. То су били разлози да је Главни штаб тражио од Врховног команданта одобрење да се пребаци у рејон Пирота, а у ту сврху је молио да му совјети упуте 2-4 транспортна авиона, пошто се није могао пребацити преко територије коју су Немци држали. Маршал Тито је 9. октобра, када је операција почела, одговорио Главном штабу следеће: „Одобравам Ваше пресељење на пиротски сектор. Данас ћемо тражити авионе. Јавите колико авиона требате.“²⁵⁴ Међутим, због брзине развоја ситуације у операцији око Ниша, Главни штаб је одустао од пребацивања на пиротски сектор, пошто су претпостављали да ће, убрзо, бити ослобођени Лесковац и Ниш. Тако се и десило, па је Главни штаб оправдано променио своју одлуку, са чиме се сагласно и Врховни командант. Он је, већ сутрадан, Главном штабу поново јавио и ово:

„У разговору са руским пуковником видио сам да је врло опасно, из више разлога, Ваше пребацивање на сектор Пирота. Према томе, останите још дан-два на месту, јер ће за то време вероватно бити ослобођен Лесковац, па можете аутомобилима да се пребаците и до Пирота.“²⁵⁵

Врховни командант је, у два наврата, сугеришао да му командант Главног штаба Србије дође у Крајову, а потом у Вршац. Пошто је већ напустио Крајову, 15. октобра, Тито је јавио да К. Поповић одмах дође у Вршац, али је он, тек 21. октобра, авионом из Ниша отпутовао у Вршац и после разговора са Врховним командантом, два дана касније отпутовао у, тек, ослобођени Београд.²⁵⁶ И заменик команданта Главног штаба Србије, пуковник Љ. Ђурић, отпутовао је у Београд, пошто је, 8. октобра, именован за команданта града Београда, те се више није враћао у Главни штаб Србије. Команда града Београда остала је потчињена Врховном штабу ПОВ и ПОЈ, а не Главном штабу Србије.

Борбена дејства за ослобођење Ниша, Беле Паланке и Лесковца, отпочела су, 8. октобра, нападом јединица 22, 47. и 46. дивизије 13. корпуса. Тога дана је и 24. српска дивизија маршовала од Блага и Белољина према комуни-

254 *Зборник*, том I, књ. 13, стр. 155-158.

255 АВИИ, к. 26, рег. бр. 8 1/8; Ј. Б. Тито, СЈД, књ. 24, стр. 42.

256 Дана 21. октобра, совјетским авионом, из Ниша је отпутовао у Вршац, командант Главног штаба Србије, генерал К. Поповић. (АВИИ, к. 26, рег. бр. 8 2/1; Ј. Б. Тито, СЈД, књ. 24, стр. 49.)

257 АВИИ, к. 26, рег. бр. 20 12/1, 10 39/13; Ј. Б. Тито, СЈД, књ. 24, стр. 86 и 87.

кацији Ниш – Прокупље, да би сутрадан избила на предвиђену линију за развој. Нападу је претходила полчасовна артиљеријска припрема на фронту 2. бугарске армије, од Калне до Равне Дубраве, у којој је учествовала и совјетска авијација. У току наредна два дана, све бугарске дивизије остале су на месту, изузев мањих испада у циљу заузимања што повољнијих положаја. Једино је на правцу према Власотинцу, 12. дивизија узела учешће у борбама за ово место, а затим и за Лесковац. Тако да ни на једном правцу бугарске дивизије нису достигле предвиђене линије.²⁵⁸ Дивизије 13. корпуса НОВ биле су истакнуте знатно унапред, у односу на бугарске дивизије и њихови су бокови били изложени.

О почетку извођења Нишке операције, Главни штаб НОВ и ПО Србије је обавестио Врховног команданта, депешом следеће садржине: „Осмог овог месеца, ујутро, отпочела је борба на читавом фронту од Власотинаца до Соко меча... Коча“.²⁵⁹ Међутим, у току првог дана, јединице нису много постигле, бити су брзо напредовале. Док је 22. српска дивизија отпочела покрет према Бабичкој гори, немачке снаге из Власотинаца су извршиле против удар на делове ове дивизије, а 47. дивизија вршила је притисак на Лесковац, сабијајући практично Немце у град. Тога дана, 24. дивизија још је маршовала од Блага и сутрадан се развила на линији села Мрамор Југбогдановци, на левој обали Јужне Мораве. Одавде је ватром угрожавала и комуникацију Ниш – Лесковац. Делови совјетске 223. дивизије и 24. бригада 45. дивизије наступали су ка Алексинцу.

Пошто су Немци нападом од Бујановца, претходног дана заузели Врање, а Штаб 46. дивизије је одмах две бригаде ангажовао прво за одбрану, а потом и за напад на Врање; две бригаде су рушиле објекте на комуникацији у долини Јужне Мораве, а једна бригада је водила борбе око Белог Поља и Мачкатице, у садејству са деловима бугарске устаничке дивизије.²⁶⁰ У току наредна два дана, борбе су све више покривале карактер одлучујућих судара. Због појачаног напада 47. дивизије на Лесковац и заузимања Власотинаца, 10. октобра после подне, Немци су морали напустити Лесковац, а Белу Паланку скоро и без борбе, тако да се фронт око Ниша сужавао. У току ноћи 10/11. октобра, две бригаде 46. дивизије успеле су да поново ослободе Врање и Немци су се морали повући према Бујановцу. Северно од Ниша, 23. бригада 45. дивизије и 1. гардијски утврђен рејон ЦА су наставили ка Сврљигу, а 24. бригада и 223. дивизија, по ослобођењу Књажевца 9/10. септембра, песметано су наставиле ка Нишу.

У наредна два дана, због пасивног држања јединица 2. бугарске армије, 22. српска дивизија споро је напредовала, јер су јој бокови били незаштићени. Док је суседна 4. бугарска дивизија постигла само мање успехе, остале дивизије се нису ни помериле са полазних линија, тако да је 22. дивизија стално била истакнута унапред. И 24. српска дивизија је испољила дејства на комуникацију Прокупље – Ниш, те се све више стезао обруч око Ниша. Нападе су наставиле и дивизије које су вршиле обезбеђење операције, па су Немци почели да се повлаче и из Бујановца, преко Кончулског превоја према Њиплану, а са правца од Крушевца одбијени су и последњи напади Немаца и четника.

Успехом дивизија НОВ и Црвене армије у рејону Врања, Сврљига и Алексинца, сва немачка очекивања да се пробију моравским правцем су отпала. Главни штаб НОВ и ПО Србије, преко Штаба 13. корпуса, пратио је развој операције на ширем простору око Ниша и наредио је да 45. дивизија убрза покрет према Нишу. Немачка групација око Ниша је морала прихватити битку у окружењу, под доста неповољним оперативним условима. Даље задржавање немачке групације око Ниша, није имало никакво оправдање, јер им је остала

258 АВИИ. микрофилм (БА), бр. 10-15, снимак 30-5; микрофилм НАВ-П-Т- 311. филм 32. снимак 315-8.

259 АВИИ. к. 184, рег. бр. 20-2/1.

260 АВИИ. к. 1340, рег. бр. 12/1 к. 1078, рег. бр. 28/3, к. 1051, рег. бр. 2/2; *Зборник*, том I, књ. 13, стр. 185-187.

једина алтернатива да се насилно пробијају из окружења или да се предају. Пробој је једино био могућ према Прокупљу и Куршумлији и даље преко Преполца према главним снагама које би им са Косова могле пружити прихват.²⁶¹

У току тродневних борбених дејстава од 8. до 11. октобра, јединице 2. бугарске армије остале су, углавном, пасивне. Једино је Тенковска бригада избила до Лесковца, док јединице 4, 6. и 9. дивизије, на правцима према Нишу, нису показале никакву борбену активност. Са мањим заштитницама Немци су на основним правцима успешно спречавали сваки покушај Бугара. То је неминовно успоравало и дејства јединица 13. корпуса, а посебно 22. дивизије која је била истакнута унапред без заштите бокова. Тако су се 22, 24. и 47. дивизија 13. корпуса, а постепено и 45. дивизија 14. корпуса и снаге Црвене армије са севера, примицале према Нишу, скоро без икакве помоћи суседних бугарских дивизија. Поједине јединице 22. дивизије често су упозораване од суседних бугарских старешина да не наступају напред, чак и са претњом да ће на њих отворити ватру, што је изазивало револт код јединица и штабова НОВ Србије. На захтев Штаба 13. корпуса и Штаба 22. дивизије, Главни штаб НОВ и ПО Србије је интервенисао преко Врховног команданта маршала Тита, код Штаба 3. украјинског фронта са захтевом да се Бугари натерају да остварују оперативне обавезе у извођењу Операције. О држању јединица 2. бугарске армије и Штаб 22. дивизије је обавестио, 10. октобра, Главни штаб Србије, следећим писмом: „Бугари не дозвољавају да пређемо испред њих. Прете да ће пуцати ако будемо прешли. Командант 31. пука (4. дивизије – прим. Г. М.) ради у корист Немаца“. Сутрадан, Штаб 13. корпуса је послао и ово: „22. дивизија се и данас налази западно од комуникације Власотинци – Равна Дубрава, због тога што Бугари скоро не крећу напред и наше морамо задржати. Поред тога, међу бугарским командантима има још приличан број у најмању руку саботера... Ако се мисли да се Бугари натерају на борбу, треба у њихове штабове да дође већи број совјетских или наших официра. Иначе, један батаљон је у стању да њихову читаву дивизију задржи колико хоће. Љубо" (Вучковић). Главни штаб НОВ и ПО Србије одмах је упознао Врховног команданта о држању Бугара, сматрајући да се ради о отвореној саботажи бугарских команданаата.²⁶²

Са оваквим понашањем бугарских штабова упознат је и Штаб 3. украјинског фронта, који је одмах интервенисао с циљем да се бугарски команданти натерају да ангажују своје јединице према усвојеном плану Операције. После ове интервенције, јединице 2. бугарске армије, на свим правцима су, у току 11. октобра, прешле у напад. Тако је 9. дивизија, напokon, заузела Калну и Јелови извор, 6. дивизија је стигла до Новог Села, а 4. дивизија је овладала са Равном Дубравом и избила на линију Велики Крчмар – Пајово Гувно. По ослобођењу Власотинаца, и 12. бугарска дивизија избила је јужно од села Брестовца, али су још увек јединице 2. бугарске армије биле на око 30 – 35 км удаљене од Ниша, док су јединице 13. корпуса НОВ (22, 24. и 47. дивизија) и Совјетске армије биле свега десетак километара од града, а са севера јединице 45. дивизије и Црвене армије на око 20 – 25 километара. Сутрадан су јединице наставиле наступање, и у току 12. октобра и бугарске јединице су избиле на линију јужно од Сврљига, Доњи Душник, а Тенковска бригада је усмерила дејства у захвату комуникације од Лесковца према Нишу.

Овако слаби резултати дејстава бугарских јединица и штабова, морају се, без сумње, тумачити, пре свега, као резултат односа старешинског кадра бугарске армије према Немцима, као својим дотадашњим ратним савезницима, а и као шпекулативни став у заштити својих јединица од губитака. То се неминовно морало одражавати на борбена дејства и вођење њихових јединица, тако

261 АВИИ. к. 1051, рег. бр. 2/2, к. 182, рег. бр. 23/2, к. 1340, рег. бр. 12/1; *Зборник*, том I, књ. 13, стр. 185.

262 АВИИ. к. 1051, рег. бр. 2/2, к. 20, рег. бр. 6/1, к. 182, рег. бр. 17/1, к. 181, рег. бр. 2/6; *Зборник*, том I, књ. 14, стр. 76; *Завршне операције*, стр. 106–109; П. Вишњић, исто, стр. 249–253.

да је, како у овој тако и у другим операцијама, допринос бугарских јединица био минималан.

Главни штаб НОВ и ПО Србије, убрзавао је поступања јединица према Нишу; да се што пре уништи ова немачка групација и дефинитивно ослободи то значајно чворниште око кога је ангажовао читав 13. и део 14. корпуса. Са севера се и 23. бригада 45. дивизије, у садејству са Првим утврђеним рејоном совјетских снага, ослободивши Сврљиг, 12. октобра, преко Грамада примичала Нишу, а њена 4. бригада и 223. дивизија Црвене армије ослободиле су, истог дана, Алексинац.²⁶¹

Пратећи слабу активност јединица 2. бугарске армије, Главни штаб НОВ и ПО Србије поново је интервенисао преко Врховног команданта, да се бугарске јединице натерају да изврше своје задатке. У вези с тим, Штаб 3. украјинског фронта поново је изричито наредио Штабу 2. бугарске армије да, у току 13. октобра, мора овладати са рејоном Ниша. Међутим, ово наређење је стигло касно. То је искористио Штаб 7. СС дивизије „Принц Еуген“ и отпочео извлачење својих јединица из окружења. Одлуку о пробоју према Прокупљу, Куршумлији и Подујеву, донео је генерал Кум још 11/12. октобра. Са Косова су, у рејон Куршумлијске бање и Пресполца, упућене немачке снаге да прихвате групацију од Ниша и да обезбеђују десни бок у току повлачења главнине.

Немачке снаге из рејона Ниша отпочеле су пробој и извлачење, у току ноћи 12/13. октобра, а истовремено и напунгање линија са којих су бранили приступ Нишу. Предњи одреди отпочели су пробој из окружења на одсеку између села Мрамор и Југбогдановац, у циљу извлачења у захвату комуникације према Прокупљу. Они су дочекали снажним одбраном 24. српске дивизије, уз подршку делова 47. дивизије и бугарске Тенковске бригаде, који су испољили дејства ватром из рејона села Кочана и затварали правац Дољевац – Прокупље.

У току 13. октобра, настављени су покрети дивизија и 2. бугарске армије на свим правцима према Нишу. Тога дана је 22. српска дивизија ухватила везу са деловима 6. бугарске дивизије код Нишке Бање, док су 24. и 47. дивизија примиле главни удар немачке групације која је покушавала да се пробије из окружења. После узастопних јуриша на положаје 24. дивизије, Немци су, крајем дана, успели да се пробију до села Арбанаси, где су задржани, јер још нису успели да пробију обруч.

У таквој ситуацији на бојништу, генерал Милер је наредио 13. октобра, генералу Куму, да се, у духу плана команданта Армијске групе „Србија“, успостави фронт према истоку дуж леве обале Јужне Мораве, како би се обезбедило извлачење главних снага из Грчке и Македоније преко Косова и долином реке Ибра. Према том наређењу, 7. СС дивизија требала је да ослонцем на Јастребац по дубини, поседне фронт од Лесковца до Сталаћа. Међутим, такво наређење је било плузорно, јер се 7. СС дивизија и читава групација око Ниша борила за пробој. То указује да генерал Милер није познавао фактичку ситуацију својих јединица око Ниша. Ни наређење генерала Милера, да се Штаб 7. СС дивизије преко Јастребца пребаци у Крушевац, није било у складу са ситуацијом, тако да се Штаб 7. СС дивизије са око 4000 људи морао пробијати пут Ибарске клисуре и Краљево.²⁶¹

После сламања немачке одбране, на плашним Селичевцима, 22. српска дивизија је, 14. октобра око подне, ушла у јужни део Ниша. Тако је после савладавања и последњег отпора код Турског манастира, ова Дивизија продрла у град, водећи уличне борбе са преосталим немачким снагама, све до 18 часова, када је Ниш био потпуно ослобођен. Немци касније, у град су почели улазити делови 45. дивизије и Црвене армије са севера. Тако је продором снага НОВ и делова бугарске армије, савладан и последњи отпор мањих непријатељских

263 АВИИ, к. 1051, рег. бр. 2/2; *Зборник*, том I, књ. 13, стр. 433–460.

264 АВИИ, микрофилм НАВ-Н-Т-314, филм 849, снимак 737–3.

група које су биле изоловане по граду.²⁶⁵

Док су бригаде 22. и 45. дивизије и Црвене армије улазиле у Ниш са југа и севера, борбе су биле све јаче на левој обали Мораве, у захвату комуникације НИШ – Прокупље, где су Немци свим снагама вршили јуришне у циљу пробоја из окружења. Остале борбе су се, 14. октобра, развијале на линији села Мрамор – Југобогдановац – село Александровац, где се бранила 24. српска, уз садејство делова 47. дивизије. Док су немачке моторизоване колоне покушавале да се пробију према Прокупљу, бугарске јединице које су на косама биле бољно постављене код села Пољанац, нису вршиле напад, па ни ватрене ударе по Немцима. Совјетска авијација је, око 14 часова, извршила неколико снажних удара дуж немачких колона и том приликом заробила већи број моторних возила. То је код немачких јединица изазвало неочекивану панику, што су искористиле јединице 24. и 47. дивизије и у снажном јуришту потпуно разбиле непријатеља. Овај напад делимично је подржала бугарска Тенковска бригада, тако да су Немци били разбијени. Поједине борбене групе, користећи поћ, пробијале су се у правцу Куршумлија и Преполац. Најбројнија група, са командантом 7. СС дивизије, пробила се јужно од Јастренца, а затим су се пешке упутили према Копаоник, Жељину, Ибарској клисури, где им је Ибарски одред нанео знатне губитке. Тако је први пут била разбијена злогласна 7. СС дивизија, која је узела учешћа у свим највећим немачким операцијама у току ослободилачког рата у Југославији.²⁶⁶

Док је извођена операција око Ниша, немачка опкољена групација у рејону Мачкатица и Бело Поље, искористила је небудност јединица 46. дивизије и, у току поћ 13. октобра, извукла се, па преко Јужне Мораве одступила северније изнад Враћа, преко Китке, у правцу Њиплана.²⁶⁷

Тако је после седмодневних борбених дејстава, од Сврљига и Алексинца до Враћа и од Пирота до Прокупља, потпуно сломљен отпор немачких снага око Ниша и у широј околини. Тиме је била завршена Нишка операција.

После ослобођења Ниша, у град су ушли, поред јединица 22. и 45. дивизије, и делови 6. бугарске дивизије, као и мањи делови јединица Црвене армије. Међутим, супротно постигнутом споразуму, бугарске јединице су почеле да поседају магацине и да извлаче ратни плен често и применом силе, што је довело до затегнутих односа између јединица и штабова све до нивоа Главног штаба Србије и Штаба 2. бугарске армије. У тим расправама је било, чак, и међусобних убистава. У вези с тим, Главни штаб Србије одлучно је реаговао, упозоривши Штаб 2. бугарске армије на последње због кршења постигнутог споразума. Он је упутно и депешу маршалу Титу, молећи га да лично утврди да се спречи овакво понашање бугарских јединица. Тако, 15. октобра, Главни штаб Србије ишпе: „Пожељно је да бугарска војска што пре изађе из Ниша. Ми ћемо тражити. Молимо интервенције.“ У следећој депеши, Главни штаб Србије тражило је да се Бугарима нареди да не одnose плен који треба да остане НОВ Србије. У вези с тим, 16. октобра, Главни штаб је од Врховног команданта добио

265 Пошто бугарске јединице нису биле предвиђене да уђу у Ниш, маршал Тито је, 14. октобра, упутно депешу Главног штабу Србије, следеће садржине: „На молбу команданта совјетских трупа дозвољено сам да у нападу на Ниш учествују и бугарске јединице, јер је непријатељ сувише јак, а наше снаге су још недовољно наоружане тешким наоружањем.“ (АВИИ, к. 26, рег. бр. 8 2 8 и 8 8/1; Ј. Б. Тито, СДЈ, књ. 24, стр. 71; *Зборник*, том II, књ. 14, стр. 280.) Ова депеша је била одговор Главног штабу Србије, на депешу од 11. октобра, у вези са држањем бугарских трупа у Србији (АВИИ, к. 26, рег. бр. 9 4/8 и 9/5/8).

266 Само у борбама на левој обали Мораве, Немци су имали 2036 мртвих, 1238 рањених и око 700 заробљених војника и официра. Заплена је 17 тенкова, 7 самоходних оруђа, 800 моторних возила, 80 пушкотанка, 700 пушака, 50 аутомата, 100 путничких возила и друго. Из 7 СС дивизије, са командантом, у Краљево је стигло око 4000 немачких војника, па су Немци, чувајући традиције ове злогласне дивизије, извршили пуну поћу (АВИИ, к. 70/А, рег. бр. 1/1; П. Вишњић, исто, стр. 258).

267 Поред губитака у борби, Немци су оставили око 30 противавионских тонова, 12 ПА митраљеза и сав други материјал. Заробљено је 1480 италијанских и немачких војника (*Зборник*, том I, књ. 13, стр. 435–451, књ. 14, стр. 76–78).

упозорење, да је потребно да се бугарске јединице повуку што пре у Бугарску.²⁶⁸ Из ове три узастопне депеше Главног штаба, јасно се види његов одлучан став и захтев о повлачењу бугарских јединица, не само из Ниша, него и из Србије. Њихова дотадашња понашања јасно су указивала на потпуну бескорисност присуства бугарских трупа на територији Србије. Војнички није било никакве користи од њих, а политички је само изазивало револт бораца и подозрење становништва, па је то уносило сумње у ставове руководства НОП-а по овом питању.

На више тражења Главног штаба, Врховни командант је, 16. октобра, упутно категоричан одговор и став, који је Главни штаб имао да саопшти Штабу 2. бугарске армије. „Бугарске трупе имају одмах напустити Ниш. Сви војни трофеји и магацини морају остати на нашем расположењу. Саопштите то бугарском команданту као моју заповест. Тито.”²⁶⁹

Поступајући по овом наређењу Врховног команданта, Главни штаб Србије је пренео ову заповест команданту 6. бугарске дивизије, који се одмах обавезао да ће његове јединице напустити Ниш 18. октобра до 17 часова. Маршал Тито је, сутрадан, упутно још једну депешу генералу Поповићу, следеће садржине:

„У вези с Вашим депешама у којим говорите о отимању и пљачки трофеја које су задобиле наше јединице и нелојалном држању Бугара, затражио сам од совјетске команде да бугарске трупе места обуставе покрете према Косову и испразне територију Србије. О тој одлуци саопштит ћу совјетској влади. Ако би се Бугари томе одушили, сматрат ћемо то непријатељским актом.”²⁷⁰ Као што се види, и Врховни командант је био врло категоричан у томе да бугарске трупе напусте Србију и тиме, у целини, усвојио став Главног штаба и његов предлог.

Од става да бугарске трупе напусте Србију, вероватно се одустало на захтев Штаба 3. украјинског фронта – а можда и совјетске владе – који је уверавао маршала Тита да ће сви спорови бити решени, а Штабу 2. бугарске армије је строго наређено да се њихове трупе у свему имају понашати у складу са постигнутим споразумом, без икаквог права на плен или мешање у било које питање невојне природе.

Ослобођењем Ниша, јединице 13. корпуса, у садејству са другим јединицама, у потпуности су извршиле оперативне задатке постављене од стране Главног штаба и успешно је ослобођена читава јужна Србија. Корпус је успешно спречио и покушаје немачких трупа да се насилно из Македоније повлаче преко Ниша ка Београду, и тиме је пореметио планове команданта Југостока о даљој употреби Групе армија „Е” и образовању нове линије одбране од Дунава до Неретве. Тиме су у потпуности обезбеђени и несметано извођење Београдске операције, као и јужни бок совјетских снага које су изводиле офанзивна дејства према Будимпешти.

Иако је Нишка операција била добро замисљена, планирана и детаљно разрађена, није донела оне резултате који су се могли остварити. Заједнички план Штаба 13. корпуса и Штаба 2. бугарске армије није доследно оствариван, због пасивног држања штабова и јединица Бугарске армије, што је ометало брже наступање и јединица 13. корпуса. Из тих разлога, Ниш није био ос-

268 АВИИ, к. 184, рег. бр. 20/7 - 1, к. 26, рег. бр. 9 - 7/8 и 9 - 6/8; Ј. Б. Тито, СД, књ. 24, стр. 84; *Зборник*, том II, књ. 14, стр. 331.

269 АВИИ, к. 26, рег. бр. 10 - 39/13.

270 Становништво Србије, куда су пролазиле бугарске јединице, било је незадовољно одлуком о уласку бугарских трупа, као доскорашњих окупатора, на територију Србије. Није био редак случај, да су грађани препознавали исте оне официре бугарске фашистичке армије који су, само месец дана раније, као окупатори побегли из Србије у Бугарску, што је за српског сељака било несхватљиво. Отуда је сасвим разумљив став и негодовање грађана према Бугарима и изражавање неповерења у савезништво са њима (АВИИ, к. 26, рег. бр. 8/2 - 8, к. 191, рег. бр. 11 - 5/1, 184, рег. бр. 20 - 8/1; Ј. Б. Тито, књ. 24, стр. 85).

лобођен раније и са тежим последицама за Немце, иако су за то постојали реални услови.

За разлику од операције у источној Србији и Поморављу, где је Главни штаб Србије само путем повремених наређења и преко заменика команданта Главног штаба руководио операцијом, овде је Главни штаб стално и непосредно пратио ситуацију, утицао на рад и одлуке Штаба 13. корпуса и штабова дивизија, а посебно се ангажовао на усклађивању дејстава и отклањању неспоразума са Штабом 2. бугарске армије.

Ослобођењем источне и јужне Србије, знатног дела Поморавља, западне Србије и Шумадије са Београдом, скоро читава Србија је била већ ослобођена. Још је једино остала неослобођена територија Косова и Метохије, као и узани коридор у захвату комуникација долином Ибра и Западне Мораве до реке Дрине, куда су се извлачиле немачке главне снаге из Грчке. Кроз три велике операције у месецу октобру 1944. (источна Србија, Нишка и Београдска), задати су одлучујући удари немачким и квислиншким снагама (изузев балиста), у Србији. Главни штаб НОВ и ПО Србије и Штаб 1. армијске групе, са својих 17 дивизија и двадесетак српских партизанских одреда, у садејству са јединицама 57. совјетске и 2. бугарске армије, извели су скоро једновремено три велике операције у којима је сломљена немачка одбрана Србије и скоро читава Србија коначно ослобођена. Оваквим развојем ситуације, у наредном периоду посебан оперативни значај је добила територија Косова и Метохије, као и долиња Ибра и Западне Мораве. Нема сумње да је непосредно ангажовање врховног команданта НОВ и ПОЈ маршала Тита, као и његов непосредни контакт са Штабом 3. украјинског фронта, уминогоме, олакшавало рад Главног штаба и са становништа руководио операцијама имало је изузетан значај, посебно по питањима односа и сарадње са савезничким армијама. У свим овим операцијама, Главни штаб и штабови корпуса, дивизија и бригада били су на висини свога задатка.

Од друге половине октобра, Главни штаб НОВ и ПО Србије и сви други штабови НОВ, у ходу су се престројавали за предстојеће операције за ослобођење Косова и Метохије, као и долиња Ибра и Западне Мораве.

У периоду извођења операција за ослобођење источне и јужне Србије, којима је руководио Главни штаб, Прва армијска група НОВЈ, са укупно 9 дивизија, у коју је ушла и 21. српска и три шумадијске бригаде, као и око 40.000 новомобилизованих бораца и добровољаца, којима су попуњене ове дивизије, ослободила је западну Србију, већи део Мачве и Посавине, читаву Шумадију, а (20. октобра) и Београд. У операцији за ослобођење Београда непосредно су узеле учешћа и јединице Црвене армије и 23. дивизија 14. корпуса. Дејства у долини Велике Мораве и око Ниша, свакако су имала значајну обезбеђујућу улогу у односу на снаге које су изводиле операцију за ослобођење Београда, те их треба посматрати у склопу јединственог стратегијског плана операција за коначно ослобођење Србије. У наредном периоду, сва пажња Главног штаба Србије била је усмерена за ослобођење Косова и Метохије, те долиња Ибра и Западне Мораве, односно за спречавање извлачења немачке Групе армија „Е” у Босну и Подунавље. Сва друга руководства НОП-а Србије (НК, Главни НОП и руководства НОФ, УСАОЈ-а, СКОЈ-а и АФЖ-а, прешла су у Београд. Поред бригае за сређивање прилика и мобилизацију, највећу активност су усмеравали на консолидацију највиших руководства НОП-а, пре свега стварању АСНОС-а и Главног одбора НФ Србије, те конституисању Србије као федералне јединице Нове Југославије.

После пресецања и разбијања немачке Армијске групе „Србија“ од стране Прве армијске групе, снага Главног штаба Србије, 57. совјетске и 2. бугарске армије, половином октобра 1944. године, образована су два дивергентна фронта у Србији, према југозападу и према северу. Фронт од Београда постепено се померао кроз Срем према западу, а други је оријентисан према Косову и долини Западне Мораве. Развојем операција дошло је до раздвајања снага 57. совјетске армије и НОВ према ова два фронта. Док су Прва армијска група и главнина совјетских снага изводиле завршне борбе око Београда, снаге под командом Главног штаба НОВ и НО Србије (13. и 14. корпус, 2. пролетерска дивизија и Оперативни штаб за Косово и Метохију), уз садејство мањих делова 57. совјетске армије и 2. бугарске армије, изводиле су борбена дејства противу најбројније немачке групације (Група армија „Е“), која се са југа Балкана повлачила на север. Она се пробацијала главним снагама преко Косова, долином реке Ибра, а затим преко сањачке висоравни преко Пријепоља и према Вишеграду, и долином Западне Мораве, преко Краљева, Чачка и Ужица према Вишеграду, Бајиној Банци и Зворнику.²⁷¹ То су били изразито неповољни и тешко савладиви правци, са слабим и још порушеним комуникацијама, особито у условима касне јесени, са кратким данима и невременом. Касно повлачење немачких снага из Грчке, у условима неповољне оперативне ситуације на Балкану и у Подунављу, имало је за Немце тешке последице. Због тога ова групаација није могла бити ангажована према плану немачке Врховне команде, већ је морала да се бори за сопствени спас и опстанак. Свака њена оперативна активност била је практично парализована, све до пред саму капитулацију Немачке, када су, ипак, морали положити оружје на тлу Југославије. За обезбеђење десног бока и једине комуникације којом су се повлачили, немачко командовање Југоистока је покушало да снагама које су се извукле из ослобођеног дела Србије образује један нови привремени фронт кроз Србију, све од Бујановца до Чачка, а да истовремено оспособљава комуникације.²⁷² Тако су борбена дејства снага НОВ под командом Главног штаба Србије, противу ове немачке групације имала шири стратешки значај и у многоме су утицала и на развој догађаја у Подунављу.

У оваквој оперативно-стратешкој преокупацији, да се Група армија „Е“ са што мање губитака извуче на север, они су једно време претпостављали

²⁷¹ Немачка група армија „А“ (Балканска групаација), чије су се прве јединице почеле повлачити још од краја августа, имала је у свом саставу 4 брдека корпуса (21. и 22. брдеки, 68. и 91. армијски) и 4 самосталне команде са укупно 8 дивизија, 1 ПА дивизија, 7 самосталних тврђавских бригада, 12 самосталних тврђавских батаљона и више других јединица из састава морнарице и ваздухопловства, које су сада дејствовале на копну, са око 350 000 људи. Ове снаге су ојачаване, стављањем под своју команду и оних јединица које су вршиле њихов прихват или су разбијене, и од њих је код Краљева образован 34. армијски корпус. Командант ове групације Александер Лер, генерал-пуковник, заједно са својим штабом, маја 1945. заробљен је у Словенији, а 16. фебруара 1947. од Војног суда у Београду осуђен је на смрт стрељањем, због злочина које је починио са својим јединицама. У обавештајном одељењу његовог штаба наводи се 1944. године и Курт Вилдхајм (*Завршне операције ЈА*, стр. 199–200; Ј. Б. Тито, СД, књ. 23, стр. 233 и 275; *Краљевачки зборник*, стр. 93–94.)

²⁷² Борбена дејства у долини Западне Мораве, у периоду октобар–децембар 1944. поједини аутори називају операција, што се делимично за услове партизанског ратовања може и прихватити, без обзира што је то збир разновременних одвојених борбених дејстава, без јединственог плана операције, у трајању од око 70 дана. Иако су борбена дејства била слична, као и на Косову, аутори књига *Ослободилачки рат* и *Завршне операције*, које је издао Војно-историјски институт, дејства за ослобођење Косова називају су „Косовска операција“, а дејства у долини Западне Мораве и Ибра, као борбена дејства у том времену и простору. У овом случају, то нема посебно значење, пошто се овај рад не бави теоријом операције ни оператике, користи усвојене називе за једну и другу операцију којима је руководио Главни штаб НОВ и НО Србије (*Завршне операције*, стр. 197–204).

и могућност да ће се из рејона Чачка и Краљево пробити преко Београда, односно према Шапцу, али је развој ситуације показао да је то нереално. Пратећи развој ситуације у вези извлачења немачке групаације из Грчке, Врховни штаб НОВ и ПОЈ ценио је сву могућу озбиљност и осетљивост ситуације, у случају да Немци успеју да се пробiju од Чачка према Шапцу, Обреновцу или, пак, према Београду и томе је посветио изузетну пажњу. Због тога је за борбу против ове немачке групаације ангажовао скоро све снаге под командом главних штабова НОВ и ПО Србије и Македоније и 2. ударни корпус из Црне Горе, а затим и 3. корпус НОВ из источне Босне. То су биле снаге јачине око 5-6 корпуса НОВЈ, уз садејство 2. бугарске армије на Косову и 3. дивизије Совјетске армије око Краљево и Чачка. Главни штаб НОВ и ПО Србије имао је основни задатак да онемогући немачким снагама да се пробiju на север, и да им у току повлачења нанесе губитке и омета брзо повлачење, чиме је практично и онемогућена њена употреба у Подунављу. Због тога су припремане и завршене борбе у Србији, које су трајале од средине октобра до краја децембра 1944. на простору Косова и Метохије (Косовска операција) и у долини Ибра и Западне Мораве.

Одмах по завршетку Нишке операције, док су се још водила борбена дејства око Београда, оперативни распоред снага НОВ и ПО Србије, под командом Главног штаба и савезничких армија, био је следећи: око Крагујевца су се налазиле 17. дивизија из састава Прве армијске групе НОВ, и 113. дивизија 68. корпуса 57. совјетске армије; у рејону Велика Плана – Аранђеловац – 93. дивизија у обезбеђењу мостобрана; у рејону Параћин – Алексинац – 223. стрељачка дивизија. По ослобођењу Крушевца (14. октобра), 2. пролетерска дивизија НОВ и 52. дивизија 64. совјетског корпуса изводиле су дејства (6. октобра) из Врњачке Бање у долини Западне Мораве, у правцу Краљево. Иза дивизија у првом ешалону, дивизије 14. корпуса НОВ су биле по дубини доста развучене и међусобно удаљене. У рејону Авале се налазила 23. дивизија, а око Пожареваца 25. дивизија, која је чистила територију Србије од преосталих Квислинга, док се 45. дивизија налазила око Алексинца, Ражића, Параћина и Ћуприје.

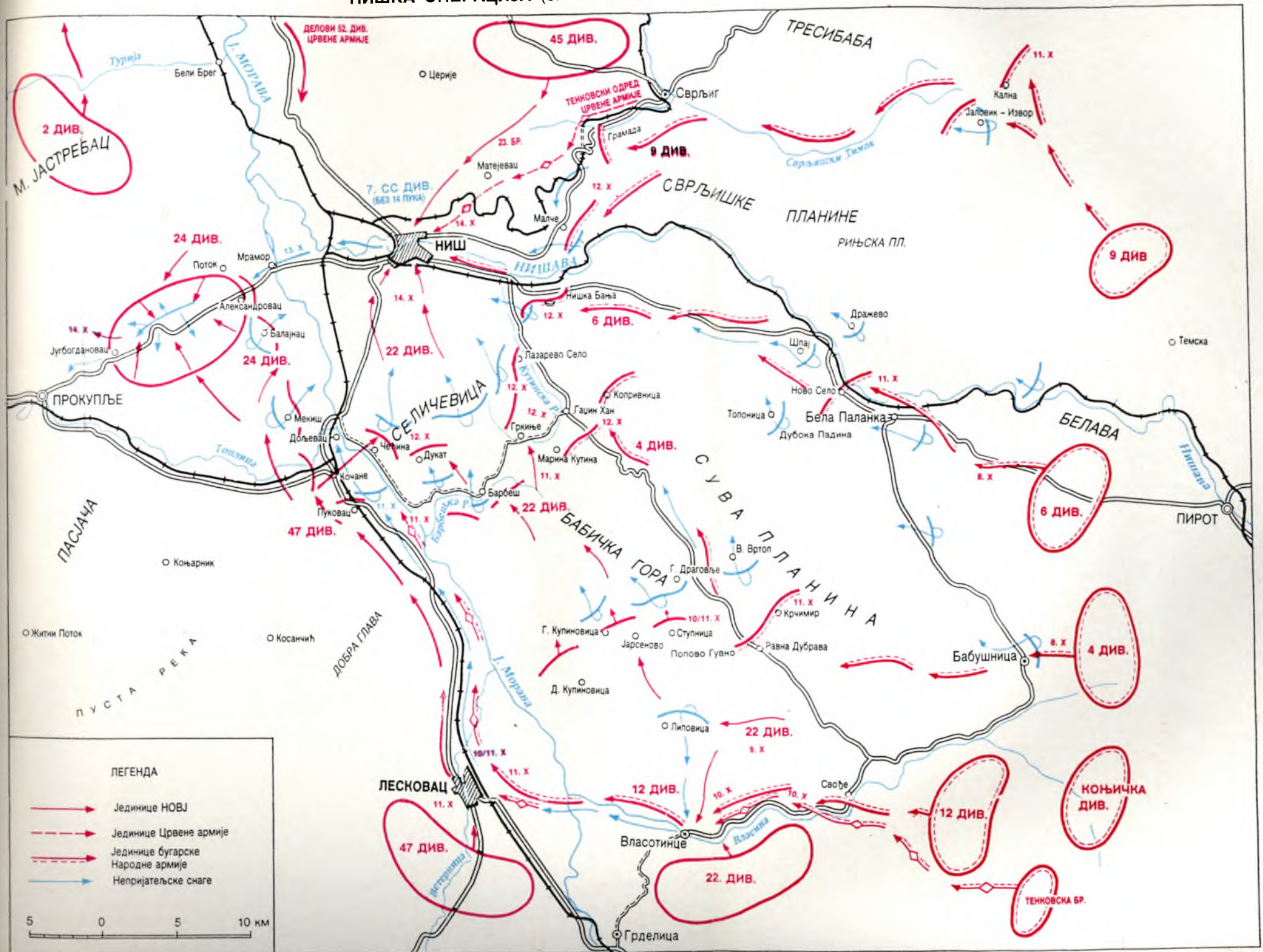
Према Косову и Метохији усмерене су дивизије 13. корпуса НОВ Србије и 2. бугарске армије, које су груписале главне снаге на три основна правца: Врање – Бујановац – Ђиљане; Лебане – Медвеђа – Приштина и Куршумлија – Подујево – Приштина и Косовска Митровица. На овим правцима су ангажоване и три (2, 3. и 5.) косовско-метохијске бригаде, под командом Оперативног штаба за Косово и Метохију, док су се 1. и 4. бригада налазиле у источном делу Метохије, на простору од Призрена до Пећи.

Замисао Главног штаба НОВ и ПО Србије је била, да једновременим ударом снага 13. корпуса, 2. бугарске армијске и Групе косовско-метохијских бригада (укупно 9 дивизија, 5 бригада, Тенковска бригада и Ибарски и Шаљски НОП одред), из већ постојећег распореда продуже дејства најважнијим правцима и ослободе Косово и Метохију. У долини Западне Мораве, на простору Крагујевац – Чачак – Краљево, ангажоване су три дивизије 14. корпуса, 2. пролетерска дивизија, 17. ударна дивизија и три (52, 93. и 223) совјетске дивизије, или укупно 8 дивизија (5 НОВЈ и 3 Црвене армије). Из западне Србије, њима су у сусрет требали садејствовати Краљевачки, Чачански и Ужички НОП одред, а још дубље Ибарски НОП одред у долини Ибра и 37. санџачка дивизија. Тако је упоредо са операцијом за ослобођење Косова и Метохије, требало целовито ослободити и долине Ибра, Западне Мораве и Бетинџе и немачке снаге нападнути на нештерску висораван и правац Нови Пазар – Пријеполје – Вишеград, куда је за њих било и најнеповољније.²⁷³

Главни штаб и политичко руководство Србије, по ослобођењу Ниша, прешли су из Лесковца у Нишку Бању, а почетком новембра,

НИШКА ОПЕРАЦИЈА (8.-14. ОКТОБАР 1944.) шема бр. 4

Главни штаб је прешао у Аранђеловац, а затим у Крагујевац, где је остао до краја рата.

Покрајински комитети КП и СКОЈ-а Србије, Главни НОО и руководство НОФ, прешли су у ослобођени Београд. Главни штаб је са непосредно потчињеним штабовима корпуса, 2. пролетерске дивизије и Оперативног штаба за Косово и Метохију имао радио-везе и командовање је остварио издавањем наређења, одобравањем њихових одлука, а све то најчешће путем кратких радио-депеша. Повремено је на појединим правцима упућивао и чланове Главног штаба, да са тамошњим штабовима учествују у разрешавању оперативних проблема. Пратио је развој ситуације и стално утицао на развој догађаја. Од стране Врховног штаба НОВ и ПОЈ, 9. октобра, обавештен је о њиховој процени куда ће Немци даље морати да се повлаче: „Немцима су прекинуте све везе и немогуће им је повлачење из Србије према северу. Њима остаје једина могућност да се од Краљева пробијају ка Вишнеграду и из Метохије преко Санџака ка Сарајеву. Они једино могу избећи катастрофу пробијањем од Косова и Метохије према Санџаку и Црној Гори, као и од Албаније дуж приморског правца.“²⁷⁴

Преко територије западне Македоније, све до средине новембра, повлачиле су се немачке снаге, најчешће моторним возилима, али и железницом, тако да борбе за македонске и српске јединице нису престајале. И у западној Македонији, као и на Косову и Метохији, мобилисане су јаке балистичке снаге које су, задојене великоалбанским сепаратизмом и национализмом, постојале да се одрже и после повлачења немачких снага. Оне су, по налогу немачких обавештајних служби, извршавале захтеве фашистичког вође Џафер Џеџе, који им је из Беча, где се пребацио у јесен 1944. године под окрипљем Немаца, диктирао задатке.

У таквој оперативној ситуацији на источном југословенском војном простору, снаге Главног штаба Србије, уз помоћ савезничких снага, у другој половини октобра поставиле су дејства на извођењу још две, али последње операције, које су по пространству, по времену трајања и обостраном ангажовању снага биле врло обухватне. Тако су, скоро истовремено, два месеца трајала непрекидна борбена дејства од Скопске Црне горе до источне Босне за ослобођење и последњих делова Србије. Иако су временски једновременно извођене обе операције, из методолошких разлога ћемо обрадити једну, а другу. Главни штаб Србије у целини се ангажовао на овим оперативним задацима, док су сва друга руководства НОП-а Србије довршавала рад на конституисању највиших органа НОП-а и федералне Србије.

Због неуспеха на моравском правцу, Немци су били присиљени да прихвате најнеповољније услове за повлачење великих састава са бројним транспортним средствима и техником, од Скопља кроз Качаничку клисуру и преко Коначушког теснаца према Косову пољу, а потом, са две слабе комуникације, према долимама Лима и Дрине у источну Босну. У оваквој ситуацији, свака супротстављена страна је имала свој оперативно-стратешки циљ: Немци, да се што безболније и што брже извуку преко Дрине у Босну; а снаге Главног штаба НОВ и ПО Србије да, у садејству са 2. ударним корпусом у Црној Гори, наносе што веће губитке и успоре извлачење немачких јединица, те да им спрече да некажњено напусте територије Србије и Југославије. Успоравање повлачења немачких снага имало је значајан утицај и на догађаје у Подунављу, где су ове снаге требале бити ангажоване.

Челна колона (претходница) немачке Групе армија „Е“, са око 600 моторних возила, уместо преко Ниша избила је на Косово. Десни бок ове немачке групације био је недовољно обезбеђен од Врања, Бујановца, Медвеђе, Куршумлије, према Подујеву и Приштини. Средњи правац од Лебана преко Медвеђе,

²⁷⁴ АВИИ, к. 735, рег.бр. 7 24/4, к. 184, рег.бр. 25-9/1 и 7 3/1, к. 26, рег.бр. 2-2-9; М. Марковић, исто, стр. 304.

²⁷⁵ АВИИ, к. 26, рег.бр. 2 7/12, к. 28, рег.бр. 4 7/5; *Зборник*, том II, књ. 14, стр. 244-246.

према Приштини, био је поседнут спагама албанских сепаратиста, а Немци су остваривали само инспекцијску контролу и увид. Према свим овим правцима, одмах после ослобођења Лесковца, Врања и Ниша, биле су ангажоване снаге 13. корпуса НОВ, 2. бугарске армије и три косовско-метохијске бригаде.

Штаб немачке Групе армија „Е“ по пристизању претходница, 14. октобра, авионом из Солуна се пребацио у Стари Трг, код Косовске Митровице, одакле је руководио извлачењем својих снага из Грчке, Македоније и Албаније, према Сапцаку и Босни. Извиђањем из ваздуха, Немци су брзо установили концентрацију и покрете снага НОВ и 2. бугарске армије из Топлице, Јабланице и горњег тока Јужне Мораве према Косову, где су, тек, требале да пристигну немачке главне групације. Одавде је генерал Лер руководио обезбеђењем правца за повлачење, убрзавањем покрета јединица и обезбеђењем бокова у току извлачења, све до 15. новембра када се, после месец дана, са својим Штабом пребацио у Сарајево. То значи да су били озбиљни разлози за његово задржавање толико дуго у Старом Тргу, тако да је Лер међу последњима напустио Косово.

Ради што успешније одбране десног бока на најугроженијим правцима који изводе према Косову, још 17. октобра Лер је именовао импровизовани штаб са генералом Ерихом Шолцом на челу, који је имао да обједини командовање снагама на сва три правца који са истока изводе на Косово, и да тиме обезбеди десни бок снагама у току повлачења. За одбрану најкраћег и најосетљивијег правца Куршумлија – Подујево, ангажована је борбена група цукovníшка Лангера, која је у почетку била мала, али је стално појачавана свежим снагама; као и борбена група „Бредов“ за одбрану правца Врање – Бујановац – Ѓилане – Приштина, који води преко Кончулског теснаца. Простор између ових двеју немачких борбених група, посела је групација од преко 10.000 албанских фашиста са Косова, које су Немци претходно добро наоружали и ставили их под своју команду. Они су бранили правац од Медвеће према Приштини, поселањем тзв. старе граничне линије између Србије и Турске.²⁷⁶ За обезбеђење немачких снага из правца северне Албаније и складишта у рејону Призрена, Немци су ангажовали Борбену групу „Скендербег“ (остаци дивизије „Скендербег“) јачине око 7000 немачких војника и квислинга, који су поселили линију Призрен – Баковица – Пећ, и тиме обезбеђивали леву бок главних снага у току повлачења.

Пошто је, по завршетку Нишке операције, добио сагласност од Врховног команданта НОВ и ПОЈ, Штаб 3. украјинског фронта је наредио Штабу 2. бугарске армије да, заједно са снагама НОВ Србије, може наставити дејства у десни бок немачке Групе армија „Е“ која се повлачила преко Косова. Тиме су створени услови за заједничко извођење Косовске операције, под којом се подразумевају сва борбена дејства од 16. октобра до 20. новембра 1944. године, када су Косово и Метохија потпуно ослобођени.

План за извођење Косовске операције заједнички су сачинили Главни штаб НОВ и ПО Србије и Штаб 2. бугарске армије, уз учешће представника Штаба 13. корпуса НОВ. Основна замисао је била да се једновременним дејством на неколико главних правца испресецају немачке колоне које су се повлачиле, да им се нанесу губици и успори њихово

²⁷⁶ *Зборник*, том XII, књ. 4, стр. 1152–1177; Секула Јоксимовић, *Прилог проучавању учешћа бугарске Народног армије у завршним борбама за ослобођење Косова*, ВИГ, 1–2/1982, стр. 199; Младенко Цолић, *Преглед операција на југословенско-мрашничкој 1941–1945*, АВИИ, Београд, 1988, стр. 266.

Немачка Борбена група „Лангер“, у почетку је имала: 2 чете пешадије, 6 тенкова и вод за запречавање, да би постепено, појачавањем, порасла на 8 батаљона пешадије, 2 дивизиона артиљерије и чету тенкова. Борбена група „Бредов“ имала је 5 пешадијских и гренадирских батаљона. Извиђачки батаљон, три дивизиона артиљерије различитог калибра и чету тенкова (*Зборник*, том XII, књ. 4, стр. 1160; М. Цолић, исто, стр. 276; С. Јоксимовић, исто, ВИГ, 1–2/1982, стр. 198–202 и 1/1975, стр. 57–68).

позивање.²⁷⁷ Садејство снага 2. бугарске армије, 13. корпуса и Групе бригада Оперативног штаба за Косово и Метохију, остваривано је, у духу заједнички усвојеног плана операције, непосредно на правцима наступања.

За реализацију овог плана, Главни штаб Србије, ангажовао је непосредно у првом ешалону 24. и 46. а потом и 22. дивизију из другог ешалона, свих пет косовско-метохијских бригада, као и Шаљски НОП одред. Ибарски НОП одред дејствовао у долини Ибра, непосредно је садејствовао снагама у операцији. Косовске бригаде су се налазиле на три сектора, и то: једна од Медвеђе, две на правцу Прешево – Бујановац и две у Метохији. На чипћењу ослобођене територије од преосталих квислиншких група у Топлици и Јабланици, ангажована је 47. дивизија 13. корпуса, која је на тај начин обезбеђивала, из позадине, успешно извођење операције за ослобођење Косова и Метохије.

Према плану операције за ослобођење Косова и Метохије, снаге су ангажоване на следећи начин:

- На правцу Куршумлија – Кртињак – Платна – Бајгора – Косовска Митровица, наступала је 24. српска дивизија, са задатком да што пре избије у рејон Косовске Митровице и Вучитрпа и пресече комуникацију која води према Рашкој и Новом Пазару. Њој су садејствовали Шаљски, а потом и Ибарски НОП одред. Успех ове Дивизије, у многоме је зависио од успеха делова 2. бугарске армије на њеном левом боку, који је могао бити угрожен са правца Подујева. Иза ове Дивизије наступала је 22. српска дивизија у другом ешалону;

- На правцу Куршумлија – Подујево наступала је 4. бугарска дивизија и Тенковска бригада у првом ешалону, са задатком да овладају превојем Преполцац и Малим Косовом. Иза њих у другом ешалону кретале су се 6. и 9. бугарска дивизија;

- На правцу Медвеђа – Приштина нападале су 12. бугарска дивизија и 5. косовско-метохијска бригада, са задатком да разбију шиптарске квислиншке јединице на тзв. старој граници према Србији и тиме олакшају дејства снага кроз Мало Косово, као и да повезују дејства снага које наступaju према Подујеву и Ђићлану;

- На правцу Бујановац – Ђићлане – Приштина, наступале су 46. српска дивизија и бугарска Коњичка дивизија, са задатком да, у садејству са 2. и 3. косовско-метохијском бригадом које су наступале према Прешеву и Карадагу, ослободе Бујановац, отворе Кончулски теснац, ослободе Ђићлане и дејствују према Приштини и Урошевцу. Косовске бригаде које су наступале преко Карадага, требале су, у садејству са јединицама Главног штаба Македоније, да нападају у правцу Качаничке клисуре, којом су се Немци повлачили.

Према немачкој борбеној групи „Скендербег“, у западној Метохији, ангажоване су 1. и 4. косовско-метохијска бригада, у садејству са 3. и 5. бригадом НОВ Албаније.²⁷⁸

Прегруписавање и довођење јединица за извођење операције, вршено је у току претходних дејстава противу немачких и квислиншких албанских снага које су биле у додиру. Тако су уводна дејства трајала око недељу дана, од 16. до 23. октобра. Непосредно руковођење јединицама НОВ, Главни штаб је остваривао преко Штаба 13. корпуса и Оперативног штаба за Косово и Метохију.

Пошто су привредни објекти на територији Косова, углавном, обуставили производњу, Немци су настојали да извуку сва важнија постројења,

²⁷⁷ АВИИ, к. 182, рег.бр. 30/1; *Зборник*, том I, књ. 14, стр. 301.

Неки аутори сматрају, да је требало образовати фронт у Југославији од Скадра до Пирота и спречити извлачење немачке балканске групације на север. Сматрамо, да су таква размишљања произвољна и перална, с обзиром на бројност снага, које су биле решене да се пробију на север: таква би одлука још више искомпликовала оперативну-стратегијску ситуацију на ратишту, што би могло имати тешке последице на укупне резултате офанзиве ЈА.

²⁷⁸ С. Јоксимовић, исто. ВИГ, 1/1975, стр. 200 и 201; М. Џолић, исто, стр. 268.

посебно из Трепче. У томе, као и у обезбеђењу објеката на комуникацијама, Немцима су особито помагале јединице албанских квислинга, баллиста и вулпетара, које су и биле под њиховом командом. Тако су великоалбански националисти (квислинзи) до краја рата, па и касније, остали веран савезник фашистичке солдатеке.²⁷⁹ Они су и у последњем расплету ситуације у Србији и Југославији, тврдокорно постојали да сачувају своје позиције и зато су на тзв. старој граници према Србији, раме уз раме са Немцима држали и бранили линију фронта. Било их је по читавој територији Косова и Метохије, где су свакодневно угрожавали илегалце, симпатизере НОП-а и илегалне органе пародне власти. Великоалбански сецесионисти су желели да се представе као борци за национално ослобођење, а код народа су развијали пропаганду о јединицама НОВЈ као некаквој осветничкој војсци, која хоће силом да поврати Косово и Метохију у Југославију и Србију. За сецесионисте (квислинге) је било све исто: да ли служе Немцима или раније Италијанима, пошто су их и једни и други окупатори максимално користили за своје потребе, као слено оружје за борбу против других народа на Косову и Метохији, противу НОП-а и Југославије, у целини.

Поред ангажовања преко 10.000 људи на тзв. граници према Србији, они су, преко својих преговарача, постојали да приволе Оперативни штаб НОВ и ПО за Косово и Метохију, а посебно косовске бригаде, да одустану од дејства преко тзв. границе према Косову. Тако је на састанку са представником Оперативног штаба Живојинком Чурчићем Србом, код села Вранца, констатовано да наводно „Шинтарци увиђају тежину свога положаја“, те да се не могу успешно супроставити НОВ, па су због тога тражили решење за излаз из ситуације.²⁸⁰ Када им је предложено да напусте положаје и да се разиђу, то никако нису прихватили. Упоредо са војним дејствима, Главни штаб је упозоравао да треба политички разговарати са људима Албанцима, да пародне масе схвате сву бесмисленост таквог понашања великоалбанских фашиста, као верних експоната у рукама фашистичких господара. Народ је требало ослободити од јаког притиска немачке и сепаратистичке пропаганде, коју су развијали на основама Друге призрепске лиге, а (која је, у суштини, окосница великоалбанске националистичке идеологије, коју су због својих интереса подржавали фашистички освајачи. Слична ситуација је била и у западној Македонији, на простору Прешева као и на неким другим местима у овој области.

Како Немци у почетку нису имали организовану одбрану десног бока при повлачењу главних снага, изузев квислиншких (балистичких) јединица, споро прегруписавање снага НОВ и 2. бугарске армије ишло је царуку немачких заштитних јединица. Исто тако, у првом етапону ангажовање су релативно мале снаге, што је, такође, Немцима ишло паруку, тако да су се могли одржати до пристизања појачања на десни бок главних снага. Све је то утицало да време од 16. до 23. октобра није искористићено за дубље продоре, када су на боковима биле слабе немачке снаге за обезбеђење. Тек 17. октобра, слабији делови пуковника Лагера организовали су одбрану на Преполцу. У уводним борбама су одбачене нестурене немачке јединице за осигурање на утврђене положаје. Споро ангажовање 6. бугарске дивизије, омогућило је Немцима да појачају обезбеђење правца преко Преполца. И на правцу од Медвеђе, преко Орлана

279 Балисти (Бели Комитар) су шинтарска националистичка и профашистичка војна организација, која је читавог рата служила прво Италијанима, а затим Немцима, као фашистичким окупаторима. Вулпетари су шинтарска милицијска војна организација у сеоским насељима. У прогласу Централног комитета Друге призрепске лиге, од 18. октобра 1944. пише „да сви Албанци треба да устану као један за одбрану етнички чисте Албаније“. Овај план је сачињен по налогу гестановских стручњака, заједно са Џафер Девом, самозваним вођом Албанаца под заштитом фашистичких обавештајних служби. Друга призрепска лига – као квислиншка великоалбанска војно-политичка организација нацистичко-фашистичког типа, под окриљем немачког окупатора – основана је септембра 1943. за борбу против НОП-а и стварање велике Албаније (С. Ђаковић, *н.д.*, стр. 112–124. и 204 и 205).

280 АВИИ, к. 183, рег.бр. 41–42.

према Приштини, албански квислинзи су задржали 12. бугарску дивизију и 5. косовско-метохијску бригаду, на линији Бреник–Ајкобила. На правцу према Бујановцу и Ѓиџлану, такође, тих дана, са Немцима није било већих борбених судара. Зато се овај седмодневни период до 23. октобра, може назвати само као уводна борбена дејства за наставак операција према Косову.²⁸¹

У току 23. октобра, на десном крилу 2. бугарске армије, у правцу Косовске Митровице, препла је у напад 24. српска дивизија (без 17. бригаде која је била у другом ешалону). Она је успешно овладаła положајима које су држали балисти у рејону Тачевац, Крпњак и Уљарски крш. У току даљег наступања у правцу Косовске Митровице, Дивизија је до 28. октобра, са 13. бригадом, избила на Бајгору, на линију Пакопница – Качандол, чиме је била угрожена комуникација, па и Косовска Митровица. Међутим, овај успешан продор 24. српске дивизије није искористила 2. бугарска армија, тако да због своје борбене неактивности, све до 31. октобра, није овладаła са Преполцем као доминантним превојем. Пошто је овим продором 24. српска дивизија била знатно истакнута унапред, а тиме и њен леви бок изложен немачком удару од Подујева, Штаб Дивизије је обавестио Главни штаб Србије и захтевао да се, у складу са планом операције, бугарске јединице натерају да извршавају своје обавезе, упозоравајући да му је угрожен леви бок. Стицајем околности, на том рејону се нашао Шаљски НОП одред Оперативног штаба за Косово и Метохију, који је садејствовао снагама Дивизије и штитио њен бок. Десно од 24. дивизије, са огранака Копачника, нападао је на комуникације Ибарски НОП одред. Штаб Дивизије је известио Штаб Корпуса, да га овакво понашање бугарских јединица може довести у критичну ситуацију, јер је борбеност бугарских јединица врло слаба.

Сазнавши за овакву ситуацију, командант Главног штаба НОВ и ПО Србије, одмах је обавестио Врховног команданта, са молбом да интервенише преко надлежних совјетских команди, да се бугарске јединице придржавају заједнички преузетих обавеза.

Користећи неактивност дивизија 2. бугарске армије у првом ешалону, Немци су од Подујева и од Косовске Митровице одвојили неколико батаљона и, уз подршку тамошњих албанских квислинга, 28. октобра, извршили снажан противудар на леви бок 24. дивизије из правца Подујева, Црног врха и Оштрог коњља. Тиме су јединице 24. дивизије доведене у тешку ситуацију и под борбом су се морале повлачити, уз врло велике губитке од 118 мртвих и 209 рањених бораца. Пошто је продором 24. дивизији непосредно био угрожен и Штаб Групе армија „Е“ у Старом Тргу, Немци су са пуно разлога овако оштро реаговали. Како је и тада изостала свака подршка 24. дивизији од стране бугарске артиљерије, након је то било предвиђено, она се повукла на линију Крпњак–Уљарски крш. Једино јој је на левом боку садејствовао Шаљски НОП одред.

За овакав обрт ситуације, Главни штаб НОВ и ПО Србије, у извештају Врховном штабу, наводи узроке који су довели до неуспеха и до изузетно великих губитака код 24. српске дивизије: „Бугари нису искористили наш успех у Бајгори. На правцу Преполца–Подујево нису постигли никакав успех услед недовољне активности, након су по плану дејства једновремено са избијањем 24. дивизије на Бајгору требали овладати Подујевом.“ Он истиче да су остали узалудни захтеви Штаба 24. дивизије, да Бугари подрже овај успех макар артиљеријском и минобацачком ватром, али је све остало без икаквих резултата,

281 АВИИ. к. 181. рег. бр. 40–5, *Зборник*, том I, књ. 12, стр. 346, 361 и 362.

Штаб 46. дивизије посебно је инсистирао да се што више политички ради са шиптарским масама, јер се уверио да знатан број људи на Косову верује, да ће јединице НОВЈ заузети насилни став према Шиптарима и угрозити њих и њихову имовину. Због тога је било потребно да се разбије пропаганда Немаца и шиптарских вођа који их воде у катастрофу. При томе се подвлачи да би „сваки неправилан поступак према грађанима могао имати негативне последице“. АВИИ. к. 1340. рег. бр. 18/1, *Зборник*, том I, књ. 14, стр. 383).

282 *Зборник*, том I, књ. 15, стр. 493; С. Јоксимовић, *нав. чланак*, ВИГ. 1–2/1982, стр. 205.

те је, управо, због тога Дивизија која је дубоко продрла, на себе примила сав непријатељски удар и претрпела тешке губитке.

Пошто су после интервенције Главног штаба Србије, јединице 2. бугарске армије регруписане, у први ешалон је убачена и 4. пешадијска дивизија на правцу село Мердаре – Подујево, а уместо ње уведена је 6. дивизија преко Преполца. Тако је напад Бугара појачан тек 1. новембра, са закашњењем од читавих 7 дана, када су овладали Преполцем као доминантним објектом на том правцу. Истовремено је, уместо 24. дивизије, на том правцу уведена 22. српска дивизија из другог ешалона. После смене, 24. дивизија је за свој успех похваљена од стране Врховног команданта НОВ и ПОЈ и упућена је, ради одмора, у Ниш. Тако је 2. бугарска армија и поред одређених успеха у Малом Косову, још увек задржавана од немачких заштитница. Избијањем на линију Баранца–Шајковац–село Главник, главне снаге 2. бугарске армије су са великим закашњењем извршиле само први део оперативног задатка и овладале са Малим Косовом. Треба имати у виду, да су Немци стално појачавали бочни осигурање под командом пуковника Лангера, и на овај правац су увели нових осам брдских батаљона и два дивизиона артиљерије, као и чету тенкова, тако да су имали довољно снага да одоле благим ударима бугарских јединица. Врло организовано, плански и успешно, Немци су извлачили своје главне снаге Ибарском клисуром према Рашкој, где их је бочним нападом ометао Ибарски НОП одред, наневши им осетне губитке. На десном крилу главних снага 2. бугарске армије, успешно је наступала 22. српска дивизија према Косовској Митровици, али су овај рејон Немци оправдано најупорније бранили на положајима даље од града и ибарске комуникације, пошто се ту налазио и Штаб генерала Лера.²⁸³

И на правцу Медвеђа – село Орлане – Приштина, јединице 5. косовско-метохијске бригаде и 12. бугарске дивизије, задржане су снажном одбраном албанских фашиста, али је у даљем наступању ове бугарске дивизије угрожена немачка одбрана у рејону Подујева. Због тога су Немци били присиђени да се постепено повлаче пред нападом бугарских дивизија, тако да су и баллистима упутили два батаљона као подршку. Може се рећи, да су баллисти успешно одржавали линију одбране раме уз раме са немачким јединицама, испољивши пуну оданост према Немцима.

На правцу Врање – Бујановац – Ђвиплане, у првој етапи операције, дејства су се споро развијала, чиме је Главни штаб Србије био незадовољан. Развила су се фронтална дејства дуж читаве железничке пруге Бујановац – Куманово, пошто су се око Прешева и Скопске Црне горе браниле јаке албанске квислиншке јединице, које су могле угрожавати леви бок снага НОВ при продору од Бујановца према Ђвиплану. Са овим квислиншким групама борбе су водиле 2. и 3. косовско-метохијска бригада, у садејству са деловима 1. оперативне зоне Македоније. Квислиншке јединице су, овим дејствима, успешно обезбеђивале извлачење немачких колона кроз Качавичку клисуру и преко Кончулског превоја према Косову. Тако је простор Карадага ослобођен од квислиншких јединица, тек после повлачења и последњих немачких колона из Македоније и са Косова, изразивши тиме и највеће национал-фашистичко слепо и сепаратистичку загриженост.²⁸⁴

На интервенцију Главног штаба НОВ и ПО Србије, 24. октобра, одржан је састанак коме су присуствовали представници Оперативног штаба за Косово и Метохију, и штабови 46. српске и бугарске Коњичке дивизије. На састанку су размотрене даље могућности заједничких дејстава на правцу Бујановац – Ђвиплане – Приштина. Поново су прецизирани задаци и начини дејства јединица на појединим правцима наступања, у току даљег извођења операције. Према постигнутом договору, а у складу са планом операције, одлучено је да са

283 АВИИ. к. 184, рег.бр. 24-23.

284 *Ослободилачки рат*, књ. 2, стр. 379; М. Цолн, *исто*, стр. 269; С. Јоксимовић, *исто*, ВИГ, 1-2/1982, стр. 216.

285 АВИИ. к. 182, рег.бр. 30/1; *Зборник*, том I, књ. 12, стр. 301, том VII, књ. 4, стр. 132-133.

достигнутих линија једновременно свим снагама наставе дејства у правцу Ѓиџлана. Тако су напади практично отпочели, тек, 29. октобра, али све до 8. новембра нису постигнути неки значајнији резултати. Косовско-метохијске бригаде и делови јединица из Македоније још увек су се налазили око села Биљаче и планине Рујен, источно од комуникације Бујановац – Куманово, док су, тек, 8. новембра, јединице 46. српске дивизије ослободиле Бујановац и разбиле непријатељске снаге у околним селима.²⁸⁶

Но губитку Бујановца, немачка борбена група "Бредов" почела се повлачити под заштитом албанских квислинга. Тада су јединице 46. српске дивизије појачале нападе и успеле да разбију квислиншке заштитнице на десној обали Моховске реке, и овладале Авдијиним махалом. Јединице бугарске Коњичке дивизије дејствовале су лево од 46. српске дивизије, чији су делови већ избили на превој код села Кончул. За то време су 2. и 3. косовско-метохијска бригада овладале комуникацијом Бујановац-Куманово, на левом крилу Коњичке дивизије, а потом су усмериле дејства на упоришта албанских квислинга око Прешева и у Карадагу.²⁸⁷

Иако су Немци постепено напуштали положаје на правцу Ѓиџлане-Приптина, још увек су се на неким положајима браниле албанске јединице, које су биле укључене са немачким јединицама. Оне су и после немачког повлачења слепо пружале фанатичан отпор, пако су им све наде биле покопане из обећања гестаповских агената и својих глаvara. Један број квислинга-официра (балиста) који су регрутовани са територије Албаније, постепено су поћу напуштали јединице, тражећи начина да се некако пребаце у Албанију, а јединице су се почеле осипати у мањим групама, али се ни у условима тоталног расула нису предавали органима народне власти, него су се скривали око својих села и у кућама. Нарочиту дрскост су показали око Урошевца и Ѓиџлана, тако да су многе групе остале у илегалности, скривајући се по околним шумама и брдима, очекујући момент када ће из Беча добити директиву Цафера Деве и гестаповских агената да поново наставе борбу. Штаб 46. српске дивизије известио је Штаб 13. корпуса НОВЈ, да су неке албанске јединице ступиле у контакт са официрима бугарске Коњичке дивизије, изражавајући спремност да им се предају, али само под условом да се спречи наступање јединица НОВЈ.²⁸⁸ Штабови НОВ су запазили да неки официри Коњичке дивизије и балиста међусобно контактирају, што није било случајно, јер су допедавно заједно служили фашистичким господарима. О овим појавама, Главни штаб Србије обавестио је, 18. новембра, Врховни штаб, да је Штаб бугарске Коњичке дивизије преговарао са албанским квислиншким вођама, око тога да они пусте Бугаре да уђу у Ѓиџлане, али не и јединице 46. српске дивизије НОВ и о томе су чак постигли и споразум. У вези с тим, Штаб 13. корпуса је најенергичније протествовао, због чега су Бугари одустали од преговора и заједно су ушли у Ѓиџлане делови 46. српске и бугарске Коњичке дивизије.²⁸⁹

Све ове закулисне радње бугарских команданата упућивале су на закључак, да су штабови бугарских јединица, без обзира на заједнички донете и усвојене планове, покушавали да ослабе дејства јединица НОВ Србије у борбама противу немачких снага и верних им савезника – шпиктарских квислинга. И овом приликом, Главни штаб Србије је уложио протест Штабу 2. бугарске армије, али, као и увек, добијен је позитиван одговор, пако се свугде радило по старом.

У западном делу Метохије, 1. и 4. косовско-метохијска бригада, у садејству са две бригаде НОВ Албаније, изводиле су дејства противу немачких и

286 *Зборник*, том I, књ. 14, стр. 327 и 330-331.

287 АВИИ, к. 1340, рег. бр. 7/3 и к. 182, рег. бр. 48-1, к. 184, рег. бр. 30-20/1; *Зборник*, том I, књ. 14, стр. 526; С. Јоксимовић, исто, стр. 206 и 207.

288 АВИИ, к. 1340, рег. бр. 12/3.

289 АВИИ, к. 181, рег. бр. 3-6.

албанских квислиншких јединица. Дејства ових бригада обједињавао је представник Оперативног штаба НОВ и ПО Косова и Метохије, који се тамо паланско и деловао у садејству са представницима НОВ Албаније. Успешно је било садејство са 3. и 5. бригадом НОВ Албаније, па извршавању заједничких оперативних задатака. Тако је у борбеним дејствима, 9. новембра, ослобођена Баковица, 17. новембра – Пећ, а 18. новембра – Призрен. Тиме је завршено ослобођење Метохије.

Средњом новембра, убрзана су дејства на свим правцима који изводе према Косову од Урошевца до Косовске Митровице. То је, свакако, било условљено чињеницом да су се немачке заштитнице већ повлачиле са ове територије, а квислиншке јединице су биле разбијене по групама и скривале су се у шумама и селима широм ове области.

Зачетне јединице немачке Групе армија "Е", од 16. новембра, напустиле су територију Косова и Метохије, прихватајући истовремено и последње снаге које су се повлачиле из Македоније, као и бочне осигуравајуће делове. Међу последњима се повлачила немачка 22. дивизија, која је у току даљег повлачења преко Сањака добила улогу заштитнице. У току 17. и 18. новембра, јединице НОВ Србије и 2. бугарске армије појачале су дејства и убрзале покрете на свим правцима. Борбена група "Ленгер", 17. новембра, отпочела је повлачење правцем Вучитрп–Косовска Митровица, тако да су 25. бригада 46. дивизије и делови бугарске Коњичке дивизије, 19. новембра, ушли у Приштину. Немци су, у току претходне ноћи, напустили Приштину и повукли се према Вучитрпу. У току 21. новембра, 8. бригада 22. српске дивизије ослободила је Вучитрп, а сутрадан у Косовску Митровицу ушле су 12. бригада 22. дивизије и делови Тепковске бригаде 2. бугарске армије, док су 10. бригада 22. српске дивизије и Шаљски одред ослободили Стари Трг и Тренчу. Тако је 22. српска дивизија пресекла и ослободила комуникацију и насељена места у великој околици Ибра. Овим је, практично, ослобођена читава територија Косова и Метохије, али је Косовска операција, у ствари, завршена ослобађањем Рашке и Новог Пазара. Ибарски НОП одред стално је дејствовао у долини Ибра, а 22. дивизија је потпискивала немачке заштитнице. Ибарски одред је, 27. новембра, ослободио Рашку, а 29. новембра, и Нови Пазар.²⁹⁰ Тиме је, практично, после преко месец дана, ова операција била коначно завршена. Из рејона Косовске Митровице, јединице 2. бугарске армије су повучене у рејон Ниша и Лесковца и тиме су њихове борбе у Србији биле завршене. Бугарска 2. армија враћена је у Бугарску, изузев 12. дивизије која је ушла у састав њихове 1. армије и преко Београда упућена у Подунавље, као последња јединица која је напустила територију Србије.

Косовска операција је трајала пуних 35 дана, не рачунајући и уводна борбена дејства. Уз изузетну подршку шпанских фашиста, немачка Група армија "Е" успешно се извлачила, иако су за то били неповољни услови. Балистичке и вулнетарске јединице разбијене у мање групе и после повлачења Немаца се илеу предавале, него су се, углавном, скривале, очекујући погодан момент да по палогу својих вођа из фашистичке Немачке и Аустрије, поново изврше оружану побуну у циљу преузимања власти. То је био свакако феномен Другог светског рата. Ослобођењем Косова и Метохије и поред одметника који су се скривали, створени су услови за конституисање органа народне власти, војно-позадинских органа и других институција НОП-а на Косову и Метохији, иако су им повремено стизале претње од разбијених квислиншких снага, све са циљем да успоравају консолидацију прилика на овој вишенационалној територији.

И поред успешно завршене Косовске операције, треба указати на неке тешкоће, али и слабости. Било је сложено питање остваривања руковођења овом операцијом у којој су учествовале јединице НОВ Србије, као и јединице

²⁹⁰ *Завршне операције*, стр. 201; М. Полић, исто, стр. 270; *Краљевачки зборник*, стр. 377–378; С. Јоксимовић, исто, стр. 201–211.

Бугарске и Албаније, без јединственог штаба за координирање борбених дејстава различитих састава. Овде је свако командовао својим снагама. Снаге Оперативног штаба за Косово и Метохију биле су раздвојене и изводиле су дејства са истока и запада према унутрашњости Косова и Метохије, заједно са снагама савезника, што је отежавало командовање. Највеће тешкоће у командовању је било понашање бугарских штабова и јединица који се нису придржавали плана операције, због чега је долазило до међусобних спорова и интервенција виших штабова, а пре свега, преко Врховног штаба НОВ и ПОЈ и Штаба 3. украјинског фронта Црвене армије.

Иако је Главни штаб НОВ и ПО Србије истовремено руководио са две операције на Косову и Метохији и у долинама Ибра и Западне Мораве, он је успевао да рационално усмерава дејства и утиче на потчињене штабове, као и да регулише односе са савезничким армијама, што је са становишта руковођења било сложено питање. Пошто су сви штабови дивизија, а и велики број бригада, имали радио-везе, умногоме је било олакшано руковођење и командовање, тако да се знатно брже могло утицати на ток борбених дејстава.

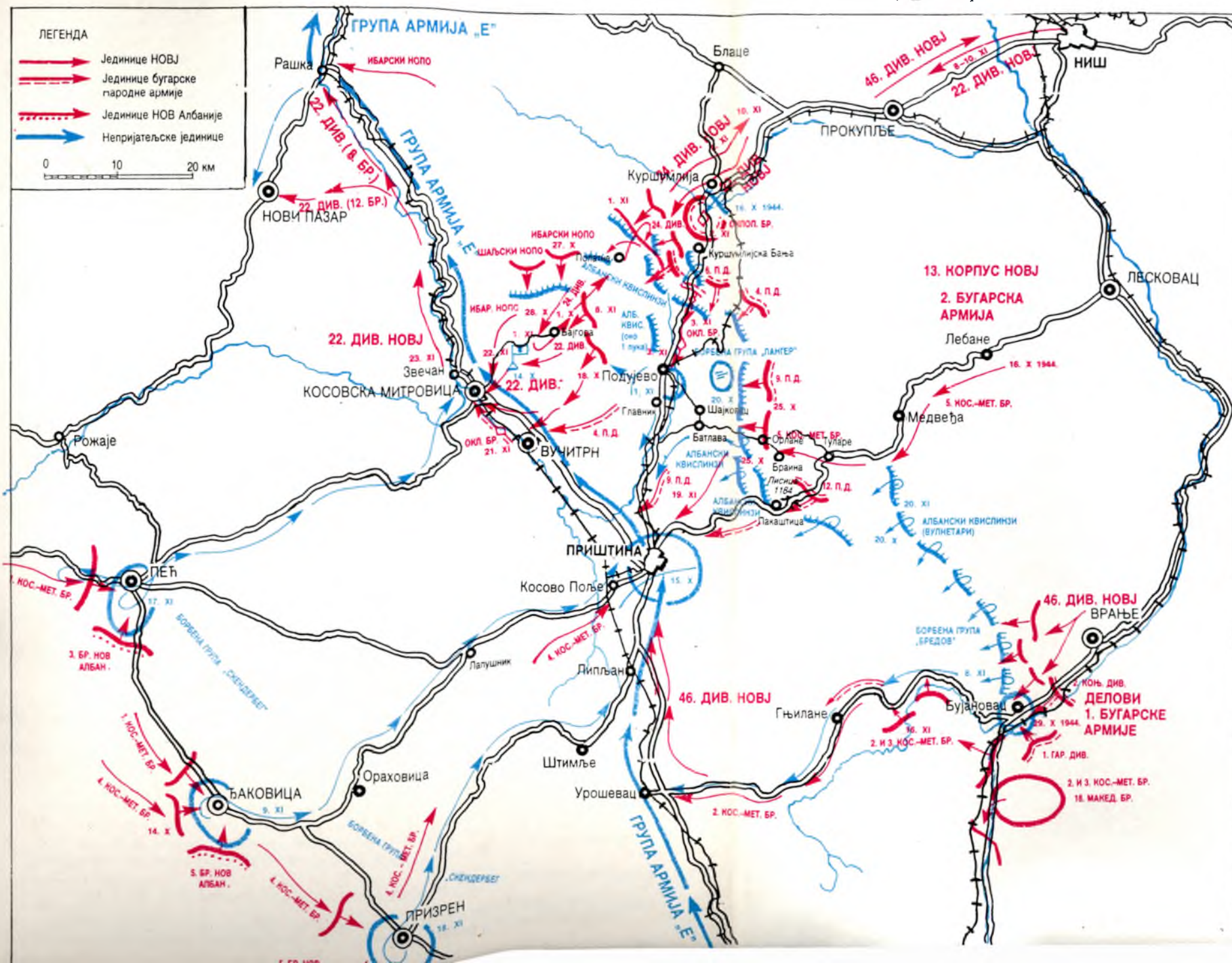
Може се сматрати, да је за извођење Косовске операције недостајао један заједнички штаб за координацију борбених дејстава, који би непосредније утицао на развој догађаја, пошто су потчињени штабови међусобно били, као и од Главног штаба, доста удаљени. Све је то усложњавало усмеравање дејстава и организацију садејства јединица и средстава подршке. Треба нагласити, да је Ибарски НОП одред скоро пет месеци, па и у овој операцији, дејствовао потпуно самостално и успешно на једном одвојеном правцу у ибарској долини, где је успешно угрожавао саобраћај. Он је одржавао везу непосредно са Главним штабом (иако му је наређено да се стави под команду Оперативног штаба за Косово и Метохију, то још није било реализовано). Треба имати у виду да је по броју бораца (преко 1000), уз стално додавање попуна бригадама и по организацији, Одред имао све елементе бригаде. Успех немачких снага у току повлачења, условљен је њиховом јачином, али и веома прецизном организацијом, чему су погодвала и слаба дејства 2. бугарске армије у изложени десни бок немачке групације. Према тадашњим подацима штабова, губици јединица НОВ Србије у Операцији за ослобођење Косова и Метохије били су: 229 мртвих, 525 рањених и 103 несталих, или укупно 857 бораца избачених из строја.

*Руковођење борбеним дејствима у долинама Ибра и Западне Мораве
(октобар – децембар 1944. године)*

(шема бр. 5)

Немачке снаге које су пред наступањем јединица 14. корпуса и 57. совјетске армије, морале напустити источну Србију, у саставу генералне команде "Милер", изузев групације генерала Штетнера, повукле су се на леву обалу Велике и у долину Западне Мораве, на широм простору Крагујевац–Крушевац–Краљево–Рашка–Чачак. Њима су се придружили преостали делови разбијене 7. СС дивизије "Принц Еуген" из рејона Ниша, коју су Немци поново попунили и реорганизовали. Све разбијене немачке јединице из састава Армијске групе "Србија" на тој просторји, међу којима и делови 7. СС и 117. немачке дивизије, попуњаване су и ојачаване делом снага из претходнице немачке Групе армија "Е" и обједињене под командом генерала Милера, чији је корпусни штаб за нарочиту употребу формиран у Краљеву 3. октобра, са задатком да окупи немачке јединице на наведеној просторји и стави их под команду у циљу одбране подручја Ибра и Западне Мораве, ради обезбеђења повлачења Групе армија "Е" тим правцем. Овај Штаб је 13. новембра преименован у Штаб 34. немачког корпуса. На ширем простору југозападне Србије, још

увек са ослободом на Немце, дејствовале су растурене преостале четничке јединице Д. Михаиловића: око Чачка, Горњег Милановца, Желјева, Јелице и Глидићких планина.

Намере немачког командовања и могућности повлачења његових снага из Македоније и са Косова, јасно је проценио Врховни штаб НОВ и ПОЈ и своје закључке из процене је доставио Главном штабу Србије и штабовима 2. и 5. корпуса НОВЈ, још 9. октобра 1944, и прецизирао им задатке. Тако, у наређењу Штабу 2. ударног корпуса се каже: "Настојаћемо да у рејону Сандака и Црне Горе одсечемо одступаницу крупним немачким снагама из Косова и Албаније. Чачак ће ускоро бити заузет. Једини правац остаје од Сјенице и Пећи ка Сандаку..." Слично наређење Врховни штаб је издао и осталим штабовима, тако да је свако већ имао јасан задатак за извођење дејстава на правцу немачког одступања.

Главни штаб НОВ и ПО Србије у свом извештају, од 16. октобра 1944, између осталог, пише: "Заробљени немачки официри изјављују да су добили наређење да се повлаче ка Сарајеву... Четници се повлаче заједно са њима да би се предали Енглезима." Било је дакле довољно података о даљим намерама немачке балканске групације и правцима њеног повлачења, јер им је то још једина преостала могућност. Истога дана, Главни штаб НОВ и ПО Србије је наредио Штабу 2. пролетерске дивизије да, у сарајеву са 52. дивизијом 64. совјетског корпуса, настави чишћење долине Западне Мораве и што пре избије у рејон Краљева. Одавде је требало дејствовати према Рашкој, као и према Чачку, ради пресецања комуникација.²⁹¹ Очигледно да Главни штаб није претпостављао да ће Немци тако брзо груписати своје снаге из Србије и чврсто поседати широм рејон Чачка и Краљева, са мостобраном на левој обали Западне Мораве и источно од комуникације. Сматрао је да ће јединице у налету ослободити ове градове, као и остале у централној Србији. Разумљиво је да није могао ни претпоставити да ће борбена дејства у долини Западне Мораве, а посебно око ова два града, трајати још читаво два месеца.

У рејону Крагујевца, дејствовала је 17. источnobосанска дивизија из састава 1. армијске групе, која је са југа обезбеђивала извођење Београдске операције. Са правца Баточине наступала је и 113. стрељачка дивизија 68. корпуса Црвене армије. Ове дивизије су имале задатак да, по заузимању Крагујевца, наставе дејства према Краљеву и Чачку, у циљу заузимања и ових градова.

Већ сутрадан по ослобођењу Крушевца, 15. односно 16. октобра, 2. пролетерска и 52. совјетска дивизија, наставиле су наступање и дејства долином Западне Мораве према Трстенику и Врњачкој Бањи, ослободивши их 15. односно 16. октобра. Оне су успеле савладати отпор Немаца и четника код села Медвеђа и Рибника, настављајући дејства према плану. Уочавајући опасност за пресецање комуникација, Немци су од Краљева упутили борбену групу "Бургенмајстер", која је послала линију за одбрану од Трстеника до села Вршић и Угљарева, ради спречавања 2. пролетерске и 52. совјетске дивизије да угрозе рејон Краљева. Међутим, у борбама у току 16. и 17. октобра, немачке снаге су одбачене западно од Трстеника, на десну обалу реке Гуже, и Врњачке Бање ка Краљеву. Због угрожености Краљева, Немци су у овај рејон нападном упутили и 14. пук 7. СС дивизије, као и 749. пук 117. дивизије од Крагујевца, који су организовали одбрану на линији Палеж-село Врба – река Гужа. Овим су Немци чврсто решили да спрече продор НОВ и совјетских снага ка Краљеву. С обзиром да су угрожене и немачке снаге око Крагујевца, које су, практично, биле доведене у полуокружење. Пошто су се Немци, да не би били одсечени, неминуемо морали повлачити из рејона Крагујевца, то су искористиле 17.

²⁹¹ АВИИ. к. 28, рег. бр. 4 5/9 и 4 7/5, к. 26, рег. бр. 4 5/4; *Зборник*, том II, књ. 14, стр. 246, 252 и 255.

²⁹² АВИИ. к. 732, рег. бр. 38/3 144/3; *Запирне операције*, стр. 194 и 195; М. Цолић, *Зборник радова*, стр. 585; *Зборник*, том I, књ. 14, стр. 18 и 51; *Краљевачки зборник*, стр. 373–376 и 585.

источно-босанска и 113. совјетска дивизија и, у борбама у току 20. и 21. октобра, ослободиле Крагујевац. Оне су одмах наставиле надирање према Книћу, гонећи непријатељске снаге које су одступале и до 25. октобра ослободиле Кнић и село Бумбарево Брдо. Одавде је из борбе извучена 113. дивизија 68. совјетског корпуса, која је упућена у резерву јужно од Београда, а уместо ње је уведена 93. дивизија истог корпуса (до тада на просторији Аранђеловца). Штаб совјетског 68. корпуса разместио се у Крагујевцу, 93. дивизија је усмерена према Чачку, а 52. стрелачка према Краљеву, обе у првој линији, заједно са снагама 2. пролетерске и 17. ударне дивизије.

Губитком Крагујевца и угрожавањем Краљева и Чачка била је угрожена и одступајућа главних немачких снага овим, за њих, најповољнијим правцем. Због тога су из састава маршевских колона Групе армија "Е" појачавали снаге 34. корпуса око Краљева, са циљем да учврсте одбрану источног од комуникације и аеродрома и обезбеде њихово коришћење. После пристизања и 104. немачке дивизије у овај рејон, Немци су противнападом успели проширити постојећи мостобран на левој обали Западне Мораве око Краљева, којим су обухватали најважнији положаји испред Краљева и на правцу Чачка. Поред 104. дивизије, Немци су попустили 7. СС "Принц Еуген" и 117. дивизију, као и постојеће борбене групе. Тако је немачки 34. корпус попуњен и потчињен команданту Групе армија "Е" и од тада је органично ушао у састав ове групаације.

У оваквој оперативној ситуацији, пред Главни штаб Србије постављало се неколико крупних задатака које је, скоро истовремено, требало решавати. Требало је средити и прикупити дивизије 14. корпуса на широм простору долине Западне Мораве и са њима сасредити дејства заједно са 68. совјетским корпусом; регулисати односе командовања и садејства са 2. пролетерском и 17. источно-босанском дивизијом које су се налазиле у оперативној зони корпуса, али му нису биле потчињене; решити питања надлежности и садејства између дивизија и бригада НОВ у долини Западне Мораве и совјетских снага; успоставити везе и садејства са Краљевачким, Чачанским и Ужичким НОП одредом, у циљу њиховог ангажовања на заједничким задацима; успоставити садејство и са Ибарским НОП одредом који је имао непосредан утицај на ситуацију у долини Ибра; повезати се са Штабом 37. санџачке дивизије, ради усклађивања дејстава и њеног ангажовања на правцу повлачења немачких снага преко Саница, и на крају, обезбедити да се штабови бригада и дивизија повезу са органима народне власти, као и другим субјектима НОП-а, у циљу усклађивања свих борбених и других активности на територији где се изводе борбена дејства. Сва та питања су била у надлежности Главног штаба НОВ и ПО Србије, као и Штаба 14. корпуса као најстарије оперативне команде на том сектору.

Пошто 2. пролетерска и 52. совјетска дивизија нису, у првом налету, успеле ослободити Краљево, како се то очекивало, Главни штаб је, око 25. октобра, одлучио да се Штаб 14. корпуса постепено примакне и сасреди своје дивизије у долини Западне Мораве. Тако је Главни штаб наредио Штабу 14. корпуса, да се 23. српска дивизија из рејона Авале и Рипња, јужно од Београда, упути, преко Младеновца и Крагујевца, на сектор испред Краљева и да се претпостави Штабу 2. пролетерске дивизије у току напада на Краљево. То је требало бити посебна Оперативна група од две југословенске и једне совјетске дивизије, са којом је требало ослободити Краљево као значајно комуникацијско упориште.⁹³

Тих дана, Врховни командант НОВ и ПОЈ је обавештео да су Немци извршили продор из Рогатице према Винетраду, у сусрет јединицама Групе армија "Е" и отпочели подизање моста на Дрини за прелаз њених главних снага.

293 АВВИ. ПАВ. Г. 314. ф. 850/363 и ф. 849/283-4. ф. 850/40. ф. 849/166-167; *Записне операције ЈА*, стр. 194 и 195.

У складу са раније постигнутим споразумом са маршалом Титом, совјетске јединице су, после ослобођења Београда и Крагујевца, постепено упућиване у Бачку и Мађарску (због тога су, око Краљева и Чачка, остале само две стабиле стрелачке дивизије 68. корпуса)

Он је због тога упозорио Главни штаб Србије, да 23. дивизију која је пристигла у рејон Кнића, на путу према Котленику и Краљеву, усмери према Чачку, а не према Краљеву, и да се привремено претпочини Штабу 17. ударне источно-босанске дивизије, како би ослободиле Чачак и пресекле комуникацију у долини Западне Мораве. Тако су на сектору Краљева опет остале само две дивизије, што је свакако било погодно.²⁹⁴ Главне снаге 14. корпуса још увек су биле развучене и удаљене од најважнијих објеката за дејства. Пошто је од Кнића усмерена према Чачку, 23. дивизија је својим распоредом усмерила дејства према западној, према Овчарско-кабларској клисури.

Последњих дана октобра и почетком новембра, после извршених прегруписивања снага, обе супростављене стране, углавном, су стабилизовале своје положаје, без неких већих продора било са једне стране. Немци су на левој обали Западне Мораве појачавали снаге у мостобрану од пристиглих колона у повлачењу, а посебно на читавом одсеку источно од Краљева и Чачка, па све до Овчарско-кабларске клисуре. На тај начин су непосредно обезбеђивали комуникацију која из долине Ибра, долином Мораве и Бетинје, изводи у долину Дрипе. На линији постојећег немачког мостобрана, испцала су се три одбрамбена рејона-одсека:

- Десни одсек који се у виду лука протекао око Краљева од села Матаруге и Ковача до села Српче, где се бранила ојачана 7. СС дивизија, "Принц Еуген" са тежиштем у захвату комуникације Трстеник – Краљево;

- Средињи одсек, протекао се од Котленика до реке Чемернице, а бранила га је борбена група генерала Финера. Она је затварала правце који од Кнића и Горњег Милановца изводе према Краљеву и према Чачку;

- Леви одсек, од реке Чемернице до села Видова који је прво бранила борбена група "Солтат", а од 4. новембра 104. немачка дивизија. Она је тако затварала правце који од Горњег Милановца и Ваљева изводе према Чачку.

Према овако бројним немачким снагама које су стално појачаване пролазећим колонама, ангажоване су: 2 пролетерска дивизија на правцу Врњачка Бања – Краљево – Матарушка Бања и Трстеник – село Вилановац, пошто је, крајем октобра, повучена 52. дивизија; према брду Котленик и комуникацији ангажована је 233. стрељачка дивизија Црвене армије, а на одсек према Чачку 17. источно-босанска и 23. српска, у садејству са 93. дивизијом 68. совјетског корпуса. По наређењу Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 1. новембра, 17. источно-босанска дивизија из састава 1. армијске групе, потчињена је Главном штабу Србије, тако да је под својом командом имао све снаге НОВЈ које су нападале на краљевачки мостобран. Он је, једно време, непосредно командовао са 2. пролетерском и 17. ударном дивизијом, а затим их је претпочинио Штабу 14. корпуса. До претпочињавања свих дивизија Штабу 14. корпуса, може се рећи, да је командовање било усложњено, јер су се практично јављале три надлежне команде у једној оперативној зони, све до обједињавања снага под командом Штаба 14. корпуса.²⁹⁵ Планирање и садејство са јединицама 68. корпуса Црвене армије, вршено је, једно време, преко Главног штаба, а тек касније када је и Штаб 14. корпуса премештен у Крагујевац, непосредно између штабова корпуса. Сарадња, планирање и садејство између два штаба корпуса омогућено је

²⁹⁴ АВИИ, к. 184, рег. бр. 20 11, к. 181, рег. бр. 43/3, к. 1067, рег. бр. 46/1; *Зборник*, том I, књ. 14, стр. 607, 613, 619, том II, књ. 14, стр. 329.

По наређењу Главног штаба Србије, 23. дивизија је из рејона Авале, маршовала до Младеновца, затим возом до Крагујевца, а потом је маршувала пешке до Кнића и села Бумбарево Брдо (АВИИ, к. 631, рег. бр. 2-2/5 и к. 184, рег. бр. 20 11).

У наређењу Главног штаба Србије, Штабу 14. корпуса, од 29. октобра, се каже: "У циљу координације дејстава 23. дивизије са тамошњим јединицама Црвене армије и наше 17. дивизије, упутите једног члана тога Штаба са 23. дивизијом на сектор Чачак" (*Зборник*, том I, књ. 14, стр. 368; АВИИ, рег. бр. 181, рег. бр. 43/3).

²⁹⁵ *Завршне операције ЈА*, стр. 195 и 203; *Ослободилачки рати*, књ. 2, стр. 381; М. Попић, *Зборник радова*, стр. 387.

у њиховом непосредном контакту, пако су оба штаба корпуса били доста удаљени од дивизија у првој линији.

У другој половини октобра, сва дејства представљала су уводну етапу борбених дејстава у долини Западне Мораве, коју карактерише обострано померање снага према објектима и заузимање што повољнијих позиција за одлучујуће борбене сударе. Главна пажња штабова НОВ усмерена је на извођење напада на два добро брањена рејона – око Краљева и око Чачка. Покушај заузимања Краљева из покрета, било је нереално очекивати, с обзиром на непријатељске снаге и значај Краљева за немачку главнину. Међутим, свакако се поставља питање: шта је овде било главно? Заузимање поменутих градова или рушење, запречавање и пресецање комуникације у клисури Ибра, у циљу спречавања извлачења немачких главних снага? Вероватно, да је исцрпне преплањена потреба концентрације снага на најутврђеније објекте, што у овом случају није било најделекходније нити најважније.

Последња мера у овој фази је била извршење напада од 31. октобра до 2. новембра, на комуникацију Чачак – Пожега са тежиштем на клисуру и на сектору Љубић – Пријевор код Чачка, који су извеле јединице 23. српске и 17. источно – босанске дивизије НОВЈ и 93. дивизије Црвене армије. Напад на комуникацију у Овчарско–кабларској клисури је био веома значајан, али су за овај задатак ангажоване само две бригаде 23. српске дивизије и један ослабљени пук 93. дивизије. Наплавивши на снажан отпор немачких јединица, напад није дао очекиване резултате. На секторима према Краљеву и према Котленску, напад није ни извођен, пошто је, крајем октобра, уследила смена и повлачење 52. совјетске дивизије са овог сектора и увођење 223. дивизије, а 2. пролетерска дивизија је остала у одбрани.

Период од 3. до 30. новембра, од скоро месец дана, борбених дејстава на истим линијама и положајима, може се означити као друга етапа у руковођењу борбеним дејствима на краљевачком мостобрану у којој није било великих промена, пако су борбена дејства ватром стално извођена. С обзиром на веома дугачак фронт на линији додир – чак из долине реке Ибра, око Краљева, Чачка, па све до Пожеге и Ужича у дужини од око 160 км, свакодневно су на појединим одсецима извођена борбена дејства. Тако дугачка линија фронта могла је примити веома јаке снаге, како бранилаца тако и нападача.

У циљу ојачања већ ослабљеног сектора око Краљева и скраћивања фронта 2. пролетерске дивизије, Главни штаб Србије, наредно је Штабу 14. корпуса да тамо упути 25. дивизију и да је у оперативном смислу претпостави Штабу 2. пролетерске дивизије. Ова Дивизија је из рејона Пожаревца извршила покрет преко Крагујевца и Кнића, и 8. новембра избила на линију Мала Борча – река Чемерица – Витановац. Убацавањем 25. дивизије и обједињавањем командовања, скраћен је фронт 2. пролетерске дивизије на одсек село Вредо – Матарушка Бања, а 3. српску бригаду је извукла у резерву.

Ради успешнијег руковођења и командовања, Главни штаб је, 7. новембра, потчињено и 2. пролетерску дивизију Штабу 14. корпуса, који је био посилац борбених дејстава и организатор командовања и садејства свих снага НОВЈ у долини Западне Мораве. Он је непосредно сарађивао са Штабом 68. совјетског корпуса, што је дало користне резултате. Истовремено, Главни штаб Србије је наредно да се, на делу фронта према Чачку, образује привремена Оперативна група од 17. источно-босанске и 23. српске дивизије, под командом Штаба 17. дивизије. Тако су на крилима распореда снага према два најутврђенија упоришта око Краљева и око Чачка, образоване две оперативне групе од по две дивизије НОВ, које су, у садејству са 93. дивизијом према Чачку и 223. совјетском дивизијом према Краљеву, заједнички изводиле борбена дејства. Све је то учињено у циљу што успешнијег командовања и садејства снага на оба сектора. У зони 14. корпуса, јединице НОВЈ и Црвене армије су биле доста измешане од швоа дивизија, па све до батаљона и чета, што је захтевало

потпуно садејство и сарадњу на свим швионима командовања, а посебно између јединица НОВ и Црвене армије (дивизије ЦА, углавном, су дејствовале дуж главних комуникација).

Пошто су делови немачких снага извршили продор од Чачка према Пожеги, и од Вишеграда према Ужицу, постојала је бојазап од евентуалног немачког продора преко Косјерића према Ваљеву, у циљу проширивања узаног коридора долином реке Дрине и обезбеђења десног бока у току повлачења главнине према Зворнику. Пошто на том сектору није било јединица НОВЈ, Главни штаб Србије, 9. новембра, је наредио Штабу 14. корпуса да на тај сектор одмах упути 45. дивизију, да затвори правце од Ужица и из долине Дрине према Ваљеву и спречи евентуалне немачке покушаје продора у том правцу. У наређењу Главног штаба, поред осталог, пише и следеће:

"Одмах упутите 45. дивизију успешним маршем на сектор Ваљево, правцем: Јагодина (Светозарево) – Крагујевац – Горњи Милановац – Љиг – Ваљево. Задатак: затворити све правце од Ужица ка Ваљеву и то са једном бригадом правац Ужице – Косјерић – Ваљево са ослоном на Букови, са једном бригадом правац Ужице – Варда – Ваљево са ослоном на Повлен. Правац Рогачица – Ваљево осматрати."

Ангажовањем 45. српске дивизије према Ужицу и долини Дрине, фронт 14. корпуса је још више проширен, што је отежавало руковођење борбеним дејствима са свих међусобно удаљених пет дивизија и то, чак, из Крагујевца.

Са простора Јагодине (Светозарево), Параћина и Туприје 45. дивизија је извршила покрет и са свим бригадама прешла до Ваљева. Одатле су све три бригаде упућене паралелним правцима да затворе правце који од Пожеге, Ужица и Бајине Банге изводе према Ваљеву. Тако су бригаде 45. дивизије распоређене на три правца: од Ужица и Косјерића и од Пецке према Ваљеву на превоју Букови и на Повлену испред Љубовије.

Као што се види, сада је 14. корпус са свих пет дивизија био распоређен у линији на простору око 200 километара фронта, а у његовом распореду су се налазиле и две дивизије 68. стрељачког корпуса Црвене армије. Тако је свих седам дивизија било на фронту, без неких корпусних резерви. У саставу 14. корпуса било је око 52.000 бораца, а у у саставу 68. Корпуса Црвене армије око 15.000 бораца, тако да су врло бројне снаге (око 70.000) биле распоређене у једном епалону без корпусних резерви.

Са друге стране фронта, јединице 34. немачког корпуса учврстиле су одбрамбене положаје на полукружној линији: села Крушевица – Трешњари – Врба – Витановац – Шумарице – Котлешк – Бресница – Мојешње – Љубић – Пријановићи – Клик – Тубићи. До 20. новембра, Немци су овладали и комуникацијом Ужице – Бајина Банга и Рогачица – Љубовија и извршили оправку пруге Ужице – Вишеград, користећи је за транспорт материјала преко Дрине према Сарајеву. На положајима и комуникацијама од Ужица до Љубовије и од Ужица до Вишеграда, Немци су имали око четири дивизије и седам борбених група, свака јачине пука, са укупно око 60.000 људи, веома добро наоружане, са великим ратним искуством. Немци су посели важија упоришта око комуникација, тако да су снаге у долини Западне Мораве за месец дана учетворостручене, ради прихвата главних снага.

Проценивши да се немачке снаге успешно повлаче, али и да су се веома издужиле и развукле узаним коридорима, преко Сандака и долинама Западне Мораве и Ђетиње, Штабови 14. корпуса НОВЈ и 68. стрељачког корпуса Црвене армије, одлучили су да једновременим дејствима по читавој дужини немачког распореда од око 200 километара, са свих седам дивизија, као и сва четири партизанска одреда, на више праваца изврше бочне ударе на одступајуће

297 *Зборник*, том I, књ. 15, стр. 7; АВИИ, к. 631, рег. бр. 2/5.

298 АВИИ, к. 182, рег. бр. 11/2; *Зборник*, том I, књ. 15, стр. 175; Гојко Вујић, *Краљевачки зборник*, стр. 136 – 137.

299 АВИИ, к. 182, рег. бр. 7/2; *Зборник* том XII, књ. 4, стр. 1200.

немачке колоне и њихове заштитнице; да им наносе губитке и спречавају некажиљено повлачење из Србије и Југославије. Главни штаб НОВ и ПО Србије, прихватио је предлог плана који су усвојили штабови корпуса и сагласно се са предвиђеним начином употребе и ангажовања снага на појединим правцима и објектима за дејства. Тај једновремени општи план напада, посебно на сектору од Краљева до Пожеге, требао је да почне 18. новембра, а на сектору јужније од Краљева сутрадан, укључујући и форсирање Ибра, у циљу пребацивања снага на његову леву обалу. Према усвојеном операцијском плану борбених дејстава, пред седам дивизија и четири партизанска одреда, постављени су следећи задаци:

- на десном крилу распореда 14. корпуса, 45. српска дивизија имала је да избије на линију Јелен До – Пошквице – Врањани – Глумач и одатле да напада у правцу Ужица и Пожеге;

- на положајима Тучково – Овчар – Каблар (рејон Кљесуре) напада 23. српска дивизија са све три бригаде, да овлада најважнијим објектима за обезбеђење комуникације коју је требало онемогућити и запречити кроз читаву кљесуру;

- на немачке положаје на линији село Бресница – село Мрчајевци – Мојсиње – Чачак напада 17. источно-босанска дивизија, са циљем везивања непријатељских снага и олакшавања ситуације код 23. српске дивизије у рејону Кљесуре;

- на одсеку село Врба напада једна бригада из 25. српске дивизије и делом снага садејствује 2. пролетерској и 223. совјетској дивизији у нападу на рејон Краљева. Са једном бригадом дејствује дуж комуникације Крагујевац – Краљево на линији Витановац – Витковац и на линији Сирча – Опланица;

- ударна група састављена од две бригаде 2. пролетерске и две бригаде 25. српске дивизије, форсира реку Ибар и пресеца комуникацију Краљево – Рапска. Два дана касније, обе дивизије су имале да са више страна и једновремено изврше напад на Краљево;

- Чачански одред дејствује под командом Штаба 23. дивизије на комуникацији Чачак – Пожега;

- део Ужичког НОП одреда, под командом Штаба 45. дивизије, дејствује на комуникацији Чачак – Пожега у правцу Пожеге;

- Краљевачки НОП одред дејствује на комуникацији Краљево – Гуча, а Ужички одред дејствује на комуникацији Ивањца – Пожега и западно од Ужица;

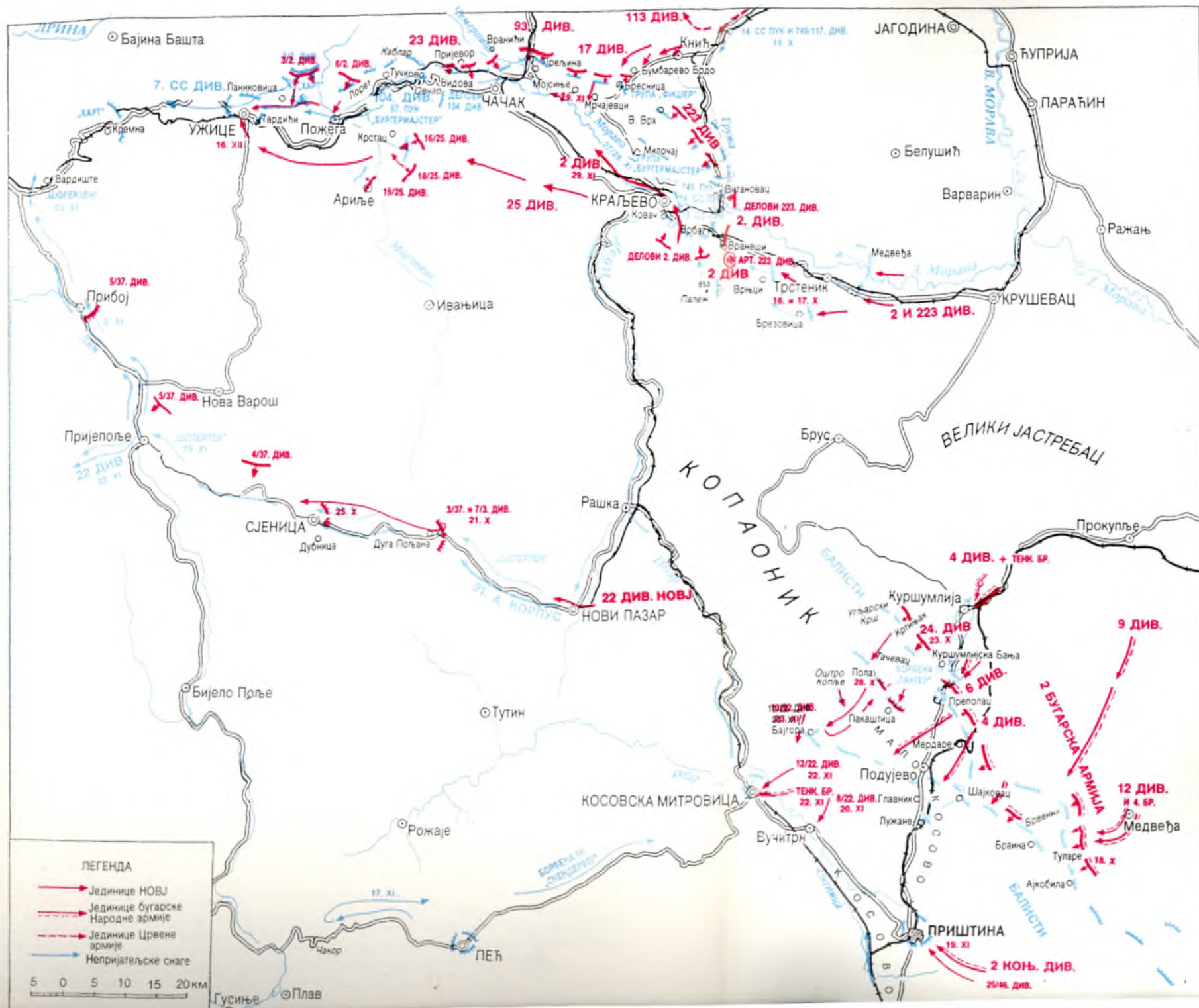
- Ибарски НОП одред дејствима у долини Ибра, својим положајем садејствује снагама 14. корпуса;

- совјетска 93. дивизија дејством на комуникацији Чачак – Пожега, садејствује 23. и 45. српској дивизији, док је, истовремено 223. совјетска дивизија имала да напада на комуникацији Врба – Краљево и, на тај начин, садејствује 2. пролетерској и 25. дивизији у нападу на Краљево.³⁰⁰

С обзиром на свеобухватност и ширину предвиђеног једновременог напада великих снага на широком фронту, Главни штаб је упознао и Врховни штаб НОВ и ПОЈ, који се сагласно са замислима борбених дејстава и планом ангажовања снага. Он је, истовремено, наредно Главном штабу Србије, да једновремено изврши ударе на непријатељске положаје у долинама Ибра, западне Мораве и Ђетиње и да у току дејстава учврсте садејство са јединицама Црвене армије.

Иако је командовање операцијом поверено Штабу 14. корпуса, са свих пет дивизија и три партизанска НОП одреда, који је опет све снаге обједињено под командом штабова привремених оперативних група (штабови 2. пролетерске и 17. дивизије), Главни штаб је непосредно, тј. преко својих представника пратио ситуацију. Тако су, ангажовањем овако великих снага створени органи-

300 АВИИ. к. 182, рег. бр. 1/2, 7/2, 52/2, к. 982, рег. бр. 4/2, 5/2, к. 1329, рег. бр. 5/1, к. 733, рег. бр. 9/1 и 10/1, к. 1089, рег. бр. 17/2.

ОСЛОБОЂЕЊЕ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ (15. ОКТОБАР-20. ДЕЦЕМБАР 1944.) *шета бр. 6*

зацијски и материјални услови за извођење борбених дејстава на неколико одвојених праваца и објеката, углавном на комуникације. Сва предвиђена борбена дејства, по одобрењу Главног штаба, обухваћена су јединственим операцијским планом под командом Штаба 14. корпуса.

Иако је овај план правовремено припремљен и јасно су дефинисани задаци јединица, онипи напад није почео, нити је изведен према плану. У периоду од 19. до 23. новембра, снаге око Краљева, Чачка и Пожеге, вршиле су прегруписивање са тежиштем да се део снага пребаци на десну обалу Мораве и леву обалу Ибра, за дејства и са те стране, у циљу одсецања појединих непријатељских јединица. Тако су напади извођени одвојено само на појединим деловима фронта, а по времену нејединствено. У појединим неистовременим нападима, од 20. до 24. новембра, постигнути су само делимични резултати, а у томе је, свакако, било најзначајније пресецање комуникације у долини Ибра, између Краљева и Ушћа, чиме је привремено онемогућено извлачење немачких снага према Краљеви. Међутим, пресецање комуникације између Краљева, Чачка и Пожеге није остварено, па је и овај добро замисљени план операције остао без резултата.³⁰¹

Штаб Групе армија "Е", такође је убрзавао покрете и дејства снага у току извлачења, да што пре напусте територију Србије и Сандака, пошто су на читавој дужини, на сва три правца извлачења снаге изложене сталним ударима са стране, а рушењем комуникација њихов покрет под борбом стално је ометап. Оп је, 22. новембра, одлучио да већи део снага стави под команду немачке 2. оклопне армије, а извлачење снага да изврши следећим редом: прво, 1. брдска дивизија, затим главнина 117. ловачке дивизије, 7. СС дивизија, "Принц Еуген" остаци Борбене групе "Скендербег" и, на крају, 11. ваздухопловна дивизија.

Пошто су, 27. новембра, Немци поново отворили комуникацију у долини Ибра, зачеле маршевске колоне из Рашке, ноћу 27/28. новембра, прошло је кроз Краљево. Тада је Штаб 34. немачког корпуса наредио хитно извлачење обезбеђујућих јединица из долине Ибра, а затим и из Краљева. При повлачењу делова 7. СС немачке дивизије постављана су минска поља на свим прилазима граду, порушени су мостови на Морави и Ибру, а затим су отпочели евакуацију из Краљева. Прихват последњих делова вршила је борбена група генерала Фишера са положаја код села Мрчајевци и Мојснџа, а потом их је прихватала 104. дивизија из рејона Чачка. Тако су се јединице 34. корпуса организовано повлачиле од линије до линије.

Чим је примећено повлачење 7. СС дивизије из краљевачког мостобрапа, отпочели су напади 2. пролетерске дивизије на Краљево, док су, истовремено, 18. и 19. бригада 25. дивизије прешле на леву обалу Ибра и наступале у правцу Комарева и Каоне, у циљу садејства 2. пролетерској дивизији са запада и разбијања четника у том рејону. У току ноћи 28/29. новембра, 3. и 4. бригада 2. пролетерске дивизије, уз подршку артиљерије 223. совјетске дивизије, у уличним борбама против заштитничких делова 7. СС дивизије, ослободиле су Краљево. Немачку 7. СС дивизију прихватила је прво борбена група генерала Фишера у рејону Мрчајеваца и Мојснџа, а потом 104. дивизија у рејону Чачка, која је потом, прихватала и 11. ваздухопловну дивизију и борбену групу "Фишер", и све је тако текло извлачење од линије до линије.

У току 29. новембра, када је 17. источно-босанска дивизија заузела села Мрчајевце и Мојснџе, Штаб 14. корпуса је упутио 25. српску дивизију да настави дејства преко планине Јелице и десном обалом западне Мораве што пре избије у рејон Овчарско-кабларске клисуре, у циљу садејства снагама које наступају с фронта. Требало је у том рејону одсећи и делове немачких одступајућих јединица, док је левом обалом Мораве, према Чачку, наступала 17. источно-босанска дивизија. Истовремено је према западу померена 23. српска дивизија, а испред ње и 45. дивизија, тако да су се снаге померале према мери одступања немачких снага на њиховом десном боку, све до Љубовије.

У времену од 30. новембра до 2. децембра, тешке борбе је водила главнина 2. пролетерске дивизије продирући према Чачку, који је тог дана ослобођен. Брашила га је 104. немачка дивизија на положајима Љубић – Заблаће – село Лежевица. Дејством 17. источно-босанске и 23. српске дивизије, Немци су патерани да се повлаче према Пожеги и Гучи, тако да су, убрзо, ослобођени Каона и Гуча. Са ове линије су и последње јединице из састава 68. корпуса Црвене армије, извлачене из борбе и упућене према Бачкој.

У времену од 1. до 15. децембра, дивизије 14. корпуса НОВ су наставиле дејства против немачких заштитница и бочних осигурања, тако да су гоњени према Дриши. Из рејона Чачка дејства је наставила 2. пролетерска дивизија фронтално према Пожеги, а 17. дивизија је усмерена бочно у правцу Косјерића. Тек 3. децембра, 2. пролетерска дивизија овладава је Овчарско-кабларском клисуром, испред које су Немци имали организовану линију одбране. Истовремено је на Пожегу са севера нападала 23. српска дивизија. За то време је 25. дивизија, после оштрих борби, ослободила Ивањицу и Ариље, а 45. српска дивизија у Ужичком НОП одред пренел су дејства на комуникацију Ужице – Љубовија. То су биле последње и завршне борбе за ослобођење западне Србије.

Главни штаб НОВ и ПО Србије је одлучно да 2. пролетерска и 25. дивизија и даље наставе гоњење заштитнице 34. немачког корпуса према Ужицу, а 17. и 45. дивизија да наступају паралелно са немачким одступајућим колонама, препесу дејства на простор Љубовија – Зворник и обезбеђују се од евентуалног њиховог продора према Лозници и Мачви. За то време је Главни штаб наредно да се 23. српска дивизија пребаци у рејон Крупа, тако да су све три дивизије НОВ својим распоредом обезбеђивале територију западне Србије и Мачве.

Од Новог Пазара, преко Сјенице и Пријепоља, према Вишеграду извлачио се немачки 91. армијски корпус. Њега су код Вишеграда прихватиле немачке снаге из Босне. Истовремено је немачки 21. корпус из рејона Подгорице (Титоград) оријентисан да се повлачи преко Санџака, пошто му је 2. ударни корпус спречно све покушаје пробоја преко Никшића према Мостару. Због тешке оперативне ситуације код 21. немачког корпуса, на беспућу пригорских кањона из рејона Пријепоља, у сусрет му је упућена 22. немачка дивизија у правцу Мојковца. Тако су се према Вишеграду, преко Санџака, повлачили 21. и 91. корпус. Везу са снагама које су се повлачиле долином Западне Мораве, успоставили су између Ужица и Вишеграда.

Због потребе да се део немачких моторизованих јединица усмери што бољом цестом, из рејона Ужица 34. корпус се повлачио у два правца и то: Ужице – Љубовија – Зворник и Ужице – Добрун – Вишеград. Тако су се према Зворнику повлачиле четире а према Вишеграду две немачке дивизије, док су борбене групе и позадинске јединице упућене на оба правца повлачења. На свим правцима повлачења, Немци су организовали поселање важнијих линија и објеката за прихват снага, па су се у скоковима повлачили од једне до друге прихватне линије.

Врховни командант НОВ и ПОЈ је наредно 3. децембра 1994, Главном штабу Србије да расформира 13. и 14. корпус, а да се од јединица 14. корпуса (23, 25. и 45. српска), 17. источно-босанске и 28. славошке дивизије, формира јужна оперативна група дивизија, под командом генерал-лајтнанта Коче Поповића, дотадашњег команданта Главног штаба Србије. За политичког комесара Оперативне групе именован је пуковник Блажо Ломпар, а за начелника Штаба пуковник Љубо Вучковић, дотадашњи командант 13. корпуса. Штаб јужне оперативне групе (2. армија) почео је да функциониса 7. децембра 1944. у Ваљево. Поред дивизија, у састав Оперативне групе ушао је и Штаб 14. корпуса који је деловао све до априла 1945. године. Ова групација је, 1. јануара 1945, преименована у 2. југословенску армију.

Одлука о расформирању 14. корпуса, одлазак четирн дивизије и Штаба 14. корпуса, са дотадашњим командантом Главног штаба, ван територије Србије представљају највеће измене у организацији, формацији и раду Главног штаба и јединица НОВ Србије. Истовремено су на ослобођеним територијама убрзано расформирани партизански одреди, а њихове функције су преузимале команде места, команде подручја и посадни батаљони, као и јединице Корпуса народне одбране, које су од августа 1944. формиране у свим крајевима Југославије и презеле обавезу чишћења ослобођених територија од преосталих квислиншких и контрареволуционарних снага, заједно са органима ОЗН-е. Под командом Главног штаба НОВ и ПО Србије, остале су 2. пролетерска дивизија, до јануара 1945, затим 22. 24. 46 и 47. српска дивизија, преостали партизански одреди и команде војних области са читавом структуром војно-позадинских органа у Србији. Поред ових, формиране су и допуске бригаде за попуу снага на фронту, као и више разноврсних курсева за официре појединих родова.

Анализом наређења Главног штаба Србије и Штаба 14. корпуса и руковођења у току дејстава у долинама Западне Мораве и Ибра, запажа се да су била парцијална и да је за месец и по дана највише наређења било са захтевом да се напада на два најутврђења објекта, Краљево и Чачак, што се није показало и целесходним. У наређењима се мало инсистира на појим дејама маневра и заједничког плана, све до 18. новембра, тако да целовит план операције скоро да није ни постојао. Ширина фронта 14. корпуса од 160 и више километара, на коме су биле доста разновучене снаге, пружала је могућност једновременог ангажовања снага на све најзначајније објекте и упоришта дуж правца немачког повлачења, а не само на два најважнија немачка упоришта. Нема сумње, да је раније требало пребацити део снага на леву обалу Ибра и десну обалу Западне Мораве за дејства са запада. Све до 18. новембра, из наређења Штаба 14. корпуса не види се ни јасна операцијска концепција, него само наизменично издавање наређења дивизијама и то најчешће са ограниченим циљем. У наређењима се недовољно наглашавају дејства на комуникацију, као најзначајнији објект којим су се Немци извлачили, заједно са читавом техником. Према томе, многа се дејства не би ни могла уверити у нападу операцију, пошто су често имала статичан или, пак, и одбрамбени карактер. На то је, додуше, утицало велико нарастање бројног стања дивизија НОВ, попуном људства без борбеног искуства, и оскудица тежег наоружања (артиљеријске бригаде по дивизијама, тек су биле у формирању), а дивизије Црвене армије, углавном, су имале обезбеђујућу улогу својим снагама на северу.

У циљу изражавања тежншта дејстава и организације садејства у борби, Штаб 14. корпуса и Главни штаб Србије су се одлучили на претпотчињавање дивизија једне другој. Тако је 23. дивизија једно време претпотчињена 17. дивизији, 25. српска – 2. пролетерској, а затим 45. српска – 23. дивизији. Све су то била постојања да се усклади садејство снага и да се лакше руководи на појединим правцима. Нема сумње, да су на то указивала и многа искуства из ПОР-а у Југославији, чиме је изражавана еластичност у ангажовању снага и остваривању јединства командовања у току напада на одређене објекте. Међутим, претпотчињавање штабова истог нивоа има и одређене слабости; пре свега, што су поједини штабови морали, истовремено, имати и по две функције, јер су сва здруживања снага имала привремени карактер. Пракса указује да је међу командантима могло бити и појаве ривалитета, што би се могло негативно одражавати на руковођење.

Сличну праксу, знатно чешће, примењивали су и немачки штабови и, на тежншним правцима, најчешће су обједињавали командовање свим снагама различите структуре. То је за Немце било и разумљиво, јер су у току повлачења снаге биле измешане, а често су мењале и распоред, а и потчињеност дуж читаве комуникације из долине Ибра до долине Дрине. Плнтак распоред немачких снага на мостобрану око комуникације, указује да Немци нису имали никакав

интерес на овом коридору, осим извлачења својих снага. Мора се рећи, да је немачко командовање радило плански и организовано изводило дејства и извлачење снага из Србије.

Треба имати у виду, да све јединице у долини Западне Мораве нису одмах биле потчињене Штабу 14. корпуса, тако да он дуже време није непосредно командовао 2. пролетерском и 17. ударном дивизијом, што је захтевало јединствено командовање. Поред тога, требало је стално усклађивати дејства и са Штабом 68. корпуса Црвене армије, као и на нивоу дивизија и бригада. Све су то проблеми које је у ходу требало решавати, иако су поједине дивизије добиле наређења од различитих штабова. Читав механизам штабова у зони дејстава 14. корпуса није било једноставно усаглашавати, по циљевима, објектима и времену извођења борбених дејстава. Главни штаб, посебно до преласка из Нишке Бање у Аранђеловац, првих дана новембра, само је издавао начелна наређења, у циљу усмеравања дејстава.

Одлучније ангажовање четирнаест партизанска одреда, са око три хиљаде бораца, уследило је тек у нападима на Овчарско-кабларску клисуру и њиховим стављањем под команду појединих штабова дивизија. Иако су партизански одреди имали другу намену, ипак су се могли брже пребацили на десну обалу Мораве, како би Немце присиљавали на развлачење снага. Ангажовање 25. дивизије, преко Ибра и Каоне, у правцу Овчарско-кабларске клисуре, представља прави потез у примени маневра и командовању, иако доста касно.³⁰⁵

Из наређења на свим нивоима командовања, види се да се од штабова захтевала сарадња и садејство између јединица различите организацијске припадности и намене, што је, као принцип у командовању, изузетно значајно питање у свим борбеним ситуацијама. Присуство две слабије дивизије (93. и 223. стрелачке) из састава Црвене армије, са изразито дефанзивном улогом, није могло имати значајнији утицај на ток борбених дејстава, тако да су се оне уклапале у планове дејстава јединица 14. корпуса НОВЈ.³⁰⁶ По питању сарадње и садејства у току операције, није било неких већих проблема (сем случаја са 1. југословенском бригадом), или се о томе нигде не помиње у извештајима штабова. То што овде нису ангажоване јаче снаге Црвене армије, било је у складу са постигнутим споразумом са Врховним командантом и ограничених њихових могућности, али је присуство совјетских јединица повољно примано од становништва и јединица НОВЈ. Овај совјетски корпус је имао само обезбеђујућу улогу у односу на главне совјетске снаге, па је његово симболично ангажовање било реално и у складу са операцијским плановима.³⁰⁷

Постепеним померањем главних немачких снага у повлачењу, а особито 34. корпуса за парочиту употребу, они су обезбедили планско повлачење, иако је текло са закашњењем, уз велике напоре и губитке, што је имало значајне последице, па даље ангажовање ове бројне немачке групације. Упоредо са повлачењем Немаца, покрете су вршиле и дивизије НОВ Србије, тако да су на читавој дужини, од Краљева до Зворника, изводиле нападе у десни бок немачких снага у повлачењу. Три српске дивизије (23. 25. и 45) напале су се, чак, у доњем току реке Дрине и у корак су пратиле немачке одступајуће делове, чији је десни бок био изложен бочним ударима српских дивизија.³⁰⁸

Ако бисмо желели истаћи неке битне карактеристике двомесечних борбених дејстава у долинама Ибра, Западне Мораве и Ђетиње, онда се може уочити следеће:

303 Архив ВИИ. НОР, к. 181, рег. бр. 8–6, к. 182, рег. бр. 20/1; Ј. Б. Тито, *СД*, књ. 25, стр. 78; *Зборник НОР*, т. 1, к. 15, стр. 363, 364, 366.

У састав јужне оперативне групе, ушле су: 1. 2. и 3. артиљеријска бригада из Србије; а попуно теглећом стоком, колима и људством и даље је вршио Главни штаб Србије, преко команди војних области.

304 АВИИ. НОР, к. 987, рег. бр. 29–3, к. 735, рег. бр. 5–33/4, к. 631, рег. бр. 2/15–5, к. 1067, рег. бр. 59/1, к. 733, рег. бр. 9–1, 3–4 и 5–4, к. 184, рег. бр. 25–10 и 26–13/1.

305 АВИИ. НОР, к. 1089, рег. бр. 28–2, 29–2, 30–2 и 31–2/1.

306 *Зборник НОР*, том 1, књ. 15, стр. 248, 266, 268, 281, 299, 303, 309, 349, 357, 359, 363, 366.

1. Веома је споро текло груписање снага 14. корпуса у долини Западне Мораве, тако да су дивизије пристизале постепено, а не једновремено што би било пожељније. И потчињавање 2. пролетерске и 17. дивизије Штабу 14. корпуса, уследило је доста касно, што је неминуемо имало утицаја на извођење операције и на командовање. Све је то довело до почасног ангажовања снага, што је немачком командовању олакшало да ојача, сасреди и организује повољне положаје за одбрану мостобрана на десној обали Ибра и левој обали Западне Мораве;

2. Штаб 14. корпуса био је прилично удаљен од бојишта, по доласку у Крагујевац, а мало је чланова Штаба Корпуса и Главног штаба Србије ангажовано код јединица, бар на тежишту борбених дејстава, како би непосредније утицали на ток борбених дејстава и командовање дивизијама и бригадама. Праћење ситуације само преко писаних извештаја и радио-депеша, испољило је све већ познате слабости. Најодговорнији чланови Главног штаба и Штаба 14. корпуса, требали су остварити далеко већи непосредни утицај на ток борбених дејстава;

3. Често претпостављање дивизија и брзо мењање одређених одлука, асоцирао као да Штаб 14. корпуса није знао шта хоће и шта је најважније у датом моменту. То се види и из више наређења којима захтевају нападе на Краљево и Чачак, а не на комуникацију, која је у овој ситуацији за Немце имала најзначајнију улогу;

4. Највећи недостатак испољен је, 18. новембра, када један добро замисљен план операције, у којој су ангажоване све снаге, није искорисћен за једновремено дејство на непријатеља у покрету. Неподремено ангажовање снага, условљавало је и њихово развлачење и слабење јачине удара. Тако су Немци, и под борбом, могли доста уредно да се повлаче и вежу за себе 5 дивизија НОВ и 2 совјетске дивизије, као и четири партизанска одреда, што су веома респективне снаге од преко 70.000 људи.

Иако је у првој половини децембра, Штаб Јужне оперативне групе дивизија преузео команду над 14. корпусом и групом дивизија, тиме обавезе Главног штаба Србије према њима ипсу престале, све до ослобођења и последњег дела Србије, не само од немачких, него и од квислинчких остатака. Штаб 2. пролетерске дивизије је изводио дејства противу немачких зајетитница које су одступиле према Дрини, где су Немци пружали отпор, као да се не повлаче. На њеним боковима, са простора Маљена и Равне горе, активирали су се сакривени четници, а потом и од Ивањце и Голубје. То су били остаци четничких јединица – чије су се главне снаге са Д. Михаиловићем повукле, још у октобру, у источну Босну – који су, у агонији, без икаквог изгледа, тражили спас код Немаца и усташа. Тако је 2. пролетерска дивизија, у садејству са Чачанским и Ужичким НОП одредима, развијала дејства на доста широком фронту и 12. децембра, ослободила Пожегу, а пет дана касније и Ужице. И после губитка Ужица, Немци су се доста упорно бранили на правцу према Добруну и Вишеграду, јер су страховали од продора снага НОВЈ према Мокрој гори и Вишеграду, пре повлачења њихових снага из долине Лима и Црне Горе.

Истовремено су 22. српска и 37. сандачка дивизија, стално нападале делове немачког 91. а потом и 21. немачког корпуса који су се повлачили према Вишеграду. Оне су, током прве половине јануара, водиле борбена дејства и садејствовале 2. ударном корпусу НОВЈ у борбама, све до повлачења и последњих делова, немачких јединица, преко Дрине, у источну Босну, средњом јануара 1945. године. Према томе, Главни штаб Србије који је прешао у Крагујевац, стално је пратио ситуацију и усмеравао дејства дивизија, све до потпуног ослобођења сваког дела територије Србије.

На, иако је Србија ослобођена од снага окупатора, пред Главни штаб су се и даље постављали бројни задаци ратне природе, које је требало решавати

307. *Зборник НОР*, том I, књ. 15, стр. 648–660.

308. *Зборник НОР*, том I, књ. 15, стр. 673 и 684.

са постојећим јединицама и штабовима. Његове су снаге, истовремено, представљале стратегијску резерву Врховног штаба НОВ и ПО, односно Генералштаба Југословенске армије, за спречавање и уништавање остатака квислиншких снага, који су се скривали на простору Србије, а особито на Косову и у Метохији, и ометали мобилизацију, а повремено изводили и индивидуалне акције. Присутством и активном улогу јединица НОВ, требало је обезбедити потпуно конституисање свих органа НОП-а и нове народне власти на ослобођеној територији, као и јединицама Корпуса народне одбране (КНОД), ОЗН-е и Народне милиције, које су се тек стварале као органи народне власти. Ослобођење Србије, за Главни штаб није значило и крај рата, већ се он свим снагама ангажовао на разноврсним задацима, пре свега војног карактера, све до коначног ослобођења читаве Југославије, заједно са Југословенском армијом. Према томе, крај рата и за Главни штаб Србије био је, тек, у мају 1945. године, а то значи до краја његовог трајања.

Консолидација Србије, као федералне јединице, у време офанзиве НОВ за цео ослобођење

Упоредо са офанзивом Народноослободилачке војске за ослобођење Србије, на чему је био ангажован пре свега Главни штаб, сва друга руководства НОП-а (ПК КПЈ, Главни НОО и Привремени одбори НО фронта Србије и други органи НОП-а Србије), деловали су на његовом заједничком задатку, али на један другачији начин. Мобилизација нових бораца и попуњавање јединица НОВ, био је трајни задатак од кога је, умногоме, зависно и успех опште офанзиве за ослобођење Србије. Поред тога, требало је стално обезбеђивати јединице, штабове и друге органе НОП-а, а посебно најспромишљивије становништво, основним потребама за борбу и живот, нарочито у зимским условима; ангажовати се на збрињавању и лечењу рањеника, на обезбеђивању транспорта, дотуру и евакуацији – што је све било у функцији обезбеђивања услова за успех опште офанзиве НОВ за ослобођење Србије, а и за дејства НОВЈ ван Србије (Сремски фронт и др.), "Све за фронт, све за победу", била је основна мобилизациона парола за све прогресивне снаге народа, у борби за коначно ослобођење Србије.

С обзиром на руководећу улогу Партије у ослободилачкој борби и револуцији, ПК КПЈ за Србију, као организатор успостављања нових органа власти, имао је најзначајнију функцију, као покретач маса и свих руководства, на остваривању ратних циљева и консолидацији прилика у ослобођеном делу Србије. Партијска руководства на терену су била иницијатори сваке акције у селу и граду, на што их је обавезивао Покрајински комитет. Односи између партијских организација и руководства на терену и у војним јединицама, били су разумни и узајамни на извршавању заједничких задатака. Једни и други су спроводили линију ПК КПЈ Србије и његове одлуке, које су представљале основу за њихово узајамно деловање. То схватање је победило у размислима и у односу становништва према својој ослободилачкој војсци коју је народ као икада, сматрао својом. Такво објективно сазнање маса, у условима и других концепција које су постојале, пре свега, четници Д. Миладиновића и неке старе грађанске структуре, било је овладавало огромном већином народа. Може се објективно сматрати, да су масе, својом огромном већином, расплет ситуације у Србији сматрале највећим достигнућем борбе за слободу и битисање српског народа.

Политички комесари, њихови помоћници и сви други комунисти, помагали су учвршћивању рада руководства у селима и градовима; бавили су се организовањем културних делатности и објашњавањем политичких циљева

ослободилачке борбе, пре свега, кроз одлуке АВНОЈ-а и споразуме које је Председник ИКОЈ постигао са Савезницима и представницима избегличке краљевске владе. На терену је заједнички сакупљано оружје, муниција, храна и опрема; оспособљаване су комуникације и отварање школе у ослобођеним градовима и селима. Радило се на оспособљавању рудника, пре свега, угља за потребе огрева у предстојећој зими, особито у Београду и другим већим градовима. Омладина је организовала акције за сечу дрва на Црном врху и Руднику за потребе Београда и бројних институција у њему, а, пре свега, болница и незбринутих породица.

Све покрајинске институције, осим Главног штаба, прешле су у Београд, одмах после његовог ослобођења. Под руководством ПК радило се на успостављању органа народне власти на свим нивоима од сеоских, уличних, кварталских, рејонских, општинских и окружних НОО, па све до Главног НОО за Србију, који је још увек био највиши орган народне власти. Припреме за сазивање Оснивачке скупштине Народног ослобођења Србије, биле су у завршној фази, тако да је, од 9. до 12. новембра, одржана Оснивачка скупштина у ослобођеном Београду. Великој Антифашистичкој скупштини народног ослобођења Србије, (АСНОС) присуствовало је 883 народна представника из свих срезова и округа Србије, бираних најчешће посредно, зависно од услова у појединим окружњима.³⁰⁹ Овај највећи скуп народних представника Србије, поздравно је Ћито који је, између осталог, рекао: "За нас, Народноослободилачка војска Србије има парочито огроман значај. Ви сами знате да смо ми овдје почели да се боримо, да организујемо устанак против непријатеља не само Јужних Словена, него свих Словена и читавог човјечанства –против њемачко-фашистичких освајача. Прослављени синови Шумадије, читаве Србије, голорукци су пре три и по године устали у борбу за живот и смрт, не само ради части нације, части Србије, него ради свог опстанка."³¹⁰

Оснивање АСНОС-а представља завршницу изградње народне власти Србије, као равноправне федералне јединице у оквиру Нове Југославије. Тада су већ функционисали свих 16 окружних НОО, укључујући и НОО града Београда. Велика антифашистичка скупштина је одмах допела више одлука, којима се у Србији врши смена власти и успостављају нови односи. Усвојени су: Одлука којом се одобрава рад Главног НОО Србије, као највишег органа народне власти који је деловао у ратним условима; Одлука о конституисању АСНОС-а; Декларација о одобравању рада делегата Србије на Другом заседању АВНОЈ-а; Одлука о оснивању Комисије за испитивање ратних злочина окупатора и његових помагача и Одлука о оснивању Привредне банке Србије.

Само два дана касније, 14. новембра, одржала је скупштина ЈНОФ Србије, као највиша политичка организација која је окупљала све друге органе НОП-а. Изабран је Извршни одбор са 81 чланом, састављеним од истакнутих партијских радника, револуционара и представника бивших грађанских партија Србије.

Убрзо, по завршетку скупштине АСНОС-а, у Београду је одржан и Први конгрес Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије (УСАОС-а), коме је присуствовало 1949 делегата омладине из читаве Србије. То је био врло импресиван манифестациони скуп представника младе генерације Србије, која је то право стекла у ослободилачкој борби.

Организационим развојем народне власти од највиших до најнижих органа, од месних и сеоских НОО до АСНОС-а, развојем и организационим конституисањем НОФ и Народне омладине, упоредо са последњим операцијама за ослобођење Србије, до краја 1944, створена су и развијена сва

309 АС. АСНОС, стр. 69–73; М. Борковић, исто, стр. 301–311.

310 АС. АСНОС, стр. 15; М. Борковић, исто, стр. 298.

руководства нове федералне Србије. Србија не само да је била ослобођена до краја године, него је имала развијене све структуре ослободилачког покрета (власти и антифашистичких организација), које су се развиле и израсле под руководством КП Србије и њеног ЦК, који је, у суштини, имао највеће руководеће позиције у читавој Србији. Србија не само да је била ослобођена, него је имала изграђен цео механизам новог друштвеног поретка, што је резултат ослободилачке борбе и револуције, као јединственог процеса и јединственог народноослободилачког и антифашистичког покрета.

Ситуација на простору, преко ослобођене Србије

У данима када су ослобођене и последње територије федералне Србије, сви органи народне власти од сеоских и месних НОО до АСНОС-а, сви војни органи (јединице и штабови), као и све политичке организације федералне Србије организовано су функционисали, усмеравајући своју делатност на путу консолидацију војних, политичких и економских прилика у Србији. Томе је свакако погодвала и општа ситуација у свету и у Југославији.

Одмах по ослобођењу Београда, 1. новембра, завршени су преговори између председника Краљевске избегличке владе и НКОЈ-а о образовању заједничке владе у Београду. Том приликом је договорено, да краљ не долази у земљу до слободне одлуке народа о облику владавине, а да га, у његовом одсуству, замењује памесништво од три члана, које ће вршити краљевску власт, као и да влада објави Декларацију о демократским правима грађана и народа у изградњи независне и федеративне државе Југославије, на основу одлука Другог заседања АВНОЈ-а.

У овој ситуацији, било је најважније да се ослобођена Србија што пре очисти од остатака разбијеног непријатеља и да се у свим срединама изврши консолидација органа већ успостављене народне власти; да се убрза успостављање најважнијих економских токова, а у првом реду потреба за прехрану и огрев становништва, затим успостављање смештаја грађана и оспособљавање најважнијих саобраћајница за потребе снабдевања и збрињавања становништва, војних јединица и установа. Сви централни органи федералне Србије, изузев Главног штаба, деловали су из ослобођеног Београда. На тим великим задацима, на успостављању токова живота у ратом опустошеној Србији, окупљене су бројне масе грађана, а у првом реду омладине, у саставу радних бригада, на извршавању разноврсних приоритетних задатака.

Главни штаб НОВ и ПО Србије од 13. децембра 1944. налазио се у Крагујевцу, али су у његовом саставу извршене знатне измене. Пошто је генерал-лајтнант К. Поповић, именован за команданта Јужне оперативне групе, односно 2. армије, заменик команданта генерал-мајор Бранко Полићанац, истовремено је вршио и дужност команданта, док је за политичког комесара именован потпуковник Војо Ковачевић, уместо Милосава Милосављевића који је именован за секретара Окружног комитета КПЈ Ваљево. Извршено је и више других измена и попуна у одељењима и одсецима Главног штаба, одласком једних и именовањем других кадрова.³¹¹

Након ових већих организацијских и кадровских измена, Главни штаб НОВ и ПО Србије, под својом командом је имао Оперативни штаб за Косово и Метохију, са свим његовим јединицама, пет дивизија НОВ Србије и команде војних области у Нишу, Крагујевцу и Ваљеву. Команда Војне области за Косово и Метохију, била је потчињена Оперативном штабу за Космет.

У циљу лакшег командовања овако великим јединицама на Косову и Метохији, а ради обрачуна са остацима албанских одметника, Опера-

тивном штабу за Космет, 14. децембра, потчињена је и 24. српска дивизија, као и 46. дивизија која се већ налазила на територији ове области.

Међутим, разне обавештајне службе САД и Велике Британије, преко неких међународних економских институција, као што су УНП-а и преко својих мисија и других представништва, одржавали су везу са четницима и настојали да им пруже помоћ у циљу бекства из земље.

Најзначајнији непосредни задаци Главног штаба Србије и свих других њему потчињених штабова, после протеривања окупатора, били су ушптавање остатака разбијених четничких јединица и врло бројних албанских балгета – одметника и других, који су се после одступања Немаца по групама скривали по планинама и шумама, а посебно на неколико рејона на ослобођеној територији Космета. Остаци квислинжских и контрареволуционарних снага на територији Србије, иако су доживели тотални пораз, заједно са својим господарима немачким агентурама, настојали су да се некако одрже у мањим или већим групама. У последњој фази свога постојања, четници су покушавали на више страна да нађу некакав ослонац за излаз из безизлазне ситуације. Све више су се везивали за немачке јединице и штабове, да би заједно са њима настојали да организују у Босни командоске диверзантско-терористичке групе и да их пребаце у Србију. Западни савезници су их официјелно већ напустили, а споразум између Краљевске владе и НКОЈ је био потпуно на њихову штету.

У току последњих операција за коначно ослобођење, Србију су напустиле српске профашистичке снаге Димитрија Љотића из тзв. Српског добровољачког корпуса и повукле се у Истру и Словеначко приморје, док је Милан Педић, са владом, побегао у Беч. Љотић је настојао да, заједно са избеглим четницима и словеначким домобранцима, створи некаку нову војну снагу ван домовине, али под окриљем западних савезника. Процепљивао је да ће се, уз помоћ западних савезника из Истре, вратити ојачан у Србију, онда када дође до раскола између западних савезника и Совјетског Савеза. М. Педић, са својом квислинжском владом, по напуштању Београда заједно са Немцима и под њиховом командом, напав се у Аустрију, где ће и доживети тотални пораз. С обзиром на њихову издајничку улогу према сопственом народу, таква судбина им је била неминуа.

Главнина од око 15.000 до 18.000 четника, под непосредном командом Д. Михаиловића, повукла се из Србије у источну Босну, а затим и даље према западу. Они су тамо успоставили непосредне контакте са босанским, као и црногорским четницима који су се, под ударом јединица НОВЈ, заједно са Немцима повукли у Босну. Веза је успостављена и са усташама Анте Павелића и Степићем, тако да су квислинжиз свих боја, без обзира на међусобна трвења, све до краја верно служили туђину. Без обзира на њихова суштинска међусобна размимоилажења били су сложни у борби против снага НОВ Југославије. Међутим, ни овде нису изостали и њихови међусобни обрачуни, што је неминуовно водило расколу једне слуганске војске. Све њихове будуће концепције и паде, заснивале су се на очекивању сукобу између Совјетског Савеза и западних савезника, при чему су прижељкивали да ће Србија неминуовно припасти утицају западних савезника, с обзиром на односе са краљем Петром и Д. Михаиловићем. У Истри је, чак, образован и "Истакнути део Врховне команде Д. Михаиловића", а потом су од избеглих квислинжа формирали "Шумадијску дивизију", са којом ће учествовати у операцијама у Словенији, заједно са немачким трупама. У есенцијалном сукобу међу савезницима, требало је свим снагама четника, као и оним које су остале у Србији, позвати унутрашње немиле и извршити контрареволуционарни удар на институције власти и све друге органе НОП-а. Д. Михаиловић је, преко Живка Топаловића, покушавао да се стави под команду савезничког команданта Средоземља генерала Вилсона и отворено је тражио заштиту савезника од "партизанског безаконја", како би приволео да интервенишу у Југославији. Михаиловић и Топаловић су

оспоровали сваки легитимитет и утицај владе Ивана Шубашића у Србији, и тражили су долазак савезничких војних мисија, како би се у Србији спречило грађански рат и извршило унутрашње измирење. Све су то били само последњи покушаји, да се нешто учини на придобијању западних савезника и да се они ангажују у разрешавању унутрашњих односа у Југославији. Тих дана, код западних савезника се активирао и Драгиша Цветковић и наговарао их да они окупирају Југославију, с обзиром да је земља подељена на два супротстављена тabora, те да ће се разбукати грађански рат.³¹³

Иако је Србија већ била ослобођена од окупатора, мада је имала оружане снаге од око 100.000 бораца, функционисали сви органи војне и пародне власти, са Антифашистичком скупштином на челу у ослобођеном Београду и Главним штабом НОВ и ПО Србије, поражене контрареволуционарне снаге још увек су правиле некакве завере и планове око Србије. Њихов најзначајнији ослонац у ослобођеној Србији је било неколико већих и више мањих четничких одметничких група, које су се под руководством својих команданата скривале и очекивале скорни повратак "Чиче" – Д. Михаиловића у Србију, са којим је одржавала радио-веза преко радио-станице "мајора Ђосића". Све је то пред Главни штаб Србије, у наредном периоду, представљало један од најважнијих задатака: обрачуна и уништавања преосталих одметничких четничких снага у Србији, као и албанских балбета на Косову и Метохији. Рат у Србији није био завршен.

Обрачуна са четничким одметничким групама

Приликом повлачења Драже Михаиловића са главном четничком групацијом у Босну, разбијене четничке одметничке групе на територији Србије намеравале су да ометају образовање и рад органа нове пародне власти, да изводе диверзије на објекте од виталног значаја, а у првом реду на комуникације, да врше атентате на поједине руководеће личности и органе власти НОП-а, као и да шире деструктивну пропаганду о сукобима међу савезницима и о побуни против НОП-а у пролеће 1945. године, када су све групе требале да пређу на оружани устанак који би прерастао у побуну непроких размера. Оваква процена ситуације, утицала је на Михаиловића да, у пролеће 1945, промени првобитну одлуку о повлачењу према Аустрији и да крене са десетак хиљада четника на југ у правцу Зеленогоре, ради каснијег повратка у Србију.³¹⁴

Због присуства одметника, Главни штаб је одмах по ослобођењу појединих територија остављао одговарајуће јединице за чишћење територије од непријатељских остатака. Тако је, још у време извођења последњих операција

³¹³ АВИИ, НОР, к. 195, рег. бр. 7/9- 2; Бранко Петрановић, *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941-1945*, Рад, Београд, 1983, књ. 2, стр. 207-209.

³¹⁴ За повратак у Србију, Дража је одредио маршруту правцем планина Враћина, преко Бјелашнице у правцу Зеленогоре, а потом преко река Пиве и Таре у Санџак, а затим у Србију. Са њим се враћала групација од око 10 до 12.000 четника. Промена правца и одлука да се врати у Србију и на пролеће подигне народ на оружану контрареволуцију, била је, у многоме, условљена подацима о стању у Србији, које је добијао преко радио-станице "мајора Ђосића". Везе са Американцима и Британцима, практично више није ни имао, већ је сматрао да та веза иде преко "Ђосића". Дража је лично био резервисан по питању могућности његовог деловања у Србији, па је намеравао да тамо постепено упућује поједине групе, а он се лично задржао са око 300 четника да не прелази Дрину, све док не би стекао потпуно уверење у успех његових раније упућених група у Србију. Сматрао је, да су главне снаге ЈА ангажоване у западним крајевима земље, што ће му олакшати успешан повратак и деловање у позадини фронта. Међутим, у томе се преварио. Покрет његових јединица из средње Босне пратиле су јединице 3. корпуса ЈА, дивизија КНОЈ-а из Босне и Херцеговине, Црногорска бригада КНОЈ-а и 10. црногорска бригада које ће бити ангажоване за уништење ове четничке групације. Ове снаге ЈА су, на простору Зеленогоре и доњих токова Пиве и Таре, разбиле групацију четника Д. Михаиловића. Дража је тада избегао лично уништење и склонио се са једном групом сарадника. (АВИИ, ЧА, к. 262, рег. бр. 14/1; Бранко Латас, *Зборник радова*, стр. 633-638)

у Србији, читава 47. дивизија чистила територију Топлице и Јабланице, 25. српска дивизија територију источне Србије, а 45. дивизија Поморавље од остатака четника, Недићеваца и Љотићеваца. Пребацивањем 25. и 45. дивизије на фронт у западну Србију, те задатке су преузимале јединице КНОЈ-а.

Све ово указује да је и после ослобођења од немачког окупатора у Србији још увек вођен рат, који се развијао под посебним условима и на сасвим специфичан начин. Главни штаб Србије је руководио свим овим борбеним дејствима, ради успостављања потпуне сигурности и стабилизације прилика у ослобођеној Србији. Једино је територија града Београда преко Команде града била непосредно потчињена Врховном штабу НОВ и ПОЈ, али је извршавала мобилизацијске послове у складу са плановима Главног штаба. Команда града је вршила обезбеђење највиших југословенских установа и институција заједно са Београдском (српском) дивизијом Корпуса народне одбране (КНОЈ), тако да је Главни штаб Србије, преко одговарајућих јединица и команди, покривао обавезе на читавој територији Србије.

Због постојања бројних четничких одметничких група у појединим крајевима ослобођене територије Србије, све дивизије и бригаде добиле су одређене територије као оперативне зоне одговорности, у којима су имале да, у сарадњи са јединицама КНОЈ-а и у сарадњи са органима ОЗН-е, откривају и уништавају све остатке непријатељских јединица. Понеке четничке групе имале су и преко 1000 добро наоружаних одметника, те су представљале и потенцијалну опасност за органе власти. Због такве ситуације, све снаге Главног штаба Србије, осим оних на Косову и Метохији, ангажоване су на чишћењу територије Србије од четника.³¹⁵

Распоред одметничких четничких остатака утицао је и на начин ангажовања јединица Главног штаба Србије, односно на његове одлуке о употреби јединица ради њиховог уништења. Тако је 2. пролетерска дивизија, крајем децембра, док је још изводила дејства против Немаца на простору од Ужица до Дрине, извлачила поједине бригаде, прво за борбу против четника на Маљену и Сувору, а потом и око Ивањице и Драгачева. Тиме су, истовремено, осигураване и комуникације, као и позадна распореда главних снага. Пошто је по наређењу Врховног штаба од 30. децембра, Главни штаб упутно 2. пролетерску дивизију у Београд, то је њену зону одговорности преузела 22. српска дивизија, али је, већ крајем јануара 1945. године, и она упућена у Мачву и стављена у резерву Врховног штаба НОВ и ПОЈ.³¹⁶

На простору око Ниша, Крушевца и у Јабланици, ангажована је 24. српска дивизија, а 47. дивизија око Крагујевца, Јагодине, Краљева, Зајечара и Неготина, у Шумадији, Поморављу и источној Србији. На територији дивизија НОВ дејствовала је и по једна бригада КНОЈ-а. тако су дивизије, једновременно, имале више задатака које су извршавале поједине бригаде и батаљони, а само ређе снаге читаве дивизије. У том циљу, тих дана, у Србији је формирана Српска (5) дивизија КНОЈ-а, чији је Штаб обједињавао командовање са већ постојећим бригадама и то прво три, а касније и четврте.³¹⁷ Иако ове јединице Народне одбране организацијски нису биле под командом Главног штаба Србије, он је према њима имао многе обавезе по питању попуње, снабдевања, збрињавања и смештаја, у циљу њиховог оспособљавања за извршавање борбених дејстава против четничких одметника. Главни

315 АВИИ. к. 184. рег. бр. 7-10/1, 7-11/1, 4-15/1, 3-2/1, 3-24/1, 37-33/1, к. 26. рег. бр. 3-29-9, 31/9, к. 1341А, рег. бр. 18-17/1, к. 1411, рег. бр. 7-13/1, к. 1078, рег. бр. 3-9/7 и к. 1079, рег. бр. 2-1/6.

316 АВИИ. НОР. к. 184. рег. бр. 30-29 и 30-30/1, к. 182, рег. бр. 48/2, к. 184, рег. бр. 37-37, рег. бр. 4-22/1, к. 191, рег. бр. 20-21/1; *Зборник НОР*, том II, књ. 15, стр. 106, 331 и 332.

317 АВИИ. НОР. к. 222. рег. бр. 1/2-9, 1/17-9, 1/25-9, 5/1-10 и 4/1-10. Делови Београдске (4. дивизије КНОЈ) почели су се формирати новембра 1944. али су до краја године формиране две бригаде, док је Штаб Дивизије именован тек у јануару 1945. године. Командант 5. дивизије КНОЈ-а био је Никола Љубибратић, па Никола Љубичић, а политички комесар Миланко Маројевић, па Милојица Пантелић, а Београдске дивизије командант Момчило Ђурић, а политички комесар Бранко Перовић.

штаб је паредно да борци партизанских одреда врше попупу јединица КНОЈ-а и Народне милиције, док су само мање чете или водови задржани код команди војних подручја.³¹⁸ Према томе, уништавање четничких одметника био је заједнички задатак свих снага у Србији.

Колико су јединице ПОВ и даље имале значајне и оперативне задатке, види се из броја непријатељских снага на ослобођеној територији. Тако се у извештајима штабова дивизија, јединица КНОЈ-а и ОЗН-е каже, да само на планинама Рогозни и Копаонску има око 1000 четника, а сличан број се помиње и на територији жичког, драгачевског, студеничког и моравичког среза. У источној и јужној Србији помињу се нешто мање непријатељске групе које су очекивале одлуку Д. Михаиловића о повратку у Србију, као и о оружаном устанку на пролеће. Према извештају штаба 47. српске дивизије, на територији источне Србије, у току децембра 1944. године, убијено је 119, а заробљено, чак, 631 четник и љотићевац, а 50 код Краљева, што говори о великом броју непријатељских група и појединаца (квислинга) који су се сакривали.³¹⁹

Ови подаци указују, да се још увек водио рат, не само на фронту, где је била главнина снага ПОВЈ из Србије, него и у позадини. Због тога је једна четвртина укупних снага ПОВЈ из Србије, укључујући и јединице КНОЈ-а, на ослобођеним територијама била ангажована на уништавању преосталих квислинжских и контрареволуционарних снага. Ове српске дивизије, истовремено, су имале и улогу стратегијске резерве Врховног штаба, односно Генералштаба Југословенске армије.

Уосталом, све је то био један фронт са истим циљевима, али са различитим ангажовањем снага при извођењу борбених дејстава. Главни штаб Србије пратио је ситуацију и издавао начелна наређења потчињеним штабовима, док су штабови дивизија и бригада, па и батаљона, имали овлашћења да самоиницијативно, и у договору са штабовима јединица КНОЈ-а и опуномоћствима ОЗН-е, доносе одлуке о ангажовању својих снага. Такав начин дејстава и командовања је био немишлован у условима велике дисперзије јединица, при чему се посебно водило рачуна о поступцима према становништву, па и према онима који су се сакривали, уколико нису пружали отпор или су били присиљени да јатакују са одметницима. Треба имати у виду, да се борба водила за сваког човека, као и то да без обзира на њихово понашање у току рата, сем ратних злочинаца, требало је људима помоћи да схвате ослободилачки карактер и улогу нове власти и институција НОП-а. Према томе, морало се и политичким деловањем утицати на људе, па чему су ангажовани сви политички радници из војних јединица и партијских руководстава на терену.

Карактеристике извођења бројних мањих и већих акција на великом простору и сталне потере за разбијеним одметничким групама, апсорбовале су знатне снаге ПОВ Србије, укључујући и јединице КНОЈ-а и Милиције, па и становништво. Сам карактер извођења борбених акција и других активности условљавао је, како дисперзију снага на читавој територији Србије, тако и децентрализацију руковођења и командовања јединицама и другим органима. Све конкретне ситуације на терену решавали су нижи штабови са пуно овлашћења, иницијативе и одговорности за сваки неуспех у борби или неправилан поступак према становништву, а Главни штаб је само усмеравао укупне војне активности.

Иако су сваким даном снаге одметника биле све малобројније, њихова активност није опадала због очекиваног повратка Михаиловића и контрареволуционарног оружаног устанка. Због тога су извођене борбене акције, покрети, заседе и друго – скоро непрекидно, тако да овим дивизијама ПОВ није било ништа лакше, него оним које су биле на фронту у Срему и у Босни. Пошто Михаиловић није долазио, број одметника се брзо смањивао, због сталних губитака и предаје органа власти или јединицама ПОВ.

318 АВИИ. НОР. к. 33, рег. бр. 3–18.

319 АВИИ. НОР. к. 184, рег. бр. 7–10/1, к. 26, рег. бр. 3–29/9.

Крајем фебруара 1945, организовањем дивизија НОВ и КНОЈ-а је извршено више оперативних подухвата ширих размера, на територији Гледњских планина, Жупе, Расине, Косанице, Копаоника, у жичком и драгачевском крају и још неким подручјима. То је била операција чишћења у коју је Главни штаб покренуо све јединице и друге структуре, укључујући Милитију и органе народне власти. Требало је једним општим подухватом разбити главне базе и упорништа непријатеља и ликвидирати одметнике који се још нису хтели предати, већ су читаву зиму исцрпљивали јединице и штабове. Резултати ове операције чишћења су били велики, тако да је само 3. српска бригада заробила око 90 четника, а међу њима и један број ратних злочинаца и руководилаца, са потпуковником Лазаревићем на челу.³²⁰

Посебна пажња Главног штаба Србије је била усмерена према долинни реке Дрине и источној Босни, куда су текле четничке везе из Србије према Д. Михаиловићу и обратно. Многи четници који су одступили са Дражом, покушавали су да се врате у свој крај, јер су код Немаца и усташа видели свој безнадежан положај. Све те капале веза требало је затворити и спречити вршање и повезивање са одметницима у Србији. После Сарајевске операције, првих дана априла 1945, и 37. сандачка дивизија је стављена под команду главног штаба Србије и ангажована је у средњем току реке Дрине на територији Србије, Сандака и Босне, са задатком да сирећава преласке четника из Босне у Србију, и обратно.

На основу стечених искустава, Главни штаб је наредио да се у борби за ликвидацију остатака четника примењују нови тактички поступци, који су се изражавали у непрекидној дисперзији снага, покретљивости, прикупљању података, изненадним и брзим дејствима када се открије присуство непријатеља. На прикупљању обавештајних података, ангажовани су војно-обавештајни органи, Милитија, јединице КНОЈ-а, а посебно органи ОЗН-е, као и становништво, што је било истог значаја као и извођење акција.³²¹ Све ово указује, да су зима и пролеће 1945. били испуњени сталним борбеним акцијама на територији већег дела ослобођене Србије.

Дза се немачка обавештајна служба и разне агентуре нису биле одрекле своје активности на ослобођеним територијама, указује и пример обучавања и пребацивања ваздушним путем две групе Љотићеваца – командоса у Србију, које су имале задатак да развијају терористичке активности против органа НОП-а. Тачно према раније утврђеном плану, прва група падобранаца од 16 људи, после тромесечне обуке, пребачена је, почетком марта, у близини села Блажево, на југоисточним падинама Копаоника. Група је послала у седам сандука разног материјала, али је, убрзо, код села Брзеће била откривена и у борби су погинула два падобранца, а остали су хватали појединачно. Друга група се спустила, 20. марта, 6 км западно од Подујева, са укупно 14 падобранаца, али је и она убрзо разбијена, а једино су се сакрили радио-телеграфисти са радио-станциом.³²² Трећа, највећа, групација (60 командоса) Љотићеваца Бранка Гашићаревића Гаре, упућена заједно од Немаца и Д. Михаиловића из источне Босне, средњом априла, била је разбијена приликом преласка Дрине, као и неке мање четничке групе.

Убацивање диверзантских група је имало за циљ да се повежу са четницима на терену, да врше диверзије на објекте и атептате на руководиоце и активисте НОП-а, као и да на себе скрену пажњу, пре свега, Англо-американаца, како би појачали активност противу руководства и новог поретка у Србији, али су сви, убрзо, били ликвидирани.

До коначног завршетка рата, у мају 1945. године, умногоме су биле разбијене, ликвидиране и проређене одметничке групе четника у Србији, а

320 АВИИ. НОР. к. 191. рег. бр. 19-14/1. к. 1079. рег. бр. 2-48/1. к. 33. рег. бр. 1/4-2.

321 АВИИ. НОР. к. 21. рег. бр. 50-6/1.

322 Спасоје Ђаковић. *Сукоби на Косову* (II издање). Народна књига, Београд, 1984. стр. 222-223; АВИИ. НОР. к. 222. рег. бр. 1-9/1.

истовремено је, тих дана, на Зеленогорју била разбијена главна четничка групација са којом је Д. Михаиловић намеравао да се врати у Србију. Међутим, разбијањем ове групације, ти су им се планови истошили за сва времена. Све ово указује, да су до краја рата и све док је постојао Главни штаб Србије, без обзира што је Србија била ослобођена од Немаца, биле ангажоване велике снаге за извршавање оперативних задатака. То значи да за руководство Србије, а посебно за Главни штаб и његове оперативне јединице, као и за народ Србије, рат није био завршен повлачењем и последњих немачких снага са њене територије. За руководство и народ Србије, рат је трајао до коначног ослобођења читаве југословенске територије.

У току марта и априла 1945. године, у Главном штабу Србије извршене су последње организацијске измене. Тако је, наредбом министра народне одбране Демократске Федеративне Југославије од 2. марта 1945. за заменика команданта Главног штаба именован пуковник Радивоје Јовановић Брадоња, уместо генерал-мајора Бранка Пољанца који је преминуо на нову дужност. Исто тако је, 4. априла 1945. за команданта Главног штаба именован генерал-мајор Џикица Кнежевћ. Овакав састав Главног штаба остао је све до његовог потпуног расформирања, првих дана маја 1945. године.

Угушење побуне албанских сепаратиста на Косову и Метохији

Иш после повлачења и последњег немачког војника са Косова и Метохије и потпуног ослобођења ове области, када је свакоме било јасно, да су квислиншке фашистичке снаге шиптарских сепаратиста потучене и разбијене, њихови сепаратистичке вође, у првом реду балисти, оптерећени загриженим шовинистичким и националистичким набојем, ипсу били спремни да одустану од својих прљавих планова и снова а "Великој Албанији" и да се предају органима народне власти. Донекле је био разумљив став њихових вођа, јер су они још у рату огрезили у ратне злочине, али је чудно да су успевали да заведу и знатан број шиптарског непросвећеног становништва који су и даље срљали у издају. Вође великоалбанских сепаратиста, подстицани од стране фашистичких агентура са Џафер Девом на челу, још увек ипсу изгубили илузију о повратку изгубљених позиција на Косову и Метохији, које су у току рата обезбедили уз помоћ фашистичких окупатора. И поред деловања разних квислиншких и контрареволуционарних снага у многим крајевима Југославије, једино је на Косову и Метохији дошло до масовне оружане побуне за рушење новог друштвеног поретка. Још пре ослобођења ове области, овде су били изукрпцани иттереси неких великих сила. Бројне илегалне органе за борбу против институција НОП-а, обједињавао је Централни комитет Друге призрепске лиге, као највиши орган свих сепаратиста и фашистички оријентисаних снага на Косову.

Профашистичке сепаратистичке снаге на Косову и Метохији које су пружале отпор институцијама Нове Југославије, имале су за циљ да на себе скрену пажњу савезника, па и уз илегални утицај Енвера Хоџе, ангажују се на успостављању "Велике Албаније", какву су им окупатори успоставили за време рата. Према томе, то није била спонтана, него потпуно организована оружана побуна, на основама закључака конференције у Бујану о прикључењу "Великој Албанији", уз кокетирање неких шиптарских вођа из руководства НОП-а из ове области и из Албаније.

Џафер Дева је, у договору са Хитлером који га је примио у јуну 1944. у Берлину, активно радио на припремању оружане побуне на Косову и Метохији. Он је, пре и после повлачења немачких трупа, уз помоћ сталног представника

Министарства спољних послова Немачке за Балкан, Појбергера, припремао илегалне војне формације које ће се активирати и деловати и после немачког повлачења. Клафер Дева се повукао са Немцима у Беч и отуда је помоћу радно-веза упућивао директиве шта да се ради. Још у октобру 1944, Дева и немачки војно-обавештајни официри разматрали су план, прво, за заједничку одбрану Косова и Метохије од дејстава јединица НОБЈ, а потом, и за активности после немачког повлачења. Територија Косова и Метохије подељена је на четири одбрамбене зоне, и свака зона је правовремено организовала свој штаб који су сачињавали најоданији фашистички сарадници у току рата и познатији ратни злочинци. Штабови ових замишљених зона су после немачког повлачења мобилисали и ново људство, држећи га на окупу са паролом "хоћемо етнички чисто Косово и Метохију". Део Косовског комитета за одбрану је остао у илегалности на терену са разрађеним плановима и директивама за оружану побуну, а други део се легализовао са намером да се укључи у органе народне власти и да их отуда подривају и изнутра, у садејству са војном побуном. Код маса су ширили пропаганду, да ће Немачка склопити сепаратни мир са западним савезницима, те да од борбе Шингара на Косову и Метохији зависи да ли ће остварити своје претензије. У тим оквирима су се и развијале све њихове доста масовне оружане побуне, од децембра 1944. до фебруара 1945. године, које су представљале контрареволуцију на Косову и Метохији.

Почетком новембра 1944. на састанку квислиншке Друге призренске лиге и њеног војног руководства за Косово и Метохију, донета је одлука да се у одређеним зонама образују четири групе отпора против НОБ и свих институција Народноослободилачког покрета. Ове групе су деловале на подручју Караџага (Скопска Црна гора), у подножју Шаре, на јужним обронцима Копачица и на простору Дренице. Исто тако, одмах по ослобођењу Космета, образовани су "национални демократски комитети" у Призрену, Ораховцу и Сувој Реци, који су функционисали као илегалне организације на националистичкој, али исто тако и на класној, основи, јер су били угрођени интереси ага и бегова.³²⁴ Ове илегалне организације имале су задатак да окупљају представнике поражених националистичких и профашистичких снага, а налазили су се на њиховом челу: интелектуалци, феудални земљорадници, богати сељаци, трговци, хоџе, понеки одборници – углавном, шингарски главарски слој који је у току читавог рата и окупације верно и одано служио прво италијанским, а потом немачким фашистичким окупаторима у борби против недужног српског и црногорског становништва, као и Народноослободилачког покрета. Делујући у највећој тајности, ови комитети су одржавали везе са остацима разбијених балетичких јединица које су се, по одласку Немаца, скривале у одметништву или су, пак, биле притајене, чекајући општи позив својих вођа, да у повољном моменту предузму оружани устанак противу институција и органа НОП-а. Код маса шингарске народности, пропагирали су да ће Шингари у новој држави бити политички и етнопатриотски потлачени, као и о томе да ће немinovно доћи до сукоба између великих ратних савезника, те да ће се Британци искрцати у Албанији и пружити им помоћ. Они су, посебно, ширили психозу код Шингара о стварању "Велике Албаније", уз помоћ фашиста као верних савезника или Британаца, као и о оружаној побуни која немinovно мора уследити и у Србији и другим крајевима Југославије. Све је то утицало на непросвећене и заостале шингарске масе, тако да су мере органа народне власти и других руководства НОП-а бојкотоване, под изговором да Нова Југославија за њих значи обнављање старе државе у којој Шингари нису били равноправни.

Партијска руководства на терену, као и политички руководиоци из јединица НОБ, тумачили су масама суштинску те повишистичке етноцентричке фашистичке концепције о стварању "Велике Албаније". Окупатори су још у

³²⁴ С. Ђаковић, и. д., стр. 204–205.

³²⁵ АВИИ, ПОР, к. 61, рег. бр. 12/1. Ђ. Ђ. Петрановић, и. д., стр. 216.

току рата, смилељеном пропагандом, обилато развијали у том правцу свест маса шиштарске народности и успевали да их придобију за масовну подршку – да их сукобе са другим народима на Косову и Метохији и са НОП-ом. За балисте и вулпетаре је било свеједно коме ће господару служити, Немцима или Италијанима, у остварењу својих циљева. Један велики број Шиштара учествовао је у СС дивизији "Скендербег", која је до краја рата остала у саставу немачких војних формација. Такав слугањски однос задржали су многи од њих и после дефинитивне немачке капитулације. Међутим, због заведености и снажне илегалне пропаганде, масе су споро прихватале праву истину. Културна и политичка заосталост Шиштара је погодовала како окупаторима, тако и главарском шиштарском земљопоседничком слоју (барјактара), да покрене шиштарске масе против словенског и другог становништва.

Руководства и организације КПЈ и јединице НОВ Србије, улагале су максималне напоре, да се спречи и прекине постојећи сукоб на националној основи, али и на објашњавању шиштарским масама да неће бити повратка на стари режим бесправља Шиштара, како је то било између два светска рата. Основно је било да се масе одврате од издаје и сукоба са својим суседима друге националности и вере. Сви ови Шиштарци који нису вршили злочине над недужним људима, према амнестији Врховног команданта, могли су се вратити кућама до 15. јануара 1945. године, а за то што је неко служио окупатору или боравао у одметничштву, уколико није вршио ратне злочине, није ни позван на одговорност.

Оваква сложена ситуација у овој области, утицала је на одлуку Главног штаба НОВ Србије да убрза формирање нових бригада, па и посебно да формира дивизију од јединица са Косова и Метохије и да образује нове команде војних подручја, команде места, као и Војну област за Косово и Метохију. Тако су, 9. новембра, формиране 7. и 13. децембра, и 6. косовско-метохијска бригада од око 1000 бораца, док је 20. децембра, формирана 8. бригада са 2000 бораца, а затим и пет команди војних подручја.³²⁶ Главни штаб Србије ангажовао је на Косову још и 24. српску дивизију, као и делове 41. Македонске дивизије, а од Врховног штаба је тражио да се тамо упути и део снага из Састава 2. ударног корпуса.

Паредбом Главног штаба НОВ и НО Србије, извршене су и одређене кадровске измене и реорганизације Оперативног штаба за Косово и Метохију. Тако су, крајем 1944. и почетком 1945, Оперативни штаб сачињавали: командант Фадил Хоџа, политички комесар Крсто Филиповић, заменик команданта Милутин Павловић, па, убрзо, Петар Брајовић, све до формирања Штаба 52. дивизије, када је постао њен први командант. До 20. децембра, формиране су команде подручја: у Приштини, Косовској Митровици, Пећи, Призрену и Урошевцу, које су са својим командама места покривале читаву територију Косова и Метохије.³²⁷

Пратећи развој ситуације на Косову и Метохији, а посебно активност балиста – одметника, Главни штаб НОВ и НО Србије и даље је задржао 46. српску дивизију под командом Оперативног штаба, као и све косовско-метохијске бригаде и паредно да се приступи оружаном дејству ради чишћења територије од одбеглих балиста и вулпетара. Тако је, у времену од 5. до 10. децембра, у Дрењини изведено неколико борбених акција против одметника. Главни штаб је наметнуо да је поред уништавања и ликвидације одметника, најважније политички радити на придобијању шиштарских маса, да оне схвате сву добронамерност јединица НОВ и органа народне власти према њима, као и израз успостављања нових односа међу свим становницима ове области. Масе су требале да схвате, да нови односи према Шиштарима нису никаква тактика,

³²⁶ АВИИ.НОР к. 1411. рел. бр. 2-2/1; *Зборник НОР*, том 1, књ. 19, стр. 750; С. Јоксимовић, *Косово*, бр. 9 – 10, Институт у Приштини, 1980/81, стр. 341–348.

³²⁷ АВИИ.НОР. к. 1411. рел. бр. 3 – 1/1 И 42/1 – 2; *Зборник НОР*, књ. 15, стр. 333 и 334, књ. 19, стр. 761.

него трајно опредељење за равноправан положај становника шиптарске народности у Новој Југославији. Строго се водило рачуна, да се кажњавају само осведочени сарадници окупатора, организатори завођења шиптарских маса, а не становништво, па чак ни заведени појединци.

Но и поред свих напора, Обласни комитет КПЈ, Оперативни штаб за Косово и Метохију и сва друга руководства, нису успели да спрече масовно учешће Шиптара у саставу баллистичке гериле која је првих дана децембра 1944. почела изводити и оружане акције против јединица НОВ и институција НОВ-а на Косову и Метохији.

Највећа баллистичка групација била је под командом Шабана Полуже, који је на превару мобилисао око 11.000 Шиптара за потпуно допуских бригада и из рејона Подујева, уместо у Војводину, вратио их је у Дреницу. Под командом Мехмеда Гредице, образована је друга групација баллиста у рејону Виточица, а трећа на подручју Шаље, под командом Адема Воце.³²⁸ Према проценама штабова НОВ, тада се у саставу већих или мањих одметничких група налазило око 30.000 Шиптара, под командом баллистичких вођа, који су све подредили остваривању идеје о "Великој Албанији" отворено их гурајући у нови сецесионистички рат против органа нове власти Србије и Југославије. Дреница је постала главно упориште албанских одметника, пошто је Полужа изиграо споразум са Оперативним штабом. Због такве ситуације, Главни штаб НОВ Србије, као и врховни штаб НОВ и ПОЈ, заједно са политичким органима ПОП-а, посветили су посебно велику пажњу разбијању, спречавању и гушењу оружане побуне на Косову и Метохији, координираним дејствима оружаних снага и систематским политичким радом са Шиптарским масама.

После првог чишћења Дренице, у другој половини децембра 1944. одлучено је да јединице НОВ Србије наставе чишћење планина Чичавице и Жеговца, а затим Козице, као и околних планинских села код Језерца, где су деловале мање одметничке групе које су се разбежале из Дренице.

Почетком децембра 1944. шиптарски одметници су извршили нападе и на другом крају Косова: прво, на Урошевац и Качаник, а 23. децембра и на Ђиљане са преко 1000 побуњеника. То су биле и прве офанзивне акције одметника који нису презали да нападају и градове. Против ових баллистичких снага ангажоване су 2. 3. и 5. косовско-метохијска бригада и делови 41. македонске дивизије НОВ, које су успеле да слома одбрану баллиста и поврате Урошевац и Ђиљане. Борбе су вођене скоро читавог децембра, када су ове шиптарске побуне биле угушене, али непријатељске снаге нису потучене, те су, и поред губитака, и даље представљале знатну опасност.

Како у децембру 1944. шиптарске побуњеничке групације нису биле уништене, то су, у јануару и фебруару 1945. настављена дејства ширих размера. По наређењу Главног штаба Србије, Оперативни штаб за Косово и Метохију, 23. јануара је паредио 46. дивизију да са две косовско-метохијске бригаде изврши напад на побуњеничку групацију Шабана Полуже у Дреници и да се оне разбију, пошто је мучки прекршио претходно постигнути споразум са пук-овником Фадилџом Хоџом. Међутим, лукави Полужа, да би избегао уништење, упутно је Оперативном штабу ново обећање да ће са својим људима наставити покрет за Србију, тако да његове јединице нису биле одмах разоружане, како је то било наређено. Овим је Полужа још једном успео да обмане Оперативни штаб за Косово и Метохију о, наводно, својим добрим намерама за сарадњу. Радило се, у ствари, да се добије у времену и припреми одметника за борбу против јединица НОВ. Пошто су коначно откривене праве намере Полуже, јединице НОВ Србије су наставиле борбе и гоњење одметника – баллиста, у чему се само делимично успело. Са око 7000 присталица, Полужа се пробрио из

328 АВИИ. НОР. к. 191. рег. бр. 19-208/1. к. 24/А. рег. бр. 2-1. к. 1341. рег. бр. 9-1/1. Б. Петрановић, исто, стр. 218; С. Ђаковић, исто, стр. 205-208; С. Дрљевић (Саопштења). *Зборник радова*, стр. 589-591.

окружења и преко реке Ситнице повукао се у рејон Чађавице, а један број његових присталица привремено се разбежао својим кућама.³²⁹

И друго побуњеничко упориште под командом Адема Воће, поново је образовано на јужним падинама Копачица, северно од Вучитрпа и Косовске Митровице, на подручју Шаље са око 2000 одметника. Са овим снагама Адем Воца је, 26. јануара, извршио изненадни напад и заузео Стари Трг, а потом и Трепчу. Међутим, после жестоких борби делова 22. и 24. српске дивизије, повраћена су оба ова рударска места, а балисти су се повукли у околна брда. Тако је и Воца, у два наврата, изиграо Оперативни штаб НОВ са којим је још у децембру 1944. прихватио сарадњу. Но, брзи пораз балиста у Старом Тргу и Трепчи, условно је раздор у њиховим редовима, тако да је Воца остао само са око 500 најоданијих присталица, а остали су се разбежали кућама. Само мањи број се пријавио органима народне власти и јединицама НОВ Србије.³³⁰

Ради пружања помоћи Оперативном штабу у руковођењу, а посебно у политичком раду са шиштарским масама, дуже време боравио је на Косову и Метохији и политички комесар Главног штаба Србије Војо Ковачевић. Појачај је и рад Обласног комитета КПЈ, а на Косово је упућен и инструктор ЦК КПЈ Миличко Ђуровић. Штабови јединица НОВ и политички активисти, користили су сваки момент да контактирају са шиштарским становништвом и да му објасне бесмислен и погубан пут којим га настоје повести вође балиста и шиштарских националиста у конференцији са другим народима. Народу је указивано на амнестију Врховног команданта за слободан повратак својим кућама, пошто их шиштарски барјактари воде у безишће. Одметници су, исто тако, упозорени да ће се у противном, ако се не врате, сматрати народним непријатељима и за то ће бити кажњени.

Постојање неколико већих и више мањих одметничких група балиста, које су се одлучиле на оружашу побуну ширих размера, пред Главни штаб Србије и Оперативни штаб за Косово и Метохију, поставило је нове проблеме који су захтевали брзе војне акције. Ситуација је захтевала извођење операција ширих размера којима би се обухватиле све групе одметника и сви центри њиховог боравка. Иако су се на Косову налазиле 46. и делови 24. српске дивизије, а око Урошевца и Качаника и 41. Македонска дивизија НОВ, као и свих осам бригада НОВ са Косова и Метохије, то су још увек биле недовољне снаге за извођење ефикасних дејстава на читавој територији где су се налазиле одметничке групе.

На молбу Главног штаба НОВ и ПО Србије, Врховни штаб је, почетком фебруара, наредно Штабу 2. ударног корпуса да на Косово и Метохију упути две бригаде (1. бокелјску и 6. црногорску) које ће се ставити под команду Главног штаба Србије. По њиховом пристизању од ове две црногорске и 3. и 5. косовско-метохијске бригаде, формирана је Оперативна група бригада за извођење операција противу шиштарских побуњеника, балиста и вулнетара. Јачина Оперативне групе састојала се од око 7500 бораца. За команданта именован је потпуковник Вељко Жижич, до тада начелник Штаба 2. ударног корпуса, а за политичког комесара потпуковник Вукалица Милутиновић.³³¹

Исто тако, према ранијем наређењу Врховног штаба, 12. јануара, Главни штаб Србије је наредно Оперативном штабу за Косово и Метохију, да од 1. 2. и 3. косовско-метохијске бригаде, убрзо, формирају 52. дивизију која треба да броји око 12.500 људи, као и Војну област.³³² Формирањем Војне области Косова и Метохије требало је растеретити Оперативни штаб, како би се посветио руковођењу борбеним дејствима противу бројне масе одметника.

329 АВИИ. НОР. к. 1314, рег. бр. 6-1/1; С. Јоксимовић, *нав. дело*, стр. 543.

330 АВИИ. НОР. к. 1314, рег. бр. 6-1/1; рег. бр. 9-9/3, рег. бр. 1-20/5; С. Јоксимовић, *н. д.*, стр. 543.

331 АВИИ. НОР. к. 191, рег. бр. 19-190/1.

332 АВИИ. НОР. к. 191, рег. бр. 20-204/15, рег. бр. 19-172/1.

Главни штаб је, 27. јануара, известио Врховни штаб НОВ и ПОЈ да се у Дренници налази групација од преко 3000 побуњених Шингара, као и да су поново отпочели борбена дејства против групације Шабана Полуже на подручју Шаље и око Старог Трга, па је због тога тражио појачање дела снага из 2. корпуса.³³³ Тако је тих дана, на Косову и Метохији ангажовано укупно око 40.000 бораца НОВ у саставу: четири дивизије (24. и 46. српска, 41. македонска и 52. дивизија), Оперативне групе бригада и три косовско-метохијске бригаде. Штаб 52. дивизије почео је функционисати од 8. фебруара. За команданта је постављен пуковник Петар Брајовић, а за политичког комесара Александар Ацо Вукотић.

У напорима да се дефинитивно и што хитније разбију одметници и угуши оружана побуна шингарских одметника; да се ојача руководство НОП-а на Косову и Метохији; успоставе ред и мир и органи пародне власти у читавој Области – Врховни штаб НОВ и ПОЈ је одлучио да изврши одређене војне, кадрове и организацијске измене у руковођењу. Наредбом врховног штаба од 8. фебруара 1945. године, именован је нови Оперативни штаб за Косово и Метохију. За команданта је именован пуковник Саво Дрљевић, за политичког комесара Потпуковник Буро Меденица, за заменика команданта пуковник Фахил Хоџа, дотадашњи командант Оперативног штаба, а за команданта Војне области потпуковник Никола Божашић. Истовремено је именована Војна управа за Косово и Метохију, као државно–правни орган, који је у циљу нормализације стања у овој Области руководио војним и свим другим институцијама НОП-а. Војна управа је имала изузетно велика, и то не само војна, него и знатно шира овлашћења, по свим питањима. Штаб Војне управе је био истовремено, Оперативни штаб НОВ за Косово и Метохију, тако да је скоро читава власт била концентрисана у његовим рукама.³³⁴ Успостављање Војне управе био је скоро јединствен, али сасвим оправдан, пример у току НОР-а у Југославији. Једино су у Војводици успостављене три војне управе, али су оне имале сасвим другачији улогу од ове на Космету. Требао је, прво, уништити све одметничке снаге сепаратиста, а затим успоставити нове органе пародне власти на свим нивоима, који би били у стању да на себе преузму све послове у овој веома сложеној вишестраној и заосталој средини. Због изузетно специфичне ситуације, Војна управа је била непосредно потчињена Врховном штабу НОВ и ПОЈ, а не Главном штабу Србије. Међутим, на Косову и Метохији су биле знатне оперативне јединице Главног штаба Србије, које су задржане све до уништења главних одметничких упоришта. Мање групе и појединце ликвидирали су органи ОЗН-е, Народне милиције и бригаде КНОЈ-а која је овде формирала.

Оперативни штаб за Косово и Метохију, 9. фебруара 1945, издао је заповест свим јединицама за прелазак у једну општу, до тада најширу, офанзиву за разбијање и уништавање главних база и жарништа одметника. Тако је већ наредних дана, 46. српска дивизија разбила, а добрим делом уништила и заробила, групацију Адема Воџе на простору Шаље. Вођа побуњеника Воџа убијен је, 11. фебруара, у очајничком покушају да се брани у сопственој кући у селу Посама, заједно са својим најоданијим сарадницима.

Борбе против групације Шабана Полуже и Мехмеда Гренице у Дренници, трајале су нешто дуже. Прво је снажним ударима јединица НОВ ова групација разбијена на више мањих група, а затим се приступило њиховом заробљавању и уништавању по деловима. Јритиснути са свих страна, побуњеници – балнети су се почели пагло осипати, тако да су се, углавном у току ноћи, у мањим групама пробијали из окружења, а затим, су, најчешће, са оружјем бежали и привремено се скривали око својих села. Њихово основно језгро су ликвидирале јединице 46. и 52. српске дивизије, у садејству са Оперативном групом бригада.

³³³ АВИИ, НОР, к. 191, рег. бр. 19 -172/1, к. 33, рег. бр. 1 -36 -1.

³³⁴ АВИИ, НОР, к. 254, рег. бр. 16 -9; Ј. Б. Тито, СД, књ. 26, стр. 68; С. Дрљевић, *Зборник радова*, стр. 603.

Смртно су погођени Полужа и Гредина на свом командном месту. Њих су најближи сарадници, у току поћи, потајно сахрањили да не би вест о њиховој погибљи негативно утицала на морал одметника.

Само у борбама, у току фебруара 1945, јединице НОВ Србије имале су знатне губитке, скоро као и у операцијама против Немаца. Погинуло је око 650, а рањено 1360 бораца, док је остало око 1250 и то претежно новомобилизованих Шингара који су дезертирали, да не би учествовали у борби против одметника. У овим борбама, одметници су имали знатно веће губитке од јединица НОВ, не рачунајући и оне који су се предали. (Само од 13. до 20. фебруара 1945. предало се 570 одметника.) У једном од последњих обрачуна са снагама побуњеника на Косову и Метохији, тешко је рањен и командант 52. дивизије НОВ пуковник Петар Брајовић, а на његово место је постављен Дарилко Шоровић, до тада начелник Оперативног штаба за Косово и Метохију.³³⁵ То је била последња свеобухватна операција чишћења која је, скоро истовремено, изведена на територији читаве Области, а дејства мањих размера су постављена и у току марта и априла. Против мањих група одметника акције су изводиле првенствено јединице Бригаде народне одбране. Треба нагласити, да су органи ОЗН-е са мајором Спасојем Ђаковићем на челу, одиграли врло значајну улогу у откривању балнета и на предлагању употребе јединица НОВ за њихово уништавање. Скоро у свим срезovima Косова и Метохије, јединице НОВ, КПОЈ-а и Милиције су уништавале поједине мање или веће групе балнета и вулнетара, тако да број убијених, заробљених и оних који су се предали до краја рата прелази преко 10.000 одметника. Међутим, и по завршетку рата, остао је знатан број одметничких група које су, и две године касније, уништавале јединице КПОЈ-а, Милиције и органи ОЗН-е.

Сва борбена дејства на територији Косова и Метохије противу одметника, балнета и вулнетара (као и она противу четника, Љотићеваца и Пецићеваца, по времену извођења и по значају), уклапају се у стратегијске замисли Врховног штаба о извођењу завршне офанзиве за коначно ослобођење читаве Југославије. Оружана побуна, у војном смислу, уклапала се у планове детаљнијих окупатора, јер се ангажовање и везивање више од четирх дивизије НОВ на Косову и Метохији, уклапало у планове главних освајача. Гиме су развлачене снаге Југословенске армије са главног фронта против окупатора у Срему и Босни.

По завршетку највеће операције против одметника, у току фебруара 1945, нако су се још увек бројне снаге балнета скривале по групама или појединачно. Оперативни штаб за Косово и Метохију је издао проглас којим се позивају побуњеници да напусте своје главаре и да се предају органима народне власти или јединицама НОВ, уз обећање да за одметничтво нико неће одговарати, нити ће због тога бити узиман на одговорност, уколико није извршио друга кривична дела. За оне који су, током рата, учинили злочине над народом, одлучиваће редовни народни судови.³³⁷

После ликвидације главнине побуњеничких снага и њихових вођа и објаве прогласа Оперативног штаба, настало је доста масовно осипање заведених одметника и постепено, најчешће појединачно, предавање органима народне власти, као и јединицама народне одбране или Милиције. Само је руководеће језгро, састављено од окорелих фашистичких злочинаца и затржених великобалбанских сецесиониста, тврдоглаво одбијало предају, настојећи да терором и уценама натерају шингарске масе у борбу против других југословенских народа. Све до краја рата, па и касније, око педесетак група од једне до неколико десетина одметника, под руководством својих вођа, скривало се по шумама и околним планинама, а један број се, преко западне Македоније, пробио у Грчку.

335 АВИИ, НОР, к. 1341, рег. бр. 14-1/1, С. Дрљевић, исто, стр. 600; С. Јокимовић, исто, стр. 549-551

336 АВИИ, НОР, к. 1412, рег. бр. 2-24/7 и рег. бр. 2-2

337 АВИИ, НОР, к. 25, рег. бр. 40-1/1, к. 1412, рег. бр. 2-22/7, С. Јокимовић, исто, стр. 550; С. Дрљевић, исто, стр. 601

Са њима су се, углавном, обрачунавале јединице Бригаде КНОЈ-а, Милиције и органа ОЗН-а. Ликвидација шиптарских одметника трајала је током читаве 1945, а један мањи број се сакривао све до 1947. године. Албански сецесионисти убијали су истакнуте личности и активисте НОП-а, тако да су, 12. марта 1945, на мучки начин убили и Миладиша Поповића, секретара обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију. Оперативни задаци јединица НОВ, односно Југословенске армије, узев јединица КНОЈ-а, до краја априла, углавном били су завршени.

Сламањем војне побуне на Косову и Метохији, стварани су услови за успостављање реда и нормалног живота на ослобођеним територијама. Тиме су стваране основне претпоставке за пуно нормализацију прилика, па и за функционисање свих органа и организација Нове Југославије и Србије. На тим питањима су на Косову и Метохији радили Војна Управа, затим Војна област под руководством Оперативног штаба, као и органи нове народне власти, сва партијска руководства са обласним комитетом КПЈ на челу и друге друштвено-политичке организације.

Присуство јединица НОВ и активан рад политичких руководилаца из војске, заједно са политичким и партијским руководством на терену, снажно је утицало на смиривање и придобијање шиптарских маса за линију народноослободилачке борбе, а посебно за прогресивни програм КПЈ по националним питању, по коме су Шиптари, по први пут, стизали потпуно ослобођење, равноправност и афирмацију. На тек ослобођеним територијама, војска и народ су извели више заједничких радних акција на оправци путева, изградњи и оправци порушених домова, на спадевању и збрињавању најсиромашнијих слојева народа, на организацији наставе и школама на матерњем језику, што је било у првом свих прогресивних стремљења људи.

Сламањем контрареволуције и стварањем услова за функционисање политичког система, у априлу 1945. одржане су конференције друштвено-политичких организација: Обласна конференција КПЈ, конференција Народног фронта и Конференција Уједињене антифашистичке омладине и жена Косова и Метохије. Првих дана јула 1945. одржано је заседање изабраних делегата Обласног одбора Аутономне области Косова и Метохије и донета је одлука о прикључењу ове области федералној Србији, са статусом аутономије. Са овим се сагласно АВНОЈ, на III заседању 1945. године. Тиме је практично анулирана одлука конференције у Бујану (Албанија), о присаједињењу Косова и Метохије Албанији. То је био процес коначног конституисања Србије, у њеним природним и историјским границама, у оквиру Нове Југославије.

У току НОР-а, поред јединица територијалне и оперативне намене, формиране су и војно-позадинске команде које су у бази повезивале војне штабове и органе народне власти и имале значајну улогу. Да би се сагледала улога, развој и рад војно-позадинских команди, чија је организација довршена тек по ослобођењу Србије, сматрали смо да је то потребно обрадити овде на једном месту.

Команде војних власти у позадини (како су и званично називане), настале су и развијале се као и друге војне јединице, штабови команде и установе НОП-а на ослобођеним територијама у НОР-у, а у суштини су представљале саставни део оружаних снага и ослободилачке борбе све до потпуног завршетка рата. Прве команде места у западној Србији и Шумадији настале су у ослобођеним варошима и градовима, почев од септембра 1944, када је прва команда места формирана у Крушњу. И у свим другим ослобођеним местима су образоване и деловале команде места, све до повлачења главнине снага из Србије.

Заједно са организацијом власти, команде места су радиле: на извршењу мобилизације нових бораца за попупу партизанских одреда и НОВЗ; обезбеђењу објеката и установа НОП-а, контроли територије и саобраћаја, успостављању складишта и здравствених установа и свих других објеката за потребе војних јединица. При командама места формиране су радионице за оправку одеће и обуке бораца, пекаре и кухиње, као и складишта за прикупљање жита и свих других потреба. Све је то обично склањано даље од центра и саобраћаја у мање приступачним рејонима и планинским подручјима. Немачке, бугарске и четничке заробљенике чувале су страже код команди места, вршиле су контролу кретања становништва, транспорт рањених и оболелих бораца и друго. Прве команде места су биле потчињене штабовима партизанских одреда на дотичној територији, преко којих је Главни штаб Србије обезбеђивао утицај на њихов рад и активности. Касније су формиране и команде подручја које су биле потчињене командама војних (корпусних) области, као најстаријим војно-позадинским командама у НОР-у. Команде места су извршавале војне задатке помоћу партизанских и сеоских стража, месних десетина и вођова који су, углавном, вршили обезбеђење, што је у другим случајевима била функција милиције.

Војна организација НОП-а, па и војно-позадинске команде, развијале су се под истим условима у свим крајевима Србије и Југославије, управо, на стеченим искуствима из западне Србије и Црне Горе у 1941. и 1942. години. На тим првим искуствима и провереним са знањима, развијао се и дограђивао читав систем војно-позадинских команди, органа и јединица. Стечена искуства у било ком крају, путем наређења и упутстава, препишана су и на друге крајеве, остајући при јединственим принципима организације, руковођења и командовања у току читавог рата. То је био путоказ за деловање команди војних власти и њихових органа на ослобођеним територијама.

После пауза на територије западне Србије од стране јединица и Врховног штаба, у јесеп 1941, престало је деловање и војно-позадинских команди и пуштања у Србији. У периоду од 1941. до 1944. године, Врховни штаб НОВ и ПОЈ је издао неколико важних упутстава и директива о организацији војно-позадинских команди, тако да су ови органи и команде добили одговарајуће стално место у структури војне организације и командовања у НОР-у. Чим су за то створени услови, ове команде и органи поново су створани, особито у 1944. години, и у Србији.

У другој половини 1943. и 1944. године, развој ослободилачке борбе и војне организације НОП-а на територији Србије, доживели су праву репесансу. Обнављањем постојећих и формирањем нових партизанских одреда, затим бригаде и дивизије НОВ Србије, а упоредо су стваране и слободне територије. Стварање већих стабилних слободних територија, условило је потребу масовнијег обављања ранијих и формирање нових команди места и команди подручја са њиховим органима. Упоредо са стварањем нових одреда и бригада НОВ Србије, при командама места су формирале партизанске и сеоске страже, месне десетине и самостални водови, а негде и чете. И, управо, док су штабови одреда и бригада своју главну пажњу усмеравали на извођење борбених дејстава, све обавезе око обезбеђења слободних територија и успостављања рада, реда и нормалних услова живота на њима, преузеле су команде места и команди војних подручја са својим извршним органима: партизанским стражама, десетинама и водовима. То значи, да је структура војно-позадинских команди била ослонац за ослобођење одреда и бригада од свих војно-позадинских обавеза, те су се могли посветити извођењу борбених дејстава. Главни штаб Србије, све до лета 1944, често није редовно ни добијао наређења и упутства Врховног штаба; он је према сопственим искуствима и сазнањима, у целини, одређивао начелне задатке војно-позадинских команди у складу са борбеном и општом ситуацијом на ослобођеним и неослобођеним територијама. Чланови Главног штаба и Покрајинског комитета КПЈ, који су деловали на територији југоисточне Србије, у првој половини 1944, упоредо са обављањем одреда и формирањем нових бригада НОВ, формирали су и команде места, команде војних подручја и народноослободилачке одборе, као истинске органе народне власти.

Тако су, од краја 1943. године, на ослобођеним територијама Топлице, Јабланице, Црне Гриве и Јастрепа, поред војних јединица деловали и други органи и организације НОП-а. Све је то наметало потребу да се убрза и формирање команди војних подручја, тако да је формирано пет команди подручја и око 25 команди места. Међу првима, на југу Србије, формирано је Топличко, Јабланичко, Крушевачко и Врањско војно подручје. При свим командама места, формирање су партизанске и сеоске страже за контролу и обезбеђење територије, контролу кретања становништва, чување складишта, млинова, пекара, радионица и других објеката. Од тада су одреди и бригаде

339 На искуствима из западне Србије, Шумадије и Црне Горе из 1941. и 1942. године, Врховни штаб је, септембра 1942, одлучио да се приступи формирању команди места и команди подручја, сеоских и партизанских стража и одредио њихове задатке за рад на ослобођеним територијама. Та директива имала је трајан карактер. При Врховном штабу је формиран посебан одсек за војне власти у позадини, тако да је по вертикалној линији Врховни штаб пратио развој војно-позадинских команди. (*Зборник НОР*, том II, књ. 6, стр. 34-39).

Друго упутство, Врховни штаб је издао, 8. јануара 1943, у коме је регулисао устројство, организацију и задатак војно-позадинских команди. Том приликом је наређено, да се и при штабовима корпуса и главним штабовима формирају одсеци за руковођење војно-позадинским командама „ради усклађивања рада грађанских и војних власти“ (*Зборник НОР*, том II, књ. 7, стр. 384-389 и књ. 8, стр. 82).

Треће, детаљно упутство о раду војно-позадинских органа и о формирању корпусних војних области, Врховни штаб је издао, 8. фебруара 1944, које је важило до краја рата. Тиме је организација војних власти у позадини подигнута на знатно виши ниво. На територијама корпуса, као највећим оперативно-територијалним командама, формирање су корпусне војне области, као највиши степен војно-позадинских команди у току рата у Србији и у Југославији. (*Зборник НОР*, том II, књ. 12, стр. 74; Ј.Б. Тито, *Војна дјела*, књ. I, стр. 446)

најчешће вршили мобилизацију преко војно-позадинских команди и НОО, уколико су постојали на дотичној територији. Организовали су оправку и припремање објеката за смештај јединица, бринули се о снабдевању и збрињавању свих пролазећих јединица у току извођења борбених дејстава. Од јединица су преузимали рањени, болесни и изнемогли борци, а организоване су и радношце за прање и оправку одеће и обуће пролазећих јединица, као и дотур свих потреба за бригаде и одреде. Процес формирања и расформирања партизанских војно-позадинских команди и органа је био трајан и непрекидан, па се број команди места мењао зависно од ситуације, тако да је њихов број био променљив и нестабилан. Команде војних подручја обједињавале су и руководиле радом команди места на дотичној територији, понекад су биле потчињене и партизанским одредима, некад бригадама, па и Штабу Јужноморавске оперативне зоне. Касније су све војно-позадинске команде (подручја и места), стављене под команду корпусних и војних власти. Одсек за војне власти у позадини, као орган Главног штаба Србије, од средине 1944, издавао је упутства и оријентационе задатке за рад војно-позадинских команди, тако да је Главни штаб обезбеђивао руководећи утицај над свим структурама војне организације, па и војно-позадинским командама. Зависно од конкретне ситуације, била је условљена и конкретна потчињеност војно-позадинских команди, тако да су команде места и војно подручје на десној обали Јужне Мораве, најчешће биле потчињене Штабу 2. НОП одреда, птабовима 6. и 8. српске бригаде, а касније Штабу 22. српске дивизије. То није био случај са војно-позадинским командама на левој обали Мораве, где је био непосреднији утицај Штаба Јужно-моравске зоне и Главног штаба НОВ и НО Србије.

Формирањем птабова 13. и 14. корпуса НОВ, нешто касније, па њиховим оперативним територијама су образоване и корпусне војне области које су обједињавале рад и активност читаве мреже команди подручја и команди места. Корпусне војне области, односно бојне области су најстарије војно-позадинске команде, преко којих су, и Главни штаб и птабови корпуса, остваривали војно-позадинске функције на читавој територији Србије. Међутим, како су корпуси у Србији формирани у једном периоду пред почетак извођења великих операција за коначно ослобођење Србије – када су птабови корпуса и дивизија морали напуштати своју матичну територију, ради извођења операција – корпусне војне области, практично, нису ни формиране као органи корпуса, нити су им више биле потчињене, пако су носиле називе 13. и 14. корпуса. Штабови корпуса скоро да нису имали ни времена ни могућности за бављење задацима корпусних војних области и војно-позадинских органа, јер су се ангажовали на извођењу операција око Пинга, Београда, па Косову, у долини Ибра и у западном делу Србије. Због такве ситуације, птабови корпуса НОВ у Србији, углавном, су деловали као оперативне команде, а територијалне обавезе су прешле на корпусне војне области, као највише војно-позадинске команде које су непосредно потчињене Главном штабу Србије, а на Косову Оперативном штабу ове Области. Тако су војне области у Србији развиле пуну активност, практично, тек, од новембра 1944. и то по одлуци Главног штаба, а не птабова корпуса.

После коначног ослобођења појединих територија, постепено су расформирани партизански одреди, а део њихових функција преузеле су војно-позадинске команде и њихови органи. Војно-позадинске команде биле су међусобно повезане по хоризонталној линији са више суседних територија, а по вертикалној линији за команде војних области, а преко њих за Главни штаб Србије, као најстарију оперативно-територијалну команду. Тако је читава територија Србије, у војном смислу, била прекривена одговарајућим војним командама и тамо где није било оперативних јединица. Главни штаб је, преко својих органа за позадинска питања, обезбеђивао њихово функционисање.

Удирективи Врховног штаба НОВ и НОЈ од 3. новембра 1944, од Главног штаба Србије захтевано је да се све јединице НОВ попуне потребним бројем

бораца до предвиђене формације и да се изврши мобилизација свих мушкараца од 17 до 35 година старости. Истовремено је наређено да се од новомобилисаних бораца, при командама војних подручја, образују допунски центри (батаљони) за њихову краћу обуку, како би стекли основна војна подзнања, пре свега, у руковању оружјем, пре него што буду упућени за попуу бригада и дивизија.

Према раније издатим директивама Врховног штаба, Главни штаб Србије формирао је корпусне војне области и друге војно-позаднске команде.³⁴⁰ Тада су формиране следеће војне области:

Војна област 14. корпуса, са седиштем у Зајечару, са Зајечарским, Крајинским, Неговинским и Пожаревачким војним подручјем и 17 команди места на њиховој територији.

У Београду је формирана Команда града Београда, која је била потчињена Врховном штабу. Имала је све војно-позаднске функције.³⁴¹

У току новембра 1944. Главни штаб Србије извршио је нову територијалну поделу Србије. Уместо корпусних војних области, формирао је војне области за одређене територије. Тако су, поред наведених, формиране:

Војна област за централну Србију, са седиштем у Крагујевцу, и са командама војних подручја: Крагујевачко, Младеновачко и Чачанско са укупно 27 команди места;

Војна област западне Србије, са седиштем у Ваљеву, и са командама подручја: Ваљевско, Ужичко и Шабачко са 20 команди места.

Војна област 14. корпуса (једно време је називана Војна област за источну Србију), што је у целини истог значења, јер се тамо није налазио Штаб Корпуса.

У децембру 1944. донета је одлука да се формира и Војна област за Косово и Метохију, са 5 команди подручја, тако да је, крајем 1944. године, у Србији било укупно пет војних области са 20 команди војних подручја и 117 команди места.³⁴²

Понто је, у току децембра, расформиран Штаб 13. корпуса, а 14. корпус ушао у састав Јужне оперативне групе, односно 2. армије, још једном је извршена војно-територијална подела Србије. Тако су, уместо корпусних, формиране војне области, а Главни штаб Србије преко њих је руководио читавом војно-позаднском организацијом у Србији. Од тада до краја рата, територија читаве Србије у војно-територијалном смислу је подељена на четири војне области: Крагујевачку, Ваљевску, Нишку и Војну област за Косово и Метохију, док је Зајечарска војна област укшута. И даље је остала Команда града Београда. Косовско-метохијска војна област практично је почела да функционисе, тек, 4. фебруара 1945, након је још у децембру о томе донета одлука. Њој су биле потчињене команде војних подручја, и то: Приштинска, Косовско-митровачка, Пећка, Призренска и Урошевачка. На Косову и Метохији је било укупно 20 команди места, а команда Војне области је била непосредно потчињена Оперативном штабу за Косово и Метохију.

Крајем 1944, углавном су били расформирани партизански одреди, тако да су војно-позаднске јединице и установе биле једине на које су се наслањале и јединице оперативне војске Србије и Народне одбране. Таква структура организације војно-позаднских команди остала је до краја рата (прилог бр. 5). Поред Београда, и у Нишу је формирана Команда града која је једно време била потчињена Главном штабу, а затим Команди Нишке војне области.

У јесеп 1944, војно-позаднске команде су извршиле масовну мобилизацију нових бораца, а особито на Косову и Метохији, где су биле највеће неисцрпљене резерве младих људи који нису били у војсци. Према извештајима

340 *Зборник НОР*, том II, књ. 7, стр. 284; том II, књ. 14, стр. 230.

341 АВИИ, књ. 841, рег.бр. 33/1: П. Анић и други, исто, стр. 377.

342 У заробљеништво окупатори су одвели 340.000 војника из састава Краљевске југословенске војске и то претежно (око 200.000) српске националности. Припадници других националности, убрзо, су пуштени кућама, тако да је, умногоме, смањен контингент људи способних за војни позив на територији Србије.

команди војних области, 15. јануара 1945, каже се да је Ншпка војна област (13. корпус) до тада мобилисала 117.000 бораца; Војна област источне Србије (14. корпус) 48.531; Војна област централне Србије (Крагујевачка) 116.000 бораца, или укупно, без Косова и Метохије, преко 250.000 бораца. Ови се подаци, вероватно, односе на читаву другу половину 1944, пако још нису биле формиране команде војних области, али су биле команде подручја и команде места које су непосредно извршавале мобилизацију. И на Косову и Метохији, од децембра 1944. до марта 1945, мобилисано је око 35.000 бораца.

Корпусе, односно војне области и команде подручја су извршавале све војно-позадинске задатке, а имале су и одговарајуће службе и органе: за мобилизацијске, саобраћајне, економске, санитарне, ветеринарске, грађевинско-техничке послове, Одсек за заштиту народа (ОЗН) и Обласни војни суд. Као што се види, војно-позадинске команде су имале све штабне органе за извршавање задатака по питањима: мобилизације, контроле територије, обезбеђења саобраћаја и комуникација, оправке путева, отварања радионица, млинова и пекара, оправке касарни и стварања услова за смештај и боравак јединица, и сл. Заједно са одговарајућим народноослободилачким одборима стварање су резерве хране за потребе војске и становништва, као и за сиромашне крајеве. Оспособљаване су фабрике и рудници, а радило се и на припремању и обављању сетве и другим пословима од заједничког интереса фронта и позадине – војске и народа. Уместо сеоских и партизанских стража, за обезбеђење и контролу територије и за обуку, формиране су и посебне посадне јединице јачине од десетине, вода или чете бораца.

По ослобођењу Србије, умногоме је измењена и оперативна улога Главног штаба ГОВ и ПО Србије. Укинута су штабови корпуса, а дивизије које су остале на територији Србије непосредно су потчињене Главном штабу. Главни штаб је непосредно руководио командама војних области, Оперативним штабом за Косово и Метохију, који је у надлежности имао све оперативне, територијалне и војно-позадинске функције у тој Области. Четврта и Пета дивизија КНОЈ-а, као српске дивизије, и Бригада КНОЈ-а на Косову и Метохији, организацијски су принадале Штабу КНОЈ-а, али су се о њиховој попуни, снабдевању и збрињавању бринуле команде и јединице Главног штаба Србије. Оне су, истовремено, садејствовале јединицама КНОЈ-а на задацима око ликвидације остатака непријатеља, као и обротно, при чему је обрачуи са одметлицима на Косову био најважнији задатак свих команди и јединица.

Питање попуне јединица ГОВЈ, односно Југословенске армије, било је још увек актуелно, те је то био један од прворазредних задатака војно-позадинских команди, па и Главног штаба Србије. Капацитети мобилизације, у многим крајевима, су били ограничени, јер су у дуготрајном рату исцрпљене све резерве, а знатан број одраслих војних обвезника из Србије се налазио у заробљеништву у Немачкој, док се један број одређено за квислиншке формације, а многи су већ погинули у току рата.

Према наређењу Врховног команданта ГОВ и ПОЈ од 25. децембра 1944, приступило се формирању више допунских јединица „да би се обезбедила правилна, сигурна и непосредна попуна оперативних јединица.“³⁴³ Тако је предвиђено да се формирају допунске бригаде (центри) и батаљони већег бројног стања и да у њима прођу кроз основну обуку сви новомобилисани борци. Новим наређењем од 30. децембра, Врховни штаб је регулисао да су допунске јединице војно-позадинске, а не оперативне намене, јер је већина бораца била без основног наоружања, изузев за потребе извођења обуке. У вези с тим, одлучено је да Главни штаб ГОВ и ПО Србије формира три допунске бригаде, и то: једну у Београду за попуну 1. армије у Срему, једну у Ваљеву за попуну 2. армије у источној Босни и једну у Крагујевцу и Чачку за попуну дивизија Главног штаба Србије, а посебно три допунска центра у Војводини за

обуку новомобилисаних бораца са Косова и из Метохије. Допунска бригада из Београда, убрзо, предислоцирана је у Ириг. Бројно стање допунских бригада је било: свака по око 6000 војника, а број батаљона у њима зависио је од броја дивизија које је требало попуњавати. По, и поред формирања допунских бригада, при неким командама војних подручја постојали су и даље допунски центри (батаљони) за обуку са по око 2000 војника.³⁴⁴

Потпуно су напустили посебни проблеми око мобилизације новомобилисаних војника – Шпигтара, због њихове великоалбанске оријентације и фебруарске сепаратистичке побуне на Косову и Метохији – а да би се кроз допунске јединице војници оспособили и припремили, као и да би се одмакли од негативног утицаја затровање средње и приближили фронту – на територији Војводине су формиране три допунске бригаде (центра), и то: 1. шпигтарска бригада у Вршцу, 2. шпигтарска бригада у Кикиндлу и 3. шпигтарска бригада у Петровграду (Зрењанин), а потом је образован центар и у Новом Саду. У априлу 1945. у Зрењанину је формиран и Штаб шпигтарских допунских бригада, који је расформиран тек у јуну месецу.³⁴⁵

Паредбом Министарства народне одбране ДФЈ од 18. марта 1945. регулисано је да војно-позаднске команде "не смеју вршити никакву реквизицију, конфискацију или ма какво одузимање разних добара за потребе оружаних снага непосредно од народа, него се због тих потреба све мора остварити преко народних власти."³⁴⁶ Исто тако, забрањено је да могу издавати било каква наређења и заповести органима народне власти. Тако су војно-позаднске команде постепено препосиле део својих ранијих надлежности – по питању регулисања живота и контроле територије и решавања других невојних питања – на органе народне власти и њихове службе, као и многа питања, пре свега, око спаљевања и здравственог збрињавања. Истовремено, војно-позаднске команде су биле и најстарије војно-дисциплинске установе по питању одржавања јавног реда, безбедности, дисциплине, угледа и понашања војних лица, без обзира дали је у догичном месту било и старијих оперативних команди и јединица.³⁴⁷

Повезујући у бази све војне и друге органе НОП-а на извршавању заједничких задатака за потребе рата, војно-позаднске команде одиграле су значајну улогу у току НОР-а у Србији и у Југославији. Под својом командом, Главни штаб Србије је имао непрекидно и ову компоненту руковођења и војног организовања, тако да је, током читавог рата, целовито обезбеђивао руковођење и командовање свим војним структурама у Србији.

344 АВИИ, исто; П. Анић, исто, стр. 529.

345 АВИИ, НОР, к. 25А, рег. бр. 9 2/1, рег. бр. 47/1 2/1 и к. 258, рег. бр. 34/5; П. Анић, исто, стр. 528.

346 АВИИ, НОР, к. 2056, рег. бр. 17/1–10.

347 АВИИ, НОР, к. 25А, рег. бр. 33–1/2.

На крају ове Монографије, указујемо само на битне карактеристике развоја и руковођења народноослободилачком борбом у Србији, без строгог хронолошког реда казивања и понављања оног што је већ речено.

Одмах треба истаћи чињеницу да је после априлског рата 1941. од читаве Југославије једино територија Србије потпала под непосредну војну окупацију Немачке и њене оружане силе, изузев Врањског и Пиротског округа и дела источно од р. Тимока, које је окупирао Бугарска. Све остале југословенске територије биле су окупиране и припојене суседним сателитским земљама, или су као квислиншке творевине добиле други статус. За овакво решење треба тражити разлоге у геостратегијском положају Србије као централног чворовића на Балкану и у веома горким искуствима истог завојевача у прошлим ратовима против народа Србије. По, иако је Србија била под војном окупацијом водеће фашистичке силе, Немци су поред својих окупационих снага и бројног апарата за одржавање окупационог система, настојали да за то ангажују и унутрашње колаборационисте и искористе постојећи полицијски апарат Краљевине Југославије у Србији. Преко ових бивших полицијских и агентурних органа, под руководством бившег министра унутрашњих послова Милана Аћимовића, који је по немачким упутствима образовао комесарску владу, Немци су намеравали да са што мање оперативних јединица обезбеде потпуност окупационог система у Србији. Међутим, већ у време успона оружаног устанка морали су доводити пове штабове и оперативне јединице из Грчке, Француске, па чак и са источног фронта, а уместо Комесарске владе, образовали су ауторитарнију квислиншку владу Србије, са генералом Миланом Недићем на челу.

Треба имати у виду да је једино са територије Србије окупатор задржао у заробљеништву око 200.000 војника и старешина Краљевске војске и то претежно млађих година, који су овим били спречени да узму учешће у народноослободилачком рату. Тиме је војна моћ Србије у многоме била ослабљена.

У време када су развијене све државне, војне и политичке структуре у окупираној земљи, питање изграђивања потпуно новог и целовитог система руковођења ослободилачком борбом, представљало је крупно стратегијско питање које су морали решавати политичка и војна руководства покрета. Није било довољно само дефинисати политичке и војне циљеве рата, него су истовремено у свим крајевима и на свим нивоима вршене опсежне кадровске, политичке, војне и организацијске припреме за отпочивање и развој оружаног устанка. Током четворогодишњег рата требало је и усклађивати све ослободилачке оружане снаге и револуционарне процесе, са основним одређењима и циљевима рата а за евентуалне неуспехе спосити историјску одговорност. Ово је било у толико сложеније решавати, јер су од почетка оружаног устанка истовремено спровођени ослободилачки и револуционарни процеси (рат и револуција), при чему је појам ослободилачки имао одређени примат.

Основну političku platformu HOH-a u toku čitavog rata određivao je najужи оперативни део ЦК КПЈ, који су сачињавали чланови Политбироа под непосредним руководством Генералног секретара Ј. Б. Тита. То је истовремено било језгро и највишег војног руковођења, односно Врховног штаба HOB и HOJ у току четворогодишњег рата. Тако су војно-politička руководства у југословенским покрајинама (земљама) па и у Србији имала јасно дефинисане циљеве и облике за вођење рата и оружане борбе, које су национална руководства спроводила у складу са конкретним приликама у сваком крају земље. Кроз Упутство од 10. августа 1941. „Задатак партизанских одреда...“ и одлуке донете на саветовању у Столицима, Врховни штаб је углавном дефинисао задатке и основна начела организације штабова и јединица на свим нивоима руковођења. Тако је у систему руковођења у HOB-у изражено пуно јединство, што је условљено и омогућено истовешношћу циљева ослободилачке борбе и партијском одговорношћу руководећих кадрова, који су особито у вишим руководствима углавном припадали Комунистичкој партији. Складним деловањем централизма и децентрализма, омогућено је јединство ослободилачке борбе у различитим условима и срединама на реализацији генералне линије КПЈ у ослободилачком рату и револуцији.

За спровођење линије Партије у HOB-и у Србији, највећу одговорност током читавог рата имао је Покрајински комитет КПЈ, који је њену реализацију остваривао преко Главног штаба и других војних штабова, окружних комитета, бројних шеструктура и других органа борбе у свим крајевима Србије. У најчешће случајевима чланови партијских рукодстава били су ангажовани у војним штабовима на политичким или командним дужностима. Тако су, на пример, већина чланова ПК били истовремено и чланови Главног штаба HOB и HO Србије, што је проистекло из руководеће улоге Партије у вођењу ослободилачке борбе. У ратним условима ово је схваћено као најважнији задатак руководства Партије. Значи, штабом ослободилачке борбе, бавили су се не само штабови, него и други органи HOH-a, који, иако нису радили на војним питањима, деловали су за њихов рачун. На такав прилаз проблему утицала је концепција партизанског рата, истовремено вођењег у свим крајевима земље. Из тих разлога је успостављање и одржавање веза између ПК и окружних комитета било веома значајно ради прилагођавања и деловања у новим ратним условима.

У 1941. Главни штаб HOHO Србије је обједињивао командовање војним јединицама само у централној и западној Србији, где је оружани устанак био најмасовнији, док су у другим крајевима борбу организовали и њом руководили окружни комитети и шеструктури ПК, без непосредног утицаја Главног штаба. Рад Главног штаба имао је своје успоне и падове, па и краће прекиде, све док се од средине 1944. нису створили услови за усклађенији и организованији рад. Тада се у Србији развијају бројне оружане снаге и штабови бригада, дивизија и корпуса као и војнотериторијалних команди и јединица, чије је активности Главни штаб усесно обједињивао и усмеравао у офанзивним операцијама за коначно ослобођење Србије.

Иако је Главни штаб HOB и HO Србије имао више неизбежних трансформација, делујући у изузетно сложеним условима од краја 1941. до средине 1943. када су његови чланови само појединачно испољавали активност, сачувани извори ипак указују да је за све то време постојао континуитет укупног деловања Главног штаба. Али, још увек је остало нејасно штаће зашто је у јесен 1941. тако спонтано нечезла активност Главног штаба и зашто је у току немачке офанзиве у западној Србији, Врховни штаб ставио под своју непосредну команду све партизанске одреде у овој области. Истовремено, чланови Главног штаба HOHO Србије упућивани су на друге задатке, а њихова места нису попуњавана новим кадровима. Пема сумње, овим је Врховни штаб у пракси одступио од усвојене одлуке о организацији штабова, донете у Столицима, када је јасно била дефинисана структура и организација штабова и система рук-

овођења и командовања. Слично је учињено и у Босни 1942. што наводи на закључак да је Врховни штаб ценно да тамо где се он налази, нису потребни главни штабови. Свакако да такво решење није било целесходно. Разбијање Главниог штаба НОПО Србије произвело је негативне последице у систему руковођења ослободилачком борбом у Србији, које су се осећале све до средине 1943. године.

Када је реч о 1941. години, треба нагласити да ни Главни штаб у то време није предузимао одговарајуће мере за руковођење партизанским одредима у више од половине територије Србије и да је сва његова пажња била усмеравана на простор западне и централне Србије. На и када је Врховни штаб ставио партизанске одреде западне Србије под своју команду, Главни штаб се није ангажовао на упућивање кадрова у југоисточну Србију. Неоспорна је и чињеница да све до средине 1944. Главни штаб није посвећивао одговарајућу пажњу југоисточној Србији, иако је на овом простору скоро све време био очуван континуитет ослободилачке борбе и оружаних снага НОП-а.

Оцењујући да се из Београда неће моћи успешно руководити партијском организацијом и ослободилачком борбом у Србији, још октобра 1941. Ј. Б. Тито је упutio директиву ЦК Србије „да неодложно изврши предислокацију негде на ослобођеној територији у унутрашњости Србије, а да у Београду остане само технички пункт за одржавање постојећих веза са окружним комитетима, све док се не успоставе везе са терена“. Међутим, директива је само делимично извршена упућивањем дела кадрова из Београда у унутрашњост, тако да је 7. децембра из с. Дренове код Нове Вароши поново захтевано да ЦК изађе на простор Маљена, где би успоставио руковођење са остављеним и враћеним партизанским снагама на том простору. Али, сада више није било услова да се изађе из Београда. У условима изузетно тешке ситуације, која је наступила децембра 1941. и трајала током 1942. године, ЦК је оценио да је најпогодније руководити партијском организацијом у Србији управо из Београда, где је већ био изграђен одговарајући плетални механизам веза са окружним комитетима, као и са ЦК КПЈ и Врховним штабом, преко Загеба и Земуна. Због свега тога, намеће се питање да ли је било целесходније остати у Београду или изаћи негде у унутрашњост, одакле је ЦК могао успешније руководити. Треба имати у виду да тада још није било ослобођених територија, изузев нешто мање на југу Србије, нишћ услова да ЦК успостави нове везе са поједицим регионима и окружним комитетима. Ипак, не би се могло ваљано доказати да је остајање ЦК у Београду имало негативан утицај на руковођење партијском организацијом Србије, иако се тиме одустало од неких ставова ЦК КПЈ и начела руковођења који су примењивани у осталим крајевима Југославије у току НОР-а.

Страдање великог броја руководећих кадрова средњег и вишег нивоа, посебно у 1942. на простору западне и централне Србије и Београда, непосредно се одражавало на рад и деловање руководства НОП-а у тим областима у току читавог рата. Нема сумње да је од искусних револуционарних кадрова умногоме зависно и развој ослободилачке борбе и руковођења, као и укупни резултати покрета. Тешка ситуација у 1941. погодувала је све већој активности четника Д. Михаиловића који су усмеравали активност на уништење и последњег партизана и сарадника НОП-а. Четничке тројке су крстариле по селима и ликвидирале сараднике НОП-а, оцењујући да је то крај ослободилачком покрету у Србији.

Догађаји у првој половини 1943. условљени основним поразима на источном фронту и северној Африци и политичким превртањима у Италији, као и пресудне битке снага НОВЈ у централним областима Југославије, у којима је НОВ показала своју виталност и неуништивост, поставио су руководство НОП-а Србије да појача политичку и војну активност. Као резултат тога, у августу 1943. дошло је до окупљања већине чланова руководства и других кадрова на простору Шумадије, у циљу одржавања ширег саветовања руко-

водећег актива. Основна тема Саветовања била је посвећена развоју ослободилачке борбе и стварању НОБ у Србији. Тако су успостављене и непосредне везе чланова Главног штаба и ПК КПЈ Србије изласком његовог секретара Благоја Пешковића у Шумадију, а нешто касније и његовим одласком на југ Србије. То је период који је после изузетно тешког раздобља, одлучујуће а можда и пресудно, утицао на даљи развој НОП-а у Србији. У Београду је и даље остао пункт за везу ПК, који се одржао све до средине 1944. године.

Већ је речено да прве две ратне године у Србији (1941 – 1943.), карактеришу променљиве ситуације, када је долазило до изузетног успона и пада темпа оружаног устанка. Ово је проистичало из сложене војне и политичке ситуације и наметало тешкоће онстатка српских јединица и кадрова. Но, и поред тога, у већини округа очуван је континуитет различитих борбених и других антиокупаторских активности. Нема сумње да је, поред губитака, и одлазак бројних кадрова са јединицама у Босну имао негативан утицај на рад руководства у Србији. У то време ПК је деловао из Београда само путем курира, одржавајући тако везе са појединим окружним комитетима и члановима руководства на терену. Главни штаб је своју активност остваривао преко команданта и политичког комесара, који су на истом плану, делујући одвојено све до пролећа 1943. одржавали везе са Покрајинским комитетом у Београду и неким НОП одредима, само писменим путем.

Успостављањем непосредног контакта између команданта и политичког комесара Главног штаба у марту 1943. у Шумадији и изласком чланова ПК на челу са Пешковићем из Београда у Шумадију, створени су неопходни услови за колективни рад и деловање ПК и Главног штаба. Истина, због близине Београда и сталне изложености непријатељским нападима, на територији Шумадије нису постојале повољније могућности за успешно руковођење, јер је било тешко успоставити везе са окружним комитетима и штабовима партизанских одреда ван ове територије. Међутим, знатно повољнији услови за рад руководства постојали су на територији јужне Србије, где су се налазиле јаче партизанске снаге и веће ослобођене територије.

Захваљујући активности два члана руководства НОП-а Србије, скоро читавог рата на простору југоисточне Србије, био је очуван континуитет ослободилачке борбе и деловање руководства. Но, и поред тога, ова околност није искористићена. Уместо стварања руководећег центра на југу Србије, поново је дошло до раздвајања чланова оба руководства Србије, што се у наредном периоду негативно одразило на њихову укупну активност и руковођење. Тако је новонаменовани вршилац дужности команданта Главног штаба П. Стамболић остао скоро сам на партијским задацима у Београду и представљао Главни штаб, док је политички комесар Главног одбора М. Марковић остао у Шумадији да би затим са групом руководилаца, Првом шумадијском бригадом и радиостаницом прешао у Сандак, напуштајући за дуже време територију Србије. Исто тако, и Секретар ПК (Пешковић) који је по доласку на југ Србије приступио формирању бригада НОБ, по захтеву политичког комесара Главног штаба и одобрењу Врховног штаба, заједно са Првом јужноморавском бригадом напустио је Србију и прешао у источну Босну. Значи, крајем 1943. изван Србије нашла су се два најодговорнија руководиоца, са још неколико чланова ПК, који су представљали Главни штаб и ПК а са њима и већина руководећих кадрова из Србије. Наредних шест месеци они су остали ван сваког утицаја на бурне догађаје у Србији. Још је несхватљивије да је за све то време у Београду боравио командант Главног штаба чија је командантска активност тиме била потпуно парализована. У исто време на југу Србије све послове из надлежности оба руководства и даље су решавала само два члана руководства (Д. Стамковић и П. Каранчић), који су тамо представљали и ПК и Главни штаб, формирајући нове јединице и штабове народноослободилачке војске. Но, и поред најбоље жеље и настојања, ни један од ова три одвојена руководиоца центра, није могао израсти у руководство које би успешно руководило осло-

бодилачком борбом у свим крајевима Србије. Нема сумње, руководство Србије ипак није искористило створене реалне претпоставке да се у другој половини 1943. обједини рад руководства НОП-а на ослобођеним територијама југо-источне Србије.

Међу најзначајнијим успесима руководства НОП-а Србије у другој половини 1943. представља процес формирања јединица НОВ, прво батаљона, а затим и бригада, чиме је на војном плану учињена значајна прекретница. Треба имати у виду да је и оваква ситуација у свету и у земљи повољна све већој активности партијских и војних руководства. У овом периоду, у југо-источној Србији, под руководством поменути два члана руководства, уз непосредну сарадњу са окружним комитетима и нижим војним штабовима, очуваи је континуитет деловања НК и Главног штаба и успешно настављен процес формирања нових бригада НОВ и ослободилачке борбе у Србији. Ови чланови су истовремено успешно усмеравали и активности свих других органа и организација НОП-а.

Значајну улогу у остваривању јединства деловања руководства и руковођења и у условима непостојања веза, имала су бројна саветовања руководства активна. Међу најзначајнијим било је саветовање у Дулену и Столпцама 1941. и на Букуљу 1943. године. На саветовањима су критички анализиране политичке и оперативне ситуације и доношене најзначајније одлуке о деловању руководства. Слична саветовања одржавана су и на нижим, обично регионалним нивоима, на којима су доношене конкретне одлуке за поједине регионе или јединице. Без обзира на ком су нивоу одржавана сва ова саветовања, она су према тематици рада и саставу учесника била искључиво партијска или војна и имала војно-политички карактер. Другу карактеристику у методу рада руководства Србије чини и примена институције инструктора из периода устанка, касније делегата (представника) виших руководства код нижих. Најважнији задатак партијских инструктора био је организовање партизанских јединица и оружаног устанка, иако су представљали партијски кадар и представнике НК код окружних комитета. Учешће представника код нижих руководства није био израз неповерења у ова руководства, већ заједнички напор да се задаци што успешније остварују. У ратним условима морало се задацима прилагодити са пуно озбиљности и одговорности, па су ове институције имале и пуно своје оправдање. Значајну карактеристику у методу руковођења представљали су и оперативни штабови, привременог карактера, настали у време постојања све већег броја одреда и бригада. Штабови су обезбеђивали њихово јединствено и пласко деловање на извршавању заједничких оперативних задатака у одређеној зони, за краћи или дужи период времена. Нема сумње да је стварање оперативних штабова указивало на потребу формирања и сталних штабова за више оперативне саставе.

Одлучним и еластичним деловањем чланова највишег руководства Србије у договору са руководством Партије на терену и штабовима одреда, успевао се у првој половини 1944. мобилисати нове масе бораца и формирање бројних одреда и бригада. Тако су у складу са раније усвојеним одлукама Главног штаба, на југу Србије формиране јаке оружане снаге НОВ и ПО, које су привременим здруживањем изводиле крупне оперативне задатке. Доласком команданта Главног штаба П. Стамболића из Београда у Тошлицу половином марта, као и делегата Врховног штаба С. Вукмановића 4. маја 1944. у циљу обједињавања командовања бројним бригадама НОВ, у Србији се приступило формирању и штабова дивизија, што је значајан квалитативан напредак командовања НОВ и ПО.

Именовање и долазак новог Главног штаба НОВ и ПО Србије, средином 1944. као и долазак Покрајинског комитета у проширеном саставу на југ Србије, после разговора на Вису, представљају значајан период кадровског и организационог оспособљавања руководства НОП-а Србије. Овим се постигло да се у значајној етапи рата оствари руковођење НОВ и предузму крупне операције

за konačno oslobođenje Srbije. Tada je u Srbiji deštvovalo veš pet divizija NOV, čiji su štabovi objedinjavali komandovanje sa preko 15 brigada i dešetak partizanskih odreda. Da bi se ostvarilo uspešnije rukovođenje sve vešim brojem brigada i divizija u predstojećim sveobuhvatnim operacijama, Glavni štab ubrzo je pristupio formiranju štabova 13. i 14. korpusa (6. septembra 1944), kao najviših teritorijalno-operativnih komandi za objedinjavanje komandovanja svim snagama operativne i teritorijalne namene u određenoj zoni odgovornosti. Istovremeno je pristupio i formiranju još dve nove divizije, tako da je do sredine septembra 1944. bila uglavnom završena organizacija jedinica i štabova NOV i PO Srbije.

Potčinjavanje Operativnog štaba za Kosovo i Metohiju Glavnom štabu Srbije, u cilju ostvarivanja vešeg jedinstva rukovođenja, predstavljalo je dodatne napore i odgovornost Glavnog štaba. Ali, to je bilo značajan iskorak na planu operativno-strateškog rukovođenja i objedinjavanja svih snaga NOV i PO u zoni između granica sa Albanijom i Bugarskom. Takvo rešenje je omogućavalo plansko i organizovano izvođenje operacija NOV i PO za konačno oslobođenje Srbije, kako sopstvenim snagama, tako i u sadejstvu sa savezničkim armijama. U ovoj etapi rata bio je to i najvažniji zadatak političkog i vojnog rukovodstva NOP-a Srbije, od koga je zaviselo i potpisno konstituisanje najviših organa vlasti i političkih rukovodstava za čitavu teritoriju Srbije. Takvo rešenje imalo je ne samo vojno, veš i političko značenje, pre svega istorijsko-nacionalno, jer je Glavni štab uspeo da objedinji komandovanje svim snagama NOP-a na teritoriji Srbije, južno od Save i Dupeve.

Došaskom u Toplicu i Jablanicu (11. jula), Glavni štab i PK svoje nove dužnosti na ovoj teritoriji preuzeli su u pokretu i u jeku neprijateljske ofanzive, budući da su se ovde nalazili u neprijateljskom okruženju tri novoformirane srpske divizije i tamonišni NOP odredi. Tako je Glavni štab sa štabovima divizija rukovodio borbom u okruženju, bez mogućnosti da istovremeno uspostavi veze sa snagama izvan okruženog prostora. Glavni štab je rukovodio operacijom neposrednim komandovanjem divizijama na bojištu, krećući se zajedno sa jedinicama, sve dok nije uspešnim manevrom preko Jablanice na sever uspeo da se oslobodi neprijateljskog pritiska i usmeri dejstva divizija u divergentnim pravcima. Za to vreme, političko i vojno rukovodstvo Srbije bilo je izloženo i neposrednoj opasnosti, kao i sve jedinice i štabovi divizija i brigada. Tek, kada se posle 25 dana oslobođenog ovog pritiska, Glavni štab je objedinio komandovanje i ostalim snagama i pristupio planском radu na formiranju novih jedinica i štabova i njihovom usmeravanju na izvođenje operacija u više pravaca i na širem prostoru Srbije.

Dok je operacijom u Toplicu i Jablanicu Glavni štab neposredno rukovodio i objedinjavao borbene dejstva, u svim kasnijim operacijama Glavni štab je od 6. septembra rukovodio preko štabova korpusa i Operativnog štaba za Kosovo i Metohiju. Time se Glavni štab javljao više kao organizator, donoseći značajnije odluke i usmeravajući potčinjene štabove korpusa i divizija, koji su neposredno rukovodili operacijama. Ovo je ostvarivao putem kratkih naređenja radno-sredstvima ili upućivanjem pojedinih predstavnika u štabove korpusa, što je zaviselo od удаљености i mogućnosti praćenja događaja na bojištu. Stepen osposobljenosti štabova i razvijenosti NOV Srbije omogućili su u toku jeseni 1944. da Glavni štab rukovodi skoro istovremeno sa dve operacije i to: prvo za oslobođenje istočne Srbije i šireg rejonu Niša, a kasnije i za oslobođenje Kosova i Metohije, doljne Zapadne Morave i Ibra. Operacijom za oslobođenje Niša rukovođeno je preko Štaba 13. korpusa, koji se nalazio u neposrednoj blizini, a operacijom u istočnoj Srbiji, preko Štaba 14. korpusa, u koji je bio delegiran Jb. Burin, zamеник команданта Glavnog štaba, sa osnovnim zadatkom da koordinira dejstva Kor-

пуца са јединицама Црвене армије. Усклађивање дејстава са јединицама Отачествено-фронтовске бугарске армије, вршили су штабови корпуса и дивизија, са одговарајућим савезничким штабовима. Међутим, основна питања међуармијске сарадње и усклађивање укупних операција, посебно када се одступало од заједничких оперативних планова, решавао је Главни штаб преко штабова корпуса, Врховног команданта или непосредно у споразуму са штабовима савезничких армија. Ово је Главни штаб чинио веома енергично, посебно када се радило о непоштовању споразума или о коришћењу ратног плена, као и покушају Бугара да успоставе своје органе власти на историјској и етничкој територији Србије, у београдском и димитровградском срезу. Тада је Главни штаб Србије одлучно ставио до знања бугарској страни какав је став по овом питању руководства Србије и Југославије.

И у операцијама за ослобођење западне Србије, Шумадије и Београда, народ Србије дао је значајан допринос, иако је операцијама, у оквиру стратегијског плана Врховног штаба, руководило Штаб 1. армијске групе. У састав ове групације народ Србије ангажовао је знатне војне снаге и то: комплетну 21. дивизију, три шумадијске бригаде, које су ушле у састав личких и босанских дивизија, док су све дивизије из поменутих групације попуњене са преко 50% нових бораца, искључиво са територије Србије. Поред тога, у операцији за уништење немачке групације испод Авале, непосредно је ангажована и 23. дивизија 14. корпуса. Тако су у операцији за ослобођење Београда непосредно учествовале две српске дивизије и три бригаде, а у саставу осам дивизија 1. армијске групе, 50% бораца из Србије.

По ослобођењу Србије децембра 1944. прво је 14. корпус ушао у састав 2. армије, а затим су на фронт упућене још две дивизије, док је истовремено расформиран Штаб 13. корпуса. Међутим, ни после ослобођења територије Србије, за Главни штаб и његове јединице није престао рат. Један од првенствених и трајних задатака био је спровођење мобилизације нових бораца и материјалних средстава за потребе армије на фронту у Срему и источној Босни. Овај крупни задатак Главни штаб је остваривао преко команди војних (корпусних) области, команди подручја и команди места, као јединственог система војнопољадских команди. У циљу обуке – осposољавања и припремања повојнообликованих бораца, формирано је пет допуских бригада, свака јачине око 6.000 бораца, и то три у централној Србији и две у Војводини првенствено за прихват и обуку бораца са територије Косова и Метохије. У овој покрајини и после ослобођења се, ипак, веома тешко одвијао процес мобилизације, иако се тамо налазило највећи број младих немобилизованих бораца. На њих су велики притисак вршиле преостале скривене балетичке снаге, бранећи им да се одазивају на позиве војних власти. Поред бораца за попуњу армија на фронту и дивизија на територији Србије, извршена је и мобилизација старијих година, али исто тако и великог броја товарне и теглеће стоке са сеоским колима и опремом, као и велике количине хране за војне потребе.

Значајан задатак Главног штаба Србије био је уништавање преосталих четничко-недињевских снага које су се скривале по планинским пределима и отежавале консолидацију и рад органа народне власти. Четници су очекивали обећани повратак Драже Михаиловића из Босне, са којим је требало у пролеће 1945. да отпочну устанак у Србији. Све четири дивизије, под командом Главног штаба Србије, као и две српске дивизије у саставу КНОЈ-а, уз помоћ органа безбедности (ОЗНА-а) и новоформираних јединица милиције и органа власти, били су ангажовани на чишћењу остатака непријатеља. Захваљујући планском ангажовању расположивих војних јединица, до средине 1945. непријатељске снаге биле су углавном разбијене на групе, које су касније елиминисале јединице КНОЈ-а и органи ОЗНА-е.

Један од најтежих задатака Главног штаба Србије и Оперативног штаба за Косово и Метохију, био је уништавање квислиншких снага (балета) нинштарске националности. Остаци ових снага не само да су се скривали од јединица

НОВ, већ су у децембру 1944. отпочели и нападе на поједине гарнизоне и јединице НОВ у Урошевцу, Ћиџлану, Старом Тргу, Дреншци и другим местима. Они су по упуствима својих фашистичких вођа фанатично настојали да поврате фашистички поредак на Космету у условима победоносног успона Југословенске армије. Да би располагао што јачим снагама за обрачуи са балистима, Главни штаб је поред постојећих бригада из ове области, формирао и 52. дивизију НОВ Србије и Бригаду народне одбране, које су заједно са 46. и деловима 24. српске дивизије, затим деловима 41. македонске дивизије и две црногорске бригаде из 2. корпуса, у фебруару 1945. предузеле операцију за дефинитивно уништење снага великоалбанских сепаратиста на Косову и Метохији. Операција је трајала све до априла 1945. када је главнина балиста, заједно са вођама, уништена и разбијена, при чему се највећи број предао.

Док је Главни штаб НОВ и ПО Србије и после коначног ослобођења Србије извршавао крупне војне задатке на њеној територији, остварења је у међувремену и консолидација свих органа народне власти, прво стварањем АСННОС-а новембра 1944. а у пролеће 1945. и избором прве владе демократске Србије. Томе су претходиле одлуке антифашистичких скупштина Главног НОО Србије, Обласног НОО за Војводину, Обласног НОО за Сандак и Обласног НОО за Косово и Метохију о њиховом уласку у састав јединствене Србије, као федералне јединице нове Југославије.

На другом заседању АСННОС-а 7. и 8. априла 1945. донета је резолуција о прихватању Војводине и Косова и Метохије као аутономних јединица у састав Србије. У вези са тим, на Првом заседању Скупштине Војводине јула 1945, донета је коначна одлука о њеном прикључењу Србији, а Скупштина представника народа Косова и Метохије 10. јула донела је резолуцију о прикључењу Србији. Ове одлуке аутономних јединица потврђене су на Трећем заседању АВНОЈ-а 10. августа и седници скупштине федералне Србије 25. августа 1945. године.

Одржавањем конференције Народног фронта и УСАОЈ-а новембра 1944. а затим и Оснивачког конгреса КП Србије маја 1945. било је завршено конституисање највиших политичких органа Србије. Тиме је престала даља потреба за Главним штабом НОВ и ПО и Србија је дефинисана као Федерална јединица са свим својим државним органима.

ПРИЛОЗИ

АЛЕКСАНДАР РАНКОВИЋ, СЕКРЕТАР
НК КПЗ СРБИЈУ

БЛАЖЕЈ ПЕШКОВИЋ, СЕКРЕТАР НК
КПЗ СРБИЈУ

СРЕТЕН ЖУЈОВИЋ, КОМАНДАНТ ГШ ЗА
СРБИЈУ

РАДИВОЈЕ ЈОВАНОВИЋ, КОМАНДАНТ
ГШ ЗА СРБИЈУ

ПЕТАР СТАМБОЛИЋ, КОМАНДАНТ ГШ
ЗА СРБИЈУ

КОЧА ПОПОВИЋ, КОМАНДАНТ ГШ
ЗА СРБИЈУ

НИКИЦА КНЕЖЕВИЋ, КОМАНДАНТ ГШ
ЗА СРБИЈУ

МОМЧИЛО МАРКОВИЋ, ПОЛИТИЧКИ
КОМЕСАР ГЛАВНОГ ШТАБА

МИЛОСАВ МИЛОСАВЉЕВИЋ,
ПОЛИТИЧКИ КОМЕСАР ГЛАВНОГ
ШТАБА

ВОЈКО КОВАЧЕВИЋ, ПОЛИТИЧКИ
КОМЕСАР ГЛАВНОГ ШТАБА

ЉУБИНКА МИЛОСАВЉЕВИЋ,
СЕКРЕТАР ПК СКОЈ-а ЗА СРБИЈУ

ДРАГИ СТАМЕНКОВИЋ, СЕКРЕТАР ПК
СКОЈ-а ЗА СРБИЈУ

ДРАГО ИБРИЋ, ПРЕДСЕДНИК
ГЛАВНОГ ПОДЗАСТУПА

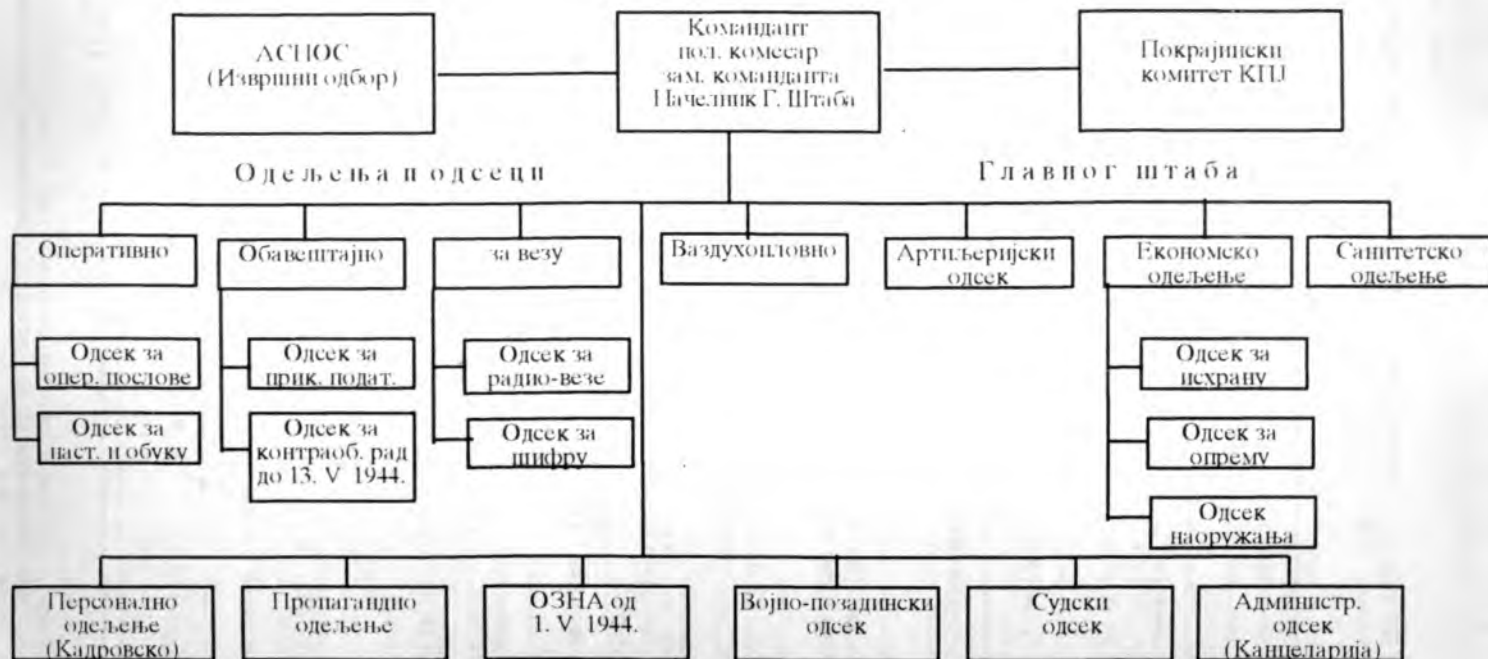

СТАНИША СТАНКОВИЋ, ПРЕДСЕДНИК
УСТОСА

СТАНОЈЕ СИМИЋ, ПРЕДСЕДНИК ИЗВРШНОГ ОДБОРА ПО ФРОНТУ СРБИЈЕ,
ОТВАРА КОНГРЕС ПОФ

ГЛАВНИ ШТАБ НОВ И ПО СРБИЈЕ 1944 – 1945. ГОДИНЕ

ПРЕГЛЕД НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА НА ТЕРИТОРИЈИ СРБИЈЕ 1941–1945.*

Назив одреда	Датум формирања	Место формирања	Бројно стање	Напомена
1	2	3	4	5
Бабички НОП одред	20. IX 1941.	Бабишка Гора	око 150 XII. 1941.	Три пута рас- формиран и по- ново формиран
Болшевачки НОП одред	29. VII 1941.	Пл. Малишник	око 200	
Босилградски НОП одред	21. VIII 1944.	Рејон Босилграда		Оперативно под- чињ. 22. и 46. ди- визији
Валевски НОП одред „Жикица Јовановић“	25. VI 1941.		око 1.800 IX. 1941.	Четири пута формиран и расформиран
Врањски НОП одред „Сима Попачаревић“	12. VIII 1941.	околина Лесковца		Три пута рас- формиран и по- ново формиран
Врњачко-третенички НОП одред	2. X 1941.	Врњачка Бања	око 300	
Први врањски НОП одред	1944.			
Горњерајсанички НОП одред	септембар 1944.			
Гочки НОП одред	27. VI 1941.	Пл. Гоч Гвоздац	око 80	Ушао у састав Краљевачког НОП О VIII 1941.
Гроцанско-полу- навски НОП одред	половина јула 1941.	код Смедерева	35	
Добрички НОП одред	септембар 1941.	Велики Јастребац		Подчињен 24. дивизији
Зајечарски НОП одред „Миленко Ђрковић Црни“	8. X 1943.	околина Зајечара	230	

* Преглед одреда је приказан по азбучном реду. Временске одређенице њиховог настанка односе се само на прво формирање. У бројном стању одреда наведен је податак када је одред располагао са највише бораца.

1	2	3	4	5
Звишњи НОП одред (Кучевски одред)	јул 1941.	Турија (Кучево)	око 50	
Ибарски НОП одред	16. VIII 1944.	Пл. Копачишк	1. 208 XI 44.	Подчињен Оператив. групи дивизија, расформиран 13. XII 44. ушао у састав 6. Кос.-метохијске бригаде
Ибарско-моравички НОП одред	4. XI 1943.	с. Одвраћеница Пл. Голубија	80	Расформиран и објављену Копачишту 26. VI. 1944.
Јабланичко-пасачки НОП одред „Степанмир Вељковић Зече“	август 1942.	Јабланица	око 200	Два пута расформиран и поново формиран
Јастребачки НОП одред „Павлодије Стојановић Татко“	25. 30. IV 1942.	Пл. Јастребац	200	Подчињен 21. а 25. дивизији
Јабланички НОП одред	21. X 1941.	Споште (Лебане)	око 300	
Први јужноморавски НОП одред	7. II 1943.	Пл. Кукавица с. Калугерица		
Други јужноморавски НОП одред	4. III 1943.	с. Равна Гора		Подчињен Штабу Јужно-моравске зоне, касније 21. и 25. дивизији и 13. корпусу
Књажевачки НОП одред („Златански и Златавско-тимочки НОПО“)	8. VIII 1941.	с. Штрбац (Књажевац)	око 50	
Књажевачко-бољевачки НОП одред	8. X 1941.	Пл. Тушишница	око 50	Део од Бољевачког и Златавско-тимочког НОПО
Копачички НОП одред „Тодор Мишљевић“	30. VII 1941.	с. Лисина Пл. Копачишк	око 800	Обновљен јуна 1942. Јастребац-Копачишк
Косачички НОП одред	XI/XII 1941.			Према неким изворима Одред је формиран у лето 1944.
Космајски НОП одред	7. VII 1941.	Пл. Космај		Два пута расформиран и поново формиран

1	2	3	4	5
Космајско-посавски НОП одред	7. VII 1941.	Пл. Космај	200-250	
Крагујевачки НОП одред	5. VIII 1941.	с. Грошница	око 700	
Крајински НОП одред	1. VIII 1941.	с. Метрши (Петрови)	око 160	Два пута расформиран и поново формиран
Краљевачки НОП одред „Јован Курсула“	27. VIII 1941.	Пл. Гоч - Гвоздац	око 1.500	Ново формирао IX. 1944. када је бројао 600 бораца
Кривопазачки НОП одред	крај септембра 1941	Рејон Криве Паланке		
Кукавички НОП одред (Лесковачки одред)	10. VIII 1941.	Пл. Кукавица	око 400	
Лужички НОП одред	4. IX 1944.			
Мачвански НОП одред (Подришки одред)	15. VII 1941.	с. Глушци	око 1.500	Два пута расформиран и поново формиран
Мајдански НОП одред (називан и Ујевачки)	1. VIII 1941.	Мајданек	око 100	Два пута расформиран и поново формиран
Масурски НОП одред	4. IX 1944.	околина Сурдулице		Подчињен 46. дивизији
Млавански НОП одред	3. VIII 1941.	Кнежица код Петровца		
Петровачки НОП одред	крај VIII 1944.			Према неким подацима у септембру 1944. ушао у састав Крајинског НОПО
Пипски (Пипавски) НОП одред	6. I 1944.	с. Топли До (Пирот)	око 60	Два пута формиран и расформиран
Окружнички НОП одред	поч. VIII 1944.		око 400	Подчињен 24. дивизији
Озренски НОП одред	2. VIII 1941.	Пл. Озрен	112	Два пута формиран и расформиран

1	2	3	4	5
Пиритски НОП одред	21. VIII 1944.			Подчињен 22. касније 24. дивизији
Пиротски НОП одред	април 1944.	с. Јабуковик (Песковац)	око 100	Подчињен 22. дивизији
Подгорачки НОП одред	август 1944.	с. Подгорац (Ист. Србија)		Подчињен 23. дивизији
Поморавски НОП одред	23. VII 1941.	с. Ђурђево Ђрдо (Светозарево)	око 500	
Други поморавски НОП одред	20. IX 1941.		преко 1.000	
Посавски НОП одред (Посавско-тамнавски НОП О)	31. VII 1941.	Пл. Космај	око 1.500	Два пута расформиран и поново формиран
Пожаревачки НОП одред „Велько Дугошевић“	15. IX 1941.	Кучево	око 1.000	Два пута расформиран и поново формиран
Препеовско-бујановички НОП одред	октобар 1941.	Препево (Бујановац)		
Пусторечки НОП одред	септембар 1944.			Подчињен 24. касније 47. дивизији
Расински НОП одред „Мирко Томић“	24. VII 1941.	код Крушевца		Два пута расформиран и поново формиран
Сврљички (Пиншавски) НОП одред	10. IX 1944.		150	Два пута расформиран и поново формиран
Сувоборски НОП одред	јануар 1942.	С. Похута (Ваљево)	230	Два пута расформиран и поново формиран
Тимочки НОП одред	1. V 1943.	Пл. Тунажишница	око 60	—
Топлички НОП одред	3. VIII 1941.	Пл. Јастребац	око 500	Два пута расформиран и поново формиран
Ужички НОП одред „Димитрије Туцовић“	7. VII 1941.	код Ужица	око 3.000	Два пута расформиран
Хомољски НОП одред	октобар 1941.			Убрзо расформиран
Црљутински НОП одред	август 1942.	с. Волшин (Бабушница)	око 60	

1	2	3	4	5
Цариградски НОП одред „Војвода Момчило“	мај 1944.	Стара Планина	око 130	Подчињен 22. дивизији
Чачакски НОП одред „Драгиша Мишовић“	12. VII 1941.	Стјепик (Чачак)	2.400 крај IX. 41.	Пет пута расформиран и поново формиран
Први шумадијски НОП одред „Милан Благојевић“	1. VII 1941.	Горња Треншјевица (Шумадија)	око 450	Два пута расформиран и поново формиран
Други шумадијски НОП одред	7. VII 1941.	Рејон Смедеревске Паланке	око 300	

ПРЕГЛЕД БРИГАДА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ СРБИЈЕ*

Назив јединице	Датум и место формирања	Од којих је јединица формирана	Формацијски састав	Бројно стање	Формацијска припадност	Формацијске промене
1	2	3	4	5	6	7
Прва Шумадијска бригада	5. X 1943. пл. Рудник	1. и 2. ударни батаљон НОВ Србије, 3. батаљон (од Космајског ПОП одреда)	У почетку два, а затим три батаљона	око 350	Главни штаб Србије, од децембра 1943. 2. прол. дивиз.	10. II 1944. са 1. јужноморавском преформирана у 3. српску бригаду
Прва јужноморавска бригада	11. X 1943. с. Ображда (Јабланица)	Јединице 1. јужноморавског ПОП	три батаљона	570	Главни штаб Србије, од 10. II 1944. 2. пролетер. дивиз.	Преформирана са 1. шумадијског у 3. српску бригаду
Друга јужноморавска бригада (касније 4. српска бригада)	21. XI 1943. Добре воде пл. Јастребац	По један батаљон Рачког, Гошњичко-јабланичког и Црногравског (омладински) одреда	три батаљона	350 21. XI 1943.	Главни штаб Србије, од 20. V 1944. 21. српска дивизија	
Привремена шумадијска бригада	22. XII 1943. Мали Црљани (Лазаревац)	Космајски и Шумадијски ПОП	два батаљона	300 22. XII 1944.	Главни штаб Србије	Расформирана 12. II 1944.

* На територији уже Србије формирано је 45 бригада НОВ, од којих је током рата 8 преформирано у друге јединице, или расформирано. На Косову и Метохији формирано је 10 бригада, од којих је једна убрзо расформирана. Поред ових јединица, формиране су и 3 артиљеријске, 1 инжењеријска, 1 коњичка, 1 железничка и 3 допуке бриге, па је под командом Главног штаба и њему подчињених штабова било укупно 57 бригада свих специјалности, укључив и косовско-метохијске. Овде није урачунато 7 бригада народне одбране у Србији и 1 на Косову и Метохији.

(Подаци су коришћени из *Војне енциклопедије*, друго издање, Бгд. 1975., публикације *Народноослободилачка војска Југославије*, група аутора, ВИЗ, Бгд. 1982. и монографија бригада, објављених у издању Јединице „Србија у рату и револуцији 1941–1945.“)

1	2	3	4	5	6	7
Трета јужноморавска (касније 5. српска) бригада	14. I 1944. с. Велика Плана (Топлица)	Јастребачки и Расински ПОППО	три батаљона	350 14. I 1944.	Главни штаб Србије, од 20. V 1944. 21. српска дивизија.	
Четврта јужно- моравска (касније 6. српска) бригада	16. I 1944. с. Ображда (Јабланица)	1. јужноморавски ПОППО	три батаљона	700 16. I 1944.	Главни штаб Србије, 21. див- изија, од 17. IX 1944. 2. проле- терска див.	Расформирана 1. IX 1944. поново формирана 17. IX 1944. Расформирана марта 45.
Пета јужноморавска (касније 7. српска) бригада	4. II 1944. с. Јабучник (Власотинци)	2. јужноморавски ПОППО	три батаљона	470	Главни штаб Србије, од јуна 1944. 21. српска дивизија.	
Шеста јужно- моравска (касније 8. српска) бригада	8. III 1944. г. с. Трговиште (Врање)	Јединице 2. јужномо- равског ПОППО	три батаљона	600 6. III 1944.	Главни штаб Србије, од јуна 1944. 22. дивизија	
Девета српска бри- гада (при формирању Озренска бригада)	11. III 1944. с. Речина (Топлица)	Три батаљона Заје- чарског ПОППО и батаљон Нишког ПОППО (Озренског)	четири батаљона	350 11. III 1944.	Главни штаб. Србије, од 6. VI 1944. 23. дивизија	
Друга шумадијска (касније 21. српска) бригада	27. 30. IV 1944. с. Даросава (сада Партизани) код Арапџевоца	Шумадијски и Космајски ПОППО и борци из Београда	два батаљона и ударна чета	око 300	Главни штаб Србије, од 8. X 1944. 5. дивизија	Расформирана 13. I 1945.

1	2	3	4	5	6	7
Седма јужно-моравска (касније 10. српска) бригада	9. V 1944. пл. Таламбас	Јединица Врањског подручја и борци из команди места	три батаљона	614 9. V 1944.	Главни Штаб Србије, од 22. V 1944. 22. дивизија	—
Једанаеста српска бригада	9. V 1944. Пуста Река (с. Турјане)	Јединице 1. јужноморавског НОПО и борци из команди подручја	четири батаљона	500 VII 1944. 2. 765 I. 1945	Главни штаб Србије, од 10. VI 1944. 24. дивизија	—
Дванаеста српска бригада	22. V 1944. с. Оштрозуб (Власотинце)	Јединице Бабичког НОПО и борци Црногравског војног подручја	три батаљона	око 700.	22. дивизија	—
Петнаеста српска бригада	2. VI 1944. с. Реткоцер (Гориња Јабланица)	Јединице Јабланичког НОПО	три батаљона	око 350	24. дивизија, од 1. X 1944. 47. дивизија	Расформирана почетком маја 1944.
Шеснаеста српска бригада	22. V 1944. с. Дворане (Крушевиц)	Јединице Расниског НОПО	четири батаљона	око 350	Главни штаб Србије, од 21. VI 1944. 25. дивизија	—
Седамнаеста српска бригада	2. VI 1944. с. Мејане (Куршумлија)	Јединице Топлице и Пусте Реке	три батаљона	око 800	24. дивизија	—
Осамнаеста српска бригада	6. VI 1944. Ајдановац (Топлица)	Јединице Јастребачког НОПО и 3. јужноморавске бригаде	три батаљона	око 350	25. дивизија	—
Тринаеста српска бригада	13. VI 1944. с. Вина (Лесковац)	Јединице Лесковачког НОПО	четири батаљона	око 1.600	24. дивизија	—
Четрнаеста српска бригада	17. VI 1944. Рибаре (Соко Бања)	Јединице Нишког НОПО	три батаљона	X. 1944. 3.800	23. дивизија	—

1	2	3	4	5	6	7
Деветнаеста српска бригада	12. VI 1944. с. Г. Јонаница (Топлици)	Јединице Топличког НОПО и друге јединице	четири батаљона	X. 1944. 3.000	25. дивизија	
Осма прешевска бригада	поч. августа 1944.	Јединице 1. косовске бригаде и људство из Гњатана	три батаљона	око 700	Главни штаб Македоније	5. X 1944. ушла у 16. македонску бригаду
Двадесета српска бригада	19. VIII 1944. Бучје (Књажевац)	Одреди Нишког и Тимочког округа	три батаљона	XI 1944. 3.500	23. дивизија, затим 45. дивизија	
Дванаеста прешевска (бујановачка) бригада	5. XI 1944. с. Биљача (Бујановац)	Јединице 8. прешевске бригаде и људство са тога терена	четири батаљона	1.200 5. X 44.	Главни штаб Македоније	5. X 1944. ушла у 16. македонску бригаду
Двадесет пета српска бригада (1. пиротска)	6. IX 1944. с. Стрелац (Лужница)	Јединице Пиротског НОПО	четири батаљона	око 900	Главни Штаб Србије, од 20. IX 46. дивизија	
Прва власотинска бригада	прва половина септембра 1944.	Јединице војнопозадинских команди			Главни штаб Србије, од 20. IX 44. 22. див.	
Двадесет трећа српска бригада	12. IX 1944. с. Скробинца	Јединице Бољевачког НОПО и борци Ниш- ког и Тимочког округа	четири батаљона	око 1.200 1. 1945. 2.600	45. српска дивизија	
Двадесет шеста српска бригада (1. врањска)	12. IX 1944. с. Балшковици (Врање)	Јединице Врањског НОПО	три батаљона	810 1. 1945. око 2.500	Главни штаб Србије, од 2. IX 1944. 46. дивизија	

1	2	3	4	5	6	7
Двадесет седма српска бригада (2. пиротска)	16. IX 1944. с. Доња Дрзина (Пирот)	Јединице Пиротског НОПО	четири батаљона	око 2.000 XII. 44.	46. дивизија	
Двадесет друга српска бригада (Космајска)	друга половина септембра 1944. с. Друговац	Јединице Космајског НОПО и 2. посавско-тамнавски батаљон	три батаљона	око 1.000	5. крајишка дивизија, од 8. X 1944. 6. личка-дивиз.	Расформирана 7. марта 1945.
Двадесет четврта српска бригада	28. IX 1944. с. Трговиште Соко Бања	Припадници војно позадинских команди и добровољци са терена	три батаљона	око 600 маја 45. 3.500	45. дивизија	—
Прва сурдуличка бригада	друга половина септембра 1944.	Војнопозадинске јединице	—	—	46. дивизија	Расформирана 19. X 1944.
Друга сурдуличка бригада	друга половина септембра 1944.	Новомобилисани борци и из команди места	—	—	46. дивизија	Расформирана 19. X 1944.
Друга врањска бригада	друга половина септембра 1944.	Припадници војнопозадинских команди и новомобилисани борци	—	—	—	Расформирана 19. X 1944.
Прва бабичка бригада (Бабичка)	крај септембра 1944.	Новомобилисани борци и из команди места	—	—	47. дивизија	Расформирана по ослобођењу Ниша
Двадесет осма српска бригада	крај септембра 1944. с. Кривача (Лесковац)	Јединице 1. Јужноморавског одреда и из војнопозадинских команди	три батаљона	око 900	—	Расформирана 3. V 1945.

1	2	3	4	5	6	7
Двадесет девета српска бригада	1. X 1944. с. Мијаљница (Лесковац)	Одреди и војнопозадшке јединице	три батаљона	око 950 II. 1945. 3.000	47. дивизија	Расформирана 1. маја 1945.
Прва царибродска бригада	почетак октобра 1944.	Јединице Царибродског НОПО	—	око 600	22. дивизија	Расформирана крајем октобра 1944.
Тридесет прва српска бригада	3. X 1944 Љуб	Јединице 2. шума- дијске и Комајске бригаде	четири батаљона	850	36. војвођанска дивизија, од 8. XI 1944. 21. дивизија	
Тридесет друга српска бригада (Мачванска)	4. X 1944. с. Митопевац (Мачва)	Два батаљона II. крај- ишке бригаде и једини- це Мачванског НОПО	три батаљона	око 1.000	21. дивизија	Расформирана 7. III 1945.

Бригаде Косова и Метохије формиране у времену док је Оперативни штаб за Космет био подчињен Главном штабу НОВ и ПО Србије и у саставу НОВ Србије

Прва косовска бри- гада	12. V 1944. с. Дарковици (Власотинце)	Јединице Косовског НОПО и новопридош- ли борци са Косова	три батаљона	око 450	Оперативни штаб за српске, македонске и косовске јединице. 22. див.	
Прва косовско-мето- хијска бригада	24. VI 1944. с. Злуждн (Караорман)	Група косметовских батаљона, Руски батаљон и Словеначка чета	три батаљона	око 310 XII. 1944. 2.200	52. дивизија, ОС за Космет	—

1	2	3	4	5	6	7
Гњиланска бригада	5. IX 1944. Скопска Црна Гора	Новомобилисани и добровољци са Косова	–	–	Главни штаб Македоније	Расформирана 9. IX 1944.
Друга косовско-мето- хијска бригада	9. IX 1944. с. Љиланце (Бујановац)	2. косовски батаљон, повопридошли борци и делом из Гњиланске и Прешевске бригаде	четири батаљона	око 450 XII 1944. 1.600	Оперативни штаб за Космет, од 1. II 1945. Штаб Црне Горе	–
Трећа косовско-мето- хијска бригада „Ми- лан Зећар“	16. IX 1944. с. Крајмеровце (Врање)	Косовски батаљон и новопридошли борци	три батаљона	око 450	Оперативни штаб за Космет, од 1. II 1945. Штаб оперативне групе бригада	Расформирана 13. IV 1945.
Пета косовско-мето- хијска бригада	24. IX 1944. с. Туларци	Косовски батаљон, Пратећи батаљон ГШ, Србије, избеглице са Косова и добровољци из Јабланице	два батаљона	око 300 XII 1944. 1.800	Главни штаб Србије, Опера- тивни Штаб за Космет	–
Четврта косовско-ме- тохијска бригада	13. X 1944. с. Крума (Албанија)	Косовски батаљон и део бораца косовских бригада	три батаљона	XII 1944 2.000	Оперативни штаб за Космет и 52. дивизија	–
Седма косовско-мето- хијска бригада	средина новембра 1944. Баковина	Новомобилисани борци	четири батаљона	око 4.000 XII 44.	Оперативни штаб за Космет	–
Шеста косовско-мето- хијска бригада	13. XII 1944. Кос. Митровица	Ибарски НОПО и нови борци	три батаљона	око 1.000	Оперативни штаб за Космет	–
Осма косовско-мето- хијска бригада	20. XII 1944. Исток (Пећ)	Источни НОПО и новомобилисани борци	четири батаљона	око 2.000	Оперативни штаб за Космет	–

1	2	3	4	5	6	7
Друга артиљеријска бригада 14. корпуса	13. XI 1944. Неготин	Јединице 14. корпуса НОВ Србије	четири дивизиона (44 оруђа)	—	14. корпус, од 1. 1945. 2. армија	—
Трећа артиљеријска бригада 14. корпуса	13. XI 1944. Неготин	Јединице 14. корпуса НОВ Србије	четири дивизиона (40 оруђа)	—	14. корпус, од 6. IV 1945. 2. армија	—
Инжењеријска бригада 14. корпуса	21. XI 1944.	Јединице 14. корпуса НОВ Србије	четири батаљона	1. 486 III 1945	14. корпус, од I. 1945. 2. армија	—
Прва жељезничка бригада у Нишу	21. XI или 5. XII 1944. Ниш	Два батаљона 1. инжењеријске бригаде из Ниша и делом из Параћина	три батаљона	—	Главни штаб Србије	—
Прва коњичка бригада	15. IX 1944. с. Славковица (Љиг)	Обвезници партизанских одреда Србије и борци 1. корпуса НОВЈ	два дивизиона	око 580	1 пролетерски корпус, 21. дивизија НОВ, 11. крајишка ударна дивизија, 1. пролетерска дивизија	—
Допунска бригада Београд – Ириг за попуну 1. армије	јануар 1945.	Новомобилисани борци	три до пет батаљона	3.900 до 6.000	Главни штаб Србије	—
Допунска бригада за попуну 2. армије	јануар 1945. Ваљево	Новомобилисани борци	три до пет батаљона	око 6.000	Главни штаб Србије	—
Допунска бригада за попуну јединица Главног штаба Србије	18. I 1945. Крагујевац и Чачак	Новомобилисани борци	четири батаљона	око 6.000	Главни штаб Србије	—

Српске бригаде Корпуса народне одбране Југославије (КНОЈ)

1	2	3	4	5	6	7
Прва београдска бригада НО	4. XI 1944. Београд	Партизански одреди и војно-позадинске команде	три батаљона	—	4. београдска дивизија НО	—
Прва српска бригада НО	19. XII 1944.	Партизански одреди	пет батаљона	—	5. српска дивизија НО	—
Друга српска бригада НО	25. XII 1944.	Партизански одреди	четири батаљона	—	5. српска дивизија НО	—
Трећа српска бригада НО	25. XII 1944.	Партизански одреди	четири батаљона	—	5. српска дивизија НО	—
Друга београдска бригада НО	децембар 1944.	Партизански одреди и нови борци	три батаљона	—	4. београдска дивизија НО	—
Трећа београдска бригада НО	март 1945.	Јединице војно-позадинских команди	три батаљона	—	4. београдска дивизија НО	—
Четврта бригада 4. српске дивизије НО	март 1945.	Јединице при командама места и војних подручја	четири батаљона	—	Штаб 4. српске дивизије КНОЈ	—

Бригаде родова и служби под командом Главног штаба НОВ и ПО Србије

Прва артиљеријска бригада 14. корпуса	октобар 1944. Неготин	Јединице 14. корпуса НОВ Србије	пет дивизиона (52 оруђа)	—	14. корпус, од 6. IV 1945. 2. армија	—

ПРЕГЛЕД ДИВИЗИЈА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ СРБИЈЕ*

Назив дивизије	Датум и место формирања	Бригаде НОВ Србије у саставу дивизија	Бројно стање
1	2	3	4
Двадесет прва српска дивизија (1. српска дивизија)	20. V 1944. с. Гајтан (пл. Радан)	4. српска бригада 5. српска бригада 6. српска бригада (од 9. XI 1944.) 31. српска бригада (од 1. IX до 18. XII 1944.) 2. пролетерска бригада	20. V 1944. око 1.600 25. IX 1944. 5.463 1. III 1945. 7.354 1. IV 1945. 9.932
Двадесет друга српска дивизија (2. српска дивизија)	22. V 1944. Трговиште	8. (раније 6.) српска бригада 10. српска бригада 12. српска бригада Косовска бригада	22. V 1944. 2.000 6. IX 1944. 6.000 III 1945. 7.319
Двадесет трећа српска дивизија (3. српска дивизија)	6. VI 1944. Тошница	7. српска бригада 9. српска бригада 14. српска бригада Од 9. X 10. XI 1944. Југословенска бригада	6. VI 1944. 1.300 30. X 1944. 5.929 25. XI 1944. 8.253 15. III 1945. 13.675
Двадесет четврта српска дивизија (4. српска дивизија)	10. VI 1944. Пуста Река	11. српска бригада 13. српска бригада 15. српска бригада 17. српска бригада	10. VI 1944. 3.500 2. XI 1944. 3.052 18. XII 1944. 5.122 28. II 1945. 9.185
Двадесет пета српска дивизија	21. VI 1944. с. Товрљане (Тошница)	16. српска бригада 18. српска бригада 19. српска бригада	21. VI 1944. 3.000 10. X 1944. 13.000 1. I 1945. 13.000

* У Србији је формирано и налазило се под командом ГШ НОВ и НОВ Србије укупно девет дивизија, као и две дивизије народне одбране, које су биле под командом КНОЈ-а.

(Подаци су коришћени из *Војноисторијског гласника*, бр. 6/1950., *Војне енциклопедије*, Бгд. 1975., *Војни лексикон*, публикације „НОВЈ“ (група аутора) Бгд. 1982. и монографија дивизија).

1	2	3	4
Четрдесет пета српска дивизија	3. IX 1944. С. Трговиште (Соко Бања)	20. српска бригада 23. српска бригада од 27. IX 1944. 24. српска бригада	3. IX 1944. 2.100 27. IX 1944. 5.300 18. XI 1944. 10.000 18. I 1945. 12. 137 април 1945. 13.000
Четрдесет шеста српска дивизија	20. IX 1944. рејон Пирота	25. српска бригада (1. пиротска бригада) 26. српска бригада (2. пиротска бригада) 27. српска бригада (1. врањска бригада) Од 3. X 1944. бригаде су добиле називе: 25. 26. и 27. српска бригада	20. IX 1944. 3.000 25. X 1944. 9.846 24. XII 1944. 7.429 24. I 1945. 7.466
Четрдесет седма српска дивизија	1. X 1944. с. Прекопчелица (Лебане)	15. српска бригада 28. српска бригада 29. српска бригада	1. X 1944. 4.706 18. XI 1944. 6.500 18. XII 1944. 8.033 28. II 1945. 10.045
Педесет друга косовско-метохијска дивизија	8. II 1945.	1. 2. и 4. косовско- метохијска бригада	око 6.000 1. III 1945. 7.100
Четврта (београдска) дивизија КНОЈ-а	децембар 1944. Београд	1. 2. а касније и 3. београдска бригада народне одбране	XII 1944. око 5.500
Пета (српска) дивизија народне одбране	10. I 1945. Крагујевац	1. 2. 3. и 4. српска бригада НО	I 1945. 10. 552 III 1945. 16.400

ПРЕГЛЕД ВОЈНО-ПОЗАДИНСКИХ КОМАНДИ НА ТЕРИТОРИЈИ ГЛАВНОГ ШТАБА НОВ И ПО СРБИЈЕ У ПРВИМ МЕСЕЦИМА 1945. ГОДИНЕ*

Војна област	Команде војних подручја	Команде места (срезови) у саставу команди подручја
Нишка војна област	Команда Врањског војног подручја	Срезови и команде места: пчињски (Врање), Масурачки (Сурдулица), пољанички (Владичин Хан) босилградски.
	Команда пиротског војног подручја	Срезови: пшавски (Пирот), цариградски (Цариброд, сада Димитровград), Лужички (Бабушница) и белопаланачки
	Команда јабланичког војног подручја	Срезови: лесковачки, власотински, јабланички (Лебане) и пусторечки
	Команда нишког војног подручја	Срезови: сврљински, моравски (Житковац), сокобањски, александарски, нишки и град Ниш са посебном Командом града.
	Команда топличког (прокупачког), војног подручја	Срезови: прокупачки (Прокупље), добрички (Прокупље), косачки (Куршумлија), и јастребачки (Блаце).
	Команда крушевачког војног подручја	Срезови: расински (Крушевац), темнички (Варварин), жупски (Александровац), трстенички, копаонички (Брус), ражањски.
Крагујевачка војна област	Команда пожаревачког војног подручја	Срезови: хомољски (Жагубица), пожаревачки, млавски (Петровац), моравски (Жабари), звишки (Кучево), голубачки, рамски (Велико Градиште).
	Команда зајечарског војног подручја	Срезови: неготински, крајински (Салаш), брзопаланачки, поречки, (Доњи Милаповац), клучки (Кладово), зајечарски, бољевачки, тимочки (Краљево село сада Витковац), заглавски (Књажевац).
	Команда београдског војног подручја	Срезови: космајски (Сопот), посавски (Умка), врачарски (Београд), грочански, подунавски (Смедерево), орашки (Велико Орашје), јасенички (Смедеревска Паланка), део колубарског (Многица) и Команда града Београда.
	Команда крагујевачког војног подручја	Срезови: крагујевачки, јасенички (Аранђеловац), лепеначки (Рача), гружански (Крагујевац).
	Команда поморавског (јагодинског) војног подручја	Срезови: параћински, деспотовачки, ресавски, (Свилајнац), белички (Јагодина), левачки (Рековац).

* Преглед војно-позадинских команди сачињен је за период првих месеци 1945. године када су ови органи били најразвијенији на читавој територији Србије. У свим ранијим периодима били су променљиви и нестабилни. Преглед је сачињен на основу сачуваног извештаја Главног штаба (Архив ВИИ, к. 186 рег-бр. 3-2/1; *Војна Енциклопедија* књ. 2, 4, 5, и 9 Никола Анић, *нав.-дело*, стр. 866 и 867).

Ваљевска војна област	Команда ваљевског војног подручја	Срезови: посавски. (Обреновац). тамнавски (Уб). део колубарског (Мионица). ваљевски. подгорски (Каменица) азбуковачки (Љубовија).
	Команда чачанског војног подручја	Срезови: тамнавски (Чачак). љубићки (Прелина). жички (Краљево). студенчички (Рашка)
	Команда савског шабачког војног подручја	Срезови: мачвански (Богатић). поцерски (Шабац). посавско-тамнавски (Владимирци). јадарски (Лозница). рађевски (Крупань).
	Команда ужичког војног подручја	Срезови: ужички. рачански (Бајина Башта). црногорски (Косјерић). пожешки. златиборски (Чајетина). ариљски. моравички (Ивањица). драгачевски (Гуча)
Косовско-метохијска војна област	Команда приштинског војног подручја	Срезови: грачански (Приштина). лабски (Подујево).
	Команда косовско-митровачког војног подручја	Срезови: косовско-митровачки. вучитрнски. дренички (Србица).
	Команда пећког војног подручја	Срезови: пећки. источки. ђаковички.
	Команда призренског војног подручја	Срезови: подримски (Ораховиц). подгорски (Сува Река). шаршантински (Призрен). горски (Драгаш).
	Команда урошевачког војног подручја	Срезови: качанички. перодимски (Урошевац). Ѓњилански.

КРАТКИ БИОГРАФСКИ ПОДАЦИ О ЧЛАНОВИМА ПК И ГЛАВНОГ ШТАБА НОВ И ПО СРБИЈЕ 1941 – 1945. ГОД.

РАНКОВИЋ АЛЕКСАНДАР МАРКО, Дражевац, Обреновац, 1909. Радник. Члан КПЈ од 1927. Политички секретар ПК КПЈ за Србију од 1937. На Петој земаљској конференцији КПЈ октобра 1940. изабран за члана Политбироа ЦК КПЈ. У току НОР-а политички секретар ПК КПЈ 1941., члан Врховног штаба НОВ и ПОЈ и организациони секретар ЦК КПЈ. Народни херој.

ПЕШКОВИЋ БЛАГОЛЕ МИХАИЛО, Крагујевац, 1907. Лекар. Члан КПЈ од 1935. Учесник шпанског грађанског рата. У НОР-у политички секретар ПК КПЈ за Србију од септембра 1941. до краја рата и секретар Народног фронта Србије. Први председник владе Демократске Србије.

БАБОВИЋ СПАСЕНИЈА ЦАНА, Лазаревац, 1908. Радница. Члан КПЈ од 1927. После изласка са робије кооптирана за члана ПК КПЈ за Србију 1939. Члан ЦК КПЈ од 1940. У току НОР-а члан ПК КПЈ за Србију и ЦК КПЈ, политички комесар 2. пролетерске бригаде и члан Председништва АВНОЈ-а. Народни херој.

ПЕТРОВИЋ ДУШАН ШАНЕ, Крагујевац, 1914. Радник. Члан КПЈ од 1937. Синдикални функционер, члан МК Крагујевца од 1937. У току НОР-а члан ОК Драгубовца, секретар ОК Крагујевац, од средине 1944. члан ПК КПЈ за Србију. Народни херој.

ПОПОВИЋ МИЛЕНТИЈЕ, Црна Трава, Лесковац, 1913. Грађевински инжењер. Члан КПЈ од 1939. Инструктор и члан агитпропа ПК КПЈ за Србију. У току НОР-а на разним руковођеним дужностима у Србији, Сандаку, Црној Гори и Херцеговини. Командант Базе и представник ПК ОЈ у Барију (Италија). Члан АВНОЈ-а и члан ПК КПЈ за Србију од 1944.

СТАМБОЛИЋ ПЕТАР, Брезова, Ивањица, 1912. Студент. Члан КПЈ од 1935. у НОР-у од 1941. на функцијама инструктора ПК при ОК Поморавље, секретара Главног НОО за Србију, члана ПК КПЈ и команданта Главног штаба НОВ и ПО за Србију. Народни херој.

МИТРОВИЋ МИТРА, Пожега, 1912. Професор и публициста. Члан КПЈ од 1934. У НОР-у од 1941. на разним политичким и партијским дужностима, инструктор ЦК КПЈ, члан Политодола бригаде, члан Централног одбора АФЖ, члан ПК КПЈ за Србију од 1944.

ПОПОВИЋ КОНСТАНТИН КОЧА, Београд, 1908. Књижевник. Члан КПЈ од 1933. Учесник шпанског грађанског рата, поручник Републичанске армије. У НОР-у командант Посавског НОП одреда, командант Групе одреда, командант 1. прод. бригаде, 1. дивизије, 1. прод. корпуса НОВЈ. Од лета 1944. командант Главног штаба НОВ и ПО Србије а затим командант 2. армије. Народни херој.

МИЛОСАВЉЕВИЋ МИЛОСАВ, Леушићи, Г. Милановац, 1911. Радник. Члан КПЈ од 1934. Члан и секретар ОК Ужице. У НОР-у Секретар ОК КПЈ Ваљева, политички комесар Ваљевског НОПО, помоћник комесара 1. и 2. крајинске бригаде, полит. комесар 2. пролетерске дивизије и политички комесар Главног штаба НОВ и ПО Србије.

ЖУЛОВИЋ СРЕТЕН ЦРНИ. Мала Врбница код Младеновца. 1899. Банкарски чиновник. Члан КПЈ од 1924. Члан ЦК КПЈ од 1937. а од 1938. попово кооптиран у ЦК КПЈ. Један од организатора устанка у Србији, командант Главног штаба НОПО Србије у 1941. Члан Врховног штаба НОВ и ПОЈ, члан Председништва АВНОЈ-а, члан ЦКОЈ као повереник за саобраћај.

МАРКОВИЋ МОМА ВУК. Поповић. Сопот (Београд) 1912. Студент. Члан КПЈ од 1933. Пре рата члан ОК КПЈ Београд и Крагујевац и члан ЦК КПЈ од 1935. У току НОР-а члан ЦК КПЈ за Србију, политички комесар Главног штаба НОВ и ПО Србије, начелник Персоналног одељења Главног штаба.

ПЕНЕЗИЋ СЛОБОДАН КРЦУН. Ужице. 1918. Студент. Члан КПЈ од 1939. Пред рат члан ЦК СКОЈ-а. У НОР заменик политичког комесара Ужичког НОП одреда, полит. комесар 2. пролетерске дивизије, руководиоц ОЗН-е за Србију, члан ЦК КПЈ за Србију од средине 1944.

МИЛОСАВЉЕВИЋ ЉУБИЊКА. Багдан. Светозарево 1917. Студент. Члан КПЈ од 1936. Секретар ЦК СКОЈ-а за Србију од 1938. до краја 1941. У НОР-у на разним партијским дужностима, члан ЦК СКОЈ-а, члан ЦК КПЈ за Србију.

СТАМЕНКОВИЋ ДРАГИ. Песковац. 1920. Радник. Члан КПЈ од 1937. Од 1940. члан, а од 1942. секретар ЦК СКОЈ-а за Србију, члан ЦК КПЈ за Србију и члан Главног штаба НОВ и ПО Србије. У току рата у име руководства Србије заједно са Неђељком Каранчићем руководи партијском организацијом и ослободилачком борбом у југо-источној Србији. Народни херој.

МИТРОВИЋ ВУКИЦА ШУЉА. Свети Стефан. Будва. 1912. Текстилна радница. Члан КПЈ од 1933. Од 1936. члан МК КПЈ за Београд а затим члан ЦК КПЈ за Србију. У рату организује акције и диверзије против окупатора у Београду, ухапшена и стельана у затвору крајем 1941. Народни херој.

МАТИЉЕВИЋ МИЛОШ МРША. Кестеневац. Карловац 1902. Техничар. Члан КПЈ од 1926. Члан и секретар МК КПЈ за Београд и члан ЦК КПЈ за Србију. Један од организатора борбених акција у Београду 1941. Ухапшен и стрељан у затвору децембра 1941. Народни херој.

МАМИЋ МИЛОШ, Омарска. Приједор. 1918. Металски радник. Члан КПЈ од 1937. У рату секретар МК КПЈ Земун, члан Поверљивости ЦК КПЈ Србије за Ниш, члан ЦК КПЈ за Србију. Погинуо у с. Луковац код Прокупља априла 1942. у борби са Бугарима. Народни херој.

СТРУГАР ЂУРО, Метергиз. Цетње 1912. Правник. Члан КПЈ од 1933. До рата члан и секретар МК КПЈ за Београд, члан ЦК КПЈ за Србију. Организатор борбених акција у Београду. Ухапшен и стрељан у затвору Гестапоа 1941. Народни херој.

ЈОВАНОВИЋ РАДИВОЈЕ БРАДОНЈА. Ваљево 1918. Пре рата официр ЈВ. Члан КПЈ и у НОР-у од 1941. У рату командант одреда и Групе одреда, командант бригаде, дивизије и корпуса, командант Главног штаба НОПО Србије. Народни херој.

КЉАЛИЋ ФИЛИП ФИЋА. Тремушњак. Петриња 1913. Обућарски радник. Члан КПЈ од 1936. У рату један од организатора оружаног устанка, члан Главног штаба НОВ и ПО Србије 1941. Политички комесар 1. пролетерске бригаде, 1. прол. дивизије. Погинуо код Зворника јула 1943. Народни херој.

КОВАЧЕВИЋ ВОЈО, Грахово. Никшић. 1912. Студент технике. Члан КПЈ од 1934. У НОР-у руководиоц Политодола бригаде и дивизије, политички комесар дивизије и политички комесар Главног штаба НОВ и ПО Србије. Народни херој.

КНЕЖЕВИЋ НИКИЦА, Шаренци. Шавник. 1889. Пре рата официр Југословенске војске. Учесник ослободилачких ратова 1912-1918. Одликован вјештом „Обилни“ медаљом. Учесник НОР-а од 1941. Члан КПЈ од 1943. Два пута рањаван. У рату командант подручја, командант војне области 1945. командант ГПН НОВ и ПО Србије.

КРСМАНОВИЋ БРАНКО, Доња Мутница, Параћин, 1915. Студент. Члан КПЈ од 1936., учесник шпанског грађанског рата и капетан Републиканске армије. Члан Главног штаба НОВ и ПО Србије 1941. Погинуо августа 1941. на Космају. Народни херој.

ЧОЛАКОВИЋ РОДОЉУБ РОЂКО, Бијељина, 1900. Члан КПЈ од 1919. Члан ЦК КПЈ. У НОР-у члан Главног штаба НОВ и ПО Србије 1941., политички комесар Главног штаба БИХ, члан ЦК КПЈ за БИХ, секретар Председништва АВНОЈ-а.

ГРУЛОВИЋ НИКОЛА, Бешка, Инђија 1898. Учествовао у Октобарској револуцији 1917. у Русији као Командант Југословенског одреда. Учесник је Конгреса уједињења КПЈ 1919., комунистички посланик 1920. Од 1935. члан ЦК КПЈ за Србију. У НОР-у члан Главног штаба НОВ и ПО Србије 1941.; члан ЦК КПЈ за Војводину, члан АВНОЈ-а и члан Главног НОО Србије 1941.

ТОМИЋ МИРКО, Параћин, Крушевац, 1905. Члан КПЈ од 1939. Члан ЦК КПЈ за Србију. Инструктор ЦК за крушевачки и краљевачки округ 1941. Члан Главног штаба НОВ и ПО Србије. Убијен од стране Специјалне полиције почетком 1943. у Београду. Народни херој.

ПРИМОРАЦ РУДОЛФ, Сутоморе, Бар, 1904. Официр ЈА. У НОР-у од 1941. Члан КПЈ од 1943. У НОР-у начелник штаба бригаде, дивизије, корпуса и Главног штаба НОВ и ПО Србије, помоћник начелника Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Народни херој.

ЂУРИЋ ЉУБОДРАГ, Ужице, 1917. Учитељ. Члан КПЈ од 1939. У НОР-у командант 2. пролетерске бригаде, 2. прол. дивизије, заменик команданта Главног штаба НОВ и ПО Србије, командант Града Београда.

КАРАИЧИЋ НЕДЕЉКО, Горњи Качар, Ужице, 1912. Столарски радник. Члан КПЈ од 1939. Члан ОК КПЈ Ваљево. У НОР-у секретар ОК КПЈ Крушевац, члан ЦК КПЈ за Србију и члан Главног штаба НОВ и ПО Србије.

ЈОСИПОВИЋ СРБИСЛАВ СРБА, Стублина, Обреновац, 1909. Земљорадник. Члан КПЈ од 1939. До рата члан ОК за београдски округ. У НОР-у члан Политодела бригаде и дивизије, политички комесар 24. српске дивизије, члан ЦК КПЈ за Србију.

БУХА ВАСИЛИЈЕ, Мостар 1913. Намештеник. Члан КПЈ од 1936. Члан ЦК КПЈ за Србију од 1939. У току рата члан ЦК и секретар Поверљивства ЦК КПЈ за јужну Србију. Убијен од стране Гестапоа у Београду 1944.

ПОПОВИЋ СВЕТОЗАР СВЕТА, Горњи Милановац 1901. Пре рата новинар и публициста, уредник НИП-а. Члан КПЈ од 1935. Учесник у шпанском грађанском рату 1936 – 1939. У току НОР-а политички комесар 1. шумадијске бригаде и члан Главног штаба НОВ и ПО Србије. Погинуо 6. маја 1944. на Јеловој Гори код Ужица од авионске бомбе.

ИНСТРУКТОРИ ПК КПЈ ЗА СРБИЈУ У 1941.: Радосављевић Добривоје — Боби за ОК Зајечар, Буха Васиљије за ОК Пинг и Лесковац, Стамболић Петар за ОК Поморавље (Јагодина), Марковић Мома Вук за ОК Пожаревац, Томић Мирко за ОК Крушевац и Краљево, Стефановић Светислав Теша за ОК Крагујевац и Аранђеловац, Мишић Милош за ОК Ваљево, Мијалковић Милан за ОК Ужице и Чачак, Ивковић Миле за ОК Шабац.

МЕСНИ КОМИТЕТ КПЈ ЗА БЕОГРАД 1941.: Матијевић Милош — Мрша, секретар, Митровић Вукчица, Стругар Ђуро, Пајић Давид, Шунка Лука, Грубач Душан.

ПОВЕРЕНИСТВО НК КПЈ ЗА ЈУЖНУ СРБИЈУ У ПИПУ 1942.: Буха Васиљије, секретар, Стаменковић Драги, Стаменковић Леша, Мамин Милош.

ЧЛАНОВИ ПК СКОЈ-а ЗА СРБИЈУ У 1941.: Милосављевић Љубинка, секретар до пред крај 1941, Стаменковић Драги, секретар од 1942, Дреновац Бора, Девчић Ивица, Обалац, Маријана Грегорић.

СЕКРЕТАРИ И ЧЛАНОВИ ОКРУЖНИХ КОМИТЕТА КПЈ ЗА СРБИЈУ 1941.

ОК АРАНЂЕЛОВАЦ (У почетку се назива Повереништво): Сремчевић Станислав Црни, секретар, Илић Милан Чича, Тодоровић Милутин, Милосављевић Милован Мика, Петровић Душан Шапе.

ОК ЗА БЕОГРАДСКИ ОКРУГ (без града Београда): Дукши Тодор, секретар, Сипчевски Видоје, Девчић Ивица, Ковачевић Мица.

ОК ЧАЧАК: Мишић Раде, секретар Митровић Ратко, Радосављевић Момчило Моле, Видимоновић Момчило, Станишић Милорад, Јанковић Милан Бата, Радосављевић Радојича.

ОК КРАГУЈЕВАЦ: Тодоровић Мијалко, секретар, Драговић Светозар Тоша, Радојичић Сава Феђа, Саво „Металац“, Милојковић Мирко, Недељковић Раја.

ОК КРАЉЕВО: Богавац Драгостав, секретар, Пауповић Гвозден, Милошић Јанко Сердар, Кошанин Станко, Милутиновић Олга, Стамаран Воја.

ОК КРУШЕВАЦ: Јововић Десимир, секретар, Караичић Недељко, Перинић Бранко, Радовановић Жика, Борђевић Вуканшић, Обрадовић Радмила.

ОК ЗА ПИШКИ ОКРУГ: Младеновић Сретен, секретар, Петровић Разуменка, Стојановић Аца Шпанец, Симић Александар Аца.

ОК ПОЖАРЕВАЦ: Васовић Чедомир, секретар, Димитријевић Божидар Козина, Милан Богдановић, Милетић Вера, Јовановић Светислав Тира, Цвејић Радисав, Стојановић Богољуб Тша.

ОК ПОМОРАВСКИ (ЈАГОДИНА): Велебит Петар, секретар, Пикчевић Радосав, Милосављевић Јован Јоца, Риштић Ратомир, Премацуца Милан, Станисављевић Живота, Марковић Милорад.

ОК ШАБАЦ: Радосављевић Добросав Народ, секретар, Остојић Душан, Митровић Милорад Јарац, Шестрић Здравко, Благојевић Вера, Станковић Александар Паста, Петровић Милорад Ујка, Кулезић Драгић Бољшевик.

ОК УЖИЦЕ: Ђурић Желимир, секретар, Видић Добривоје, Кунић Миланко, Пепевић Слободан, Поповић Јеврем Јена, Ђабић Вукола, Маринковић Венјамин, Матовић Милосав, Паутовић Витомир, Веснић Мирослав, Веснић Љубинка.

ОК ВАЉЕВО: Милосављевић Милосав, секретар, Стефановић Обрад, Милатовић Милорад, Кигановић Мистац, Мишић Мистка, Радосављевић Милнвоје.

ОК ЛЕСКОВАЦ: Стаменковић Коста, секретар, Стаменковић Лепосава, Смајевић Василије, Кретић Бошко, Вељковић Станимир, Зеле, Ђорђевић Владимир, Попачаревић Сима.

ОК ЗАЈЕЧАР: Ђрковић Миленко, Црни, Ђобривоје Радосављевић, секретари, Нешић Љубомир, Илић Јеремије Јегер, Тодоровић Димитрије Кантар.

КОМАНДАНТИ И ПОЛИТИЧКИ КОМЕСАРИ ДИВИЗИЈА И КОРПУСА НОВ СРБИЈЕ

КОРПУСИ

13. корпус: Командант Љубо Вучковић, Пол. комесар Василије Смајевић

14. корпус: Командант Радивоје Јовановић Брадоња, Пол. комесар Радосав Раја Педељковић, Ђура Попчаревић

Оперативни штаб за Косети: Командант Фадил Хоџа, Саво Дрљевић, Пол. комесар Бошко Чакић, Крсто Филиповић Троф, Ђуро Меденица

ДИВИЗИЈЕ

21. дивизија: Командант Риста Антуновић Баја, Милоје Милојевић, Влада Бајић, Пол. комесар Драгољуб Петровић Раде, Риста Антуновић, Младен Марин, Мирко Јовановић

22. дивизија: Командант Живојин Николн Ђрка, Ратко Софијанић, Попшвода Петар, Пол. комесар Василије Смајевић, Живко Живковић

23. дивизија: Командант Радован Петровић, Миладин Ивановић, Пол. комесар Крсто Филиповић, Воја Поповић

24. дивизија: Командант Миле Ђаловић, Ратко Софијанић, Ђако Пуач, Пол. комесар Живојин Турчић Срба, Србољуб Јосновић, Димитрије Врбница Мило

25. дивизија: Командант Радивоје Јовановић Брадоња, Урош Кукољ, Ратко Ђапасковић, Пол. комесар Радош Јовановић Села, Милојица Пантелић

45. дивизија: Командант Раде Ђорн, Пол. комесар Сава Радојичић Феђа, Сава Вукчевић

46. дивизија: Командант Томица Поповић, Пол. комесар Милија Станишић, Слободан Џекић

47. дивизија: Командант Сава Кесар, Митгар Радановић Требињац, Пол. комесар Јеврем Поповић Јена

52. дивизија: Командант Петар Брајовић, Дашко Шоровић, Пол. комесар Александар Вукотић Аџо

2. пролетерска дивизија: Командант Пеко Данчевић, Љубодраг Ђурић, Љубо Вучковић, Средоје Урошевић, Пол. комесар Митгар Бакић, Слободан Пенезић, Милосав Милосављевић, Милишко Ђуровић, Милица Станишић

Београдска (5. српска) дивизија КНОЈ-а: Командант Момчило Ђурић, Пол. комесар Бранко Перовић

2. српска дивизија КНОЈ-а: Командант Никола Љубибратић, Никола Љубичић, Пол. комесар Миланко Маројевић, Милошча Паистелић

ПРВИ ПРЕДСТАВНИЦИ НАРОДНЕ ВЛАСТИ

ДУДИЋ ДРАГОЉО, Кашница (Ваљево), 1887. Погинуо код Мачката на Златибору крајем новембра 1941. Земљорадник. Учествовао у балканским ратовима и I светском рату. Члан КПЈ постао 1920. После шестојануарске диктатуре више пута хапшен и прогоњен. Пре II светског рата био је члан ОК КПЈ за Ваљево. Учествовао је у припреми оружаног устанка. У устанку је заменик а од октобра 1941. командант Ваљевског НОП одреда. Уживао је велики углед у народу западне Србије. Новембра 1941. постао је први председник Главног народноослободилачког одбора Србије, који је изабран у Ужицу. Проглашен је за народног хероја.

СТАНКОВИЋ СИПИША, Зајечар, 1892. Умро у Београду 1974. Доктор биолошких наука и академик. После окупације Југославије 1941. затворен је у логору на Бањници, из кога бежи 1943. Поново је ухапшен и затворен у логору на Бањници, одакле је поново успео да побегне. У рату је биран за члана Главног народноослободилачког одбора Србије, а после рата за председника јединственог НОФ Београда, првог председника АСПОС-а и председника Президијума I и II сазива Народне скупштине НР Србије.

ШТАБОВИ И КОМАНДЕ

Главни штаб НОПОЈ 32, 34, 35, 38, 52, 56, 60, 80

Врховни штаб НОВ и НОЈ 52, 56, 57, 59, 60, 61, 64, 65, 75, 82, 84, 89, 90, 92, 93, 94, 98, 100, 101, 104, 105, 106, 109, 110, 112, 113, 120, 129, 141, 142, 152, 153, 158, 161, 170, 171, 172, 177, 178, 179, 180, 182, 184, 185, 191, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 202, 206, 207, 208, 209, 210, 221, 223, 232, 233, 234, 242, 249, 251, 252, 257, 259, 260, 269, 281, 283, 301, 302, 303, 325, 326, 336, 337

Главни штаб НОВ и ПО Србије 9, 32, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 47, 49, 50, 51, 56, 59, 60, 65, 80, 193, 100, 101, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 118, 119, 124, 128, 130, 131, 133, 139, 140, 141, 145, 147, 152, 154, 156, 157, 162, 163, 169, 171, 172, 173, 178, 182, 184, 192, 197, 203, 206, 210, 214, 216, 217, 222, 226, 230, 234, 235, 238, 240, 242, 243, 245, 247, 249, 251, 252, 255, 257, 261, 263, 269, 279, 281, 283, 285, 287, 288, 289, 290, 292, 296, 298, 301, 304, 306, 309, 311, 315, 318, 321, 323, 325, 326, 329, 336, 339, 342

1. армија 333

1. армијска група 253, 254, 260, 270, 278, 279, 281, 289, 290, 301, 303, 341

2. армија 308, 333

1. прод. корпус 201, 234, 235, 246, 252, 253, 254, 279

2. корпус 190, 196, 201, 202, 217, 232, 238, 246, 270, 281, 291, 323, 325, 326, 331, 341

3. корпус 190, 198, 201, 207, 246, 291

12. корпус 252, 253, 254

13. корпус 260, 261, 263, 267, 270, 281, 282, 283, 285, 286, 288, 290, 291, 293, 294, 298, 308, 331, 340

14. корпус 259, 261, 263, 267, 270, 271, 272, 274, 285, 286, 288, 290, 291, 300, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 330, 340, 341

КНОЈ 312, 318, 319, 327, 328, 341

Оперативни штаб за КОСМЕТ 252, 262, 263, 270, 291, 292, 300, 308, 315, 323, 324, 325

Оперативни штабови 122, 123, 126, 138, 188, 214, 220, 221, 222, 223, 224, 231, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 308, 310, 311, 315, 324, 325, 326, 328, 329, 333

Оперативне зоне 188, 206, 207, 227, 229

Војне Области 323, 325, 326, 328, 329, 332, 333

Војна подручја 214, 222, 225, 229, 254, 329, 330, 332

Команде места 213, 229, 254, 330

ДИВИЗИЈЕ НОВ

1. пролетерска 252, 253

2. пролетерска 190, 191, 193, 202, 207, 208, 209, 215, 231, 232, 233, 242, 245, 250, 251, 256, 257, 258, 260, 261, 262, 265, 282, 291, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 309, 310, 311, 318

3. ударна 291

5. ударна 190, 191, 193, 202, 207, 208, 209, 231, 248, 250, 278, 279

6. личка 252, 253, 279

11. босанска 220, 252, 253, 254, 279

16. војвођанска 252, 253

17. ист. босанска 248, 250, 289, 291, 301, 302, 303, 304, 307, 308, 309, 310, 311

21. српска 217, 231, 241, 243, 246, 247, 248, 249, 251, 279, 289, 341

22. српска 215, 217, 221, 241, 243, 247, 249, 255, 256, 257, 258, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 294, 297, 299, 309, 310, 341

23. српска 217, 231, 241, 243, 245, 247, 248, 249, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 262, 270, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 282, 284, 285, 289, 291, 302, 303, 304, 306, 307, 309, 311, 318

24. српска 215, 218, 241, 242, 245, 247, 249, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 262, 270, 282, 283, 286, 287, 294, 296, 297, 309, 316, 323, 325, 326, 341

25. српска 216, 218, 241, 243, 245, 246, 247, 249, 252, 254, 258, 259, 262, 270, 271, 272, 274, 276, 277, 279, 291, 302, 308, 310, 318

28. славонска 253, 308

36. војвођанска 252, 253

37. санџачка 263, 302, 311

- 45. српска 254, 261, 262, 270, 272, 274, 276, 277, 280, 282, 284, 286, 287, 291, 305, 306, 307, 309, 310, 318
- 46. српска 260, 261, 281, 282, 283, 293, 294, 296, 297, 298, 299, 309, 324, 325, 326
- 47. српска 252, 261, 282, 283, 284, 285, 287, 294, 309, 318, 319
- 52. српска (косметска) 323, 325, 326, 327
- 4. српска КНОЈ-а 333
- 5. српска (КНОЈ-а) 318, 333
- 41. македонска 323, 324, 325, 326, 341

БРИГАДЕ НОВ

- 1. пролетерска 94, 109
- 1. шумадијска 166, 172, 173, 174, 182, 192, 196, 197, 207, 208
- 1. јужноморавска 173, 182, 184, 185, 186, 189, 191, 193, 194, 195, 197
- 1. југословенска 257
- 1. косовско-метохијска 294, 298
- 1. сурдуличка 260
- 1. бокељска 325
- 2. пролетерска 243, 257
- 2. јужноморавска 182, 184, 217, 221, 227
- 2. шумадијска 213, 252, 254, 260
- 2. Врањска 260
- 2. косовско-метохијска 294, 297, 298
- 3. српска (прол.) 198, 215, 251
- 3. јужноморавска 204, 212, 217, 221, 307
- 3. шумадијска 254
- 3. косовско-метохијска 294, 297, 298, 325
- 4. јужноморавска 204, 217, 227, 307
- 4. косовско-метохијска 294, 298
- 5. српска (ЈМ) 214, 218, 227, 301
- 5. косовско-метохијска 294, 296, 325
- 6. косовско-метохијска 323
- 6. црногорска 325
- 7. српска 217
- 7. косовско-метохијска 323
- 8. српска 217, 260, 289, 331
- 8. косовско-метохијска 323
- 9. српска 217, 227, 273
- 10. српска 217
- 11. српска 215, 218
- 12. српска 216, 217, 260
- 13. српска 213, 216
- 15. српска 217
- 16. српска 216, 218, 243
- 17. српска 216, 218, 296
- 18. српска 216, 218, 307
- 19. српска 216, 218, 307
- 21. српска 254, 260
- 22. српска 254, 260
- 23. српска 260, 274, 277, 286, 308
- 24. српска 260, 276, 284
- 25. српска 260, 299, 308
- 28. српска 260
- 45. српска 308

ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ

- Бабички НОПО 37, 38, 39, 120, 121, 122, 124, 125, 133, 134, 135, 136, 215
- Бољевачки 37, 38, 68, 75, 77
- Босилеградски 282
- Валевски 37, 39, 41, 42, 44, 48, 50, 51, 56, 63, 81, 86, 87, 90, 109, 110, 111, 112, 130, 147, 148, 253
- Врањски 38, 48, 62, 79, 135, 136, 214, 229, 282
- Врњачко-третенички 37, 64, 88, 215
- Други шумадијски 37, 45, 48, 49, 50, 61, 90, 91, 93, 183, 214
- Други јужноморавски 142, 143, 144, 160, 219, 222, 229
- Заглавско-тимочки 37, 38, 48, 75
- Звишки 37, 49
- Зајечарски 160, 168, 187, 213, 214, 220
- Ибарски 81, 250, 255, 256, 262, 270, 299, 306
- Јабланички 78, 121, 122, 123, 125, 134, 214, 215, 282
- Јабланичко-пасјачки 105, 114, 117, 134, 135, 136, 137, 184
- Јастребарски 127, 132, 133, 135, 136, 137, 204, 210, 216, 222, 226
- Космајски (косм-посавски) 37, 42, 48, 61, 101, 110, 111, 112, 113, 118, 119, 147, 148, 155, 157, 189, 207, 215, 219, 231, 253
- Копачички 37, 38, 43, 50, 71, 94, 126, 132, 133
- Кратуљевачки 37, 38, 42, 48, 49, 50, 51, 61, 71, 91, 94, 108, 109
- Краљевачки 37, 43, 45, 48, 49, 50, 64, 81, 88, 94, 130, 133, 251, 304
- Крајишки 37, 38, 48, 49, 50, 64, 75, 76, 118, 167
- Књажевачко-бољевачки 75, 76, 77, 78, 121, 122, 123, 124, 125, 130
- Кукавички 37, 38, 48, 62, 77, 78, 121, 122, 123, 125, 126, 134, 211
- Криворечки 282
- Лесковачки 100, 114, 133, 134, 135, 136, 137, 282
- Лесковачко-пасјачки 105, 114, 117, 134, 135, 136, 142
- Мачвански 37, 38, 48, 63, 65, 81, 86, 87, 220, 242, 253
- Мајданпечки 38, 48, 49
- Млавски 37
- Мисурачки 280
- Нишавски 77, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 131, 132, 138, 139, 214
- Озренски 37, 38, 48, 57, 62, 77, 115, 125, 127, 131, 132, 137, 138, 139, 167, 185, 213, 214, 228
- Подрињски 48, 50, 56, 87, 109, 110, 113
- Пожаревачки 49, 61, 62, 67, 76, 118, 119, 139, 140, 145, 187, 242
- Први шумадијски 39, 42, 48, 49, 50, 51, 61, 94, 119, 140, 145, 147, 148, 155, 195, 207

Први јужноморавски 142, 143, 144, 146, 147, 160, 173, 185, 189, 214, 219, 221, 222, 226
 Поморавски 37, 42, 43, 44, 45, 50, 61, 68, 91
 Посавски 37, 50, 63, 68, 87, 90, 94, 111
 Пчињски 282
 Расински 38, 48, 124, 125, 127, 132, 133, 135, 136, 143, 160, 174, 186, 204, 210, 216, 222, 226
 Сврљински 37, 49
 Суворовски 111, 112, 113, 118, 128, 140
 Тамнавско-посавски 111, 113, 119
 Топлички 37, 48, 56, 79, 104, 115, 117, 122, 123, 124, 125, 144, 216, 282
 Тимочки 37, 77, 78, 125, 126, 127, 131, 138, 144
 Ужички 37, 43, 45, 48, 49, 57, 60, 63, 94, 98, 101, 108, 109, 208, 218, 240, 253, 306
 Чачански 37, 39, 42, 44, 45, 48, 49, 50, 51, 60, 64, 65, 91, 108, 109, 118, 144, 146, 189, 195, 207, 219, 220, 242, 253, 306
 Шумадијски 130, 212, 219, 231, 253
 Шалски 296

САВЕЗНИЧКИ ШТАБОВИ И ЈЕДИНИЦЕ

2. украјински фронт 270, 271
 3. украјински фронт 260, 261, 268, 271, 273, 274, 275, 276, 281, 283, 285, 286, 289, 293, 295, 296, 297, 298, 299
 4. совјетски механ. корпус 271, 278
 64. корпус Црвене армије 254, 274, 276, 301
 68. корпус Црвене армије 254, 274, 275, 291, 301, 302, 303, 305, 310
 75. корпус ЦА 270, 271, 272, 273, 274
 19. дивизија ЦА 274, 276
 52. дивизија ЦА 274, 276, 291, 301, 302, 303, 304
 74. дивизија ЦА 271
 93. дивизија ЦА 273, 274, 276, 291, 300, 302, 303, 306
 113. дивизија ЦА 273, 276, 291, 292, 302
 223. дивизија ЦА 271, 274, 276, 278, 284, 286, 291, 303, 304, 306, 307
 299. дивизија ЦА 271
 4. дивизија Бугар.арм. (БА) 282, 285, 297
 6. дивизија БУ 284, 285, 294, 296, 297
 9. дивизија БА 282, 285, 294
 12. дивизија БА 282, 285, 294, 296, 297, 299
 Копачка дивизија БА 297, 298, 299
 1. гардијски утврђени реон ЦА 277, 284
 3. албанска бригада 299
 5. албанска бригада 299
 Савезничке војне мислије 200, 209, 237, 238, 256, 260, 263

ПОЛИТИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И ОРГАНИ ВЛАСТИ НОП-а

57. совјетска армија 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 280, 289, 290, 291, 300
 2. бугарска армија 270, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 294

ОРГАНИЗАЦИЈЕ НОП

Политбиро ЦК КПЈ 13, 21, 29, 31, 51, 56, 103, 177, 335
 ЦК КПЈ 9, 26, 27, 32, 34, 35, 36, 38, 56, 58, 59, 66, 68, 75, 98, 99, 101, 102, 106, 112, 113, 114, 115, 118, 129, 153, 154, 178, 179, 181, 182, 183, 197, 208, 210, 232, 233, 234, 235, 265, 292, 335, 336, 337
 ЦК СКОЈ-а 72, 73, 75
 ЦК КПЈ за Србију 10, 11, 12, 13, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 34, 35, 40, 43, 44, 45, 48, 51, 52, 56, 57, 58, 60, 62, 68, 71, 75, 80, 81, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 112, 114, 115, 117, 119, 124, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 137, 139, 140, 141, 142, 144, 147, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 192, 203, 206, 236, 242, 265, 291, 321, 336
 ЦК СКОЈ-а за Србију 72, 73, 117, 128, 129, 134, 161, 163, 172, 174, 232, 235, 241, 242, 255, 265, 289, 292, 337
 МК КПС за Београд 11, 13, 24, 25, 56, 58, 129
 Окружни комитети КП Србије 25, 26, 36, 66, 67, 106, 107, 163, 166, 179, 207, 265
 ОК КПЈ за Кошмет 138, 177, 200, 312, 313, 328
 Партијско поверељство 114, 115, 116, 117, 118, 133, 134, 137, 138, 220
 Јединствени НОФ 70, 71, 192, 265, 266, 280, 289, 312, 313, 342

НАРОДНА ВЛАСТ

ДВНОЈ 104, 177, 200, 312, 313, 328
 ЦКОЈ 198, 235, 266, 311, 314, 326
 Главни НОО Србије 69, 94, 241, 289, 312, 313
 АСПОС 192, 241, 252, 265, 312, 313, 317, 342
 Ужичка република 79, 93
 Главни НОО Војводине 342
 Скупштина Војводине 342
 Обласни НОО за Кошмет 342

ОКУПАТОРСКИ И КВИСЛИНСКИ ШТАБОВИ И ЈЕДИНИЦЕ

- ВК Немачке (ОКХ) 88, 95, 191, 226, 267
ВК југостока 137, 152, 185, 191, 201, 241, 245, 281
Војно-управни Командант Србије 18, 95, 96, 120, 241, 289
Виша команда за парочиту употребу 45, 95
Армијска група Србија 267, 286
ГРУПА АРМИЈА „Е“ 267, 271, 275, 278, 281, 288, 290, 292, 293, 296, 299, 300, 302, 307
2. Немачка оклопна армија 152, 194, 202, 226, 299, 307
21. Армијски корпус 267, 290, 308, 311
22. Армијски корпус 290
34. Армијски корпус 290, 300, 307, 308
69. Немачки корпус 202
68. Армијски корпус 290
91. Армијски корпус 290, 308, 311
Борбене (оперативне) групе 90, 91, 92, 259, 268, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 293, 294, 298, 299, 300, 303, 307
1. Брдска дивизија 250, 254, 259, 267, 272, 273, 274, 276, 307
4. СС оклопна дивизија 267
7. СС дивизија 95, 139, 152, 159, 267, 273, 266, 277, 280, 281, 286, 287, 300, 301, 302, 303, 307
11. Ваздух. дивизија 267, 307
22. Немачка дивизија 308
104. Нем. дивизија 303, 307, 308
113. Немачка дивизија 89, 93, 95
117. Посадна дивизија 273, 276, 300, 301, 302, 307
342. Пеш. дивизија 63, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 95
704. Пос. дивизија 63, 95
714. Пос. дивизија 20, 95
717. Посадна. дивизија 20, 64, 65, 88, 91, 95, 259, 273, 274
1. Бугарски окуп. корпус 119, 124, 258, 282
22. Бугарска дивизија 152, 201
24. Бугарска дивизија 152, 191, 196, 201, 253, 258
25. Бугарска дивизија 152, 201, 258
27. Бугарска дивизија 152, 185, 201, 226, 245, 246
Педићева влада 46, 131, 136
Комесарска влада Анимовића 18, 20
Српски добр. корпус 46, 152, 226, 244, 275, 316
Руски заштитни корпус 46, 47, 226, 275
Добровољачки одреди (Педићев) 96
Српска државна стража 96, 131, 132, 135, 136, 152, 226, 244, 279, 281
Групе четничких корпуса 221, 226, 227, 244, 245, 248, 250, 256
Четнички корпуси ДМ 152, 186, 191, 201, 223, 227, 244, 245

ЛИЧНА ИМЕНА

- Аксентијевић Владо 111
Алгуновић Риста 106, 206, 217
Анђелић Светозар 71
Андрејевић Ђорђе Кун 176
Андрејевић Надежда 176
Апостолски Михајло 224
Арсов Ђупчо 188
Анимовић Милан 10, 18, 20, 81, 131, 133
Атанасов Штерја 208
Бабовић Спасенија 9, 10, 13, 24, 27, 30, 36, 56, 58, 100, 275
Бадер Паул 95
Благојевић Милан 10, 35, 39, 49, 94
Брајовић Петар 323, 325, 327
Брковић Миленко 94, 118
Бреналд Фенникс 18
Броз Јосип Тито 10, 11, 21, 23, 24, 25, 27, 29, 32, 34, 39, 40, 51, 52, 56, 57, 58, 59, 65, 70, 80, 82, 83, 84, 85, 89, 98, 99, 104, 108, 140, 182, 217, 234, 237, 239, 248, 252, 261, 265, 268, 269, 271, 283, 288, 289, 335
Богдановић Душан 71, 176
Бонковић Ратомир 212
Боратић Владимир 334
Божовић Милосав 210, 226
Божанић Никола 235, 326
Бирјузов Сергије 323, 325, 327
Буха Василије 26, 48, 56, 62, 77, 101, 106, 109, 114, 115, 116, 117, 118, 128, 129
Васовић Чedomir 151
Ваје Максимилјан 151
Велебит Петар 94
Велимировић Предраг 43, 71, 94
Висарионович Јосиф Стаљин 23
Вога Адем 324, 325, 326
Вукмановић Светозар Темпо 11, 13, 24, 129, 141, 142, 156, 158, 187, 204, 206, 213, 215, 216, 223, 224, 239, 240
Вујосевић Ридоје 124
Вујовић Владимир 142, 169, 214
Вуксановић Вук 81
Вукотић Александар Ацо 326
Вучковић Звонко 61, 238
Вучковић Љубо 261, 308
Вушовић Иван 94
Гавриловић Михајло 164
Гајић Буро 129
Грудовић Никола 36, 39, 41, 45, 49, 51, 56, 68, 98
Грковић Радован 210
Грујић Владимир 213
Грелица Мухамед 324, 326, 327
Гингов Страхил 224
Даквић Ридоје 19
Данчевић Пеко 100, 246, 248, 249, 251, 269
Девчић Жика 135

Девчић Ивица 128, 164
Деверчић Душан 224
Дева Дифер 298, 321, 322
Диманић Милорад 188
Дреповић Боро 128, 208
Дрецунов Славчо 132
Дрљевић Саво 172, 193, 326
Друсенић Милан 173
Достанић Милорад 210
Дугоњић Рато 241
Дудић Драгојло 10, 68, 93, 94
Дугошевић Вељко 76, 94
Дудић Милтон 148, 164

Билас Милован 9, 10, 13, 24, 31, 58, 90, 98,
99, 100, 234
Бакочић Сисасоје 327
Бојовић Љубица 176
Бурин Желмир 25, 94
Бурин Радослав 64
Бурин Љубодраг 235, 240, 252, 260, 271,
275, 276, 277, 280, 283, 339
Бурин Драги 240
Буровић Милтинко 325
Бурђевић Андрија 49, 94
Бурђић Душан 210
Букић Паше 210

Жакула Недељко 35
Живковић Олга 210
Жижкић Вељко 325
Живкић Милојко 43
Жујовић Сретен 10, 13, 24, 27, 36, 38, 39,
40, 41, 43, 44, 49, 51, 56, 58, 59, 80, 82,
83, 98, 99, 177, 252, 265
Жујовић Лена 176

Зечевић Владо 48, 60, 69, 81, 98, 99, 113
Зечевић Славко 215
Зечар Милан Обрен 187, 188, 222, 223, 224
Зорин Раде 262
Златковић Буро 169, 214

Ивковић Милорад 26, 86, 111
Ивановић Миладиш 233
Игњатовић Милосав 124, 132, 138
Илић Мирко 71
Илић Јеремије 186
Илић Павле 208, 209

Јакшић Павле 45, 49
Јерковић Душан 77, 90, 91, 94
Јерковић Њебојша 87, 94
Јерковић Јован 35
Јелић Михајло 210
Јаворниа Сана 187
Јовановић Станимир 212
Јовановић Срба 141
Јовановић Радом 117, 218
Јовановић Драги 19
Јовановић Драгољуб 71, 147
Јовановић Радивоје 41, 90, 105, 107, 108,
109, 111, 112, 128, 129, 130, 131, 140,

147, 148, 158, 164, 172, 178, 198, 218,
233, 241, 262, 321
Јовановић Илија 164
Јовановић Жикица 38, 101
Јовановић Мирослав 148
Јовановић Арсо 177
Јовановић Мија 220
Јовић Ратомир 116
Јововић Десимир 25, 117, 124, 213
Јовићевић Павле 262
Јокић Раде 41
Јосиповић Срба 100, 172, 201, 208, 285

Каранчић Пеђељко 117, 129, 134, 143,
144, 146, 160, 166, 167, 168, 174, 182,
186, 198, 200, 204, 205, 206, 208, 210,
213, 220, 222, 228, 235, 236, 238, 241, 338
Карађорђевић Петар 10, 11, 314
Кардељ Едвард 35, 52, 53, 98, 232
Каличанин Тите 212
Кесер Саво 262
Ковачевић Радован 142
Ковачевић Војо 315, 325
Копчар Раде 11, 13
Компенић Благоје 216, 235
Ковачевић Милан 214, 217
Ковачевић Милеја 187, 188
Коначки Станислав 178, 206, 208
Кнежевић Пикица 321

Кларин Филит 10, 27, 39, 41, 45, 49, 51, 56,
57, 80, 87, 99

Клаковић Милан 71
Кретић Стободан 208
Кретић Јован 212
Кремановић Бранко 10, 27, 36, 39, 42, 44, 94
Краус Карел 17
Крстуловић Ђорђе 138
Кушин Миленко 49, 100, 128

Лабудовић Милорад 146
Лазин Милодраг 240
Лекин Данило 35, 37, 96, 103
Лер Александер 290, 293
Лисанк Јанко 129
Ломчар Благо 308

Љотић Димитрије 21, 34, 47, 54, 313
Љубоје Лазар 164
Љубичић Николa 172, 198, 318
Љубибратић Николa 318

Марковић Момчило 9, 10, 24, 26, 101, 106,
107, 108, 128, 129, 139, 141, 147, 158, 163,
164, 172, 178, 181, 183, 189, 192, 193,
194, 195, 196, 198, 199, 200, 204, 207,
208, 210, 220, 234, 235, 242, 312, 317, 338
Марковић Драгослав 164
Марковић Саво 76
Марковић Предраг 140, 164, 166, 168, 178,
194, 198
Марковић Боро 94
Мартиновић Ратко 48, 60, 81, 113
Маркичевић Вељко 77

- Мамин Милош 100, 101, 106, 109, 112, 114, 115, 116, 195
 Мапојловић Милош 143
 Мајкер Аугуст 95
 Мандић Раденко 164
 Матијевић Милош 9, 13, 24, 25, 34, 56
 Маројевић Милишко 318
 Малиновски Родион 271
 Меденица Ђуро 326
 Мијалковић Милан 26, 94, 233
 Милатовић Миле 109, 111, 164
 Милетић Небојша 71
 Милетић Вера 164, 177
 Милосављевић Милосав 25, 235, 251, 315
 Милосављевић Милован 164
 Милосављевић Љубишка 9, 10, 13, 24, 30, 56, 58, 100, 101, 106, 107, 108, 128, 129, 139, 141, 147, 151, 172, 178, 195, 233, 235
 Милосављевић Зорица 176
 Милошевић Витомир 212
 Милојевић Милоје 341
 Милојковић Мирко 198, 233
 Мичић Благоје 188
 Милутиновић Вукелџа 325
 Мијатовић Љубо 210
 Мирковић Боро 10
 Мишић Радослав 25
 Мишић Милош 81, 82, 83, 109, 112, 114, 118, 164
 Мишић Милка 41, 220
 Мишић Милан 139
 Михаиловски Кирил 223
 Милутиновић Иван 24, 51, 58, 234
 Миловановић Коста Пећанац 60, 63, 71, 78, 82, 86, 96
 Михаиловић Драгољуб Дража 21, 40, 41, 42, 50, 51, 52, 54, 55, 60, 64, 65, 67, 71, 72, 76, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 96, 97, 103, 104, 112, 118, 126, 140, 152, 171, 181, 185, 190, 191, 200, 201, 202, 227, 232, 237, 252, 253, 275, 316, 319, 320, 321, 337
 Младеновић Татасије 241
 Младеновић Сретен 25, 62, 116, 123, 124
 Митровић Ратко 45, 64
 Митровић Мика 99
 Митровић Митра 69, 100, 235
 Митровић Вукџа 9, 10, 24, 25, 34, 56
 Мусолини Бенито 175
 Мунџић Коста 91
 Најхазен Франц 18
 Нешин Љубо 91, 184
 Недић Милан 18, 46, 47, 54, 83, 85, 96, 98, 103, 152, 201, 252, 253, 316, 335
 Недић Нешко 112
 Недељковић Раја 49, 262
 Недељковић Радослав 164
 Неоричић Милићан 235, 241
 Нешковић Благоје 10, 24, 25, 56, 58, 81, 100, 101, 104, 105, 106, 107, 108, 114, 116, 117, 128, 129, 130, 140, 147, 159, 162, 163, 164, 166, 168, 169, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 182, 183, 185, 187, 189, 190, 194, 195, 196, 198, 199, 207, 208, 209, 210, 211, 220, 233, 234, 239, 240, 245, 249, 251, 337, 338
 Николит Војин 81
 Николит Живојин 135, 136, 169, 206, 214, 217, 222, 223
 Никчевић Радосав 21
 Николов Арсен 127
 Новковић Љубо 50
 Нововић Мирко 271
 Обрадовић Радмила 116, 117
 Обрадовић Саво 220
 Павловић Милан 164
 Павловић Ратко 142, 143
 Пауповић Гвозден 25
 Паитић Бранислав 81
 Паићевић Милојинца 318
 Павличић Милутин 323
 Перин Бранко 94
 Петровић Бранко 318
 Петровић Душан Шане 164, 215, 235
 Петровић Драгослав 124, 125
 Петровић Разуменика 114
 Петровић Боро 49
 Петровић Витомир 212
 Петровић Радован 213, 217, 218, 220, 260, 271, 276
 Петровић Драгољуб 214, 217
 Попачаревић Симо 79
 Поповић Свето 164, 172, 173, 185, 195, 208, 214
 Поповић Јован 69
 Поповић Коча 10, 35, 87, 90, 233, 234, 235, 239, 240, 242, 246, 248, 251, 252, 261, 269, 283, 288, 308, 315
 Поповић Милејтије 58, 69, 233, 234, 235
 Поповић Николз 176
 Поповић Влдимир 147
 Поповић Милadin 239
 Поповић Томица 262
 Поповић Јеврем 262
 Поповски Еленије 48
 Пољанац Бранко 59, 86, 93, 315, 316
 Петровић Брана 176
 Павловић Драгослав 191
 Премасунац Милан 94
 Продановић Вук 71
 Протић Свето 71
 Приморац Рудолф 233, 235
 Прибићевић Адам 238
 Прица Данило 124
 Пулетић Влдимир 81, 275
 Писковић Димитрије 123, 142
 Пецков Боро 223
 Подужа Шабан 324, 326, 327
 Петшевић Чедо 93
 Пуља Душан 116, 117
 Пурић Божићар 237

Ратковић Александар 10, 24, 30, 39, 51,
 56, 58, 82, 93, 99, 100, 234, 249
 Радончић Саво 172, 173, 198, 262
 Радосављевић Добривоје 25, 115, 117,
 235, 239
 Радосављевић Момчило 49, 64
 Радосављевић Добросав 9
 Ракић Милић 114
 Рајтер Милета 176
 Редунчић Ротар 150
 Рибар Иво Лола 11, 24, 51, 58, 90, 99, 100,
 104, 106, 107, 108, 128, 177
 Рибар Иван 25, 58, 71
 Рибничар Владислав 176
 Рибничар Јара 176
 Ристић Војислав 218

 Савић Животије 212
 Симоновић Душан 23
 Сибинковић Момчило 140
 Силевски Видоје 143
 Софијанић Ратко 172, 208, 233
 Смајовић Василије 217, 224
 Станишић Милија 262
 Софрејевић Томе 188
 Стрмчевић Станислав 49
 Стаменковић Коста 10, 122
 Стаменковић Мелосава 114, 117, 118, 134
 Стаменковић Драги 56, 114, 115, 117, 128,
 133, 134, 135, 164, 166, 168, 178, 185,
 197, 198, 199, 203, 204, 205, 208, 210,
 213, 235, 240, 338
 Стаменковић Трајко 98, 111
 Стаматовић Иван 202, 210
 Станимировић Мијо 186
 Станић Радослав 164
 Стамболић Петар 26, 36, 45, 68, 100, 129,
 170, 178, 189, 198, 206, 208, 215, 235,
 239, 240, 241
 Степановић Живота 24
 Стефановић Светислав 49
 Стојановић Никодије 133
 Стојановић Бранислав 164
 Стојановић Милош 212
 Стојановић Војислав 240
 Стефановић Иван 215
 Стошић Александар 214
 Стругар Буро 9, 56, 81

 Тасковић Душан 138
 Талић Јусуф 69
 Тодоровић Милутин 94
 Тодоровић Миланко 25, 49
 Томић Момир 10
 Томић Душан 125
 Тодоровић Димитрије 174
 Томић Мирко 26, 64, 65, 69, 98, 99, 101,
 102, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112,
 113, 126, 128, 129, 130, 131
 Топаловић Живко 238, 316
 Трифуновић Света 71
 Турнер Харолд 18, 95

Урошевић Љубиша 49

Фабиновић Ива 124
 Фестер Хелмут 18
 Феблер Ханс 267, 272, 278
 Филиповић Стјепан 87
 Филиповић Крсто 218, 323

Хоџа Фадил 136, 323, 324, 326
 Хитлер Адолф 12, 14, 17, 23, 45, 55, 139,
 238, 267

Цветковић Драгиша 10, 12, 317
 Њекић Буро 169, 214
 Њеровић Војислав 216
 Њекић Слободан 223

Ђаловић Миле 213, 218
 Ђурчић Живојин 237

Чолаковић Родољуб 24, 36, 39, 41, 44, 45,
 49, 51, 56, 80
 Читаковић Сретен 24

Швабић Михајло 58
 Шолц Ерих 293
 Шубашић Иван 234, 252, 317
 Шукрија Али 187
 Штетнер Валтер 276, 278, 300

ЛВНОЈ	– Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије
ЛСНОС	– Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије
ЛФЖ	– Антифашистички фронт жена
ЛВИИ	– Архив Војноисторијског института
ЛС	– Архив Србије
ЛРИС	– Архив радничког покрета Србије
ЛЦК КПЈ	– Архив Централног комитета КПЈ (СКЈ)
ВИИ	– Војноисторијски Институт
ВИЗ	– Војноиздавачки завод
ВШ	– Врховни штаб
ВШ НОПОЈ	– Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије
ВШ НОВ и ПОЈ	– Врховни штаб народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије
ВК	– Врховни командант
ВК ЈИ	– Врховни командант Југостока
ВИГ	– Војноисторијски гласник
ГШ	– Главни штаб
ГШ НОПОЈ	– Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда
ГО	– Главни одбор
ДФЈ	– Демократска федеративна Југославија
КМ	– Команда места
КНОЈ	– Корпус народне одбране
КПЈ	– Комунистичка партија Југославије
МК	– Месни комитет
НКОЈ	– Национални комитет ослобођења Југославије
НОПОЈ	– Народноослободилачки партизански одред
НОО	– Народноослободилачки одбор
НОП	– Народноослободилачки покрет
НОВ	– Народноослободилачка војска
НОВЈ	– Народноослободилачка војска Југославије
НОВС	– Народноослободилачка војска Србије
НОВ и ПОЈ	– Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије
НОБ	– Народноослободилачка борба
НОФ	– Народноослободилачки фронт
ОК	– Окружни комитет
ОБЛК	– Обласни комитет
ОКЛ	– Оклопне (јединице)
ОКВ	– Оружана сила Трећег рајха
ОКХ	– Кошениа војска Немачке
ПК	– Покрајински комитет
РСК	– Руски заштитни корпус
СКОЈ	– Савез комунистичке омладине Југославије
ЦК	– Централни комитет
УСАОЈ	– Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије

ПРЕДГОВОР	5
УВОД	9

Први део

РУКОВОЂЕЊЕ КПЈ У ПРИПРЕМАМА ЗА ОРУЖАНУ БОРБУ 1941. ГОДИНЕ	17
Успостављање окупационог система	17
Покрајински комитет КПЈ за Србију у средњегу припрема за оружану борбу ...	23

АКТИВНОСТ ПОКРАЈИНСКОГ КОМИТЕТА И ГЛАВНОГ ШТАБА НА ОРГАНИЗОВАЊУ УСТАПКА ДО СТВАРАЊА СЛОБОДНИХ ТЕРИТОРИЈА	29
Активност ПК на покретању оружане борбе	29
Делатност Главног штаба НОП одреда Србије	36
Реаговање непријатеља на партизанске акције	45
Саветовање у Дулегу	47
Војно-политичко саветовање у Столицима	51

РУКОВОЂЕЊЕ У УСЛОВИМА СЛОБОДНИХ ТЕРИТОРИЈА	54
Мере окупатора на сузбијању усташа	54
Руководиће борбама за стварање и проширење слободне територије	60
Умеравање развоја и активности организација НОП-а за време постојања слободних територија	66
Јединствени народноослободилачки фронт	70
Рад са омладином	72
Привредна и културна активност	73
Дејства партизанских одреда у југоисточној и источној Србији у јесен 1941.	75
Руководство НОП-а у Србији и четнички покрет Драже Михаиловића	80
Одбрана слободних територија	86

СУЖЕНЕ МОЋНОСТИ ЗА РУКОВОЂЕЊЕ НАРОДНООСЛО- БОДИЛАЧКИМ ПОКРЕТОМ У СРБИЈИ (1942-1943)	95
Реорганизација окупационе управе	95
Мере ЦК КПЈ и Врховног штаба на реорганизацији руководићих органа у Србији	98
Покушај промене у политичкој линији Народноослободилачке борбе	101
Промене у саставу ПК и Главног штаба 1942. године	105
Руководиће и командовање Главног штаба ваљевском групацијом НОП одреда	108
Рад Покрајинског поверљивштва КПЈ за југоисточну и источну Србију 1942. године	114
Руководиће ПК НОП-ом у централној, југоисточној и источној Србији у Првој половини 1942. године	118
Нови квалитет у раду руководићих органа НОП-а Србије	127
Мере ПК и Главног штаба на обнови и учвршћивању НОП одреда у другој половини 1942. године	130

Однос између НК и Главног штаба почетком 1943. године	139
Руковођење НОП у Србији у првој половини 1943. године	141

Други део

ДРУГА ПОЛОВИНА 1943. ГОДИНЕ – ПРЕКРЕТНИЦА У РАЗВОЈУ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ У СРБИЈИ	151
Ситуација на Балкану и у Србији у другој половини 1943. године и рад руководства НОП-а Србије	151
Ударни батаљони прве јединице Народноослободилачке војске Србије	156
Војно-политичка саветовања у 1943. години у функцији руковођења	163
Рад руководства НОП-а Србије на формирању првих бригада НОВ Србије	169

РАД РУКОВОДСТВА СРБИЈЕ НА ШИРОЈ КОНСОЛИДАЦИЈИ НОП-а	175
Руковођење борбеним дејствима у току јесени 1943. године	184
а) Дејства у јужној и источној Србији и сарадња са јединицама са Косова и из Македоније	184
б) Борбени дејства у централној Србији	189
в) Дејства 2. и 5. дивизије НОВЈ у западној Србији	190
Одлазак најодговорнијих руководилаца Србије са бригадама у Сандак и Босну	192

РАЗВОЈ ОРУЖАНИХ СНАГА И РУКОВОЂЕЊА НОП-ом У СРБИЈИ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 1944. ГОДИНЕ	200
Услови у којима се развијала ослободилачка борба у Србији крајем 1943. и почетком 1944. године	200
Основне карактеристике рада руководства у првој половини 1944. године	203
а) Рад дела руководства у југоисточној Србији	204
б) Рад дела руководства у Сандаку и западној Србији	207
Изградња оружаних снага најважнији задатак руководства у првој половини 1944. године	211
Оперативни и територијални штабови у систему руковођења	220
Руковођење најзначајнијим дејствима у првој половини 1944. године	225
Припреме за консолидацију руководства НОП-а Србије	232

РЕОРГАНИЗАЦИЈА РУКОВОДСТВА И ИЗГРАДЊА ЈЕДИНИЦА НОВ СРБИЈЕ У ПЕРИОДУ ЈУЛИ – СЕПТЕМБАР 1944. ГОДИНЕ	237
Општа ситуација у Србији у лето 1944. године	237
Долазак и формирање новог руководства НОП у Србији	239
Руковођење у току Топличко-јабланичке операције (од 10. јула до 5. августа 1944)	243
Припошење тежишта операција НОВЈ на територију Србије (август – септембар 1944. године)	250
Руковођење најважнијим борбеним дејствима у августу и септембру 1944. године	254
Рад руководства НОП-а Србије на доградњи система руковођења	261

РУКОВОЂЕЊЕ ОПЕРАЦИЈАМА ЗА КОНАЧНО ОСЛОБОЂЕЊЕ СРБИЈЕ	267
Општи и оперативни услови за извођење операција за ослобођење Србије	267
Ослобођење источне Србије и продор у долину Мораве	270
Нишка операција	280
Осврт на оперативну ситуацију у Србији после ослобођења Београда и Ниша	290
Руковођење борбеним дејствима у долинама Ибра и Западне Мораве (октобар – децембар 1944. године)	300
Консолидација Србије као федералне јединице у време офанзиве НОВ за пето ослобођење	312

АКТИВНОСТ ГЛАВНОГ ШТАБА ОД ОСЛОБОЂЕЊА СРБИЈЕ	
ДО ЗАВРШЕТКА РАТА	315
Стање на простору, тек ослобођене Србије	315
Обрачуи са четничким одметничким групама	317
Угуњење побуне албанских сецесониста на Косову и Метохији	321
РАД РУКОВОДСТВА СРБИЈЕ НА СТВАРАЊУ ВОЈНО ПОЗАДИНСКИХ КОМАНДИ	329
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	335
ПРИЛОЗИ	343
РЕГИСТАР	375
СКРАЋЕНИЦЕ	383

Технички уредник
Светико Релан

Картограф
Љубиша Гвош

Лектор
Милутиш Миловић

Коректори
Светиљана Крсмановић
Снежана Рађасовић
Весна Савић

Тираж 500 примерака
Прво издање

ПТАМПАЊЕ ОВЕ КЊИГЕ ФИНАНСИЈСКИ ЈЕ ПОМОГЛА
ХОЛДИНГ КОМПАНИЈА „ГЕНЕС-С“